

GLASNIK SLOVENSKEGA ETNOGRAFSKEGA MUZEJA
BULLETIN OF THE SLOVENE ETHNOGRAPHIC MUSEUM

E·T·N·O·L·O·G

7(LVIII)

LJUBLJANA 1997

108

č

436548

+936548

ISSN 0354-0316

UDK 39(497,12)(05)

ETNOLOG 7 (LVIII), 1997

1

ETNOLOG

Etnolog, I(1926/27), 1926 - XVII(1944), 1945 in
Slovenski etnograf, I(1948), 1948 - XXXIV(1988-90), 1991.

Od leta 1926 do leta 1997 je izšlo LVII letnikov glasila etnografskega muzeja v Ljubljani.

From 1926 to 1997 LVII volumes of the bulletin of the ethnographic museum in
Ljubljana have been published.

999 804088

ISSN 0354-0316
UDK 39(497,12)(05)

ETNOLOG

Glasnik Slovenskega etnografskega muzeja
Bulletin of the Slovene Ethnographic Museum

2

Izhaja enkrat letno. Izdaja ga Slovenski etnografski muzej.
Published annually by the Slovene Ethnographic Museum.

Urednici - Editors in Chief: Bojana Rogelj Škafar in dr. Nena Židov

Sourednika - Assistant Editors:
Mojca Turk, Tone Pirc (tehnično urejanje).

Uredniški odbor - Editorial Board: dr. Zmago Šmitek,
dr. Mojca Ravnik, mag. Inja Smerdel, Aleš Gačnik.

Naročila in pojasnila na naslov - Information and Subscriptions:
Slovenski etnografski muzej, Metelkova 2, 1000 Ljubljana, Slovenija.

tel.: 386 61/130 62 60 204

fax: 386 61/132 53 77

E-mail: bojana.rogelj@guest.arnes.si

GLASNIK SLOVENSKEGA ETNOGRAFSKEGA MUZEJA
BULLETIN OF THE SLOVENE ETHNOGRAPHIC MUSEUM

3

E·T·N·O·L·O·G

7 (LVIII)

LJUBLJANA 1997

Redakcija te številke je bila končana decembra 1997.

Za znanstveno vsebino svojega prispevka odgovarja vsak avtor sam.

Ponatis člankov in slik je mogoč z dovoljenjem uredništva in navedbo vira.

Tiskano s subvencijo Ministrstva za kulturo in Ministrstva za znanost in tehnologijo
Republike Slovenije.

VSEBINA

CONTENTS

5

Uvodna beseda

11

Introduction

TRŽAŠKI SLOVENC
I, TRST IN NJEGOVO ZALE
JE RAZPRAVE IN GRADIVO

TRIESTE, ITS SLOVENES
AND ITS HINTERLAND
STUDIES AND ARTICLES

Raffaella Sgubin

“Garanti d’après nature”.
Izumetničenost in resnica v
fotografijah noš Giuseppeja Wulza

19

“Garanti d’après nature”.
Unnaturalness and genuineness in
Giuseppe Wulz’s photographs
of costumes

Živa Pahor

Tržaški fotograf Mario Magajna

31

Triestian photographer
Mario Magajna

Bruno Volpi Lisjak

Čupa - čoln slovenskih ribičev
v Tržaškem zalivu

43

Chupa - the Slovene fishermen’s
boat in the Gulf of Trieste

Katja Colja

Od železa do kruha. Stoletno
delovanje škedenjske železarne

63

From iron to bread. Centenary of
the iron-works in Škedenj/Servola

Kristina Kovačič

Porodna babica šantla Ana iz
okolice Trsta in njena zapuščina

71

Midwife šantla Ana from the
environs of Trieste and her legacy

Darja Mihelič
Srednjeveška Tržačanka
v ogledalu mestnega statuta

87

The women of medieval Trieste
in the mirror of the town's statute

Borut Brumen
"Smo se boljše razumeli
v Trstu kot v Piranu".
Podoba Trsta v spominih
Šupetrcev do 2. svetovne vojne

103

"We got along better
in Trieste than in Piran".
Trieste before the Second
World War in the memory of
people from Sv. Peter

Martina Orehovec
Delo Istrank v Trstu

Nataša Rogelja, Špela Ledinek
Šavrinka kot oseba in simbol

115

Istrian women working in Trieste

131

The Šavrinka as a person
and as a symbol

JANUSOV RAZDELEK

JANUS' DEPARTMENT

Elke-Nicole Kappus
Eine Zukunft für Triest
oder über die Rekontextualisierung
der Geschichte

149

Prihodnost za Trst
ali o rekontekstualizaciji
zgodovine

RAZPRAVE

STUDIES

Ines Prica
Vojna in "domači etnograf"

183

The war and "Domestic
Ethnographers"

Mira Omerzel Terlep
Od lire do lajne

197

From lyre to barrel-organ

Irena Rožman
Zgodovinski oris babištvu na
Slovenskem in porodna pomoč
v fari Velike Brusnice
na Dolenjskem od 1840 do 1945

241

Historical outline of midwifery
in Slovenia and maternity care
in the parish of Velike Brusnice
in Dolenjsko from 1840 to 1945

<u>Mojca Ramšak</u>	
“Mama me je s policijo gnala nazaj, ko sem dobila sina” ali o nezakonskih otrocih in njihovih starših na Koroškem v 19. in prvi polovici 20. stoletja	“When my son was born, my mother had the police drive me home”, or on illegitimate children and their parents in Carinthia in the 19 th century and the first half of the 20th century
	<u>289</u>

<u>Inja Smerdel</u>	
Škotske sledi na Slovenskem. Zgodovinski fragmenti in sodobni stereotipi	Scottish traces in Slovenia. Historical fragments and modern stereotypes
	<u>313</u>

<u>Iris Zakošek</u>	
Utrip mestne tržnice pred drugo svetovno vojno v Celju	The pulse of Celje's market before the Second World War
	<u>329</u>

GRADIVO	ARTICLES
---------	----------

<u>Roberto Starec</u>	
Koprske vasi v notarskih aktih 18. stoletja	The villages of Koper in 18 th -century notarial documents
	<u>347</u>

<u>Jože Eržen</u>	
Kroparski ptičarji	The bird-catchers of Kropa
	<u>361</u>

ETNO MUZEJSKE STRANI	MUSEUM NEWS
----------------------	-------------

MUZEJI	MUSEUMS
<u>Taja Čepič</u>	
<u>Dragica Trobec Zadnik</u>	
<u>Marjeta Mikuž</u>	
Projekt priprave stalne muzejske razstave v Ribnici	The project for a permanent museum exhibition in Ribnica
	<u>373</u>

RAZSTAVE, DELAVNICE	EXHIBITIONS, WORKSHOPS
<u>Mateja Habinc</u>	
V premoru po Prvem dejanju	During the break after Act I
	<u>391</u>

<u>Irena Keršič</u>			
Muzejska delavnica. Izdelava secesijskih pričesk v Slovenskem etnografskem muzeju	396	Museum workshop - Secession hairstyles in the Slovene Ethnographic Museum	
<u>Marija-Mojca Terčelj</u>			
Oro, riti e miti dell'antico Peru (Zlato, obredja in miti starega Peruja)	399	Gold, rituals and myths of ancient Peru	
NOVE PRIDOBITVE		NEW ACQUISITIONS	
Vajenice ročnega dela <u>Janja Žagar</u>	401	Apprentices of needlework	
Merilna veriga <u>Tanja Tomažič</u>	404	Measuring chain	
Kotna omara za shranjevanje oblek <u>Irena Keršič</u>	406	Corner wardrobe	
POROČILA		REPORTS	
Poročilo o delu Slovenskega etnografskega muzeja v letu 1997 <u>Sonja Kogej Rus</u>	409	Report on the activities of the Slovene Ethnographic Museum in 1997	
Letni sestanek nacionalnih in regionalnih dopisnih članov NET-a <u>Irena Keršič</u>	436	Annual meeting of the national and regional corresponding members of NET	
Poročilo o mednarodnem simpoziju Maske v evropski tradiciji <u>Tanja Tomažič</u>	441	Report on the international symposium Masks in the European tradition	
Knjižna zbirka Knjižnica Slovenskega etnografskega muzeja <u>Andrej Dular</u>	444	The collection "Library of the Slovene Ethnographic Museum"	

JUBILEJI

ANNIVERSARIES

Prof. dr. Angelos Baš
in njegov praznik
Janja Žagar

448

Prof. Dr. Angelos Baš and
his anniversary

OBVESTILA

CURRENT INFORMATION

Novi muzejski hiši na pot

The opening of the museum's
new premises

Nena Židov

Inja Smerdel

Jožef Školč

Duša Krnel Umek

451

Podelitev Murkovega
priznanja in listin

The Murko Awards
and Certificates

Nena Židov

459

IN MEMORIAM

Dr. Branislava Sušnik
Ralf Čeplak Mencin

461

Dr. Branislava Sušnik

KRITIČNA IN INFORMATIVNA
BIBLIOGRAFIJA

BIBLIOGRAPHY

KNJIŽNA POROČILA IN OCENE

467

BOOK REVIEWS

Naško Križnar, *Vizualne raziskave v etnologiji* (N. Valentinčič) 467 – *South Slavic Folk Culture. A Bibliography of Literature in English, German, and French on Bosnian-Herzegovian, Macedonian and Serbian Folk Culture* (N. Mikhailov) 471 – *Razvoj slovenske etnologije od Štreklja in Murka do sodobnih etnoloških prizadevanj. Zbornik prispevkov s kongresa* (N. Mikhailov) 473 – *Vas megye népművészete* (S. Kremenšek) 476 – *Maja Godina, Prehrana v Mariboru v dvajsetih in tridesetih letih 20. stoletja* (N. Židov) 477 – *Guna Buijs* (ured.); *Migrant Women. Crossing boundaries and changing identities* (N. Vrečer) 480 – *Mojca Ravnik, Bratje – sestre – strniči – zermani. Družina in sorodstvo v vaseh v Slovenski Istri* (Z. Ciglič) 483 – *Dušan Jakomin, Skozi vasi do ljudi. Sv. Anton pri Kopru* (T. Tomažič) 485 – *Branko C. Šuštar, Spodnja Šiška - pušelj Ljubljane. Arhivski zapiski s poti vasi v predmestje, 1885-1914* (T. Tomažič) 487 – *Neva Husu-Magagnato in Pavel Vidau, Benečanove – Bane. Rodbina Krevatin 1795-1979* (T. Tomažič) 489 – *Vesna*

Guštin Grilanc, *Je več dnevou ku klobas* (M. Repinc) 491 – Polona Šega, *Slovenski kostanjarji na Dunaju* (J. Hederih) 494 – Marta Košuta, *Tržaška noša in njena vezenina* (J. Žagar) 495 – Romilda Smotlak Tul, *Mačkoljanska ljudska noša* (J. Žagar) 497

BIBLIOGRAFIJE

Bibliografija sodelavcev Slovenskega
etnografskega muzeja za leto 1996

Nena Židov

500

10

Bibliografija Rudolfa Krissa

Nina Gockerell

506

BIBLIOGRAPHIES

Bibliographies of the Slovene
Ethnographic Museum's staff in 1996

Bibliography of Rudolf Kriss

SODELAVCI
TEGA LETNIKA

515

CONTRIBUTORS
TO THIS VOLUME

UVODNA BESEDA

Nena Židov

11

Kot začasna urednica izročam v branje letošnjega Etnologa. Vsebinska zasnova večinoma temelji na že ustaljenih razdelkih, tokratni tematski del, ki ga je skupaj z uredniškim odborom zasnovala siceršnja urednica Bojana Rogelj Škafar, pa je posvečen tržaškim Slovencem, Trstu in njegovemu zaledju. Avtorji gradiva in razprav so strokovnjaki in ljubitelji tako s slovenske kot italijanske strani. Raffaella Sgubin razmišlja o dokumentarni vrednosti fotografij Giuseppeja Wulza, ki prikazujejo tradicionalno nošo na tržaškem območju v drugi polovici 19. stoletja. O življenju in delu tržaškega fotografa Maria Magajne piše Živa Pahor. Bruno Volpi Lisjak predstavlja čupo - čoln, ki so ga slovenski ribiči uporabljali v Tržaškem zalivu do srede 20. stoletja. Katja Colja poroča o stoletnem delovanju škedenjske železarne. Porodno babico iz okolice Trsta predstavlja Kristina Kovačič, položaj Tržačank v srednjem veku pa Darja Mihelič. Sledeči trije prispevki kažejo na pomen Trsta za širše zaledje - slovensko Istro. Tako Borut Brumen piše o podobi Trsta pred drugo svetovno vojno, kakršno so si izoblikovali prebivalci istrske vasi Sv. Peter, Martina Orehovec pa o delu Istrank v Trstu. Nataša Rogelja in Špela Ledinek predstavljata Šavrinke, ki so do druge svetovne vojne Trst zalagale z jajci. Tudi Janusov razdelek je posvečen Trstu. Švicarska etnologinja in kulturna antropologinja Elke-Nicole Kappus piše o prihodnosti Trsta oziroma o rekontekstualizaciji njegove zgodovine.

V razdelku Razprave je šest tematsko različnih prispevkov. Hrvaška etnologinja Ines Prica razmišlja o vojni in "domačem etnografu". Mira Omerzel Terlep nas popelje v zgodovino lajne, katere razvoj se zaključi z glasbenim avtomatom, v katerem avtorica vidi predhodnika sodobnega računalnika. O porodni pomoči v fari Velike Brusnice na Dolenjskem do konca druge svetovne vojne govori prispevek Irene Rožman, o nezakonskih otrocih na avstrijskem Koroškem pa piše Mojca Ramšak. Inja Smerdel v svojem prispevku išče škotske sledi na Slovenskem, Iris Zakošek pa se ukvarja s celjsko mestno tržnico pred drugo svetovno vojno. V razdelku Gradivo sta prispevka Roberta Starca o omembah koprskih vasi v notarskih aktih iz 18. stoletja in Jožeta Eržena o kroparskih piččarjih.

Na Etno muzejskih straneh velja opozoriti na prispevek Marjete Mikuž o evalvaciji potencialnih obiskovalcev Slovenskega etnografskega muzeja ter na projekt priprave stalne razstave v Ribnici avtoric Tajke Čepič, Dragice Trobec Zadnik, Marjete Mikuž in Mojce Turk. Sicer pa v tem sklopu najdemo tudi poročila o razstavah in muzejskih delavnicah. Janja Žagar, Tanja Tomažič in Irena Keršič predstavljajo nekatere nove pridobitve Slovenskega etnografskega muzeja. Sledijo poročila o delovanju Slovenskega etnografskega muzeja v letu 1997, o letnem srečanju NET-a v Ljubljani in na Bledu ter poročilo z mednarodnega simpozija Maske v evropski tradiciji, ki je bil leta 1997 v Belgiji. Bivši urednik knjižne zbirke Knjižnica Slovenskega etnografskega muzeja Andrej Dular poroča o zbirki do konca leta 1997.

Ob jubileju dr. Angelosa Baša Janja Žagar opozarja na njegovo manj znano delovanje, povezano z muzeji. Sledijo govori direktorice Slovenskega etnografskega muzeja Inje Smerdel, ministra za kulturo Republike Slovenije Jožefa Školča in predsednice Slovenskega etnološkega društva Duše Krnel Umek, namenjeni odprtju nove muzejske hiše Slovenskega etnografskega muzeja ter čestitke dobitnikom Murkovega priznanja ter listin in častnima članoma Slovenskega etnološkega društva. Ralf Čeplak Mencin se spominja preminule slovenske antropologinje dr. Branislave Sušnik.

V razdelku Kritična in informativna bibliografija je predstavljenih štirinajst knjig, na koncu pa sta še bibliografija sodelavcev Slovenskega etnografskega muzeja za leto 1996 in bibliografija Rudolfa Krissa, ki je zaradi tehničnih težav izpadla iz lanskega Etnologa. Ker je bilo zaradi selitve knjižnice v letošnjem letu delo moteno, je tokrat izpadel seznam knjižnih novosti.

H končni podobi letošnjega Etnologa je prispevalo kar veliko ljudi (avtorji, uredniški odbor, souredniki, prevajalci, lektorica...). Preveč jih je, da bi vse naštevala poimensko, vsem pa se toplo zahvaljujem za sodelovanje. Naš skupni cilj je bil oblikovati Etnologa, ki bo zanimiv tako za strokovno kot tudi za širšo javnost.

Pa veliko prijetnega branja do naslednjega Etnologa, ki bo posvečen preminulemu dolgoletnemu ravnatelju Slovenskega etnografskega muzeja dr. Ivanu Sedeju in etnološkim temam, s katerimi se je ukvarjal: ljudskemu stavbarstvu, spomenišskemu varstvu in ljudski umetnosti.

PREFACE

In my function as temporary editor in chief I have the pleasure to introduce this year's volume of *Etnolog*. While its contents are largely based on the established headings, the volume's central theme, chosen by editor in chief Bojana Rogelj Škafar and the editorial board, is dedicated to the city of Trieste, its Slovenes and its hinterland. The authors of the studies and articles are experts and laymen from both sides of the border. Raffaella Sgubin reflects on the documentary value of Giuseppe Wulz's photographs, which show traditional costumes from the area of Trieste from the 19th-century's latter half. Živa Pahor writes about the life and work of Triestian photographer Mario Magajna. Bruno Volpi Lisjak presents the *čupa* (čupa) - the boat used by Slovene fishermen in the Gulf of Trieste until the mid 20th century. Katja Colja reports on the centenary of the Škedenj/Servola Iron-Works. Kristina Kovačič introduces us to a midwife from the environs of Trieste, and the position of Triestian women in the Middle Ages is examined by Darja Mihelič. Three further articles highlight the significance of Trieste to its wider hinterland - Slovene Istria. Borut Brumen writes about the image of pre-war Trieste that lives on in the memory of people from the Istrian village of Sv. Peter; Martina Orehovec, on the other, hand deals with Slovene women working in Trieste. Nataša Rogelja and

INTRODUCTION

En tant que rédactrice suppléante, j'ai le plaisir de vous présenter le dernier numéro d'*Etnolog*. Son contenu est réparti selon les chapitres habituels. La partie thématique, choisie par Bojana Rogelj Škafar, rédactrice en titre permanent, est consacrée aux Slovènes de Trieste et de ses alentours. Les auteurs des articles et des exposés sont soit des professionnels, soit des amateurs slovènes ou italiens. Raffaella Sgubin réfléchit sur la valeur documentaire des photographies de Giuseppe Wulz dont la thématique porte sur les vêtements traditionnels, portés dans la région de Trieste, au cours de la deuxième moitié du 19e siècle. Živa Pahor parle, dans son article, de la vie et de l'oeuvre du photographe triestin Mario Magajna. Ensuite, Bruno Volpi Lisjak présente la "čupa" - bateau utilisé par les pêcheurs slovènes dans le golfe de Trieste jusqu'à la moitié du 20e siècle. Katja Colja nous fait un petit exposé sur l'activité centenaire de la fonderie de Škedenj. Kristina Kovačič nous présente une sage-femme des alentours de Trieste tandis que Darja Mihelič nous décrit la situation des femmes de Trieste au Moyen âge. Les trois articles qui suivent montrent le rôle de Trieste pour son arrière-pays - l'Istrie slovène. C'est d'abord Borut Brumen qui évoque dans son article l'image de Trieste avant la Deuxième guerre mondiale telle qu'elle apparaissait dans la mémoire des habitants du village istrien de Sv. Peter. Martina Orehovec

Špela Ledinek present the Šavrinke, who supplied Trieste with eggs until the Second World War. The Janus' Department is also dedicated to Trieste. Swiss ethnologist and cultural anthropologist Elke-Nicole Kappus writes on the future of Trieste and on the re-contextualization of its history.

The Studies Section covers six different themes. Croatian ethnologist Ines Prica reflects on the war and on the "domestic ethnographer". Mira Omerzel Terlep introduces us to the history of the barrel organ, which developed into the automatic organ and, according to the author is a predecessor of the modern computer. Irena Rožman writes on maternity care in the parish of Velike Brusnice in Dolenjsko until the end of the Second World War; Mojca Ramšak on illegitimate children in Carinthia. Inja Smerdel's study searches for Scottish traces in Slovenia and Iris Zakošek looks into the market of Celje before the Second World War. Articles from Robert Starec on villages from the environs of Koper mentioned in 18-century notary documents and from Jože Eržen on the Kropa bird-catchers conclude this section.

Museum News draws attention to Marjeta Mikuž's evaluation of potential visitors of the Slovene Ethnographic Museum and to the project of a permanent exhibition in Ribnica, presented by Taja Čepič, Dragica Trobec Zadnik, Marjeta Mikuž and Mojca Turk. The section also reports on exhibitions and workshops in the museum. Janja Žagar, Tanja Tomažič and Irena Keršič present the latest

poursuit ce thème en parlant des Istriennes et de leur travail à Trieste. Ce chapitre se termine par une présentation, rédigée par Nataša Rogelja et Špela Ledinek, des "Šavrinke", femmes qui vendaient des oeufs à Trieste jusqu'à la Deuxième guerre mondiale. De même la section de Janus est-elle consacrée à Trieste. Elke-Nicole Kappus, ethnologue et anthropologue culturelle de Suisse, réfléchit sur l'avenir de Trieste, c'est-à-dire sur la recontextualisation de son histoire.

La rubrique "Débats" comporte six exposés de thèmes différents. Ines Prica, ethnologue croate, réfléchit sur la guerre et leur "ethnographe national". Mira Omerzel Terlep nous guide à travers l'histoire de l'orgue de Barbarie, histoire qui se termine par l'automate musical dans lequel l'auteur voit l'ancêtre de l'ordinateur contemporain. Ensuite, Irena Rožman présente l'aide à l'accouchement dans la paroisse de Velike Brusnice, en Basse Carniole, jusqu'à la fin de la Deuxième guerre mondiale. Le cas des enfants illégitimes en Carinthie autrichienne est abordé dans l'exposé de Mojca Ramšak. Inja Smerdel nous révèle les traces de l'Ecosse en Slovénie, tandis que Iris Zakošek traite, dans son article, le marché municipal de Celje avant la Deuxième guerre mondiale. Dans la section Documents, nous trouvons deux articles: le premier, écrit par Robert Starec, porte sur des actes notariés du 18e siècle concernant des villages aux alentours de Koper. Le second, rédigé par Jože Eržen, a pour objet les oiseleurs de Kropa.

Les pages "Etno" présentent deux contributions remarquables. La premi-

acquisitions of the Slovene Ethnographic Museum. And there are also reports on the activities of the Slovene Ethnographic Museum in 1997, on the annual meeting of NET in Ljubljana and Bled, and on the International Symposium «Masks in the European tradition», held in Belgium in 1997. Andrej Dular, former editor of the collection «Library of the Slovene Ethnographic Museum» reports on the collection's history until the end of 1997.

Janja Žagar reminds us of the anniversary of Dr. Angelos Baš and draws attention to his less exposed activities connected with museums. The section continues with the speeches of Inja Smerdel, the museum's director, Jožef Školč, minister of culture of the Republic of Slovenia and Duša Krnel Umek, chairwoman of the Slovene Ethnological Society, held on the occasion of the opening of the museum's new premises. They are followed by congratulations to the recipients of the Murko Awards and Certificates and to the honorary members of the Slovene Ethnological Society. Ralf Čeplak Mencin reminds us of the late Slovene anthropologist Dr. Branislava Sušnik.

The bibliography section presents fourteen books and bibliographies of the Slovene Ethnographic Museum's staff in 1996 and a bibliography of Rudolf Kriss, which due to technical problems was left out of last year's volume of *Etnolog*. Due to the move to new premises there is no list of the library's new acquisitions.

Many people have contributed to the final contents and outlook of this

ère est une évaluation faite par Marjeta Mikuž des visiteurs potentiels du Musée Ethnographique Slovène. La seconde, le fruit du travail de Taja Čepič, Dragica Trobec Zadnik, Marjeta Mikuž et Mojca Turk, nous présente le projet d'installation d'une exposition permanente au Musée de Ribnica. Parallèlement, cette section nous offre différents rapports sur les expositions et sur les ateliers de musée. Les nouvelles acquisitions du Musée ethnographique slovène nous sont présentées par Janja Žagar, Tanja Tomažič et Irena Keršič. Nous trouvons ensuite le rapport annuel d'activité du Musée ethnographique slovène en 1997, le rapport de la réunion annuelle de NET à Ljubljana et à Bled ainsi que le rapport concernant le symposium international «Maske» (*les Masques*) sur la tradition européenne qui a eu lieu en Belgique, en 1997. Andrej Dular, ex-rédacteur en chef de la collection «Les Cahiers du Musée Ethnographique Slovène», dresse un rapport de cette collection jusqu'en 1997.

A l'occasion du jubilé du Dr. Angelos Baš, Janja Žagar présente la partie moins connue de son travail concernant les musées. Suivent les discours de Inja Smerdel, directrice du Musée ethnographique slovène, de Jožef Školč, Ministre de la culture de la République de Slovénie et de Duša Krnel Umek, présidente de l'Association ethnologique slovène, prononcés lors de l'inauguration du nouveau bâtiment du Musée ethnographique slovène, un hommage aux lauréats du prix et des diplômes de Murko ainsi qu'à deux membres d'honneur de l'Association

year's Etnolog (authors, editors, co-editors, translators, language editors, ...), too many indeed to be listed here. My sincere thanks to all of them for their co-operation. Our common goal was to produce yet another volume of Etnolog that will interest experts as well as the general public.

We hope you will enjoy reading this volume. The next one will be dedicated to the museum's late director, Dr. Ivan Sedej, and to ethnological themes he dealt with: vernacular architecture, monument preservation and folk art.

Nena Židov

ethnologique slovène. Ralf Čeplak Mencin rend également hommage à feu Dr. Branislava Sušnik, anthropologue slovène.

La rubrique "Bibliographie critique et d'information" présente une liste de quatorze livres. On y trouve aussi la bibliographie des associés du Musée ethnographique slovène pour l'année 1996 et la bibliographie de Rudolf Kriss. Cette bibliographie aurait dû paraître dans le numéro précédent d'Etnolog, mais elle a été reportée en raison de problèmes techniques. En effet, le déménagement de toute la bibliothèque a perturbé le travail de l'année 1997 ce qui explique l'omission des nouveautés littéraires dans le présent numéro d'Etnolog.

Ce numéro d'Etnolog est le fruit du travail de toute une équipe de professionnels (auteurs, comité de rédaction, co-rédacteurs, traducteurs, lecteurs...). Ils sont trop nombreux pour que je puisse les nommer un par un, mais je les remercie tous pour leur coopération. Notre objectif commun était de réaliser un numéro d'Etnolog intéressant tant pour les professionnels que pour un public plus large.

Je vous souhaite beaucoup de plaisir à la lecture de cet Etnolog et je vous invite à attendre le prochain numéro qui sera consacré à feu Dr. Ivan Sedej, ancien directeur du Musée ethnographique slovène, en fonction de nombreuses années, et aux thèmes ethnologiques qu'il avait traités: conservation du patrimoine, architecture et art populaires.

Nena Židov

TRŽAŠKI SLOVENCİ, TRST IN NJEGOVO ZALEDJJE
RAZPRAVE IN GRADIVO
TRIESTE, ITS SLOVENES AND ITS HINTERLAND
STUDIES AND ARTICLES

17

Raffaella Sgubin

“Garanti d’après nature”.
Izumetničenost in resnica v
fotografijah noš Giuseppeja Wulza

“Garanti d’après nature”.

Unnaturalness and genuineness in
Giuseppe Wulz’s photographs
of costumes

Živa Pahor

Tržaški fotograf Mario Magajna

Triestian photographer
Mario Magajna

Bruno Volpi Lisjak

Čupa - čoln slovenskih ribičev
v Tržaškem zalivu

Chupa - the Slovene fishermen’s
boat in the Gulf of Trieste

Katja Colja

Od železa do kruha. Stoletno
delovanje škedenjske železarne

From iron to bread. Centenary of
the iron-works in Škedenj/Servola

Kristina Kovačič

Porodna babica šantla Ana iz
okolice Trsta in njena zapuščina

Midwife šantla Ana from the
environs of Trieste and her legacy

Darja Mihelič

Srednjeveška Tržačanka
v ogledalu mestnega statuta

The women of medieval Trieste
in the mirror of the town’s statute

Borut Brumen

"Smo se boljše razumeli
v Trstu kot v Piranu".

Podoba Trsta v spominih
Šupetrcev do 2. svetovne vojne

"We got along better
in Trieste than in Piran".
Trieste before the Second
World War in the memory of
people from Sv. Peter

Martina Orehovec

Delo Istrank v Trstu

Istrian women working in Trieste

18

Nataša Rogelja, Špela Ledinek

Šavrinka kot oseba in simbol

The Šavrinka as a person
and as a symbol

"GARANTI D'APRÈS NATURE"¹ IZUMETNIČENOST IN RESNICA V FOTOGRAFIJAH NOŠ GIUSEPPEJA WULZA

Raffaella Sgubin

19

IZVLEČEK

Sestavek skuša s primerjavo s pisnimi zgodovinskimi viri ugotoviti dokumentarno vrednost fotografij G. Wulza, ki zadevajo tradicionalno nošo na tržaškem območju v drugi polovici 19. stoletja.

ABSTRACT

Through a comparison with written historical sources the article attempts to establish the documentary value of G. Wulz's photographs which show traditional costumes from the area of Trieste in the 19th century's latter half.

Ne vem, koliko lahko razpravljanje o fotografiji prispeva k zgodovini tradicionalnega oblačenja na tržaškem območju, toda proučevalec noš, ki naleti na fotografije Giuseppeja Wulza², se le težko upre njihovem čaru in skušnjava, da bi se ukvarjal z njimi. Seveda si ne moremo kaj, da si ne bi zastavili nekaj vprašanj v zvezi z verodostojnostjo fotografije kot dokumenta, a prav tako je morda vredno raziskati te upodobitve v sepijastih odtenkih, pod pogojem, da formuliramo ustrezna vprašanja: tako se bodo lahko odprla raziskovalna področja, bogatejša od naših predvidevanj.

Predvsem bo koristno na kratko preleteti zgodovino Giuseppeja Wulza (1843-1918), praočeta ene izmed najslavnejših in dolgo živelih dinastij fotografov v Evropi. Wulz je prišel v Trst iz rodne Trbiža kot otrok in bil v mladih letih sprejet za učenca v enega najbolj prestižnih mestnih fotografskih ateljejev, v atelje Wilhelma Engla. Mesto, eno od glavnih emporijev habsburškega imperija, je bilo živahno središče, odprto za vsakršno podjetniško novost. Zato ni presenetljivo, da se je tudi fotografija, definirana kot "novost

¹ Zajamčeno naravno.

² Vpogled v fotografije je omogočil tržaški muzej Civici Musei di Storia e Arte (C.M.S.A.), ki se mu, zlasti gospe Ondini Ninino, zahvaljujem za sodelovanje. Zahvaljujem se tudi gospodu Edoardu Mariniju, ki mi je priskrbel dragoceno primerjalno gradivo.

Žanrska scena z mandrierko v praznični obleki. Posoda za mleko kaže na njeno delo, približno l. 1880. C.M.S.A. šte. 8/10870; 14,5 x 10 cm. ♦ Genre scene with "mandrierka" (peasant woman from the environs of Trieste) in festival dress. The milk vessel refers to her work, from around 1880. C.M.S.A. no. 8/10870; 14,5 x 10 cm. ♦ Scène de genre avec une paysanne en habits de fête. Un pot au lait fait allusion à son métier, vers 1880. C.M.S.A. no. 8/10870; 14,5 x 10 cm.

stoletja", hitro razmahnila. Prvi fotografi so bili potujoči, večinoma Avstrijci ali Nemci, kasneje pa so fotografi delali v pravih "stalnih" studijih. Ob Englovem odhodu leta 1868 sta njegova mlada učenca Giuseppe Wulz in Luigi Boccalini odprla lasten atelje s sedežem na Piazza della Borsa. Njuna združba preneha leta 1874. Boccalini čez nekaj let odide v Rim, Wulz pa ostane v Trstu in se preseli na Via del Corso. Wulzova dejavnost, ki je trajala vse do prve svetovne vojne, je segala na različna področja in je dragocena, ker predoča presek krajevine zgodovine. Wulzov objektiv je zaustavil podobo mesta in njegovega zaliva, ko je posnel nekatere pomembne dogodke mestnega življenja: splovitev ladje, obisk nadvojvodinje Stefanie habsburške na Miramarskem gradu... Nič manj pomembni za rekonstrukcijo podobe Trsta ob prehodu iz devetnajstega v dvajseto stoletje pa niso portreti, družinski portreti in skupinski portreti rokodelcev.

Znotraj teh usmeritev imajo pomembno mesto fotografije prebivalcev okolice Trsta, ki so bile narejene v obdobju med 1872 in 1885. Po naslovih, žigosanih na hrbtni strani fotografskih kartonov, lahko dejansko umestimo prve tovrstne³ upodobitve v zadnjo fazo združbe z Boccalinijem, naslednje pa v čas delovanja v ateljeju na Via del Corso šte. 9⁴. Gre za žanrske scene, postavljene v atelje z za to dobo značilnim teatralnim okusom. Bukolični okvir, ki je pglavitna

³ Sam mojster Engel se je zanimal za to temo, kot lahko vidimo v enem od njegovih del, ki nam jih je zapustil. Prim. Giuseppe Wulz. *La fotografia a Trieste. 1868-1918*, Trst 1984, str. 92.

⁴ Selitev na šte. 19 v isti ulici je bila l. 1891.

Portret mandrierke v praznični obleki z modnimi čevlji. Postavitev kot pri meščanskem portretu, približno 1875-1880. C.M.S.A. št. 8/10894; 9,1 x 5,6 cm. ♦ Portrait of a mandrierka in festival dress with fashionable shoes. Arrangement as in a bourgeois portrait, from around 1875-1880. C.M.S.A. no. 8/10894; 9,1 x 5,6 cm. ♦ Portrait d'une paysanne en habits de fête avec des chaussures à la mode. La mise en scène est identique à celle d'un portrait bourgeois, vers 1875-1880. C.M.S.A. no. 8/10894; 9,1 x 5,6 cm.

zahteva, je ustvarjen iz neverjetnih naslikanih scenarijev, ki predstavljajo pokrajino in arhitekturo, dejansko bolj alpsko kot kraško, v kateri odpirajoče se okno, nekaj skal ali lesen kmečki plot, ovit z bršljanom, kar preveč poudarjajo perspektivni iluzionizem. Izumetničene so tudi drže oseb - sicer pa čas osvetlitve ni dopuščal veliko neposrednosti, predvsem pa združitev prazničnih oblačil s predmeti, ki eksplicitno spominjajo na delovna opravila: košara za perico, vrč mleka z ustreznim merilnim kozarcem za kmetico, bisaga za kruh za škedenjsko krušarco⁵. Ta kontrast da tako natančno izdelanim scenam končno še nekaj izumetničen arhaidični nadih, ki je, po drugi strani, v tistem času našel številne občudovalce. Za vsako od teh upodobitev je mogoče sestaviti prave "serije" z bolj ali manj številnimi variantami, ki pričajo o določenem stilističnem iskanju in stremljenju po uvrstitvi v tisto smer "umetniške fotografije", v kateri so se poskušali mnogi fotografi: razprave o fotografiji kot umetniški obliki so bile razplamenjene bolj kot kdajkoli prej. Verjetno so bile tovrstne upodobitve razstavljene v ateljeju, da bi strankam ilustrirale fotografovo sposobnost in dober okus; a razstavljene so bile še z nekim drugim, zelo zanimivim namenom, če so, kot trdi Zannier, po njih močno spraševali turisti, ki so jih kupovali, da bi odnesli s seboj spomin na Trst in njegovo okolico⁶.

Niso vse Wulzove fotografije nastale kot umetnikov *divertissement*. Verjetno

⁵ Škedenjke so bile znane po odličnem kruhu, ki so ga same pekile in hodele prodajat v mesto. Ta slava jim je prinesla celo povabilo na dvor cesarice Marije Terezije, da pokažejo svojo umetnost. Prim. M. Sila, *Trst in okolica. Zgodovinska slika*, Trst 1882, str. 104.

⁶ Giuseppe Wulz ... citat, str. 118.

Krznena baretka ("frkindiš"), uhan zamorček in srebrni gumbi krasijo nošo mandrijerja, približno l. 1880. C.M.S.A. štev. 8/10930; 14,5 x 10 cm. ♦ A fur beret ("frkindiš"), a Moor's earring and silver buttons decorate the mandrier's costume, from around 1880. C.M.S.A. no.8/10930; 14,5 x 10 cm. ♦ Une barrette fourrée ("frkindiš"), une boucle d'oreille "petit nègre" et des boutons en argile ornent la tenue du paysan, vers 1880. C.M.S.A. no. 8/10930; 14,5 x 10 cm.

Žanrska scena s Škedenjko. Bisaga je služila za nošenje kruha, približno l. 1880. C.M.S.A. šte. 8/10874; 14,5 x 10 cm. ♦ Genre scene with woman from Škedenj/Servola. The bag was used to carry bread, from around l.1880. C.M.S.A. no. 8/10874; 14,5 x 10 cm. ♦ Scène de genre avec une femme de Škedenj. La besace servait à porter du pain, vers 1880. C.M.S.A. no. 8/10874; 14,5 x 10 cm.

so mnoge dejanski portreti, kot na primer portret mlade mandrijerke⁷, sedeče na fotelju *capitoné*, ki koketno kaže nogo, obuto v modni čevlji. To vsekakor ni podeželska podoba: lepa mandrijerka je prišla v Wulzov atelje v praznični obleki, okrašeni z vsem mogočim (na fotografiji je viden tudi detajl šopka z listi roženkravta, pripetega na nedra) in želela biti portretirana "kot gospa", z naivnim ponosom, da lahko pokaže, česar prava gospa resnično nikoli ne bi naredila, elegantno obute noge. V času, v katerem je Josip Godina, oster opazovalec sodobne realnosti, trdil, da vidi vedno več žensk hoditi bose celo v mestu, in da morajo trdo delati, posebno kot perice, da se lahko v prazničnih dneh spodobno oblečejo, to ni bilo kar tako.⁸ Fotografija je zaradi tehničnega napredka in razširjenosti formata *carte de visite* postala dostopna vedno širšim slojem in s tem nudila povod za povičevanje doseženih ciljev, le da so se sedaj opuščali kmečki scenariji, kot so vrči za mleko in košare za zelenjavo, za rože ali za perilo: skratka tiste pri umetnikih in popotnikih tako priljubljene scenske zahteve, ki so neposredno udeležene kar preveč konkretno spominjale na trpkost vsakdanjega življenja.

Spričo izumetničenosti drž in scenske dekoracije, kontradiktorne napisu "zajamčeno naravno", ki kar preveč očitno povičuje fikcijo, je legitimno, da se vprašamo, kakšno dokumentarno vrednost nam nudijo te upodobitve na področju tradicionalnega oblačenja. Gotovo ne gre za absolutno vrednost - noben zgodovinski vir si sam ne more lastiti takšne zasluge - zato bo za kritično branje treba pogledati po drugih virih, zavedajoč se, da ti pogosto izkazujejo drugačno zgodovinsko globino. Tako bo morda zanimivo primerjati Wulzove fotografije z malodane sodobnim pričevanjem Josipa Godine, marljivim poznavalcem "narodske obleke" na tržaškem območju. On opisuje moško⁹ oblačilo kot sestojee iz širokih kratkih hlač iz črnega sukna, kratke jakne ("jake") z dvema vrstama velikih srebrnih gumbov ("betonov"), telovnika ("kamižole", "kamželina") živahnih barv s podobnim zapenjanjem, širokega črnega klobuka ("ombrele"), ki je služil bodisi kot dežnik bodisi kot sončnik, ali značilnega krznenega pokrivala ("odzad bolj visoke, zunaj v središču zelenim žametom okinčane kape ali kučme iz žlahtne ruske kožuhoine"). Obleko dopolnjujejo volnene modre ali plave nogavice in čevlji, ki so včasih ("posebno pri oženjenih in pa, se ve, bolj premožnih") okrašeni z velikimi srebrnimi zaponkami ("fibijami"). Ta opis v celoti potrjujejo analize številnih tržaških grafik, na katerih so predstavljene lokalne noše, ki večinoma izvirajo iz prve polovice stoletja. Moška obleka na Wulzovih fotografijah se dokaj ujema z omenjenimi viri, razen nekaterih podrob-

⁷ Slovenska kmetica iz okolice Trsta. Ime izvira iz "mandrija" (mandrija - kmetija z gospodarskim poslopijem, obdana z zidom). Prim. "... s "kampanjami", ki jim tukajšnji kmetje pravijo *mandrije*" (J. Godina Verdeljski, *Opis in zgodovina Tersta in njegove okolice z uverstitvijo kratkega geografičnega in zgodovinskega pregleda starih in sadanjih slavjanov kakor še tudi kratke omembe njihove osode in omike. Po domače spisal, na svetlo dal in založil Josip Godina Verdeljski ces. kr. finančen komisar prvega razreda, rojen v teržaški okolici, Trst 1872, str. 99).*

⁸ J. Godina Verdeljski, *Opis in zgodovina Tersta ...* citat, str. 103.

⁹ J. Godina Verdeljski, *Opis in zgodovina Tersta ...* citat, str. 101

Svilena ruta, potiskana a pois, tu nadomešča ruto ali "karpon" praznične obleke mandrierke, približno l. 1875. C.M.S.A. šte. 8/10875; 14,5 x 10 cm. ♦ Silk scarf, printed a pois, instead of the usual scarf or "karpon" of a mandrierka's festival dress. From around 1875. C.M.S.A. no. 8/10875; 14,5 x 10 cm. ♦ Un fichu en soie avec un motif "à pois" remplace ici un fichu ou "karpon" de la tenue de fête paysanne, vers 1875. C.M.S.A. no. 8/10875; 14,5 x 10 cm.

nosti: srebrni gumbi se pojavijo samo na telovniku, čevlje pa nadomeščajo škornji. Te elemente pa sicer potrjuje primerjava z nekaterimi sodobnimi fotografijami, narejenimi v drugih tržaških ateljejih¹⁰.

Podatki, ki jih Godina navaja o ženski noši, žal niso tako natančni: tu ostane pri ugotavljanju, da ženske nosijo nabrane obleke, rdeče volnene nogavice - tudi te nabrane - in čevlje z visoko peto, ki so tako odprti, da že lahko vidimo prste¹¹. Ta opis ne omenja dveh oblačilnih tipologij, razširjenih na tržaškem območju, ki ju sicer dokumentirajo mnoge slike in grafike¹², kot tudi obsežne serije posameznih delov oblačil, shranjene pri zasebnikih in v muzejskih ustanovah: mandrijska in škedenjska noša. Prva, ki se je nosila na območju zahodnega tržaškega krasa in v primestnih naseljih, spada v kategorijo alpske noše, za katero sta značilna krilo in životec, ki sta sešita skupaj. Temu se pridružita naglavna in ramenska ruta iz belega platna, okrašenega s čipkami in vezeninami - ki pogosto povzemajo vzorce rokavcev - in predpasnik, nad katerim je privezan trak, zavezan v pentljo, katerega konca sta lahko okrašena z inicialkami. Za zimsko obleko je predvidena jaknica iz temnega sukna. Nenavadno neskladje se razkrije pri nogavicah, ki so po opisih v pisanih virih na splošno rdeče barve, v ikonografiji pa so navadno bele. Škedenjska noša, ki je bila razen v Škedenju razširjena tudi na območju

¹⁰ Fotografije oseb v nošah so bile narejene v različnih tržaških fotografskih studijih. Med njimi naj omenimo naslednje: Cobau, Benque, Ramann, Mioni, Jerkič.

¹¹ J. Godina Verdeljski, *Opis in zgodovina Tersta ...* citat, str. 102.

¹² Med številnimi objavami, v katerih lahko najdemo takšne upodobitve, naj omenimo B.M. Favetta, *Trieste. Costumi e mestieri dai documenti dell'Ottocento*, Trst 1988; *Panorama di Trieste. Vedute e piante della città e del suo territorio dalla collezione Davia*, Trst 1993.

Brega in v slovenski Istri, sestoji iz dolge srajce z rokavi, okrašenimi z vezeninami in klekljanimi čipkastimi vložki, čez katero prideta dva široka plisirana in izvezena *kamižota*; od teh je spodnji zmerom bel, zgornji pa bel pri samskih in rjav ali črn pri omoženih. K celotni noši sodijo še predpasnik s trakom, bela *peča* in *ruta*. Slednji se nosita tako kot pri mandrijerkah. Tudi kar zadeva nogavice in čevlje, ni videti bistvenih razlik.

26

Wulzove fotografije v veliki meri potrjujejo to, kar dokumentira slikarska ikonografija. V primeru Škedenjke, za katero je poleg noše značilna tudi bisaga za kruh, obešena prav očitno, razpolagamo s preskopim fotografskim materialom (trije različni posnetki za eno in isto obleko), da bi lahko izpeljali značilne primerjave. Vendar je tu nekaj zanimivih elementov: mlada ženska nosi temen *kamižot* in predpasnik, kar pomeni, da je ženska omožena. Nogavice so nabrane tako, kot navaja Godina, toda čevlji imajo nizko peto in so zelo zaprti: očitna obraba govori v prid njihove "avtentičnosti". Posebnost, ki pa še bolj bije v oči, je, da tradicionalno belo ramensko *ruto*, ali vsaj svilen *turko* z večbarvnimi črtami, nadomečša potiskana ruta. Ta ruta, ki združuje drobne cvetlične vzorce z zavoji, značilnimi za *kašmirske* motive, kaže na zanimivo zlitje noše in mode. Ti vzorci so prišli v Evropo ob koncu 18. stoletja z slovitimi *kašmirskimi* šali in se od tedaj, poustvarjeni in predelani od lokalnih oblikovalcev, obdržali na vrhu več desetletij in v najbolj banaliziranih oblikah dosegli zelo široko javnost. V 80-ih letih, času, ko je fotografija pred preizkušnjo, ta uspeh sploh še ni pojenjal.

Barvaste ramenske rute srečamo tudi v povezavi z oblačili mandrijerke, ki jih je fotografiral Wulz in s tem zabeležil, kako noša nikakor ni nespremenljiva in neprepustna za modne vplive. Seveda prevladujejo bele rute iz vezene in s čipkami okrašenega platna skupaj s svilenimi *karponi* slonokoščene barve z dolgimi resami, a vzporedno se pojavljajo tudi svileni *foulards* (iz fotografij preseva sij materiala) drugih barv. Na slednjih so večinoma geometrični vzorci kot so črte, *pois* ali četverkotniki; alternativa so veliki vzorci, okrašeni z arabeskami. Tudi glede načina nošenja ramenskih rut je treba opozoriti na več variant: običajno se ruta prekriža spredaj tako, da jo zadrži predpasnik, kot je vidno že na grafikah iz prve polovice stoletja. Kadar pa mandrijerka nosi jaknico, si ruto razprostre na ramena in potegne vogale spredaj pod jakno. Gre za manj dokumentirano varianto, vendar lahko njene predhodnice najdemo v znani litografiji¹³.

Iz fotografij lahko razberemo tudi informacije o trakovih, katerih konci običajno prosto padajo na levo stran, v nekaterih primerih pa tudi v sredino ali celo na desno stran. To, česar nam Wulzove fotografije nikakor ne morejo dati, pa je barva oblačil in nošenih dodatkov, kajti gre za črno bele slike, in tudi kadar so bile ročno pobarvane z vodnimi barvami, bežna primerjava kopij istega predmeta upodobitve hitro pokaže, da je bila barva nanešena po umetnikovem navdihu in ne kot zvesta reprodukcija realnosti.

¹³ "Mandriana. Costume dei dintorni di Trieste" (pri C.L. Tedeschi in Trieste. Vtisnjeno v litografijo B. Linassija in C.). Prim. *Panorama di Trieste ...* citat str. 76.

Na tej točki bi bilo smotrno narediti zaključek o tem, kakšen je prispevek Wulzovih fotografij k zgodovini tradicionalnih noš na tržaškem območju. Tako pri žanrskih scenah kot pri portretih lahko opazimo, kako se je tradicionalno oblačenje razvijalo v stiku z bolj ali manj konservativnimi območji. Najprej začne izginjati moška noša, ki jo po razpustitvi tržaškega slovensko-narodnega bataljona¹⁴ (1868), v katerem se je običajno nosila, in spričo progresivnega opuščanja dela na polju na račun mestnih služb, nosijo samo še starejši v bolj oddaljenem mestnem okolišu, kot se pritožuje Godina.¹⁵ Da bo žensko oblačilo doživelo progresiven razvoj, se je slutilo že tedaj, saj je l. 1842 Pietro Kandler v razlagah litografij Selba in Tischbeina v zvezi s škedenjsko nošo opozoril, da nekatere dodatke počasi nadomeščajo drugi, bolj "modni". Ženske iz Škedenja in Brega, pa tudi mandrierke, ki so dnevno prihajale v stik z dražmi mesta, so začele v nošo vnašati nove elemente. Potiskana ruta ponosne Škedenjke, posneta na Wulzovi fotografiji, bi lahko potrdila ta pojav. Leta 1891 je Tomasin zaključeval svoj opis ljudskih oblačil in žalujoč za njihovo minulo lepoto ugotavljal, da "die jungen Mandrieri und Juzke kleiden sich heutzutage schon wie die Bürger"¹⁶ (dandanes se mladi mandrieri in Juzke¹⁷ oblačijo že kot meščanke). Toda graje, ki jih navajamo, so graje tistih, ki so se za ljudski svet sicer iskreno zanimali, a mu socialno niso pripadali. Nasprotno se Wulzove fotografije molče omejijo na posnemanje soobstoja mode in tradicije, značilnega za prehodno fazo, pa tudi sicer razumljivega v območju, kot je tržaško, kjer je bila komunikacija med mestom in njegovim okolišem netežavna in pogosta. Tudi ljudje, ki so se dali portretirati, kot na primer lepa mandrierka, ki je prišla na Via del Corso števil. 9 s tradicionalno obleko in modnimi čevlji, očitno niso čutili teh elementov, kot da bi pripadali med seboj kontradiktornima sistemoma. Nezdržljivost mode in tradicije je bila prej plod proučevalcev ljudskega sveta, ki so hoteli, da noša ostane v nespremenljivi obliki kot žuželka, ujeta v jantaru. Toda noša mnogih moških in žensk je sčasoma resnično postala pisan metulj, dovzeten za modne vetrove bolj, kot bi si lahko mislili...

Prevedla Alenka Novak

¹⁴ J. Godina Verdeljski, *Opis in zgodovina Tersta...*, citat, str. 103.

¹⁵ J. Godina Verdeljski, *Opis in zgodovina Tersta ...*, citat, str. 103.

¹⁶ P. Tomasin, *Volkscharakteristik in der Umgebung von Triest*, v *Die österreichisch-ungarische Monarchie im Wort und Bild. Das Küstenland*, Dunaj 1891, str. 196.

¹⁷ Slovenska kmetica iz okolice Trsta. Izraz izvira iz pomanjševalne oblike ženskega imena Marija (Mariuzza). Prim. G. Pinguentini, *Dizionario storico etimologico del dialetto triestino*, Trst 1954.

LITERATURA IN VIRI

- BAŠ, A.: Opisi kmečkega oblačilnega videza na Slovenskem v 1. polovici 19. stoletja, Ljubljana 1984.
- BRVAR, G.: Il costume territoriale triestino e le fonti iconografiche, v *L'arte della discrezione. Abiti e accessori nella tradizione del Friuli-Venezia Giulia*, Videm 1996.
- Deklica, podaj roko. Ljudski plesi, pesmi in noša Slovencev v Italiji, Trst 1985.
- Die österreichisch-ungarische Monarchie im Wort und Bild. Das Küstenland, Dunaj 1891.
- FAVETTA, B.M.: Trieste. Costumi e mestieri dai documenti dell'Ottocento, Trst 1988.
- Giuseppe Wulz. La fotografia a Trieste. 1868-1918, Trst 1984.
- VERDELJSKI, J. Godina: Nošnja Slovencev Tržaške okolice, v "Novice gospodarske, obrtniške in narodne", XXII, 1864.
- VERDELJSKI, J. Godina: Opis in zgodovina Tersta in njegove okolice z uverstitvijo kratkega geografičnega in zgodovinskega pregleda starih in sadanjih slavjanov kakor še tudi kratke omembe njihove osode in omike. Po domače spisal, na svetlo dal in založil Josip Godina Verdeljski ces. kr. finančen komisar pervega razreda, rojen v teržaški okolici, Trst 1872.
- GRI, G.P.: Costumi in cartolina. E alcune osservazioni su riproposta e studio del costume popolare, v "La ricerca folklorica", 14. 1986.
- JAKOMIN, D.: Škedenjska krušarca. Servola: la portatrice di pane, Trst 1989.
- La Trieste dei Wulz. Volti di una storia. Fotografie 1860-1980, Firenze 1989.
- MAKAROVIČ, M., KLARER, M.: Slovenska Istra, Ljubljana 1987.
- Panorama di Trieste. Vedute e piante della città e del suo territorio dalla collezione Davia, Trst 1993.
- SELB, A., TISCHBEIN, A.: Memorie di un viaggio pittorico nel Litorale austriaco, Trst 1842 (ponatis 1979).
- SILA, M.: Trst in okolica. Zgodovinska slika, Trst 1882.
- STAREC, R.: Mondo popolare in Istria. Cultura materiale e vita quotidiana dal Cinquecento al Novecento, Trieste-Rovigno 1996.

BESEDA O AVTORICI

Raffaella Sgubin. Po opravljeni mednarodni maturi na mednarodni gimnaziji v Devinu je diplomirala na univerzi v Vidmu. Leta 1996 je prejela štipendijo ljubljanske univerze. Podiplomski študij o oblačilni kulturi v tržaškem zaledju opravlja na Oddelku za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete v Ljubljani.

ABOUT THE AUTHOR

Raffaella Sgubin. After graduating from the United World College in Duino she studied and graduated at the university of Udine. In 1996 she received a scholarship from the University of Ljubljana. She carries out her post-graduate studies on the clothing culture of the Trieste hinterland at the Department of Ethnology and Cultural Anthropology of Ljubljana's Faculty of Arts.

SUMMARY

"GARANTI D'APRES NATURE". UNNATURALNESS AND GENUINENESS IN GIUSEPPE WULZ'S PHOTOGRAPHS OF COSTUMES

In the latter half of the 19th century the Triestian photographer Giuseppe Wulz (1843-1918) made studio photographs of people from the town's environs in their traditional costumes, either in a manner characteristic of genre scenes or as bourgeois portraits. The present article analyses the photographs by comparing them with more or less contemporary material and written historical sources, and establishes - despite the unnatural poses and decorations - that they are illustrative documents of the process in which systems of costumes and fashions including accessories melted; a credible process in an area like that of Trieste which is marked by close connections between the town and its surrounding countryside. 29

RESUME

"GARANTI D'APRES NATURE". L'AFFECTATION ET LA VERITE SUR LES PHOTOGRAPHIES EVOQUANT DES VETEMENTS TRADITIONNELS PRISES PAR GIUSEPPE WULZ

Au cours de la seconde moitié du 19e siècle, Giuseppe Wulz (1843-1918), photographe de Trieste, a pris en photo, dans son atelier, soit de manière «scène de genre» soit en portrait bourgeois, des personnes des environs vêtues de leur habits traditionnels. Dans cet article, l'auteur constate, après avoir analysé ces photographies et après les avoir comparées à des sources matérielles plus ou moins contemporaines ainsi qu'à des écrits historiques, que les photographies de Wulz illustrent parfaitement le processus de fusionnement de deux systèmes: la tradition vestimentaire et la mode, en se complétant simultanément malgré l'affectation de la tenue et de la décoration. En tout cas, il s'agit d'un processus concluant dans une zone où la ville et ses alentours se lient étroitement: la région triestine.

TRŽAŠKI FOTOGRAF MARIO MAGAJNA

Živa Pahor

31

IZVLEČEK

V prispevku je predstavljen tržaški fotograf Mario Magajna. V prvem delu je predstavljeno njegovo življenje in delo, v drugem pa intervju z njim.

ABSTRACT

The article presents the Triestian photographer Mario Magajna. The first part deals with his life and work and the second contains an interview with him.

O MARIU MAGAJNI

Mario Magajna se je rodil Francu Magajni in Mariji Tence 12. oktobra 1916 v Trstu. Otroštvo je preživel v Križu, kjer je prva tri leta osnovne šole še obiskoval slovenski pouk. Po Gentilijevi reformi, s katero je leta 1923 italijanska vlada ukinila slovenske šole, pa je študij nadaljeval v italijanščini. Leta 1927 se je družina Magajna preselila v Trst. Tu je Mario dokončal nižjo srednjo šolo. Prav v tem obdobju, pri približno štirinajstih letih, je prvič dobil v roke fotoaparatus. V letih 1930-1939 je delal v fotolaboratoriju tržaškega podjetja Fotoradiottica. Tu je globlje odkril svet fotografije. Delo v fotolaboratoriju je v letih 1936-1937 prekinilo služenje vojaškega roka, zaradi česar je Mario Magajna nekaj časa preživel tudi v Afriki. Leta 1939 se je zaposlil v glavni tržaški bolnišnici. Fotografiral je pomembnejše operacije in na rentgenološkem oddelku razvijal radiografije in rentgenske ploščice. Od leta 1943 je deloval, tudi kot fotograf, v celici Osvobodilne fronte v bolnišnici. Leta 1944 je posnel zavezniško bombardiranje Trsta, maja 1945 pa je fotografiral prihod jugoslovanskih partizanov v Trst. Sočasno je tudi pričel sodelovati s Primorskim dnevnikom, pri katerem je bil januarja 1946 nastavljen kot fotoreporter; in to do upokojitve leta 1977. Po tem je bil vse do leta 1993 honorarni sodelavec Primorskega dnevnika. Svoje slike pa občasno objavlja

še danes. Veliko se udeleži v kulturnem področju, predvsem kot član društva Ivan Cankar pri Sv. Jakobu (predel Trsta) in v Slovenskem klubu v Trstu.

Neprecenljiva ohranjena fotografska dokumentacija, ki se je rodila iz Magajnovih fotoaparatorov, obsega okrog 300.000 (od teh je bilo do danes objavljenih kakih 50.000) posnetkov iz življenja, dela, kulture in politike Slovencev v Italiji, na Tržaškem, Goriškem in Beneški Sloveniji od približno leta 1945 dalje. Ta vizualni zaklad, last Primorskega dnevnika, hrani Odsek za zgodovino pri Narodni in študijski knjižnici v Trstu.

Magajnovе fotografije pa so bile objavljene tudi v drugih časopisih, kot so: *Il Corriere di Trieste* (Trst), *Cronaca* (Trst), *Dan* (Trst), *Delavska enotnost* (Trst), *Delo* (Ljubljana), *Demokracija* (Trst), *Glas mladih* (Trst), *The Irish Press* (Dublin), *Katoliški glas* (Gorica), *Il Lavoratore* (Trst), *Ljudski tednik* (Trst), *Matrix* (Quebec), *Il Meridiano* (Trst), *Mladika* (Trst), *Novi glas* (Gorica), *Novi Matajur* (Čedad), *Politika* (Beograd), *Primorske novice* (Koper), *Il Progresso* (Trst), *Tedenska tribuna* (Ljubljana), *Trieste Oggi* (Trst), *Vjesnik* (Zagreb) in še nekateri.

Predvsem na straneh Primorskega dnevnika in revije *Dan* je Magajna, poleg fotografij, objavil veliko potopisnih reportaž in kulturnih ter narodnopisnih člankov. Na svojih nešteti potovanjih širom sveta je posnel več tisoč predvsem dokumentarnih diapozitivov.

Od leta 1951, ko je prvič razstavljal v tržaški galeriji *Scorpione*, je Magajna postavil ničkoliko samostojnih in skupinskih razstav po malodane vseh sedežih tržaških slovenskih kulturnih društev, pa tudi v Vidmu, v Melbourneu, v Novem mestu in Ljubljani.

Za svoje delo je Mario Magajna prejel osem pomembnejših odličij, med temi tudi Tomšičevo nagrado Društva novinarjev Slovenije za življenjsko delo in red viteza za zasluge italijanske republike ter številna priznanja kulturnih, športnih in drugih društev.

BIBLIOGRAFIJA

TRST v črno-belem: Fotokronika 1945-1980, Založništvo tržaškega tiska, 1983.

HAREJ, Zorko, MAGANJA (Magajna) Mario, v: Martin Jevnikar (ur.): *Primorski slovenski biografski leksikon*: 9. snopič: Križnič-Martelanc, Goriška Mohorjeva družba, Gorica, 1983, str. 323-324.

KOVIČ, Brane, *Za fotografijo*, v: 150 let fotografije na Slovenskem 1945-1990, Mestna galerija Ljubljana, Ljubljana 1990, str. 11+58-61.

MARIO, Magajna, fotoreporter - Dela 1944-1955, Arhitekturni muzej Ljubljana, 1996.

POHAR, Lado, Magajna Mario, *Enciklopedija Slovenije*, 6. zvezek, Mladinska knjiga, Ljubljana 1992, str. 362.

Mario Magajna

INTERVJU

34

Na naslednjih nekaj straneh boste lahko prebrali nekoliko skrajšan in obdelan (seveda z Magajnovim dovoljenjem) zapis zelo neformalnega intervjuja, imenovala bi ga celo kramljanje, ki sem ga leta 1997 naredila z Marijem Magajno na njegovem domu. Pri tem kramljanju me je vodila želja, da bi spoznala Magajnov "etnološki" in "sociološki" odnos do stvarnosti, ki jo že šestdeset let fotografira. Takoj pa moram pripomniti, da Magajna ni etnolog. Ta naš mali "zamejski" svet pa je nanj vsekakor vplival, tako kot na vse nas, v smislu nadpovprečne občutljivosti na kategorijo "narodnosti". Tudi zato se je po mojem mnenju v Magajново kamero v teku desetletji ulovilo marsikaj, kar njegove fotografije danes spreminja v etnologom izredno zanimive vizualne beležke. Ta del njegovega opusa je sicer našim očem precej znan, saj smo si ga, vsaj delno, ogledali na straneh Primorskega dnevnika ali na Magajnovih razstavah, vendar je v resnici znanstveno večinoma neobdelan. V železnih omarah na sedežu Odseka za zgodovino pri Narodni in študijski knjižnici v Trstu ostaja še na desettisoče negativov, ki še nikoli niso bili razviti v fotografije. Čas pa, kot etnologi dobro vedo, neusmiljeno teče dalje, kar pomeni, da se spomini razblinjajo in da se vrednost teh fotografskih dokumentov zmanjšuje, saj je vse manj tistih, ki še znajo razbrati njihovo vsebino.

Kako se je vse to začelo?

Jaz fotografiram petinšestdeset let. Začel sem, ko sem imel štirinajst let, po koncu srednje šole. Poznal sem človeka, ki je imel trgovino s fotografskim gradivom Fotoradiotticha. Naša družina je bila z njim v dokaj dobrih prijateljskih odnosih, čeprav je bil on Italijan, iz Firenc. No, in on me je vprašal, če bi želel delati pri njih kot fotograf. Sprejel sem.

Prvi fotoaparatus sem imel v rokah že pred tem. V hiši, v kateri smo stanovali, na Školjetu, pod novo tržaško univerzo, je živela gospa, ki je od brata iz Amerike dobila fotoaparatus, neko "škatlo" Kodak. Za nas vse je bilo to nekaj res lepega, nenavadnega. Gospa nam je prijazno posojala fotoaparatus. Kupili smo film in fotografirali. Slikali smo se doma, na dvorišču ali ob kaki svečanejši priložnosti, vsi prazni oblečeni.

Ko sem šel delat k Fotoradiottichi, sem si kupil nekoliko boljši aparat. Pozneje sem si kupil še boljšega in nato še boljšega in tako dalje. Fotografija me je takoj prevzela,... skoraj bi dejal, da sem v fotografijo zaljubljen. Vedno sem vse slikal. Nekatere slike se niso najbolj posrečile, večina pa jih je kar dobro uspela.

No, nato sem zaradi služenja vojaškega roka delo pri Fotoradiottichi prekinil, vendar so mi delovno mesto v trgovini ohranili. Po mojem povratku iz vojske je nekega dne v trgovino vstopil radiolog Pecorari, Italijan, ki smo ga

dobro poznali, saj je pri nas razvijal fotografije, mi pa smo v bolnici občasno fotografirali operacije. Dejal mi je:

“Mario, bi želeli delati pri nas?”

“Nisem bolničar, nisem nič,” sem rekel, “ne vem, kaj bi počel v bolnišnici. Ko bi bil zdravnik, bi že bil pri vas in bi gotovo ne delal tu!”

Smejal se je in odgovoril:

“Ne potrebujemo zdravnika, ampak fotografa, ki bi nam razvijal rentgenske posnetke.” Sam je namreč delal na rentgenskem oddelku. “Potrebovali pa bi vas tudi drugi oddelki, fotografirali bi operacije.”

“Veste kaj, gospod zdravnik,” sem rekel, “bomo videli, vprašal bom doma, kako in kaj.”

Doma so mi rekli:

“Saj imaš že leta! Vojaščino si opravil, lahko greš, kamor hočeš, lahko napraviš, kar hočeš. Samo, da napraviš dobro.” Dodali so še: “Skoraj bi bilo bolje v bolnišnici kot pri privatniku.”

In res sem šel v službo v bolnišnico, kjer sem delal od leta 1940 do konca leta 1945. Ker sem bil v bolnici edini fotograf, me je to delo tudi rešilo pred vpoklicem v vojsko. To je bila zame velika sreča. Leta 1945 sem po tržaških mestnih ulicah fotografiral zgodovinske dogodke, tudi po primarijevem naročilu, ki je z ostalimi zdravniki želel videti, kaj se dogaja v mestu. Potem sem zbolel in sem zaradi zdravja zapustil službo v bolnišnici in odšel na Primorski dnevnik, s katerim sem sicer že sodeloval skozi vse leto.

Nato sem desetletja za Primorski dnevnik slikal res vse, kar se je pri nas dogajalo. To sem delal do pred nekaj leti, dokler nisem zbolel. Potem sem pustil, da delajo drugi, mlajši. Jaz sem že star in ne morem več veliko delati, vendar vseeno vedno kaj fotografiram, za naše slovenske časopise, pa tudi za kak italijanski časopis. V zadnjem času pa sem pripravil tudi marsikatero razstavo. Lani, konec aprila, sem na primer v Kraški hiši pripravil razstavo z našimi kraškimi motivi z Repna in okolice.

Pogosto me ljudje sprašujejo za stvari, ki sem jih slikal pred leti. Rad jim pokažem, dam, ker imam poslikano skorajda vso zgodovino, od leta 1945 do pred par leti. To se pravi, vso našo zgodovino, lepo ali grdo, našo zgodovino.

Vse moje negative, od leta 1945, hranijo na Odseku za zgodovino pri Narodni in študijski knjižnici. Ko jih potrebujem, napravim nekatere tiske in povečave sam, če si lahko “sposodim” kako temnico. Nekatere pa dam Križmančiču (sedanjemu fotografu Primorskega dnevnika) ali pa kakšnemu prijatelju. Doma, čeprav imam kar veliko stanovanje, nimam temnice.

Za večino Vaših slik se skriva fotoreporterjev pogled na svet. Kako pa so nastale slike s Krasa, ki niso strogo vezane na časnikarske potrebe?

Na Kras sem pogosto hodil zaradi dela in večrat tudi ob nedeljah, če je bil

popoldne kak športni dogodek. Včasih pa sem se na Kras odpravil tudi zase. Šel sem po vaseh in slikal. Všeč mi je bilo fotografirati naše lepe stvari. Še dandanes so na Krasu krasne kolone z reliefi, ki so napravljene iz našega kraškega kamna, in stare hiše, ki so še pokrite s škrlami. Danes uporabljajo samo korce in podobne materiale, nekoč pa so uporabljali kamen, kot pri cerkvi sv. Roka v Križu. Tudi to sem slikal, ampak sedaj ni več taka kot na moji sliki. Popravili so jo, nova je, lepa je, ne rečem, da ni, ampak izgubila je nekaj. Ja, v Križu, ki je pač moja vas, so krasne stvari. Tudi tam sem že pripravil fotografsko razstavo. Marsikoga so tiste fotografije presenetile. Ljudje so me spraševali, kje sem dobil tako lepe in zanimive motive. Fotografiral sem pozabljene in zapuščene vaške koticke, kjer sem se marsikdaj ob iskanju zanimivih motivov in dobrih izrezov tudi spotaknil, pa tudi na glavo mi je kaj padlo.

Vendar so se vasi, odkar fotografiram, kar opazno spremenile. Marskatero hišo so prenovili ali vsaj malo popravili, pobelili. Vse to je seveda lepo, ampak ni več tisto, tako naravno, kot je bilo nekoč, ko so naši ljudje zidali sami, z našim kamnom.

Kaj je še v kraških vaseh pritegnilo Vašo pozornost?

Na Krasu je dosti kolon, strehe so, kot sem že rekel, porite s škrlami. Zanimiva so ognjišča, ki molijo ven iz osnovnega tlorisa stavbe. Notranje prostore z ognjišči sem tudi slikal. Tudi kako starko pri ognjišču sem fotografiral. Lepo je, če je fotografija malo bolj živa, da ni samo ognjišče, samo kamen, samo ogenj, da je na sliki tudi življenje. Spominjam se neke zelo lepe kolone v Nabrežini, ki sem jo slikal pred tridesetimi, štiridesetimi leti. Upam, da še stoji. V Kontovel pa sem bil prav zaljubljen, res sem to vas veliko fotografiral.

Vam je še katera od kraških ali breških vasi pirastla k srcu?

S fotografskega zornega kota mi je zelo všeč Križ, ker ima zelo lepe stvari. Všeč mi je tudi Repen, ki ima veliko starega in potem tudi cel Breg. Nekateri trdijo, da je Kras lepši. Jaz pa mislim, da ima vsaka vas svoje lepote, kot pravijo, da ima tudi vsaka vas svoj glas, mar ne? Po mojem mnenju govorijo Križani zelo slabo, ampak je to njihovo narečje in tudi ta dialekt je lep, vsaj zame je. V Bregu govorijo drugače. Ko sem šel prvič v Breg, nisem razumel nekaterih besed. Vprašal sem:

"Kako rečete temu in temu?"

"Mi rečemo tako!"

"A, v Križu ni tako," sem rekel, "v Križu je lepše!"

Mogoče je bilo zgrešeno, ampak zame, ki sem *Kržan*, je bilo res lepše. Vsaka vas ima torej svoje lepote. Tudi v Dolini so nekateri zelo lepi koticčki. Zaviti je potrebno v tiste majhne, ozke in kratke ulice, ki so noter, sredi v vasi, v katere razen domačinov nihče ne zahaja.

Kamniti koriti v Ricmanjih. ♦ Stone troughs in Ricmanje (San Giuseppe della Chiusa). ♦ Bassin en pierre à Ricmanje.

V Mačkoljah so tudi krasne stvari, stare hiše z zidovi brez ometa. Tako lepo je videti ta kamen! Včasih sem slikal kar sam zid! Tudi v Boljuncu so lepe kolone. Pred petdesetimi leti sem v tej vasi slikal nekatere zelo lepe stvari. Do takrat so bile vasi še zelo lepe, potem pa so jih začeli obnavljati.

Na Odsek za zgodovino, kjer hranim svoje negative, prihajajo pogosto študentje arhitekture po fotografijo kake stare hiše, s katero se ukvarjajo. Oglasilo se je tudi neko dekle iz Benečije, ki tudi študira arhitekturo, in me vprašalo, če imam kake posnetke iz njenih krajev. In hvala bogu, imam fotografije tudi iz Benečije. In tako pomagam tudi študentom. Tudi neki ljudje iz Boljunca so me spraševali za fotografije neke stare hiše, ki jo sedaj obnavljajo.

38 — *Vaše fotografije so torej tudi pravi dokument...*

Seveda. Veste kako je, na mojih fotografijah so hiše, ki so stale pokonci še pred petdesetimi, šestdesetimi, celo petinšestdesetimi leti. Sedaj jih ni več, nekatere so obnovili, nekatere, ki se jim niso zdele več lepe, so kar porušili in sezidali vse na novo. Res so novejši hiše bolj praktične, mogoče tudi lepše, ampak tudi po starem je bilo lepo.

Kaj pa Vam je najbolj všeč v kraški naravi?

Meni je zelo všeč narava od Križa do Nabrežine. Nekoč so v Križu imeli krasno obdelane vinograde na terasah nad morjem. Sedaj jih na žalost skoraj ni več. Tisti pa, ki še rastejo, so zelo slabo obdelani. Veliko zemlje so prodali Italijanom. No, zelo so mi všeč tudi velike skale v bližini Nabrežine, od koder se vidi morje. Všeč mi je tudi na Napoleonovi cesti.

Pogovarjala sva se o hišah in o skalah. Sedaj bi lahko še malo govorila o ljudeh. Še prej pa naslednje vprašanje: raje fotografirate ljudi ali stvari?

Meni bolj leži portret, vendar mi je všeč, da se vidi tudi kakšno našo stvar zraven ali da oseba nasplošno nekaj počenja. Slikal sem naše ljudi pri delu, naprimer v hlevu, ko so še imeli živino. Večkrat sem fotografiral naše ženice, ko so zjutraj molzle mleko, in ljudi, ki so delali tam okoli, čistili pri živini. Da se slikati tudi samo osebo ali stvar, bolje pa je, da se osebo slika pri kakem opravilu, pri delu, tako je slika bolj živa in človek ostane v svojem okolju. Tako sem večkrat slikal na primer žene, ki nosijo perilo. Nekoč so naše žene prale perilo za tržaško gospodo, še posebno žene iz Boljunca, kjer teče Glinščica, ker so imele dovolj vode. S tem so si kaj prislužile. Tudi delo s kraškim kamenjem sem fotografiral, šel sem v kamnolom in slikal delavce.

Potem sem slikal mlekarice, ki so nosile mleko v Trst. Primorski dnevnik je pred nedavnim objavil eno teh slik z mlekaricami, sliko, ki sem jo posnel nekje med letoma 1952 in 1956. Oglasil se je človek, ki je dejal, da je šofer na fotografiji, ki mlekaricam z vrči mleka pomaga na avtobus, njegov bratranec. Prosil me je

za dve kopiji te slike, da bo po petinštiridesetih letih imel fotografijo z bratrancem in mlekaricami.

Leta 1946 ali 1947 sem v Križu fotografiral kmete, ki so delali na polju. Videl sem človeka, ki je še oral po starem, z volom, ki je vlekel plug, pa sem si rekel, zakaj ga ne bi fotografiral. Pred nekeja leti sem kopijo te fotografije dal njegovemu sinu.

Pravzaprav ne vem, če sem se takrat res zavedal, da slikam stvari in način življenja, ki je izginjal. Počasi pa sem uvidel, da so se povsod začeli pojavljati novi stroji. Zato sem šel potem spet v Nabrežino, v Repen, v kamnolome in videl, da so delavske roke zamenjali železni stroji.

Fotografiral sem tudi Škedenjke, ki so pekly kruh. Večina krušaric je bila 39 starejših, ker mlade žene niso hotele več peči kruha. Slikal pa sem jih tudi, kako so nosile kruh v Trst. Šel sem v Škedenj za dnevnik, ker pa rad slikam take stvari, sem vprašal, kdaj pečejo kruh, in se nato vrnil namenoma za to. Mislim, da sem prav zadnjo slikal med letoma 1952 in 1956. Potem niso več pekly. Fotografiral sem jo pri peki in tudi v mestu, ko je prodajala ta zelo cenjeni škedenjski kruh, za katerega pravijo, da ga je jedel tudi Franc Jožef na Dunaju.

Slikal sem tudi ribiče v Križu, tonare, ki lovijo tone. V kriškem portiču je bilo še takoj po vojni veliko ribičev. Nekateri izmed njih so se z ribolovom preživljali. Prav pred kratkim je na razstavi mojih fotografij človek iz Križa na neki sliki prepoznal svojega deda in me je nato vprašal, če mu napravim kopijo.

Fotografiranje ljudi pa le ni vedno enostavno. Fotograf je pri tem pogosto v dilemi. Če človeka slika brez njegovega dovoljenja, prodre v njegovo intimnost, če pa osebo najprej vpraša za dovoljenje, velikokrat izgubi njeno spontanost. Kako se Vi rešujete iz te zagate?

Jaz sem večkrat prvo fotografijo posnel brez dovoljenja, nato pa sem vprašal: "Vas lahko slikam pri delu? Če bo lepa, jo bodo mogoče objavili v dnevniku." Navadno sem dobil pritrdilen odgovor. Tako sem potem napravil še kakih pet, deset slik. Prva pa je bila vedno naravnješa, ker oseba ni gledala v objektiv.

Dobro sodelovanje z ljudmi je bilo mogoče odvisno tudi od tega, da ste kot fotograf Primorskega dnevnika postali v nekaj letih dokaj znani, pa so se ljudje raje postavili pred Vaš objektiv, kot bi se pred kamero kakega tujca.

Gotovo. Mene so poznali vsi. Danes mi ljudje pravijo, da odkar ne delam več na Primorskem dnevniku, nimajo več slik. Ko sem hodil okoli, bodisi za prireditve, za šolske razstave, za nove maše, za vse, kar je bilo, sem slikal večkrat tudi druge ljudi, ljudi iz občinstva, mimoidoče. Nihče mi ni nikoli rekel, zakaj slikam, čemu slikam. Tudi če ni hotel, sem rekel:

"Če nočete, pa ne dam Primorskemu."

Pa so mi odgovorili:

“Če je slika lepa, jo kar dajte!”

Samo enkrat se mi je zgodilo, da mi je nekdo rekel, da nikakor noče biti fotografiran, da noče slike v časopisih. In res nisem slikal in ni bilo težav.

Veliko sem tudi fotografiral za nedeljsko rubriko dnevnika “Naši kraji in ljudje”. Zraven sem napisal tudi sam kako malenkost.

Poleg naših ljudi pa sem slikal tudi veliko znamenitih osebnosti: skoraj vse predsednike italijanske republike in Tita, Nasserja, ter veliko drugih velemož. Toliko sem jih fotografiral, da se jih na pamet ne spominjam. Koga vse sem ujel v svoj objektiv, sem si zapisal v poseben zvezek.

40 *Kaj pa mesto, Trst?*

V Trstu sem sicer veliko slikal, malo pa je v mojih slikah življenja iz Trsta, ker se v mestu ni dogajalo toliko *slovenskega*, jaz pa sem za Primorski dnevnik, za Ljudski tednik, za Katoliški glas, za Demokratično večino sledil slovenskemu življenju. Slikal sem, kar so mi naročili.

Večkrat pa sem za Delo slikal tudi kake tovarne in sem ob tem slikal tudi delavce pri kosilu, ki so jim ga prinašale žene, ko še ni bilo menz. Marsikaj takega sem slikal tudi za potrebe Primorskega dnevnika ali drugih časopisov in reviji, tudi italijanskih. Ti so sicer bolj povpraševali po fotografijah manifestacij, demonstracij za italijanski Trst. Delavce pa sem slikal bolj za Primorski dnevnik, to pomeni za naše ljudi, ki so bili takrat po večini prav delavci, preprosti ljudje. Oni so se radi pustili slikati. Dejali so, da se bodo tako lahko videli, kakšni so.

Ja, življenjskih momentov iz mesta je manj. Slikal sem kakega peka, ker je bilo še precej slovenskih pekov. Slikal sem tudi kakega gostilničarja, ker so bili tudi gostilničarji pogosto Slovenci. Kakšnega slovenskega obrtnika tudi, vendar ne veliko. Med berači, ki sem jih slikal v mestu, pa verjetno ni bilo veliko Slovencev. Seveda sem poslikal tudi kakega Italijana, ki je bil prijatelj, ki je bil naklonjen Slovincem, ki je bil pripravljen imeti fotografijo v Primorskem dnevniku.

Ja, takrat, v prvih povojnih letih, je bil Trst še veliko, živo pristanišče, ki je nudilo veliko delavnih mest. Takrat so se na nabrežju, v mestu, še sušile ribiške mreže. Tudi te sem poslikal.

BESEDA O AVTORICI

Živa Pahor je diplomirana sociologinja. Z etnologijo se je ukvarjala najprej kot mlada raziskovalka in kasneje kot mentorica na številnih etnoloških raziskovalnih taborih, ki jih vsako leto organizira Društvo mladih raziskovalcev iz Trsta in Gorice. Dela na slovenskem programskem oddelku deželnega sedeža RAI za Furlanijo-Juljsko krajino.

ABOUT THE AUTHOR

Živa Pahor is a graduated sociologist. She first became engaged in ethnology as a junior researcher and later as a mentor in numerous research camps organised annually by the Young Researchers Society from Trieste and Gorizia. She is employed at the Slovene Programme Section of RAI's provincial branch for Friuli-Venezia Giulia.

SUMMARY

TRIESTIAN PHOTOGRAPHER MARIO MAGAJNA

In the course of his "photographic" life the Triestian photographer Mario Magajna made over 300.000 photographs. They are mainly related to the life, work, culture and politics of the Slovenes in Italy, that is in the areas of Trieste, Gorizia and Venetian Slovenia after the Second World War. The photographs are kept by the Department of History of Trieste's National and Study Library. Despite the author's view of the world as a reporter there are many photographs which are of interest to ethnology, but unfortunately they have yet to be analysed and evaluated by specialists.

RESUME

LE PHOTOGRAPHE TRIESTIN MARIO MAGAJNA

Mario Magajna, photographe triestin, a pris plus de 300.000 photographies au cours de sa vie "photographique". Le plus souvent, la thématique de ces photographies est liée à la vie, à la culture et à la politique des Slovènes en Italie, dans les régions de Trieste et de Gorica ainsi que dans la Slovénie Venitienne après la seconde guerre mondiale. Les photographies sont conservées à la Bibliothèque Nationale et Universitaire de Trieste, au département d'histoire. Malgré la vision photographique de l'auteur, beaucoup de cliché restent intéressants du point de vue ethnologique. Malheureusement, ces photographies n'ont pas encore été traitées de façon professionnelle et mises en valeur.

ČUPA - ČOLN SLOVENSКИH RIBIČEV V TRŽAŠKEM ZALIVU

Bruno Volpi Lisjak

43

IZVLEČEK

ABSTRACT

V prispevku je predstavljen preprost, iz debla stesan čoln, imenovan čupa, ki so ga slovenski ribiči uporabljali v Tržaškem zalivu in se je ohranil do srede 20. stoletja. Predstavljena je zgodovina čupe, njena konstrukcija in način uporabe ter hranjenja.

The article presents the simple dug-out boat called chupa (Slovene: čupa) which was used by Slovene fishermen in the gulf of Trieste and which survived until the mid 20th century. Presented are the history of the chupa, its construction, use and preservation.

ETIMOLOGIJA ČUPE

Ker mnogi Slovenci ne vedo, kaj je čupa, pogledimo najprej, kaj piše v slovarjih. Slovar slovenskega knjižnega jezika razlaga besedo čupa: "nekdaj preprost ribiški čoln iz enega debla, primorsko narečno". Etimološko beseda izvira najverjetneje iz besede čok, ki pomeni "nerazsekan večji kos debla". V primorskem narečju pa postane čok čuok, čuak, čuop, in sorodnost z besedo čupa je iz slednjega dobro razvidna. Naši sosedi Italijani, v tem primeru Veneti, ki so prvi videli hrvaške in slovenske čupe, so jih imenovali *zopolo* (pl. *zopoli*). Prav verjetno je etimologija ista. Pogledimo zakaj.

V enciklopediji Treccani pomeni *zopolo* majhno plovilo, izdelano iz enega debla, izdolbeno kot piroga, uporabljeno v Kvarnerju in na dalmatinskih obalah. ("Piccola imbarcazione ricavata da un tronco d'albero, scavato come una piroga, era in uso nel Quarnero e sulle coste dalmate"). Beseda je beneškega izvora in podobna padovanskemu narečnemu izrazu *zuoppo*, ki pomeni v italijanščini čok. Tudi tu je torej izvor besede čok, oziroma v italijanščini *ciocco*, geslo, ki označuje po slovarju Zingarelli velik kos lesa ("grosso pezzo di legno"), etimologija pa je nejasna.

Še detajlneje označuje čupo E. Rosamani v slovarju Vocabolario Giuliano. Njen opis pa je kljub temu splošen in netočen, saj avtor pomeša vse vrste čup, od južnodalmatinskih do naših. Omenja, da so čoln uporabljali v Križu in Nabrežini. Dolg da je bil približno 7 m, širši na krmi kot na pramcu (!), poganjali pa sta ga ena ali dve bracarji(!). Pomembno pa je omeniti, da je bil po Rosamaniju v stari furlanščini *zop* (množ. *zopi*) čoln za prevažanje tovora čez Sočo. Slovar Dizionario di marina della R. Accademia d'Italia omenja "zopolo" in "zoppolo" kot dolgo in ozko plovilo iz debla z dolgim prečnim drogom, na koncu katerega sta bili naslonjeni dve dolgi vesli. Čoln so uporabljali na Rabu in Pagu.

44

Šele E. Rosamani poda v svojem zelo dobrem slovarju Vocabolario Marinaresco Giuliano-Dalmata točnejšo sliko naše čupe, ki da se uporablja nekje na kriški obali in se po slovensko imenuje čupa. Za en primerek čupe pravi, da je v Slovenskem etnografskem muzeju v Ljubljani. Izvirnik se glasi takole:

"1. zopolo (T) m. zoppolo, in uso presso alcune località della costa (S. Croce, Mf). Viene bilanciato da uno spuntier, posto di traverso per le forcole. V. sopulo e zopolo e Canovella de' Zoppoli. La voce zopolo trova un corrispondente anche nello sloveno (čupa). Un esemplare di questo natante è attualmente conservato all'Etnografski Muzej di Lubiana (v. Toschi - Perusini BALM 5-6, 1963-64 p. 172 e fig. p. 174) M. D." V istem slovarju najdemo še besedo *sopulo*. Le-ta označuje izdolben hlod, ki ga Slovenci Jadranske obale med Trstom in Tržičem uporabljajo kot čoln. (Il tronco d'albero incavato che serve da barchetta agli Sloveni delle coste dell'Adriatico, fra Trieste e Monfalcone).

Naši vzhodni sosedje Hrvati, ki so imeli veliko več čup, saj imajo veliko več obale in otokov, pa so to primitivno plovilo imenovali *ladva*. Menim, da je to zelo lep izraz, ker so ohranili skoraj nespremenjeno staroslovansko besedo *ladja*, ki je na splošno označevala čoln, splav na rekah ali veliko ladjo. (V ruski literaturi npr. pogosto zasledimo to besedo v epih, pravljicah, pesmih in v Puškinovih poezijah, kjer predstavlja večjo, zelo živo pobarvano ladjo z visokim premcem in lepim jadrom). Na koncu pa je potrebno še omeniti, da strokovnjaki in pomorski specialisti imenujejo čupo v vseh jezikih monoksil (ali monoxil). To je sestavljenka iz grških besed monos = eden, samo eden in xylos = les. Označuje torej plovilo, narejeno iz enega samega kosa lesa.

ZGODOVINA ČUPE

Ob koncu prejšnjega tisočletja so se Slovani začeli preseljevati na zahod v zaporednih valovih. Plemena, ki so zavila na jugozahod, so začudena zagledala morje od Kvarnerskega zaliva do južne Dalmacije, predniki Slovencev pa mali košček Tržaškega zaliva od Trsta do izvira Soče. Ni si težko predstavljati, kakšna čustva je vzbudila ta ogromna, ravna, neskončna in skrivnostna površina čiste sinje vode, ki ni imela ničesar skupnega z gladinami rek in jezer, ki so jih dotlej videli. Verjetno so si kar oddahnili ob misli, da ne bodo umrli od lakote, ker je

Čupa z veslačem v Barkovljah (avtor G. Rieger, 1841). ♦ Chupa with oarsman in Barkovlje (Barcola) (author G. Rieger, 1841). ♦ Une "čupa" avec un rameur à Barkovlje (G. Rieger, 1841).

bilo rib dovolj. Toda v istem trenutku se je rodil problem: kako na morje? Starejši so se spomnili, da so velike reke prepluli na hlodih in da so v jezerih lovili ribe na iztesanih, odžganih ter izdolbljenih drevakih, ki so bili narejeni iz hlodov velikih dreves. Iz nuje so torej začeli graditi čupe in se podali na morje loviti ribe.

Do srednjega veka se je ribolov na severovzhodnem delu Jadranskega morja razvijal večinoma v zaprtih zalivih ali kanalih in v ozkem obalnem pasu. Slovanom, t.j. Hrvatom in Slovencem, je čupa zato ustrezala. Nje število je raslo, ker je bila poceni, ni potrebovala specializirane delovne sile, material za gradnjo je bil pri roki, in - kar je bilo še posebej pomembno - bila je zelo odporna na udarce ob skalovje ter jo je bilo po uporabi enostavno izvleči na suho. Ne smemo pozabiti, da na obalah, kjer so živeli Slovani, ni bilo varnih luk. Čupe niso bile primerne samo za ribolov, temveč tudi za prevažanje malih tovorov po ozkem pasu med obalo in bližnjimi otoki.

Potopisec Alberto Fortis opisuje l. 1773, kako lovijo ribiči z Vinodolske obale škombre in sardele z majhnimi čolni, podobnimi ameriškim kanujem. V reških notarskih spisih iz l. 1444 so navedene mreže "sagene" in čoln "lintrum". Ker je linter omenjen tudi l. 1438 v Preluki in kot pomožni čoln *tonolovke*, lahko domnevamo, da je bila to čupa. Na Rabu, kjer so tudi imeli *tonolovke*, so čupo uporabljali kot pri nas: pomagala je držati mrežo, da ta ne bi ob obilnem ribolovu potonila. Statut Komune Pag iz l. 1433 omenja "barcam zopulum vel batellum",

ki so bile prikladne za lov škombrov v zaprtem paškem zalivu Caska. Čupe so tu uporabljali še do nedavnega. V začetku 16. stol. je bila čupa na otoku Krku verjetno *cymba vel barca*. Še danes se ljudje v Puntu in Dobrinji spominjajo čup, ki so imele zelo zaokroženo krmo in premec. Statut Ninskega območja iz 12. stol. predpisuje zelo stroge kazni za krajo čup in vesel, Statut Zadarske komune iz l. 1305 pa omenja čupo kot *barcha*. Na tem območju so čupe merile samo 5 m, široke pa so bile 60 cm. Še l. 1897 so tu našeli 29 čup, zadnja je priplula l. 1968 na kornatski otok Lavsa, od tam pa so jo prepeljali v zadarski pomorski muzej.

V Skradinskem Statutu je odredba, da mora biti ribarnica v Prokljanskem jezeru pri morju, vsi čolni pa ("*omnes barce out zolle*") na enem mestu. V Statutu Trogira, ki je na razmeroma zaprtem morskem območju, so l. 1322 omenjene "*barce et copuli*". Statut Komune Hvar iz l. 1331 odreja, da mora dati vsak lastnik čolna ali čupe ("*pro quilibet zopulo sive barcha*") mestnemu sodniku največjo ribo svojega ulova. V Statutu mesta Kotor iz l. 1272 najdemo nazive "*gondola vel barcha aut zolla*," "*navis*" in "*lignum vel barchorum*". Zadnje velike čupe so se ohranile v Martinščici pri Reki in na otoku Rabu. Bile so dolge do 10 m in široke 90 cm. Obstajajo torej mnogi dokazi in pričevanja, da so slovanski ribiči uporabljali čupe od Kotorja do Soče.¹

Zelo zanimivo pa je, da ni nobenega zapisa ali ustreznega izročila o čupi na vsej zahodni istrski obali. To si verjetno lahko razlagamo z dejstvom, da niso Slovani nikdar prišli do samega morja, ker je bila zemlja tam rodovitnejša kot drugod. Poleg tega so v vseh velikih in malih obalnih mestih nepretrgoma živeli nasledniki starih Rimljanov, ki sta jih ščitila bližina in velik vpliv Benetk ter Ogleja.

Kaj pa je bilo s čupami na slovenski obali? Njihov razvoj je bil bolj ali manj enak tistemu na vzhodni obali Jadranskega morja, le da je orografski značaj naše obale negativno vplival na razmah ribištva. Za razliko od Dalmacije in Istre so imeli naši predniki zelo strmo obalo brez plaž, otokov ali zaščitениh zalivov. Morje je bilo razmeroma plitvo in praktično niso imeli zaščitene kraja, kjer bi lahko shranjevali svoja plovila. Zato niso mogli loviti brez strahu, da bi jih kaj usodnega doletelo na morju. K temu je treba dodati še pojav silne in sunkovite kraške burje, ki z vrha nenapovedano in nevzporedno zapiha na površino morja pod vpadnim kotom 15° - 20°. Zaradi tega je jadrnanje v Tržaškem zalivu zelo nevarno. Jadranci dobro vedo, da običajni veter zmanjša svojo moč, ko se jadrnica nagne. Kraška burja pa jo, nasprotno, poveča. Naši ribiči, ki niso imeli obtežene kobilice na svojih čolnih, so se tako često prevračali in utapljali. Ker je bila zemlja na planoti suha in malo rodovitna, je bilo treba kljub težavam in nevarnostim pluti po morju in ribariti. Ta nuja je slovenskega kmeta silila, da je tesal svoje čupe in ribaril z njimi do srede 20. stol., to se pravi več kot 1000 let!

Prvi najdeni uradni dokument, v katerem je omenjena naša čupa, je iz leta 1621. Najdemo ga v diplomatskem arhivu v Trstu v zbirki raznih listin (B A 14 -

¹ Bruno Volpi Lisjak, *Slovensko pomorsko ribištvo*, Trst 1995; Josip Basioli, *Ribarstvo na Jadranu*, Zagreb 1984.

confinazioni), ki obravnavajo spore o razmejitvi ozemlja med tržaškim Magistratom in devinskim grofom. V pismu sodnikom, s katerim so tržaške oblasti obtoževale devinskega gospoda raznih zlodejstev, je med drugim navedeno:

"...havendosi per lecito l'Ill.mo S.n Conte Matia, figliuolo del premesso Ill.mo Conte Raimondo il prossimo passato mese di Feb. partendo da questa città per andar per mare a Duino et vedendo alcuni di S.ta Croce sudditi di questa città in un Zoppol venendo da pescare, et erano in terra, et porto di d.a. Villa S.ta Croce, far levare a detti nostri sudditi la pesca instrumenti di pescare e l'istesso Zoppol et questo condurre a Duino et ivi abbruggiare oltre altri disturbi et fastidi datti mentre pescavano in quei contorni della nostra Jurisd.ne..."

47

(...ko je presvetli grof Matia, sin presvetlega grofa Raimonda potoval februarja meseca po morju iz Trsta proti Devinu, je opazil nekatere Križane, podložnike tega mesta, v čupi, ki se je vračala z ribolova. Ko so bili oni že na suhem v kriškem pristanu, je našim podložnikom odvzel ulov, ribiške priprave ter čupo, ki jo je odnesel v Devin in sežgal. Še druge nevšečnosti in motnje jim je povzročil, medtem ko so ribarili v tistih krajih, ki so pod našo jurisdikcijo...) Čupa je torej prešla v zgodovino samo zato, ker so jo gospodje, ki so se kregali med seboj zaradi svojih interesov, s silo vzeli našim nedolžnim prednikom in jo zažgali.

Zadnje čupe so bile iztesane konec 19. stoletja in nekatere so bile v rabi še med drugo svetovno vojno. Postopoma so jih zamenjala boljša plovila. Zgodilo se je namreč tole: V 19. stoletja se je avstrijska država odločila povečati in razviti ribolov na vsej svoji obali od Kotorja do Benetk, zaradi česar je bilo treba zgraditi nove luke. Ko so bili zgrajeni pristani v Barkovljah, Čedazu in Križu, so čupe počasi izginile, ker je bilo lažje ribariti z novimi plovili in jih obdržati privezana v vodi, kot s trudom vleči čupe vsakokrat po ribolovu visoko na prod in jih naslednji dan spet spuščati v morje.

Drugi uradni dokument, datiran 22. 7. 1871, ki navaja naše čupe, je protokol komisije Cesarsko-kraljeve pomorske uprave iz Trsta, ki je obiskala Barkovlje in Križ z namenom, da določi lokacijo novega kriškega in barkovljanskega pristana. V Komisiji so bili predstavniki Tržaške občine, med njimi tudi slovenski svetovalec Nabergoj. Občinski delegati iz Križa in Barkovelj so sicer prisostvovali, niso pa imeli pravice uradno zastopati občine. Poglejmo, kako dokument omenja čupe:

"Recatasi indi la Commissione alla spiaggia di S. Croce, si convinse della necessità di costruire anche in quell'ubicazione un riparo per le numerose barche peschereccie di quella villa, i di cui abitanti, causa appunto la mancanza di qualsiasi riparo non sono in grado di costruire barche pescareccie di qualche portata non solo, ma devono limitarsi con grave pregiudizio della loro industria a far uso di canotti pericolosi a loro stessi e di costruzione tale che fanno torto ai progressi i più limitati dell'arte navale presentando la forma di una vera piroga usitata dai selvaggi obbligati a tale costruzione di barche per poterle riparare a terra con facilità per mancanza di un mandracchio che le protegga

*se fossero costruite come il bisogno dell' oggi lo esige!!*²

(Komisija se je potem napotila na kriško obalo in ugotovila, da je tudi tam potrebno zgraditi pristan za številne ribiške čolne tiste vasi. Njeni prebivalci namreč niso v stanju zgraditi večjih plovil zaradi pomanjkanja zatočišča. Omejiti se morajo na uporabo nevarnih čolnov, ki ne dopuščajo pravega ribolova. Take konstrukcije žalijo razvoj ladjedelstva, ker so podobne pirogam, ki jih uporabljajo divjaki. Le ti jih morajo povleči na suho, ker nimajo pristana.)

48 Poleg tega dokumenta obstaja še zelo zanimiva upodobitev čupe v Barkovljah iz leta 1841, ki jo je izdelal G. Rieger za litografijo Linassi v Trstu. Ta litografija predstavlja čupo z veslačem, v ozadju pa so cerkev sv. Bartolomeja in Barkovlje s plažo, na kateri so čupe in drugi čolni. Kot že omenjeno, je Avstrija v razvoj ribolova vložila ogromno sil in sredstev. Za doseg tega cilja je ustanovila tudi ustrezne upravne strukture. Tako je izdala leta 1835 osrednja kancelarija na Dunaju ukaz, naj se popišejo vsa plovila, ki se ukvarjajo z ribolovom in naj njihovim lastnikom izdajo potrdilo. To je pomenilo začetek zbiranja statističnih podatkov.

Toda šele ko je bila za vse pomorske probleme l. 1850 v Trstu ustanovljena Osrednja cesarsko-kraljeva pomorska vlada, so začele oblasti dosledno izpolnjevati ta ukaz in voditi točne popise ribiških čolnov z vsemi podatki. To dejstvo je omogočilo, da imamo sedaj natančne podatke o naših zadnjih čupah. V registru, ki ga pod št. 1399 hrani državni arhiv v Trstu, je med tisočnimi različnimi ribiški čolni vsega Tržaškega okraja, ki je segal od Gradeža do severne Istre, mogoče zaslediti 7 čup.³ Glede popisov je treba omeniti še naslednje: Osrednja pomorska vlada ni povsem prenehala delovati po propadu Avstrije. Italijanske oblasti so jo obdržale do l. 1924, zato so tudi ti registri (ogromne knjige, ki tehtajo vsaka nekaj kilogramov) ostali v veljavi, italijanski uradniki pa so vanje še naprej pisali in beležili podatke. Zaradi tega najdemo tudi pripombe o čupah, ki se nanašajo na obdobje po prvi svetovni vojni.

Registrska tonaža je prostornina čolna, uporabna kubatura notranjosti ladje, izražena v angleških kubičnih čevljih (1 reg. tona = 100 kubičnih čevljev = 2,83 m³). Če torej izmerjeno kubaturo, izraženo v m³, delimo z 2,83, dobimo registrske tone. Ker so bile čupe majhne, je bil ta količnik vedno manjši od 1, zato so nekateri uradniki pisali kar 1 tona, čeprav bi rezultat morali izraziti v stotinkah. Oznaka *fitto in ferro* pomeni, da je imel čoln tudi železno okovje, v našem primeru *rinko* na premcu. Oznaka *senza fodera* pa pomeni, da v notranjosti ni bil prevlečen z notranjo oplato nad rebri, kar je v našem primeru logično, saj čupa nima reber kot vsi tradicionalni čolni. V predzadnjem stolpcu je moralo biti navedeno potrdilo o gradnji, ki ga je ponavadi izdala ladjedelnica. Ker je bila čupa izdelana doma, je leto in mesto gradnje potrjeval vaški starešina ali župan. Tja so tudi zapisali,

² Drž. arhiv Trst, *Governo marittimo* 536.

³ Isto, register št. 1399.

LETO REGISTRACIJE IN ŠTEVILKA	IME	VRSTA PLOVILA	LETO IN MESTO GRADNJE	GOSPODAR, OD KOD
1886 št. 406 T	LISA	čupa iz enega kosa lesa	1882 Nabrežina	Martino Gruden di Giovanni iz Nabrežine. 29. 04. 30 lastništvo prevzel Gruden Giuseppe fu Martino
1886 št. 413 T	GIORGI	čupa iz enega kosa lesa	1881 Nabrežina	Giuseppe Pertot iz Nabrežine
1886 št. 414 T	AURESINA	čupa iz enega kosa lesa	1882 Nabrežina	Stefano Klarič fu Giuseppe iz Nabrežine
1886 št. 415 T	ZORA	čupa iz enega kosa lesa	1880 Nabrežina	Antonio Pertot fu Giovanni iz Nabrežine. 24. 06. 23 lastništvo prevzel Zaharija Augusto fu Giovanni
1886 št. 416 T	ANNA	čupa iz enega kosa lesa	1880 Nabrežina	Antonio Pertot fu Giovanni iz Nabrežine
1886 št. 444 T	S. PIETRO	čupa iz enega kosa lesa	1886 Sv. Križ	Martino Sulcich fu Giuseppe
1923	MARIA	čupa iz lesa 6,80x0,60x0,40	1898 Nabrežina	Zaharija Giovanni fu Martino

Čupe iz registra ribiških čolnov (Državni arhiv v Trstu). ♦ Chupas from the register of fishing boats (State Archives in Trieste) ♦ Les "čupe" du registre des bateaux de pêche (Archives Nationales de Trieste).

ali je bil čoln kupljen, podedovan, prodan, in komu, z navedbo pogodbe ali potrdila. V zadnjem stolpcu je moral biti naveden kapitan oz. odgovorni za čoln na morju. Tja so se vpisovale tudi hipoteke.

Po opravljeni registraciji je dobil lastnik za časa Avstrije dovoljenje Luškega cesarsko-kraljevega kapitanata, da lahko pluje. To je bila t.i. "libera pratica". Kasneje je italijanska Luška kapitanija, ki je prevzela funkcije bivše Pomorske vlade in kapitanata, izdala "Licenza a tempo indeterminato", ribarsko dovoljenje za nedoločen čas. Na sliki vidimo takšen dokument, izdan junija 1923, za čupo "Zora", ki je bila last Avgusta Zaharije (Babčevega) iz Nabrežine. Zanimivo je, da je čupa še nosila originalno avstrijsko številko 415 T iz leta 1886, ki je bila prečrtana, in šele leta 1933 nadomeščena z novo, italijansko.

Da bi bila slika o uporabi in številu čup do začetka tega stoletja jasnejša, je treba povedati, da so bile registrirane samo čupe (in drugi čolni), s katerimi so stalno ribarili in pluli tudi v druge pristane (do Trsta in Tržiča). Čupe in manjši čolni, ki so jih ob bregu uporabljali neprofesionalni ribiči, pa niso imeli registracij. Šlo je za plovila kmetov, ki so lovili ribe za lastne potrebe in ne za prodajo. Z

L'i. r. Capitano di porto e sanità marittima

Fu fede, che questo porto e questa provincia sono (Iddio lodato) sani e liberi da ogni sospetto di male contagioso, e partendo da qui in libera pratica il Sloop nominato Anna Lib di bandiera Aust. Ung. della portata di tonellate 1 comandato dal Capitano Anton Pertot coll'equipaggio di persone...

compreso, passeggeri in tutti persone Sine X. L. per recarsi in mare alla pesca Sine varico.

viene il naviglio stesso munito del presente documento affinché possa ottenere, ovunque approdi, libera e spedita pratica

Trieste 22 Aprile 1886

[Signature]

Rede di sanità Annuario mar. 1853 pag 172

50

Dovoljenje za plovbo s čupo Anno pod avstroogrsko zastavo, ki ga je 22. aprila leta 1886 dobil Anton Pertot. ♦ Sailing licence for the chupa Anna under the Austro-Hungarian flag, issued to Anton Pertot on April 22, 1886. ♦ Le permis de navigation de la "čupa" Anna sous le drapeau austro-hongrois que Anton Pertot a obtenu le 22 avril 1886.

njimi so tudi prevažali gnoj, vodo, modro galico, kole, grozdje, drva in vse potrebno za vinograde ter oljčne nasade v bregih, ki so bili obdelani v terasah in zato po strmih stopnicah zelo težko dostopni. Zaradi navedenih razlogov je bilo nemogoče statistično izračunati, koliko čup je bilo na celotnem obrežju. Ekonomske in stvarne okoliščine so se namreč v raznih krajih naše obale različno spreminjale. Barkovlje blizu Trsta so npr. prve imele pristan, zato so čupe tu zgodaj izginile, v Križu pozneje, v Nabrežini, kjer sploh niso imeli pristana, pa so se ohranile vse do druge svetovne vojne.

V današnjih dneh se zdi skoraj nemogoče, da so se naši ribiči preživljali do konca zadnje vojne s pomočjo tako primitivnih plovil. Težko je bilo verjeti 94 let staremu Nabrežincu Janezu Grudnu (Martinčevemu), ko je pripovedoval, kako je hodil s svojo čupo "Lisa" na morje v času vojne in nemške okupacije in kako je moral dajati nemškemu poveljniku del ulova, da ga je pustil nemoteno ribariti. Dejstva pa so dejstva, posebno če jih potrjujejo ohranjeni dokumenti, kot npr. Permesso speciale di pesca (Posebno dovoljenje za ribolov), ki ga je 15. decembra 1943 izdala Tržaška luška kapitanija, ali npr. za čupo "Liso"

Art. 899 e 912 del regolamento marittimo 20 novembre 1879
R. D. 31 gennaio 1892, n. 76
Art. 31 lettera e della legge 25 luglio 1868, n. 318

Mod. n. 84.

Compartimento Marittimo

R. Capitaneria

di porto

di Trieste

di Trieste

Marina Mercantile Italiana

LICENZA A TEMPO INDETERMINATO

PER L'ESERCIZIO DELLA PESCA LIMITATA

N. ~~1933~~ 2019

Il battello

denominato

Zora

al comando

del *m. a.* infrascritto, di proprietà di *Kokarja Augusti Giovanni*

domiciliato a *Robresina* nella portata di tonnellate *1245*

inscritta nel registro dei galleggianti della *R. Capitaneria di porto*

di Trieste

al N. ~~1933~~ 2019

autorizzata ad esercitare la

nelle acque comunali

nel distretto di pesca di *Robresina*

Rilasciato a

Robresina, addì *29 luglio*

1933

L. 1.° CAPITANO DI PORTO

Adolfo Fraga

LUOGO E DATA		COGNOME E NOME	Anno di nascita	Compartimento o Circondario d'iscrizione	NUMERO di matricola di registro	OSSERVAZIONI
dell'imbarco	dello sbarco					
<i>4/4-33</i>		<i>Zaccaria Augusto</i>	<i>1892</i>	<i>Trieste</i>	<i>177</i>	<i>Al comando capo barca</i>
		<i>di Augusto</i>				

6. (1) I pescatori di un compartimento estremo di distretto possono con la sola licenza pescare anche nelle acque del compartimento limitrofo appartenente all'altro distretto. (Art. 4 del R. Decreto 31 gennaio 1907).
I capi delle barche appartenenti ad un distretto di pesca, i quali si trasferiscono in qualche comune di un compartimento marittimo compreso in altro distretto e non limitrofo allo scopo di dedicarvi temporaneamente alla pesca limitata, consegnando le carte di navigazione all'ufficio di porto locale ne ottengono una licenza da pesca da restituirla alla partenza delle barche stesse per far ritorno al loro distretto. (Art. 5 R. D. succitato)

Dovoljenje italijanske trgovske mornarice iz l. 1933 za ribolov čupi Zori (original hrani NSK).

♦ License issued by the Italian Merchant Marine in 1933 for fishing with the chupa Zora (original kept by the NSL in Trieste). ♦ Le permis de pêche de la "čupa" Zora, délivré par la flotte commerciale italienne en 1933 (l'original est conservé en NSK).

Fischerei-Erlaubnisschein Nr. Tr.208

Permesso di pesca

Der Bootsführer G r u d e n , Giovanni
 Il capobarca
 wohnhaft in Triest
 abitante a
 Strasse und Nr. Aurisia 70
 Via e No.
 Matrikel Nummer 419
 No. di matricola
 Alter 44 Jahre
 d'anni
 ist berechtigt mit Boot " Miramar" und "Lisa"
 è autorizzato con barca

Eigentümer G r u d e n ; Giovanni
 proprietario
 Hejmthafen Triest
 Compartimento d'iscrizione eine
Tr.208 0,63
 Deutsche Kennzeichnung Tr.208 Grösse B. R. T.
 contrassegno tedesco Stazza lorda
 Ital. Zulassungsnummer 1337 - 1751 Motor P. S.
 contrassegno italiano Motore cavalli
4,70 - 6 m Länge Anzahl d. Masten Farbe d. Bootes
 lunghezza numero degli alberi grau
schwarz
Farbe d. Segel
colore delle vele

die Fischerei im Rahmen der bekanntgegebenen Fischerei-Verordnung zu
 di esercitare la pesca secondo le norme in vigore.

betreiben.

den 17. Dezember 1943.
 II

Hafenüberwachungsstelle Triest
 Ufficio Controllo Marittimo

[Signature]
 Ob. Lieutenant, M. A.

Dovoljenje za ribolov s čolnom Miramar in čupo Lisa, izdano 17. decembra 1943. ♦ Fishing license for the boat Miramar and the chupa Lisa issued December 18, 1943. ♦ Le permis de pêche du bateau Miramar et de la "čupa" Lisa, délivré le 17 décembre 1943.

dovoljenje za ribolov, ki ga je z žigom "Kriegsmarine" izdala "Hafenüberwachungsstelle" v Trstu.

Do konca druge svetovne vojne sta se ohranili le še dve čupi: prva v nabrežinskem bregu "Pri čupah," druga pa v križkem pristanu. V obeh so ribiči barvali mreže. Zgodovina slovenskih čup ob morju se konča, ko odpotuje celotna "Maria" leta 1947 v Slovenski etnografski muzej v Ljubljani, "Liso" pa kupi znani zbiratelj starin Diego de Henriquez; po njegovi smrti v skladišču Tržaške občine žal razpade. Sedaj je v skladišču v Padričah, kjer dokončujejo njeno restavriranje, ki pa je zelo problematično, tako zaradi same strukture čolna, kot zaradi trohnenja, ki ga povzročajo lesne glivice.

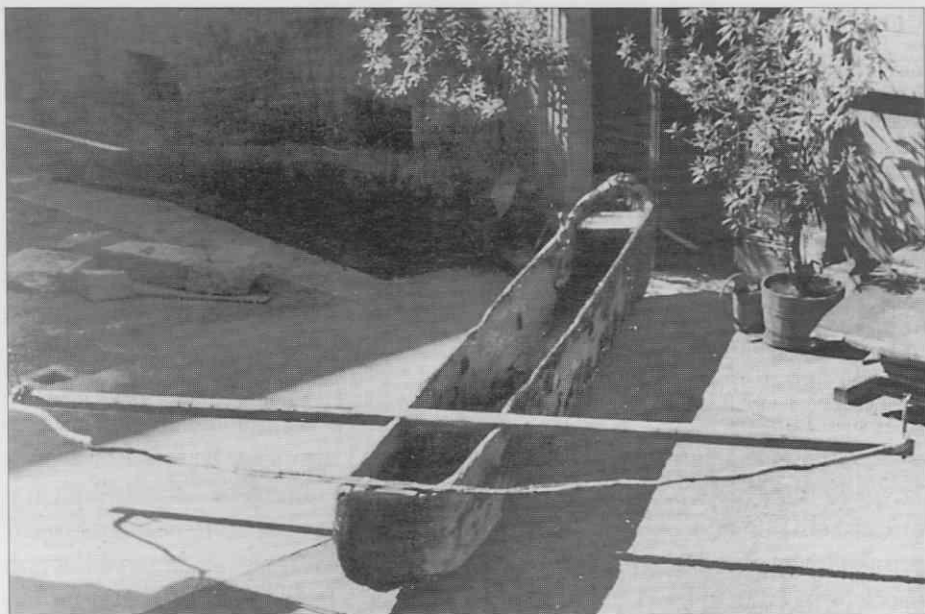
Med dokumentacijo in slikami, ki jih hrani Slovenski etnografski muzej, je tudi opomba, da so čupo "Mario" pred odhodom v Ljubljano fotografirali in snemali na morju. Film, ki ga je posnel Edi Šelhavs, hranijo v Beogradu v arhivu "Zvezda filma".⁴ Čupa "Maria" je danes kar dobro ohranjena, na žalost pa je v muzejskem depoju v Škofji Loki, tako da ni dostopna občinstvu. Edini ohranjeni primerek slovenskega pomorskega plovila, ki je služilo Slovencem več kot eno tisočletje na edinem koščku slovenskega obrežja od Trsta do Timave, bi bil gotovo vreden primernejšega mesta v Ljubljani oziroma Trstu ali Piranu, blizu morja. Tako bi lahko prikazali ljudem, posebno mlajšim, preteklost slovenskih pomorskih ribičev, o kateri nista doslej spregovorili ne zgodovina ne etnologija. Če se ta vrzel ne bo zapolnila, bomo za vedno izgubili ta nadvse pomemben in vreden element naše kulture dediščine.

ČUPA KOT PLOVILO

Kot že omenjeno, je bila čupa iztesana iz enega samega kosa lesa, hloda. Nekateri viri navajajo, da je bila iz lipe ali topola, kar pa ni res. V morju in na soncu bi se namreč lipa ali topol ne ohranila tako dolgo. Iz analize lesa, prakse in ustnega izročila izhaja, da je bila čupa narejena iz hoje (picea) ali pa iz primorskega bora (pinus maritima). Ti drevesi vsebujeta dosti smole, zaradi katere lahko les kljubuje morski vodi in soncu. Življenjska doba čup je bila okoli 50 let, kar je v primerjavi z drugimi lesenimi plovili zelo veliko. V Nabrežini pri Babčevih pravijo npr., da je Janez Caharija, roj. l. 1864, iztesal njihovo čupo iz kosa hoje, ki ga je kupil v Bukovju na Pivki. Ljudje so tesali svoje čupe doma na dvorišču. Ko je bila čupa dokončana, so jo Nabrežinci peljali z volovsko vprego v Sesljan na plažo. Z vozom so šli v morje, da je voda segala čez zadnja kolesa in čupo porinili vanj. Od tam so veslali do mesta z ledinskim imenom "Pri čupah". Križani in Kontovelci so ravnali prav tako, samo da so čupe porivali v morje v Grljanu ali Barkovljah. Za tesanje so v glavnem uporabljali dve vrsti tesel: bočna in prečna.

Velike čupe so imele približno te dimenzije: zunanja dolžina: 7 m; zunanja

⁴ Dokumentacija Slovenskega etnografskega muzeja, Ljubljana.

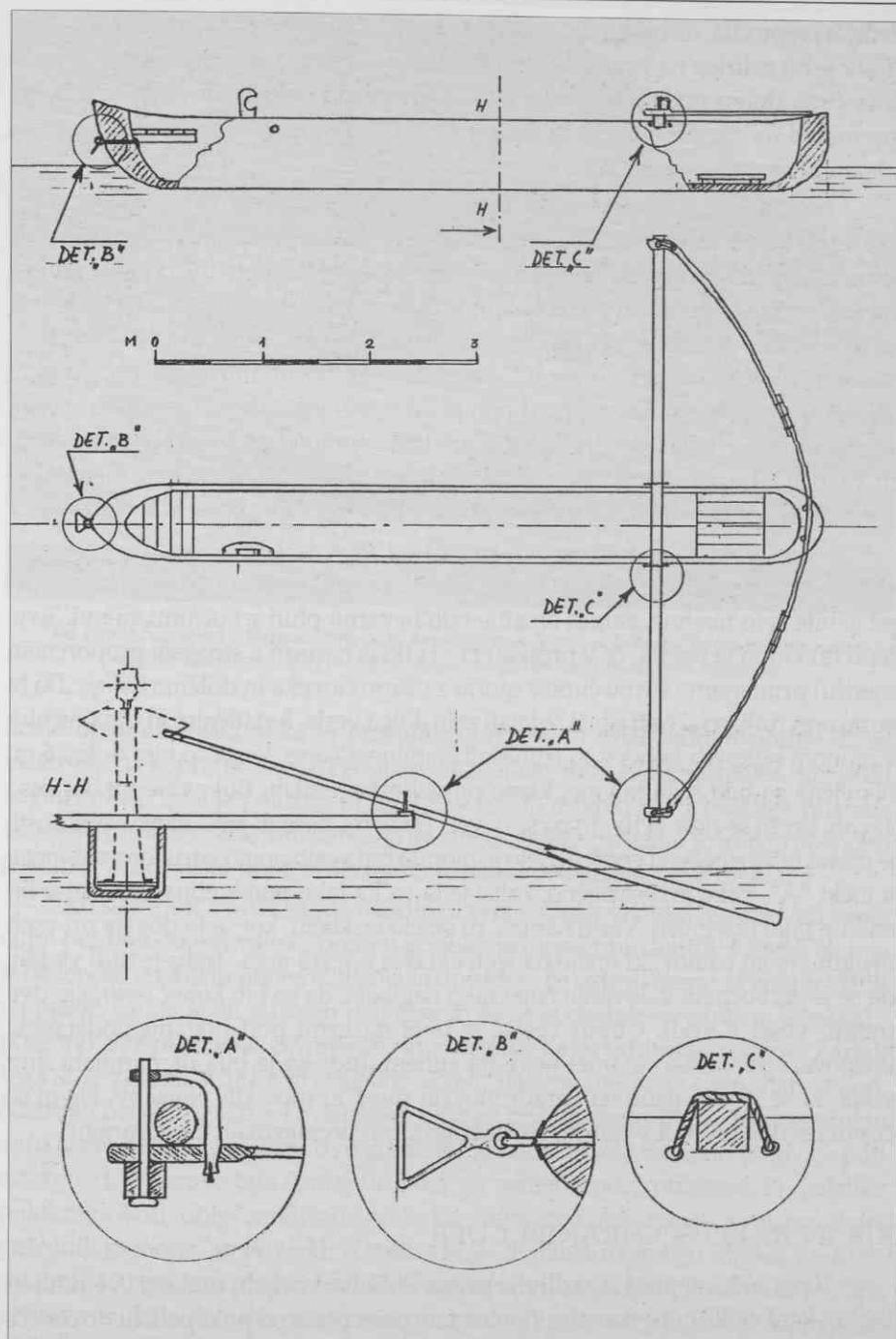

Pogled na čupo s krme. ♦ View of the chupa from the front. ♦ Vue de poupe de la "čupa".

širina: 0,7 m; zunanja višina: 0,6 m; debelina stranic in dna: od 5 do 8 cm. Obstajale so tudi manjše pomožne čupe, za plovbo ob obali in pomoč *toneram*. Merile so približno 5 m. Na prvi pogled je razvidno desetkratno razmerje med dolžino in širino, ki je izredno veliko. Ribiški čolni imajo namreč 3,5 do največ petkratno razmerje med obema. Čim večje je to razmerje, tem večja je hitrost plovila in tem manjša je potrebna gonilna moč.

Čupa je bila torej zelo hiter čoln, s katerim so lahko na kratke razdalje dosegli hitrost 5 vozlov. Na premcu je imela za pomorstvo edinstven železni ročaj trioglate oblike, imenovan *rinka*, ki je služil za potegovanje na obalo (glej det. "B"). Za njim je bila v notranjosti mala paluba iz prečnih desk, ki je tvorila majhen pokrit prostor za shranjevanje jedi, oblačil, vode, krajših vrvi in potrebščin. Na levi strani, pritrjena na pribita lesena utora, je stala upora za *veslič*, prednje pomožno veslo trimetrške dolžine za drugega veslača. Upora se je imenovala *forkla*. Takoj za *forklo* sta bili na stranicah pri vrhu dve luknji (ena na desni, druga na levi) s premerom približno 5 cm. Skozi njiju so prečno vtikali lesen drog, imenovan *pajser*, ki je služil za potegovanje čupe iz vode visoko na obalo. En človek je tako zgrabil za prednjo *rinko*, druga dva pa za *pajser*, vsak na svoji strani. Skupaj so čupo odnesli toliko v notranjost, kolikor je bila dolga vitlova vrv.

Poldrugi meter od *rinke* proti krmi sta bila dva utora, v katera so ribiči polagali prečen lesen drog, imenovan *teslir*, ki je v preseku meril 10 x 10 cm, v dolžino pa 5,30 m. Ta je bil v oporo veslom. Na *teslir* sta bila vsak na svoji strani pritrjena dva *brčagla*, ki sta tvorila nekakšen lok. Ob pritisku veslača na veslo sta

Načrt čupe z detajli: A - "brčagla" s klini, ki so držali vesla; B - trioglata "rinka"; C - fiksiranje "teslirja". ♦ Plan of a chupa with details: A - "brčagla" with the pins that held the oars in place; B - triangular "rinka"; C. fixing the "teslir". ♦ Plan détaillé d'une "čupa": A - "brčagla" avec des chevilles pour tenir les rames; B - "anneau" triangulaire; C - fixation du "teslir".

brčagla preprečila, da bi se *teslir* upognil vnaprej ali celo zlomil zaradi svoje dolžine. *Teslir* je bil pritrjen na stranici s pomočjo tesno zvezane vrvi (glej det. "C"). Ko je bila čupa dolgo pod soncem, sta se ti dve vrvi razvlekli in *teslir* se je začel premikati ter škripati. Da bi to preprečili, so ribiči vrvi močili, tako da sta se skrčili in spet tesno pričvrstili *teslir* k stranicama.

Brčagel, ki je tvoril lok, je bil izdelan iz dolge veje drenovine. Celoten lok je bil sestavljen iz treh delov, ki so bili med seboj zvezani z žico. Pritrjen je bil na krmo. Zelo zanimiv in pomemben je konec *brčagla* (glej det. "A") zaradi klinov, na katere se je opiralo in skozi katere je bilo postavljeno veslo. Ta točka je bila praktično glavna opora pri vzvodu, ki ga je tvorilo veslo. Vanjo se je koncentrirala vsa potisna sila, zato je morala biti narejena zelo močno in zanesljivo. Vsi klini so bili spet iz drena. Eden izmed njih je bil upognjen, tako da je zapiral veslo. Mimogrede naj omenim, kaj je za naše prednike pomenil dren (*cornus sanguinea*) in kako je bil trden. Moj ded ga je takole hvalil: "Imel sem voz, ki je bil s kolesi vred iz lesa, le osi so bile iz drena!" Dren je bil torej zanj skoraj kot železo.

Čupa je imela v pomorskem smislu odlično, še celo preveliko podolžno stabilnost, kar je bilo za kratke valove Tržaškega zaliva pretrdo. Prečna stabilnost pa je bila zelo majhna, zaradi česar je bilo nevarno pluti z bočnimi valovi. To je lepo razvidno iz načrta, če v preseku H - H (ki je narisano v strogem proporcionalnem merilu) primerjamo širino čupe v morju z višino človeka in dolžino *teslirja*. Da bi se ne prevrnili, so si naši ribiči izdelali zelo dolga vesla. S statičnim in dinamičnim vzgonom njihovih koncev so izboljšali stabilnost čupe. Vesla so bila dolga 6 m. Narejena so bila iz bukovine, klane po vzdolžnih žilah. Bukovine nikdar niso žagali, ker bi se sicer zvila. To pa še ni vse. Da bi res dosegli izboljšanje stabilnosti, je moral biti ves vzvod enoten. Zato je moralo biti veslo nujno združeno s *teslirjem* v točki "A". Tako je pojasnjeno, zakaj je ta točka tako pomembna in zakaj je bil en klin tako upognjen. Veslo namreč ni smelo izskočiti, kot se to dogaja pri vseh drugih vrstah čolnov, ki imajo na tej točki dva odprta roga. Treba je tudi vedeti, da se je pri bočnem valovanju čupa tako nagibala, da so bili konec *teslirja* in dve tretjini vesel v vodi. Čupin veslač je imel na krmi pod nogami podstavek, imenovan *pajol*. Tako je imel noge na suhem, tudi ko je bila na čupinem dnu voda, ki se je tam nabirala zaradi mokrih mrež in morskih pljuskov. Da bi se čupin les dlje ohranil v morju, so zunanjo stran premazovali z bitumnom.

KJE IN KAKO SO HRANILI ČUPE

V preteklosti, pred zgraditvijo pristanov v Barkovljah, Čedazu in Križu, so Barkovljani vlekli čupe na suho v položnem pasu plaže od pokopališča do cerkve sv. Jerneja. Kontovelci so to delali verjetno na plaži pri vhodu v miramarski park in gotovo v Grljanu, Križani na mestu, kjer je sedanji pristan, Nabrežinci pa v kraju, imenovanem "Pri čupah". Tukaj je bilo vleko na kopno lažje rekonstruirati. Čeprav danes ni ohranjenega ničesar v zvezi s tem, je bilo tu še mogoče zbrati

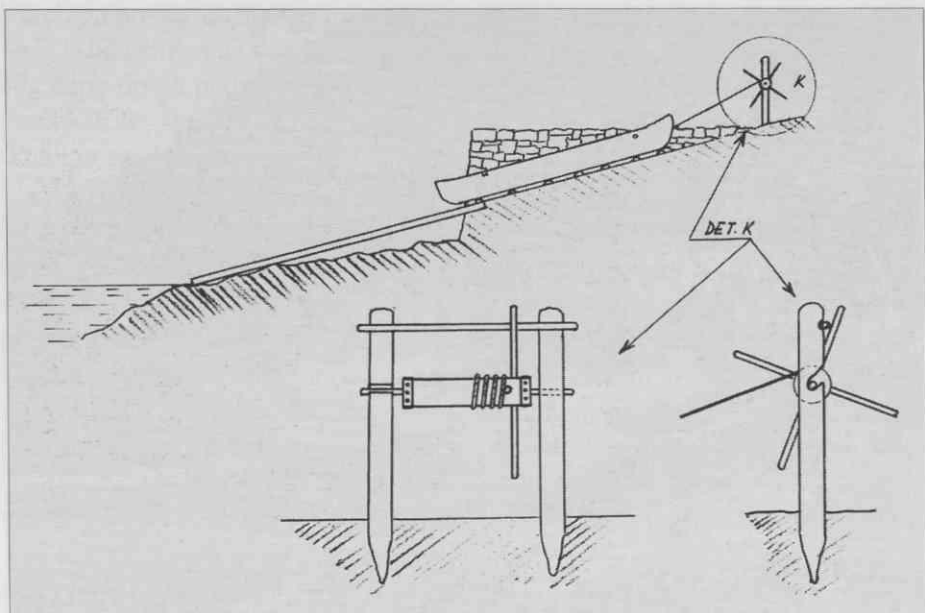

“Pri čupah”: pogled na jugovzhod proti Miramaru. ♦ View of “Chupa Bay”, to south-east toward Miramare. ♦ A côté des “čupe”: une vue au sud-est vers Miramar.

razno dokumentacijo, slike in prisluhniti pripovedovanju zadnjih ribičev, ki so vleko čup na kopno še videli. Prostor je bil majhen, toda edino primeren, ker je bil najbližje vasi. Imel je položno plažo, blizu so bili ostanki starorimskega pristana ter izvir pitne vode. Bilo je natanko na mestu sedanjega pristana. To je lepo razvidno iz slik, ki prikazujejo tri na svoja mesta le napol potegnjene čupe na plaži.

Ko se je ribič vrnil z morja in odložil svoje mreže, je moral zavarovati svojo čupo pred morskimi valovi, preden je lahko prinesel ribe domov v vas. Poleti jo je ob lepem vremenu potegnili na plažo do zidov, če se je nameraval kmalu vrniti na morje. Če pa je bil odsoten dalj časa in če se je obetala nevihta, jo je moral - posebno pozimi - bolje zavarovati, in potegniti daleč od butanja valov. Zaradi tega si je zgradil v zidovih posebne vrzeli, imenovane *fasali* (edn. nar. *fasàu*). Načrt jih prikazuje skupaj z detajlom vitla za pritegovanje. Od začetka plaže do zidu *fasala*, sta bili položeni dve gredi. Po njima je drsela čupa do polovice poti navzgor. Od tam so bile skoraj do vitla na zemljo počez položene t.i. *palanke*: polokrogli koli, dolgi za širino vrzeli. Ko so čupo, kolikor se je z rokami dalo, potegnili iz morja, so povlekli iz vitla vrv, ki je imela na koncu kljuko. Le-to so zataknili za *rinko* na premcu in začeli ročno vrteti *vitlo*. Na tak način se je čupa počasi pomikala do vrha po z lojem premazanih *palankah*. Ko je bila najvišje, so jo fiksirali tako, da so čez *vitel* položili palico na ročico, ki je preprečevala, da bi čupa zdrsela nazaj v morje.

Kot prikazuje skica, je bil *vitel* zelo enostaven: dva kola iz akacijevga lesa, zabita v zemljo, in lesen cilinder z dvema železnima ročicama, ki je bil na enem

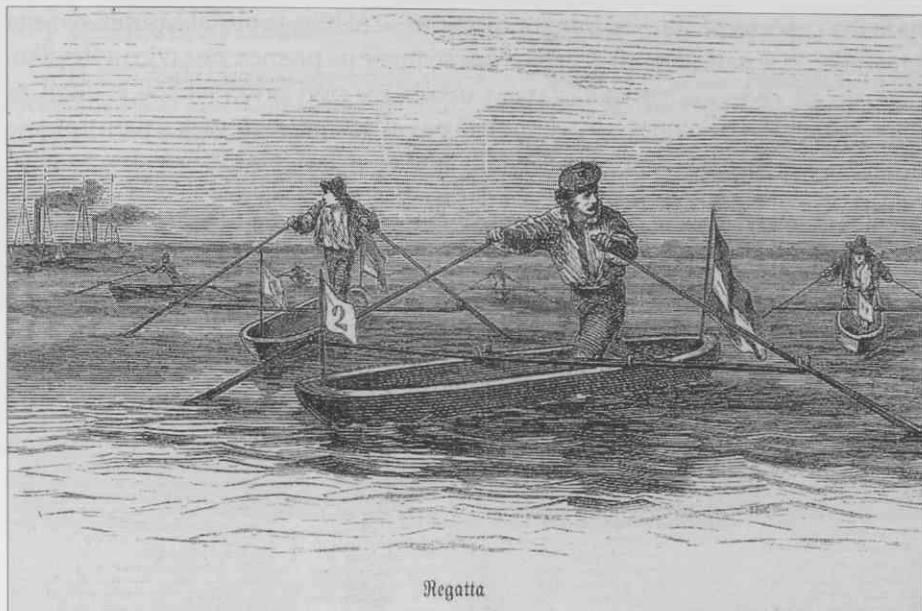

Vitlo in "fasàu", kjer so shranjevali čupo. ♦ Winch and "fasàu" where the čupa was kept. ♦ Un cabestan et un "fasàu" où la "čupa" était gardée.

koncu kola postavljen v luknjo, na drugem pa v utor. Na cilindru, ki se je tako lahko snel, je bila navita vrv. Spuščanje v morje pa je bilo zelo lahko, ker je čupa kar sama drsela navzdol. Ker so bile čupe vedno postavljene na suho s krmo nižje od premca, se je v njej samoumevno nabirala voda, kar je s časom povzročalo trohnenje tega dela. Dokaz tega sta tako čupa "Maria", last Slovenskega etnografskega muzeja, kot čupa "Lisa" v Trstu, ki imata krmi popravljeni in namesto izvirnega dela vstavka iz jelovine.

Ob koncu poglavlja o čupah bo verjetno zanimivo dodati še to, kar mi je v svojem 94. letu povedal zadnji lastnik čupe "Lisa" Ivan Gruden (Janez Martinčev) iz Nabrežine. Opisal mi je, kako je leta 1932 priveslal s čupo v Trst:

"Nekega septembrskega dne nam je bila sreča res naklonjena. Ulovili smo veliko tonov. Nekaj smo jih prodali, nekaj podarili, kot je bila navada. Ker pa jih je ostalo še precej, sem jih zvečer položil že očiščene v čupo z namenom, da jih ob zori popeljem v Grljan in pošljem v Trst s parnikom, ki je vozil tja in nazaj turiste ter kopalce. In res, naslednje jutro priveslam v Grljan, čakam na parnik, ki pa ga ni od nikoder. Vprašam, kaj se je zgodilo, in mi povedo, da ga sploh ne bo, ker se je prejšnji dan končala kopalna sezona. Ni bilo kaj premišljeovati. Edina rešitev je bila ta, da čimprej odveslam v Trst in prispem še v pravem času za prodajo rib na debelo v veliki ribarnici. Pljunem v roke, zgrabim za vesla in naprej! Vreme je bilo naklonjeno, morje v tistih jutranjih urah mirno kot olje in ob 9 h sem že bil za ribarnico v kotu, kjer so stopnice. Čupo je bilo težko privezati, ker je teslir zadeval ob steno obale. Pa sem se nekako le znašel! Tone sem vrgel na obalo. Potem sem jih nesel na prodajno mesto ter jih dobro prodal. Bil sem

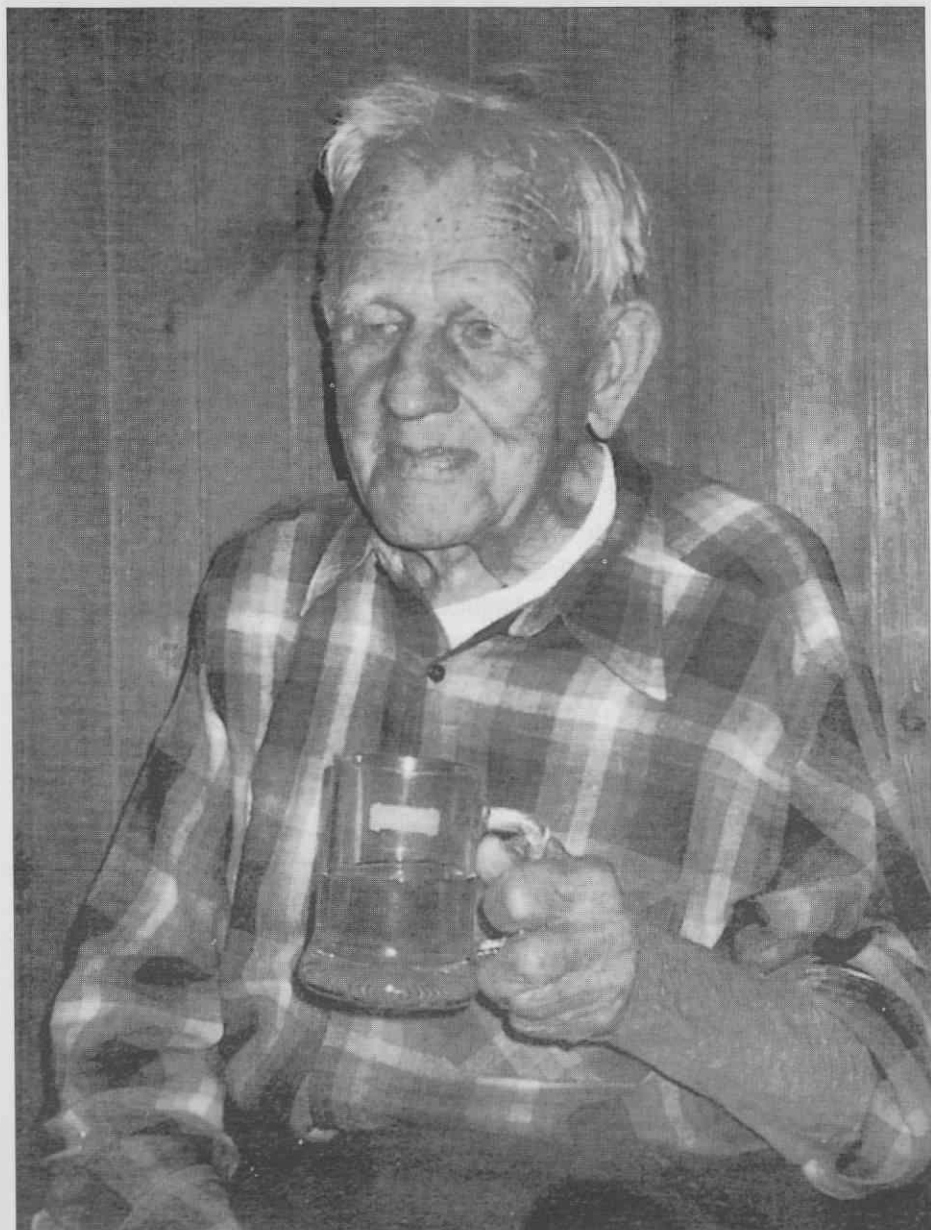

Regata čup 27. septembra 1871 od Trsta do Barkovelj (Illustrierte Zeitung). ♦ Regatta of chupas on September 27, 1871 from Trieste to Barkovlje/Barcola (Illustrierte Zeitung). ♦ Régate des "čupe" de Trieste à Barkovlje/Barcola, le 27 septembre 1871 (Illustrierte Zeitung).

še precej truden, toda oddahnen in zadovoljen. Tako sem še malo pogledal naokrog po ribarnici. Potem sem se napotil proti čupi. Od daleč pa sem videl veliko ljudi na obeh straneh obale, ki so gledali v morje, zelo glasno govorili in kričali drugim, naj pridejo pogledat. Približal sem se gneči in vprašal, kaj se je hudega zgodilo in če se je kdo utopil. Šele potem sem dojel, da gledajo vsi mojo čupo, in slišal, kako glasno komentirajo, odkod da je prišla tista piroga, tisto nevideno čudo, in kateremu eksotičnemu plemenu da pripada njen veslač. Prerinil sem se skozi gnečo, skočil v čupo in malo zmeden odveslal proti domačemu bregu, premišljujoč, kako malo vedo Tržačani o ljudeh, ki živijo tako blizu Trsta."

Prav gotovo bo za vse člane in prijatelje slovenskega jadranskega kluba "Čupa" v Sesljanu prijetno in zanimivo vedeti, da so "čupovci" regatirali že l. 1871. 27. septembra tega leta se je namreč ob 14. uri v Trstu začela regata čup. Regato za štiri vrste čolnov je organiziral Osrednji odbor takratne Tržaške razstave umetnosti in industrije. Prisostvovalo je ogromno število ljudi na obali in v čolnih na morju. Odbor je za gledalce najel celo parnik Avstrijskega Lloydja. Kot poroča "Illustrierte Zeitung" 16. decembra 1871, je bila veslaška regata že dvakrat odložena zaradi slabega vremena. Tisti dan pa je bil izredno lep in regata je doživela uspeh tudi zaradi tega, ker je bil start na pomolu sv. Karla (današnji pomol Audace), cilj pa v Barkovljah. Lahko si predstavljamo, kako je moralo biti lepo regatirati takrat, ko se je mesto končalo ob železniški postaji, staro pristanišče pa še ni bilo zgrajeno; Rojan je bil vas in od Grete do Barkovelj se je raztezala

naravna peščena plaža. Ker fotografov takrat še ni bilo, je poslal časopis svojega umetnika, ki je narisal potek regate. Čupe so imele na premcu zastavico s številko, na krmi pa večjo avstrijsko zastavo. Čupar, ki je prvi prišel na cilj, je dobil za nagrado pet zlatih cekinov, drugi tri, tretji pa cekin. Tudi ta dogodek nam potrjuje dolgotrajno prisotnost večjega števila čup med slovenskimi ribiči Tržaškega zaliva.

Ribič Janez Gruden iz Nabrežine. ♦ The fisherman Janez Gruden from Nabrežina. ♦ Janez Gruden, pêcheur de Nabrežina.

BESEDA O AVTORJU

Bruno Volpi Lisjak je diplomiral na strojnem oddelku Pomorske akademije v Piranu in opravil poročniški in kapitanski izpit v Trstu. Po devetletni plovbi se je zaposlil v tržaški ladjedelnici, kjer je deloval kot strokovnjak in tehnično-komercialni manager. Je dober poznavalec ribištva in pomorskih ved. Napisal je knjigi "Slovensko pomorsko ribištvo skozi stoletja od Trsta do Timave" in "La spettacolare pesca del tonno attraverso i secoli nel golfo di Trieste". Sodeluje z Odsekom za etnologijo pri Narodni in študijski knjižnici v Trstu.

ABOUT THE AUTHOR

Bruno Volpi Lisjak graduated from the Mechanical Engineering Department of the Marine Academy in Piran and obtained the captain licence in Trieste. After sailing for nine years he was employed in the Trieste Shipyard where he worked as a ship manager and technical-commercial manager. He is an expert on fishery and marine sciences. Lisjak is the author of "Slovensko pomorsko ribištvo skozi stoletja od Trsta do Timava" (Slovene marine fishery between Trieste and the Timavo throughout the centuries") and "La spettacolare pesca del tonno attraverso i secoli nel golfo di Trieste". He is a collaborator of the Department of Ethnology at the National and Study Library in Trieste.

61

SUMMARY

CHUPA - THE SLOVENE FISHERMEN'S BOAT IN THE GULF OF TRIESTE

The chupa is a simple dug-out boat and was used for centuries by Slovene fishermen in the Gulf of Trieste. They were made from silver firs or coastland pines. Their length was 5 to 7 metres and were equipped with long oars. After fishing they hauled the chupa ashore and tied it in a special place along the coast where the waves could not reach it. The last chupas made by Slovene fishermen date from the late 19th century and they were still in use before the Second World war. Two chupas survived the Second World War. From 1947 the chupa "Maria" is preserved in the Slovene Ethnographic Museum in Ljubljana, and the "Lisa" is being restored in Trieste.

RESUME

LA "ČUPA", LE BATEAU DES PECHEURS SLOVENES DANS LE GOLFE DE TRIESTE

Simple, travaillée dans le tronc des arbres, la "čupa" est le premier type de bateau utilisé par les pêcheurs slovènes comme moyen de transport maritime dans le golfe de Trieste. Les "čupe" étaient faites en sapin argenté (picea) ou en

pin de la région. Elles faisaient de 5 à 7 mètres de longueur. Les pêcheurs utilisaient de longues rames. La pêche terminée, ils tiraient les "čupe" sur la rive hors de la portée des vagues. Les dernières "čupe" ont été construites pour des Slovènes à la fin du 19e siècle. Elles étaient encore en usage pendant la deuxième guerre mondiale. A la fin de la guerre, on ne trouve plus que deux "čupi". La "čupa" appelée Maria fait, depuis 1947, partie du Musée ethnographique slovène de Ljubljana, Lisa, en revanche, est en cours de restauration à Trieste.

OD ŽELEZA DO KRUHA

Stoletno delovanje škedenjske železarne

Katja Colja

63

IZVLEČEK

Besedilo, ki ga avtorica predstavlja v nekoliko spremenjeni obliki, je nastalo ob realizaciji dokumentarnega filma v okviru slovenskih televizijskih programov Deželnega sedeža RAI za Furlanijo Julijsko krajino. V njem ni prikazan le kratek zgodovinski pregled stoletnega delovanja škedenjske železarne, marveč so prisotni tudi socialni aspekti vaškega in delavskega življenja.

ABSTRACT

The present text, slightly re-edited by the author, was written on the occasion of the production of a documentary film as part of the Slovene television programmes of RAI's provincial branch for Friuli-Venezia Giulia. It presents a short historical outline of the centenary operation of the Škedenj (Servola) Iron-works but also social aspects of the workers' life and of the villages.

"Vsak dan s'm se u'zu s ku'lm z Repnča u Šk'd'n. Ker s'm mogu b't u železarni u šesti uri s'm ustaj'u šaldo zgudej. Vas je prekriv'la še t'ma. Včasih se je t'di zg'dilo, da s'm se u'rnu nekaj pred pounočjo in s'm taku spal samo štiri ure, ker sem mogu b't u šesti nazaj n' deli. Ah, t'krt je blo žiuljenje z'rejs šaldo trdo. Človek ni j'mu cajta za zabavo, mislu je samo na preživetje.

Spunm se, kaku s'm u d'žji, mrazi in snegi hodu u sl'žbo. A nisem bil zmj'rj sam. N' cesti s'm dosti botu srečavu mlekrce, ki so u zgar'nih rok'h držale dvajsti al t'di tridesjtlitrske vrče in so n' glavi n'sile plenjr. Smil'le so se mi. T'di če so bli u'brazi žjnsk zdel'ni s'm n'njh zmj'rj r'zbru veselje du žiuljenja.

Ku s'm po o'č ku ani uri k'l'sarjenja p'ršu v Šk'd'n, me je zmj'rj u'mamlju d'h po kum'j peč'nm kruhi. Dosti botu s'm si z'želu toplo bigo, a nis'm j'mu soudou. In ku sem se spšč'u po klanch med njiv'mi pruti ž'l'zarni s'm hmali pozabu n' u'mamni d'h, čak'lo me je trdo in šaldo n'porno delo. Če d'nes pomisl'm se mi telu n'elektri in spraš'm se, kaku s'm sploh zdržu u taku nečlovešk'h r'zmj'r'h. Bil s'm mlad in s'm mogu

*preživil't dr'žino, ki kmetija ni o'č mogla prežiu'l't dr'žine."*¹

Ker so postali plavži na Jesenicah in na Javorniku preskromni za čedalje večje potrebe, se je proti koncu 19. stoletja Kranjska industrijska družba (Krainische Industrie Gesellschaft - KIG) odločila da zgradi novo železarno pod Škednjem. Na odprtje novega podjetja na tržaškem ozemlju so vplivale tudi stvarne ekonomske pobude avstrijske vlade, ki je od leta 1882 s posebnimi ugodnostimi podpirala industrializacijo zgoraj omenjenega ozemlja.²

64

Vest o zgraditvi novega industrijskega objekta je vznemirila dunajske poslovne kroge, še posebno delničarje Alpinske montanske družbe in drugih gornještajerskih in avstrijskih železarn, ker so se zbal močne konkurence novega obrata.³ Zaradi tega je šele po dolgih pogajanjih Kranjska industrijska družba dobila dovoljenje za gradnjo in leta 1895 začela z deli.⁴ Prvi plavž je začel delovati novembra leta 1897.⁵

Pred sto leti so bili delovni pogoji popolnoma drugačni od današnjih. Ker je bilo delo izredno težko in cenjeno kot tretjerazredno, so se ga Škedenjci otepali. Raje so se zaposlili v tržaškem pristanišču. Zaradi tega je bilo v železarni vse do šestdesetih let zelo malo domačinov.

Do prve svetovne vojne je bilo vodstvo železarne sestavljeno iz Avstrijcev, Nemcev in Čehov, delovno silo pa so v glavnem sestavljali Gorenjci in Istrani, nekaj je bilo tudi Kraševcev.⁶ Gorenjci so se vračali domov poredkoma, Istrani so dnevno prihajali z vlakom ali pa tudi z osli. Ker so delali dvanajst ur na dan, se včasih sploh niso vračali domov, pač pa so se odpočili v zavetju kakega zidu. V deževnem vremenu so si poiskali varnejše zavetišče. Nekateri so se tudi oženili v Škednju in se počasi vključili v vaško življenje.

*"Škedenj je bil nekoč samostojen kraj... Kdorkoli je prišel v vas, je bil forešt. Domačini so predvsem Istrane malo drugače gledali... V glavnem pa so se ti ljudje vključili v vaško življenje. Glavno tržišče je bilo takrat v cerkvi, poleg tega je bilo mnogo kulturnih prireditelj... Vse to je pripomoglo, da so se ti ljudje od zunaj vključili v vaško kulturno življenje in ga tudi obogatili."*⁷

¹ Pričevanje M. Škabarja; večji del pričevanj je zbrala Martina Repinc, nekatera pa avtorica teksta. Pričevanja so prepisana dobesedno, brez popravkov, le besede v oklepajih so dodane za boljše razumevanje teksta. Objavljene literature o zgodovini škedenjske železarne je izredno malo, zaradi tega se je morala avtorica teksta nasloniti na ustna pričevanja in na dokumente, ki jih hranita Archivio storico della Biblioteca civica di Trieste in Archivio di stato v Trstu.

² Miloš Mogolič, Železarna Kranjske industrijske družbe v Škednju pri Trstu, neobjavljeni tekst, str. 13.

³ Darko Bradassi, Kratak zgodovinski oris nastanka in vzpona železarne pod Škednjem, Primorski dnevnik, 15. marec 1988, str. 11.

H.J. Kostler, Die Hochofenwerke in der Steiermark von der Mitte des 19. Jahrhunderts bis zur Wiederaufnahme der Roheisenerzeugung nach dem Zweiten Weltkrieg, Radex - Rundschau, 1982, str. 831.

⁴ Archivio storico della Biblioteca civica, fond Società della ferriera di Servola, mapa 8/1, dok. 45582.

⁵ Archivio storico della Biblioteca civica, fond Società della ferriera di Servola, mapa 8/1-1, dok. 51349.

⁶ Podatke o sestavi delovne sile škedenjske železarne do leta 1918 hrani Arhiv Republike Slovenije.

⁷ Pričevanje škedenjskega župnika Dušana Jakomina.

Delavci so skoraj brez vsakršnih socialnih pravic delali v peklenskih pogojih. Lanene hlače, srajca, klobuk in volnen plašč so jih le malo obvarovali pred visokimi temperaturami plavžev, v katerih so topili železovo rudo. Mogoče je bila najbolj mučna faza ohlajevanja vrelega grodlja, ki se je iz plavža iztekala v peščene bazene. Tisti, ki so delali pri teh bazenih in lomili ohlajeno kovino, so morali prenašati izredno vročino, ki je v poletnih mesecih postajala neznosna. Kot blažilo so dobivali limone, pozimi pa žganje. Ker so z lesenimi coklami hodili po razbeljenem pesku, jim je koža na podplatih popolnoma otrdela.⁸

Če je delo v železarni po eni strani človeka utrdilo, ga je sčasoma popolnoma izčrpalo. Pravijo, da so bili pri najtežjih opravilih najbolj odporni Kranjci.

*"Kranjci so delali p'r karjolah, tle je blo najv'č težko delo u ferieri (železarna), so ga delali samo Kranjci, zatu ki so bli ku hrasti, tašni mu'ži."*⁹

Od leta 1897 vse do prve svetovne vojne se je Kranjska industrijska družba s škedenjskim obratom povzpela na raven železarne mednarodnega obsega, ki je s svojo proizvodnjo lahko zalagala veliko železarn habsburške monarhije. Železarna je dosegla izreden vzpon najprej s postavitvijo velikega plavža, nato lastne koksarne, nazadnje pa še martinarne z valjarno in naprave za destilacijo stranskih proizvodov koksiranja.¹⁰ To dokazuje tudi število zaposlenih, ki je tik pred izbruhom prve svetovne vojne naraslo od začetnih 350 na 1130. Za Trst je železarna pomenila veliko pridobitev, saj se je z njenim obratovanjem povečal tudi pristaniški promet z zaledjem. Ob koncu 19. stoletja je bil Trst pristaniško in industrijsko središče, v katerem je zaradi ugodnih razmer zrasla cela vrsta podjetij: od luščilnic riža in kave, do oljarn, rafinerije kolonialnih semen in podjetja za predelavo drugih kolonialnih surovin.¹¹

V tem cvetočem ozračju fin de siècla je železarna zadobila pomembno gospodarsko vlogo. Iz leta v leto se je širila in tako je poleg plavža, štirih kavperjev in drugih tovarniških zgradb dozidala posebno poslopje za pisarne in laboratorij, skladišče, dve poslopji za urade, stanovanjsko poslopje za delavstvo, menzo, staro in novo postajno zgradbo, klet in hiše ob starem škveru.¹²

*"Ta hiša, kjer živimo, je Maisterhaus, taku so rekli po nemško, je bla hiša za učitelje, per i maestri po taljansko."*¹³

Če je bil Škedenj v drugi polovici 19. stoletja nadvse kmečka vas z malim pristaniščem, plažami in solinami, je namestitev industrijskega objekta povsem spremenila njegovo podobo. Zemljišče, ki ga je kupila Kranjska industrijska

⁸ Pričevanje upokojenega inženirja Alda Sturarija.

⁹ Pričevanje upokojenega delavca škedenjske železarne Vladimirja Sancina.

¹⁰ Archivio storico della Biblioteca civica, fond Società della ferriera di Servola, mapa 3/10-1, dok. 60212.

¹¹ Elio Fornazarič, Nastanek, vzpon in propad železarne pod Škedenjem, Primorski dnevnik, 21. avgust 1994, str. 11

¹² Archivio storico della Biblioteca civica, fond Società della ferriera di Servola, mapa 3/10-1, dok. 18110.

¹³ Pričevanje Simplicije Stopar, katere oče je delal v železarni.

družba, je bilo deloma skalnato, deloma pa ilovnato. Za postavitev železarne pa je morala planirati in razširiti obalo z zasipanjem morja. Na zasutem delu je z modernimi razkladalnimi napravami utrdila obalo in zgradila pomol za pristanek čezmorskih ladij in razkladanje tovora.¹⁴

*"Škedenjski človek je bil zaposlen s kmetijstvom, je obdeloval svoje njive, vinograde, žito za družino. Znan je bil škedenjski refošk. V okolici Škednja proti Sv. Soboti so bile soline, tam v bližini so gojili ostrige, tako da je postal ta kraj neke vrste turistični kraj. Tržaški človek je rad prihajal sem."*¹⁵

66 Ko je Italija leta 1915 napovedala vojno Avstriji, je Krarjska industrijska družba bila primorana ugasniti plavže, koksarno, martinarno in valjarno. Delavci so bili vpoklicani k vojakom, v obratu pa je ostalo le petdeset starejših mož za sprotno vzdrževanje naprav. Medtem ko so moški na kraških gmajnah kopali rove in brezsmiselno umirali na fronti, so nekatera dela v železarni začele opravljati ženske. Seveda so bila težka dela še vedno moško opravilo, ženske so zlasti pomagale porivati vagone, nekatere pa so zaposlili v uradih.

*"So pr'šli parniki z mineral'm in z vagoni je blo treba nest ta mineral. Moži so bli u u'jski, tista, ki se je čula močna, je šla del't u feriero."*¹⁶

Ob koncu vojne je železarna ponovno začela redno obratovati. Moški so se s fronte in iz taborišč vračali domov, nastal pa je problem lastništva. Zato so se začela pogajanja med italijanskimi, jugoslovanskimi in avstrijskimi oblastmi. Na bodočnost škedenjskega obrata je nedvomno vplivalo novo mednarodno politično stanje, ki se je izoblikovalo na mirovnih pogajanjih v Verseillesu. Na Primorskem so se razmere le delno normalizirale po podpisu Rapalske pogodbe v mesecu novembru leta 1920, ko je bilo to ozemlje priključeno Italiji.

Pri pogajanjih za železarno je bila spretnjša italijanska stran. Izigrala je stare delničarje z Dunaja in iz Berlina, ki so za svoje delnice dobili le nekaj razvrednotenih kron. Tako je bila železarna leta 1924 zbrisana iz trgovskega in pomorskega registra pri sodišču v Trstu, namesto nje pa se je vpisala družba Alti Forni e Acciaierie della Venezia Giulia. S tem je škedenjski obrat dokončno prešel v italijanske roke in leta 1931 zaradi spojitve Alti Forni e Acciaierie della Venezia Giulia z ILVO postal last slednje.¹⁷

V spominu starejših pričevalcev je še vedno zakoreninjen mit habsburške oziroma avstrijske resnosti in strogosti pri upravljanju obratov, kar vedno primerjajo z italijansko lahkotnostjo.

*"Nemci so bli taku strogi, da delavci so mogli pobr't vsak ku'ščk železa in ga nest na mesto. Drgači je bil joj. Ku so pršli Taljani, se je vse spremenilo."*¹⁸

¹⁴ M. Mogolič, *Železarna...* cit., str. 11

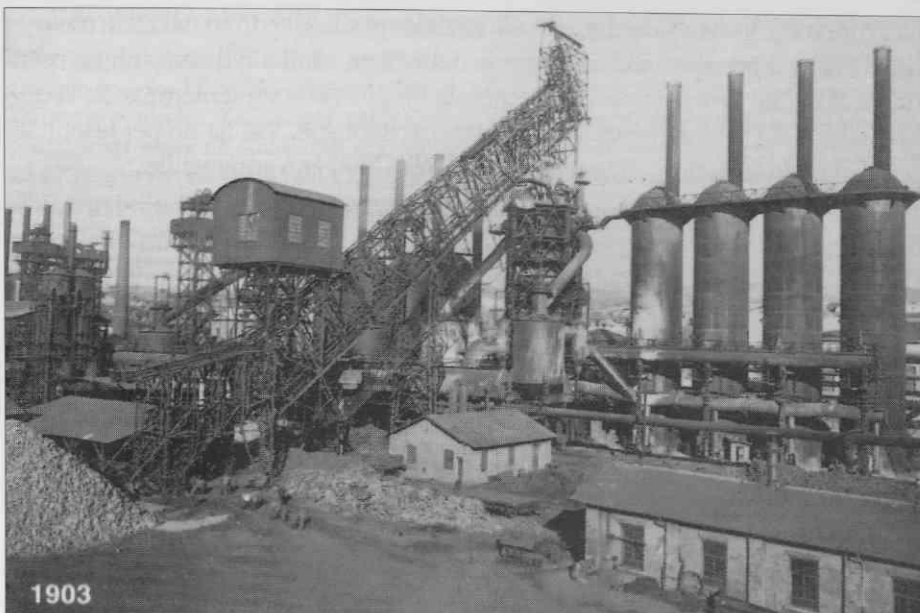
Archivio di stato, fond Luogotenenza, mapa 96, dok. 22828.

¹⁵ Pričevanje Dušana Jakomina.

¹⁶ Pričevanje Simplicije Stopar.

¹⁷ Darko Bradassi, *Kratek zgodovinski...* cit., Primorski dnevnik, 10. aprila 1988, str. 9.

¹⁸ Pričevanje Simplicije Stopar.

Škedenjska železarna iz l. 1903 (original hrani Dušan Jakomin). ♦ The Škedenj/Servola Ironworks in 1903 (original kept by Dušan Jakomin). ♦ Fonderie de Škedenj en 1903 (l'original est conservé par Dušan Jakomin).

V času, ko je železarna prešla v italijanske roke, je v Italiji nastopil fašizem. Na Primorskem so fašistični teror še posebej občutili. Ko je Mussolini v tridesetih letih obiskal Trst, je bila slovenščina že popolnoma izbrisana iz javnega življenja, kulturne organizacije ukinjene, slovenske šole zaprte. Tudi škedenjska železarna ni bila imuna na raznarodovalno politiko italijanskih oblasti. Kdor ni sprejel fašistične izkaznice in se vpisal v "fascio", je bil odpuščen. S tako politiko se je zmanjšalo število slovenskih delavcev, večalo pa število italijanskih uslužbencev, ki so prihajali iz najrazličnejših krajev Italije, predvsem pa z juga. S prihodom Italijanov pa se je začela spreminjati nacionalna podoba Škednja.

*"Mi smo bli obkoljeni od teh Taljanov, tle se je govorilo samo taljansko. Moj mož je mogu gledat za delo in je začnu govort s fantom po taljansko, ma jaz s'm zmjr'j govorila z njim po slovensko."*¹⁹

Od nastanka železarne do danes so se morali Škedenjci spopadati predvsem s črnim dimom, ki vsakodnevno uhaja iz visokih dimnikov in črni okolje. Ženske so se morale pri domačih opravilih še posebno prilagoditi tej situaciji. Posušeno perilo so morale takoj spraviti in tudi hišna okna in vrata so zapirale.

V obdobju med vojnama so novi gospodarji preuredili naprave in reorganizirali družbo s pravnega in gospodarskega vidika, predvsem zaradi spremembe tržišča in izgube gospodarskega zaledja. Čeprav so bili objekti

¹⁹ Pričevanje Simplicije Stopar.

elektrificirani, je delo še vedno slonelo na delovni sili. Uvedli so nekatere novosti, med temi je omembe vredno skrčenje delovnega urnika z dvanajstih na osem ur. Za takratne čase je bil to velik dosežek. Plače so bile sorazmeroma še vedno prenizke, delo je kljub temu ostajalo težko in naporno. Vse tja do petdesetih let se delovne in tehnološke razmere objekta niso bistveno spremenile.

68 Še iz časov Kranjske industrijske družbe vse tja do šestdesetih let, dokler ni železarna postala last podjetja Italsider, sta bili dve glavni produktivni enoti škedenjskega obrata: pridobivanje grodlja s taljenjem železove rude v visokih pečeh oziroma plavžih in predelava surovega železa v martinskih pečeh ter obdelava jekla v posamezne odlitke z valjanjem in kovanjem. S tema dvema postopkoma so iz nečistih surovin pridobivali iz plavžev grodljo, iz martinske peči pa jeklo.²⁰

Med drugo svetovno vojno je bila škedenjska železarna močno poškodovana. Po vojni so porušene objekte sanirali, a šele v šestdesetih letih, ko je kompleks postal last podjetja Italsider, so začeli s prenovitvenimi deli. Tedaj pa je prišlo do bistvenih sprememb. Leta 1961 so popolnoma porušili stare martinske peči, spomladi leta 1962 pa so se končno začela dela za povečavo, tako da je leta 1964 pričela delovati nova talilnica, v kateri so izdelovali kokile. V letu 1965 je začel obratovati nov plavž, izginila pa je valjarna.

V zadnjih tridesetih letih je železarna spremenila svojo prvotno podobo. Novi gospodarji so prilagodili industrijski obrat tržnim zahtevam; objekt so modernizirali in avtomatizirali. Tudi delo se je popolnoma spremenilo. Po velikih socialnih bojih šestdesetih in sedemdesetih let so si delavci s pomočjo sindikatov izborili več pravic. Izboljšale so se tudi varnostne razmere, saj delo danes ne sloni več na delovni sili, temveč na popolni avtomatizaciji strojev.

V drugi polovici osemdesetih let je škedenjski obrat zajela huda kriza. Zaskrbljenost seveda narašča, še zlasti med delavci, vsi pa se bojijo, da bo načrt za ponovno uveljavitev škedenjske železarne enostavno propadel. Gotovo bi zaprtje železarne hudo prizadelo zaposlene in tudi širše tržaško gospodarstvo.

Kljub črnogledim pogledom se danes kažejo nove možnosti razvoja. V stoletnem delovanju je železarna morala večkrat prenesti hude udarce, ki pa jih je s pogledom v bodočnost vedno znala prenesti. Mogoče bodo tudi v naslednjih letih premagali težave in si z realnimi spremembami zadali nove cilje in odprli nove produktivne možnosti.

²⁰ Nevenka Samec, *Rapporti economici tra Trieste e Hinterland sloveno dalla metà del XIX secolo alla 1. Guerra mondiale*, neobjavljena diplomska naloga, Ekonomska fakulteta Tržaške univerze, 1988, str. 99.

BESEDA O AVTORICI

Katja Colja je diplomirala na Zgodovinskem oddelku Filozofske fakultete v Trstu. Trenutno v okviru ZRS Koper zaključuje podiplomski študij na Ljubljanski univerzi s temo "Ženske v vojni, Tržaški Kras 1941-1945". Poleg tega sodeluje z Deželnim sedežem RAI za Furlanijo Julijsko krajino. Njena zanimanja segajo predvsem na področje oral history, kateremu posveča svoje raziskovalno delo. Njene razprave so bile objavljene v italijanskem, slovenskem in avstrijskem strokovnem tisku.

ABOUT THE AUTHOR

Katja Colja graduated from the History Department of the Faculty of Arts in Trieste. She is a post-graduate student at the University of Ljubljana, supported by the Scientific Research Centre of Koper, and the theme of her master's dissertation is "Women in the Triestian Karst during the war - 1941-1945". She also collaborates with RAI's provincial branch for Friuli-Venezia Giulia. Her main interests relate to the field of "oral history", the subject she dedicates most of her research work to. She has published articles and treaties in Italian, Slovene and Austrian specialist reviews.

SUMMARY

FROM IRON TO BREAD

The centenary of the Škedenj ironworks

The article presents the centennial history of the Škedenj ironworks with special emphasis on historical and social aspects. The present text was written on the occasion of the production of a documentary film for the Slovene television program of RAI's provincial branch for Friuli-Venezia Giulia.

The industrial development of the late 19th century led to an increase in the demand for iron and its derivatives the blast furnaces in Jesenice and Javornik were not able to meet. This situation combined with the economic benefits the Austro-Hungarian monarchy granted the Friulian area instigated the Krainische Industrie Gesellschaft to erect a blast furnace in Škedenj. The KIG bought building land in Škedenj and the ironworks started to operate in 1897.

The workforce mainly consisted of Slovenes from Carniolia and the Triestian hinterland and of Istrians; the management, on the other hand, consisted of Austrians, Germans and Czechs.

After the First World War the management of the ironworks was taken over by Italians. The dark era of fascism resulted in the Slovene workforce being gradually but inevitably replaced by Italian workers from the provinces of the Savoy state. This also meant that the ethnic structure of the area changed considerably.

After the Second World War the ironworks first had to be renovated due to the damages inflicted by the war. Modernisation started as late as the sixties.

In recent years the ironworks have been hit by serious financial problems. The new management now faces the complex task of finding a solution.

RESUME

DU FER AU PAIN

La centenaire du fonctionnement de la fonderie de Škedenj

70

Dans cet article, l'auteur présente l'histoire centenaire de la fonderie de Škedenj en mettant l'accent sur l'aspect socio-historique. Le texte résulte d'une contrôle de la documentation audiovisuelle, collectée par l'auteur au cours de la réalisation du film documentaire "Du fer au pain". Le film a été réalisé pour la RAI, Siège régional de la Furlanie Julijska krajina, dans le cadre du programme en slovène.

Vers la fin du 19e siècle, le développement industriel a provoqué une augmentation de la demande en fer et pour ses dérivés. Or, les forges de Jesenice et de Javornik arrivaient à peine à couvrir les besoins du marché. Cette situation ainsi que les avantages économiques que la monarchie austro-hongroise avait concédé à la région de Furlanie, a influencé la décision prise par la Krainische Industrie Gesellschaft (Association sidérurgique de Škedenj) de créer une nouvelle réalité industrielle à Škedenj. Par conséquent, le KIG a acheté un terrain pour y construire une nouvelle fonderie qui commença à fonctionner en 1897.

La main d'oeuvre, composée en majorité d'ouvriers de Haute-Carniole, de Karst de Trieste et d'Istrie - s'opposaient à une direction constituaient principalement d'Autrichiens, d'Allemands et de Tchèques.

Après la Première guerre mondiale, la direction de la fonderie de Škedenj passe aux mains des Italiens. Les années noires du fascisme coïncident avec la disparition progressive et inexorable des ouvriers de nationalité slovène qui étaient remplacés par des ouvriers italiens, originaires de Savoie italienne. En conséquence, la structure nationale de Škedenj se transforme.

La fonderie ayant été abîmée lors des conflits, la Première guerre mondiale est suivie par une période de reconstruction alors que la modernisation se développe dans les années soixante.

Il y quelques années, la crise économique a frappé la fonderie. La nouvelle direction a donc la tâche difficile de trouver une solution.

PORODNA BABICA ŠANTLA ANA IZ OKOLICE TRSTA IN NJENA ZAPUŠČINA

Kristina Kovačič

71

IZVLEČEK

V prispevku je predstavljen oris babištva na Tržaškem in delovanje šantle Ane Slavec, ki je bila porodna babica v vaseh Bani, Ferlugi in Fernetiči do srede 20. stoletja. Posebej je predstavljena še njena zapuščina (razni zapiski).

ABSTRACT

The article brings an outline of midwifery in the area of Trieste and of the activities of šantla Ana Slavec, who was a midwife in the villages of Bani (Banne), Ferlugi (Conconello) and Fernetiči (Ferneti) until the mid 20th century. The article includes a specific presentation of her legacy (various records).

Zaradi svoje posebne vloge in znanja je imela domača pomočnica ali neizučena babica pri porodu posebno mesto v vaški skupnosti. V nekaterih vaseh tržaške okolice so jo navadno imenovali *šantla* (iz terg. *santolo* ali *santola*; lat. *sanctulus*, manjšalnica od *sanctus* - sveti), kar ustreza slovenskemu izrazu botra; le v obdobju fašizma in nasilnega poitalijančevanja se je med našimi ljudmi delno prijelo ime *komare* (sev. ital. *comare* - botra; istr. *cumare* in krkš. *cuma* - pomočnica pri porodu; lat. *cum* + *mater*). Vzdevek *šantla*, ki so ga bile deležne predvsem prave krstne ali birmanske botre, hkrati označuje posebno razmerje babice z materjo in novorojencem. Babica je bila namreč tista, ki je spremljala porod, pomagala otroku na svet, ga prva videla, umila in vzela v naročje. Njej je bil dan v znak spoštovanja vzdevek *šantla*, ki je izražal neko tesno, skorajda sorodstveno vez. Še več - kot prva in edina zdravnica v vasi je bila neuka babica v slovenskih deželah, kot npr. na Krasu, obenem tudi ljudska zdravilka in zagovarjalka urokov.

Strokovna porodna pomoč, ki se je začela v Trstu uveljavljati že v prejšnjem stoletju, se je v okoliških vaseh srečevala z nestrokovno pomočjo in zakoreninjenim ljudskim verovanjem, po katerem je bilo treba bolezen pregnati z magičnimi oblikami in postopki. Diplomirane ali t.i. izprašane babice so prišle v

Tečajnice s predavateljico v Trstu konec 19. stoletja, verjetno po doseženi diplomi za babice. V drugi vrsti je, šesta z leve, z značilno svileni ruto na ramenih, mlada Ana Slavec. ♦ The participants in a midwifery course with their teacher in Trieste, late 19th century, photograph probably taken after they received their diplomas as midwives. Sixth from left in the second row, with a characteristic silk scarf over her shoulders, is young Ana Slavec. ♦ Des élèves et leur enseignante, à Trieste, vers la fin du 19e siècle, très probablement après avoir obtenu leur diplôme de sages-femmes. La jeune Ana Slavec est au deuxième rang, à la sixième place en partant de la gauche. Elle porte une écharpe en soie sur les épaules.

stik z nekdanjim ljudskim védenjem, verovanjem in zdravljenjem, ki sta bila v glavnem domena žensk, tovrstno znanje pa se je prenašalo iz starejših na mlajše.

Šele ob začetku 20. stoletja so začeli na podeželju polagoma opuščati magične načine zdravljenja. Ohranili so se le med starejšimi domačini, zlasti ženskami, in živeli tja do druge svetovne vojne. Pričevanja o porodni babici, ki je v začetku 20. stoletja nastopila svojo službo v manjši vasi nedaleč od Trsta, kakor tudi njena zapuščina (zapiski), so zanimivo gradivo za proučevanje prehoda med ustaljenimi oblikami verovanja in zdravljenja ter strokovno porodno pomočjo.

Nizka življenjska raven, neprosvetljenost podeželskega prebivalstva, neznanje in mazaštvo v porodništvu, pogosta umrljivost novorojencev in otročnic ter pomankanje zdravstvene službe so bili vzroki, ki so prisilili cesarico Marijo Terezijo, da je v okviru ureditve javnega zdravstva najprej izboljša vzgojo nižjega zdravstvenega osebja. V habsburških pokrajinah so začeli ustanavljati najprej

babiške šole in uvedena je bila obvezna strokovna porodna pomoč. Že l. 1753 je dobila takšno ustanovo Ljubljana, medtem ko so jo v Trstu ustanovili šele l. 1815. Tečaji so potekali v italijanskem in slovenskem jeziku. Slednji je bil najbrž v rabi do leta 1924, ko so fašistične oblasti ukinile vse slovenske šole na Primorskem.

V preteklosti so vse ženske rojevale doma. Na Primorskem je v zimskem času porod potekal v kuhinji poleg odprtega ognjišča, ker je bil to edini ogrevani prostor v hiši, največkrat ob pomoči starejše in bolj vešče domačinke ali kake *hišne* in bolj zaupne ženske. Zdravnik je bil za porodnice preveč oddaljen, in to ne le v geografskem pomenu; govoril je le nemško ali italijansko, ženske so mu težje zaupale in so se ob njem počutile nelagodno, predvsem pa je bilo treba za vsako njegovo storitev veliko plačati, zato ga domači tudi v potrebi niso klicali. Poznamo tudi primere, ko je porod presenetil ženske, ki so prodajale mleko v Trstu, kar na cesti.

Prve porodnišnice v večjih mestih so bile hkrati tudi učilnice babiških šol. Tudi tržaški porodniški oddelki so bili skoraj izključno namenjeni nezakonskim materam, kaznjenkam in ženskam, ki so hotele roditi naskrivaj ter ostati anonimne. Za oskrbo jim ni bilo treba plačati, pač pa so se morale obvezati, da bodo po porodu dojile zapuščene otroke v sirotišnici. Večje vasi in naselja v bližini Trsta so najbrž že v prejšnjem stoletju imela svojo šolano babico. Ob začetku stoletja pa je lahko tudi manjša vas premogla "izprašano" babico, ki se je po opravljeni preizkušnji obvezala, da bo izvrševala poklic babice v kraju bivanja. V popisu za leto 1905 beremo, da je pri Banih živelo 211 ljudi; v vasi je bila takrat manjša trgovina z živili, prodajalna tobaka in gostilna. Na hišni številki 11, kjer so bili doma Maklavovi, je živela Marija vd. Persinovič, tedanja pomočnica pri porodu. Edini in najbližji zdravnik je bil dr. Joseph Bellen, ki je stanoval na Opčinah. V vasi se niso ohranili spomini o tej verjetno izprašani babici in o njenem delovanju, še manj pa o tem, ali je v stiski in potrebi pomagala ženskam tudi z manj znanstvenimi ali mazaškimi praktikami.

V pripovedovanjih starejših domačinov pa je izredno živ spomin na žensko srednjih let, Ivano Ban por. Husu, p.d. Žegulinovo, ki je v začetku 20. stoletja nudila svojo pomoč vaškim materam in otrokom. Domači naziv *šantla* izpričuje njeno bližino ali posebno, če že ne botrsko, razmerje z večino domačinov. *Šantla* Vana ni bila babica, bila je ena izmed tolikih mlekaric, ki so dnevno hodile prodajat mleko v Trst. Čeprav je prišla v stik z bolj prosvetljenim mestim prebivalstvom, ni ovrgla starih načinov zdravljenja, ki se jih je bila naučila doma.

Vana je znala *cuprati* (zagovarjati) in nikomur ni odrekla pomoči. Izkazovala je neko domačnost in izkušenosť; med malimi pacienti in njihovimi materami je veljala za zanesljivo, domačo zdravnico, vredno zaupanja in spoštovanja. Če se je na primer otroku zaradi nerodne hoje pojavila oteklina v dimljah, ki so jo pri nas označevali z izrazom *osla*, ga je mati napotila v *Gurenji berjač* k šantli Vani. Ta je pritajeno zagovarjala in s trikratnim spustom pokrova skrinje zapihala na

boleči del. Pri tem je uporabljala tudi star glavnik, s katerim je večkrat "česala" otrdlino. Navadno je otekline čez čas splahnela in v vasi so se nekateri prepričali, da je to kljub vsemu *nekaj nucalo in hmale prepasalo*. Šantla Vana je znala tudi zagovarjati oteklo grlo ali bezgavke. Za *drgale* ali *drgljaje* je z oslinjenim palcem desne roke enakomerno drgnila bolnikovo žilo od zapestja proti komolcu na notranji strani roke in šepetajoče odštevala sestrice sv. Blaža. Pritisk je bil tako močan, da je nekaterim dekletom med zdravljenjem odpovedal mehur.

74

Uradno porodno pomočnico Marijo vd. Persinovič je kmalu nasledila mlada šolana babica Ana Slavec. Kot dekle je konec stoletja obiskovala Cesarsko kraljevo učilišče za babištvo v Trstu, in po *strogi skušnji za babice pred v to postavljeno skuševalno komisijo* dosegla diplomo. Ana se je rodila v Godnjah pri Dutovljah 10. februarja 1882. Omožila se je v z Ivanom Milkovičem, p.d. Ruškečev od Banov, in z njim živela v spodnjem delu vasi, v *Dulenjem borjaču*, na hišni številki 43. Po moževi smrti l. 1929 pa je živela z neoženjenim svakom Miho. Šantla Ana je več kot štiri desetletja pomagala rojevati otroke od Banov, sosednjih Ferlugov in bolj oddaljenih Fernetičev. Če se je pri porodnicah v Fernetičih zadržala pozno v noč, je tam tudi prespala.

Po pripovedovanjih je bila šantla Ana (tudi Ančka) pripravna in odločna; če je bil porod težaven ali novorojeni otrok v nevarnosti, je poklicala zdravnika D'Avanza ali Daneva z Opčin. Če je kazalo, da otrok ne bo učakal pravega cerkvenega obreda, ga je lahko nemudoma krstila. Prvi teden je obiskala *obrudenco* dvakrat na dan in uredila vse za otrokov krst, ki je bil navadno po prvem tednu. Če so bili doma revni, je babica oblekla novorojenčka od nog do glave in priskrbela vso potrebno opremo. Marsikateri vaški otrok je bil krščen v njenem istem belem, dolgem *krilcu* in ogrnjen z njeno *plattico*. Ana je vedno spremljala otroka in krstne botre v pol ure hoda oddaljeno farno cerkev na Opčine. Nekatero otroke je po stari navadi "držala h krstu", drugim je, potem ko so italijanske oblasti prepovedale osebna slovenska ali tuja imena, svetovala ali celo določila ime. Po vsakem krstnem obredu je bila povabljen na skromno gostijo ali večerjo, ki so jo vedno zaključili s sladkimi *supami*. Na botrinji so se še bolj utrdile vezi med družino in botri. Če šantli Ani niso mogli izplačati opravljenega dela v denarju, so poravnali dolg s *plenirjem* vsega, kar so imeli dobrega pri hiši.

Ljudje in predvsem takratne porodnice se spominjajo, da je bila šantla Ana poklicno zanesljiva in zvesta svoji stroki. Čeprav je na veliko *šnofala* tobak in je rada pred porodom popila *štamperle šnopca*, je vselej veljala za resno in pripravljeno babico. Ni bila vraževerna, ni zagovarjala, ni se posluževala čudnih pripravkov, ki bi lajšali porod, niti ni svetovala, kako obvarovati dojenčka pred nevarno moro ali zloveščim vedomcem. To so bile *štregerije*, za katere so vaše ženske izvedele od starejših žensk, in marsikatera se je po njih tudi ravnala. Tako je npr. mlada Danica Milkovič Krevatin, p.d. Benečanova kot neizkušena *proesnica* na taščino prigovarjanje pristala na nevšečno podkaditev koraka s suhim blagoslovljenim cvetjem, ki naj bi lajšalo porod. Albina Vidau Malalan, p.d.

Diploma za babico

Ravnateljstvo c. kr. učilišča za babištvo v Trstu

S tem, da je Čuk Antonija rojena v Trebič-u
pristoječa v Trebič / Trst obiskovala po predpisu slovenski tečaj za babice
na tem učilišču, se potem podrgla dne 22. Marca 1909 strogi skušnji za babice pred v to po-
stavljeno skuševalno Komisijo z zadostnim uspehom, in izkazala s tem svojo sposobnost za
izvrševanje babiškega posla tako, kakor ustreza predpisom.

Ter je ona storila predpisano obljubo dne 24. Marca 1909 na podlagi te
diplome v ozemlju kraljevin in dežel zasedenih v državnem zboru, zglasiti se po predpisu pri pristojnem
oblasti kraja, v katerem se naseli, izvrševati babiški posel po določilu uročenih ji službenih predpisov
za babice.

Ravnateljstvo c. kr. učilišča za babištvo v Trstu

v Trstu, dne 24. Marca 1909

Prof. Dr. L. Milčar
Profesor c. kr. učilišča za babištvo

Dr. Emil J. Celebr
Ravnatelj c. kr. učilišča za babištvo in
predsednik ispravevalne komisije.

S tem potrjujem, da sem pri svoji obljubi dobila en izvod veljavnic službenih predpisov za babice

Čuk Antonija

št. 15/6 Jan. 509

Oglasila se je v redu za izvrševanje babiškega
posla.

v Trstu, dne 31. Marca 1909
C. k. namestnik ravnatelja prof. dr. L. Milčar

Malalanova pa je sinčka za krst za *vsak slučaj* oblekla v narobe obrnjeno oblačilo in mu med oblačila prišila rdečo pentljo, da mu ne bi na poti v cerkev škodovale *štrige* ali *slabe oči*.

Medtem ko so ženske v vasi rojevale tudi po petkrat in je v vsaki hiši mrgolelo otrok, je *šantla* Ana ostala brez potomstva. Zaradi tega ji nekatere matere niso zaupale: "*Kaj bo uana gavarila, ke nema uotruk!*" A kljub temu je bila Ana kar uspešna v svoji stroki. Le v enem primeru so svoji pri naslednjem porodu poklicali na pomoč mlajšo babico Antonijo Čuk iz bližnjih Trebč, ker je pri prvem porodu, pri katerem je sodelovala Ana, porodnica umrla.

76 Vsi otroci v vasi so verjeli, da ima *šantla* Ančka polno otrok. Še v najstniških letih so bili nekateri prepričani, da novorojenčki prihajajo iz njenega podstrešja. Na *čefiti* naj bi skrivala na desetine majhnih otročičev. Zanje naj bi skrbel Miha Rus, ki jih je hranil z mlekom iz velike steklenice. Ko so se starši odločili, da bodo "kupili" otroka, so poklicali *šantlo* Ančko, ki jim ga je prinesla na dom v veliki, usnjeni torbi.

Na podstrešju že zdavnaj opuščene domačije so se ohranile Anine stare *biukoe* in zvezki. Med njimi je njen osebni porodni zapisnik, nekaj šolskih zvezkov, beležk, fotografij in učbenik za babice. Slednji, o katerem sicer najdemo nekje v zvezku zabeležko Učna knjiga o Babištvu (verjetno gre za Učno knjigo za babice o porodoslovju Alojza Valente, natisnjeno v Ljubljani l. 1886 oziroma za Kratek pouk o pravem babičevanju / na svetlo dal Doctor Benvenuto Banelli, ki je izšlo v Trstu l. 1880), je prešel v tuje roke in je danes izgubljen. V zvezku s trdimi platnicami so Anini prepisi in izpiski iz učbenika. Nazorno, skrbno in urejeno so zapisana glavna teoretična znanja o sestavi ženskega telesa, materinstvu in porodu, o vzrokih bolezni in nevarnostih med nosečnostjo. Veliko je tudi praktičnih navodil in nasvetov za preiskave porodnice in potek poroda.

Manjši vezan dnevnik je bil njen osebni zapisnik in naj bi ga ob obiskih porodnic obvezno imela pri sebi. Vanj je vestno in kar se da natančno zapisovala glavne podatke o vsaki porodnici, ki jo je imela v oskrbi. V njem je za vsak obisk na domu navedeno ime in priimek porodnice, domači vzdevek, kraj in hišna številka, datum prvega obiska, pričetek popadkov, porod ploda in posteljice ter število prejšnjih porodov. Zvezek hrani sedanjí lastnik bivše Anine domačije, ki se je iz mesta priselil v vas in v celoti prenovil njeno staro hišo.

Drugi obrabljeni zvezek pa je nekakšen osebni magično-medicinski vademekum, v katerem se prepletajo zapisi o magičnih in empiričnih oz. znanstvenih oblikah zdravljenja. Na prvih dvajsetih straneh so zbrani zagovori, rotitve in drugi magični zapisi zoper različne bolezni in nesreče ljudi ali živali. Gre za prilagojene in delno preblikovane prepise že znanih zagovorov, ki imajo svojo predlogo v starih rokopisnih knjigah. Te so v prejšnjem stoletju krožile med ljudmi. Doslej je bilo na Slovenskem evidentiranih nad 200 takih bolj ali manj zajetnih dokumentov v obliki rokopisnih bukev ali prepisov. Nekatere bolj ali manj podobne zagovore najdemo v najstarejši rokopisni knjigi iz l. 1720 z

naslovom Bezedin Dohtarske bukve u tih visozi planinah u notrainim krainskim z Notranjske; drugi so predelave zagovorov prepisanih v letu 1851 z naslovom Kranjski Arcat prav tako z Notranjskega, preostali pa so delno iz zbranega gradiva iz slovenske Istre, pretežno iz okolice Kopra ali iz Zagovorne knjige Antona Petriča iz l. 1840.

Težje je zaenkrat zanesljivo določiti izvor preostalih besedil. Večina je po obliki in vsebini izrazito krščanskega izvora in niso služila zoper bolezn, uporabljali so jih predvsem v apotropijske namene, kot npr. za zaščito zoper nesrečo, kugo ipd. V nekaterih primerih se srečujemo s tujimi in nerazumljivimi besedami (npr. z grškimi), ki so jih že v antiki rabili za obrambo proti nevarnostim ali pa zato, da bi se človeška dejanja srečno iztekla. Take besede srečujemo tudi v Kolomonovem žegnu iz l. 1740 ali v popotnikom in romarjem namenjeni knjižici Duhovna bramba iz l. 1747. Tuje in tajne besede kot so *agla*, *alto*, *lega*, *kadonai*, *Emanuelnuel*, *tetragramathon* naj bi branile človeka tudi takrat, ko jih zapišeš na list ali če imaš pri sebi Kolomonove bukve, ki vsebujejo zagovore in čarovnije. Nerodna, vendar enakomerna pisava in številne pravopisne napake kažejo, da je bil prepis izveden v naglici iz enega samega vira, najbrž slabega rokopisa, ki ga je naša jezikovno in pravopisno šibka prepisovalka dodatno popačila. Pisava se v tolikšni meri razlikuje od tiste v šolskem zvezku, da morda lahko celo podvomimo v njeno avtorstvo.

Zagovorom in čarovnim besedilom sledi prepis starejše medicinske razprave o ugotavljanju bolezn. Prvotno besedilo izvira iz neke druge stare medicinske knjige, znanega Lipičevega rokopisa ali Bukue sa use potrebe tega gmein Folka, iz l. 1810, ki je bil v preteklem stoletju večkrat prepisan. Naš rokopis zajema dve poglavji; prvo obravnava ugotavljanje bolezn na podlagi urina in v posebnem razdelku govori o ženski vodi in o ugotavljanju plodnosti in nosečnosti ter o devištvu in predčasnem porodu. Pri tem velja omeniti navodila za zdravilni pripravek iz ribjih jeter in žolča. Drugo poglavje opisuje hitri način ugotavljanja bolezn in vsebuje navodila za otipavanje žil. Oglejmo si nekaj primerov iz Aninih zapiskov.

Za use zopernije reči

Jezus + Marija + Jožeph +

Iezus od nazareta in kral teh Judov

poglejte ta + križ tega gospoda,

utoči in udari ven ti huda skušnjava,

ti na peljevanje sovražnikou vidočih in ne vidočih.

Bodi temu hvala od Radur (?) do kadu Davida,

ker je premagau Goliata in ta korenina je še.

Aleluja Aleluja Alejuja

Za ogen upanat

+ Liga, Levi, Golgat.

Hče bine naš gospod Iezus Kristus pred Pilatuža perpelan je on mirno stau.

Glih tako mirno imaš ti ogenj obstat

u imenu Boga + očeta + sina + stga Duha Amen

Za smetlaj zmet

Ti hudi Metlaj jest tebe prepovem v imenu s. Mihaela

jast tebi prepovem da se ti moraš spraviti iz tega krsenega človeka.

78 Tam ker uhude (?) gore ker se nobena krščanska stvar ne znajde

tam ker zemlja ne rodi, ker Božji petelinz ne poje.

Moli 30 očenažev 30 češena Marija na čast st. Mihaela.

Za prisad iz govor

O ti hudi, strupeni Prisad

u 7mih urah moraš iti proč iz mojiga

Kozma in Damjan pridita meni na pomoč,

jast zagovorim tebe prisad od usih strupenih luftov.

O ti hudi sončni ogenj,

vođeni zmerzli leđeni vetrni luftni

Božjastni strupeni prisad

priđi ven od kože (NN.)

jast tebi zapovem skoz vse močjo Božjo

tam ker nobena kri ne dojde,

ti hudi prisad ti moraš jit proč

u imenu Boga + očeta in sina in svetga duha + Amen

Moli 3 očenaže 3 čena Marije h časti Kozmi in Damjanu

(toje za prisad.)

Za strup iz govor

Stoj stoj stoj Siuna siuna siuna Skala skala skala

na skali gor gor gor spi spi spi Sveti Žempas Žempas Žempas.

Priđi ti nam sama Mati Božja na tem birmanim in krščenim človeku (ali ti nedolžna živali ali tamle govedati)

ker je ono od tega podzemelskega červiča popaden

da nebo za letem červičkom bolelo in ne serbelo

Amen

Amen

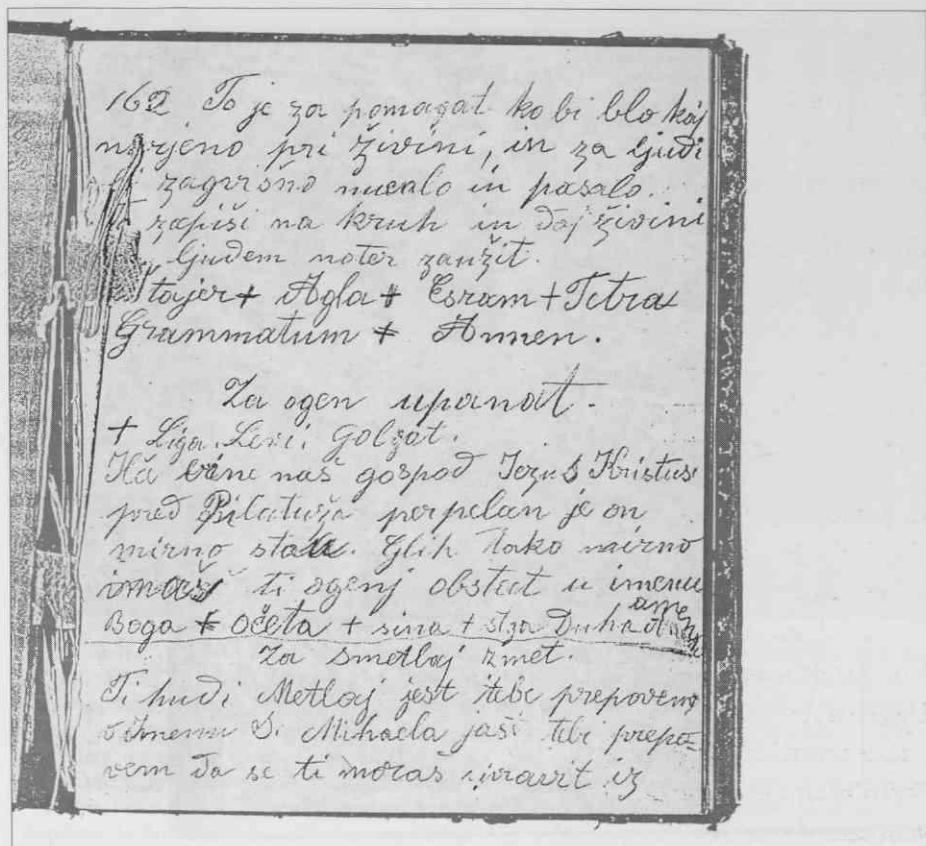
Amen

+

+

+

Moli 1 očenaš in čena Marija Materi božji st šepasu in st Marjeti.

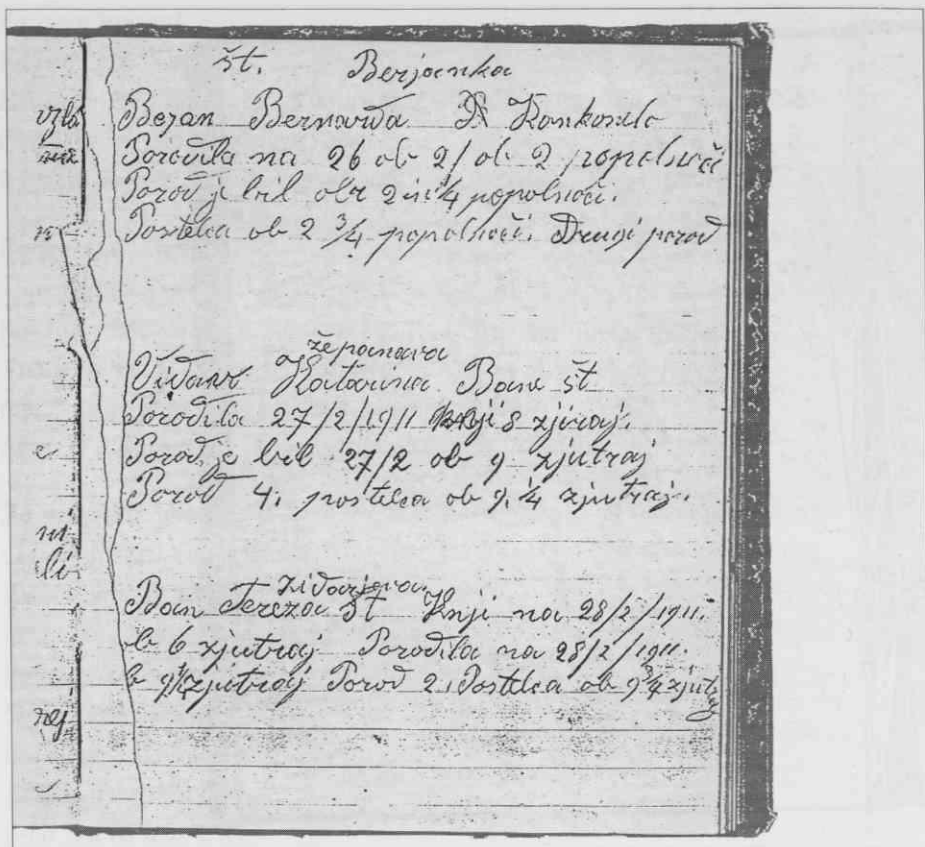
Prva stran zagovornega zvezka babice Ane Slavec Milkovič. ♦ The first page of the exercise-book with incantations of midwife Ana Slavec Milkovič. ♦ Première page du cahier d'intercession de la sage-femme Ana Slavec Milkovič.

Duhovni hišni žegen in molitve

Tukaj se mora brati: Evangelii st Janeza v prvi postavi in prvi vrsti
V začetku je bila Beseda i to dalje skuz to moč tega st evangelja
bodo pregnane in od vernjene v se hude ure, hudobno in hudičevo zapeljevanje.
Potem beri te 4 buštabe Inri iz tvojim razgam na čeli rekoč:
Iezus Nazarenki in kral teh Judov to preterdno Ime jezusa Kriznega
bodi med nami in v sim vidnim in ne vidnim sovražnikom dase meni ne
prebležujejo in škodujejo ne na Duši ne na telesu. Amen.

Žegen Matere božje + +

Žegnam vas ovi moji sini in tale celi svet
ta usiga mogočni oče iz nebes in moj sin Jezus kristus
in moj ženin svt Duh Amen

Zasilni porodniški zapisnik šantle Ančke iz l. 1910. ♦ Provisional record of birth written by šantla Ančka, 1910. ♦ Procès-verbal provisoire d'un accouchement pratiqué par la šantla Ančka du 1910.

Molitev in popisovanje

les lezus kristus pravi božji sin
 jast vam priporočam da vi tu v bogastvu
 katero ste od mene prijeli med uboge razdelite
 in se vam priporoč ob nedeljah in praznikih v cerkev poidite
 pa ne samo daste dobri tako stari kot mlaiši
 kadar vi v cerkev pridete premislite poprej to trumo svojih grehov
 ne mislite klet čez moje ime zakaj pravica in zapovedi je proti vam obrnjeno
 in jast rečem kdor to pismo prisebi nosi gre od hiše do hiše
 in usak kateri bibiu od greko obložen kot listja in trave mu bodo od puščeni:
 last lezus kristus pravi Božji sin
 preden sem biu križan sem to pismo skupaj zloži in vam h pomoči dan.
 In tudi da ima ena žena pri porodu preden porodi pride par (?) to pismo prisebi

Krst Rozalije Vidau pri Banih septembra 1939. Z leve proti desni si sledijo krstna botra Josipina (Pepka) Kranjec, babica šantla Ančka, krstni boter Andrej (Dreja) Kranjec, oče Mario Vidau s sinom Ivanom (Nino), Marija Kranjec, soseda Ana (Anči) Vidau, p.d. Žepanova, in stara mati Katarina (Kata) Pečar vd.Vidau. ♦ Baptism of Rozalija Vidau in Bani (Banne), September 1939. From left to right: godmother Josipina (Pepka) Kranjec, midwife šantla Ančka, godfather Andrej (Dreja) Kranjec, father Mario Vidau and son Ivan (Nino), Marija Kranjec, neighbour Ana (Anči) Vidau, house-name Žepanova, and grandmother Katarina (Kata) Pečar, widow of Vidau. ♦ Baptême de Rozalija Vidau à Bani en septembre 1939. De gauche à droite se suivent: la marraine Josipina (Pepka) Kranjec, la sage-femme šantla Ančka, le parrain Andrej (Drej) Kranjec, le père Mario Vidau avec le fils Ivan (Nino), Marija Kranjec, la voisine Ana (Anči) Vidau, Mme. Žepan, la grand-mère Katarina (Kata) Pečar veuve Vidau.

ta otrok bode kmalu govoriu bo imeniten pri ljudeh
in tudi rečen jast kdor tole pismo pri sebi ima
in enmu drugmu ne da preklet bodi na vekomaj
kdor to pismo priseb ima nebode mu skodoval ne ogenj ne voda in tudi hudič
ne tedaj da ob sobotah nič ob večernicah delati ne boste
zavoljo časti moje jest sem za vas 6 dni ustvari
ino ta sedmi dan v semo v sem vernim Dušam h zvelčanju Inri ++ ++ ++.
Popisovanje katero je Iezus Kristus tem 3 ženam Elizabeti, Brigiti Mathildi razodel
katere so skozi njih žele ino prošnje od Iezusa pogeravala vedit od njegovega prevelikega
terpenja ino smerti
on je njem sam nezdravu dan rekoč:
Imate vedit ljube hčere jast sem od judov 102 žlafrena prijeu

Na zadnjih dvajsetih straneh Anine beležke so v še bolj okorni pisavi in jeziku navodila in nasveti za pomoč pri porodu. Tu so ob besedilu večkrat navedene številke, ki se nanašajo na strani v babiškem učbeniku; morda so ji zapiski služili kot neke vrste pripomoček za utrjevanje učne snovi. Vemo, da je bilo takrat dvakrat na leto obvezno pregledovanje torbe in pripomočkov vsake šolane babice, morda pa so se morale v svoji karieri tudi strokovno izpopolnjevati ali občasno preverjati svoje znanje. Omembe vredna je tudi stran v tem zvezku, na kateri je Anin zasilni porodniški zapisnik. Tukaj so zabeleženi podatki o treh porodih: prvi je bil decembra l. 1910 v sosednji vasi Ferlugi in druga dva pri Banih februarja l. 1911.

82

Natančneje preučevanje preostalih Aninih listin, preverjanje rojstnih in krstnih župnijskih matičnih knjig ter drugega arhivskega gradiva nam bi omogočilo priti še do novih spoznanj in ugotovitev. Zapuščina *šantle Ančke od Banov* in ostali še nezbrani zapisi kraških porodnih babic bi nam lahko osvetlili oz. razkrili že zastrta poglavja iz našega polpreteklega vsakdana, katerega del so med drugim bili tudi drobci ljudskega verovanja in čarovnih postopkov. Dragocena so tudi vse bolj redka pričevanja starejših žensk, ki so še rojevale doma, kakor tudi takratnih otrok, ki so nevede doživljali zadnje oblike ljudskega zdravljenja. Tovrstna pričevanja bi vsekakor veljalo zabeležiti. Babištvo, otroštvo in ljudsko zdravljenje kot veliko drugih področij so pri nas še neobdelana in čakajo na sistematično proučitev ali vsaj na večjo pozornost, tudi s strani slovenskih raziskovalcev, ki se pri svojih raziskavah največkrat geografsko omejijo le na območje Slovenije.

LITERATURA IN VIRI

- Družinski arhiv Ane Slavec Milkovič, ki ga hrani Giorgio Bommarco.
 Fotografski arhiv Karle Franza Kranjec in Ivana Vidaua.
 Arhiv COŠ Pinka Tomažiča v Trebčah.
 DOLENC, Milan: Bibliografija rokopisnih medicinskih bukev. - Slovenski etnograf 27-28, Ljubljana 1974, str. 81-119.
 DORIA, Mario: Grande dizionario del dialetto trentino. FIET, Trst 1991.
 HORY, Ladislav: Vse visi na popkovini. - Maribor 1987.
 KOTNIK, France: Iz ljudske medicine. - Narodopisje Slovencev 2, Ljubljana 1952, str. 122-133.
 KURET, Niko: Verovanje. - Slovensko ljudsko izročilo, Ljubljana 1980.
 MAKAROVIC, Marija: Zdravstvena kultura agrarnega prebivalstva v 19. stoletju. - Slovenski etnograf 33-34, Ljubljana 1988-1990, str. 481-528.
 MÖDERNDORFER, Vinko: Ljudska medicina pri Slovencih. - Ljubljana 1964.
 PUHAR, Alenka: Prvotno besedilo življenja. Oris zgodovine otroštva na Slovenskem v 19. stoletju. - Zagreb 1982.
 TROJNER, Andreja in ZUPANIČ-SLAVEC, Zvonka: Carski rez v ljubljanski porodnišnici. - Zgodovinski časopis 1, letnik 51, Ljubljana 1997, str. 45-51.

BESEDA O AVTORICI

ABOUT THE AUTHOR

Kristina Kovačič je profesorica razrednega pouka. Zaposlena je v osnovni šoli v Trstu. Sodeluje na etnoloških raziskovalnih taborih, pri raziskovalnih projektih Odseka za zgodovino pri Narodni in študijski knjižnici v Trstu in s tržaškim radiom ter televizijo. Ljubiteljsko se ukvarja z ljudsko medicino in lokalno zgodovino. Objavila je več člankov in uredila nekaj zbornikov.

Kristina Kovačič is a primary-school form teacher. She is employed at a primary school in Trieste. She participates in ethnological research camps, co-operates in research projects of the Department of History at the National and Study Library and collaborates with the Triestian Radio and Television. Among her hobbies are folk medicine and local history. She has published several articles and edited a number of collections.

SUMMARY

MIDWIFE ŠANTLA ANA FROM THE ENVIRONS OF TRIESTE AND HER LEGACY

In the provinces of the Habsburg monarchy maternity care became compulsory already in the mid 18th century, but it was only in 1815 that a school for midwives was established in Trieste. The school also organised courses in Slovene which were attended by girls from the neighbouring villages and from the countryside. After passing the official examination they were allowed to carry out the profession of midwives in their place of residence. Qualified, or as they were called "tested", midwives gradually replaced unqualified midwives who assisted women in labour drawing on their experience, popular knowledge and beliefs. Because of their skills and role in bringing babies in the world these unqualified midwives had a special status in the village community which accepted and approved of their magic ways of healing and enchanting diseases.

In some hamlets and villages of the environs of Trieste midwives were called *šantla* (from *santola* = godmother) because it was the custom that the midwife accompanied the baby to its baptism and even held it during the ceremony. It is interesting to learn that the same expression was also used for those women in the village who enchanted diseases.

In the village of Bani (Banne), not far from Opčine (Opicina), old records were found belonging to Ana Slavec Milkovič; she kept these records during the first half of the century while carrying out the profession of midwife. Among the material is her exercise-book with incantations and other texts used to enchant diseases and protect people and stock from ill fortune. The incantations and spells of *šantla* Ana are in fact rather poor copies of known medical manuscripts which go back to the 18th century.

Among them are the texts of several incantations which were supposed to protect the person who wore them on his body. The same exercise-book contains

old treaties on diagnosing diseases and pregnancy from urine samples, copies of original texts from the 19th century. Among the remaining material worth mentioning is the exercise-book Ana used at the school for midwives, the school's manual for midwives and records of birth which she had to fill out with data on the mother and the birth.

The locals recall that *šantla* Ana kept to the strict provisions and professional instructions and never resorted to the old quack practices of her predecessors. But there were still older women, mothers-in-law and other *šantle* who continued to believe in evil powers and spells that could harm the young mother or the new-born baby. They advised the women in labour how to relieve their pains and treated common diseases of babies and mothers with incantations.

84

The exercise-book with incantations of Ana Slavec Miklovič as well as the statements of older natives prove that professional midwifery did not completely succeed in eradicating the old popular beliefs and magical treatments and they survived in the environs of Trieste until the first half of the 20th century.

RESUME

“ŠANTLA” ANA, SAGE-FEMME DES ALENTOURS DE TRIESTE, ET SON HERITAGE

Dans les pays de la Monarchie Habsbourgeoise, l'aide à l'accouchement est devenue obligatoire dès le milieu du 18e siècle, or, ce n'est qu'en 1815 qu'une école de sages-femmes a été créée à Trieste. Parmi les cours proposés, il y en avait un, tenu en slovène, que fréquentaient les filles des villages environnants. Une fois leur formation terminée, ces jeunes filles pouvaient exercer le métier de sage-femme dans leur village de résidence. Les sages-femmes formées ou “agrées” remplaçaient peu à peu les accoucheuses traditionnelles qui, n'ayant pas reçu de formation véritable, assistaient l'accouchée à partir de leur expérience, du savoir et des croyances populaires. Grâce à leur connaissance et au rôle qu'elles jouaient lors des accouchements, les accoucheuses traditionnelles jouissaient d'un statut particulier dans la communauté villageoise qui acceptait et approuvait leurs méthodes ainsi que les incantations magiques qu'elles prononçaient pour éloigner les maladies.

Dans plusieurs agglomérations et villages des alentours de Trieste, la sage-femme était appelée *šantla* (en triestin *santola* - parraine), car, suivant une vieille tradition, elle accompagnait le nouveau-né et le tenait lors de son baptême. Il est intéressant de noter que le même nom était attribué à ces femmes qui, dans les villages, écartaient certaines maladies en utilisant des formules magiques.

A Bani, près de Opčine, on a retrouvé de vieux documents écrits par Ana Slavec Milkovič, qui exerçait le métier de sage-femme au cours de la première moitié du 20e siècle. Parmi les documents trouvés, son cahier manuscrit, contenant les incantations et autres formules utilisées contre les maladies et les malheurs des gens ou des animaux, a particulièrement attiré notre attention. En effet, ses incantations et ces adjurations sont plutôt de mauvaises copies des anciens manuscrits médicaux du 18e siècle. Parmi ces textes, certains étaient censés protéger les personnes qui les détenaient. Dans le même cahier, on trouve la copie d'un vieux traité datant du début du 19e siècle et concernant les possibilités de diagnostiquer la maladie ou la grossesse à partir de l'urine. On pourrait mentionner également son cahier d'écolière qui contient ses notes, son manuel de sage-femme et un état des naissances dans lequel Ana Slavec avait systématiquement noté tous les renseignements concernant l'accouchée et l'enfant.

D'après le témoignage des villageois, la šantla Ana s'en tenait strictement aux règles et aux instructions professionnelles et elle ne recourait nullement aux vieilles pratiques charlatanesques de ses prédécesseurs. Elle mise à part, certaines vieilles femmes, belles-mères et autres šantle continuaient de croire aux mauvaises puissances occultes et aux ensorcellements nuisibles à l'accouchée ou au nouveau-né. Elles conseillaient les accouchées pour soulager leurs douleurs et elles aidaient à soigner les maladies fréquents des enfants et des jeunes filles à l'aide d'incantations.

Le cahier d'incantations rédigé par Ana Slavec Milkovič ainsi que les témoignages des villageois âgés confirment le fait que l'aide professionnel à l'accouchement n'a pas entièrement fait disparaître les vieilles croyances populaires et les pratiques magiques de guérison qui existaient dans les environs de Trieste jusqu'à la première partie de notre siècle.

SREDNJEVEŠKA TRŽAČANKA V OGLEDALU MESTNEGA STATUTA¹

Darja Mihelič

87

IZVLEČEK

Na osnovi objave tržaškega statuta prikazuje prispevek položaj Tržačank v srednjem veku: od otroške do zrele dobe, njihov položaj v družini in zakonu, njihovo pravno in poslovno sposobnost. Bile so tako možne žrtve kot tudi povzročiteljice kaznivih dejanj.

ABSTRACT

Based on the publication of one Trieste statute the article presents the condition of the town's women in the Middle Ages: from childhood to maturity, their position in the family and in marriage, their legal and business capacity. They are also mentioned as possible victims or perpetrators of criminal acts.

O POBUDI ZA RAZISKAVO

Na dan žena, 8. marca 1997, je pronicljiva novinarka Alenka Puhar v Sobotni prilogi dnevnika Delo v članku Pogumne, pametne in pozabljene² citirala ugotovitev zgodovinarke Sabine Žnidaršič Žagar, ki je ob pregledu naše elitne zgodovinarske revije (Zgodovinski časopis, Ljubljana 1947–) ugotovila "več kot skromno stanje" prispevkov, ki bi obravnavali vprašanje položaja žensk v preteklosti.

Pred časom sem se v zvezi z oceno disertacije novosadske kolegice Dušanke Dinić-Knežević z naslovom Položaj žena u Dubrovniku u XIII. i XIV. veku³ posvetila primerjalni raziskavi položaja žene na Piranskem in v Dubrovniku pred sredo 14. stoletja.⁴ Ob tokratni številki Etnologa, ki je namenjena tržaškemu

1 V pretnes je pritegnjena objava tržaških statuten iz 1421: M. de Szombathely, Statuti di Trieste del 1421, Archeografo Triestino 48 (20, 3. vrsta), Trieste 1935 (v nadaljevanju Statut TS). V izvorniku sta ohranjeni druga in tretja knjiga statuten iz 1421, o kazenskem in civilnem pravu. Citirana objava ob njiju vključuje še povzetke prve in četrte knjige starejših inace statuten: o javnih uslužbenih in o finančni plati mestne uprave.

2 Str. 35.

3 SANU, Posebna izdavanja 469, Beograd 1974.

4 D. Mihelič, Žena v piranskem območju do srede 14. stoletja, Zgodovinski časopis 32/1978, 23-36.

območju, pa želim pobrati rokavičko, ki sta jo zgodovinarjem vrgli Alenka Puhar in Sabina Žnidaršič Žagar, in vsaj do neke mere osvetliti življenje srednjeveških Tržačank, kot ga odseva tržaški zakonik – statut iz 15. stoletja.⁵ Razdeljen je na vsebinske sklope, imenovane knjiga (*liber*), vsaka od teh ima več deset členov.

Običajno je v statutarnih uredbah govor o ravnajskih in vedenjskih pravilih, ki so veljala v mestu, ne glede na spol. Posebej pa bomo vzeli pod drobnogled primere, kjer predstavnice “nežnejšega” spola nastopajo tudi izrecno ob moških ali samostojno, oz. tiste člene, kjer je “črka zakona” delala razliko med spoloma.

ČAS NEDOLETNOSTI

88

V obravnavanju **otrok** zakoni v splošnem niso ločevali dekletc in fantkov. Če so imeli očeta in so z njim živeli v družini, so bili vsi, moški in ženski otroci pod njegovo (skoraj neomejeno) oblastjo. Polnoletnost oz. zakonito starost (*aetas legitima*) ter osamosvojitve (*emancipatio*) so v tem primeru dosegli šele s 25. (!) leti. Ne glede na stan – tudi če so še živeli pod okriljem očeta – so tedaj postali pravno polno odgovorni.

Vendar pa statut v zvezi s pravno sposobnostjo in odgovornostjo otroke deli tudi po različnih nižjih starostnih stopnjah. Tako je npr. fant dobil pravico do pričanja (v pravdi) z dopolnjenim 14. letom starosti. Že leto kasneje je – če ni živel pod očetovo oblastjo – postal polnoleten in je smel samostojno nastopati na sodišču. Statut je predvideval, da dekleta zoriijo hitreje: polnoletnost in pravico do pričanja jim je priznaval že z 12. letom starosti, samostojnih nastopov pred sodiščem pa za dekleta ni predvidel. Fant ali dekle te starosti, ki sta bila poročena, pa sta veljala za samostojna.⁶

Glede na starost je podrobno opredeljena tudi kazenska odgovornost otrok za poškodbe in žalitve oseb, mlajših od 15 let ter mentalno prizadetih ljudi. Če so jih zagrešili fantje ali dekleta, ki še niso dopolnili 7 let starosti, so ostali nekaznovani, celo če je bil izid smrten. Fant v starosti od 7 do 10 let in pol in dekle v starosti od 7 do 9 (!) let in pol sta bila za tovrsten delikt že dolžna plačati denarno kazen, ki pa je bila nižja kot za odrasle, ali pa ju je doletela telesna kazen – vendar ne pohabljenje ali usmrnitev, ki sta bila za istovrstne delikte predpisana za odrasle odgovorne osebe. Fant ali dekle od prej omenjene zgornje starostne meje do 15. leta, ki sta koga ranila ali žalila, sta bila kaznovana s kaznijo od 10 liber navzgor, kot jo je od primera do primera določil tržaški kapitan. Če pa sta koga pohabila ali ubila, ju je doletela enaka kazen, kot odrasle.⁷ Tudi kazen za tatvino je bila – z vzgojnim namenom? – predpisana že za fanta ali dekle med 7. in 15. letom.⁸

5 Prim. op. 1.

6 Statut TS, knjiga II, člen 53.

7 Statut TS, knjiga III, člen 7.

8 Statut TS, knjiga III, člen 43.

Nedoletni otroci pod 15. letom so v statutu – ne glede na spol – v primeru, da je bil nad njimi izvršen delikt, postavljeni v isto vrsto kot bebci, slaboumni, blazneži, duševno prizadeti. Pač pa prizadetih oseb (spol pri njih ni omenjen) – za razliko od otrok – ni doletela kazen za še tako hud zločin. Sodniku je bila prepuščena presoja, če se morda ne pretvarjajo in neprištevnosti ne hlinijo. Sorodniki so morali imeti duševno prizadete delinkvente zaprte, da niso ogrožali okolice. Če tega niso storili, je delinkvente čakala ječa, kjer so jih po potrebi zvezali in vkovali v verige.⁹

Nedoletna – ali bolje spolno nedorasla dekletca (*puella non adhuc viri potens*) se posebej omenjajo v zvezi z zločinom sodomije (*crimen sodomiticum*). Tisti, ki se je v javnosti¹⁰ pregrešil nad takim dekličem, bi naj bil po določilu statuta javno sežgan. Če ga niso ujeli, so ga za vekomaj izgnali; če bi se vrnil, bi ga sežgali.¹¹

ZA DOMAČIMI ZIDOVI

Znotraj družine naj bi bili majhni otroci po mnenju sestavljalcev statuta ubogljivi, ponižni in nežni s starši.¹² Da je v družinah včasih tudi škripalo in v njih ni vselej vladalo zgledno sožitje, pa kažejo statutarna določila, ki omenjajo spore med očeti in otroki obeh (!) spolov, med materami in otroki obeh spolov, med dedi in vnuki, med brati in sestrami, med bratranci in sestričnami, med tetami po očetovi in materini strani ter nečaki in nečakinjami, med strici po očetovi in materini strani ter nečaki in nečakinjami.¹³

Statut omenja tudi primere žalitev in žaljivih dejanj med starši ter sinovi in vnuki obeh spolov, dalje pretepanja sinov in hčera, vnukov in vnukinj ali drugih podrejenih družinskih članov, ki živijo v hiši, s strani moške "glave" družine. Predvideva celo možnost pohabe udov in uboja pod "domačo" streho.¹⁴

Do sporov v družini je verjetno prihajalo zlasti v primeru delitve imetja. Če se bratje in sestre niso mogli sporazumeti o delitvi, sta o njej odločala dva bližnja sorodnika.¹⁵ Glede oporok je statut določal, da smeta svojim osamosvojenim otrokom Tržačan ali Tržačanka po lastni želji zapustiti različno velika volila. Zapustiti in darovati za živa sta mogla vsakemu potomcu ali potomki, tudi nezakonskemu.¹⁶ Kadar pa nista dala zapisati oporoke in sta zapustila zakonske in nezakonske sinove in neporočene hčerke, so vsi dedovali enake deleže. Če je kdo od teh potomcev že umrl, se je njegov dedni delež

9 Statut TS, knjiga III, člen 7.

10 Očitno se je tu statut distanciral od zasebnega življenja in je skrbel le za neomadeževano obličje javnosti.

11 Statut TS, knjiga III, člen 18.

12 Statut TS, knjiga II, dodatek k členu 47.

13 Statut TS, knjiga II, člen 23.

14 Statut TS, knjiga III, člen 1.

15 Statut TS, knjiga II, člen 54.

16 Statut TS, knjiga II, člen 47.

enakomerno razdelil med njegove otroke. Če je bila katera od dedinj že poročena in je torej že dobila doto, sta višino njenega (znižanega) dednega deleža določila dva najbližja sorodnika. Le v primeru, da je umrl brez potomcev, je smela za možem dedovati žena.¹⁷

KO NI VEČ MAME/OČETA

Statut se pogosto pomudi pri **osirotelih** otrocih, kjer tudi ne izpostavlja njihovega spola, ampak skupaj obravnava dekleta in fante. Mladoletne sirote so praviloma dobile skrbnike, ki so morali preudarno gospodariti z njihovim imetjem,¹⁸ imeli pa so tudi pomembno besedo pri krojenju življenja osirotelih varovancev.

90

Če sta fantku ali punčki umrla oče ali mati, otrok pa še ni imel 7 let, je v primeru spora glede otrokove oskrbe odločala tržaška oblast. Za skrbništvo premožnih malčkov se je običajno potegovalo več sorodnikov. Oblast jim je prepuščala skrbništvo glede na to, koliko so bili pripravljeni vložiti v korist otroka. Skrbnik je mogel postati otrokov sorodnik do tretjega kolena, ki si je skrbništvo (in polnomočje nad otrokovim imetjem) izbral pred drugimi tekmeci – sorodniki na dražbi. Upravitelj premoženja se s skrbništvom ni smel okoriščati.

Če si je pravico do skrbništva pridobila mati, je sicer z otrokovim imetjem smela gospodariti po svoje, na noben način pa ni smela sinov ali hčera odtujiti očetu (očetovega skrbništva in prepovedi odtujitve od matere statut ne omenja). Očeta ni smel nihče klicati na zagovor, če je skrbel za korist otrok ali je vzdrževal njihovo imetje v dobrem stanju.¹⁹

Sirote, otroci ali tisti, ki niso bili neodvisni, do 18. leta niso smeli odtujiti premoženja ali se zadolžiti ali sklepati dogovorov, razen v oporoki ali če je bil upnik njihov skrbnik in starejši od 18 let, ali če je dovoljenje za odtujitev imetja dal tržaški gospod. Tudi glede poravnav in darov so bile sirote in odvisni mladoletniki do 25. leta omejeni. Nad takimi posli je bedela tržaška oblast, prisostvovati pa sta jim morala dva sorodnika, ki sta morala priseči, da bo posel koristil mladoletniku. Le izjemoma je tak posel smel preseči vrednost 25 liber.²⁰ Nobena sirota ali odvisna oseba, ki še ni izpolnila 25 let, tudi ni smela prevzeti poročstva za dolg druge osebe, razen s pravkar opisanimi omejitvami.²¹

ZRELA DOBA

Tržaška družba je bila v obravnavanem času povsem patriarhalna. Odrasla Tržačanka je bila neobgljena in zapostavljena za "močnejšim" spolom. To ni razvidno le iz rednega omenjanja moškega na prvem mestu (zaporedje: oče in/

17 Statut TS, knjiga II, člen 52.

18 Statut TS, knjiga II, člen 50.

19 Statut TS, knjiga II, člen 49.

20 Statut TS, knjiga II, člen 32.

21 Statut TS, knjiga II, dodatek k členu 32.

ali mati, sin in/ali hči), ampak tudi iz vrste konkretnih statutarnih določil.

Edine **odrasle** ženske "osebe", ki jih statut omenja enakovredno z moškimi, so devica Marija in svetnice. Za preklinjanje Boga, Marije, svetnikov in svetnic je bila predpisana enotna kazen 25 liber (1453. je bila povišana na 50 liber – morda kot posledica neučinkovitosti odloka?), plačljivih v 8 dneh. Tistega, ki ni plačal, so dva dni zapored namakali v vodo tako, da se je vsakokrat potopil, tretji dan pa je moral stati na prangerju. Če pa je kdo obmetaval ali poškodoval božje podobe, mu je grozila kazen 200 liber in 4 meseci zapora na lastne stroške. Če v 8 dneh ni poravnal globe, so mu odsekali desnico...²²

ZAKON – SKOK IZ ENE CELICE V DRUGO

91

V rosnih letih je dekle živelo v varstvu očeta ali skrbnika. Ko se je poročila – to pa je bilo lahko že z 12. letom –, je bila **v zakonu** podrejena moževi oblasti, pravno pa sta veljala za najožja sorodnika.²³ Tržačan je imel v svojem ravnanju z ženo proste roke, smel jo je tudi nekaznovano telesno zlostavljati. Če je Tržačan pretepal svojo ženo, če jo je udaril z orožjem ali brez, če je pri tem tekla kri ali ne – take prijave s strani žene ali koga drugega tržaško sodstvo načeloma ni sprejemalo v obravnavo in ni sprožilo postopka proti nasilnemu soprogu.²⁴

Tržačanke so bile lahko poročene po starem tržaškem običaju, ki jim je ob soglasju moža in sorodnikov omogočal minimalne posege v poslovno življenje. Smele so se zadolževati ob dovoljenju soproga s soglasjem očeta ali matere oz. dveh polnoletnih moških (!) sorodnikov oz. dveh oblastno določenih "dobrih" mož. Tiste, ki so bile poročene po starem beneškem običaju, so bile glede tega še bolj zvezanih rok in se sploh niso smele zadolževati. V Trstu so živeli tudi zakonci, poročeni po drugih običajih, kar pa so morali ob sklepanju poslov dokazovati z javnim dokumentom.²⁵

Statut je skušal zavarovati materialne interese deklet tik pred in žena (ter njihovih sorodnikov) po poroki. Zapisane obveze nekoga bodoči nevesti ali pa moža ženi, da ji bo nadoknadil vrednost (njene) posesti, ki jo je prodal, so bile pravno veljavne, tudi če niso bile vpisane v vicedominsko knjigo. Če se je kdo dogovarjal o poroki sina ali hčerke in se je zavezal ali izročil partnerju določeno doto, je moral dogovor spoštovati in ni mogel dote zahtevati nazaj, tudi če je potem prišlo do poroke z drugo osebo.²⁶

V zakon je vsak od zakoncev prinesel del imetja, na katerem sta potem gradila svoje nadaljnje blagostanje in premoženje. Prvotno imetje vsakega od njiju se je pojmovalo kot njegova last. Imetje, ki sta ga pridobila v zakonu, pa je bilo skupno. Če je eden od zakoncev zgradil hišo, je bila skupna last, vendar je

22 Statut TS, knjiga III, člen 30 in dodatek k členu 30.

23 Statut TS, knjiga II, člen 37.

24 Statut TS, knjiga III, člen 1.

25 Statut TS, knjiga II, člen 56.

26 Statut TS, knjiga II, člena 16, 55.

drugi zakonec moral partnerju povrniti polovico vrednosti hiše.²⁷ Po tržaškem običaju so od skupnega imetja ženi samodejno pripadali obleka, prstani, srebrni pasovi, biseri, možu pa konji, orožje in denar.²⁸

Skupni so bili tudi v zakonu "pridelani" dolgovi, za katere pa je žena odgovarjala le v primeru, da je bila vdova, ali pa so se po njeni smrti poravnali iz njenega imetja. Če je eden od zakoncev umrl, je služilo njegovo imetje poravnavi dolgov, razen dolgov iz igre in obsodb, kjer žena ni odgovarjala za moža (ne pa tudi obratno - očitno je bilo izključeno, da bi se na tak način zadolžila žena).

92 V času trajanja zakona je bil mož posestnik, koristnik in upravitelj celotnega imetja svoje žene, tako tistega, ki ga je prinesla v zakon kot doto, kot ostalega, pridobljenega v zakonu. Smel je poljubno razpolagati s celotnim (svojim in ženinim) delom premoženja, ki sta ga z ženo pridobila v zakonu. Če je v njuno skupno dobro prodal del svojega imetja, ki ga je prinesel v zakon, mu je morala žena poravnati polovico vrednosti, razen kadar je šlo za dolg iz igre ali za obsodbe.²⁹ Kadar je bil Tržačan zadolžen, je upnik smel za povračilo dolga zaseči tudi imetje njegove žene, pri čemer je moral njej in otrokom pustiti za hrano in obleko ter za stroške obdelave posesti.³⁰

Če je mož umrl, je vdova svoje prvotno imetje dobila nazaj. Če je bila poroka sklenjena na tržaški način, je žena prejela svojo doto vrnjeno iz skupnega imetja, preden so se poravnali moževi dolgovi. Če skupnega imetja ni bilo, je dobila doto vrnjeno iz moževega imetja. Skupni dolgovi iz zakona pa so se poravnali iz premoženja obeh zakoncev.³¹ Tujka, poročena s Tržačanom, ki ni imela otrok, je po njegovi smrti smela razpolagati s svojo doto. V zakonu pridobljenega imetja pa ni smela zapustiti tujcu. Čeprav je imela otroke, je lahko del imetja zapustila v pobožne namene.³²

Ker je imel mož v zakonu vse polnomočje, je statut skušal omejiti njegov vpliv in zavarovati interese žene in njenega sorodstva. Statutarna določila so omogočala ženinim sorodnikom, da so varovali njene premoženjske koristi in nadzorovali njeno poslovno udejstvovanje. Soproog ni smel prodati ali odtujiti ženinega imetja razen z njenim soglasjem ob odobrenju njenega očeta ali matere (oz. dveh bližnjih sorodnikov ali dveh "dobrih" mož, ki ju je imenovalo mesto). Če pa bi do odtujitve že prišlo, naj bi se škoda ženi nadoknadila.

Interes ženine družine je bil zavarovan tudi s predpisom, da žena ne more dati možu dela imetja, lahko mu ga le zapusti.³³ Poročena ženska je smela dati zapisati poslednjo voljo le v prisotnosti dveh odraslih sorodnikov (izrecno je

27 Statut TS, knjiga IV, člen 41.

28 Statut TS, knjiga II, člen 55.

29 Statut TS, knjiga II, člen 57.

30 Statut TS, knjiga II, člen 58.

31 Statut TS, knjiga II, člen 55.

32 Statut TS, knjiga II, člen 38.

33 Statut TS, knjiga II, člen 57.

omenjeno, da so to lahko tudi ženske). Pač pa njena volila v korist kakega duhovnika niso imela veljave. Zgodilo se je tudi, da je žena prosila sorodnike, da bi bili priče pri njeni odločitvi glede razpolaganja z njenim imetjem ali pri pisanju oporoke. Zaradi nestrinjanja z njeno odločitvijo (?) sorodniki včasih niso hoteli prisostvovati oporoki: v takih primerih je bil dokument vseeno veljaven.³⁴

Ženska, ki je živela ločeno od moža, s katerim sta se soglasno razšla, se je vrnila pod nadzor svoje družine. Dogovore je smela sklepati s soglasjem očeta in matere, če pa ju ni imela, s soglasjem dveh sorodnikov. Če tudi teh ni bilo, sta morala dati soglasje dva "dobra" moža, ki ju je imenovala oblast.³⁵

PRAVNI POLOŽAJ IN POSLOVNO UDEJSTVOVANJE

Omejena **pravna sposobnost** Tržačank je razvidna iz dejstva, da niso mogle nastopati kot priče v testamentu, kodicilu ali drugem zapisu poslednje volje ali v kakem javnem dokumentu, le v manj pomembnih.³⁶ Ob pisanju oporoke so morale biti prisotne vsaj tri (moške) priče, ki pa jih testament ni smel zadevati. V roku 15 dni se je moral nato glavni dedič zglasiti pri tržaškem kapitanu z moškimi (!) pričami.

Pač pa je lahko ženska pričala glede delikta ali zločina, če je bila starejša od 15 let. Le v posebnih primerih so bili k pričevanju pritegnjeni tudi mlajši otroci. Kadar je bilo potrebno pričevanje ugledne in častivredne Tržačanke, ji ni bilo treba pričati v mestni palači, ampak so jo izprašali v cerkvi sv. Petra ali drugje na dostojnem mestu. Pri nepomembnih ženskah pa tega navodila ni bilo potrebno upoštevati.³⁷

Ženske so mogle biti skrbnice ali upravljalke ali izvršiteljice oporoke za mladoletne otroke, imenoval pa jih je lahko pisec oporoke ali tržaška oblast.³⁸

Poslovno udejstvovanje Tržačank je bilo omejeno, čeprav so imele v lasti premično in nepremično imetje. In vendar srečujemo nekaj poklicev, v katerih so se udejstvovale: od "dostojnih" obrti, ki so jih opravljale ženske, omenimo pekovsko; od potrebnih, ki jim je javnost prilepila pečat nedostojnosti, se večkrat omenja poklic javnih ljubic (*meretrices publicae*). Ženske so bile tudi branjevke na trgu (*ven-derigolae, tricolae*) ali plačane dékle (*mercenariae, famulae*) pri premožnejših meščanih. Časčen poklic, v katerem tudi srečamo Tržačanke, pa je bil redovnica (*monialis*).

Kruh je bil bistvena sestavina prehrane prebivalcev primorskih srednjeveških mest. Zato so si mesta glede preskrbe z njim – to je peke kruha za prodajo – običajno pridržala več pravic, ki so jim prinašale redne dohodke. To ni bil davek, ampak zakupnina, kot so jo mestu dolgovali vsakoletni izvajalci vseh tistih dejavnosti, ki so bile v mestni pristojnosti.

Srednjeveški Trst je imel v rokah pravico do uporabe (krušnih) pečí v mestu;

34 Statut TS, knjiga II, člen 47.

35 Statut TS, knjiga II, člen 59.

36 Statut TS, knjiga II, člen 15.

37 Statut TS, knjiga III, člen 2.

38 Statut TS, knjiga II, člen 49.

vsako leto jih je mesto oddajalo v koriščenje tistim, ki so ponudili zanje najvišjo zakupnino. Stavbe s pečmi je vzdrževalo in popravljalo mesto, za njihovo opremo pa so skrbeli vsakokratni (moški!) zakupniki. Smeli so peči in prodajati kruh, čeprav je ta pravica po statutu sicer pripadala poklicnim pekaricam. Té in gostinci so zakupnikom peči prinašali krušno testo in jim plačevali groš in pol za peko vsake četrтинke kruha.

Večji del peke kruha za prodajo v Trstu pa so imele v rokah poklicne pekarice (*panicocula*). Vsako leto januarja so prisegle, da bodo vse leto vestno opravljale svoje delo. Kruh so pekle v mestnih (komunalnih) pečeh in ga prodajale pod novo *loggio*. Žito in moko so kupovale v mestnem žitnem skladišču, vendar so 94 smele pšenico in ječmen kupovati tudi od uvoznikov. Kruh so pripravljale po pravilu pekovske obrti in ga dale ožigosati posebnim nadzornim uradnikom – *iusticiarijem*. Če je bil kruh slab ali slabo pečen, so ga smeli mestni sodniki zaseči in porabiti za prehrano revežev in zapornikov.

Nepooblašчени peki niso smeli peči kruha za prodajo in se preživljati na ta način. Lahko so to nadoknadili v dogovoru s pekaricami: odstopile so jim del kruha, da so ga na drobno prodajali na trgu. Kadar pa je 8 dni zapored zmanjkalo kruha, ki so ga spekle "mestne" pekarice, so sodniki lahko dovolili peko in prodajo kruha v mestu vsakomur, in ne samo zapriseženim pekaricam.³⁹

Tržaški statut se na kratko dotika tudi branjev (venderigola, *tricola*) na trgu. Niso smele opravljati nabav pred deveto jutraj, trgovati pa so morale na predpisanem mestu. Živahno domišljijo o njihovem poslovanju vzbuja navodilo, da morajo biti mirne in se posvečati samo prodaji. Pri svojem delu naj ne bi vile ali predle. Tudi naj ne bi imele ob sebi otrok mlajših od dveh let. Trg z branjevami je bil očitno živahen, na njem je prevladoval vsakodnevni živ-žav; branjevke nedvomno niso bile mirne, očitno se niso posvečale samo prodaji, ampak tudi drugim opravilom, ne nazadnje nedoraslim otrokom, ki jih najverjetneje niso imele kje pustiti. Statut je skušal vpeljati red v obstoječo (drugačno) prakso, pri čemer pa je predpisal naravnost drastično kazen za kršilko določila: obhodila naj bi mestno palačo in pri tem nosila okrog vratu kamen, težak 25 liber (po slabega pol kilograma).⁴⁰

Pogoste so statutarne omembe javnih ljubic (*meretrix publica*), ki so opravljale najstarejšo obrt, redkeje pa se omenjajo ženske zvodnice (*ruffiana*, *lena*). Glede njihovega oblačenja je statut določal, da ne smejo nositi srebrnega, pozlačenega ali zatega pasu. Živeti so morale na predpisanem mestu, sicer so bile obsojene na izgon. Zvodnik (*leno*), ki je živel v skupnosti s tako žensko, se ni smel naseliti v Trstu ali njegovi okolici. Tu se je lahko le ustavil na poti iz enega mesta v drugega. Največ eno noč sta smela prenočiti v bordelu, več ne.

Statut obravnava javne ljubice kot manjvredne. Večkrat jih omenja kot

39 Statut TS, knjiga I, člena 53, 54, knjiga IV, člena 9, 14.

40 Statut TS, knjiga I, člen 56.

malovredne ljudi (*personae viles*). Posilstvo, nasilno zadržanje ali odvedenje takega dekleta je bilo izvezeto iz istovrstnih prekrškov nad "dostojnimi" Tržačankami. Njihove pritožbe so se obravnavale površneje in niso imele enake teže kot tiste "častivrednih" ljudi. Celo statutarno določena prepoved mučenja z namenom izsiliti priznanje krivde, zanje ni veljala: smeli so jih vreči v ječo in zadržati v njej, mučiti in postaviti na pranger. Zmerljivka *meretrix* je, podobno kot danes "kurba", pomenila kaznivo žalitev.

Da pa je bila javna prodaja ljubezni dokaj uveljavljena, kažejo ob zapisih o zvodnikih tudi omembe bordelov (*postribulum*, *burdellum*) ter kopališč (*stuba balneatoria*), ki so bila leglo razvrata. Nihče ni smel biti zvodnik javne ljubice ali imeti bordela, razen na prostoru, ki je bil za to določen: za tržaško mestno palačo (!). Kdor je imel v Trstu kopališče, ni smel v njem med večernim in jutranjim zvonjenjem gostiti ne moških ne javnih ljubic. V omenjenem času dneva tudi bordeli niso smeli obratovati.⁴¹

Plačanke-dékle (*mercenaria*) je statut podobno kot javne ljubice potisnil na stranski tir. Kaznovanje za posilstvo, zadržanje ali odvedenje take osebe je bilo milejše kot v primeru Tržačank z uglednejšim položajem. Pri tem statut tudi konkretno predpisuje, da nobene tržaške meščanke ni mogoče obravnavati kot plačanke. V primeru posilstva dékle je bil delinkvent obsojen na 200 liber kazni (in ne na obglavljenje), prijavo za nasilje pa so bile dolžne podati še isti ali naslednji dan (častivrednejše Tržačanke pa v 8 dneh). Milejša kot v primeru polnopravne meščanke je bila tudi kazen za delikt nad plačanko, če moški ni uporabil sile in je na odnos pristala, ter v primeru, da jo je kdo proti volji sorodnikov zadržal ali odvedel.⁴²

Ženska v vlogi redovnice (*monialis*) se omenja v statutu le enkrat – v zvezi s posilstvom. Če je bila meščanka, prebivalka Trsta, okoličanka ali tujka, se je tovrstni delikt nad njo kaznoval s smrtjo, za poskus posilstva pa je bila predpisana denarna globa 200 liber.

ŽENA – ŽRTEV...

V statutu se žena pogosto pojavlja kot možna **žrtev** ali predmet **kaznivih dejanj**. Ni bilo dovoljeno, da bi moški nad 15. leti ob veselici s plesom ali kolom povabil plesat dekle ali ženo, četudi je stala ali sedela. Ob ženskem kólu ni smel nihče kričati ali razgrajati, ropotati, piskati, trobiti ali bobnati s kako pripravo.⁴³ Kaznivo je bilo, če se je kak moški bahal, da se je brez dovoljenja staršev ali skrbnikov poročil ali občeval z dekletom. Skrivna poroka brez dovoljenja očeta ali matere ali skrbnikov je bila prepovedana, zagrožena kazen pa je bila drastična: obglavljenje.⁴⁴ Ista kazen je grozila tudi moškemu, ki je zagrešil bigamijo: če je že

41 Statut TS, knjiga III, členi 1, 3, 31, 58, 85, dodatek k členu 85 iz 1492.

42 Statut TS, knjiga III, člen 58.

43 Statut TS, knjiga III, člen 77.

44 Statut TS, knjiga III, člen 59.

imel ženo, pa si je z zvijačo pridobil drugo.⁴⁵

Statut precej obširno obravnava posilstvo. Posilstvo nad nedozorelimi dekleti se je obravnavalo kot sodomija. Posilstvo odraslih žena pa je le-te vrednostno razvrstilo. Za posilstvo Tržačanke je bil krivec obglavljen, za poskus posilstva pa je moral plačati 200 liber globe. Če jih v 15 dneh ni poravnal, je bil ob desnico. Žrtev je imela 8 dni časa za pritožbo. Za posilstvo dèkle je bila predpisana kazen 200 liber, žrtev pa je morala prijaviti kaznivo dejanje še isti ali naslednji dan, posilstva javne ljubice pa statut sploh ni priznaval kot delikt. Posiljevalca ali nasilneža, ki se je znesel nad žensko, je bilo dovoljeno mučiti, da bi iz njega izvlekli priznanje.⁴⁶ Kdor je na silo, proti volji njenega očeta, skrbnika ali – v primeru, da je šlo za poročeno ženo – moža odpeljal Tržačanko izven tržaškega okoliša, je tvegala glavo; statut je pristajal na to, da sorodniki odpeljane ženske sami vzamejo v roke pravico in krivca celo ubijejo. Statut omenja tudi možen primer, da bi sprejel in proti volji njenih sorodnikov zadržal pri sebi Tržačanko duhovnik. Če bi ga njen sorodnik za storjeno ubil, ga ne bi doletela kazen. Vse to pa ni veljalo, če je šlo za dèklo ali javno ljubico.⁴⁷

Pohotnega duhovnika, ki bi pel ženski podoknico, je smel njen sorodnik po mili volji žaliti. Če pa bi ga podnevi ali ponoči našli pri njej doma ali če bi si jo pripeljal ali jo sprejel pri sebi na domu, so ga smeli njeni ožji sorodniki celo nekaznovano ubiti. Enako bi ga lahko kaznovali tudi v primeru poskusa posilstva Tržačanke.⁴⁸

Vzporedno z moškim se ženska omenja tudi kot žrtev, ki bi ji delinkvent prizadel telesne poškodbe z orožjem ali brez. Kot moški je bila tudi ženska lahko žrtev umora. Žrtve poškodb, izgube uda ali umora so mogla biti tudi dekleta pod 15. letom.⁴⁹

...IN POVZROČITELJICA KAZNIVEGA DEJANJA

Ženske se ob moških konkretno omenjajo kot možne **povzročiteljice** bolj ali manj hudih **kaznivih dejanj**, ki so bila v nasprotju z gospodarskimi predpisi, ki so veljali v mestu, v nasprotju z varnostjo in načelom zvestobe do mestne oblasti. Druga kazniva dejanja so mogle zagrešiti v odnosu do someščanov in njihovega imetja.

Na območju Trsta in njegove okolice so smele osebe obeh spolov kupovati obdelan les le na mestnem trgu.⁵⁰ Kostanja niso smele nabirati pred praznikom sv. Sergija 7. oktobra.⁵¹ Skrb za javno varnost je od moških in žensk zahtevala, da ponoči ne hodijo po mestu z živim ognjem za razsvetljavo.⁵²

45 Statut TS, knjiga III, člen 57.

46 Statut TS, knjiga III, člen. 3.

47 Statut TS, knjiga III, člena 58, 62.

48 Statut TS, knjiga III, člen 33.

49 Statut TS, knjiga III, člena 7, 6.

50 Statut TS, knjiga II, dodatek k členu 64.

51 Statut TS, knjiga III, člen 96.

52 Statut TS, knjiga III, dodatek k členu 45.

Eden najhujših deliktov proti mestni skupnosti, katerega storilec je mogel biti moški ali ženska, je bila izdaja: paktiranje s tržaškimi sovražniki proti koristi, časti in položaju Trsta. Izdajalca – moškega ali žensko – je zadela smrtna kazen in zaplemba imetja. Če ni bil dosegljiv, ga je doletel večni izgon in zaplemba imetja.⁵³ Mati in žena izgnanca se konkretno omenjata kot tisti, ki bi takega sina ali moža mogli protipravno sprejeti pod streho, kar je bilo seveda kaznivo ...⁵⁴

Kazniva dejanja do someščanov so zadevala premoženje le-teh in njihovo osebo. Dejanja proti osebi pa so bila fizične in moralne narave.

Osebe obeh spolov od 7. leta starosti dalje se omenjajo v zvezi z rabutanjem sadja, v zvezi z manjšo ali večjo krajo.⁵⁵ Če je ženska na silo vdrla v tujo hišo in poškodovala tujo imovino, naj bi bila po statutarnem določilu kaznovana z nižjo denarno kaznijo kot moški.⁵⁶

Od fizičnega ogrožanja someščanov statut konkretno omenja dekle pod 15. leti, ki bi ranilo ali udarilo Tržačana ali tujca. Doletela naj bi ga zmanjšana kazen. Tudi odraslih Tržačank za te prekrške niso pošiljali v izgon.⁵⁷

Ženske in moški se omenjajo v zvezi s pripravljanjem strupenih napitkov z namenom zavdati drugi osebi.⁵⁸ Ženska se (ob moškem) omenja kot možna morilka, umor pa se je kaznoval s smrtjo z obglavljenjem. Če morilca ni bilo v Trstu, je bil za večno izgnan.⁵⁹

Med lažje moralne prekrške med someščani smemo omeniti zmerjanje in žaljenje. Statut navaja kaznive žaljivke, ki so bile verjetno tedaj v rabi med Tržačani in Tržačankami, ki jim je "prekipelo". Žaljivke, ki so jih bili deležni moški, so bile: hlapec, tat, ropar, izdajalec, morilec, baraba, krivoprisežnik, prevarant, ponarejevalec, lopov, strahopetec, pankrt, rogatež, jarec, koštrun, lažnivec; žaljivke za ženske pa so bile: kurba, sleparka, prasica, krava, oslica, vlačuga.⁶⁰ Moralni prekršek je bil, če se je ženska, starejša od 14 let bahala, da se je poročila ali spala z možem proti volji njegovih staršev in skrbnikov. V takem primeru bi morala plačati 100 ducatov zlata in odsedeti leto dni v ječi. Za pridobitev priznanja krivde je bilo v takem primeru dovoljeno tudi mučenje.⁶¹

Težji moralni prekrški so bili konkubinat, prešuštvo in bigamija. Nobena Tržačanka ni smela javno živeti v konkubinatu ne z neporočenim ne s poročenim moškim. S takim prekrškom je tvegala kazen izгона.⁶² Statut posebej obravnava

53 Statut TS, knjiga III, člen 15.

54 Statut TS, knjiga III, člen 32.

55 Statut TS, knjiga III, člena 43, 35.

56 Statut TS, knjiga III, člen 9.

57 Statut TS, knjiga III, člen 7.

58 Statut TS, knjiga III, člen 63.

59 Statut TS, knjiga III, člen 6.

60 Statut TS, knjiga III, člen 31.

61 Statut TS, knjiga III, člen 59.

62 Statut TS, knjiga III, dodatek k členu 61.

tudi priležništvo Tržačank z duhovniki nad 4. malim redom. Tudi v hišo jih niso smele sprejeti z izjemo duhovnikove matere ali sestre ali v času bolezni zaradi spovedi, sicer bi izgubile vse svoje imetje. Ista kazen je doletela neporočeno Tržačanko, ki je prenočila duhovnika ali občevala z njim. Če je bila ženska, ki je to zagrešila, poročena s Tržačanom, jo je doletela kazen za prešuštvo.⁶³ Poročena prešuštnica je za kazen izgubila vse imetje, ki je pripadlo možu in bila poleg tega izgnana. V primeru vrnitve so jo prebičali in ožigosali, nato pa vnovič izgnali, pred tem pa so jo peljali po Trstu ob spremljavi trobente in drugih pripomočkov. Če jo je delikta obtožil njen mož, je izgubila imetje in bila obglavljena (ni kaj: učinkovit način, kako se je mogel mož znebiti nadležne žene!).⁶⁴ Razlika v obravnavanju moških in žensk je razvidna tudi iz dejstva, da moških "skokov čez plot" statut ne obravnava med kaznivimi dejanji. Ženski, ki je pod pretvezo zakrivila dvomoštvo, je grozil javni sežig.⁶⁵

ŽIVLJENJSKI UTRIP

Zaključimo to paberkovanje z živahno življenjsko podobo, ki jo moremo povzeti iz tržaškega zakonskega sešitka. Čeprav vzgojeni v veri in spoštovanju do Boga, so bili tedanji Tržačani še kako "krvavi pod kožo". Preseneča raznovrstnost prekrškov, sprevrženosti in zločinov, ki jih kot možne predvideva tržaški statut.

Medtem ko se je na glavnem mestnem in obeh obmestnih trgih (zunaj vrat Cavana in Riborgo) odvijalo resnobnejše poslovno življenje, pa je bilo življenjski utrip nedvomno najmočnejše čutiti na trgu, dodeljenem branjevkam, ki so prinesle k stojnicam tudi kričoč podmladek ter razna domača opravila. Nedvomno so se med seboj pogosto sprle, morda celo zlasale za stranke. Verjetno je bilo prav tu največkrat slišati zmerljivke "kurba, vlačuga, sleparka, prasica, krava, oslica ...", ki jih omenja statut.

Razvedrilo so za Tržačane poleg običajnih veselic pomenili zlasti ogledi javnih kaznovanj – od milejših, kot je bilo namakanje v vodo, razstavljanje na prangerju, sramotne povorke po mestu, nošenje kamenja okrog vratu do milejših telesnih (bičanje) in najokrutnejših (krvavih) telesnih kazni – teh so bili deležni najhujši zločinci.

Družabno življenje – tudi v prepovedanih oblikah – se je odvijalo v gostilnah, gostiščih, kopališčih in v bordelu za občinsko palačo. Gotovo se ni zaključilo z zatonom sonca, ampak se je – skrito očem – nadaljevalo še pozno v noč.

Kljub prepovedim ponoči tudi življenje na cestah ni zamrlo. Nekateri razgrajči so našli nočno zabavo v tem, da so se plazili po cestah, razbijali po vratih hiš someščanov, prepevali pod njihovimi okni opolzke pesmice, polivali

63 Statut TS, knjiga III, člen 62.

64 Statut TS, knjiga III, člen 61.

65 Statut TS, knjiga III, člen 57.

ali pričvrščevali pred ali na vrata in zidove hiš raznovrstno svinjarijo.⁶⁶ Mladi objestneži so se potikali po mestu z orožjem in brez predpisane svetilke, pred hišna vrata someščanov pa so nastavljali listke z risbicami moških spolnih organov (*membra virilia signata in papiro*) ali s kratkimi sramotilnimi in nedostojnimi zapisi, ki so kazili ugled mesta in meščanov.⁶⁷ Našli so se tudi nekoliko sprevrženi moški, ki so iskali svoj užitek v transvestizmu: preoblečili so se v nenavadno obleko, si nadevali brade in maske ali se oblačili v ženske ...⁶⁸

Dodatek k statutom, ki je bil sprejet 1451, je skušal zagotoviti Tržačanom miren sen in razposajene, neporočene mladeniče, ki so bili starejši od 14 let, zadržati doma vsaj v delu noči: od druge ure zjutraj do jutranjega zvonjenja Avemarije pri sv. Justu.⁶⁹ Kdove s kakšnim uspehom?

BESEDA O AVTORICI

Darja Mihelič, znanstvena svetnica na Inštitutu za slovensko zgodovino ZRC SAZU, redna profesorica Univerze v Ljubljani za zgodovino Slovencev do konca 18. stoletja. Njeno znanstvenoraziskovalno delo zajema objave in analize latinskih in italijanskih izvirnikov severnoistrskih mest srednjega in prvih stoletij novega veka. Raziskave zadevajo še vprašanja historične topografije in kolonizacije, gospodarsko in družbeno zgodovino Slovencev. Proučuje problematiko zgodovine mest, zgodovino vsakdanjega življenja, zgodovino historiografije.

ABOUT THE AUTHOR

Darja Mihelič, scientific councillor at the Institute for Slovene History with the Scientific Research Centre of the Slovene Academy of Sciences and Arts, full professor at the University of Ljubljana for the history of the Slovenes until the end of the 18th century. Her scientific and research work includes publication and analysis of Latin and Italian original documents from the North-Istrian towns, dating from the Middle Ages and from the first centuries of the Modern Age. Her research work also tackles issues of historical topography and colonisation and the economic and social history of the Slovenes. She further studies issues of the history of towns, the history of everyday life and the history of historiography.

66 Statut TS, knjiga III, dodatek k členu 9.

67 Statut TS, knjiga III, dodatek k členu 28.

68 Statut TS, knjiga III, člen 78.

69 Statut TS, knjiga III, dodatek k členu 28.

SUMMARY

THE WOMEN OF MEDIEVAL TRIESTE IN THE MIRROR OF THE TOWN'S STATUTE

The (15th-century) statute of Trieste contains many references from which we can deduce data on the life and activities of contemporary Triestian women.

The society of Trieste of that time was a patriarchal one. During her childhood a girl lived under the protection of her father or guardian. When she married – and this could occur as early as the age of twelve – she was subordinate to her husband in marriage. She was dependent and second to the “stronger sex”. This is not only obvious from the recurrent order in which the man is always mentioned first (father and/or mother, son and/or daughter) but also from a series of concrete provisions in the statute.

A Triestian was free to treat his wife as he wished and could even abuse her physically without risking sanction. Into the marriage both spouses brought their own property and on it built their further welfare and property. The original property of either spouse was held to be his property. But the property acquired in the marriage was joint property. And so were the debts acquired in the marriage. For the duration of the marriage the husband was the proprietor, user and manager of his wife's entire property, that is of her dowry as well as of the property she acquired in the marriage. Because of the husband's full authority in the marriage, the statute tried to limit his influence and to protect the interests of his wife and her relatives. The statute's provisions enabled the wife's relatives to protect her property rights and supervise her business activities.

That the legal capacity of Triestian women was limited is obvious from the fact that they were not allowed to appear as witnesses to a testament, a codicil or other record of a last will or public document, except for less important ones.

But also their business activities were limited even if they had their own movables and real property. The statute, however, mentions some occupations open to women. Among the “decent” crafts women were allowed to be bakers; among the indispensable ones, stigmatised by the public as being indecent, that of public mistress is often mentioned. Women were also stall-holders at the market or paid maids with prosperous families. A respectable profession in which we encounter Triestian women is that of nun.

The statute frequently refers to women as possible victims or subjects of criminal offences and major attention is given in particular to rape. Beside men also women are actually mentioned as possible perpetrators of more or less serious criminal offences. Such offences could be contrary to the interests of the town, that is to the trade provisions governing the town, to the town's safety and to principle of loyalty to the town's authorities. Criminal offences could also involve

other citizens, that is cause damage to their property or person. Offences against persons were either of a physical or moral nature. Serious vice offences were concubinage, adultery and bigamy. The extensive treatment of adultery in the town's statutes indicates that it must have been a more than infrequent phenomenon...

RESUME

101

LA TRIESTINE DU MOYEN AGE A TRAVERS LES STATUTS MUNICIPAUX

Les statuts de Trieste (datant du 15e siècle) contiennent de nombreuses clauses qui peuvent nous donner des renseignements sur la vie et les activités des Triestines d'autrefois.

À l'époque, la société triestine était patriarcale. La jeune fille vivait à l'âge tendre sous la protection de son père ou de son tuteur. Après son mariage – elle pouvait se marier dès l'âge de douze ans – elle passait sous la tutelle de son mari. Fragile, elle était victime du sexe «fort». Cette subordination à l'homme se perçoit non seulement dans le fait que l'homme était toujours cité en premier (père et ordre/ou mère, fils et/ou fille) mais aussi dans toute une série d'actes statutaires très concrets.

Le Triestin pouvait traiter sa femme comme bon lui semblait. Il pouvait la maltraiter en toute impunité. Les époux apportaient dans le mariage certains biens qui représentaient la base de leur biens futurs. La partie apportée dans le mariage par l'un ou l'autre des époux restait sa propriété. Tout ce qui était acquis au cours du mariage était mis dans la communauté. Même les dettes accumulées durant la vie conjugale étaient communes. Pendant la durée du mariage, l'homme était propriétaire, bénéficiaire et tuteur de tous les biens appartenant à sa femme: de la dot, qu'elle avait apportée dans le mariage comme de tout ce qui faisait parti de leurs biens communs. Face à l'omnipotence de l'homme, les statuts étaient une tentative visant à réduire l'influence masculine et à protéger les intérêts de la femme et de sa famille. Les actes statutaires permettaient aux parents de la femme de protéger ses biens matériels et de veiller à ses affaires.

Le pouvoir juridique des Triestines était extrêmement limitée. Elles ne pouvaient pas, par exemple, servir de témoin lors de l'élaboration de testaments, codicilles ou autres écrits posthumes, ni même pour des documents publics ordinaires, à moins qu'il ne soit de moindre importance.

De même, les activités commerciales, que pouvaient exercer les Triestines,

étaient limitées, bien qu'elles puissent être propriétaires de biens mobiliers et immobiliers. Il y avait, toute fois, plusieurs professions dans lesquelles elles pouvaient être actives: d'abord celles qui se plaçaient sous le signe de métiers «honnêtes», par exemple, les boulangères, et celles, qui, bien que nécessaires, étaient publiquement méprisées car «malhonnêtes», par exemple la profession de courtisane. Ensuite, les femmes de Trieste pouvaient travailler comme vendeuses sur le marché ou servantes chez les bourgeois. On les retrouve aussi dans la profession, respectée, de religieuses.

102 Le plus souvent, les statuts font état de la femme soit comme victime potentiel soit comme objet de délits. Ils portent une attention particulière au viol. Les femmes figuraient également, aux côtés des hommes, comme actrices de délits plus ou moins graves. Ces délits pouvaient concerner les intérêts de la ville: ses lois économiques, sa sécurité et le principe de loyauté aux pouvoirs municipaux, les relations sociales: la propriété privée ou une personne physique. Les actes contre une personne étaient de nature soit physique soit morale. Les délits moraux les plus sérieux étaient le concubinage, l'adultère et la bigamie. L'étude approfondie de l'adultère dans les actes statutaires donne à penser que l'adultère était un phénomène courant...

"SMO SE BOLJŠE RAZUMELI V TRSTU KOT V PIRANU"

Podoba Trsta v spominih Šupetrcev do 2. svetovne vojne

Borut Brumen

103

IZVLEČEK

Avtor prispevka analizira tiste socialne spomine prebivalcev in prebivalk istrske vasi Sv. Peter, ki so vezani na Trst v času med letoma 1900 in 1941. Pri tem ugotavlja pomen socialnega spomina in z njimi povezanih zgodovinskih izkušenj za kulturno tradicijo skupnosti, v kateri je Trst vse do danes ohranil položaj ekonomskega in simbolnega urbanega centra.

ABSTRACT

The author analyses the social memories of the inhabitants of the Istrian village of Sv. Peter which are related to Trieste from 1900 to 1941. He establishes the significance of social memories and the historical experience connected with them to the cultural tradition of a community in which Trieste has preserved the position of an economic and symbolic urban centre.

V tem prispevku bom predstavil in analiziral socialne spomine prebivalcev in prebivalk istrske vasi Sv. Peter¹, ki so vezani na Trst, v času med letoma 1900 in 1941. S spomini na Trst, povezanimi z aktualnimi izkušnjami in spoznanji, si Šupetrci² sproti (so)ustvarjajo socialno in imaginarno podobo tega mesta. Na ta način si Šupetrci - tako kot tudi mi - neprestano vzpostavljajo svoja razmerja s sedanostjo in v socialnem spominu velikokrat iščejo ter tudi najdejo tisto oporo,

¹ V Sv. Petru sem lansko leto zaključil terensko raziskavo o socialnih spominih, časih in identitetah. Moje terensko delo predstavlja del projekta "Med tradicijo in moderno", Inštituta za humanistične študije - "Institutum Studiorum Humanitatis" v Ljubljani, ki ga je financiralo Ministrstvo za znanost in tehnologijo RS. Sv. Peter je istrska vas, ki je približno 8 km oddaljena od morske obale in približno 30 km od Trsta. Leži na hribu nad dolino od leta 1991 obmejne reke Dragonje in istoimenske vasi Dragonja, ki se je razvila v zadnjih 50 letih pretežno z naseljenci iz Sv. Petra. Ob popisu leta 1991 je v vasi živelo 412 prebivalcev /k (85,6% slovenske, 2,6% italijanske, 1,3% hrvaške, 3,2 regionalne, 0,9 druge narodnosti in 6,2% neopredeljenih). Večina prebivalcev /k je zaposlena (moški ponavadi formalno, ženske večinoma v neformalnem sektorju), vendar jim kmetovanje (intenzivno pridelovanje povrtnin, vinogradništvo, oljke) predstavlja pomemben dodaten vir zaslužka. V veliki večini so prebivalci /ke Sv. Petra katoliki. Njihova župnijska cerkev je v sosednji vasi Krkavče, v samem Sv. Petru pa stoji podružnična cerkev. V vasi imajo štirirazredno podružnično šolo, vaški dom z dvorano, kjer sta sedež krajevne skupnosti in KUD Sloga, zadružno trgovino in gostilno.

² Tako sami sebe imenujejo prebivalci in prebivalke vasi Sv. Peter.

ki "identificira skupino, daje smisel njeni preteklosti in opredeli njene želje in zahteve do prihodnosti" (Fentress & Wickham 1992: 25).

104

Socialni spomin Šupetrcev kot enakovredna dimenzija zgodovinske resničnosti in z njimi povezane predstave o Trstu nam omogočajo navidez iracionalno, precenjujoče, enostransko, da ne rečem emocionalno in mitično razumevanje Trsta, skozi njihovo "racionalnost" in njihovo "logiko". Takšni spomini in predstave, vezani na šupetrške socialne prakse, lokalno razumevanje in (iz)rabo prostora, konceptualizacijo časa in socialno ter simbolno konstrukcijo drugačnosti in podobnosti, omogočajo specifično razumevanje in videnje urbanega prostora. Pravzaprav predstavljajo zunanji pogled na mesto v tistih (zgodovinskih) izhodiščnih točkah, ki jih je Martine Segalen poimenovala kot nujne za kreacijo urbanosti (Segalen 1993: 64). Sprejemanje šupetrške "resničnosti" postavlja Trst in šupetrške predstave o Trstu v širši, sredozemski okvir.

V svoji hvalnici temu prostoru Predrag Matvejević ugotavlja, da so bila v preteklosti mediteranska mesta tista, ki so svojim "domorodcem" predstavljala tako državo kot tudi nacijo. "Mesta so bila za njih in država in nacija in še nekaj za povrh" (Matvejević 1991: 19). Vsaj do začetka tega stoletja naj bi tudi Trst svojim prebivalcem in prebivalkam uspeval nadomeščati državo in predvsem nacijo (Cattaruzza 1991). "Tržaške nacije" je, kot ugotavlja Elke Nicole Kappus³, dokončno konec na začetku tega stoletja, ko se z nastopom fašizma zaključita procesa nacionalizacije in italianizacije tržaškosti - *Triestinità*. Po svoje se tega spomnijo tudi v Sv. Petru.

KAKO JE BILO V TRSTU POD AVSTRIJO?

Obdobje pred prvo svetovno vojno je v šupetrskih socialnih spominih vezano zgolj na nekatere splošne ocene tistega časa.⁴ *"Pod Avstrijo je bilo dobro tu pri nas. Znaste, kako je bilo? Do tri leta niste rabili plačati davkov. Znaste, letos je slabo, k leti je boljše in ste plačali eno in drugo,"* se časa avstoogrške monarhije spominja eden izmed najstarejših informatorjev. Povsod v vasi sem slišal, da so takrat ljudje zaupali državi⁵ in da se niso počutili manjvredne zaradi svoje etnične in nacionalne pripadnosti. *"Ma so stari pripovedovali, kako so takrat v Trstu še govorili po domače. Smo se boljše razumeli v Trstu kot v Piranu,"* mi je zaupala informatorka iz Sv. Petra. V Trstu, ki je bil takrat v isti državi kot Sv. Peter, so se

³ Glej prispevek Elke Nicole Kappus v tej številki Etnologa.

⁴ Na začetku stoletja je v Sv. Petru, italijansko imenovanem San Pietro dell' Amata, živelo v 99 hišah 435 prebivalcev, od katerih se jih je 338 opredelilo za Slovence in 97 za Italijane (Gemeindelexikon 1906: 58). Desetletje kasneje je bilo v Sv. Petru 470 prebivalcev, od tega 402 Slovence, 46 Hrvatov in 22 Italijanov (Ostanek 1993: 186). Podatki nam zgovorno pričajo o tem, kako je bilo uradno nacionalno opredeljevanje Šupetrcev v veliki meri odvisno od trenutnih političnih pogojev in življenjskih strategij.

⁵ To zaupanje so mi največkrat pojasnjevali s splošnim blagostanjem, ki ga v resnici sploh ni bilo, in predvsem z možnostjo odloga plačila davkov v primeru slabih letin za časa Avsto-Ogrske monarhije, kar je bilo ukinjeno takoj z nastopom fašistične Italije.

Šupetrci počutili doma. Tako njim kot tudi dobršnemu delu ostalih Istranov je Trst zaradi svoje velikosti, multietnične sestave, ekonomske moči in temu primerne ponudbe ter povpraševanja nedvomno predstavljal glavno mesto.

Čeprav naj bi bili Šupetrci pred prvo svetovno vojno gospodarsko v prvi vrsti vezani na Piran, Koper in Buje, kamor so dnevno hodili prodajat svoje pridelke, pa so občasno vsi hodili tudi v Trst. V Sv. Petru naj bi se v tem času samo dve ženski ukvarjali z nakupovanjem kmečkih pridelkov in jajc v notranjosti Istre in jih nosili prodajat v Trst.⁶ Za eno sem slišal, da je v istrsko notranjost "hodila navadno ob torkih in se vračala ob sredah. V četrtek je bila doma, v petek je pripravljala za soboto iti ča. V soboto pa v Trst. V eni uri in pol je bilo treba vstati in iti z mušo (oslom) dol v Koper. Nato z vaporem (parnikom) v Trst. Tam se je prodajalo, je bil en plac. Najprej je bil gor, se reče pri kanalu, pri Sv. Antonu. Potem pa so naredili doli nižje, ki je še danes. Samo danes je vse pokrito. Tistikrat je bilo vse razkrito." Nekatero žensko iz Sv. Petra naj bi že pred prvo svetovno vojno prale perilo za stranke v Trstu in prodajale mleko. Tudi nekaj moških iz Sv. Petra naj bi bilo zaposlenih v Trstu, kjer naj bi delali v *kantjeri* - ladjedelnici in v luki kot nosači.⁷ Drugače pa so moški, zlasti tisti, ki so prihajali iz premožnejših kmečkih družin, v Trstu organizirali in vodili prodajo sezonskega sadja; jabolk, breskev in češenj: "Je none nabral češnje: v češnjah je bil včasih denar, to se je dalo živeti, veš, kako? So naložili 20, 30 kg na glavo in v Trst. Vse je šlo: grozdje, jabolka... In je precej zaslužil. Naša roba je bila zelo cenjena." Po pripovedovanjih sodeč ženske takrat še niso hodile v Trst delat kot služkinje ali gospodinjske pomočnice. Prav tako so mi vsi po vrsti zagotavljali, da takrat še niso imeli sorodnikov v Trstu. Pri večini informatorjev je Trst v spominih prisoten kot tisto mesto, od koder so fantje in moške šli v klavniške fronte prve svetovne vojne. Kakor lahko razberemo iz spominov, se je po njej položaj Šupetrcev v novi italijanski državi bistveno spremenil, zaradi poslabšanih ekonomskih razmer pa naj bi se občutno povečali tudi stiki s Trstom.⁸

ŠUPETRCI V TRSTU MED OBEMA SVETOVNIMA VOJNAMA

"Pod Avstrijo so na sodiščih govorili tri jezike: slovensko, italijansko in nemško. Pol so pa pršli Italijani, ki so bili jezni na Slovence, saj so jih napadali še pod Avstrijo in je bilo tega konec," je začetek italijanske okupacije opisal informator. V vasi je splošno sprejeto mnenje, po katerem se prvo obdobje italijanske države enači z bedo: "Je bila mižerija. Veste, kaj pomeni mižerija? Kriza je bila. Revščina. Če je bila revščina tu, ke je bila kmetija, kaj pa tam, ke ni bilo kmetije?" Spomini na revščino so

⁶ Gre za tisto dejavnost, po kateri se danes opredeljuje Šavrinke. Več o Šavrinkah glej v Rogelja & Ledinek 1996 in Brumen 1997.

⁷ Kar potrjuje tudi Julij Titl (Titl 1965: 107).

⁸ Do tega podatka sem prišel samo na osnovi zbranih pričevanj. Ta se, zaradi objektivnih razlogov, v večini nanašajo na čas med obema svetovnima vojnoma.

v Sv. Petru v večini primerov povezani s strahom pred italijansko davkarijo. "Pod Avstrijo je pršu financier za plačat. Ste rekli taku, taku in je šel ča in ste plačali k leti. Pod Italijo pa je bilo treba plačati davek. Če ni bilo denarja je bilo gorje, je prišel kuštodijo, smo mu mi rekli, kaj rečejo zdaj? Rubežnik. Samo je bilo to žalostno, če je prišel", se tega spominja informator. Tisti, ki niso mogli plačati davka, so se navadno zadolžili pri bogatejših kmetih ali pa pri bankah. V kolikor se je ponovila slaba letina, jim je grozil bankrot, katerih se Šupetrci prav dobro spominjajo. Prav tako kot velike zmrzali na začetku 20. let in občutnega padca prodaje vina⁹, kar je Šupetrcce dobesedno prisililo, da so v večji meri iskali dodatne možnosti zaslužka v obalnih mestih in v Trstu.

V Piranu, Bujah in Kopru so ženske prodajale kmečke pridelke. "Veste, pri nas je bila mižerija in je mama šla z domačimi pridelki dvakrat na teden v Piran, da ne trpi družina gladu. Z mušo je peljala drva, kis, kanele, venke, kakšno jajce, česen, čebulo in se je nabralo malo denarja. Prodajala je v Piranu na trgu ali pa po hišah, kjer so jo dobro poznali, saj je veliko hodila v Piran... Oče pa ni nikoli šel v Piran," se tega časa spominja informatorka. Njen oče, kot tudi velika večina ostalih moških iz Sv. Petra, ni hodil prodajat v obalna mesta. Šupetrci so vsako mesto (Piran, Koper, Izola in Buje) posebej imenovali "grad", največ težav pa so po spominih sodeč imeli prav v "gradu" Piranu: "Čujte, so rekli, da je v gradi boljše življenje. Ino mi drugi seljaki, kmeti, ko smo šli že v Sečovelje so nas po strani gledali. Nobena gradžanka ni šla s kmetom. So nam rekli po talijansko "un contadino" - kmet. Piranci so bili bolj kulturni ljudi ino mi smo bli ko "sciavi". Razumeste, zakaj "sciavi", ker smo govorili slovensko. Samo mi drugi smo znali dva jezika, uni pa samo enga." Moški iz Sv. Petra so zato hodili v Piran samo po nujnih, uradnih opravkih. Njihov odpor do Pirana je razumljiv, saj so se tam zaradi pogostih žalitev, vezanih na njihov socialni status in nacionalno pripadnost, počutili vse prej kot zaželjene.

V velikem mestu, kot je bil Trst, ki ga je agrarno zaledje, kamor lahko prištevamo tudi Sv. Peter, zasipalo s presežki svoje produkcije, je bila prisotnost kmečkega prebivalstva iz okolice del vsakdana. Tudi znanje slovenščine je, kljub fašizmu, v Trstu kot urbanem centru predstavljalo nekaj "normalnega". "Ma, v Trst so prihajali Furlani, Krašovci, Istriani in Benečani. Tam so bili Avstrijci, Slovenci, Italijani, Židje in pravoslavci in so vsi govorili malo po domače in malo po talijansko." Ne glede na to, koliko so v Trstu zares vsi po malem govorili tudi "po domače", je že multietnična sestava Trsta omogočala Šupetrcem lažjo identifikacijo s tem mestom. Trst je Šupetrcem v obravnavanem obdobju predstavljal nenadomestljiv trg za prodajo svojih pridelkov - povrtnin, zelenjave, perutnine, sadja, mleka, žganja, vina, kruha in drv - ter prostor za opravljanje različnih plačanih uslužnostnih dejavnosti - pranja in dela gospodinjskih pomočnic ter služkinj (primerjaj Ravnik 1996).

⁹ Šupetrci so pred 1. svetovno vojno sloveli kot večji pridelovalci grozdja in s tem vina. Trgovci z vinom so prihajali v Sv. Peter iz krajev, ki so se po I. svetovni vojni znašli v Kraljevini SHS. Zaradi tega so bili Šupetrci prikrajšani za zaslužek (Titl 1965: 22, 74, 78).

Šupetrci so v času med obema svetovnima vojnama hodili v Trst s parnikom iz Kopra¹⁰, v primeru slabega vremena pa tudi peš. V 30. letih je parnik šestkrat na dan peljal iz Kopra v Trst in nazaj¹¹, poleg tega je bila v sredini 30. let vzpostavljena tudi pomorska zveza med Sečovljami in Trstom, ki so jo Šupetrci uporabljali samo pri prevozu večjih tovorov. Do Kopra so šli večinoma peš "čez Pomjan, po stari poti v Šmarje in dol v Koper". Izjema so bili samo najbogatejši kmetje, ki so se v Trst vozili s kočijami ali pa s "karetino" - kolesljem.

V Sv. Petru skorajda ni bilo družine, iz katere ne bi vsaj ena ženska hodila delat v Piran. Petinsedemdesetletna ženica, ki še dandanašnji občasno hodi v Trst kot prodajalka, je svoje spomine na Trst predstavila takole: *"Prvič sem prišla v Trst z desetimi leti. Sem jokala in prosila mamo, da bi rada šla z njo v Trst. Bene, je rekla, ko boš umesla in spekla kruh boš šla v Trst. Jaz sem tekla kot nora v trgovino, kupila kvas, moka je bila doma in spekla kruh na ognjišču. Je prišla moja mama, je vidla ta kruh in so jo solze zalile, da kako sem mogla narediti jaz to. Je moj oče rekel, boš šla v Trst, ker danes si bila brava. In tako sem šla z mamo do Sečovlja, od tam pa je vozila barka v Trst. Potem smo ponoči spali na barki in zjutraj prišli v Trst. Tam so čakali fakini, da bodo nesli robo na trg... Lepo je bilo. Dopadlo se mi je en kraj, ki so mu pravili Betula. Tam se je kupovalo pol kile rib ocvrtih in potem ena puna karta teh rib in bela štruca, ma še denes jaz čutim ta gušt, kako z užitkom sem jaz to jedla..."*. Večina deklic iz Sv. Petra je morala pred svojim prvim obiskom Trsta dokazati svojo sposobnost opravljanja "ženskih" del. V bistvu je šlo za neke vrste ustaljeni socializacijski vzorec, kjer je bila nagrada za opravljeno delo tudi neke vrste zagotovilo, da bo dekle lahko v prihodnosti samostojno opravljalo po mami "podedovano" delo v Trstu. Fantom se topogledno ni bilo treba dokazovati, saj se je od njih v prvi vrsti pričakovalo, da bodo delali na kmetiji. Za njih je obisk Trsta ponavadi predstavljal velik dogodek, do katerega je prišlo, ko so dosegli določeno starost, to je med sedmim in desetim letom starosti: *"Prvič sem šel v Trst z materjo. Sem hodil še v šolo in je šla enkrat v četrtek v Trst in sem šel z njo."* Čeprav so tudi oni šli največkrat z mamo na trg, izjemoma tudi z očetom, ko je ta šel prodajat večje količine sezonskega sadja, pa pri fantih obisk Trsta ni imel tako močne izobraževalne funkcije kakor pri deklicah. Večina moških iz Sv. Petra se spomni, da so jih ob prvem obisku Trsta peljali na ulico, kjer so bile stojnice s sladkarijami, in pa v zabaviščni park, kjer se je marsikateri Šupetrc prvič peljal z "gondolo" - vrtiljakom. Moški in ženske iz Sv. Petra se vsi zelo dobro spominjajo svojega prvega obiska Trsta, kaj so počeli, kaj so jedli in kje so hodili, tako da lahko rečemo, da je bila fascinacija nad Trstom pri vseh enaka.

Ženske so večkrat tedensko hodile v Trst prodajat kmečke pridelke. To so počele na trgu, prodaja na domu se je razširila šele po drugi svetovni vojni, ko so njihovi stalni odjemalci postali sorodniki ali poznani Pirančani, ki so se takrat

¹⁰ Z vlakom, ki je med letoma 1902-1936 vozil na relaciji Poreč - Trst (Tome Marinac 1994: 38) in je imel eno izmed postaj tudi v sosednjih Sečovljah, pa se zaradi visokih cen Šupetrci niso vozili.

¹¹ Dnevnik Domenika Kavrečiča iz Kortine, v lasti družine Šribar.

izselili v Trst. Ženske, ki so delale v Trstu, so se med sabo ločevale na tiste, ki so v Trstu prodajale kmečke pridelke, in one, ki so prale in hodile delat kot gospodinjske pomočnice in služkinje¹². Slednje so živele pri italijanskih družinah, kjer so imele svojo sobo in posteljo. Vstajale so ponavadi ob sedmih zjutraj pospravljale, prale, likale, kuhale in delale *"vse, vse, vse..."*, kot je povedala informatorka, ki je šla z dvanajstimi leti za služkinjo. Za svoje delo je dobivala 100 lir mesečnega plačila, kar ni bilo veliko. Vseno pa si je prihranila toliko denarja, da je pri 24 letih pustila to delo in si je lahko kupila *"vse"*, kar je bilo potrebno za balo.

Prodaja pridelkov in delo peric ni bilo vezano na zakonski status žensk, medtem ko so bile služkinje samo neporočene ženske. Kljub temu pa je bilo žensko delo v Trstu, predvsem zaradi pogoste odsotnosti od doma, v določeni meri tudi stigmatizirano: *"Ja, saj so tudi za ženske, ki so delale v Trstu govorili, da so pocesnice. Zdaj se za tiste ženske, ki gredo v Trst ne govori več, da ni ženska. Ne, to je danes ženska, ki zasluži v Italiji. Zmeraj pa je bila tudi kakšna, ki se je poročila v Trstu. Veste, kaku je bilo, ali je bila taka ali onaka, ma se je poročila."*

Žensko delo v Trstu je bilo nujno potrebno za družinsko ekonomijo in preživetje družine: *"Sem vzdrževala vse s tem denarjem. Mož je bil kmet, on ni prinesel niti pare,"* je povedala žena srednje velikega kmeta iz Sv. Petra. Po pripovedovanjih sodeč naj bi najboljše šlo tistim ženskam, ki so v Trstu prodajale mleko: *"Se je vidlo ja, da so kaj boljše vozile. Se je vidlo na obleki. Tudi, če so popravljali hišo, ker so lažje kot drugi."* Ženske iz Sv. Petra, ki so v 30. letih kot prve redno zaposlene vaščanke začele delati v nekaterih izolskih tovarnah ribjih konzerv, pravijo, da po nastopu redne službe niso hodile več v Trst. Svojim sovaščankam, ki so nadaljevale s prodajo in delom v Trstu, pa so to početje na nek način celo zavidale, saj delo v Trstu nikoli ni bilo tako naporno in monotono kot delo v tovarni.

Čeprav so ženske prodajale in delale ter tudi zaslužile v Trstu, pa so, kot pravijo, večino stvari kupovale v Kopru: *"Enkrat se v Trstu ni kupovalo. Samo Koper. Prodat si šel v Trst, kupovat pa v Koper. To vsi. Koper je bil več kmečko. Za kar si hotel, je bilo: za kmeta in za vse."* Izjemo pri nakupih so predstavljala zdravila in blago za šivanje, ki so ga ženske nabavljale v Trstu. *"Poplin za bluzo, pike za srajčke. Potem je bil tibet in šetin. Se je kupovalo za ženske. To so vzele črno. Tudi druge barve... Flanelo za naredit hlače ino tistele kombineže. Burho je bil za moške srajce. Za hlače je bil REGARDIN."* Ženske iz peščice šupetrskih premožnih družin so si v Trstu kupovale tudi obleke: *"V Trstu so imeli bolj elegantno. Mama ni marala kupovati tle, ker je bilo bolj grobo šivano in delano. Imeli so anka bolj na izbiro."* Vse nakupe so opravljale po končani prodaji ali delu v Trstu. Ta čas bi lahko poimenovali tudi prvi prosti čas žensk iz Sv. Petra. Povedale so mi, da so po končanem delu rade šle na sprehod po Trstu opazovat, kako se nosijo tržaške gospe in kaj se razstavlja v trgovinskih izložbah. Nato pa so si, skorajda naskrivaj,

¹² Podrobnejšo predstavitev oblik in pomena dela žensk iz Sv. Petra v Trstu glej v prispevku Martine Orehovec v tej številki Etnologa.

kupile kakšno potrošniško drobnarijo kot so dišeča mila, ogledalca, nakit in včasih tudi pomaranče za otroke, cigarete za može. In *"jest sem prinesla mojemi moži dve špinjolete (cigarete), da mi varje otroke. Sem kupila one Popular, ki so bile najcenej. Ne pa Sport, ma vi se ne spomniste,"* je svojo pripoved o nakupih v Trstu zaključila ena izmed žensk.

Moški iz Sv. Petra so redkeje hodili v Trst prodajat pridelke kot ženske in še takrat so ponavadi prodajali sezonsko sadje ali posevke *"na velko"*, se pravi, da niso prodajali na stojnicah. *"V Trst smo vozili krompir, smo vozili grozdje, smo vozili črešnje, hruške, jabolke, kdor jih je jemo. To smo prodajali na velko. Jest sem jemu breskve in hruške. En teden sem spal v Trsti in oni so mi pošiljali gor, jest sem pa prodajal... Sem spal na barki, ki je hodila iz Sečovelj gor. Lejte iz Umaga je šla ena barka, Sečovlje dve, Pirana tri, iz Izole štiri in iz Kopra dve. Šest, enkrat sedem bark je vsako jutro šlo v Trst,"* se prodajanja v Trstu spominja starejši informator. Skorajda vsi se spominjajo, da so od Šupetrcev hodili prodajat samo tisti moški, ki je *"kaj jemo"*, se pravi premožnejši. Nekateri so to prodajo opravljali skupaj s svojimi ženami in prav za njih lahko trdim, da so bili prvi šupetrski zaljubljeni v *"premi-kajoče se slike"*. Pred spanjem na barki so imeli namreč dovolj časa, da so šli na obisk večerne filmske predstave, včasih pa tudi *"past zijala"* na tržaški korzo.

Moški nakupi v Trstu so bili vezani izključno samo na njihovo primarno gospodarsko dejavnost - kmetovanje ali obrt. Tako so v Trstu kupovali delovne stroje, gnojila, semena in orodja, npr. kovaški meh na ročni pogon.

Vseeno pa je večina šupetrskih moških ostajala doma. Med njimi tudi večina tistih, ki niso imeli dovolj lastne zemlje za obdelovanje. Ena izmed informatork mi je povedala, da moški pri njih niso podpirali niti enega vogala hiše, temveč so bili tako kot vrata v hiši, zato se nikoli niso premaknili od doma. Vzroke zato lahko mogoče iščemo v neke vrste tradicionalnem ruralnem etosu, kjer se je mesto vedno predstavljalo kot sovražna tvorba in se je od *"pravega"* moškega zahtevalo, da z delom na zemlji dokaže, da je sposoben moški in oče. V šupetrski praksi pa je skozi *"ženski pogled"* to pomenilo tudi, da *"moški niso imeli nobene skrbi, nobene obveznosti enkrat. V glavnem so za vse skrbele ženske, razen tam, kjer so bila velika imetja in so moški imeli vse v rokah."* V obravnavanem obdobju ni bil v Trstu zaposlen nobeden Šupetrc in šele v drugi polovici tridesetih let zasledimo prve moške, ki so se redno zaposlili v sečoveljskem rudniku.

ZAKLJUČEK

Osnova kulturne tradicije agrarnih skupnosti ni zgodovina, pač pa njihove zgodovinske izkušnje. Te izkušnje predstavljajo *"bistvene elemente kolektivne podobe sveta, kolektivnega vedenja in kolektivnega spomina neke skupine ali družbe"* (Giordano 1989: 19). Gre za neke vrste kolektivni (in s tem tako ali drugače ideološko pogojen) historični spomin, ki je vezan na doživete in posredovane izkušnje, ki jih delimo z drugimi. Ta spomin ni vezan na zgodovino,

ki (p)opisuje in razlaga naše konstrukte o tem, kaj, kdaj, kako in zakaj se je nekaj zgodilo in se dogaja v naši "realnosti".

110

Socialni spomini Šupetrcem, vezani na Trst, nikakor niso sestavljeni zgolj iz natančnih letnic, opisov velikih političnih dogodkov ali biografskih podatkov vplivnih osebnosti, temveč predstavljajo izkustveni in imaginarni prostor, v katerem lahko lokalizirajo svojo preteklost¹³. Ti spomini so tesno povezani z ekonomsko vlogo Trsta. Ne smemo pozabiti, da so Šupetrci takrat skupaj z Tržačani živeli v isti državi in jim je Trst predstavljal "njihovo" glavno mesto¹⁴. Ko Šupetrci govorijo o Trstu, govorijo najprej o tistem mestu, ki jim je s svojim trgov, ponudbo in povpraševanjem omogočalo preživetje v kriznem obdobju. V spominih ni bil Trst kot njihov "*glavni grad*" nikoli omenjan kot politični, kulturni ali verski center, temveč kot ekonomski urbani center. Kot takšen je moral biti po definiciji tudi center kulturnih inovacij in neprestanega širjenja le teh (glej Redfield & Singer 1971).

Trst tako Šupetrcem ni predstavljal zgolj prostora, kjer so lahko zaslužili prepotreben denar za preživetje, temveč so se tam srečevali tudi z mestom kot urbanim kulturnim centrom, z drugačnimi življenjskimi stili in praksami. Ženske iz Sv. Petra tam niso samo prodajale pridelkov, svojega dela in nakupovale hrane ter nujnih gospodinjskih potrebščin. V Trstu so kot gospodinjske pomočnice ali služkinje - "z metodo neposredne udeležbe" - spoznavale drugačno organiziranje gospodinjstva, notranjo opremo in prehrano, medsebojne odnose, navade in manire Tržačanov, njihove koncepte meščanstva in časa. Na trgu in ulici so imele priložnost opazovati mestne ljudi in njihov oblačilni videz. Čeprav je bil njihov (delovni) prostor v Trstu vezan ponavadi zgolj na pristanišče, izbrane hiše delodajalcev, tržnico in na nekatera gostišča v bližini tržnice, so se, kot same pravijo, "*rade sprehodile po bogatih ulicah, kjer je bilo veliko trgovin in lokalov*". To so tudi prve omembe sprehodov, na kar moramo biti pozorni, saj nam ti podatki govorijo o tem, da so šupetrške ženske, čeprav še niso bile v rednih delovnih razmerjih, v Trstu začele ločevati delovni čas od ne-delovnega časa. Tega so imele tudi doma ob nedeljah in največjih cerkvenih praznikih, tukaj pa je predstavljal prvo zaznavanje drugačnega časa, prostega časa, tistega, ki je pomensko neločljivo vezan na čas trga in dela (Adam 1995: 96). Pred in po opravljenem delu so se velikokrat znašle v položaju, ko jim je ostal čas za sprehode po Trstu, na katerih so skupaj opazovale in komentirale, kako se nosijo Tržačani/ke in kaj je novega v mestu. V Trstu so si tu in tam naskrivaj kupile kakšno "nepotrebno" potrošniško

¹³ Po Mauriceu Halbwachsu se kolektivni spomin razlikuje od zgodovine v dveh ozirih. Prvič gre pri kolektivnem spominu za kontinuirani miselni tok. Od ene kontinuitete k drugi, kjer se od preteklosti ne ohrani nič dodanega, temveč zgolj tisto, kar lahko preživi v zavesti skupine. In drugič, da pravzaprav obstaja več kolektivnih spominov, medtem ko naj bi bila zgodovina nedeljiva in ena sama. Tako se po definiciji kolektivni spomini pokrivajo z mejami skupine in jih ne presegajo (Halbwachs 1991).

¹⁴ Ta položaj je na simbolni ravni ohranil vse do danes, navkljub najprej jugoslovanski in danes slovenski državni meji (in mogoče v nekaterih ozirih prav zaradi te državne meje), s katero je bil Trst odrezan od svojega zaledja.

drobnarijo - ogledalo, milo, denarnico ali cenen nakit. Nekatere, tiste redke, ki so spremljale svoje može pri njihovi prodaji sezonskega sadja, pa so se ob večernem prihodu v Trst skupaj s svojimi možmi odpravile v kino, ta simbol naprednega mestnega potrošniškega življenja.

In nenazadnje je ženskam prav delo v Trstu, natančneje rečeno njihov zaslužek, omogočal, da so lahko v okviru patriarhalne družine in vaške skupnosti zase zahtevale enakopravnejši status in si ga do neke mere tudi izborile.

V socialnem spominu Šupetrcev zaseda Trst v prvi polovici tega stoletja prostor ekonomskega centra. Cela kopica drobnih opazk pa nas opozarja na to, da je Trst za Šupetrce simbolno predstavljal tudi prostor "civiliziranega" načina življenja. Seveda so Šupetrci na drugačen način doživljali urbani prostor kot Tržačani, vendar pa so zaradi lastnih interesov in strategij ter velikosti mesta, njegove izrazite socialne, etnične in kulturne heterogenosti Trst vedno dojemali kot svoj glavni, če že ne edini urbani center.

111

LITERATURA IN VIRI

- ADAM, Barbara: *Timewatch: The Social Analysis of Time*. Cambridge, Oxford/Polity Press 1995.
- BRUMEN, Borut: *The State want it so, and the Folk cannot do anything against the State anyway*. V: *Narodna umjetnost* 33/2, Zagreb 1996, str. 139-155.
- CATTARUZZA, Marina: *Slovenes and Italians in Trieste 1850-1914*. V: Engman M. (Ed.): *Ethnic Identity in Urban Europe*. Worcester/ Billings & Sons. 1991, str. 189-220.
- FENTRESS, James & WICKHAM, Chris: *Social Memory. New Perspectives on the Past*. Oxford/ Blackwell 1992.
- GEMEINDELEXIKON österreichisch - illirische Küstenland (Triest, Görz und Gradiska, Istrien) VII. Bearbeitet auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1900. Wien 1906.
- GIORDANO, Christian: *Die vergessenen Bauern. Agrargesellschaften als Objekt sozialwissenschaftlicher Amnesie*. In: Giordano C. & Hettlage R. (Hg.): *Bauerngesellschaften im Industriezeitalter. Zur Rekonstruktion ländlicher Lebensformen*. Berlin/ Dietrich Reimer Verlag 1989, p. 9-27.
- HALBWACHS, Maurice: *Das kollektive Gedächtnis*. Frankfurt/ Fischer Verlag 1991.
- MATVEJEVIĆ, Predrag: *Mediterranski brevijar*. Zagreb/Grafički zavod Hrvatske 1991.
- OSTANEK, France: *Slovensko - hrvatska jezikovna meja v Istri*. Gradivo za obdobje od leta 1860-1956 - III. del. V: *Annales - anali Koprškega primorja in bližnjih pokrajin* 3/93. Koper 1993, str. 177-196.
- RAVNIK, Mojca: *Bratje, sestre, strniči, zermani: družina in sorodstvo v vaseh v slovenski Istri*. Ljubljana, Koper/ ZRC SAZU, Lipa d.o.o. 1996.
- REDFIELD, Robert & SINGER, M. Milton: *City and Countryside: The Cultural Interdependence*. V: Teodor Shanin (ed.), *Peasants and Peasants Societies*. Harmondsworth/Penguin Books 1971, str. 337-365.
- ROGELJA, Nataša & LEDINEK, Špela: *Šavrinka, šavrini, šavrinija*. V: *Glasnik Slovenskega etnološkega društva*. Ljubljana 36 (1996), št. 2-3, str. 40-43.
- SEGALEN, Martine: *Memory, Kinship and Citizenship in an Urban Context: The Case of Nanterre (France)*. V: *Anthropological Journal on European Cultures - Urban Europe. Ideas and Experiences*. Fribourg/Frankfurt 2 (1993), št. 2, str. 55-66.
- TITL, Julij: *Socialnogeografski problemi na koprskem podeželju*. Koper / Založba Lipa 1965.
- TOME MARINAC, Bogdana: *Občina Izola. Etnološka topografija slovenskega etničnega ozemlja - 20. stoletje*. Izola/Znanstveni inštitut Filozofske fakultete 1994.

BESEDA O AVTORJU

ABOUT THE AUTHOR

112

Borut Brumen, mag. etnologije in dipl. sociolog kulture, zaposlen kot asistent stažist za etnologijo Evope na Oddelku za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete v Ljubljani. Področja dela: evropska etnologija, urbana etnologija, antropologija Mediterana, antropologija časa in prostora. Zadnja pomembnejša objava: Cambio en los conceptos de tiempo y espacio de los pueblos eslovenos a causa de la nueva frontera estatal. V: María Cátedra (ed.), Política y Sociedad No. 25, Madrid 1997. Avtor knjige Na robu zgodovine in spomina (Murska Sobota 1995), soustanovitelj in soorganizator vsakoletne mediteranske etnološke poletne šole v Piranu in soizdajatelj (skupaj s prof. dr. Zmagom Šmitkom) zbornika MESS-Mediterranean Ethnological Summer School (Ljubljana 1996).

Borut Brumen is an M.A. in ethnology and a graduated sociologist of culture. He is employed as trainee assistant for the ethnology of Europe at the Department of Ethnology and Cultural Anthropology of the Faculty of Arts in Ljubljana. Fields of work: European ethnology, urban ethnology, anthropology of the Mediterranean, the anthropology of time and space. His most recent published article is Cambio en los conceptos de tiempo y espacio de los pueblos eslovenos a causa de la nueva frontera estatal. V: María Cátedra (ed.), Política y Sociedad No. 25, Madrid 1997. He is the author of "Na robu zgodovine in spomina" ("On the margin of history and memory", Murska Sobota 1995), co-founder and co-organiser of the annual Mediterranean Ethnological Summer School in Piran and co-publisher (together with professor dr. Zmagom Šmitek) of the MESS collection - Mediterranean Ethnological Summer School (Ljubljana 1996).

SUMMARY

"WE GOT ALONG BETTER IN TRIESTE THAN IN PIRAN"
Trieste before the Second World War in the memory
of people from Sv. Peter

The social memory of the male and female inhabitants of the Istrian village of Sv. Peter and their concepts about Trieste which are connected with this memory allow us to understand their apparently irrational, exaggerated, biased, one might even say emotional and mythical understanding of Trieste through their own "rationale" and "logic". Such memories and concepts, connected with their social practices, local understanding and land use, with their conceptualisation of time and with the social and symbolic construction of differences and similarities, enable a specific understanding and view of the urban space. The author analyses those social memories of the inhabitants of the Istrian village of Sv. Peter that are connected with the Trieste of the early 20th century until 1941, a period when they lived in the same two states as the Triestians. First in the Austro-Hungarian monarchy in which Trieste was the biggest and fastest developing port. In the social memories of the villagers this period is seen as one

of relative welfare, in which Trieste appears merely as a place where agricultural produce is sold. The economic crisis made the selling of agricultural produce under fascist Italy rule in Italy of vital importance for the survival of many families in Sv. Peter. And there was also a considerably number of women from Sv. Peter who worked in Trieste as maidservants and washerwomen.

The author establishes that in these social memories Trieste is never referred to as a political or religious centre, but only as an economic urban centre. As such and by definition it was also the centre of cultural innovation. To the villagers Trieste was not just a place where they could earn the money they badly needed to survive, but they also saw it as a modern urban centre, with different life styles and practices. Women who went to work to Trieste several times a week started to distinguish between working hours and non-working hours, that is free time, a phenomenon inseparably connected with the origin of a market and labour. A series of random remarks (about going to the movies, buying consumer goods, having walks and observing the townspeople) remind us that to the people of Sv. Peter Trieste symbolically also meant a space where the way of living was "civilised". The people of Sv. Peter, of course, experienced the urban space in a way different from that of the Triestians, but due to their own interests, strategies and to the size of Trieste, its markedly social, ethnic and cultural heterogeneity they have always seen Trieste as their main urban centre.

113

RESUME

"NOUS NOUS SOMMES MIEUX ENTENDUS A TRIESTE QU'A PIRAN"
L'image de Trieste dans la mémoire des habitants du village de Sv. Peter, avant la Seconde guerre mondiale

La mémoire sociale des habitants du village istrien de Sv. Peter (St. Pierre) et les images qu'ils ont de Trieste, nous donnent, à travers leur "rationalité" et leur "logique", une vision de Trieste en apparence irrationnelle, surestimée, partielle, voire émotionnelle et mythique. Ces souvenirs et ces images, liées aux pratiques sociales, à la compréhension locale et à l'usage de l'espace, à la conceptualisation du temps et à la construction sociale et symbolique de la différence et de la ressemblance rendent possible une compréhension spécifique et une vision de l'espace urbain.

Dans cet article, l'auteur analyse les souvenirs sociaux des habitants du village istrien de Sv. Peter qui se rattachent à Trieste, du début de ce siècle à 1941, lorsqu'ils vivaient dans le même pays que les Triestins. D'abord, sous la Monarchie Austro-Hongroise dans le cadre de laquelle Trieste était le port le plus important et connaissait un développement rapide. Dans la mémoire sociale des villageois,

cette période évoque une aisance relative car Trieste leur permettait de vendre leurs produits agricoles. Dans l'Italie fasciste, pendant la crise économique, la vente des produits agricoles était devenue indispensable à la survie de plusieurs familles de Sv. Peter. C'est pourquoi, à cette époque, de nombreuses femmes de Sv. Peter essayaient de trouver un emploi à Trieste comme blanchisseuse ou comme femme de ménage.

L'auteur constate que, dans la mémoire sociale, Trieste est toujours évoqué comme un centre économique urbain et jamais comme un centre politique, ou religieux. Toutefois, de par sa qualité de centre urbain, la ville était également par définition un centre d'innovation culturelles. Trieste n'était donc pas seulement un lieu d'échange, nécessaire à la survie, c'était également un endroit où les villageois pouvaient se confronter à la ville comme centre urbain ainsi qu'à des styles et à des pratiques de vie différents. Plusieurs fois par semaine au travail à Trieste, les femmes de Sv. Peter pouvaient distinguer le temps de travail du temps libre qui était, dans un sens, étroitement lié aux heures de marché et de travail. Toute une série de petites observations (concernant le cinéma, les achats, les promenades et l'observation des citoyens) nous apprennent que, pour les habitant(e)s de Sv. Peter, Trieste représentait, de façon symbolique, un endroit où l'on vit d'une manière plus "civilisée". Les villageois de Sv. Peter ont, certainement, vécu ce lieu urbain différemment des Triestins. Toutefois, de par leurs propres intérêts, leurs stratégies et la taille de Trieste avec son explicite hétérogénéité sociale, ethnique et culturelle, ils ont toujours considéré Trieste comme leur principal centre urbain.

DELO ISTRANK V TRSTU *

Martina Orehovec

115

IZVLEČEK

Avtorica na primeru raziskave v vasi v Slovenski Istri osvetljuje delo žensk izven doma in vlogo, pomen ter razsežnosti plačanega gospodinjanskega dela, ki ga danes tamkajšnje ženske opravljajo pri tržaških družinah. Zaposlovanje žensk v servisni, uslužnostni dejavnosti je zelo razširjeno na vsem slovenskem obalnokraškem mejnem območju z Italijo, zlasti v bližini večjih italijanskih mest (Trst, Gorica, Videm), kjer se ženske iz slovenskega območja pogosto odločajo za opravljanje gospodinjanskega dela pri družinah onstran meje.

ABSTRACT

The article sheds light on the work of women outside the home based on a research of a village in Slovene Istria. The author analyses the role, significance and dimensions of paid household jobs which in Trieste are often carried out by women from this village. The employment of women in the services sector is very common in the entire coastal and Karst border area with Italy, particularly in the nearby Italian towns (Trieste, Gorizia, Udine), where women from the Slovene areas often take up household jobs with families across the border.

Področje ženskega dela sem raziskovala v vasi Sv. Peter v Slovenski Istri.¹ Podobne življenjske zgodbe in intervjuje, ki sem jih zbrala v tej vasi, bi verjetno lahko našla marsikje v Istri in na Primorskem. Iz njih je razvidna kontinuiteta ženskega dela v historičnem in geografskem kontekstu, ki je pomembna za

* Prispevek temelji na etnografskem gradivu, ki sem ga zbrala na terenskem delu v vasi Sv. Peter v Slovenski Istri v letih 1994/95/96, kjer sem raziskovala problematiko ženskega dela. Omenjena študija je bila del raziskave "Med tradicijo in moderno", Centra za mediteranske študije in ISH - Inštituta za humanistične študije v Ljubljani. Raziskavo je financiralo Ministrstvo za znanost in tehnologijo Republike Slovenije. Besedilo je predelana in dopolnjena slovenska verzija predavanja, ki sem ga imela na Mednarodni etnološki poletni šoli v Piranu 1996 in bo v angleščini objavljeno v zborniku predavanj MESS.

¹ Sv. Peter je razložena vas s 306 prebivalci (1991. l.) na skrajnem JZ Šavrinškega gričevja, na slemenu med dolinama reke Dragonje in potoka Drnice. V vasi sta dve cerkvi, štiriletna osnovna šola, trgovina, gostilna ter dvorana za kulturne prireditve in prostori krajevne skupnosti. Pokopališče s cerkvijo sv. Duha leži na najbolj dvignjeni vzpetini nad vasjo. Vas spada v občino Piran, kjer je tudi njihovo pristojno sodišče z matičnim uradom. ►

razumevanje današnje pogoste oblike plačanega (neformalnega) dela žensk kot gospodinjskih delavk v Trstu. Ženske delajo kot gospodinjske pomočnice v gospodinjstvih Italijanov srednjega, zgornjega-srednjega, tudi zgornjega razreda v Trstu. Pri tem je pomembno, da so ženske, ki delajo v Trstu, bilingvalne: govorijo istrski dialekt slovenskega jezika in tržaško italijanščino.

Namen študije je bil raziskati vlogo in položaj žensk v družini in v vaški skupnosti v zgodovinski perspektivi. Nameravala sem ugotoviti, kakšna sta položaj in vloga žensk na območju Istre. Zanimal me je njihov vsakdan, kako živijo, kaj delajo, kako je njihovo delo cenjeno, kako vidijo same sebe in kako jih vidijo drugi, kaj se je spremenilo v njihovem življenju in kaj vedo o življenju in delu svojih mater na skrajnem severnem obronku Mediteranskega sveta. S tega vidika so me pritegnile t.i. Šavrinke² - ženske iz agrarnega zaledja obalnih mest, ki so koncem 19. stoletja pa vse do let po 2. svetovni vojni intenzivno trgovale s kmetijskimi pridelki po hrvaški in slovenski Istri in z njimi oskrbovale Trst. To (pre)prodajanje kmetijskih pridelkov je bilo v takratnem času "mižerije" pomemben ali edini vir denarja za številne družine.

Danes ženske v Trstu opravljajo slabo plačana opravila v neformalnem delu storitvenega sektorja. V večini primerov so čistilke, gospodinjske pomočnice, služkinje. Tovrstne delavke Henrietta Moore imenuje gospodinjske delavke (Moore, 1988:82-89). Nekatere ženske s podeželja prodajajo gospodinjam oziroma družinam pri katerih delajo, tudi lastne kmetijske pridelke. Vendar pa je mesečni dohodek ženske, ki je zaposlena v tej dejavnosti v Italiji, primerljiv z dohodkom prenekaterega visokokvalificiranega delavca v Sloveniji. Skoraj iz vsakega gospodinjstva v Sv. Petru najmanj ena ženska dela (ali je delala) v Trstu, kar kaže na to, da je to delo bistvenega pomena za današnji ekonomski, socialni in družbeni položaj teh žensk v družini in za položaj njihovih družin v vaški skupnosti. Ženske, ki delajo v Trstu, so pomemben člen med ruralnimi in urbanimi območji in posrednice kulturnih vplivov med mestom in vasjo. Iz Trsta prinašajo novitete

► V 10 km oddaljenih Sečovljah otroci po štirih letih nadaljujejo osnovno šolanje, Sečovlje pa so tudi njihova poštna enota. Po cerkveni upravi spada Sv. Peter v Krkavško faro.

Leta 1991 je po popisu prebivalstva v Sv. Petru živel 306 prebivalcev, 153 žensk in 153 moških. Aktivnih prebivalcev je bilo 150 ali 49,5 %, od katerih jih 132 ali 88 % opravlja poklic, od vseh aktivnih je 55 žensk, kar je 36,6 %, od teh 55 žensk pa jih 45 opravlja poklic.

Izobrazbena struktura v Sv. Petru pa je bila l. 1991 naslednja: od prebivalcev starih 15 let in več jih je bilo 1,6 % (4 - 3ž, 1m) brez šolske izobrazbe, 8,1 % (20 - 16ž, 4m) je imelo 1-3 razrede osnovne šole, 29,7 % ali 73 prebivalcev (44ž, 29m) 4-7 razredov osnovne šole, s končano osnovno šolo jih je bilo 18,7 % (46 - 22ž, 24m), s srednjo šolo 34,1 % (84 - 32ž, 52m): od teh jih ima večina, t.j. 54,7 % (46 - 17ž, 29 m), poklicne, delovodske in poslovske šole, 20,2 % (17 - 7ž, 10m) tehnične in druge strokovne šole, 25 % (21 - 8ž, 13m) pa šole za srednje usmerjeno izobraževanje, 6,5 % (16 - 7ž, 9m) jih ima višjo šolo, z visoko pa jih je bilo 0,8 % (2 - 2ž, 0m).

Leta 1991 je bil delež kmečkega prebivalstva 7,6% od skupnega prebivalstva. Kmečka gospodarstva je imelo 194 članov gospodinjstev od skupnega števila prebivalcev, 109 članov gospodinjstev pa jih ni imelo.

² V besedilu uporabljam ime Šavrinke za ženske, ki so še v letih po 2. svetovni vojni trgovale po Istri z agrarnimi pridelki in jih prodajale v Trstu in drugih obalnih mestih. Zaradi novodobnega, na trenutke celo mitološkega idealiziranja Šavrin, pa bi na tem mestu rada opozorila, da sam termin implicira več pomenov: geografskega, etničnega in poklicnega (glej: Rogelja & Ledinek: 1996). O procesu oblikovanja šavrinke identitete je obširneje pisal Borut Brumen (1996: 148 - 150).

v Sv. Peter, kjer živijo. Ne posredujejo le materialnih dobrin, ampak tudi nekatere moralne in socialne vzorce, s katerimi se srečujejo v družinah, za katere delajo, in opravljajo njihovo lastno selekcijo "mestnih" vrednot. Pravzaprav gre za vsakodnevne popotnice med njihovo domačo vasjo, ki predstavlja tradicijo, in mestom Trstom na drugi strani državne meje, ki pomeni novi, urbani, moderni način življenja. Zaradi različnih in od časa do časa spreminjajočih se poostritev na italijansko-slovenski (prej jugoslovanski) meji so te ženske razvile različne strategije, da so jih obšle in kljub temu hodile preko meje tako pogosto in s tistimi pridelki, ki so jih hotele prodati v mestu. Med njimi se je razvila oblika skupinske zavesti, identiteta, ki se kaže v njihovi medsebojni pomoči, pa tudi v socialni kontroli.

Z ekonomsko recesijo in prestrukturiranjem gospodarstva v Sloveniji po 1991. letu so propadle številne tovarne in podjetja. V teh okoliščinah predstavlja neformalno delo žensk v Trstu pomembno možnost in zelo pogosto strategijo žensk (zlasti tistih z nizko ali brez poklicne izobrazbe) za pridobivanje sredstev za življenje. Delo v Trstu tudi zagotavlja nadaljnji razvoj tega območja, saj je lahko - kot opozarja Christian Giordano - neformalno delo inštitucija in strategija za blaženje posledic ekonomske recesije z rastočim deležem brezposelnosti in zagotovilo za kontinuirani razvoj (Giordano 1994).

Zato bom v nadaljevanju razprave dokazovala, da je neformalno delo žensk iz Sv. Petra v Trstu bistveno za položaj žensk v družinah in v vaški sredini in je neločljivo povezano s preteklimi oblikami njihovega dela. Pridobljene izkušnje z delom v Trstu, ki so se prenašale iz generacijo v generacijo in novo nastala mreža sorodnikov v Trstu³ so ženskam iz Sv. Petra omogočale, da so si našle delo v neformalnem sektorju. V zadnjih dvajsetih letih pomoč sorodnikov v Trstu ni več pomembna niti potrebna, saj so si ženske iz vasi vzpostavile svojo lastno socialno mrežo, ki omogoča kontrolo neformalnega "trga dela" v Trstu. V konfliktnih in kritičnih situacijah Šupetrke -ženske iz Sv. Petra predstavljajo strateško skupino, ki takrat funkcionira kot neformalen socialni varnostni sistem. Za razumevanje vzrokov, ki so vodili do tega, in vloge določenih zgodovinskih, socialnih in zlasti še upravno-političnih sprememb in dogodkov v Istri, pa moramo poseči nazaj v čas ob koncu 19. stoletja.

DELO ŽENSK DO KONCA DRUGE SVETOVNE VOJNE

Za to obdobje je bila poleg prevladujočega dela na zemlji značilna (pre)prodaja kmetijskih pridelkov po celotnem območju Istre in v Trstu ter ostale neagrarne dejavnosti: peka kruha za prodajo ter prenašanje in pranje perila na domu za Tržačane, v manjši meri tudi za meščane ostalih obalnih mest. Od konca

³ Med leti 1945 in 1956 je s koprškega območja emigriralo 25.070 ali več kot polovica prebivalcev in vsi niso bili Italijani (Titl 1965: 113).

19. stoletja se je v Izoli začela razvijati tudi živilska industrija, ki je zaposlovala pretežno žensko delovno silo.

Opravila žensk so se v Sv. Petru razlikovala glede na socialni položaj družine. Žena in hči velikega kmeta, veleposestnika, sta bili bolj vezani na dom in zemljo. Zelo redko sta šli na trg prodajat pridelke. To je počel navadno mož ali pa so na trg s pridelki poslali *deklo*, deklet iz revnejše družine, ki je služilo pri njih. "So *bile* kmetije, ampak je bilo *sámo* delo!" je povedala hči velikega kmeta v Sv. Petru. Na velike posesti so hodili delat tisti, ki "niso imeli živine in le malo zemlje" iz njihove ali okoliških vasi, tudi s hrvaške Istre. Ženske so v "žernade"⁴ hodile ob večjih sezonskih kmečkih opravilih: ob žetvi so šle tudi po par dni skupaj od hiše do hiše npr. po bližnji hrvaški Istri okoli Buzeta in Umaga, da so prišle do denarja. Tisti, ki so imeli premalo svoje zemlje, so delali zemljo tudi "na pol"⁵. Dekleta iz revnejših družin s številnimi otroki in pogosto brez (enega od) staršev, so, čim so dorasle, šle "služit" k bogatejšim kmetom, mlinarjem, trgovcem in gostilničarjem. Za njihovo služenje so se navadno domenili starši ali skrbniki. Delo služkinje, *dék*le, so navadno opravljale vse do poroke. Zasluženi denar so morala dekleta pogosto dajati staršem, tako da večina ob poroki ni imela ničesar. "Jaz nisem imela, ko sem se poročila, nič. Niti sobe. Nič. Niti postelje. Nič. Potem /po poroki - op. avt./ sem morala kupiti vse: od krožnika do perona (*vilice*)," je povedala ena od njih.

Drobna prodaja pridelkov v obalnih mestih, pa tudi v mestih v hrvaški Istri: npr. v Bujah, Bertoniogli in Umagu, s katero so se ukvarjale izključno ženske, je predstavljala v mnogih družinah edini vir dohodka in edini način, kako priti do denarja za plačevanje davkov na zemljo. Obenem pa je ženskam ta zaslužek zagotavljal večjo ekonomsko neodvisnost. V to delo so ženske uvajale svoje otroke, zlasti hčerke, ki so tako spoznale načine prodaje in ravnanja v različnih situacijah, kot tudi materine (stalne) stranke. Informatorka iz Sv. Petra, vdova in upokojenka po možu, ki sicer ne nosi več prodajat kmetijskih pridelkov v Trst, a še vedno hodi tja tu in tam čistit k svoji dolgoletni stranki, je takole opisala svoje srečanje s tovrstno prodajo: "Alora, da vam povem. Ko sem imela šest let, sem začela z mojo mamo, ki je hodila z vozom prodajat kis, prodajat jabolka, prodajat vse, kar smo doma imeli. Sva hodili po Portorožu, po Bernardinu, pa tam pri Savudriji in Umagu z mušo (osličkom) in vozom. Ustavili sva se, mama je šla v hišo vprašat, če rabijo..., jaz pa sem ostala na vozu... Alora, sem začela z njo, ko sem imela šest let. In - kadar je šla ona prodajat, sem šla tudi jaz z njo. In tako se gre en par botov, pa vas spoznajo."

Nekaj žensk iz Sv. Petra je peklo kruh za prodajo, s katerim so oskrbovale večinoma hrvaško Istro: Buje, Kaštel, Umag in Novi grad, prodajat pa so ga nosile tudi v Piran in Trst. Od začetka 1. svetovne vojne je zaradi racionaliziranja preskrbe peka in prodaja kruha na tem območju usahnila, v manjši meri se je še nadaljevala med obema vojnoma, vendar je že pred začetkom 2. svetovne vojne povsem prenehala (Titl 1965: 95, 97). Družine, ki so imele vsaj nekaj zemlje, da so

⁴ Žernada pomeni en delovni dan; iz it. giornata.

⁵ Pri delu "na polovico" so obdelovali zemljo lastnikov, katerim so oddali polovico pridelka.

lahko redili živino, so oddajale tudi mleko za prodajo. Zaradi naraščajočih potreb se je vse do 1941. leta prodaja mleka v Trstu ustrezno večala (Titl 1965: 90).

Precej žensk iz Sv. Petra si je eksistenco družin in lastno večjo ekonomsko neodvisnost zagotavljalo tudi s pranjem perila Tržačanom, pa tudi prebivalcem ostalih obalnih mest in mest v hrvaški Istri⁶. Pranje perila je bilo na obravnavanem območju na splošno najbolj razširjeno v naseljih blizu tekoče vode. V reki Dragonji so poleg žensk iz Sv. Petra prale tudi perice iz Nove vasi, Koštabone, Krkavč (Titl 1965: 99). Ženske iz Sv. Petra so prale tudi na lokvi sredi vasi, ki je bila med drugim pomembo središče izmenjavanja informacij med ženskami. Mama ene izmed najstarejših informatork iz Sv. Petra je prala *rubo* (perilo) nekega zdravnika iz Buj, pomagale pa so ji hčere, njena *sekrva* (tašča) pa je poleg tega, da je hodila v hrvaško Istro po jajca⁷, ki jih je v Trstu prodala, prala tudi perilo iz Trsta. Vse te ženske so enkrat tedensko šle v mesto po umazano perilo in istočasno že oprano prinesle strankam nazaj. Kot ugotavlja Titl, se je pranje perila od vseh neagrarnih dejavnosti najdlje obdržalo (Titl 1965: 100). Še več. Iz te dejavnosti, ki je poleg kuhanja osrednje gospodinjsko opravilo, se po drugi svetovni vojni razvije danes tako razširjena oblika (neformalnega) dela žensk v Trstu, o čemer bom govorila v naslednjem poglavju. Nekatera dekleta iz Sv. Petra so se zaposlila v eni od ribjih tovarn v Izoli, da bi si tako zaslužila denar za balo. Največ zaposlenih je bilo leta 1938, ko so se tovarne preusmerile v predelavo za vojne potrebe (Tome Marinac 1993: 119).

DELO ŽENSK OD KONCA DRUGE SVETOVNE VOJNE DO KONCA SEDEMDESETIH LET

Posledica vzpostavljene nove državne meje so bile velike družbene in ekonomske spremembe in procesi, ki so potekali v obravnavanem obdobju: množično izseljevanje, depopulacija in deagrarizacija obalnega zaledja ter industrializacija. To je dejansko vplivalo na kratkotrajni upad neformalnega zaposlovanja žensk v tržaških gospodinjstvih kot gospodinjskih pomočnic, vendar do popolne prekinitve stikov s Trstom in njihovimi dolgoletnimi strankami ter usahnitve omenjenega dela žensk ni nikoli prišlo. V obdobju od 1945 do 1956 se je zaradi negotovosti, kam bo pripadlo obravnavano območje, k Italiji ali novi državi Jugoslaviji,⁸ in v bojazni, da bo zaledje odtrgano od Trsta, precej družin

⁶ Delo in vsakdan peric v Rovtah v slovenski vasi na neposrednem obrobju Trsta med obema vojnama je proučila Martina Repinc (Repinc 1991), študijo o pericah iz Bizovika, ki so prale za gospodinjstva v Ljubljani, pa je objavila Pavla Štrukelj (1958).

⁷ Reja kokoši in prodaja jajc je (bila) v agrarnem svetu vedno v domeni žensk. Jajca so bila tedaj za žensko še posebej dragocena, saj so predstavljala skromen, a enega redkih ali edini vir dohodka, ki ga je imela ženska. Kot je povedala informatorka: "Jajca sem imela tudi doma, ker sem imela kokoši. Nisem jih imela dosti: do štiri, pet. Pa sem /jajca/ zmeraj hranila, da bom imela za nest v Trst."

⁸ Ker sta sporno ozemlje zahtevali Italija in Jugoslavija, je bilo leta 1947 ustanovljeno Svobodno tržaško ozemlje - STO pod zaščito Združenih narodov in razdeljeno na cono A (It.) in cono B (Ju). 1954. leta je bil podpisan Londonski sporazum o priključitvi slovenskega obalnega območja (cono B) k Jugoslaviji, s čimer je bila vzpostavljena nova državna meja med Italijo in Jugoslavijo.

izselilo v Trst. Izseljenci iz Sv. Petra so v Trstu za Šupetrke takrat predstavljali pomembno novo mrežo, na katero so se lahko oprle, ko so si iskale delo oziroma stranke, pri katerih bi lahko delale. Sedaj so imele možnost v Trstu pri sorodnikih prespati, kar je pomenilo v takratnem obdobju slabih komunikacij in poveljne revščine pomembno olajšavo delovnih pogojev.⁹

Ženske s podeželja so še vedno prinašale v obalna mesta kmetijske pridelke in jih prodajale, v Trstu pa se je z dvigom življenjske ravni ponovno začelo pojavljati povpraševanje po dodatni delovni pomoči v gospodinjstvih. Šupetrke so tako nadaljevale delo peric v Trstu, vendar pride v tem obdobju do bistvene spremembe. Namesto da bi ženske umazano perilo nosile domov (kot so to počele doslej), kjer bi ga ob pomoči ženskih članov družine oprale in posušile, so to delo začele opravljati v Trstu pri strankah na njihovem domu. Nekatere so ostajale tam tudi več dni, ker so hodile praliti od družine do družine. Ker njihovo delo ni več potekalo v okolju družine in vasi, je s tem dejansko prenehala obstajati osnovna produkcijska funkcija družine. Pranje perila postane primarna dejavnost žensk, ob tem pa so priložnostno ves čas prodajale tudi lastne agrarne pridelke. Titl ugotavlja, "da niti nova državna meja niti obilica sodobnih pralnih strojev ali pralnic ni popolnoma prekinila te dejavnosti." In nadaljuje: "Posebno iz Krkavč, Koštabone in Nove vasi hodi še danes /l.1965!/ tedensko okoli petdeset peric praliti perilo v Trst k tistim družinam, ki so jim ga že nekoč prale. Tam na podlagi t.i. maloobmejne propustnice ostajajo na delu največ po tri dni. V tem času perejo perilo ter opravljajo tudi druga gospodinjstva opravila... Tak način na drugi strani omogoča, da razen pranja v Trstu ostale dneve v tednu perice pomagajo na domačem posestvu pri kmetijskih delih." (Titl 1965: 100) In zmotno napoveduje bližnji konec takšnemu načinu preživljanja žensk na račun razvijajoče se povojne industrije na obalnem območju. Med pranjem po tržaških domovih je ženskam namreč ostajal čas; ta "prosti čas" so ženske začele rabiti za druga gospodinjstva opravila, kar je bil nastavek za danes tako razširjeno obliko dela žensk kot gospodinjstvih pomočnic.

Drugi del tega obdobja od sredine 60. do konca 70. let je doba gospodarske rasti in rapidnega izboljševanja življenjskega standarda ljudi v vsej bivši državi Jugoslaviji. Neformalno delo žensk v tržaških gospodinjstvih je po oceni informatork ostajalo v tem času v istem obsegu. Če pa so hotele ženske še naprej poleg dela strankam v Trstu prodajati tudi lastne kmetijske pridelke, so se - zaradi omejitev ali prepovedi prenašanja določenih artiklov čez italijansko - jugoslovansko mejo - morale preleviti v spretno "švercerke" - tihotapke. Ali, kot je dejala informatorka: "*Včasih se ni smelo kakšne stvari prenesti čez mejo. Ma, na kakšen način je p r i š l o !*" Poleg kmetijskih pridelkov - kot je žganje, meso, maslo, olje, vino so na naši strani kupile v Italiji drage proizvode (npr. cigarete) in to pretihotapile v Italijo, kjer so jih zlahka prodale po konkurenčni ceni in s tem zaslužile. Pri tem je seveda prišla do izraza individualna iznajdljivost. "*Moj*

⁹ Isto ugotavlja Mojca Ravnik za Abitante in Zanigrad (Ravnik 1996: 147).

oče je naredil pleteno flašo z dvojnimi dnoma: spodaj so dajali meso, na vrhu pa /so v steklenico nalili/ mleko. Ker mleka so pustili več, za meso pa so gledali... In potem je bila moja mama enkrat tako "pametna", da je namesto mesa dala /v steklenico/ cigarete. In ko je tisti /carinik/ dvignil flašo, je bila prelahka, da bi bila polna... In je potem carinik to odkril in ji je flašo vzel. In je šla flaša."

OBDOBJE PO LETU 1980

Mnoge mlade ženske, ki so se zaposlovale v industriji, so nekajkrat na teden dodatno delale tudi v Trstu kot gospodinjske pomočnice, še posebej od konca 70. let dalje. Tedaj se je že najavljala gospodarska kriza¹⁰ in Trst je postajal za ženske vse bolj aktualen vir (dodatnega) zaslužka. Podoben proces se dogaja tudi po letu 1991, ko je ob ponovni gospodarski recesiji naenkrat množica ljudi ostala na cesti brez dela. O obsegu tega pojava v Sv. Petru je dejala ena od vaščank: *"Zdaj jih je tričetrt v vasi, ki grejo po dva, po tri, po štiri, tudi ves teden delat v Trst."*

V 80. letih opravljajo ženske iz Sv. Petra v Trstu naprej različna gospodinjska opravila: od čiščenja šip, tal, likanja, brisanja prahu, izjemoma kuhanja, pomivanja posode, do vodenja hišnih ljubljencev na sprehod, urejanja vrta in do čisto socialnih opravil: pogovarjanje in klepetanje s stranko o njenih problemih ter skrb za ostarele, redkeje pa so tudi varuške otrok. Sedaj govorimo o gospodinjskih pomočnicah, služkinjah in čistilkah, ki bi jih danes ustrezneje imenovali gospodinjske delavke, saj so prvi trije izrazi zastareli in preobloženi s pomeni socialne zaznamovanosti in revščine.

Takšni delovni odnosi trajajo tudi dvajset let in več. 78 let stara Šupetrčanka je o svoji izkušnji povedala: *"Dvajset let sem hodila k eni, zmeraj k eni /gospodinji/. Njen mož je bil barkán (mornar). Je bil en oficir. In ona nič - je bila doma. Je imela dva otroke. Je bil še majhen njen sin, ko sem jaz začela hoditi k njim. Je študiral še, hodil v šolo in je zdaj ugleden zdravnik. Še zdaj grem k njim. Rajši mene vzamejo, kot da bi vzeli eno mlado. Rajši mene, ki ne morem nič. Me poznajo. Mi rečejo, da sem jim kot sestra. Jaz sem res imela srečo, ma - moraš biti tudi ti..., če jim ne delaš tako, kot bi oni hoteli,... To je vse... Samo kuhala nisem. Drugo vse... Likala, prala tudi malo, kakšno malenkost na roke in tako. V enem dnevu se dá razmeroma malo narediti."* Naslednji primer je mlajša vaščanka (46 let), ki je po osnovni šoli s šestnajstimi leti šla delat v tovarno motorjev Stil (današnji Tomos) v Koper, sedaj dela v Trstu kot gospodinjska pomočnica, plačuje pa si prispevek za pokojnino. Tako se je odločila zato, ker so bili pogoji za delo v tovarni zelo težki, osebni dohodek pa nizek. O plačilu, ki ga dobi zdaj za delo v tržaškem gospodinjstvu, je povedala: *"Ne vem kakšne so plače zdaj tukaj /.../, ampak zaslužiš enkrat več. Ti zaslužiš namesto petdeset tam okrog osemdeset tisoč /sit/ na mesec, če*

¹⁰ Bogdana Tome Marinac (1994: 137) na podlagi statističnih podatkov za občino Izola ugotavlja, da so se po letu 1978 pojavile težave pri zaposlovanju žensk. Enak trend lahko predvidevamo tudi za obe ostali obalni občini, ki imata manj industrije.

delaš šest ur na dan. Osemdeset, devetdeset tisoč na mesec. Samo: /plačati si moraš/ bencin - prevoz in če si plačaš zavarovanje... Res, efektivnega dela je šest ur, ampak za vožnjo porabiš eno uro in pol /v obe smeri/, torej porabiš vključno z vsem najmanj devet ur za šest ur efektivnega dela v Trstu. Vprašanje, kakšno delo imaš." Cena njihovega dela seveda niha. Menda se vrti od 7.000 - 10.000 lir/uro, čeprav o tem nerade govorijo. Na nižje plačilo pa so vseeno danes prisiljene pristati tiste ženske, ki jim je to delo edini vir preživetja.

122

Informatorica se je o odnosih med njo in Tržačanko, pri kateri dela že triindvajset let, izrazila: "Kot sestra mi je. Ona mi pove od A do Ž. Vse. Vse mi potoži. Mama mia. Ona je zdaj ločena in veste, kako - ona se mi potoži. Njene kolegice niso /primerne/ za se potožiti. Meni, ki jaz sem x, lahko mi pove. Ona se ne toži njim... Anche parlar e un lavoro (tudi govoriti je delo)!" Izjava je zanimiva zaradi dveh razlogov. Večina informatork poudarja, da so s svojimi delodajalkami v "sestrskih" odnosih, ki pa jih moramo razumeti z vidika neenakopravnega položaja Šupetrk. Res pa je tudi, da Šupetrke predstavljajo neke vrste socialni ventil za svoje delodajalke, ki se jim, kot je omenila informatorka, lahko v miru in brez skrbi potožijo.

Kmečko upokojena starejša informatorka (78 let) iz Sv. Petra, ki gre še danes tu in tam kaj postorit k tržaški družini - svoji dolgoletni stranki, je o razlikah, ki jih opaža med delom v Trstu v šestdesetih letih (1963), ko je začela, in danes, povedala: "Zdaj ni lahko za nas dobiti niti v Trstu ne delo. Zdaj ne. Je veliko žensk, ki hodijo, samo je mižerija tudi v Trstu. Ni več tista bogatija kot je bila. /Tržačanke/ Si same kaj naredijo in potem jih je dosti, ki si ne upajo vsako /žensko/ vzeti: ali da bi jim kaj ukradla, ali da bi..."

Ženske s tega območja imajo danes neke vrste monopol nad opravljanjem hišnih opravil v Trstu. Zaradi preteklih vojnih razmer in še slabšega ekonomskega položaja so jim v zadnjih letih ženske s Hrvaške vedno močnejša konkurenca. S kontinuiteto svojega dela pa so si Šupetrke pridobile sloves marljivih delavk, kar jim kljub povečani konkurenci zagotavlja stabilno delo. Odnos do njihovih delodajalk v Trstu je večplasten: na enem nivoju so odnosi "sestrski", o čemer smo že govorili, na drugem pa povsem profesionalni. Ti se odražajo v jeziku oziroma v izrazih, ki jih uporabljajo, ko govorijo o tržaških gospodinjstvih kot "boljših" in "slabših hišah", kar implicira zanje bistveno - boljše ali slabše plačilo. Se pravi, da svoje delodajalce rangirajo v prvi vrsti po njihovi ekonomski moči. Prav tako so v kulturnem smislu odnosi med njimi prepleteni: Šupetrke so do njih zelo kritične in skeptične in se iz tržaških delodajalk tudi pošalijo (primer: ena izmed šem, mask na pustovanju v Sv. Petru 1993. l. je bila tudi "šinjora iz Trsta"). Obenem pa jim "šinjore" predstavljajo nekeksen ideal - jim dvigujejo raven aspiracije in želja, zlasti v materialnem smislu. To je vidno v zgledovanju Šupetrk po meščankah: v oblačenju, nakitu, osebni urejenosti in opremljanju stanovanj.¹¹ S tem pa se tudi

¹¹ V večini novejših in adaptiranih hiš v vasi imajo prostor, ki ga imenujejo "sprejemnica" - dnevna soba, ki jo predvsem vzdržujejo, v njih pa se skorajda nikoli ne zadržujejo.

določajo vaše potrošniške norme in kriteriji ter statusni simboli. "Kar imaš ti, rabim tudi jaz," se je izrazila informatorka in to načelo jih pravzaprav peha v iskanje novih, eksistenčno nepotrebnih zaslužkov. Istočasno pa seveda povzroča med vaščani nevoščljivost in tekmovalnost. To pa je tudi posledica sprememb v socialni strukturi, ki so se zgodile zaradi industrializacije in modernizacije podeželja. Zemlja zato danes ni več glavni statusni simbol, pač pa avto, hiša, lepe zavese, nova svileni bluza, tudi dobro situirani otroci.

Pravzaprav omenjene dobrine, vrednote in želje "prekrivajo" naravo njihovega fizičnega dela, kajti čas "mižerije", ko je bilo trdo fizično delo bistveno za preživetje, je že zdavnaj mimo. Očitna je razlika v odnosu do "pospravljanja" v Trstu med starejšo generacijo in med mlajšimi, pri katerih je vsaj v kontaktu s tujci čutiti razumljivo zadrego. Ne gre samo za občutek sramu in stigmatiziranosti. Po mnenju nekaterih avtorjev, naj bi dolgotrajneše delo v neformalni ekonomiji vodilo do hudih konfliktov identitete. Kathan in Kendlbacher sta v svoji raziskavi ugotovila, da "kdor več let živi od dela na črno, bo vedno težje rekel, kaj v bistvu dela in kaj je naredil, vedno manj bo vedel, kaj on je in kaj zmore" (Kathan & Kendlbacher 1995: 16).

Prebivalci obalnega zaledja v Istri so bili v obravnavanem obdobju, od konca 19. stoletja do danes, ekonomsko vedno orientirani k obalnim mestom, še posebej k najrazvitejšemu Trstu. Ta vez se ni prekinila niti v obdobju, ko je bil Trst z novo državno mejo po 2. svetovni vojni odrezan od Istre. Takrat sta zaradi restrikcij in prepovedi pri prehajanju meje del prej povsem legalne, formalne trgovine z agrarnimi pridelki in delo v Trstu postala nelegalna. Ženske so z določeno mero tveganja takratno jugoslovansko-italijansko in sedanjo slovensko-italijansko državno mejo izkoriščale sebi v prid. Sprva, v času, ko so ženske prodajale, preprodajale, tihotapile kmetijske in kasneje tudi druge artikle, je šlo pri tem bolj za znajdenje, izkušnost "know how", danes pa gre pri opravljanju gospodinjskih opravil v Trstu za delo v neformalni oziroma "paralelni" ekonomiji, kot predlaga izraz C. Giordano (Giordano 1994: 51).

POMEN DELA ISTRANK V TRSTU

Vsakdanje gospodinjsko delo doma je v prevladujočem patriarhalnem miselnem okolju, kakršno je slovensko, še vedno v veliki meri zgolj "žensko opravilo". To pa ženski spol po tradiciji "zaslužnjuje", ne pa "osvobaja". Vsakdanje trivialno gospodinjsko delo je namreč večno, nikoli ga ne zmanjka, jemlje pa mnogim ves prosti čas. "*In je res kar obupno,*" kot pravi norveška pisateljica in nobelova nagrajenka Sigrid Undset v romanu Jenny, iz tridesetih let "*da človek komaj opravi neko delo, pa se ga že mora znova lotiti, da je po hiši komaj počedeno, pa je že spet vsa zamazana, in je jed komaj skuhana, pa je že treba pomivati*" (Undset 1932: 267). Nekateri feministke se sprašujejo, zakaj je gospodinjsko delo še vedno opredeljeno kot neproduktivno tako v okviru doma in na družbenem nivoju in

predlagajo rešitev problema celo z odmero davka na gospodinjsko delo, kar naj bi imelo v skrajnem primeru mnogo učinkov na družbo¹² (Segalen 1986: 304).

124

V tem prispevku sem pripovedovala predvsem zgodbo o tistem gospodinjskem delu, ki ga po letu 1945 istrske ženske opravljajo za plačilo v Italiji, pri tržaških družinah. Za marsikatero povprečno primorsko družino pomeni to delo danes pomemben delež prihodka, višji materialni standard, ženskam pa še več: ekonomsko neodvisnost in suverenost ter moč pri odločanju, pa tudi izognitev brezposelnosti. Henrietta Moore v svojem delu *Feminism and Anthropology* ugotavlja, da je gospodinjsko delo tisto področje plačane zaposlitve, ki je še zelo neraziskano, in so v bistvu ta sektor zaposlitve v deželah v razvoju šele pred kratkim začeli upoštevati (Moore 1988: 85). Splošna značilnost plačanega gospodinjskega dela je, da ga opravljajo izključno ženske, kar implicira dvoje:

1. Nizko plačilo glede na "skoraj univerzalno spolno segregacijo poklicev" (Tilly & Scott 1978: 230), ki še danes pomeni, da so "tipično moški poklici" dosledno in bistveno bolje plačani kot pa "tipično ženski poklici".

2. Minimalne možnosti za individualno ekonomsko neodvisnost (Yeandle 1984: 13).

Poleg tega ima zaposlovanje žensk kot služkinj že utrjeno tradicijo, saj gre za tipično obliko ženske zaposlitve izven kmetijstva pred industrializacijo (Tilly & Scott 1978: 68).

Z začetki dela Šupetrk v Trstu, se pravi z ločitvijo njihovega doma od prostora dela, je njihovo delo doma - gospodinjenje, dobilo novo podobo. Naenkrat jim je v okviru doma ostalo v glavnem le gospodinjenje, torej t.i. reprodukcijsko delo, ki poleg rojevanja otrok vključuje: kuhanje, čiščenje, varstvo otrok, skrb za stare in bolne, vodenje gospodinjstva itd. (Moore 1988: 52). Gospodinjsko delo je nevidno na empirični ravni, zaradi moške dominacije v znanosti pa podcenjevano na teoretični. Gospodinjstvo namreč ne ustvarja profita kot temeljnega merila za ocenjevanje dela v kapitalizmu.

Vendar pa so v obravnavanem primeru ženske pričele prodajati ravno to sicer splošno necenjeno in podcenjevano gospodinjsko delo, ki ga opravljajo v gospodinjstvih delodajalk in/ali delodajalcev v Trstu. Zaradi razlik v standardu šele plačilo v italijanskih lirah dvigne vrednost gospodinjskega dela. Zasluzek ženskam sicer omogoča relativno ekonomsko neodvisnost, ki pa je hkrati del družinske strategije. Gre za konsenz, privolitev družine: družinski člani

¹² Martine Segalen na tem mestu nadalje navaja zanimive rezultate študije ameriških moških (primerjamo jih lahko tudi z evropskimi), ki jih sicer nacionalne statistike vztrajno spregledujejo: "Študija je pokazala, da moški, če se poroči, prihrani 218 ur gospodinskega dela na leto. Če to pomnožimo s 44, povprečno dolžino zakona v letih, dobimo skupno 9.592 ur, ki jih lahko moški svobodno posveti svoji karieri, pristočnim interesom ipd. Če bi moral plačati za te usluge, namesto da jih dobi opravljene zastonj, bi imela njegova družina precej nižji življenjski standard in njegova lastna kariera bi bila otežena. Če bi bilo gospodinjsko delo vključeno v izračun nacionalnega prihodka, bi imeli tudi boljšo predstav, kaj vse vključuje. Toda to bi bila družbena sprememba, ki bi verjetno naletela na odpor pri državi, proizvajalcih in sindikatih, ko bi prišlo do poskusa njene realizacije" (Segalen 1986: 304).

omogočajo ženi oziroma materi, hčeri, da to delo opravlja kot katerokoli drugo zaposlitev izven doma. Gre za točno določeno organiziranost življenj vseh članov družine, od zakonca do otrok in ostalih, da lahko usklajujejo oboje: plačano delo in družinske obveznosti (Yeandle 1984: 104). Delo žensk "po hišah" v Trstu je zato znotraj družin in v vaški skupnosti povsem legitimna oblika preživljanja.

Če gledamo na omenjeno delo z vidika geneze ženskega dela na obravnavanem območju, pa lahko ugotovimo kontinuiteto in prevlado ženskega dela izven doma že pred pojavom industrializacije: največkrat je bila ženska tista, ki je več komunicirala z zunanjim svetom: sprva je trgovala s kmetijskimi pridelki, nato pa si je iskala zaslužek z opravljanjem gospodinjskih opravil v mestnih gospodinjstvih. Seveda z omenjenimi razlikami glede na socialno pripadnost posameznic. Tudi po drugi svetovni vojni je bila ženska tista, ki si je prva iskala dodatno delo v Trstu, četudi je (bila) zaposlena (Tome-Marinac 1993: 139), moški člani družine pa so najpogosteje ostajali doma in obdelovali zemljo. Zato sklepam, da kljub vsem ekonomskim in družbenim spremembam in procesom, ki so potekali od konca 19. stoletja do danes, v bistvu drastične spremembe in transformacije odnosov znotraj družin v vasi niso bile potrebne, saj so bili posamezni elementi, modeli in strategije organiziranosti družinskega življenja že uveljavljeni. Temu navkljub pa ne bi mogla reči, da se je opazno spremenilo vrednotenje istovrstnega dela v njihovih lastnih gospodinjstvih v Sv. Petru. Zdi se celo, kar je svojevrsten paradoks, da ostaja v splošnem v istrskih domovih gospodinjstvo še vedno neopaženo in tisto drugo breme žensk, ki jih čaka, da ga opravijo, ko se vrnejo s taistega dela iz Trsta. Medtem ko delo teh žensk dviguje kvaliteto družinskega življenja njihovih delodajalk, le-to omejuje njihovo družinsko življenje (Andall 1992: 46). Tako kot vsakršna druga zaposlitev moškega ali ženske izven doma časovno okrní družinsko življenje.

Na tem mestu se srečamo še s socialno diferenciacijo in razredno neenakostjo. Razpoložljivost gospodinjskih delavk v bistvu služi osvobajanju drugih žensk od gospodinjskih opravil. Ženske iz višjih razredov (bolje situirane) lahko zato nadaljujejo in se v celoti posvečajo delu izven doma, predvsem pa je pri zaposlitvi gospodinjske delavke bistveni cilj delodajalk pridobiti si več prostega časa, več možnosti v zvezi z razporeditvijo časa, več avtonomije in več nadzora znotraj gospodinjstva. Ženske so ločene razredno in raso, kot pravi Henrietta Moore (Moore 1988: 89). Istranke/Slovenke v Trstu in njihove delodajalke/ci Italijanke/i so ločene razredno in glede na različno nacionalno pripadnost¹³; njihov položaj v vlogi gospodinje v kapitalizmu ni enak. Ženske gospodinjske delavke so tako daleč od tega, da bi bile gospodinje. So plačane delavke, s svojimi lastnimi gospodinjstvi, odvisne od svojega zaslužka. Če se je starejša generacija žensk oprijela tega dela izključno zato, ker je bila to v tedanjih razmerah splošne *mižerije* edina opcija in način, da so njihove družine preživele, pa zdaj ženske s cele Istre

¹³ Nacionalistični konflikti med Slovani/Slovinci, (ki jih sovražno nastrojeni Italijani imenujejo s psovko "sciavi") in Romani/Italijani pogosto dobivajo rasistične razsežnosti.

in širšega zaledja Trsta, celo tja do Ljubljane, opravljajo omenjeno uslužnostno dejavnost v Trstu zato, ker to številnim ženskam predstavlja začasno ali permanentno najboljšo možno izbiro za dodatni ali glavni zaslužek. Ta mnogim poleg preživetja omogoča višji standard in več osebne svobode in neodvisnosti kot marsikatero višjekvalificirano delo v Sloveniji. Višje plačilo za splošno necenjeno gospodinjstvo delo povzroči prevrednotenje tega. Zelo pogosto delo predvojnih služkinj in gospodinskih pomočnic, stanu, ki nosi težo razredne in spolne determiniranosti, stigmatizacije in odrinjenosti v družbi, postane po vojni povsem sprejemljivo. Katarzično in osvobajajočo moč ima v našem primeru višji zaslužek, denar, ki ga prinaša opravljanje gospodinskega dela čez mejo, ne pa spremenjeno percipiranje gospodinskega dela žensk. Zato tudi ni opaziti, da bi slednje povzročalo sploh kakšno spremembo v delitvi dela med člani družine in prevrednotenju reprodukcijskega dela žensk v samih družinah.

Danes delo gospodinskih delavk v tržaških družinah predstavlja zelo pogosto in povsem legitimno obliko dela in zaposlitve ženske delovne sile v okolici Trsta. Obenem postaja ravno ta oblika zaposlovanja žensk v Trstu vse pomembnejša, saj blaži ekonomske in socialne posledice brezposelnosti v sedanjem tranzitnem obdobju.

LITERATURA IN VIRI

- ANDALL, Jacqueline (1992): *Women Migrant Workers in Italy*, *Women's Studies Int. Forum*, Zv. 15, št. 1, Pergamon Press, str. 41-48.
- BRUMEN, Borut (1996): *The State Wants it so and the Folk cannot do anything against the State anyway*. *Narodna umjetnost* 33/2, str. 139-155, Zagreb.
- DAROVEC, Darko (1992): *Pregled zgodovine Istre*. Knjižnica Annales 1, Koper.
- FERMAN, Louis A. (1990): *Participation in the Irregular Economy. V: The Nature of Work* (ed. Erikson, Kai & Vallas, Steven Peter), *American Sociological Association Presidential Series* and Yale University Press: New Haven and London.
- GIORDANO, Christian (1994): *The Informal Economy in Central and Eastern Europe. A Culturally Adequate Strategy for Development in the Post-Communist Transformation?* *V: Anthropological Journal on European Cultures* 3/1, Frankfurt a. M.: str. 51-60.
- GODDARD, Victoria A. (1996): *Gender, Family and Work in Naples*, *Mediterranean Series*, Berg, Oxford & Washington, D.C.
- KATHAN, Bernhard & Kendlbacher, Manfred (1995): *Schwarzarbeit. Überlebens kunst oder Schmarotzertum?* Verlag für Gesellschaftskritik: Wien.
- MOORE, Henrietta L. (1988): *Feminism and Anthropology*, Polity Press: Cambridge.
- RAVNIK, Mojca (1996): *Bratje, sestre, strniči, zermani. Družina in sorodstvo v vaseh v Slovenski Istri*. Ljubljana, Koper.
- REPINC, Martina (1991): *Delo peric med obema vojnama. V: Kulturno društvo-Circolo culturale Rovte-Kolonkovec*, Trst.
- ROGELJA, Nataša & Ledinek, Špela (1996): *Šavrinka, Šavrini, Šavrinija*, *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 36/1996, št. 2-3, Ljubljana, str. 40-43.
- SEGALEN, Martine (1986): *Historical Anthropology of the Family*, Cambridge University Press, Cambridge, New York, New Rochelle etc.

- STUDEN, Andrej (1994): Ženska naj se drži kuhalnice. V: Pot na grmado, Historični seminar, ur. Oto Luthar Zbirka ZRC 4. Znanstveno raziskovalni center SAZU: Ljubljana, str. 149-164.
- TILLY, Louise A. & Scott Joan W. (1987): *Women, Work and Family*, Routledge: New York and London (1. ed. 1978).
- TITL, Julij (1965): Socialnogeografski problemi na koprskem podeželju, Koper.
- TOME MARINAC, Bogdana (1994): Občina Izola. Etnološka topografija slovenskega etničnega ozemlja 20. stoletja, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete: Ljubljana.
- UNDSET, Sigrid (1932): Jenny, Ljubljana.
- ŽAGAR, Janja (1986): Služkinje v Ljubljani. V: *Traditiones* 15/1986, Ljubljana, str. 19-49.
- YEANDLE, Susan (1984): *Women's Working Lives. Paterns and Strategies*. Tavistock Publication. London and New York.

BESEDA O AVTORICI

Martina Orehovec je diplomirana etnologinja in sociologinja kulture. Po opravljenem enoletnem pripravništvu v Slovenskem etnografskem muzeju je v letih od 1994–1996 sodelovala kot raziskovalka v interdisciplinarnem raziskovalnem projektu v Slovenski Istri "Med tradicijo in moderno" Centra za mediteranske študije ISH - Inštituta za humanistične študije (zdaj Fakulteta za podiplomski humanistični študij) v Ljubljani. Del te raziskave je njena študija o ženskem delu v Istri. Sedaj nadaljuje z raziskovanjem v zgodovini največkrat spregledane vloge žensk, predvsem ženskega dela, na način v svetu uveljavljenih t.i. ženskih študij. Od 1997 je zaposlena kot kustodinja dokumentalistka v Tehniškem muzeju Slovenije v Ljubljani.

ABOUT THE AUTHOR

Martina Orehovec is a graduated ethnologist and sociologist of culture. After a one-year trainee period in the Slovene Ethnographic Museum she co-operated as researcher in an interdisciplinary research project in Slovene Istria from 1994 to 1996, called "Between Tradition and the Modern" organised by Centre of Mediterranean Studies and the Institute of Humanistic Studies (now the Faculty of Postgraduate Humanistic Studies) from Ljubljana. Part of her research work was dedicated to women's work in Istria. She continues to research the generally disregarded historical role of women, especially of women's work, in the manner of the nowadays widespread women's studies. From 1997 she has been employed as curator and documentalist at the Technical Museum of Slovenia in Ljubljana.

SUMMARY

ISTRIAN WOMEN WORKING IN TRIESTE

The article is based on ethnographic material collected in the field by observation with self participation in a village in Slovene Istria. It deals with the issues of the (often informal) forms of employment of women as maidservants-domestic workers with Triestian families. The special status and significance of the work of Istrian women in Trieste originates beside from personal reasons also from numerous events in the history of Istria. The activities of women are therefore presented from a historical point of view and divided into three periods; women's work until the end of Second World War, from the end of the Second

World War until the end of 1970s, and from the 1980s until the present. The statements of the interviewed people and their life-stories paint a lively and genuine portrait of their lives, illustrating their view of work in the family and work in Trieste from the viewpoints of several generations. The article also outlines Trieste's economic as well as social function.

In her conclusion the author draws attention to some specific aspects and issues of women's work and to the (omni)present sexual segregation of professions. Typically male professions are still better paid than typically female professions like the examined household jobs in bourgeois Triestian families. This condition is the economic basis for inequality and for the limited opportunities for women to be economically independent. In the case at hand the higher standard of living of our Italian neighbours gives these generally poorly paid jobs a special value and the women who carry them out often earn more money than many male members from their native environment. Women's work in Trieste is therefore a source of their (major) personal economic independence, of equality between men and women and of the higher standard of living of their families.

128

RESUME

LE TRAVAIL DES ISTRIENNES A TRIESTE

En s'appuyant sur le matériel ethnographique, récolté directement sur le terrain dans un village de l'Istrie slovène, grâce à la méthode d'observation et de participation active, l'auteur de cet article traite de la problématique (souvent informelle) de l'embauche des Istriennes comme aides domestiques dans les familles triestines. Pour des raisons d'ordre privé et à cause de différentes événements importants, le travail des Istriennes à Trieste occupe une place particulière dans l'histoire de l'Istrie. C'est pourquoi, lorsqu'il est envisagé dans une perspective historique, le travail des femmes est divisé en trois périodes: jusqu'à la fin de la deuxième guerre mondiale, de la deuxième guerre mondiale à la fin des années soixante-dix et des années 80 jusqu'à nos jours. Dans les biographies qui ont été réalisées, les mots employés par les interlocutrices présentent, de la façon tangible et précise, leur vie, leurs points de vue sur leur travail dans le cadre familial et sur leur travail à Trieste sur plusieurs générations. Cet article met en lumière aussi bien le rôle économique que le rôle social de Trieste.

Dans sa conclusion, l'auteur attire notre attention sur les particularités et sur les problèmes du travail féminin ainsi que sur l'omniprésente ségrégation sexuelle des professions. Comme l'illustre le travail de domestique dans les ménages bourgeois de Trieste, les professions typiquement masculines sont

toujours mieux payées que les professions typiquement féminines. La conséquence de cet arrière-plan économique se retrouve dans l'inégalité et l'injustice de la quête pour l'indépendance financière. Dans l'exemple étudié, en raison de la supériorité du niveau de vie de nos voisins italiens, le métier de domestique, bien que généralement mal payé, a repris de la valeur. Ainsi, les femmes slovènes qui travaillent comme domestiques en Italie, gagnent souvent davantage que les hommes employés en Slovénie. La conséquence est qu'à présent, le travail des Istriennes à Trieste est à la base d'une plus grande indépendance économique, de l'égalité des sexes et d'une plus grande aisance des familles.

ŠAVRINKA KOT OSEBA IN SIMBOL

Nataša Rogelja, Špela Ledinek

131

IZVLEČEK

V obdobju od konca 19. stoletja do druge svetovne vojne se je na območju višjega dela koprškega zaledja razvila dejavnost preprodajanja z jajci. S tem so se ukvarjale predvsem ženske, ki so jim pravili Šavrinke. Po jajca so hodile v osrednjo Istro in jih prodajale v Trstu. Danes jajčaric ni več, kljub temu pa Šavrinka v nekem simbolnem smislu živi še naprej. Besedilo izhaja iz Šavrinke kot medija v prostorskem in časovnem smislu. Predstavljene so nekatere vloge in vsebine Šavrinke, ki je bila preko različnih faz pripeljana od realne zgodovinske osebe do simbola, mesta, ki ga danes zavzema tako v Istri kot zunaj nje.

ABSTRACT

In the period from the late 19th century until the Second World War the hilly area of Koper's hinterland saw the development of a special trade in eggs, carried out predominantly by women called Šavrinke (sing. Šavrinka; after the area's name Šavrinija.) They purchased eggs in central Istria to sell them in Trieste. Nowadays there are no more egg-women, but the Šavrinka lives on in a certain symbolic way. The article is based on the Šavrinka as a medium in the sense of place and time. Presented are some roles and contents of the Šavrinka who through different phases was transformed from a real historical person into a symbol, that is into the place she occupies in present-day Istria and beyond.

Poleg pregleda literature, tako strokovne kot beletristike, so bili podatki za to besedilo zbrani na terenu (v obdobju od 1994-1997) preko vodenih razgovorov z jajčaricami, njihovimi otroki in strankami v osrednji Istri. Manj informacij je vezanih na prodajo jajc v Trstu, ker nisva uspeli najti neposrednih kupcev. Poleg tega sva našli in prehodili eno od trgovskih poti jajčaric in poskušali na tak način podoživeti njihov vsakdan. Citati iz intervjujev so v besedilu napisani v kurzivi, v oklepaju je ime kraja, kjer sva informacijo dobili.

POVEZANOST TRSTA IN ISTRE

Vsakdanji delavnik v Istri je bil neločljivo povezan z njeno politično zgodovino, upravnimi enotami, spreminjajočimi se mejami in predpisi. Še posebej

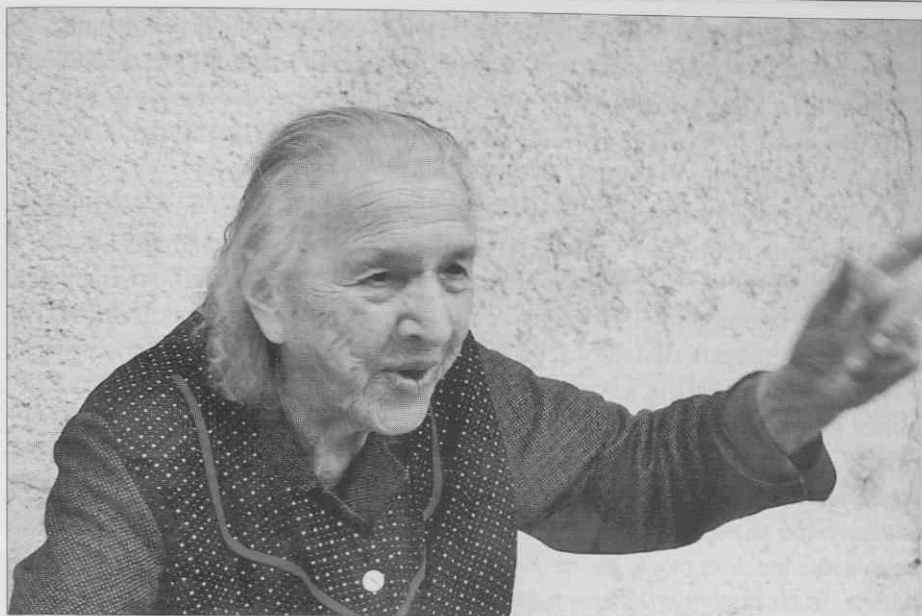
pomembna pri preživetju ljudi severnega dela Istre je bila vezanost na Trst, pa tudi druga obalna mesta.

132

Korenine povezanosti Istre in Trsta segajo globoko v zgodovino, v 14. stoletje, ko se Trst po večkratnem obleganju Benečanov preda Habsburžanom in tako postane avstrijsko pristanišče. Ker so Benečani še vedno strogo nadzorovali vso pomorsko trgovino, so začeli Avstrijci usmerjati trgovino v zaledje. Svobodno pristanišče je postal Trst šele leta 1719, v 19. stoletju pa se je mesto razvilo v najpomembnejše gospodarsko središče severne Istre (Darovec, 1992:61). Železniška proga Dunaj-Trst in z njo naraščajoči gospodarski razvoj je vplival na to, da je v drugi polovici 19. stoletja zaživela trgovina med Trstom in njegovim zaledjem: Istro, Furlanijo, Rezijo, Krasom, ... Najbolj izrazito se kaže ta navezanost prav v krajih v neposredni bližini mesta. "Okoli leta 1815 Trst že vidneje priteguje Milje in Koper z zaledjem, pa vendar je pomankanje prometnih poti še nekaj časa izoliralo Istro od Trsta. Okoli leta 1850 pa se je pričel živahnejši promet med obalnimi mesti, njihovim zaledjem, ter Trstom" (Titl, 1965:73). Bližina Trsta je vzpodbujala pridelavo in trgovanje s sadjem, vrtninami, vinom, senom, drvami, ribami, kakor tudi razvoj neagrarnih dejavnosti, kot je bila peka kruha, pranje perila, pospravljanje mestnim gospem, prekupčevanje z jajci, žganjem, ... Trst je bil gospodarsko, politično-upravno in kulturno središče severozahodnega dela Istre (Tome Marinac, 1994:9).

Jajčarstvo je bilo v tej centrogenezi le specifična krajevna in časovna enačica (pre)živetja. Večinoma so si vsi iz istrskega zaledja iskali možnosti zaslužka v mestih. Oprijeli so se vsake priložnosti, kajti doma je bilo malo možnosti za zaposlitev. Samski mladi ljudje so lahko odhajali v mesta in se tam stalno zaposlili, ljudje z družinami pa so se morali znajti drugače. Načinov je bilo nešteto. Moški so se poleg dela na polju oprijeli najrazličnejših poklicev; priložnostna dela, kot so bila batuda ali tolčenje kamna, prevoznništvo in (pre)prodaja lesa, oglja, sena, prodaja vina in drugih pridelkov; zaposlovali so se na kmetijah v tržaški in koprski okolici ali pa so hodili samo na *žornade* (enodnevno delo na njivi, v vinogradu). *Možje so hodili v Trst, Koper. Ker v Trstu so bli Slovenci. So šli kopat vrt. So šli v Trst kakšno dnevnico naredit (Dol pri Hrastovljah). Drugi so zidarili po Istri, nekateri pa so našli tudi bolj ali manj stalne zaposlitve v Kopru ali Trstu kot železničarji, delavci v ladjedelnici, železarni, cestarji. Prav tako so ženske hodile zdoma. V Trst so nosile prodajat kmetijske pridelke, vino, gobe, jajca, mleko. Ene pa so hodile z mlekom tudi iz Kubeda. Mleko lepo na osličke, so imele vrče. Po štiri, šest vrčev na oslička inu so tudi zvečer so pobrale mleko po vasi inu ob polnoči je blo treba it. Inu tabot ni blo hladilnikov. Vem da so hodile doli v potok s temi vrči in dajale mleko v potok v vrčih, da jim nebi šlo skupaj. In so brižne pršle v Trst, je bla skuta (Kubed). Krušarice so pekle kruh in ga zatem prodajale, perice so prale tržaškim gospem, druge so hodile pospravljat ali pa so se stalno zaposlile kot dekle na kmetijah v okolici mesta oziroma kot služkinje v Trstu (Ravnik, 1996:123-152).*

Politično-zgodovinsko obdobje, v katerem so jajčarice opravljale svojo

Jajčarica Karlina iz Kubeda pripoveduje: "In mati je obolela in je mogu it oče vprašat. K jz sm bla še šolska... sm hodila v šesti razred. Ne bom pozabla unga dneva, mati je rekla da nej grem za osličkom. Osel me bo že peljal. Ma ne bo hodu z mano po hišah!" (foto: Špela Ledinek) ♦ Egg-woman Karlina from Kubed told us: "When mother became ill, father had to take to the road and ask for eggs. I was in school then... in the sixth grade. I'll never forget the day mother told me to take the donkey and do the job. That the donkey would show me the way. But it wasn't the donkey who'd ask for eggs or was he? (foto: Špela Ledinek) ♦ Karlina, marchande d'oeufs de Kubed, raconte: «Et ma mère est tombée malade et mon père devait aller demander. Car moi, j'étais écolière... en classe de 6ème¹. Je n'oublierai jamais ce jour là, ma mère m'a dit de suivre l'ânon. Que l'ânon me guiderait. Mais, il ne pouvait pas m'accompagner dans les maisons!" (Photo prise par Špela Ledinek)

¹ la sixième - elle avait à peu près 12 ans.

dejavnost, obsega čas od konca 19. stoletja do zaključka druge svetovne vojne.¹ Prav takrat so se meje spreminjale posebno hitro. Po padcu Benetk in kratkem obdobju Napoleona so oblast do prve svetovne vojne prevzeli Avstrijci. To je bilo relativno trdno in gospodarsko stabilno obdobje. Jajčarica in ljudska pisateljica Marija Franca je v *Šavirinskih zgodbah* to obdobje opisala tako: "Čeprav je bilo to skromno življenje so ljudje bili srečni in zadovoljni. Govorili so, da se pod cesarjem Francem Jožefom dobro živi, zato smo zanj tudi molili in mu navdušeno peli: Bog ohrani, Bog obvarji nam cesarja, Avstrijo, da nam modro gospodari s svete vere pomočjo! Branimo mu krono vedno zoper vse sovražnike! Habzburški bo tron vedno sreča trdna Avstrije." (Franca, 1990:24-25). S prvo svetovno vojno je življenje postalo težje. Možje so odšli na fronto, doma so ostale žene z otroki in starimi. Morale so preživljati celo družino. "Pred petinsedemdesetimi leti se je

¹ Najine informatorkе so delovale sicer pretežno v obdobju med prvo in drugo svetovno vojno, toda s pomočjo njihovih pripovedi in literature sva skušali delno rekonstruirati tudi obdobje od konca 19. stoletja do prve svetovne vojne. Torej čas, ko so v Istri hodile njihove mame, tete, babice.

začela prva svetovna vojna. To nam je zagrenilo življenje, konec je bilo srečnega otroštva. Od naše hiše je šlo na vojsko hkrati sedem mož, med njimi štirje poročeni, in pustili so vsak svojo kopico šestih otrok. Tudi moj oče nas je pusti šest, najstarejšemu med nami je bilo komaj sedem let. Ostali smo sami: matere, mladoletniki, otroci in starčki." (Franca, 1990:25-26)

Po prvi svetovni vojni je sledilo obdobje kraljevine Italije in zatem fašizma. "Ko je nastala Italija, malo zatem, so izdali celo vrsto novih zakonov. Obdavčili so vse, na veliko, kar čez noč in vse počez." (Franca, 1995:63) Zaradi novih davkov so se ljudje še bolj oprijeli najrazličnejših sekundarnih gospodarskih dejavnosti, da so s tem zaslužili denar. Prav zaradi tega, ker so bili ljudje primorani plačati davke, je v omenjenem obdobju prekupčevanje z jajci še bolj zaživelo. Nova oblast je želela zaslužiti tudi na račun jajčaric. Uvedli so posebna dovoljenja za prodajo jajc, *patente* ali *licence*. Ja so nardili (patent), ma pole so razdrli. Je blo treba plačat petsto lir. Ma petsto lir je bla ena kvartina dol pri Kopri. Ste kupila hišo in ste kupila zemljo za petsto lir. In pole, ki so vidli, da ti ljudje bošči ne morejo, se je plačalo nekaj manj, ma se je moglo plačat. Patenti so rekli. Zmeraj dol, ki se je šlo v Istro, pr Karobjbi, so bli karabinjeri. So me ustavili in me so vprašali: Patenti? Sm pokazala. Ste mogla bit previdna povsod kamr ste šla. Meni se zdi, da je stal (potem) patent enih sto lir. Je blo tudi dosti, ma je blo za celo leto. Mati je imela, smo imele obe enga, razumeste? (Kubed) Italijanska oblast je trajala do leta 1943, po kapitulaciji pa so jo prevzeli Nemci.

Po drugi svetovni vojni pa je bilo ozemlje razdeljeno na cono A in cono B. Cona A, pod katero je spadal Trst, je bila pod zavezniškimi četami, cona B pa pod Jugoslavijo. Leta 1947 je bilo ustanovljeno Svobodno tržaško ozemlje (STO). Leta 1954 so cono B dokončno priključili Jugoslaviji, cono A pa Italiji. Dol je bla cona A, tle je bla pa cona B. Ni blo sploh moč čez mejo hodit. Devet let nismo šli v Koper. In ko smo šli, smo kupli en žakel kruha. En žakel kruha sem nesla domov na glavi. Inu par butelk vina (Gračišče). Meja med Trstom in Istro po drugi svetovni vojni je uničila stoletne gospodarske vezi med zaledjem in obalo ter odrezala Istro od obalnih mest² (Ravnik, 1996:160). S tem pa je bila onemogočena tudi preprodaja večjih količin jajc, tako je jajčarstvo po drugi svetovni vojni zamiralo. Tudi gospodarska politika Jugoslavije je bila nenaklonjena individualnemu prekupčevanju. Sem pobirala jajca na Zrenji in pride miličnik k meni in jest nisem imela s sabo osebno. Pole po taprvi vojni je blo to al po drugi. (po drugi!) In sem morala it z njim u Portole. Sem rekla: "Pustite me, jaz imam doma otroke!" Ni blo kaj, sm mogla z njim u Portole. Je bilo za spat onde eno noč. In pole zjutraj so vprašali, če sem, povedala prov naslov. Pole so me pustili, so rekli, da grem lahko iskat jajca, samo da mi morajo napraviti potrdilo na našem odboru. "Ma kadar ste mi jih uzeli, jih lahko pojedste," sem rekla. Jaz jih nisem ukrala, jaz sem jih pošteno platila. Takrat sem hodila

² Zaradi novo nastale situacije so se trgovske poti obrnile proti jugu. "Po drugi svetovni vojni, ko so bile vse meje zaprte, nismo mogli nikamor. Trgovine so bile prazne, morali smo se obrniti na jug. Po vse, kar smo potrebovali, smo morali na Reko ali v Pulo." (Franca, 1995:71)

zastonj, se ni smelo pobirat takrat jajca. Je bila kriza (Koper). Kljub temu nove meje niso uspele popolnoma uničiti povezanosti tržaškega in istrskega življenja. Marsikatera Šavranka, ki se je po vojni ukvarjala z jajčarstvom, se je v očeh zakona spremenila v tihotapko: *Dvakrat so nas čakali v Pobegih, blizu Bertokov. Sem mela šestdeset jajc in sem jih skrila tu okoli (okoli pasu). V borši sem jih imela samo pet. Da kam gremo, so vprašali. Smo rekli, da si gremo iskat soli, takrat ni blo soli. Da kaj nesemo,... Jaz sem rekla, da imam pet jajc. "Ben, ajde ti, če imaš samo pet jajc!" In una, k je bla z mano, je rekla da ima deset. So rekli, da tega ne sme, da jih more dat pet. Na srečo je bil eden, ki jo je poznal in je reku: "Pustimo jo" (Koper). Jajčarstvo je tako počasi zamiralo, krepil pa se je kontraband (tihotapstvo).³...Zdej ta jajca je blo zmeraj manj zaslužka in potlej smo udarle, pa smo žganje prenašale,... in pole vse kokrvm pravim, v bisagah v Trst. Se je nekaj več zaslužl, samo če so vas ujeli, ste pršla ob vse (Kubed). Istra in Trst sta tako ostala in (ostajata) mejam navkljub povezana še naprej.*

JAJČARICE

Preprodaja jajc je bila ena izmed ženskih sekundarnih gospodarskih dejavnosti v notranjosti Slovenske Istre. S tem so se ukvarjale predvsem ženske⁴ iz JV zaledja današnjega Slovenskega primorja, ki so na začetku 20. stoletja hodile v osrednjo Istro kupovat jajca in jih potem z oslom ali v *plenierjih* (jerbasih) peš tvorile do Trsta ter tam prodajale.

Obstajalo je več različic jajčarstva. Nekatere ženske so priložnostno nosile jajca v Trst, za druge pa je ta dejavnost pomenila poglaviten vir zaslužka v določenem obdobju. Slednje so bile predvsem iz istrskega zaledja, iz krajev med Pregarsko planoto in Kraškim robom.⁵ Obstajale pa so tudi različice jajčarstva znotraj teh krajev, saj je večina žensk redno hodila po jajca le pred poroko, samo nekatere pa so si s tem služile kruh tudi kasneje.⁶ Te so hodile v Istro navadno z oslom. Tako so lahko v Trst prenesle večje količine jajc, v *plenier* je šlo samo 300

³ Kontraband je obstajal tudi že prej, vzporedno z jajčarstvom, saj je marsikatera žena poleg jajc preprodajala tudi nedovoljeno robo. *Ja, kontraband je bil trapa (žganje), kafe.* Kasneje, v času spreminjajočih se predpisov in mej, pa se je tihotapstvo še okrepilo.

⁴ S tem ni izključeno, da moški niso hodili po jajca ali vsaj ob izrednih razmerah pomagali ženam. Res pa je, da le v redkih primerih. *Da, da, anka muškarci su bili Šavrin.* Samo ne znam, kako se zvao. Je bio jedan mali Šavrin, je hodao isto za jaja. A on je dosta rakije kupovao. Ja mislim, da on je imao gde da proda. I kako niso imali slobodno, on je stavio lepo zdola flaše u košaricu, pa je stavio seno, pa je stavio jaja i tako složeno,... a on je reko, da ima samo jaja. (Kaldir)

⁵ Najine informatorke, jajčarice v ožjem smislu, torej tiste, katerim je jajčarstvo v določenem obdobju pomenilo poglavitni vir zaslužka, so iz Kubeda, Gračišča in Dola pri Hrastovljah. Zvedeli pa sva, da so hodile še iz Hrastovelj, Truš, Trseka, Boršta in Nove vasi. Mojca Ravnik omenja še Lopar, Pomjan in Marezige (Ravnik, 1996:104), Borut Brumen pa Sveti Peter (Brumen, 1996:148). V pričujočem tekstu se naslanjava predvsem na informacije dobljene v Kubedu in Gračišču, ki ga imava, glede na gospodarsko pomembnost, ki jo je tu zavzemalo jajčarstvo, za center te dejavnosti.

⁶ *Pr vsaki hiši je kšna hodila*, toda običajno so redno hodile po jajca le pred poroko. Malo se jih je ukvarjalo z jajčarstvom celo življenje, (do sedaj) sva spoznali le tri take informatorke.

jajc, v *bisagah* (platnene vreče, ki so jih ovesile na oslička) pa so prenesle tudi do 1300 jajc. Temu primerno je bil zaslužek večji in je zadoščal za preživetje.

Obstaja več vzrokov, zakaj se je ta dejavnost razvila prav na območju višjega, JV dela koprskega zaledja, med Pregarsko planoto in Kraškim robom. Ker je zemlja dajala tu le revne tržne presežke, so se ljudje morali znajti drugače. Pogoji za pridelavo vrtnin so bili zaradi hladnejše klime slabi. Iz tega dela Istre so v Trst tovorili seno, drva in oglje ali pa so pekli kruh za potrebe Buzeta in Motovuna. Z uvedbo elektrike in povečanjem mestnih pekarn pa sta ti dve dejavnosti začeli upadati. Ljudje so si zato morali iskati zaslužek drugje: jajčarstvo je tako na tem območju prevzelo vlogo poglavitne ženske sekundarne gospodarske dejavnosti. Za preprodajo jajc pa je bilo ključno tudi to, da je bilo omenjeno območje relativno blizu tako osrednjemu delu Istre, kot Trstu, poleg tega pa je preko Kubeda in Gračišča vodila frekventna tovarna pot (Titl, 1965:77). Ti kraji so bili namreč oddaljeni od pomorskih in železniških prometnih zvez, in tukajšnji prebivalci so bili zato primorani v prevoznništvo ali tovarjenje.

136

PLENJER NA GLAVO IN POT POD NOGE

“Ko smo končale šolo, šest razredov, nam je ostala samo ena možnost: plenjer na glavo in pot pod noge. Šle smo v vsakem vremenu.” (Franca, 1990:3) Dekleta so bila zaradi stiske primorana prinesiti kakšno liro k hiši, poleg tega pa je bil to edini način, da so zaslužile tudi kaj zase. V ta poklic so jih uvedle mame, *none* (babice), *tete*, *kunjade* (svakinje). Spoznale so jih s svojimi strankami, pokazale so jim pot, jih naučile *pošteno plačat in trdo glihat* ter jim dobesedno predale jajčarsko obrt. Večina deklet je hodila redno v Istro do poroke, oziroma so bile primorane nadaljevati ta poklic zaradi različnih izrednih razmer; vdovelosti ali izrednega pomanjkanja v času vojne.

Pot v osrednjo Istro je iz Gračišča in Kubeda vodila v dve glavni smeri; na buzetski in motovunski konec. Do Buzeta so hodile pod Lukini, mimo Sočerge, nad *valo* (dolino) reke Bračane, pod Črnico, čez Štrped, za Buzetom pa so se razkropile vsaka po svojih vaseh. Na motovunski konec so šle preko Pregarske planote, skozi Brezovico in Sveto Lucijo do Oprtalja, se zatem spustile na Livade, kjer so prečkale reko Mirno in se ločile. Na razpotjih so si pustile dogovorjene *sinjade* (znake), po katerih so vedele, v katero smer je šla katera in kdaj se je vrnila. *Eno drvo smo dali nekam, da smo šli u uno smer. Tako h kraji smo dali na eni kamen* (Gračišče).

Do vasi v osrednji Istri so potrebovale približno šest, sedem ur hoda, nakar so tu dva do tri dni (odvisno od letnega časa in smeri) pobirale jajca. Žene, ki so imele oslička, so šle najprej do svoje gospodinje, do hiše, kjer so pustile osla in zvečer tudi prespale. Naprej so šle s *plenierji* ali *fagoti* (culami). Vsaka je imela svoje vasi in hiše, kamor je redno zahajala in kjer so jo zmeraj čakala jajca. *Smo meli vsaki svoje ljudi. So bli sigurni, da pridemo. Tudi uro, kdaj. Smo zmeraj pršli ob*

Jajčarica Marija iz Gračišča kaže, kako so naredili culo. "Na pot smo šle z osli in bisagami. Osle in bisage smo potem pustili pri kakem kmetu in se s culami odpravile od hiše do hiše." (foto: Špela Ledinek, presneto iz videoposnetka) ♦ Egg-woman Marija from Gračišče shows how a bundle is made "We took to the road with our donkeys and sacks. These we left with some or other peasant and carried only the bundles when going from door to door." (photograph: Špela Ledinek, copied from a videotape) ♦ Maria, marchande d'oeufs de Gračišče, montre comment on faisait un baluchon: "Nous partions pour la route avec les ânes et les besaces. Nous laissions les ânes et les besaces chez un fermier et nous continuions d'une maison à l'autre avec seulement les baluchons." (photo issue de l'enregistrement vidéo réalisé par Špela Ledinek).

Vrh nad Buzetom; hiša, kjer so Šavrinke spale. (foto: Nataša Rogelja) ♦ Vrh near Buzet; the house in which the Šavrinke used to sleep (photograph: Nataša Rogelja) ♦ Cime au-dessus de Buzet; maison, où les "Šavrinke" passaient leurs nuits. (Photo prise par Nataša Rogelja).

isti uri v vas. Si šel kamor te je čakalo. Tudi če so dali kšni drugi, je zmeraj čakalo tudi mene. So dali lahko vsaki pol, ma je čakalo (Gračišče). Je čakalo mene vsaki teden. Enkrat so šle tukaj ene, pred polnočjo so šle, da ki bojo ble pred mano, mi bojo pobrale jajca. Ma niso pobrale. So čakale vse mene. Ja, pa ste mogla jemati tudi krjancu z ljudmi. Mi smo dale takšen košček žajfe (za pol prsta), k je koštau dvejset al petindvejset čentežimov in pole ženske ne bi ble dale drugim, ku ne je čakalo mene vse (Kubed). Jajčarice so bile v hrvaški Istri lepo sprejete, saj je ena revščina podpirala drugo. Dali so jim hrano in prenočišče, one pa so jim jajca plačale z denarjem ali pa so jim iz Trsta prinesle, kar so naročili: sukanec za se krpato, žajfo, katon (bombažno blago), štrene za plest (volna), petrolej, gumbe, igle, riž, sladkor... Ker je bila revščina v osrednji Istri še večja, so jim včasih pustile kakšno stvar tudi na kredenco (na up). Ko so zbrale vsa jajca, so jih pri gospodinji zložile v bisage. Na osla so dale najprej mehko podlago, nato sedlo, nanj pa bisage: "Zvečer smo jajca preštevale: z desnico po tri z levico po dve... V bisage smo naložile slamo, na dno smo naredile trdo podlago, nato pa zlagale: eno vrsto slame, eno vrsto jajc. Naokoli smo trdo potiskali slamo, da so bila jajca zavarovana pred udarci." (Franca, 1990:4)

V osrednji Istri se je jajčaric tudi oprijelo ime Šavrinke, saj so bile, kakor pravijo na Hrvaškem, iz Šavrinije. Smo jih zvali Šavrike, zato ker su jaja pobirale. I one su bile iz Šavrinije, pa zato su Šavrinke. Šavrinija je od Livada gore. One ljude tamo gore su jih nazivali Šavrinima. Portole, Sveta Lucija, Buzet, to nismo zvali Šavrinija, malo dalje (Kaldir). Za ljudi v osrednji Istri je torej Šavrinija obstajala, medtem ko se jajčarice niso samoopredeljevale za Šavrinke in so šele preko posredovanja Istranov prisvojile ta naziv. So nas oni krstili. Mi nismo niti znali, da

*smo če Šavrini (Gračišče). Uni so rekli Šavrinke, poli smo se pa kej šalili, pa smo si kr sami rekli (Škofije).*⁷ Ščasoma je naziv Šavrinka pridobival na poklicni dimenziji, saj je asociiral predvsem na žensko, ki pobira jajca, in ne toliko na prebivalko Šavrinije. To dokazuje dejstvo, da je bila predstava o Šavrinu prej vezana na moškega, ki se ukvarja s preprodajo jajc, in ne na etnični pojem. *Da, da, anka muškarci su bili Šavrini. Samo ne znam, kako se zvao. Je bio jedan mali Šavrin, je hodao isto za jaja (Kaldir).* Dojemanje Šavrinov in predvsem Šavrink se zdi podobno predstavi o Ribničanu, ki je vezana na krošnjarja, pa čeprav je lokalno pogojena.

Po dveh ali treh dneh so se zbrale na dogovorjenem mestu in šle skupaj proti domu. Tiste, ki so hodile na Motovunščino, so se stekle na Livadah: *In po treh dneh smo se spet našli na onem mestu. Prbližno ob isti uri smo se stekli na Livade. In pot na Livade,... je enih osem ključev, tako cesta. Ponavadi nismi šli vsi v ključe. Kšni pametni so šli po vrsti, nobenga prometa ni blo in lahko so šle dve, tri z desetimi osli inu drugi smo šli poprek po grdem, po strmem, na bližnjico. Inu osli so šli vse po vrsti. In pol smo se stekle blizu Oprtlja skupaj (Gračišče).* V Sveti Luciji, malo naprej od oprtaljskega klanca, so se ustavile, se odpočile in okrepčale. Na poti domov pa je vsaka sama pri sebi preštevala jajca in računala, koliko bo zaslužila. Doma so jih že nestrpno čakali otroci, saj so vse priboljške, ki so jim Istrani dali za na pot (kos kruha, steklenico vina, kos pince), prihranile za domače. *Znam, da smo čakali, da bi kej prnesli. Kr v tej Istri, namesto dnarja, je prnesla domov fržou, panceto, karkoli. Tudi kos kruha je pršu prou. Namesto da bi pojedla sama, je prnesla domov (Škofije).*

Proti Trstu so se odpravile včasih še isto noč: *Smo šle od tam tako po miraku in smo šle takoj ponoči v Trst. Smo se tako malo ulegli in počivali in po dvanajsti uri smo ustali in obložili osla in smo šli. Na kraju vasi smo se počakali, smo šle skupaj v Trst. In prvi del poti je bil posvečen molitvi. Smo molili rožni venc. In pole smo šli, smo se pogovarjali, pa smo primli za štrik, pa smo spali za oslom, pa so bli eni kupi na cesti, ni blo asfaltiranega, vsako tolko smo se zaleteli u uni kup. Takrat smo se vsi zbudili in smo se krohotali (Gračišče).* Do Trsta so potrebovale pet ur: *Smo šli ob polnoči, pol ure po polnoči, za bit ob peti uri v Trstu. Kolikokrat sm gledala prov dol cerkev svetga Antona, ko smo pršli dol, pet ur. Če smo šli ob polnoči, smo ob petih zjutri že bli na trgu (Škofije).* Pred vstopom v mesto je bilo potrebno še skozi mestno carino,

⁷ Na tem mestu je potrebno omeniti še starejše literarne vire, ki govorijo o Šavrinah v etnično-geografskem smislu. Gričevje v notranjosti slovenskega dela Istre naj bi se po Meliku imenovalo Šavrinška brda. Toda že avtor sam dvomi o pravilnosti tega poimenovanja, saj se naziv med ljudmi ni nikdar zares uporabljal (Melik, 1960:145). Eden izmed najstarejših (nama dosegljivih) virov, kjer so Šavrini omenjeni v etničnem smislu, je delo Czoerniga. Avtor Šavrine označi kot Slovence, ki živijo med Trstom in Savudrijo in predstavljajo starejšo poselitev Istre (Czoernig, 1886). Šavrine omenja tudi Rutar v opisu Trsta in njegove okolice, kot slovensko govoreče prebivalce okoli Kopra in Pomjana, hkrati pa je izpostavljen tudi opis Šavrinke, ženske iz koprškega zaledja, ki v mestu prodaja kmetijske pridelke (Rutar, 1896:65). Verjetno je poimenovanje Šavrinke vezano na nek starejši etnični naziv, ni pa jasno, ali je morda vseboval tudi prizvok negativnega. Na negativni pomen naziva Šavrin naju je opozoril J. Titl. Kasneje sva postali na to pozorni pri analizi izjav jajčaric, pri katerih je v ozadiju moč slutiti tudi neko negativno konotacijo: *Šavrinke so nm pravli,... Tm uni Istrijani. (smeh) Šavrinke. Nč, kaj smo teli, nč. Molčat. (Dol pri Hrastovljah) So nam rekli Šavrinke, ma tudi po imenih. Kadar so klicali otroci mater, pač naj pride domov, je pršla Šavrinka, so me vprašali: "Kaj čno rečt, je pršla Šavrinka?" So se bali, da bi se užallla. (Gračišče)*

Na Piazza Garibaldi v Trstu so Šavrinke prodajale jajca. "So tiste, ki niso imele kam nest jajca... so tu prodajale. Je bil določen takšen prostor, so rekli na Piazzeti. In ondi so razkrkali in ondi so prodajale." (Kubed) (foto : Nataša Rogelja) ♦ The Šavrinke sold the eggs on Piazza Garibaldi in Trieste. "Those who had no regular customers to take their eggs to, sold them here. There was a special spot called the Piazzeta. There they unpacked and sold their eggs." (Kubed) (photograph: Nataša Rogelja) ♦ Les "Šavrinke" vendaient des oeufs à la Piazza Garibaldi à Trieste. "Celles qui ne savaient pas où apporter leurs oeufs les vendaient ici. On avait fixé cet emplacement, qu'on appelait la 'Piazzeta'. Et c'est là qu'elles déchargeaient et vendaient leurs oeufs." (Kubed) (Photo prise par Nataša Rogelja).

kjer so pregledovali, kaj vse je šlo na mestne tržnice. Onda je bla financa, se je reklo, ondi so bli karabinjerji, milicija bi rekli, ondi je blo, kjer so vas pregledali. Enbot, kr ste pasala, je blo dobro. Ste mogla prnest pole anka vola (Kubed). In pod ono hišo so nas pretipali, vse kaj jemamo in smo mogli povedat in smo šli naprej. Ma niso bli strogi. Njim se je šlo za kšne večje stvari, za jajca v bisagah so znali (Gračičšče).

Na trgu so morale biti zgodaj, da so lahko čimprej prodale jajca. Ene so imele stalne odjemalce (pekarne, mlekarne, trgovine), kjer so lahko prodale večjo količino jajc naenkrat. Nekatere so jajca prodale tudi mlekaricam, te pa so jih z mlekom vred raznosile po hišah. Tiste, ki niso bile tako iznajdljive, so morale jajca prodajati na drobno. Takih prodajnih mest je bilo več: Piazza Garibaldi (tm pr Mater božji), pred pokrito tržnico ali dol ob morju, ondi pri fabriki od kafe (Kubed).⁸ Osla so pustile v hlevu, na Via Tesa, kjer so tudi ostali tovarniki - tisti s senom, drvmi, mlekom - puščali živali. Se je šlo v štalco z osličkom. Zdej ondi smo razkrcale inu smo imele svoje znanke za nest. Smo nesli naprimer; Frančesko se je klical, on je jemal pekarno, je prodajal kruh. Je rabu po stopetdeset jajc. Pole laterija, Ana je imela laterijo, je rabla petsto jajc. Potem eden Alberto je bil, k je jemal trgovino. Tudi on je rabu. In tako smo mogle tekat ena pred tadrugo, da nebi kšna druga nesla. Smo imeli vsak svoje znanke tudi tm, kam nest jajčka. Me smo mogle zjutro, k smo pršle sm, namesto da bi človek kej odpočil, smo mogle tekat ku na lašti, da ne bi nesla kšna druga pred vami (Kubed). Lastniku štale je bilo treba plačat, je blo treba zmiraj nekaj dat. Dobri odnosi s štalarco so bili v interesu obeh: iznajdljiva jajčarica ji je pustila razbita jajca in tista, ki jih ni uspela prodati, štalarca pa ji je v zameno posredovala

⁸ Mojca Ravnik navaja kot prodajno mesto še trg Ponte Rosso (Ravnik, 1996:140).

marsikatero koristno informacijo: trgovce, ki jim je lahko prodala jajca na debelo, priskrbela pa jim je tudi delo v mestu za njene sorodnike in prijatelje.

Ko so prodale vsa jajca, so nakupile vse, kar so jim naročili v Istri in kar so potrebovale doma. Preden so se odpravile proti domu, so se najedle v *betoli* (gostilni). Dve izmed takih *betol* sta bili na Via Sorgente, blizu pokrite tržnice.⁹ *Je bla tam hrana domača, tako bolj cenejša. Smo si vzeli krožnik mineštre ali tripe inu smo vzeli ocvrte ribe za domov* (Gračišče). Na pol poti do doma pa so se nekatere ustavile in odpočile še v Mačkovljah in Žavljah.

Doma so jih že nestrpno pričakovali. Vedno so prinesle, kar je bilo nujno potrebno pri hiši (petrolej, olje, sol,...), včasih so domov prinesle tudi kakšen priboljšek (tobak, *kartafino* (papirčki za tobak), bonbone za otroke,...). Mlajše, neporočene jajčarice pa so kupile kakšno malenkost tudi zase.

“Čez dva dni se je popotovanje spet začelo. Ko se je svitalo, smo bile že daleč v hrvaški Istri...” (Franca, 1990:7).

141

ŠAVRINKA KOT SIMBOL

Jajčarice danes ni več, kljub temu pa ta v nekem simbolnem smislu, v obliki Šavrinke, živi še naprej. Kot oseba iz nekdanjega istrskega vsakdana je bila jajčarica s strani sodobnih literarnih, umetnostnih, glasbenih (kasneje tudi folklornih) impulzov osvetljena in predstavljena kot pogumna ženska, prekupčevalka z jajci med Istro in Trstom, ki s svojim delom skrbi za preživetje družine. Pri tem pa se je dejanska zgodovinska oseba čedalje bolj mitologizirala, jajčarica pa je postajala zgolj Šavrinka - v smislu identifikacijskega (kot doživljanje lastne preteklosti) in prezentacijskega simbola (kot predstavitev sebe, torej območja med Rižano in Dragonjo, s svojo dejansko in ponotranjeno zgodovino navzven). Zaradi svoje priljubljenosti med ljudmi utira pot tudi vse pogostejše uporabljenemu (morda nekdanjemu?) etničnemu in geografskemu imenu Šavrini oziroma Šavrinja. Zakaj je vlogo posrednice med preteklostjo in sedanjostjo odigrala prav Šavrinka?

Življenje jajčaric je bilo podlaga, na kateri so v sodobnosti izklesali podobo poguma, vzdržljivosti, delavnosti, žrtvujoče se matere,... V drugi polovici tega stoletja, potem ko jajčarstvo že usahne, so bile Šavrinke velikokrat predstavljene tako v poeziji in prozi kot v upodabljalni umetnosti. Ena prvih omemb Šavrink v leposlovju so *Šavrinke pesmi* (1962) kubejskega župnika Alojza Kocjančiča. Leta 1986 pa Marijan Tomšič izda roman *Šavrinke*, kjer natančno predstavi način življenja jajčaric. Prav to delo je bilo najbolj odmevno v smislu promocije Šavrinke. Tomšič je uredil tudi *Šavrinke zgodbe* Marije Franca. Naštete knjige je slikovno opremil Jože Pohlen in tako vizualiziral Šavrinko. Tako pri Tomšiču, Kocjančiču, kot Pohlenju je kakor rdeča nit opazna njihova naklonjenost Šavrinki, njenim

⁹ Zanimivo je, da ti dve gostilni še danes obratujeta, vzdušje tu pa je precej drugačno kot v drugih tržaških kavarnah in restavracijah.

Jajčarica Justina iz Dola pri Hrastovljah (foto: Špela Ledinek) ♦ Egg-woman Justina from Dol near Hrastovlje (photograph: Špela Ledinek) ♦ Justina, marchande d'oeufs de Dol chez Hrastovlje. (Photo prise par Špela Ledinek).

lastnostim in delu. V njihovih delih postaja Šavrinka simbol istrske žene. Zanimivo je, zakaj je bila v sedanosti izpostavljena prav jajčarica in ne mlekarica, krušarica ali pa drugi tovarniki iz Istre, ki so prav tako ustrezali podobi poguma, delavnosti,... Morda je bilo ključno prav poimenovanje jajčarice kot Šavrinke. To poimenovanje pa je prišlo od zunaj, s strani prebivalcev osrednje Istre, kajti samoopredeljevanje za Šavrine, vsaj v določenem obdobju, ni obstajalo. Ker so imele redne stike s hrvaškimi Istrani predvsem jajčarice, so bile v nekem trenutku (mogoče edine) ključne nosilke tega imena. S tem je bilo v Šavrinki zaobseženo dvojje: vsebina (pravšnje lastnosti temelječe v dejanski zgodovinski osebi) in forma (ime, ki je koreninilo v nekem nekdanjem, nejasnem poimenovanju etnosa in območja). To sovpadanje je bila močna osnova, na podlagi katere se je preko umetnostnih spodbud lahko izkristaliziral utemeljen in učinkovit simbol.

V Šavrinki so današnji slovenski Istrani našli v realni zgodovini osnovan ideal preteklosti. Odmevnost pa je povezana tudi z okoliščinami, v katerih se je porajal. V času novonastalih meja, v katerem je onemogočeno skupno poimenovanje pod imenom Istra, je nastala potreba po samoidentificiranju slovenskih Istranov nasproti Hrvatom in Italijanom, obenem pa tudi nasproti ostalim slovenskim pokrajinam. Tako razločevanje na eni in drugi strani omogoča prav identificiranje s Šavrini.¹⁰ V tem času iskanja lastnih korenin je s strani

¹⁰ O formaciji šavrinske identitete glej Brumen (1996).

literatov in umetnikov predstavljena Šavrinka postala primerna zgodovinska vez, ki je spomnila na (morda nekdanje)¹¹ poimenovanje s Šavrini. Ker pa je bilo v preteklosti to opredeljevanje le v zavesti drugih, torej "Nešavrinov", in je imelo morda celo negativen, slabšalen prizvok, ni bilo primerno za samoopredelitev. Potrebna je bila prav Šavrinka-jajčarica, da je "šavrinstvo" postalo sprejemljivo kot možnost (samo)identificiranja.

VIRI IN LITERATURA

- BRUMEN, Borut 1996: The State Wants It So, and the Folk Cannot Do Anything against the State Anyway. V: Narodna umjetnost 33/2: 139-155, Zagreb.
- CZOERNIG, Karl 1885: Die Ethnologischen Vorhältnisse Österreichischen Küstenlandes nach dem Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dec. 1880. Trst.
- DAROVEC, Darko 1992: Pregled zgodovine Istre. Koper.
- FRANCA, Marija 1990: Šavrinske zgodbe. Koper.
- FRANCA, Marija 1992: Šavrinske zgodbe, II. del. Koper.
- FRANCA, Marija 1995: Šavrinske zgodbe, III. del. Koper.
- KOCIJANČIČ, Alojz 1962: Šavrinske pesmi. Koper.
- MELIK, Anton 1960: Slovensko Primorje. Opis slovenskih pokrajin 4. Ljubljana.
- RAVNIK, Mojca 1996: Bratje, sestre, strniči, zermani. Družina in sorodstvo v vaseh v Slovenski Istri. Koper.
- RUTAR, Simon 1896: Trst in mejna grofija Istra. Ljubljana.
- TITL, Julij 1965: Socialno-geografski problemi na koprskem podeželju. Koper.
- TOME MARINAC, Bogdana 1994: Občina Izola. Etnološka topografija slovenskega etničnega ozemlja. Izola.
- TOMŠIČ, Marjan 1991: Šavrinke. Ljubljana.
- GIORDANO, Christian 1994: The gulf between state and society in Mediterranean cultures. V: Zbornik Mediterranean Societies: tradition and change, str. 237-255.
- JAKOMIN, Dušan 1989: Škedenjska krušarica. Trst.
- TARAMELLI, Torguato 1876: Del Teritorio di Capodistria. Udine.
- VERGINELLA, Marta 1990: Družina v Dolini pri Trstu v 19. st. Ljubljana.
- BARTH, Frederik 1970: Ethnic Groups and Boundaries. Oslo.
- BRAUDEL, Fernand 1989: Igre menjav 1: Materialna civilizacija, ekonomija in kapitalizem 15. - 18. st. Ljubljana.
- MALRIJE, Filip 1982: Identitet. V: Časopis za teoriju i sociologiju kulture i kulturnu politiku. Beograd.
- TITL, Julij 1988: Vodni mlini in mlinarstvo v Slovenski Istri. Koper.

¹¹ Nekdanje zato, ker obstajajo zgodovinski viri iz prejšnjega stoletja, ki govorijo o Šavrinih. Glej opombo št. 7.

BESEDA O AVTORICAH

ABOUT THE AUTHORS

Nataša Rogelja, absolventka etnologije in kulturne antropologije ter sociologije kulture na Filozofski fakulteti v Ljubljani. Članek je nastal na podlagi dveh seminarskih nalog: Različne identitete Šavrinke in fotostripa Potepanje po poteh jajčarice Marije.

Nataša Rogelja, graduate student of ethnology, cultural anthropology and the sociology of culture at the Faculty of Arts in Ljubljana. The article is based on two seminar papers: The different identities of the Šavrinka and the photo-strip On the trail of egg-woman Marija.

Špela Ledinek, absolventka etnologije in kulturne antropologije ter umetnostne zgodovine na Filozofski fakulteti v Ljubljani. Članek je nastal na podlagi dveh seminarskih nalog: Različne identitete Šavrinke in fotostripa Potepanje po poteh jajčarice Marije.

Špela Ledinek, graduate student of ethnology, cultural anthropology and history of art at the Faculty of Arts in Ljubljana. The article is based on two seminar papers The different identities of the Šavrinka and the photo-strip On the trail of egg-woman Marija.

144

SUMMARY

THE ŠAVRINKA AS A PERSON AND AS A SYMBOL

In the period from the late 19th century until the Second World War the inland area of Slovene Istria saw the development of a special trade in eggs. The egg trade was one of the numerous activities connected with Trieste, the economic, political, administrative and cultural centre of the north-western part of Istria. The economic boom of the Austro-Hungarian port stimulated agriculture and secondary activities in the town's hinterland.

The egg trade developed especially in the hilly region of Koper's hinterland because the soil was too poor there to provide market surpluses. Electrification and the increasing number of bakers in the town reduced the demand for straw and bread baked in these villages, while the trade in eggs developed and was additionally stimulated by the special taxes the Italian authorities introduced after the First World War.

Egg-selling was above all the domain of women who travelled to central Istria to buy eggs and then to Trieste to sell them. In the present Croatian part of Istria these women were called *Šavrinke* because they were - as the Istrians phrase it - "*from such places*". This ethnic and geographical identification acquired a professional dimension in the course of time and *Šavrinka* was the term used for a woman who bought and sold eggs (also in Slovene Istria)

Nowadays there are no more *egg-women*, but the *Šavrinke* lives on in a certain symbolic way. As a character from everyday life in the past of Istria the egg-woman has been presented and highlighted to the modern world in literature, art and folklore. An actual historical person became increasingly a myth and the egg-woman turned to be merely "*Šavrinka*", in the sense of an identification and presentation symbol of Istria.

RESUME

LA «ŠAVRINKA» EN TANT QUE PERSONNAGE ET SYMBOLE

Au cours de la période qui va de la fin du 19e siècle à la seconde guerre mondiale, un important trafic d'oeufs s'est développé dans la région intérieure de l'Istrie slovène. Le commerce d'oeufs était une de nombreuses activités directement liées à la capitale économique, politique, administrative et culturelle de la partie nord-ouest de l'Istrie: Trieste. En effet, l'ascension économique de ce port austro-hongrois encourageait la production agricole aussi que d'autres différentes activités secondaires dans les alentours de la ville.

145

Ce trafic d'oeufs s'est surtout développé dans les hauteurs de Koper (Capodistria), zone où la terre, très pauvre, donnait à peine quelques excédents à vendre sur le marché. En effet, suite à l'électrification et à l'augmentation du nombre des boulangeries dans la ville, la vente de foin et la production du pain tendaient à diminuer. En contrepartie, la vente d'oeufs devenait de plus en plus importante. L'essor de cette activité était également encouragée par les taxes, introduites par les autorités italiennes après la première guerre mondiale.

C'étaient surtout les femmes qui s'occupaient du commerce des oeufs. Elles achetaient des oeufs à l'intérieur de l'Istrie et les revendaient ensuite à Trieste. Dans la partie de l'Istrie aujourd'hui Croatie les marchandes d'oeufs étaient appelées «Šavrinke» en référence, ainsi qu'on le disait en Istrie intérieure, à leur région d'origine: la Šavrinija. Cette dénomination ethno-géographique désigna peu à peu un métier: «Šavrinka» devint le synonyme de marchande d'oeufs (y compris dans la partie slovène de l'Istrie).

Aujourd'hui, le métier de marchande d'oeufs n'existe plus. Néanmoins, il continue à vivre avec le sens symbolique de la «Šavrinka». En tant que personnage de la vie quotidienne de l'Istrie d'autrefois, la marchande d'oeufs a été présentée au monde d'aujourd'hui et mise en lumière sous les impulsions littéraires, artistiques et folkloriques contemporaines. Le personnage historique appartenant de plus en plus à la mythologie, la marchande d'oeufs est presque exclusivement devenue une «Šavrinka» - dans le sens d'un symbole identifiant et représentant l'Istrie.

JANUSOV RAZDELEK JANUS' DEPARTMENT

147

Elke-Nicole Kappus

Eine Zukunft für Triest
oder über die Rekontextualisierung
der Geschichte

Prihodnost za Trst
ali o rekontekstualizaciji
zgodovine

EINE ZUKUNFT FÜR TRIEST ODER ÜBER DIE REKONTEXTUALISIERUNG DER GESCHICHTE

Elke-Nicole Kappus

149

IZVLEČEK

Triestinità in italianità se še danes pogosto uporabljata kot sinonima. Pri tem se slovenska manjšina izključuje iz samopredstavitve mestne skupnosti. Mnogi Tržačani se sicer pritožujejo nad to situacijo, ki otežkoča skupno življenje obeh etničnih skupin v mestu, vendar jo pojasnjujejo kot 'logični rezultat' zgodovine. Prispevek skuša rekonstruirati razvoj triestinità v preteklosti in zahteva 'rekontekstualizacijo' zgodovine in novo definicijo triestinità.

AUSZUG

Triestinità und Italianità werden noch heute häufig als Synonym verwendet. Dabei wird die slowenische Minderheit aus der Selbstdarstellung des städtischen Gemeinwessens ausgeschlossen. Viele Triestiner beklagen zwar diese Situation, die das Zusammenleben der beiden ethnischen Gruppen in der Stadt erschwert, erklären sie jedoch als ein 'logisches Resultat' der Geschichte. Der Artikel versucht, die Entwicklung der Triestinità in der Vergangenheit zu rekonstruieren und fordert eine 'Rekontextualisierung' der Geschichte und eine Neudefinition der Triestinità.

In einem jüngst erschienen Artikel über die Zukunft Triests mahnt Diego de Castro die Triestiner zur Selbstreflexion: Sollte es der Stadt nicht gelingen, das 'Syndrom der *Triestinità*, "quella presunzione della propria superiorità rispetto agli altri e dalla conseguente difesa (...) del proprio status quo..." (De Castro 1997: 155) zu überkommen, so befürchtet der Autor, dann wird Triest unter Umständen die Gunst der Stunde und die Entwicklungsmöglichkeiten, die sich für Triest nach dem Ende des kalten Krieges ergeben haben, verpassen. De Castro steht mit seiner Kritik an der 'Mentalität' Triests nicht allein. Viele Triestiner beklagten und beklagen sich über die 'neurotische Komponente' der *Triestinità*. Fabio Cusin hatte bereits in der Nachkriegszeit den Triestiner 'particolarismo presuntuoso' kritisiert, den er darauf zurückführte, dass die Triestiner ihre Geschichte und Vergangenheit vollkommen isoliert wahrnehmen, "senza vederne

i nessi con la storia di altri paesi" (Cusin in Cervani 1983: 25). Aus dieser Geschichte der historischen Isoliertheit habe sich eben jener Aspekt der *Triestinità* entwickelt, in der die Umwelt - und auch die slowenische Minderheit in Triest - immer als 'Fremde', als 'Bedrohung' und möglicher 'Feind' wahrgenommen wurde, gegen den es die Eigenart der Stadt zu verteidigen galt. Viele Triestiner hatten gehofft, dass diese Mentalität mit den Entwicklungen nach dem Ende des Ost-West Konfliktes ein Ende haben würde. Wenn Triest erst einmal aus dem Schatten des Eisernen Vorhanges treten würde und in einem europäischen Kontext neue Aufgaben und Entwicklungsmöglichkeiten erhielte, so hatte ich seit 1989 in vielen Gesprächen gehört, dann würde sich die Mentalität Triests notwendigerweise und fast notgedrungen ändern; mit der politischen und wirtschaftlichen Öffnung würde Triest seinen Blick wieder der Welt zuwenden und sich dieser öffnen. Es ist demnach nicht De Castros Analyse der *Triestinità*, sondern vielmehr die Umkehrung von Ursache und Wirkung, die in seinem Artikel erstaunt. Hatten viele Beobachter angenommen, dass die strukturellen Veränderungen in der Region nach dem Ende des kalten Krieges unweigerlich auch zu Veränderungen in Triest und in der Folge auch zu einer Neudefinition der *Triestinità* führen würde, macht De Castro jeglichen sozialen Wandel in der Stadt von eben einer solchen Neudefinition der *Triestinità* abhängig.

Die Diskussion um die Zukunft Triests eröffnet demnach nicht nur die Frage nach den Bedingungen und Voraussetzungen sozialen Wandels, sie eröffnet - da alle Beteiligten übereinstimmen, dass es sich bei der *Triestinità* um ein 'Resultat' der Geschichte handelt - vor allem auch die Frage nach den Zusammenhängen zwischen Geschichte und kollektiver Identität und nach den Möglichkeiten und Bedingungen, diese Identität mit einem Blick auf die Zukunft trotz der 'Prägnanz der Geschichte' zu ändern. Diesen Fragen möchte ich zunächst nachgehen, um dann auf den 'Fall Triest' zurückzukommen.

GESCHICHTE UND IDENTITÄT

Im traditionellen Geschichtsverständnis stellt Geschichte die Basis und den Grundstein für das Verständnis der Gegenwart dar. Als Erfahrungsraum prägt Geschichte nicht nur die Gegenwart und die gegenwärtige Identität von Menschen und Kollektiven, sie formt auch den Erwartungshorizont hinsichtlich zukünftiger Entwicklungen und Ereignisse (Kosselleck 1979). Gegenwart und Zukunft erscheinen - in Triest und anderswo - daher als von der Geschichte konditioniert, wenn nicht gar determiniert.

In den letzten Jahren hat die historische Anthropologie jedoch ein 'alternatives' Geschichtsverständnis entwickelt, bei dem sie dem traditionellen Bild einer kausalen und linearen Geschichte ein dialektisches Verhältnis zwischen Gegenwärtigem, Vergangenen und Zukünftigem gegenüberstellt. 'Geschichte' wird dabei ausdrücklich nicht als ein Synonym für 'Vergangenheit' betrachtet,

sondern als eine selektive "Rekonstruktion der Vergangenheit... mit Hilfe von der Gegenwart entliehenen Gegebenheiten" (Halbwachs 1967:55). Geschichte ist somit immer 'aktualisierte Geschichte' (Giordano 1996), bei der die Anforderungen der Gegenwart - jedoch auch Pläne und Erwartungen für die Zukunft - die Interpretation des 'Erfahrungsraumes der Vergangenheit' beeinflussen, verändern und teilweise sogar deformieren (ibid.).

Geschichte kann demnach als ein gegenwärtiger und zukunftsorientierter Diskurs über die Vergangenheit verstanden werden, dessen Aufgabe darin besteht, die Gegenwart und die Zukunft historisch zu 'verankern' und ihnen dadurch Legitimität und Glaubwürdigkeit zu verleihen. Wenn jedoch Geschichte - mit dem Blick auf die Zukunft - einen Bogen von der Gegenwart zurück in die Vergangenheit spannt, dann heisst das auch, dass jede Wahrnehmung der Gegenwart und jede angestrebte Zukunft ihre ganz spezifische Geschichte - d.h. ihr ganz spezifisches Verhältnis zur Vergangenheit - entwickelt. Jede Vergangenheit ermöglicht daher potentiell eine Vielzahl von Geschichten, die jeweils von bestimmten Hoffnungen, Erwartungen und Interessen geformt und beeinflusst sind. Geschichte existiert daher immer im Plural: tatsächlich existiert in allen Gesellschaften eine Vielzahl von Interpretationen der Vergangenheit. Welche sich dabei als 'offizielle Geschichte' durchsetzt, ist letztendlich eine Frage gesellschaftlicher Interessen und vor allem gesellschaftlicher Macht.

151

Dieses 'alternative' Geschichtsverständnis eröffnet auch eine neue Perspektive auf das Verhältnis zwischen Geschichte und Identität: Als ein 'sense of sameness over time' (Gillies 1994: 3) ist die Identität von Individuen und Kollektiven notwendigerweise an den zeitlichen Bogen gebunden, den die Geschichte zwischen Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft spannt. Als 'logisches Resultat der Geschichte' konstituiert sich die 'Identität' und das Selbstverständnis eines Kollektivs demnach durch sein Verhältnis zur Vergangenheit und nicht durch die Vergangenheit selbst. Jeder neue, veränderte Blick auf die Vergangenheit verändert demnach das Selbstverständnis eines Kollektivs, jede veränderte Selbstwahrnehmung führt zu einer neuen Interpretation der Vergangenheit. Die von De Castro geforderte Modifikation und Neudefinition der *Triestinità* muss daher notwendigerweise mit einer Redefinition und einer Modifikation der Geschichte einhergehen, bzw. setzt diese voraus.

DIE REINTERPRETATION DER GESCHICHTE

Die Modifikation von Geschichte stellt keinesfalls eine Seltenheit, sondern vielmehr den Normalfall dar. Jede Epoche entwickelt ein Geschichtsverständnis, das sich von der vorherigen unterscheidet. Die Aktualisierung von Geschichte ist somit eine gebräuchliche und eine sogar notwendige Form der sozialen Adaption an sich verändernde Umwelten. Geschichte muss sich verändern, um

die Kontinuität mit der Vergangenheit trotz veränderter Ansprüche und Erwartungen an die Zukunft aufrechtzuerhalten. Da Geschichte nicht in Isolation, sondern "in conversation with others that occur in the context of community, broader politics and social dynamics" (Thelen 1989:1119) 'ausgehandelt' wird, muss sie auch mit den sich ändernden Interessen und Erwartungen sozial, politisch und wirtschaftlich 'signifikanter' Anderen in Einklang gebracht werden. Die 'Aktualisierung der Geschichte' kommt damit der Korrektur einer Standortbestimmung im Fluss der Zeit gleich und existiert als solche weder als 'Fakt' noch als 'Invention', sondern "as an epistemological enterprise, created in dialect and argument" (Middleton/Edwards 1990:9).

152

Obgleich Geschichte demnach situational konstruiert und formbar ist, sind ihrer 'Formbarkeit' doch Grenzen gesetzt: Indem Geschichte nämlich die Kontinuität eines Kollektivs über die Zeit hinweg beschreibt, kann ein Bruch mit dem bisherigen Verständnis der Vergangenheit zu einer solchen Krise im Selbstverständnis und dem durch die bisherige Geschichte legitimierten 'Gemeinsamkeitsglauben' (Weber 1978) führen, dass die Kontinuität und somit die Zukunft des Kollektivs selbst in Gefahr gerät. Die Geschichte des Kollektivs muss auch in ihrer Aktualisierung einen Raum darstellen, in dem die individuellen Lebensgeschichten, Erwartungen und Ansprüche der Mitglieder integriert werden können, da diese sonst ihr Zugehörigkeitsgefühl zum Kollektiv verlieren und ihre Mitgliedschaft 'kündigen' könnten. Dadurch wiederum wird das eigentliche Ziel der 'Aktualisierung der Geschichte' - die Beibehaltung des Kollektivs in sich verändernden Umwelten und die Adaption an Anforderungen der Gegenwart und Zukunft - zunichte gemacht. Die 'Aktualisierung der Geschichte' geht häufig schleichend und unbemerkt mit einem sich verändernden 'Zeitgeist' einher, ohne dass sie von den Mitgliedern des Kollektivs oder seiner Umwelt bemerkt wird. Erst in Momenten beschleunigten Wandels, die eine plötzliche oder radikale Neuorientierung notwendig machen, wird sie unter Umständen zu einem Problem.

Christian Giordano hat in der 'Zerstörung der Geschichte' und in der 'Reversibilität der Geschichte' zwei wichtige Formen der 'Aktualisierung der Geschichte' thematisiert. Die 'Zerstörung der Geschichte' bricht mit allem bisher Gewesenen, das nun als "'barbarisch', obskur und degeneriert erscheint" (Giordano 1996: 103), und überlässt sozusagen die Geschichte der Zukunft. Giordano weist auch darauf hin, dass dadurch der Gegenwart jegliche Legitimation durch die Vergangenheit entzogen wird und dass kaum eine gesellschaftliche Ordnung auf solch eine Legitimation verzichten kann¹. Die Idee der 'Reversibilität der Geschichte' ist dagegen weit verbreitet und lässt sich auch in Triest beobachten: Der Multikulturalismus, der heute in Triest von Vertretern

1 Die 'Zerstörung der Geschichte' lässt sich dagegen eher in Momenten der Revolte und Revolution - also in einer vorübergehenden Auflösung der gesellschaftlichen Ordnung - finden, vor allem wenn diese mit utopischem Gedankengut operieren.

zahlreicher gesellschaftlichen Institutionen und sozialen Gruppen als Kritik und angestrebte Alternative zu der eingangs beschriebenen *Triestinità* diskutiert wird, findet seine Legitimität in eben solch einer 'Umkehrung der Geschichte'. Im Verweis auf die kosmopolitische Handelsstadt des 18. und 19. Jahrhunderts wird dabei ein Bild von Triest entworfen, das 'eigentlich' und 'ursprünglich' multikulturell und weltoffen ist. Das bestehende Bild, in dem Triest "nichts anderes sein kann als italienisch" (Cusin in: De Castro 1997: 154), bzw. das Bild des 'Trieste italianissima', wird auf eine ideologische Verfehlung des 19. Jahrhunderts zurückgeführt und als solche demaskiert. Für die Zukunft gelte es nun, zur ehemaligen Triestiner *Multiculturalità* zurückzukehren. Die Epoche der ethno-nationalistischen Auseinandersetzungen, welche die heutigen Einstellungen und Mentalitäten in Triest tief geprägt haben, werden in dieser Zukunftsvorstellung ausgeklammert, ausradiert und vergessen.

153

Es stellt sich die Frage, ob es nicht - wie in den ehemals sozialistischen Ländern - des inneren und äusseren Drucks eines gesellschaftlichen Umsturzes oder zumindest einer 'sanften Revolution' bedarf, um eine solche 'Umkehrung der Geschichte' innerhalb einer relativ kurzen Zeitspanne, die zudem nicht selbst gewählt, sondern durch die Veränderungen in Mittel- und Osteuropa vorgegeben wurde, über alle lebendigen Erinnerungen und über die bisherige Geschichte hinweg gesellschaftlich konsens- und tragfähig zu machen. Zumindest hat sich diese 'alternative Geschichte' Triests bisher nicht als 'repräsentative Geschichte' durchgesetzt.

In der spezifischen Situation Triests lässt sich die notwendige 'Aktualisierung der Geschichte' also weder als eine 'Zerstörung' noch als eine 'Umkehrung der Geschichte' vorstellen. In Rückgriff auf Cusin, der die kritisierte *Triestinità* darauf zurückführt, dass die Triestiner ihre Entwicklung in der Vergangenheit als isoliert und losgelöst von der Welt wahrgenommen haben, könnte die Aktualisierung der Geschichte vielmehr in einer 'Rekontextualisierung' bestehen, bei der die *Triestinità* auch rückwirkend aus ihrem isolierten Rahmen herausgerissen und in einen breiteren europäischen Kontext integriert wird.

GESCHICHTE UND TRIESTINITÀ

Das von De Castro und Cusin beschriebene Geschichtsbild, auf dem die heutige, häufig kritisierte *Triestinità* beruht, lässt sich in den Worten des Historikers Ernest Sestan folgendermassen zusammenfassen: "La storia etnica e culturale di Trieste è rettilinea, omogenea nella sua sostanza, coerente nel suo sviluppo: è un incremento continuo delle premesse della sua lontana Romanità" (Sestan 1965: 62).

Dieses Geschichtsbild geht demnach von einer Kontinuität und Stabilität der *Triestinità* aus, die eindeutig und logischerweise an die ursprüngliche *Romanità*

- und da die *Romanità* die Grundlage der *Italianità* darstellt - an die heutige *Italianità* der Stadt gebunden ist, die es daher auch in der Zukunft zu pflegen und zu wahren gilt. Innerhalb dieser 'Logik' ist es verständlich, dass alle jene, welche dieser *Italianità* andere Geschichts- und Selbstbilder entgegenstellen, auch die slowenische Minderheit, als eine Gefahr für die *Triestinità* und für Triest selbst gesehen werden.

154

Nun ist sich jedoch die heutige Ethnizitäts- und Nationalismusforschung weitgehend darüber einig, dass ethnische und nationale Kollektive im heutigen Sinne erst durch massive Vereinheitlichungs- und Homogenisierungsprozesse in den vergangenen beiden Jahrhunderten entstanden sind. Der Verweis auf die 'primordiale Natur' der *Triestinità* wird in solch einer modernistischen Sicht - ebenso wie jegliche Idee einer ursprünglichen 'Homogenität' bzw. eines über die Geschichte der langen Zeiträume hinweg gleichbleibenden, stabilen Gemeinsamkeitsgefühls - geradewegs in die Kategorie der nationalen bzw. ethnischen Mythenbildung verwiesen (Heckmann 1991: 59). Wenn man nun jedoch Geschichte - wie ausgeführt - als einen zukunftsorientierten Diskurs über die Vergangenheit betrachtet, dann sagt uns das Triestiner Geschichtsbild mehr über die Positionen und Erwartungen der Triestiner Eliten zum Zeitpunkt seiner Entstehung als über die tatsächliche Vergangenheit der Stadt. Es gilt daher, näher zu analysieren, welche Zukunftserwartungen, welche Zwänge und welche 'Logik' diesem Geschichtsbild, das sich bis ins 19. Jahrhundert zurückverfolgen lässt, zugrundeliegen.

DIE TRIESTINITÀ IN DER GESCHICHTE

Wenn sich das 18. und 19. Jahrhundert durch ethnische und nationale Homogenisierungsprozesse auszeichnet, so war zuvor besonders das Leben in den Städten nach Auffassung vieler Autoren (z. Bsp. Cole 1985, Gellner 1991, Demandt 1996) gerade durch eine ausgesprochene kulturelle Heterogenität charakterisiert. Die soziale Grenze zwischen den verschiedenen Ständen, Gilden, Handwerks- und anderen sozio-professionellen Gruppen war - ganz im Sinne Frederic Barth's (Barth 1969) - durch kulturelle Besonderheiten markiert, die auch zu jeweils gruppenspezifischen 'Identitäten' führten (Cole 1985: 13). Ernest Gellner führt die Vielfalt an Kulturen und Identitäten auf das herrschende Prinzip gesellschaftlicher Ungleichheit zurück: "Gerade dadurch, dass die (unüberwindliche) Ungleichheit externalisiert, absolut gesetzt und betont wird, macht man sie erträglich, stärkt sie, indem man ihr die Aura der... Natürlichkeit verleiht" (Gellner 1991: 23).

Soziale Ungleichheit und kulturelle Differenz bedingten sich demnach gegenseitig und beide waren absolut und unüberwindbar. Sie waren auch durch Tradition und durch ein festgefügtes Weltbild so unhinterfragt gegeben, dass die verschiedenen sozio-professionellen Gruppierungen weder nach Gemeinsam-

BILINGUISMO MAI

155

**È STATO APPROVATO IN QUESTI GIORNI DAL
CONSIGLIO DEI MINISTRI IL DISEGNO DI
LEGGE PER IL BILINGUISMO. È L'ENNESIMO
TRADIMENTO DI UN REGIME VILE E SENZA
DIGNITÀ, È L'ENNESIMO INSULTO A TRIESTE
ITALIANA, ALLA SUA LINGUA, ALLA SUA TRA-
DIZIONE, ALLA SUA STORIA.**

**CONTRO IL BILINGUISMO
SABATO 9**

CORTEO TRICOLORE

**RITROVO IN VIALE XX SETTEMBRE ALLE ORE 8.30
PARTENZA CORTEO ALLE ORE 9**

FRONTE DELLA GIOVENTÙ FUAN

ICAMERATI

keiten suchten, noch die Differenz problematisierten. In Cole's Worten war Differenz und Ungleichheit "no matter... of mutual regard or disdain" (Cole 1981: 119). Auch Triest stellte in dieser Perspektive daher keine homogene 'Gemeinschaft' und die *Triestinità* keine alle Bewohner umfassende kollektive Identität im heutigen Sinne dar. Sie war vielmehr aufgefächert in eine Vielzahl von Identitäten und Lebensstilen, die jedoch nicht als 'ethnisch', sondern als 'ständisch' empfunden und akzeptiert - wenn nicht gar gewollt - wurden.

156

Nach Cole und anderen Autoren war es der Eintritt in das kapitalistische Wirtschaftssystem, der ihm Rahmen massiver Urbanisierung, Industrialisierung und Modernisierung das Gleichgewicht der absoluten Ungleichheit durcheinanderbrachte, und somit eine grundlegende Neugestaltung des Verhältnisses zwischen Kultur, Wirtschaft, Gesellschaft und Politik notwendig machte (Cole 1981; 1985).

Nachdem Triest 1719 im Rahmen der Modernisierungsbestrebungen des Habsburger Reiches - und gegen den Willen der alten Triestiner Eliten - zum Freihafen erklärt wurde, entstand um die alte Stadt herum eine neue, nach modernen städtebaulichen Überlegungen geplante Handelsstadt; eine begünstigende Gesetzgebung und die vielfältigen Möglichkeiten, welche die Handelsstadt boten, zogen Menschen nicht nur aus dem Triestiner Umland, sondern aus dem gesamten Habsburgerreich und aus sprichwörtlich aller Herren Länder nach Triest². Das neue Triest, als ein Projekt der Moderne geboren, wurde schnell zu einem derer 'multikulturellen Laboratorien' (Altermatt 1997: 86). Am Anfang, so könnte man sagen - und zwar unabhängig davon, ob man nun die alte Triestiner Kommune oder aber die neue Handelsstadt zum historischen Träger der *Triestinità* erklärt - stand in Triest die kulturelle Heterogenität.

DIE INTEGRATION KULTURELLER HETEROGENITÄT

Die Dynamik der Stadt und die Mobilität, die diese von ihren Bewohnern verlangte, war mit der alten, stabilen ständischen Ordnung unvereinbar. Wie Gellner bemerkt, ist "die alte Stabilität der sozialen Rollenverteilung... mit dem stetigen Wachstum und beständiger Innovation einfach inkompatibel" (Gellner 1991:41). Neue Berufszweige und Märkte, der zunehmende Bedarf an nicht-spezialisierten Arbeitern, das Aufkommen des Bürgertums, die gemeinsamen Interessen und die Interaktionen der Handelsleute verschiedenster Herkunft sprengten die alten exklusiven Gruppenzugehörigkeiten und führten zur Herausbildung einer Sphäre des wirtschaftlichen Lebens und Handelns, die allen linguistischen, religiösen und kulturellen und ethnischen Kollektiven der Stadt gemeinsam, d.h. 'öffentlich' war.

2 Bis zum Ende des 18. Jahrhunderts hatte sich die Einwohnerzahl der alten Kommune von etwa 6000 bereits versechsfacht. 1914 zählte Triest 240.000 Einwohner.

Cole weist darauf hin, dass "economic unification within (a territory)... required cultural uniformity as well" (Cole 1985: 10). Dort, wo die 'economic unification' in Europa zur Herausbildung nationaler Märkte führte, wurde die Nation zum neuen Ideal der gesellschaftlichen Ordnung. Auch die Einwohner Triests entwickelten das Bewusstsein "to be members of a Triestine nation" (Cattaruzza 1991: 191).

Diese 'Triestinische Nation' definierte sich jedoch nicht als eine nationale Einheit im heutigen Sinne, nach dem die Nation durch kulturelle und ethnische Homogenität und vor allem durch die Idee einer gemeinsamen Herkunft und Abstammung ihrer Mitglieder gekennzeichnet ist; die 'Triestiner Nation' war vielmehr eine wirtschaftliche Interessengemeinschaft, die bereit war, all jene zu integrieren, die dem gemeinsamen Wohlstand zugute kamen. Man sollte jedoch nicht vergessen, dass Max Weber in gemeinsamen wirtschaftlichen und damit verbundenen politischen Interessen die Grundlage eines jeglichen ethnischen und nationalen 'Gemeinsamkeitsglaubens' vermutete (Weber 1978). Die *Triestinità* als Ausdruck dieses langsam aufkommenden 'Gemeinsamkeitsglaubens' der Triestiner Bevölkerung betraf zwar zunächst nur den wirtschaftlichen, 'öffentlichen Raum' der Handelsstadt, während die verschiedenen Gruppierungen ausserhalb dieser gemeinsamen Sphäre weiterhin in 'segregierter Koexistenz' (Altermatt 1996) lebten, in der sie ihre jeweiligen kulturellen, sprachlichen, religiösen, ethnischen und andere gruppenspezifischen Identitäten bewahrten und pflegten; die 'Triestiner Nation' blieb den 'privaten' kulturellen Praktiken ihrer Mitglieder gegenüber weitgehend gleichgültig; dennoch bildete sie einen Rahmen, der den Raum für kulturelle Annäherung, kulturelle Synkretismen und kulturelle Assimilation schuf.

157

Im öffentlichen Raum der Handelsstadt setzte sich schnell das Italienische, oder besser das Venezianische, das als lingua franca den Handel des gesamten Mittelmeerraums beherrschte, als Verkehrs- und Umgangssprache durch. In der Vorstellung der 'stabilen, homogenen Geschichte' der Stadt wurde die Italophonie Triests häufig so gedeutet, dass die alte Kommune die fremden Händler und Handwerker assimiliert und dass somit die alte Stadt der modernen Handelsstadt ihren kulturellen Stempel aufgedrückt habe. Die Tatsache, dass sich der alte, eher friulanische Dialekt Triests nach der Proklamation des Freihafens zunehmend 'venezianisierte' deutet jedoch - neben anderem - eher auf eine weitgehende Überlagerung der alten Kommune durch die internationale Handelsstadt hin (Sestan 1965: 59; De Castro 1997: 156 e.a.). Der ursprüngliche friulanische Dialekt wurde, wie die anderen Sprachen der multikulturellen städtischen Gemeinschaft, in die Privatsphäre der Triestiner verdrängt.

Gerade die Tatsache, dass die lingua franca "was not linked to any specific national feelings" (Cattaruzza 1991: 191), erlaubte es, dass alle Triestiner sie als gruppenübergreifende 'Gemeinsamkeit' akzeptieren konnten. Die Italophonie stellte somit einen wichtigen Integrationsfaktor des multi-kulturellen

Gemeinwesens dar und es erscheint kein Wunder, dass diese gemeinsame Sprache bei der Definition der *Triestinità* eine solch prominente Rolle spielt(e).

158

Ein weiterer Integrationsfaktor war sicherlich der Strudel, in den die Stadt ihre Bewohner auf dem Weg in die Moderne riss. Alle Zeichen der Stadt waren auf Umbruch und auf die Zukunft gerichtet und man muss nur die Berichte von Reisenden lesen, um eine Ahnung von der Dynamik und der Lebendigkeit zu bekommen, die Triest von seinem Umland und von anderen Habsburger Städten der damaligen Zeit unterschied (Carmichael 1995). Es war nicht zuletzt die bedingungslose Zukunftsorientierung und der Glaube an die Moderne, der die Handelsstadt immer mehr von ihrem Hinter- und Umland entfernte. Die Grenze zwischen Umland und Stadt zeichnete sich demnach nicht nur zwischen dem Zentrum und der Peripherie, zwischen bäuerlichem und bürgerlichem Leben, sondern massgeblich zwischen Fortschrittsglaube und Traditionsgebundenheit ab. Aus dieser Opposition heraus wurde die Sprache der Stadt - die Italophonie - zum Synonym für Fortschritt, die Sprache des Hinterlandes - die Slawophonie - zum Synonym für Rückständigkeit und Immobilität.

Die *Triestinità* kann demnach bis ins 19. Jahrhundert als Ausdruck eines tatsächlich 'partikularen', städtischen Gemeinsamkeitsgefühls gelten, das sich durch die spezifische Entwicklung Triests in der zunehmenden Abgrenzung vom deutschsprachigen Herrscherhaus einerseits und vom slawophilen Umland andererseits herausbildete. Die Abgrenzung vom slawophilen Hinterland war jedoch keineswegs 'ethnischer' Art; sie entstand vielmehr durch die Kluft, die sich in der Lebensweise und daher auch in der Lebenswelt zwischen den Triestinern und den Bewohnern der Umgebung auftat. Auch die *Triestinità* stellte keine 'ethnische' Grösse dar; sie war vielmehr eine 'Dachkultur', die es ermöglichte, die linguistische, religiöse und kulturelle Vielfalt der Stadt zu integrieren.

In dieser Hinsicht verweist auch die Idee des römischen Ursprungs der Stadt nicht notwendigerweise auf die 'nationale' Italianità Triests. Rom konnte auch für ein Weltreich stehen, das den kulturellen Eigenheiten seiner Bewohner gegenüber ebenfalls relativ gleichgültig geblieben war, solange diese die politischen und wirtschaftlichen Interessen des Reiches nicht beeinträchtigten. Rom konnte daher ein Symbol für die kosmopolitische Stadt und Bezugspunkt für all ihre Einwohner sein. Der Verweis auf die Triestiner *Romanità* erlaubte es jedoch, die Italophonie und das städtische Gemeinwesen selbst in der Vergangenheit zu verankern und ihnen Legitimität für die Gegenwart und die Zukunft zu geben.

DIE NATIONALISIERUNG DER TRIESTINITÀ

Im 19. Jahrhundert hatte sich allerdings die Bedeutung des Begriffes 'Nation' so grundlegend geändert, dass diese Bezeichnung nicht mehr zur Definition des Triestiner Gemeinwesens passte: Wie Eric Hobsbaum zeigt, war 'die Nation' im liberalen Verständnis der Zeit zwar schon - eben wie in Triest - ein wirtschaftlicher

und politischer Zweckverband; er musste jedoch über eine bestimmte Grösse und Bevölkerungszahl verfügen, um als wirtschaftlich und militärisch 'überlebensfähig' erachtet zu werden. Neben diesem 'Schwellenprinzip' musste eine Nation über eine frühere staatliche Selbständigkeit, eine alteingesessene kulturelle Elite und über den Nachweis verfügen, sich in einem Krieg siegreich geschlagen zu haben. In diesen 'Bedingungskatalog' passte die Triestiner Nation nicht hinein. In der Logik und im Fortschrittsglauben jener Zeit war die Nation die politische und wirtschaftliche Organisationsform grosser gesellschaftlicher Gebilde und Märkte und man akzeptierte, dass kleinere Nationen und Nationalitäten - im 'Namen des Fortschritts' - verschwinden und sich in grössere Nationen auflösen würden (Hobsbaum 1991, Kap. 2). Die Homogenisierung der Moderne konnte nicht vor einem Stadtstaat - der zudem ein Projekt der Moderne war und somit als 'geschichtslos' galt - haltmachen. Die Triestiner Nation konnte nur als Teil einer grösseren Nation oder staatlichen Einheit existieren. Viele richteten ihre Hoffnungen auf ein 'erneuertes' und modernisiertes Habsburger Reich. Andere richteten dagegen ihren Blick auf die neue, fortschrittliche italienische Nation.

Als sich in den nationalen Diskursen Europas - vor allem im Rahmen der Vereinigungsbestrebungen Italiens und Deutschlands - das Herderische Konzept der Nation durchzusetzen begann, verlor die *Triestinità* als kultureller Ausdruck der kosmopolitischen Stadt ausserdem zunehmend an sozialem Konsens und Tragfähigkeit. Wo die Gleichung 'eine Nation - ein Staat - eine Kultur' zum politischen Ideal wurde, meinte man, dass das Zusammenleben der Völker zur Charakterlosigkeit führe, die Mischung von Völkern und Kulturen erschien nun als Sünde gegen "den Volksgeist und gegen den public spirit" (Demandt 1996:44). In der Definition von Gemeinwesen trat neben das Primat der gemeinsamen Interessen und der gemeinsamen Wirtschaft nach und nach das der gemeinsamen Kultur. Auch Triest wird 1854, ganz in diesem Sinne, als "*Città d'inferno, che mette cuori e coscienze a tariffa, ... rinnega, oggi per interesse, domani per viltà quella origine e quella nazionalità (sua)*" (Ressmann in: Apih 1988: 47). Triest wurde zunehmend als 'kulturlos' empfunden und kritisiert.

In diesem Klima, in dem 'Kultur' per se zur Definition von Gruppen und Gemeinschaften herangezogen wurde, war das städtische Gemeinwesen zunehmend zwischen ihren ökonomischen Interessen und der Suche nach einer gemeinsamen 'Kultur' hin- und hergerissen. Scipio Slataper schreibt zu Beginn des Jahrhunderts: "*E il travaglio delle due nature che cozzano ad annullarsi a vicenda: la commerciale e l'italianità. E Trieste non può strozzare nessuna delle due: è la sua doppia anima: si ucciderebbe. Ogni cosa al commercio necessaria è violazione d'italianità; ciò che né è vero aumento danneggia quello*" (Slataper 1954: 45).

Das Dilemma, vor dem sich Triest auf der Suche nach seiner 'nationalen' Kultur befand, lässt sich am Statistikenstreit der 70er Jahre des letzten Jahrhunderts deutlich machen, in dem es um die Formulierung der Frage nach der

nationalen Zugehörigkeit in den Volkszählungen des Habsburger Reiches ging: wurde die nationale Zugehörigkeit über die *Umgangssprache* definiert, so waren die Triestiner italienisch. Wurde sie dagegen über die *Muttersprache* bestimmt, so bestand Triest aus einer Vielzahl von Nationalitäten was in der Umsetzung der Nationalitätenrechte, die politische Vertretung und schulische Bildung in der eigenen nationalen Sprache zusicherten, dazu geführt hätte, dass auch die gemeinsame italophone öffentliche Sphäre, und damit die Triestinità, in eine Sprachenvielfalt zerfallen wäre. Um die Italophonie als verbindendes Element in der kosmopolitischen Stadt zu bewahren und die 'Triestiner Nation' zusammenzuhalten, konnte Triest "nichts anderes sein, als italienisch"³ (Cusin in: Der Castro 1997: 154), obgleich dadurch dem 'kulturellen Selbstbestimmungsrecht' der nationalen Gruppierungen, aus denen sich die Triestiner Bevölkerung zusammensetzte Unrecht geschah.

Um die *Italianità* der Stadt zu bekräftigen und gegenüber dem Habsburger Reich einzuklagen, wandten sich die italophonen und -philen Eliten im Rahmen des neuen nationalen Diskurses in einer Art 'wilful nostalgia' (Robertson 1992) auf der Suche nach den Ursprüngen Triests der Vergangenheit zu. Nicht zuletzt Dank der Geschichtsforschung, der Archäologie und der Linguistik gelang es den Triestiner Eliten, sich in Rückgriff auf die 'römischen Ursprünge' der Stadt - und ganz im Sinne der Zeit - als homogene 'Kulturnation', als Träger der reichen kulturellen und 'nationalen' italienischen Traditionen darzustellen (Aph 1988: 76).

Charles Taylor hat darauf hingewiesen, wie stark der Herderische Nationengedanke und die Suche nach der nationalen Kultur und deren Ursprüngen mit dem neuen Ideal der 'Authentizität' zusammenhängen, das er auf den beschriebenen Niedergang der 'alten', hierarchischen kulturelle differenzierten Ordnung der Gesellschaft zurückführt: Indem die soziale Stellung, welche bisher die (sozialen und kulturellen) Identitäten von Gruppen und Individuen bestimmt hatten, nicht mehr durch stabile Umwelten und Traditionen unhinterfragt gegeben waren, mussten Identitäten - als Ergebnis des Prozesses des 'Sich Erkennens und anerkannt sein' (Greverus 1978, 229) nunmehr neu gesellschaftlich ausgehandelt werden. Da die neue Gesellschaft zunehmend Gleichheit und soziale Mobilität proklamierte, konnten Identitäten in der modernen Gesellschaft nicht länger an soziale Rollen gebunden sein. Identität wird nun über das neue Ideal der 'Authentizität', über die "Treue gegen sich selbst... gegenüber seiner Originalität" (Taylor 1992: 20) definiert. Dies bedeutet auch, dass die Eigenart von Menschen und Kollektiven sich nicht mehr "aus der Gesellschaft ableiten (lässt), sie muss im Inneren und aus dem Inneren erzeugt werden" (ibid., 21). Identitäten wurden nicht länger über momentane Lebenswelten, sondern über die Treue zur eigenen Herkunft und zur eigenen, im nationalen Diskurs formu-

3 In dieser Hinsicht entsprach die 'Italianità' Triests nicht nur den Interessen der italienisch-nationalen Gruppierungen, sondern auch der kosmopolitischen Kreise.

lierten und teilweise produzierten 'nationalen' Kultur bestimmt. Dadurch kam es in gewissem Sinne zu einer Umkehrung der alten gesellschaftlichen Organisation von Differenz: war die kulturelle Heterogenität in der alten Welt der Ausdruck externalisierter gesellschaftlicher Ungleichheit (Gellner 1991: 23), wurde nun die Kultur per se herangezogen, um Differenzen zwischen und die Identitäten von Menschen und Kollektiven zu markieren.

Mit diesem Paradigmenwechsel im 'Identitätsmanagement' änderte sich nicht nur die Selbstdarstellung der *Triestinità*, sondern vor allem auch die Integrations- und Assimilationskraft der Stadt: Konnte ein Individuum, das aus dem slawophonen Land in die italophone Stadt zog, bisher seine Bezugsgruppe - und seine Identität - aufgrund seiner neuen Lebenswelt ändern und zum 'Triestiner' bzw. zum 'Italiener' werden, machte das Postulat der Authentizität einen solchen Wechsel des Bezugssystems nun unmöglich, denn wie Taylor bemerkt: "Assimilation ist die Todsünde gegen das Ideal der Authentizität" (Taylor 1992: 29). Solange die *Triestinità* über politische oder wirtschaftliche Inhalte - oder über die Opposition zum slawophilen Umland und zum deutschsprachigen Herrscherhaus definiert worden war, war die Integration in die italophone Stadt für all jene, die am städtischen Projekt der Moderne teilnehmen wollten, möglich. Mit dem Postulat der Treue gegenüber sich selbst, seiner Herkunft, Sprache und Kultur wurde es unmöglich zum 'Italiener' bzw. zum 'Triestiner' zu werden. Während die *Triestinità* und auch die *Italianità* - die im Ursprung viel eher eine Italophone war - Ausdruck einer städtischen Integration kultureller Unterschiede war, machte die Nationalisierung bzw. Ethnisierung von Kultur die weitere Integration der städtischen Heterogenität unmöglich⁴.

Indem der ethnische Nationalismus Gemeinschaften über ihre 'Kultur' definiert, akzentuiert er kulturelle Verschiedenheit innerhalb des eigenen Kollektivs als "unerwünschte Unterschiedlichkeit und Unangepasstheit, die es zu assimilieren oder, in seiner schärferen Variante, gewaltsam zu vertreiben (gilt)" (Heckmann 1991: 64). Dieser Assimilationsdruck führt jedoch - gerade aufgrund des Postulats der Authentizität - zu Widerstand und somit fast automatisch zu einem "Konstituierungsprozess ethnischer Minderheiten" (ibid.). In Triest kam es zur zunehmenden Ethnisierung und nationalen Polarisierung - und aufgrund des grossen und weiter wachsenden Bevölkerungsanteils, der aus dem slowenischen Hinterland stammte - zu einer schrittweisen Bipolarisierung⁵ der städtischen Gesellschaft, an der das kosmopolitische Gemeinwesen zerbrach.

4 Im Jahr 1880 stellte die Volkszählung bei der Nachfrage der Umgangssprache 5.200 Deutsche, 89.000 Italiener und 46.000 Slowenen fest. Im Jahr 1910 12.000 Deutsche, 119.000 Italiener und 51.000 Slowenen, wozu noch 38.600 Ausländer kamen, die fast ausnahmslos Italiener aus dem Königreich waren (weiter 1965: 46). Diese Zahlen zeigen, dass sich in der multi-kulturellen Stadt bereits nationale Blöcke geformt hatten.

5 Bzw. zu einer Dreiteilung, wenn man auch die germanophone Bevölkerung mitbedenkt, die im heutigen Diskurs bereits häufig vergessen wird.

Nach dem Zerfall des Habsburger Reiches und der Integration Triests in die italienische Nation konnte der italienische Staat und der italienische Faschismus geradewegs an das nationalisierte Triestbild des 19. Jahrhunderts anknüpfen; sie machten das 'Trieste italianissima' zum einzig gültigen 'repräsentativen Diskurs' und versuchten, das Projekt der Triestiner *Italianità* zu vollenden. Dabei versuchte man nicht nur, die kulturellen Gruppen, die nun zu nationalen Minderheiten geworden waren, zu assimilieren, sondern man tabuisierte auch alle Erinnerungen an die kosmopolitische Stadt und an die 'citta fedelissima' zu der Triest nur hundert Jahre zuvor, 1819, aufgrund besonderer Habsburgtreue ernannt worden war (Weiter 1965: 45). Die Gemeinsamkeiten, die die unterschiedlichen ethnischen Kollektive einst in einer gemeinsamen *Triestinità* verbunden hatten, wurden somit aus dem sozialen Bewusstsein der Stadt getilgt. Die Zwangsassimilation der Triestiner 'Minderheiten' blieben zwar weitgehend erfolglos; dennoch wurde Triest unter italienischer Herrschaft weiter italianisiert; teils durch die 'Nationalisierung' der staatlichen und lokalen Institutionen, teils durch die Ansiedlung von Italienern und auch weil viele derer, die im Handel und in der Verwaltung der Stadt gearbeitet hatten, Triest verliessen und die Stadt dadurch ihre 'Multikulturalität' nahmen. Nun wurde *Italianità* und *Triestinità* endgültig zu einem Synonym - nun Triest wurde 'italianissima. Und an diesem Selbstbild hat sich bis heute - trotz der massiven politischen Veränderungen und massiven Wandel seit der ersten Integration in Italien nichts geändert

ÜBER DIE FOSSILISIERUNG DER TRIESTINITÀ

Dieser kurze, bruchstück- und lückenhafte Abriss der Entwicklung Triests von der '*Triestiner Kommune*' über die '*Triestiner Nation*' bis zum '*nationalen Triest*' zeigt, dass die *Triestinità* über weite Teile der Vergangenheit eine 'Kategorie im Wandel' darstellte, die auf einer beständigen 'Reinterpretation der Vergangenheit' und 'Aktualisierung der Geschichte' beruhte. Das Selbstbild und die Selbstdarstellung der Triestiner haben dabei sensibel jede Strömung des europäischen Zeitgeistes aufgegriffen. Der '*particolarismo*' Triests scheint dabei weniger in Triests 'inneren', vom Rest der Welt losgelösten Entwicklung, sondern vielmehr darin zu liegen, dass sie als 'Projekt der Moderne' deren Entwicklungen sozusagen in einem Zeitraffer ausgesetzt war. Die *Triestinità* - und die Geschichte Triests - wurde dabei stets in Hinblick auf die Zukunft, in Hinblick auf die zu integrierende städtische Gemeinschaft und auf deren Positionierung in einem weiteren politischen und ökonomischen Kontext formuliert.

Taylors Beobachtung hinsichtlich des Paradigmenwechsels im Identitätsmanagement der Moderne eröffnet einen weiteren, wichtigen Aspekt auf die Problematik der *Triestinità*, wenn er die im Ideal der Authentizität proklamierte "innerliche, gleichsam monologische Erzeugung einer Identität" (Taylor 1992, 21) als einen Trugschluss entlarvt. Da Identitäten immer einen dialogischen

Charakter besitzen, bleibt auch die neue, 'intern' formulierte 'Identität' in der Moderne vollständig von der Anerkennung durch die Umwelt und der signifikanten Anderen abhängig. Taylor stellt daher fest, dass "in der Kultur, die sich um dieses Ideal (der Authentizität) gebildet hat,... die Anerkennung eine herausragende Rolle (spielt)" (ibid., 25). Tatsächlich war der Diskurs der *Triestinità* im 19. Jahrhundert zunehmend nach aussen, zunächst an Habsburg, später an den italienischen Staat - d.h. an den jeweils politisch relevanten Bezugspunkt -, adressiert. Die Suche nach der Anerkennung durch politisch 'signifikante Andere' gewann dabei die Oberhand über das anfängliche Projekt der innerstädtischen Integration. Wenn Marina Cattaruzza die Entwicklung Triests als einen "caso emblematico di modernizzazione imperfetta" (Cattaruzza in: Apih 1988: 69) beschreibt, so könnte man hinzufügen, dass es sich bei der heutigen *Triestinità* auch um das Ergebnis einer fehlgeschlagenen bzw. fehlgeleiteten 'Integration' der städtischen kulturellen Heterogenität handelt.

Man hat Triest häufig einen 'egozentrischen Blick' vorgeworfen, eben weil die eigene Partikularität als ein Ergebnis der 'inneren, homogenen Entwicklung' gesehen wird, durch die Triest als eine 'italienische Insel' in einem slowenischen Umfeld erscheint. Anhand Taylors Beobachtung könnte man diese Analyse jedoch auch umdrehen: Triest hat seinen Blick in der Suche nach Anerkennung so nach aussen gerichtet und seine Selbstdefinition und Selbstdarstellung so vollständig von seinem nationalen Umfeld abhängig gemacht, dass eine Bestandsaufnahme der 'aktuellen Triestinità' verhindert und unmöglich gemacht wurde. Eine Einschätzung der eigenen Fähigkeiten und Kapazitäten, im Rahmen der neuesten europäischen Entwicklungen wieder eine 'Brückenfunktion' zwischen Ost- und West und zwischen Süd- und Nord wahrzunehmen, setzt daher in gewissem Masse nicht nur eine Öffnung der Triestinità nach aussen, sondern vor allem einen inneren Diskurs über die Triestinità voraus.

SCHLUSSBEMERKUNG

Kulturelle und ethnische Vielfalt hat es in Triest immer gegeben. In diesem Artikel wurde gezeigt, dass nicht die 'Italianità', sondern die kulturelle Heterogenität die Konstante in der Triestiner Vergangenheit und Gegenwart darstellt. Was sich jedoch im Laufe der Zeit - und mit dem jeweiligen Zeitgeist - geändert hat, ist die „soziale und politische Organisation der kulturellen Unterschiede“ (Barth 1969). Aus einem segregierten 'multikulturellen' Zusammenleben in der Handelsstadt hat der Nationalismus nationale Blöcke gemeißelt. Indem die Stadt nicht mehr als Freihafen im Habsburger Kontext, sondern als Stadt im nationalen Kontext nach klaren Zugehörigkeiten suchte, hat sich der Bezugsrahmen, innerhalb derer sich der Triestiner Geschichtsdiskurs entwickelte, verlagert. Das Projekt eines Triestiner Freistaats, in dem Triest sich selbst Referenzpunkt und die *Triestinità* wieder Ausdruck eines Gemeinsam-

keitsgefühls *aller* Triestiner hätte sein können, wurde nie realisiert. Mit der Rückkehr Italiens wurde der Diskurs der Triestinità - verstärkt noch durch die Lage im Schatten des Eisernen Vorhanges - völlig in Bezug auf die Nation und darüber hinaus auf das westliche Bündnis geführt. Dabei wurde die kulturelle Vielfalt, die wie gezeigt wurde die Spezifität der 'Triestinità' ausmachte, aus dem gesellschaftlichen Bewusstsein ausgeblendet und sanktioniert.

164

Die Suche nach der Anerkennung der Triestiner *Italianità* durch die politisch 'signifikanten Anderen' hat dazu geführt, dass die 'Politik der Anerkennung' nach innen in Triest zunehmend in den Hintergrund trat. Dass eine solche Anerkennung vor allem der slowenischen Minderheit in Triest - als 'Relikt' der ehemaligen kulturellen Heterogenität - auch heute noch vorenthalten wird, dafür gibt es zahlreiche, ja unendliche Beispiele. Während man im politischen Diskurs mancher Triestiner Gruppierungen noch immer von - wenn auch seltener werdenden - Diffamierungen sprechen kann, zeichnet sich das Alltagswissen der italienischen Triestiner durch ein erstaunliches Nichtwissen und Desinteresse - und eben gerade dadurch durch Nichtanerkennung - gegenüber der slowenischen Minderheit aus. Da im Alltagsgebrauch die Bezeichnung 'Triestiner' noch immer als ein Synonym für 'Italiener' gebraucht wird, werden die Slowenen aus dem Gemeinwesen der *Triestinità* ausgeschlossen. Bestenfalls werden die Triestiner Slowenen, wie Elio Apih bemerkt 'irgendwie als Italiener gesehen, "die slowenisch sprechen und nicht als Slowenen italienischer Staatsbürgerschaft, die das Recht darauf haben, ihre Sprache und die Kultur zu pflegen" (Apih 1988). Da führt die Idee, dass der Papst bei einem Triestbesuch die slowenische Kirchengemeinde in ihrer Muttersprache begrüßen könnte, noch immer zu Aufregung und Protest, "weil da der Eindruck entstehen könnte, Triest sei eine multi-kulturelle und keine italienische Stadt". Die Liste der kleinen Alltagslichkeiten, die von der Ignoranz und dem Desinteresse an den slowenischen Mitbewohnern - die gleichzeitig Geschäftspartner, Freunde, Familienangehörige sind - ist lang und würde viele Seiten füllen. Alle bezeugen jedoch, dass der Politik der Anerkennung - nicht nur gegenüber der slowenischen Minderheit - aber auch gegenüber der Vergangenheit Triests - bisher wenig Tribut gezollt wurde.

Die Triestinità, so könnte man sagen, hat sich im vergangenen Jahrhundert von einer 'Formel' innerstädtischer Integration zu einem image-management der nationalen Zugehörigkeit gewandelt. Dass sich daran auch nach der Beilegung der Grenzfrage nichts grundsätzliches geändert hat, ist nicht notwendigerweise verwunderlich. Zu Beginn dieses Artikels wurde darauf aufmerksam gemacht, dass sich Identität, ebenso wie die Interpretation der Vergangenheit - in der Auseinandersetzung mit der Umwelt und mit einer angestrebten Zukunft formuliert. Die Möglichkeiten einer freien Zukunftsgestaltung waren jedoch in Triest nach den Wirren des zweiten Weltkrieges im Schatten des Eisernen Vorhanges - im wahrsten Sinne des Wortes - 'begrenzt'. "Wo man keine Zukunft sieht, da hält man sich eben an der Vergangenheit

fest" sagte mir auch viele Triestiner. Auch der politische Bezugsrahmen war durch die 'Teilung der Welt' in zwei antagonistische ideologische Blöcke klar gegeben. Die häufig kritisierte 'Fossilisierung der Geschichte' in Triest ist daher nicht nur im Rahmen der 'inneren Geschichte' Triests, sondern auch im Rahmen des politischen Umfeldes zu sehen.

Ein genauer Blick zeigt auch, dass es in Triest viele Initiativen gab und gibt, die gespaltene Seele Triests - wobei diese Spaltung nicht mehr, wie zu Zeiten Slatapers, zwischen der Ökonomie und der Kultur sondern zwischen zwei Kulturen, der italienischen und der slowenischen, verläuft - wieder zu vereinen. Diese Initiativen entstanden jedoch nicht in der offiziellen Sphäre, sondern in der privaten Sphäre der Stadt. Im Alltagsleben der Stadt leben nämlich Italiener und Slowenen schon lange gemeinsam 'als Triestiner. Vergleicht man diese Konstellation mit der Situation im Freihafen, dann lässt sich wiederum eine Umkehrung feststellen: War das Alltagsleben dort durch eine „segregierte Koexistenz“ (Altermatt 1996) der verschiedenen ethnischen und kulturellen Gruppierungen gekennzeichnet, deren Gemeinsamkeit nur in der gemeinsamen öffentlichen Sphäre ihren Ausdruck fand, so liegt die Gemeinsamkeit der slowenischen und italienischen Triestiner heute im Alltagsleben, während sich die öffentliche - und vor allem die politische - Sphäre durch eine vollständige „segregierte Koexistenz“ der beiden Bevölkerungsgruppen auszeichnet.

165

Die 'Politik der Anerkennung', die Taylor als Grundlage der Organisation kultureller Differenz in der Moderne definiert hat, und die nach ihm nur in der „gegenseitigen Anerkennung unter Gleichgestellten... eine zufriedenstellende Lösung finden kann“ (Taylor 1993: 42) fordert jedoch genau die Anerkennung kultureller Verschiedenheit in der öffentlichen Sphäre. Die Zukunft Triests erfordert daher eine Reorganisation des öffentlichen Raumes, durch das Triest zum gemeinsamen Forum aller Triestiner werden kann. Die wirtschaftlichen Möglichkeiten, die das 'neue Europa' Triest offeriert, können dabei durchaus als Bindeglied zwischen den beiden Bevölkerungsgruppen wirken, denn, wie Weber bemerkte, sind gemeinsame wirtschaftliche und politische Interessen die Grundlage für jegliches „Gemeinsamkeitsgefühl“ - und demnach auch die Grundlage für eine Neudefinition der *Triestinità*.

Eine solche *Triestinità* findet jedoch kein Modell in der Vergangenheit. Sie stellt ein politisches Projekt der Zukunft dar, das Triest auch kaum - anders als in der eingangs gestellten Forderung De Castros - alleine verwirklichen kann. Da die *Triestinità* im Dialog mit den politisch 'signifikanten Anderen' ausgehandelt wird, müssen auch der italienische Staat und Europa bewusst ein Umfeld und Projekte schaffen, in dem Triestiner Slowenen und Italiener zum gemeinsamen Handeln aufgerufen werden. Zunächst gilt es jedoch, einen Raum zu schaffen, das den gemeinsamen öffentlichen und offenen Dialog über die Redefinition der *Triestinità* ermöglicht. Dabei müssen klare Zeichen gesetzt werden, dass Triest in einem Europa, das immer weiter zusammenwächst, nicht länger „nur italienisch“

sein kann. Die *Triestinità* bleibt dabei zwar auch weiterhin ein Projekt der Zukunft; sie kommt jedoch der Realität durch die Anerkennung der eigenen kulturellen Heterogenität gleichzeitig näher.

LITERATURLISTE

- ALTERMATT, Urs (1996): Das Fanal von Sarajevo. Ethnonationalismus in Europa. Zürich: NZZ
- APIH, Elio (1988): Trieste: Rom
- CARMICHAEL, Cathie (1995): Locating Trieste in the eighteenth and nineteenth centuries. In: Borut Brumen & Zmago Šmitek :MESS (Mediterranean Ethnological Summer School): 11-21
- CATTARUZZA, Marina (1991): Slovenes and Italiens in Trieste, 1850-1914. In: M. Engman e.a. (Hg.): Ethnic identity in urban Europe. Worcester: Billings&Sons: 189-220
- CERVANI, Giulio (1983): Gli "Appunti alla storia di Trieste" di Fabio Cusin ed il problema storico del particolarismo triestino. In: Cusin, Fabio (1983): Appunti alla storia di Trieste. Verona: Del Bianco: 7-56
- COLE, John W. (1981): Ethnicity and the rise of nationalism. In: Sam Beck & John W. Cole: Ethnicity and Nationalism in South Eastern Europe. Papers on European and Mediterranean Societies. Amsterdam: 105-134
- COLE, John W. (1985): Culture and Economy in Peripheral Europe. In: Ethnologia Europea XV: 3-26
- CUSIN, Fabio (1983): Appunti alla storia di Trieste. Verona: Del Bianco
- DE CASTRO, Diego (1997): Il futuro di Trieste. In: Tito Favoretto e Ettore Greco (Hg.): Il confine riscoperto. Milano: Franco Angeli: 154-162
- DEMANDT, Alexander (1996): Patria Gentium - Das Imperium Romanum als Vielvölkerstaat. In: Klaus J. Bade (Hg.): Die multikulturelle Herausforderung. München: Beck: 27-45
- GELLNER, Ernest (1991): Nationalismus und Moderne. Berlin: Rotbuch
- GIORDANO, Christian (1996): The Past in the Present: Actualized History in the Social Construction of Reality. In: FOCAAL 26/27: 97-107
- GREVERUS, Ina-Maria (1978): Kultur und Alltagswelt. München: Beck
- HALBWACHS, Maurice (1967): Das kollektive Gedächtnis. Stuttgart: Enke
- HECKMANN, Friedrich (1991): Ethnos, Demos und Nation, oder: Woher stammt die Intoleranz des Nationalstaats gegenüber ethnischen Minderheiten? In: Uli Bielefeld (Hg.): Das Eigene und das Fremde. Neuer Rassismus in der alten Welt?. Hamburg: Junius: 51-78
- HOBBSBAUM, Eric J. (1990): Nations and Nationslism since 1970. Cambridge: University Press
- KOSSELLECK, Reinhard (1979): Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten. Frankfurt: Suhrkamp
- MIDDLETON, David / Derek Edwards (1990): Introduction. In: Ibid.: Collective remembering. London u.a.: Sage
- ROBERTSON, Robert (1992): Globalization and the Nostalgic Paradigma. In: Ibid.: Globalization - Social Theory and Global Culture. London: Sage: 146-163
- SESTAN, Ernesto (1965): Venezia Giulia. Lineamenti di una storia etnica e culturali. Bari
- SCHRÖDER, Ingo (1997): Conflicting narratives of conflicts. Unveröffentlichtes Manuskript
- TAYLOR, Charles (1993): Multikulturalismus und die Politik der Anerkennung. Frankfurt: Suhrkamp
- TENBRUCK, Friedrich H. (1990): Repräsentative Kultur. In: Hans Haferkamp (Hg.): Sozialstruktur und Kultur. Frankfurt: Suhrkamp 20-53
- THELEN, D. (1989): Memory and American history. In: Journal of American history 75: 1117-1129
- VEITER, Theodor (1965): Die Italiener in der Österreichisch-Ungarischen Monarchie. Eine volkspolitische und nationalitätenrechtliche Studie. München: Oldenbourg
- WEBER, Max (1978): Ethnic Groups. In: ibid. Economy and Society Bd. 1: Berkeley: University of California Press: 385-398

PRIHODNOST ZA TRST ALI O REKONTEKSTUALIZACIJI ZGODOVINE

Elke-Nicole Kappus

167

V pred kratkim objavljenem članku o prihodnosti Trsta Diego de Castro poziva Tržačane k samorefleksiji: Če mestu ne bo uspelo preseči 'sindroma *triestinità*, "quella presunzione della propria superiorità rispetto agli altri e dalla conseguente difesa (...) del proprio status quo..." (De Castro 1997: 155), se avtor boji, da utegne zamuditi ugoden trenutek in razvojne možnosti, ki so se za Trst pokazale po koncu hladne vojne. De Castro s svojo kritiko 'mentalitete' Trsta ni osamljen primer. Mnogi Tržačani so se pritoževali in se pritožujejo nad 'nevrotično komponento' *triestinità*. Fabio Cusin je že po vojni kritiziral tržaški 'particolarismo presuntuoso', ki si ga je razlagal s tem, da Tržačani vidijo svojo zgodovino in preteklost popolnoma izolirano, "senza vederne i nessi con la storia di altri paesi" (Cusin v Cervani 1983: 25). Iz te zgodovine historične izoliranosti se je razvil ravno tisti vidik *triestinità*, v katerem se okolje - in tudi slovenska manjšina v Trstu - razume kot 'tujec', kot 'nevarnost' in možni 'sovražnik', pred katerim je treba braniti posebnost mesta. Mnogi Tržačani so upali, da bodo razvojni procesi po koncu konflikta med Vzhodom in Zahodom naredili konec tej mentaliteti. V mnogih pogovorih od leta 1989 dalje sem slišala, da bi se mentaliteta Trsta z umikom iz sence železne zaves, s čimer bi v evropskem kontekstu dobil nove naloge in razvojne možnosti, nujno in malodane po sili razmer spremenila; s politično in gospodarsko odprtostjo bi Trst svoj pogled spet obrnil k svetu in se mu odprl. Potemtakem ni De Castrova analiza *triestinità* tisto, kar preseneča v njegovem prispevku, temveč obrnitev vzroka in posledice. Če so mnogi opazovalci domnevali, da bodo strukturalne spremembe v regiji po koncu hladne vojne neogibno privedle tudi do sprememb v Trstu in posledično do nove definicije *triestinità*, je za De Castra vsaka socialna sprememba v mestu odvisna prav od neke nove definicije *triestinità*.

Diskusija o prihodnosti Trsta torej ne odpira samo vprašanja o pogojih in predpostavkah socialne spremembe, temveč - ker vsi udeleženi soglašajo, da gre pri *triestinità* za 'rezultat' zgodovine - predvsem tudi vprašanje o povezavah med zgodovino in kolektivno identiteto in o možnostih in pogojih, da se s pogledom,

obrnjenim v prihodnost, ta identiteta kljub 'moči pečata zgodovine' spremeni. Najprej bi rada raziskala ta vprašanja, da bi se potem vrnila k 'primeru Trst'.

ZGODOVINA IN IDENTITETA

168

V tradicionalnem pojmovanju zgodovine je zgodovina osnova in temeljni kamen za razumevanje sedanjosti. Kot izkustveni prostor ne zaznamuje samo sedanjosti in sedanje identitete ljudi in kolektivov, temveč oblikuje tudi horizont pričakovani glede bodočih razvojnih poti in dogajanj (Kosselleck 1979). Sedanjost in prihodnost se zato zdita - v Trstu in kje drugje - kot pogojeni, če ne celo determinirani z zgodovino.

Toda v zadnjih letih je historična antropologija razvila 'alternativno' razumevanje zgodovine, pri katerem je tradicionalno podobo kavzalne in linearne zgodovine soočila z dialektičnim razmerjem med sedanjim, preteklim in prihodnjim. Pri tem se na zgodovino ne gleda izrecno kot na sinonim za 'preteklost', temveč kot na selektivno "rekonstrukcijo preteklosti /.../ s pomočjo iz sedanjosti izposojenih danosti" (Halbwachs 1967: 55). Zgodovina je potemtakem vedno 'aktualizirana zgodovina' (Giordano 1996), pri kateri zahteve sedanjosti - pa tudi načrti in pričakovanja za prihodnost - vplivajo na interpretacijo 'izkustvenega prostora preteklosti', ga spreminjajo in deloma celo deformirajo (ibid.).

Zgodovino je torej mogoče razumeti kot sedanji in v prihodnost usmerjen diskurz o preteklosti, katerega naloga je, da sedanjost in prihodnost historično 'zasidra' in jima s tem da legitimnost in verodostojnost. Če pa zgodovina - s pogledom na prihodnost - napne lok iz sedanjosti nazaj v preteklost, pomeni to tudi, da vsako razumevanje sedanjosti in vsaka zamišljena prihodnost razvije svojo povsem specifično zgodovino - to je svoje povsem specifično razmerje do preteklosti. Vsaka preteklost zato potencialno omogoča raznolikost zgodovin, ki jih vsakokrat oblikujejo in na katere vsakokrat vplivajo določena upanja, pričakovanja in interesi. Zgodovina zato obstaja vedno v množini: dejansko v vseh družbah obstaja raznolikost interpretacij preteklosti. Katera se pri tem uveljavi kot 'uradna zgodovina', je končno vprašanje družbenih interesov in predvsem družbene moči.

To 'alternativno' razumevanje zgodovine odpre tudi novo perspektivo v razmerju med zgodovino in identiteto: Kot 'sense of sameness over time' (Gilles 1944: 3) je identiteta posameznikov in kolektivov nujno vezana na časovni lok, ki ga zgodovina napne med preteklostjo, sedanjostjo in prihodnostjo. Kot 'logični rezultat zgodovine' se 'identiteta' in predstava kolektiva o samem sebi potemtakem konstituirata s svojim razmerjem do preteklosti in ne prek same preteklosti. Vsak nov, spremenjen pogled na preteklost spremeni torej tudi samopodobo kolektiva, vsako spremenjeno videnje sebe povzroči novo interpretacijo preteklosti. Modifikacija in nova definicija *triestinità*, ki ju zahteva

De Castro, morata biti zato nujno povezani z redefiniranjem in modifikacijo zgodovine, oz. ju predpostavljata.

REINTERPRETACIJA ZGODOVINE

Modifikacija zgodovine nikakor ni redkost, nasprotno, je nekaj običajnega. Vsaka doba razvije svoje razumevanje zgodovine, ki se razlikuje od prejšnjega. Aktualizacija zgodovine je potemtakem običajna in celo nujna oblika socialne adaptacije na spreminjajoče se okolje. Zgodovina se mora spreminjati, da kljub spremenjenim zahtevam in pričakovanjem za prihodnost ohranja kontinuiteto s preteklostjo. Ker se zgodovina ne 'pribaranta' v izolaciji, temveč "in conversation with others that occur in the context of community, broader politics and social dynamics" (Thelen 1989: 1119), jo je treba uskladiti tudi z drugimi spreminjajočimi se interesi in pričakovanji socialno, politično in gospodarsko 'signifikantnih' drugih. 'Aktualizacija zgodovine' je tako korektura opredelitve v toku časa in kot takšna ne obstaja niti kot 'fakt' niti kot 'invencija', temveč "as an epistemological enterprise, created in dialect and argument" (Middleton/Edwards 1990: 9).

Čeprav je zgodovina torej situacijsko konstruirana in jo je mogoče oblikovati, je njena 'oblikovalnost' vendarle omejena: ko zgodovina opisuje kontinuiteto kolektiva v določenem času, lahko prelom z dosedanjim razumevanjem preteklosti povzroči takšno krizo v samopodobi in 'prepričanju o skupnih značilnostih', ki ga je legitimirala dosedanja zgodovina (Weber 1978), da sta ogroženi kontinuiteta in s tem prihodnost samega kolektiva. Zgodovina kolektiva mora tudi v svoji aktualizaciji biti prostor, v katerem je mogoče integrirati individualne življenjske zgodbe, pričakovanja in zahteve članov, ker bi le-ti sicer lahko izgubili svoj občutek pripadnosti kolektivu in 'odpovedali' svoje članstvo. S tem pa se pravi cilj 'aktualizacije zgodovine' - ohranitev kolektiva v spreminjajočih se okoljih in prilagoditev zahtevam sedanjosti in prihodnosti - spet uniči. 'Aktualizacija zgodovine' pogosto postopoma in neopazno poteka vzporedno s spreminjajočim se 'duhom časa', ne da bi jo člani kolektiva ali njegovega okolja opazili. Šele v trenutkih pospešenega spreminjanja, ki terjajo takojšnjo ali radikalno novo usmerjenost, lahko postane problematična.

Christian Giordano je v 'uničenju zgodovine' in 'reverzibilnosti zgodovine' tematiziral dve pomembni obliki 'aktualizacije zgodovine'. 'Uničenje zgodovine' prelomi z vsem, kar je do sedaj bilo, kar je sedaj "videti barbarsko, obskurno in degenerirano" (Giordano 1996: 103), in zgodovino tako rekoč prepusti prihodnosti. Giordano opozarja tudi na to, da se s tem sedanjosti odvzame vsakršna legitimacija zaradi preteklosti in da se komaj kak družbeni red lahko odpove takšni legitimaciji.¹ Nasprotno pa je zamisel o 'reverzibilnosti zgodovine'

1 'Uničenje zgodovine' lahko prej najdemo v trenutkih odpora in revolucije - torej v začasni razpustitvi družbenega reda -, predvsem, kadar se v teh trenutkih uporablja utopični miselni svet.

zelo razširjena in jo je mogoče opaziti tudi v Trstu: multikulturalizem, o katerem danes v Trstu predstavniki številnih družbenih institucij in socialnih skupin razpravljajo kot o kritiki in zamišljeni alternativni uvodoma opisane *triestinità*, najde svojo legitimnost v prav takšni 'obrnitvi zgodovine'. Opozarjajoč na kozmopolitsko trgovsko mesto 18. in 19. stoletja se pri tem zariše podoba Trsta, ki je 'pravzaprav' in 'izvorno' multikulturalna in odprta do sveta. Obstoječa podoba, v kateri Trst "ne more biti drugačen kot italijanski" (Cusin v: De Castro 1997: 154), oz. podoba "Trieste italianissima" se razlaga z ideološkim prestopkom 19. stoletja in se ga kot takšnega tudi razkrije. Za prihodnost bi se bilo torej treba vrniti k nekdanji tržaški *multikulturalità*. Etno-nacionalistični spori, ki so močno oblikovali današnje odnose in mentaliteto v Trstu, so v tej predstavi o prihodnosti izključeni, zradirani in pozabljeni.

Postavlja se vprašanje, ali ni - kot v некоč socialističnih deželah - potreben notranji in zunanji pritisk družbenega prevrata ali vsaj 'mehke revolucije', da bi takšno 'obrnitev zgodovine' v relativno kratkem časovnem razdobju - ki ga vrhu tega ni izbrala dežela sama, temveč so ga določile spremembe v srednji in vzhodni Evropi - naredili družbeno sposobno za konsens in sprejemljivo, ne da bi upoštevali vse žive spomine in dosedanje zgodovino. Vsaj doslej se ta 'alternativna zgodovina' Trsta ni uveljavila kot 'represntativna zgodovina'. V specifični situaciji Trsta potrebne 'aktualizacije zgodovine' torej ni mogoče predstaviti niti kot 'uničenje' niti kot 'obrnitev zgodovine'. Če se vrnemo h Cusinu, ki si kritizirano *triestinità* razlaga s tem, da so Tržačani svoj razvoj v preteklosti videli kot izoliranega in ločenega od sveta, bi bila aktualizacija zgodovine bolj v 'rekontekstualizaciji', pri kateri se *triestinità* tudi s povratnim učinkom iztrga iz njenega izoliranega okvirja in vključi v širši evropski kontekst.

ZGODOVINA IN TRIESTINITÀ

Zgodovinsko podobo, ki sta jo opisala De Castro in Cusin in na kateri temelji današnja pogosto kritizirana *triestinità*, je mogoče povzeti z besedami zgodovinarja Ernesta Sestana: "La storia etnica e culturale di Trieste e rettilinea, omogenea nella sua sostanza, coerente nel suo sviluppo: e un incremento continuo delle premesse della sua lontana Romanità" (Sestan 1965: 62).

Ta zgodovinska podoba izhaja torej iz kontinuitete in stabilnosti *triestinità*, ki je enoumno in logično vezana na prvotno *romanità* - in ker je *romanità* temelj *italianità* - na današnjo *italianità* mesta, ki jo je treba zato tudi v prihodnosti negovati in ohranjati. Znotraj te 'logike' je razumljivo, da se vse tiste, ki tej *italianità* zoperstavijo druge zgodovinske ali lastne podobe, tudi slovensko manjšino, vidi kot nevarnost za *triestinità* in za Trst sam.

Pa vendar so današnji raziskovalci etničnosti in nacionalizma v veliki meri enotni v tem, da so etnični in nacionalni kolektivi v današnjem smislu nastali šele z intenzivnimi procesi poenotenja in homogenizacije v obeh preteklih stoletjih.

Opozorilo na 'primordialno naravo' *triestinità* se v takšnem modernističnem stališču - tako kot vsaka predstava o prvotni 'homogenosti' oz. nekem v zgodovini dolgih razdobij stabilnem, nespremenjenem občutku skupnih značilnosti - prestavi naravnost v kategorijo nacionalnega oz. etničnega oblikovanja mita (Heckmann 1991: 59). Če pa na zgodovino gledamo kot na v prihodnost obrnjen diskurz o preteklosti, potem nam tržaška zgodovinska podoba pove več o pozicijah in pričakovanih tržaške elite v času njenega nastanka kot o dejanski preteklosti mesta. Zato je treba podrobneje analizirati, na katerih pričakovanih za prihodnost, na katerih prisilah in na kateri 'logiki' je temeljila ta zgodovinska podoba, ki ji je mogoče slediti vse do 19. stoletja.

TRIESTINITÀ V ZGODOVINI

Če 18. in 19. stoletje zaznamujejo etnični in nacionalni homogenizacijski procesi, pa je bila pred tem posebno za življenje v mestih, po pojmovanju mnogih avtorjev (npr. Cole 1985, Gellner 1991, Demandt 1996), značilna izrazita kulturna heterogenost. Socialno mejo med različnimi stanovi, cehi, rokodelskimi in drugimi socio-profesionalnimi skupinami so - povsem v smislu Frederica Bartha (Barth 1969) - označevale kulturne posebnosti, ki so privedle tudi do nastanka vsakokratnih skupinsko specifičnih 'identitet' (Cole 1985: 13). Ernest Gellner si raznolikost kultur in identitet razlaga z vladajočim principom družbene neenakosti: "Ravno s tem, da (nepremostljivo) neenakost eksterniziramo, jo postavimo za absolutno in jo poudarimo, jo naredimo znosno in jo krepimo s tem, da ji damo auro ... naravnosti" (Gellner 1991: 23).

Socialna neenakost in kulturna razlika sta se potemtakem medsebojno pogojevali in bili obe absolutni in nepremostljivi. Tudi zaradi tradicije in trdne predstave o svetu sta bili dani s takšno prepričljivostjo, da različne socio-profesionalne skupine niso niti iskale skupnih značilnosti niti problematizirale difference. V Colevih besedah sta bili razlika in neenakost "no matter... of mutual regard or disdain" (Cole 1981:119). Tudi Trst v tej perspektivi ni bil homogena 'skupnost' in *triestinità* ne vse prebivalce zajemajoča kolektivna identiteta v današnjem smislu. Razčlenjena je bila v množico identitet in življenjskih stilov, ki pa se niso občutili kot 'etnični', temveč kot 'stanovski' in bili sprejeti - če ne kar hoteni.

Po mnenju Coleja in drugih avtorjev je bil vstop v kapitalistični gospodarski sistem tisti, ki je v okviru masivne urbanizacije, industrializacije in modernizacije spravil absolutno neenakost iz ravnotežja, in s tem terjal temeljno preoblikovanje razmerja med kulturo, gospodarstvom, družbo in politiko (Cole 1981; 1985).

Potem ko je bil Trst l. 1917 v okviru modernizacijskih prizadevanj habsburške države - in proti volji starih tržaških elit - razglašen za svobodno luko, je nastalo okrog starega mesta novo, po modernih urbanističnih razmišljanjih načrtovano trgovsko mesto; ugodna zakonodaja in vsakovrstne možnosti,

ki jih je ponujalo trgovsko mesto, so potegnile ne samo ljudi iz tržaške okolice, temveč iz cele habsburške države in iz prislovično vsega sveta v Trst.² Novi Trst, rojen kot projekt moderne, je hitro postal eden njenih 'multikulturnih laboratorijev' (Altermatt 1997: 86). Na začetku, bi lahko rekli - in sicer ne glede na to, ali razglasimo za zgodovinskega nosilca *triestinità* staro tržaško komuno ali pa novo trgovsko mesto - je bila za Trst značilna kulturna heterogenost.

INTEGRACIJA KULTURNE HETEROGENOSTI

172 Dinamika mesta in mobilnost, ki jo je le-ta zahtevala od svojih prebivalcev, je bila nezdržljiva s starim, stabilnim stanovskim redom. Kot opazuje Gellner, je "stara stabilnost socialnih razdelitev vlog... preprosto nekompatibilna z nenehno rastjo in stalno inovacijo" (Gellner 1991: 41). Novi poklici in tržišča, rastoča potreba po nespecializiranih delavcih, porajanje meščanstva, skupni interesi in interakcije trgovcev najrazličnejšega izvora so minirali stare ekskluzivne pripadnosti skupini in povzročili nastanek sfere gospodarskega življenja in delovanja, ki je bila skupna vsem lingvističnim, religioznim, kulturnim in etničnim kolektivom mesta, se pravi 'javna'.

Cole opozarja na to, da "economic unification within (a territory)... required cultural uniformity as well" (Cole 1985: 10). Tam, kjer je 'economic unification' v Evropi povzročila nastanek nacionalnih tržišč, je postal narod nov ideal družbenega reda. Tudi prebivalci Trsta so razvili zavest "to be members of a Triestine nation" (Cattaruzza 1991: 191).

A ta 'tržaški narod' se ni definiral kot nacionalna enotnost v današnjem pomenu, ko so za narod značilni kulturna in etnična homogenost in predvsem predstava o skupnem izvoru in poreklu njegovih članov, temveč je bil 'tržaški narod' gospodarska interesna skupnost, ki je bila pripravljena integrirati vse tiste, ki so bili v prid skupni blaginji. Vendar ne smemo pozabiti, da je Max Weber domneval, da so skupni gospodarski in z njimi povezani politični interesi temelj vsakega etničnega in nacionalnega 'prepričanja o skupnih značilnostih' (Weber 1978). *Triestinità* kot izraz tega počasi porajajočega se 'prepričanja o skupnih značilnostih' tržaškega prebivalstva je bila sicer najprej povezana le z gospodarskim, 'javnim prostorom' trgovskega mesta, medtem ko so različne skupine zunaj te skupne sfere še naprej živele v 'segregirani koeksistenci' (Altermatt 1996), v kateri so ohranjale in gojile svoje vsakokratne kulturne, religiozne, etnične in druge grupno specifične identitete: 'tržaški narod' je ostal do 'privatnih' kulturnih praktik svojih članov še naprej ravnodušen; pa vendar je oblikoval okvir, v katerem se je vzpostavil prostor za kulturno zблиževanje, kulturne sinkretizme in kulturno asimilacijo.

2 Do konca 18. stoletja se je število prebivalcev stare komune, tj. približno 6000, že pošesterilo. Leta 1914 je štel Trst 240.000 prebivalcev.

V javnem prostoru trgovskega mesta se je kot sporazumevalni in pogovorni jezik hitro uveljavila italijanščina, ali bolje benečanščina, ki je kot *lingua franca* obvladovala trgovino celotnega sredozemskega prostora. V predstavi 'stabilne, homogene zgodovine' mesta se je italoфонija Trsta pogosto razlagala s tem, da je stara komuna asimilirala tuje trgovce in rokodelce in da je potemtakem staro mesto modernemu trgovskemu mestu vtisnilo svoj kulturni pečat. Vendar dejstvo, da se je stari, bolj furlanski dialekt Trsta po razglasitvi svobodne luke vedno bolj 'benečanił', kaže - poleg drugega - prej na to, da je mednarodno trgovsko mesto v veliki meri prekrilo staro komuno (glej Sestan 1965: 59; De Castro 1997: 156 e.a.). Prvotni furlanski dialekt je bil, kot drugi jeziki multikulturnih mestnih skupnosti, odrinjen v zasebno sfero Tržačanov.

Prav dejstvo, da *lingua franca* "was not linked to any specific national feelings" (Cattaruzza 1991: 191), je dovoljevalo, da so jo vsi Tržačani lahko sprejeli kot v skupinah vedno bolj razširjeno 'skupno značilnost'. Italoфонija je bila s tem pomemben integracijski faktor multikulturne skupnosti in ni čudno, da je ta skupni jezik igral (igra) pri definiciji *triestinità* tako prominentno vlogo.

Naslednji integracijski faktor je bil gotovo vrtinec, v katerega je mesto potegnilo svoje prebivalce na poti v moderno. Vsi znaki mesta so bili naravnani na prelom in prihodnost in dovolj je, da preberemo poročila popotnikov, da dobimo predstavo o dinamiki in živahnosti, ki je razlikovala Trst od njegove okolice in drugih habsburških mest takratnega časa (Carmichael 1995). Nenazadnje sta bili brezpogojna usmerjenost v prihodnost in vera v moderno tisti, ki sta trgovsko mesto vedno bolj oddaljevali od njenega zaledja in okolice. Mejo med okolico in mestom je bilo torej mogoče slutiti ne samo med centrom in periferijo, med kmečkim in meščanskim življenjem, temveč odločilno med vero v napredek in vezanostjo na tradicijo. Izhajajoč iz te opozicije je postal jezik mesta - italoфонija - sinonim za napredek, jezik zaledja - slavofonija - pa sinonim za zaostalost in imobilnost.

Triestinità lahko potemtakem vse do 19. stoletja velja za izraz dejansko 'partikularnega', mestnega občutka skupnih značilnosti, ki se je pojavil zaradi specifičnega razvoja Trsta v vse večjem ograjevanju od nemško govoreče dinastije po eni in od slavofilne okolice po drugi strani. Vendar ograjevanje od slovansko govorečega zaledja nikakor ni bilo 'etnične' vrste, temveč je nastalo zaradi prepada, ki se je odprl v načinu življenja in zato tudi v življenjskem svetu med Tržačani in okoliškimi prebivalci. Tudi *triestinità* ni bila 'etnična' veličina, pač pa je bila 'krovná kultura', ki je omogočala integracijo lingvistične, religiozne in kulturne raznolikosti mesta.

V tem pogledu tudi predstava o rimskem izvoru mesta ne opozarja nujno na 'nacionalno' italijanskost Trsta. Rim je bil lahko tudi sinonim za imperij, ki je bil do kulturnih svojskosti njegovih prebivalcev prav tako relativno ravnodušen, dokler le-ti niso ovirali političnih in gospodarskih interesov cesarstva. Rim je bil zato lahko simbol za kozmopolitsko mesto in referenčno točko za vse njegove

prebivalce. Opozorilo na tržaško *romanità* pa je vendarle omogočalo, da so italofonijo in samo mestno skupnost utemeljili v preteklosti in jima priznali legitimost za sedanjost in prihodnost.

NACIONALIZIRANJE TRIESTINITÀ

V 19. stoletju se je pomen pojma 'narod' tako temeljno spremenil, da se ta oznaka ni več ujemala z definicijo tržaške skupnosti: Kot kaže Erich Hobsbawm, je bil 'narod' v liberalnem razumevanju časa sicer že - tako kot v Trstu - gospodarsko in politično interesno združenje, vendar je moral imeti določeno velikost in število prebivalcev, da so ga imeli za gospodarsko in vojaško 'preživitveno sposobnega'. Poleg tega 'principa praga' je moral narod izkazati prejšnjo državno samostojnost, staroselsko kulturno elito in dokazati, da se je v vojni zmagovito bojeval. Tega 'kataloga pogojev' tržaški narod ni izpolnil. V takratni logiki in veri v napredek je bil narod politična in gospodarska organizacijska oblika velike družbene tvorbe in tržišč, kjer bodo manjši narodi in nacionalnosti - v 'imenu napredka' - izginili in prešli v večje narode (Hobsbaum 1991, 2. poglavje). Homogenizacija moderne se ni mogla ustaviti pred mestno državico - ki je bila vrh tega projekt moderne in je s tem veljala za državo 'brez zgodovine'. Tržaški narod je lahko obstajal le kot del večjega naroda ali državne enote. Mnogi so usmerili svoje upe k 'obnovljenemu' in moderniziranemu habsburškemu cesarstvu. Drugi pa so imeli usmerjen svoj pogled na novo, napredno italijansko državo.

Ko se je v evropskih nacionalnih diskurzih - predvsem v okviru italijanskih in nemških prizadevanj za združitev - začel uveljavljati Herderjev koncept naroda, je *triestinità* kot kulturni izraz kozmopolitskega mesta poleg tega vse bolj izgubljala socialni konsens in sprejemljivost. Kjer je enačba 'en narod - ena država - ena kultura' postala politični ideal, je vladalo mnenje, da skupno življenje ljudstev privede do breznačajnosti, mešanica ljudstev in kultur se je sedaj zdela kot greh zoper "duha ljudstva in zoper public spirit" (Demandt 1966: 44). V definiciji skupnosti se je primatu skupnih interesov in skupnega gospodarstva postopno pridružil primat skupne kulture. Tudi Trst postane l. 1854, povsem v tem smislu, "Città d'inferno, che mette cuori e coscienze a tariffa,... rinega, oggi per interesse, domani per viltà quella origine e quella nazionalità (sua)" (Ressmann v: Apih 1988). Trst se je vse bolj občutilo kot 'nekulturnega' in se ga vedno bolj kritiziralo.

V tem ozračju, v katerem se 'kulturo per se' uporabi za definicijo skupin in skupnosti, je bila mestna skupnost vse bolj razklana med svojimi ekonomskimi interesi in iskanjem skupne 'kulture'. Scipio Slataper piše na začetku stoletja: "E' il travaglio delle due nature che cozzano ad annullarsi a vicenda: la commerciale e l'italianità. E Trieste non può strozzare nessuna delle due: e la sua doppia anima: si ucciderebbe. Ogni cosa al commercio necessaria e violazione d'italianità; ciò he ne e vero aumento danneggia quello" (Slataper 1954: 45).

Dilemo, pred katero se je Trst znašel v iskanju svoje 'nacionalne' kulture, je mogoče ponazoriti s statističnim sporom v 70. letih zadnjega stoletja, v katerem je šlo za formuliranje vprašanja narodne pripadnosti v ljudskih štetjih habsburškega cesarstva: če se je narodna pripadnost definirala po *pogovornem jeziku*, so bili Tržačani italijanski. Če pa se je določala po *materinem jeziku*, je bil Trst sestavljen iz velikega števila narodnih manjšin, kar bi v uresničitvi pravic narodnih manjšin, ki so zagotavljale politično zastopanje in šolsko izobraževanje v lastnem narodnem jeziku, povzročilo, da bi tudi skupna italoфона javna sfera, in s tem *triestinità*, razpadli v jezikovno raznolikost. Da bi ohranil italoфонijo kot povezovalni element v kozmopolitskem mestu in združeval 'tržaški narod', Trst ni mogel biti "nič drugega kot italijanski"³, četudi se je s tem "pravici do kulturne samoodločbe" narodnih skupin, iz katerih je bilo sestavljeno tržaško prebivalstvo, zgodila krivica.

Da bi potrdili *italianità* mesta in jo iztožili od habsburškega cesarstva, se je italoфона in italoфilna elita v okviru novega 'nacionalnega diskurza' na način 'wilful nostalgia' (Robertson 1992) posvetila iskanju izvorov Trsta v preteklosti. Nenazadnje ji je po zaslugi zgodovinskega raziskovanja, arheologije in lingvistike uspelo, da se je z vračanjem k 'rimljanskim izvorom' mesta - in povsem v smislu časa - predstavila kot homogeni 'kulturni narod', kot nosilka bogate kulturne in 'narodne' italijanske tradicije (glej tudi Apih 1988: 76).

Charls Taylor je opozoril na to, kako močno sta Herderjevo razmišljanje o narodu in iskanje nacionalne kulture in njenih izvorov povezana z novim idealom 'avtentičnosti', ki si ga je razlagal z opisanim propadanjem 'starega', hierarhičnega kulturno diferenciranega družbenega reda: s tem ko socialni položaj, ki so ga doslej določale (socialne in kulturne) identitete skupin in posameznikov, ni bil več dan neposredno s stabilnimi okolji in tradicijami, je bilo treba identitete - kot rezultat procesa 'prepoznati se in biti priznan' (Greverus 1978: 229) - poslej na novo družbeno pribarantati. Ker je nova družba vse bolj razglašala enakost in socialno mobilnost, identitete v moderni družbi niso več mogle biti vezane na socialne vloge. Identiteta se sedaj definira po novem idealu 'avtentičnosti', po "zvestobi do semega sebe... do svoje originalnosti" (Taylor 1992: 20). To obenem pomeni, da posebnost ljudi in kolektivov ni več "mogoče izpeljati iz družbe, poroditi se mora v notranjosti in iz notranjosti" (ibid., 21). Identitete se niso več določale po trenutnih življenjskih svetovih, temveč po zvestobi do lastnega izvora in do lastne, v nacionalnem diskurzu formulirane in deloma proizvajane 'narodne' kulture. Tako je prišlo v nekem smislu do obrnitve stare družbene organizacije razlik: če je bila kulturna heterogenost v starem svetu izraz eksternalizirane družbene neenakosti (glej Gellner 1991: 23), se je sedaj kultura uporabila per se, da bi označila razlike med ljudmi in kolektivi in njihove identitete.

3 V tem pogledu 'italianità' Trsta ni ustrezala samo interesom italijanskih narodnih skupin, temveč tudi interesom kozmopolitskih krogov.

S to menjavo paradigme v 'identitetnem menedžmentu' se je spremenila ne samo samopredstavitel *triestinità*, temveč predvsem integracijska in asimilacijska moč mesta: Če je lahko individuum, ki se je iz slavofone dežele preselil v italofono mesto, doslej svojo identifikacijsko skupino - in svojo identiteto - spremenil na osnovi svojega novega življenjskega sveta in postal 'Tržačan' oz. 'Italijan', je sedaj postulat avtentičnosti onemogočil takšno menjavanje identifikacijske skupine, kajti, kot pripominja Taylor: "Asimilacija je smrtni greh do ideala avtentičnosti" (Taylor 1992: 29). Dokler je bila *triestinità* definirana po političnih ali gospodarskih vsebinah - ali po opoziciji do slavofilne okolice in nemško govoreče dinastije, je bila integracija v italofono mesto mogoča za vse tiste, ki so hoteli biti udeleženi pri mestnem projektu moderne. S postulatом zvestobe do samega sebe, svojega porekla, jezika in kulture je postalo nemogoče postati 'Italijan' oz. 'Tržačan'. Medtem ko sta bili *triestinità* in tudi *italianità* - ki je bila izvorno veliko bolj italofona - izraz mestne integracije kulturnih razlik, je nacionalizacija oz. etnizacija kulture preprečila nadaljnjo integracijo mestne heterogenosti.⁴

Z definiranjem skupnosti po njihovi "kulturi" etnični nacionalizem poudarja kulturno različnost znotraj lastnega kolektiva kot "nezaželeno različnost in neprilagojenost, ki jo je (treba) asimilirati ali, v njegovi ostrejši varianti, nasilno pregnati" (Heckmann 1991: 64). Ta asimilacijski pritisk pa privede do - ravno zaradi postulata avtentičnosti - odpora in s tem skoraj avtomatično do "procesa konstituiranja etničnih manjšin" (ibid.). V Trstu je prišlo do vse večje etnizacije in nacionalne polarizacije - in zaradi velikega in še naprej rastočega deleža prebivalstva, ki je izviral iz slovenskega zaledja - do postopne bipolarizacije⁵ mestne družbe, ki je zlomila kozmopolitsko skupnost.

Po razpadu habsburškega cesarstva in integraciji Trsta v italijanski narod sta se lahko italijanska država in italijanski fašizem brez okolišenja navezala na nacionalizirano podobo Trsta 19. stoletja; 'Trieste italianissima' sta naredila za edini veljavni 'represntativni diskurz' in skušala dokončati projekt tržaške *italianità*. Pri tem se ni poskušalo le asimilirati kulturnih skupin, ki so sedaj postale narodne manjšine, temveč se je tudi tabuiziralo spomine na kozmopolitsko mesto in na 'citta fedlissima', za katero je bil Trst imenovan le sto let pred tem, leta 1819, zaradi posebne zvestobe Habsburžanom (Veiter 1965: 45). Skupne značilnosti, ki so različne etnične kolektive nekoč povezoval v skupni *triestinità*, so bile s tem izbrisane iz socialne zavesti mesta. Prisilna asimilacija tržaških 'manjšin' je bila sicer v glavnem neuspešna; a vendar se je Trst pod italijansko

4 Leta 1880 je ljudsko štetje pri poizvedovanju o pogovornem jeziku ugotovilo 5.200 Nemcev, 89.000 Italijanov in 46.000 Slovencev. Leta 1910 je bilo 12.000 Nemcev, 119.000 Italijanov in 51.000 Slovencev, ter 38.600 tujcev, ki so bili skoraj brez izjeme Italijani iz kraljevine (Veiter 1965: 46). Te številke kažejo, da so se v multikulturnem mestu že izoblikovali nacionalni bloki.

5 Oz. do delitve na tri dele, če pomislimo tudi na germanofono prebivalstvo, ki se v današnjem diskurzu že pogosto pozabi.

vladavino še naprej italijaniziral; deloma zaradi 'nacionalizacije' državnih in lokalnih institucij, deloma zaradi naseljevanja Italijanov in tudi zato, ker so mnogi od tistih, ki so delali v trgovini in upravi mesta, Trst zapustili in s tem mestu vzeli njegovo 'multikulturalnost'. Sedaj sta *italianità* in *triestinità* dokončno postali sinonim - sedaj je Trst postal 'italianissima'. In v tej lastni podobi se do danes - kljub ogromnim političnim spremembam od prve integracije Italije - ni spremenilo nič.

O FOSILIZACIJI TRIESTINITÀ

Ta kratek, fragmentaren in pomanjkljiv oris razvoja Trsta od tržaške komune preko 'tržaškega naroda' do 'nacionalnega Trsta' kaže, da je *triestinità* med obširnimi deli preteklosti predstavljala 'kategorijo v spreminjaju', ki je temeljila na stalni 'reinterpretaciji preteklosti' in 'aktualizaciji zgodovine'. Lastna podoba in samopredstavitev Tržčanov sta se pri tem senzibilno navezali na vsako smer evropskega duha časa. Zdi se, da pri tem 'particolarismo' Trsta ni toliko v 'notranjem', od preostalega sveta odrezanem razvoju mesta, temveč bolj v tem, da je bilo mesto kot 'projekt moderne' izpostavljeno njenim tokovom takorekoč v pospešenem tempu. *Triestinità* - in zgodovina Trsta - se je pri tem vselej formulirala glede na prihodnost, glede na mestno skupnost, ki jo je treba integrirati, in njeno vmeščanje v širšem političnem in ekonomskem kontekstu.

Kar zadeva menjavo paradigme v identitetnem menedžmentu moderne odpira Taylorjevo opažanje širši, pomemben pogled na problematiko *triestinità*, ko le-ta razkrinka to, v idealu avtentičnosti proklamirno "notranje, takorekoč monološko ustvarjanje identitete" (Taylor 1992: 21), kot napačen sklep. Ker imajo identitete vedno dialoški značaj, ostane tudi nova, 'interno' formulirana 'identiteta' v moderni povsem odvisna od priznanja s strani okolja in signifikantnega drugega. Taylor zato ugotavlja, da "v kulturi, ki je nastala za ta ideal (avtentičnosti),... ima priznanje izstopajočo vlogo" (ibid., 25). Dejansko je bil diskurz o *triestinità* v 19. stoletju vse bolj naslovljen navzven, najprej na Habsburžane, kasneje na italijansko državo - se pravi na vsakokratno politično relevantno referenčno točko. Iskanje priznanja s strani politično 'signifikantnih drugih' je pri tem premagalo začetni projekt mestne integracije. Če Marina Cattaruzza opisuje razvoj Trsta kot "caso emblematico di modernizzazione imperfetta" (Cattaruzza v: Apih 1988: 69), bi lahko dodali, da gre pri današnji *triestinità* tudi za rezultat izjalovljene oz. napačno usmerjene 'integracije' mestne kulturne heterogenosti.

Trstu se je pogosto očital 'egocentrični pogled', prav zato, ker se na lastno partikularnost gleda kot na rezultat 'notranjega, homogenega razvoja', zaradi katerega je Trst videti kot 'italijanski otok' v slovenskem okolju. S pomočjo Taylorjevega opažanja pa bi lahko to analizo tudi obrnili: Trst je svoj pogled v iskanju priznanja tako dolgo usmerjal navzven in svojo samopredstavitev naredil tako popolnoma odvisno od svojega nacionalnega okolja, da je bila preprečena

in onemogočena inventura 'akutalne triestinità'. Ocena lastnih sposobnosti in kapacitet, češ, da je treba v okviru najnovejših evropskih razvojnih poti ponovno prevzeti 'funkcijo mostu' med vzhodom in zahodom in severom in jugom, zato v določeni meri ne predpostavlja samo odprtosti *triestinità* navzven, temveč predvsem notranji diskurz o *triestinità*.

ZAKLJUČNA OPOMBA

178

V Trstu je vedno obstajala kulturna in etnična raznolikost. V tem prispevku se pokaže, da konstanta v tržaški preteklosti in sedanjosti ni 'italianità', temveč kulturna heterogenost. Kar pa se je v teku časa - in z vsakokratnim duhom časa - vendarle spremenilo, je "socialna in politična organizacija kulturnih razlik" (Barth 1969). Iz segregiranega 'multikulturnega' skupnega življenja v trgovskem mestu je nacionalizem izklesal nacionalne bloke. Ko je mesto, ne več kot svobodna luka v habsburškem kontekstu, temveč kot mesto v nacionalnem kontekstu, iskalo jasno pripadnost, se je premestil referenčni okvir, znotraj katerega se je odvijal tržaški zgodovinski diskurz. Projekt tržaške svobodne države, v kateri bi bil lahko Trst referenčna točka samemu sebi, *triestinità* pa spet izraz občutka skupnih značilnosti *vseh* Tržčanov, ni bil nikoli uresničen. Z vrnitvijo Italije se je diskurz o *triestinità* - še okrepljen zaradi položaja v senci železne zaves - vodil povsem z ozirom na narod in vrh tega na zahodno zvezo. Pri tem se je kulturna raznolikost, ki je, kot prikazano, pogojevala specifičnost 'triestinità', izključila iz družbene zavesti in sankcionirala.

Iskanje priznanja tržaške *italianità* s strani 'signifikantnih drugih' je povzročilo, da je 'politika priznanja' navznoter v Trstu vedno bolj stopala v ozadje. O tem, da se takšno priznanje še danes krati predvsem slovenski manjšini v Trstu - kot 'reliktu' nekdanje kulturne heterogenosti - obstaja zelo veliko, naravnost neskončno primerov. Medtem ko v političnem diskurzu marsikaterih tržaških skupin še vedno lahko govorimo o - čeprav vse manj pogostem - blatenju, se povprečna vednost italijanskih Tržčanov odlikuje s presenetljivo nevednostjo in nezanimanjem - in prav s tem z nepriznavanjem - za slovensko manjšino. Ker se v vsakdanji rabi oznaka 'Tržčan' še vedno uporablja kot sinonim za 'Italijane', se Slovenci izključijo iz skupnosti *triestinità*. V najboljšem primeru se gleda na tržaške Slovence, kot opaza Elio Apih, 'nekako' kot na Italijane, "ki govorijo slovensko in ne kot na Slovence z italijanskim državljanstvom, ki imajo pravico do tega, da gojijo svoj jezik in kulturo" (Apih 1988). Zamisel, da bi papež pri obisku Trsta slovensko cerkveno skupnost lahko pozdravil v njenem maternem jeziku, še vedno izzove razburjenje in protest, "ker bi tedaj lahko nastal vtis, da je Trst multikulturno in ne italijansko mesto". Seznam drobnih vsakdanjosti, seznam ignorance in nezanimanja za slovenske sostanovalce - ki so obenem poslovni partnerji, prijatelji, družinski člani - je dolg in bi zapolnil mnogo strani. Vse pa bi

izpričevale, da se je politiki priznanja - ne le slovenske manjšine, temveč tudi preteklosti Trsta - doslej izkazalo malo spoštovanja.

Lahko bi rekli, da se je *triestinità* v preteklih stoletjih iz 'formule' mestne integracije spremenila v imidž-menedžment nacionalne pripadnosti. Da se v tem tudi po razrešitvi vprašanja meje ni spremenilo nič temeljnega, ni prav nič čudno. Na začetku tega članka sem opozorila na to, da se identiteta, prav tako kot interpretacija preteklosti, formulira v spoprijemu z okoljem in zamišljeno prihodnostjo.

Možnosti za svobodno ustvarjanje prihodnosti pa so bile v Trstu po vihratih druge svetovne vojne v senci železne zavese - v pravem pomenu besede - 'omejene'. "Kjer človek ne vidi prihodnosti, se pač oprijema preteklosti," so mi rekli tudi mnogi Tržačani. Z 'delitvijo sveta' na dva antagonistična ideološka bloka je bil jasno postavljen tudi politični referenčni okvir. Pogosto kritizirano 'fosilizacijo zgodovine' v Trstu je treba zato videti ne le v okviru 'notranje zgodovine' mesta, temveč tudi v okviru političnega okolja.

Natančen pogled pokaže tudi, da so v Trstu obstajale in obstajajo mnoge iniciative za ponovno združitev razklane mestne duše - pri čemer se ta razkol ne dogaja več, kot v Slataperjevih časih, med ekonomijo in kulturo, temveč med dvema kulturama, med italijansko in slovensko. Toda te iniciative niso nastale v oficialni, temveč v zasebni sferi mesta. V vsakdanjem življenju mesta živijo namreč Italijani in Slovenci že dolgo skupaj 'kot Tržačani'. Če to konstelacijo primerjamo s položajem v svobodni luki, je spet mogoče ugotoviti obrnitev: Če je bila za vsakdanje življenje tam značilna "segregirana koeksistenca" (Altermatt 1996) različnih etničnih in kulturnih skupin, katerih skupne značilnosti so se izrazile le v skupni javni sferi, potem so skupne značilnosti slovenskih in italijanskih Tržanov danes v vsakdanjem življenju; medtem ko se javna - in predvsem politična - sfera odlikuje s popolnoma "segregirano koeksistenco" obeh skupin prebivalstva.

'Politika priznanja', ki jo je Taylor definiral kot temelj organizacije kulturne razlike v moderni, in ki se po njegovem mnenju "lahko zadovoljivo razreši le v medsebojnem priznanju med enakopravnimi..." (Taylor 1993: 42), pa zahteva natanko priznanje kulturne različnosti v javni sferi. Prihodnost Trsta zato zahteva reorganizacijo javnega prostora, s čimer Trst lahko postane skupni forum vseh Tržanov. Gospodarske možnosti, ki jih 'nova Europa' ponuja Trstu, lahko pri tem vsekakor delujejo kot vezni člen med obema skupinama prebivalstva, kajti, kot je pripomnil Weber, so skupni gospodarski in politični interesi temelj za vsak "občutek skupnih značilnosti" - in potemtakem tudi temelj za novo definicijo *triestinità*.

Vendar takšna *triestinità* nima modela v preteklosti. Je politični projekt prihodnosti, ki ga Trst tudi komajda more - drugače kot v uvodoma postavljeni zahtevi De Castra - sam uresničiti. Ker se *triestinità* doseže v dialogu s politično 'signifikantnimi drugimi', morata tudi italijanska država in Evropa zavestno ustvariti okolje in projekte, v katerih se tržaški Slovenci in Italijani pozivajo k

skupnemu delovanju. Toda najprej je treba ustvariti prostor, ki omogoča skupni javni in odprti dialog o ponovnem definiranju *triestinità*. Pri tem je treba jasno nakazati, da Trst v Evropi, ki vedno bolj postaja eno, ne more biti več "samo italijanski". *Triestinità* sicer še naprej ostaja projekt prihodnosti, vendar se s priznanjem lastne kulturne heterogenosti sočasno približuje realnosti.

Prevedla Alenka Novak

LITERATURA: glej str. 166

BESEDA O AVTORICI

Elke-N. Kappus, 1965, študij v Frankfurtu, Trstu in Pragi, magistra kulturne antropologije in evropske etnologije ter sociologije. Asistentka in doktorantka na Etnološkem seminarju Univerze v Fribourgu (Švica).

UBER DEN AUTHORIN

Elke-N. Kappus, 1965, Studium in Frankfurt, Triest und Prag, Studienabschluss in Kulturanthropologie und Europäischer Ethnologie (M.A.) und Soziologie (M.A.). Diplomierte Assistentin und Doktorandin am Ethnologischen Seminar der Universität Fribourg (Schweiz).

RAZPRAVE STUDIES

181

Ines Prica

Vojna in
"domači etnograf"

The war and
"Domestic Ethnographers"

Mira Omerzel Terlep

Od lire do lajne

From lyre to barrel-organ

Irena Rožman

Zgodovinski oris babištva
na Slovenskem in porodna pomoč
v fari Velike Brusnice
na Dolenjskem od 1840 do 1945

Historical outline of midwifery in
Slovenia and maternity care
in the parish of Velike Brusnice
in Dolenjsko from 1840 to 1945

Mojca Ramšak

"Mama me je s palico gnala nazaj,
ko sem dobila sina" ali
o nezakonskih otrocih in njihovih
starših na Koroškem v 19.
in prvi polovici 20. stoletja

"When my son was born, my
mother had the police drive me
home", or on illegitimate children
and their parents in Carinthia in
the 19th century and the first half
of the 20th century

Inja Smerdel

Škotske sledi na Slovenskem.
Zgodovinski fragmenti
in sodobni stereotipi

Scottish traces in Slovenia.
Historical fragments
and modern stereotypes

Iris Zakošek

Utrip mestne tržnice pred drugo
svetovno vojno v Celju

The pulse of Celje's market
before the second world war

182

182

182

182

182

182

182

182

182

182

182

182

182

182

182

182

182

182

182

182

182

182

182

182

182

182

182

182

182

182

182

182

182

182

182

182

182

VOJNA IN "DOMAČI ETNOGRAFI"

Ines Prica

183

IZVLEČEK

V članku se ob vprašanju recepcije hrvaške etnografije vojne preverjajo nekatera mesta v mednarodnem dialogu antropoloških in etnoloških disciplin. To "vojno pisanje" je nastajalo v mreži družbenih, epistemoloških in komunikacijskih protislovij in se je nenedoma znašlo v takem položaju, da je zapletene postmodernistične razprave o teoretsko-tekstualnem konstrukt znanstvene empirije, pa tudi interpretativna usklajevanja destabiliziranih položajev znanstvenega subjekta in objekta po zlomu globalnih antropoloških paradigem za hip ustavilo pri zahtevnem empiričnem primeru.

ABSTRACT

The article verifies some issues of the international discourse between anthropological and ethnological disciplines in the light of the reception of Croatian war ethnography. These "war records" originated in a web of social, epistemological and communication contradictions and suddenly found themselves in a position, in which an exigent empirical example interrupted, at least for a moment, the elaborate post-modernistic discussions on the theoretical and textual constructs of scientific empiricism, and also put a temporary stop to the interpretative endeavours to harmonise the destabilised positions of the scientific subject and object brought about by the collapse of anthropological paradigms.

Misel, da je bila vojna na Hrvaškem leta 1992 v bistvu stvar govora in pisanja - čeprav morda ima vprašljiv etični ostanek, ker ne more popolnoma zaobjeti neverbalnih izkustvenih vidikov tega dramatičnega kulturnega položaja -, "kroti" množico moralnih dilem in paradoksov, hkrati pa osvetljuje tudi možnosti izbire v položaju, ki neusmiljeno združuje znanstveno, intelektualno in "navadno" človeško razsežnost potencialnega avtorja *vojnega etnografskega pisanja*. Dodatna zapletenost tega komunikacijskega položaja je bila posledica nujnosti njegove internacionalizacije, tega, da je bila etnografija vojne - to poimenovanje se je ustalilo doma in na mednarodni ravni - že od vsega začetka usmerjena k

prestopanju meja, k tonu nagovarjanja, prizadevala si je za želeni dialog znotraj globalnih mehanizmov presoje, razlage in delovanja.¹

184

Hrvaška etnografija vojne, ki je bila znanstveno spočeta in predstavljena večinoma v izdajah zagrebškega Inštituta za etnologijo in folkloristiko - gre za knjigo *Strah, smrt in odpor: etnografija vojne, Hrvaška 1991-92*, pričevanja o vojni in pregnanstvu, ki se zbirajo, znanstveno obravnavajo in objavljajo od leta 1991, ter več del o kulturnih in družbenih vidikih vojne in povojnega obdobja -, je nastajala v mreži družbenih, epistemoloških in komunikacijskih nasprotij, nenadoma pa se je znašla v takem položaju, da je zapletene postmodernistične razprave o teoretsko-tekstualnem konstrukt znanstvene empirije, pa tudi interpretativna usklajevanja destabiliziranih položajev znanstvenega subjekta in objekta po zlomu globalnih antropoloških paradigem za hip ustavila ob zahtevnem empiričnem primeru. Čeprav je bilo po mnenju nekaterih interpretativno-kavzalni sklop tega spopada mogoče preprosto povzeti z že davno elaboriranimi relativistično-kritičskimi mesti in pri tem samo še enkrat s primeri pokazati, da je izostreno razmišljanje svetovne intelektualne elite o fikcijskih lastnostih kulturnih, predvsem pa nacionalnih identitet misel, ki jo je težko uveljaviti v zunajakademskem ostanku tega nepopolnega sveta, so bile njegove posledice kljub vsemu zajeten, antirelativističen zalogaj. Ob njem so se v vsem tem času razbile številne "očarljive" moralne dvoumnosti, in to je na svetovni družbenohumanistični znanstveni skupnosti pustilo pisane sledove - če je že ni "potetoviralo z identitetami", v katerih Peter Sloterdijk (1988) zelo nemoderno vidi "domačijski impakt" v oblikovanju posthipijevskih akademskih "inter-subjektov", pa najsi bodo ti še tako nedoumljivi, so ostali vsaj sledovi **izsiljenih** identitet, od katerih so bile številne prav posledica odzivanja na različne zapise "domačih etnografov".²

Ker je hrvaško vojno etnografijo določala "lokalnost" vojne stvarnosti, hkrati pa je bila usmerjena v širši pomenski in presojevalni kontekst, je svoj položaj črpala iz ozkega prostora med anticipacijo možnih ideoloških pasti različnih domačih in mednarodnih kulturnih branj na eni strani in neizbežnimi preoblikovanji znotraj tradicije svojega lastnega kritičnega diskurza, ki se zdaj prav tako šibi pod bremenom travmatične človeške izkušnje, na drugi strani. Temu pa sta grozila popolno ponestvarjenje in funkcionalizacija v retoričnih figurah različnih političnih in znanstvenih naracij. Vojna etnografija je, zavedajoč se, da se je treba v takšnih okoliščinah vsem neprijetnim posledicam navkljub deloma odreči spoštovanja vrednemu "nevtralnemu" kritičnemu položaju, s svojo

¹ Prav zato je hrvaška etnografija vojne že na višji, akumulacijski stopnji samopreverjanja oz. povzemanja in elaboracije recepcijskih tipov ali "nagnjenj", ki zdaj prehaja v zanimivo metarazpravo o epistemoloških vprašanih "domačih disciplin". O tem glej tudi Prica (1995), Čale Feldman (1995), Jambrešić (1996), Povrzanović (1995), Jambrešić in Povrzanović (1996).

² Natančno evidenco konceptualnega "gibanja" svetovne akademske recepcije v recepciji hrvaške etnografije vojne je izdelala Maja Povrzanović (1995).

recepcao pokazala tudi, kako se uveljavljena branja lokalnih etnografij z vidika "globalne objektivnosti" neredko končajo z dialoškim zgreškom.

Čeprav se v kritiki *nacionalnega idioma* kot zavestno omejenega znanstvenega položaja popolnoma jasno pokažejo dvomnosti *postmodernistične kontroverze*, tako da njegovo razkrivanje poteka vzporedno s "povratniškimi" procesi lokalizacije in identifikacije epistemoloških "oaz" vase se zapirajočih osrednjih interpretacij kulture, je tu na delu arbitrarni mehanizem presoje, ki v posameznih "domačih etnografijah" vidi izrazito nedialoške značilnosti.

To za njihove ustvarjalce pomeni ekspeditivno izgubljanje članstva v "non-chauvinist intelligentsia", v razmerju do sogovornikov pa jih postavlja v položaj predmeta oziroma "gradiva". V tem, samo po sebi, ni nič posebno škandaloznega, še manj novega: večino *zgodb o nerazumevanju* je proizvedlo morda prav ustoličenje deloma utopičnega in nejasnega pojma dialoga, zdaj pa se ravno njegove slabe in neuspešne izvedbe uspešno potegujejo za status dejstev v metadiskurzih, "lačnih empirije". Tako tudi etnologija in antropologija, zgodovinsko sprti epistemološki sestri, po desetletjih samokritike in refleksije, pri čemer je šlo za presojanje družbenoetičnih značilnosti reprezentacijsko-interpretativnega kontrapunkta, ki ju združuje - *ekstotizacije lastne in prisvajanja drugih kultur*³ -, v slabih izvedbah svojega sodobnega dialoga postajata disciplini zdaj ne več vzporednih, ampak neposredno nasprotujočih si postparadigem *nacionalističnih in kolonialističnih* znanstvenih zgodovin. Ameriški antropolog Robert Hayden vpelje celo možnost, da je lahko tudi antropologija v odgovor na trdoglavo množičnost "nacionalnih etnografskih idiomov" prisiljena "zamenjati svoje intelektualne pole in se vrniti k resnicam rasne in kulturne premoči, ki so bile večinoma opuščene v tem stoletju" (1993:74).

Kljub temu bi izogibanje možnim posledicam interference "nacionalnega idioma" in preprosto notranje, *insiderske* pozicije etnografa, ki občuti kulturne posledice vojne, tej mali in marginalizirani disciplini naložilo odgovornost, ki je doslej ni poznala; v takšnih razmerah je grozila nevarnost, da se bo še dovčerašnji položaj kulturnega kritizma in relativizma sprevrgel v jedko, pa tudi netočno podobo akademske ravnodušnosti do resničnosti kot zgolj vadišča intelektualnega oportunitizma in odlaganja tako ali tako nedoumljivih znanstvenih resnic.

Proizvajati "brezbarvno" etnografijo, ideološko imuno in neobčutljivo za identitete in pripadnosti "navadnih grešnikov", je ideal, ki ga vse bolj opušča med drugim tudi s samozavestjo akumulirana antropološka zavest (po Cliffordu Geertzu stopnjevana do "znanstvene hipohondrije", prim. Geertz, 1988), in to v imenu enakopravnosti torišča "hišnih" etnografij z individualizirano odgovornostjo avtorjev in novim upanjem na to, da bo omogočen empirični doseg. Ta pa vse pogostejše prisluhne bitju t. i. ljudskih vednosti, "komunalnih pomenov

³ O položaju nacionalne discipline v tem razmerju sem pisala v članku *To Be Here - To Publish There: On the Position of Small European Ethnology* (1995).

kulture", kot jih imenuje Frederic Jameson (1984). "Ljudske teorije kulture" ali Saidove "sekularne interpretacije zgodovine" (1992), ki so jih doslej preskakovali, predstavljali ali zinterpretirali, iščejo novo obliko pozornosti ne samo metropoliskih diskurzov, ampak tudi domačih, malih in obrobni disciplin, ki se morajo, čeprav njihov epistemološki "greh" reprezentacije in interpretacije predmeta zdaj velja za manjšega, sorazmernega njihovemu sodelovanju pri delitvi diskurzivne moči, tudi same ukvarjati z zgodovinskimi konstrukcijami svojega *avtohtonega drugega*, kar je sintagma, s katero se danes povzema paradoks *etnografij lastne kulture* oz. etnologij nacionalnih evropskih tradicij.

186

Toda ali so vsi "lokalizirani" kritični diskurzi res enakovredni v tem enakopravnem dialogu med disciplinami ali so nekateri, kot v stari anekdoti, kljub vsemu "enakopravnejši od drugih"? Svojevrsten recidiv skupnih predialoških zgodovin disciplin se je takoj izkazal za oviro, glasuje pa se v obliki odgovora na vprašanje, kolikšne pristojnosti imajo *domači etnografi* pri interkulturnem predstavljanju "svojih" predmetov oz. ali bi prerojeni, dialogizirani in z identiteto neobremenjeni razsrediščeni znanstveni subjekti *sekularne diskurze* sprejemali bolje in bolj neposredno, kot jih, če jih posredujejo "nacionalni antropologi", pri katerih pridevnik nacionalen, kot misli na primer nemška etnologinja Ina-Maria Greverus, vsaj v nekaterih primerih kljub vsemu zbuja dvom o verodostojnosti prikaza množičnosti glasov in "drsenja" pomenov (prim. Greverus, 1996). Tako je bila za predstavljanje pričevanj o vojni in pregnanstvu na mednarodni konferenci o pregnanstvu v Zagrebu leta 1995 po mnenju nekaterih udeležencev iz tujine značilna nevzdržna zadušljivost nacionalne opredeljenosti beguncev, vojnih pregnancev na Hrvaškem, njihove "kliširane zgodbe" o tragični usodi in želji po vrnitvi v domači kraj pa so bile razumljene, kot da gre za naivno zlorabo, ki so jo zagrešili politično instrumentalizirani znanstveniki, željni pripovedovalcev, "poklicnih žrtev"⁴, vendar hkrati žalostno neobveščeni o tem, da je pregnanstvo prav ugledna evropska intelektualna odločitev, nikakor pa ne tvorna kulturna oznaka žrtve. Že po enem dnevu terenskih raziskav "po Hrvaški" so nemški etnologi našli *anacionalnega pregnanca*, ki je bil po pravici besen zaradi razmer, v katerih je začasno živel, in zgodbe o nostalgiji, ravnici in preteklosti so bile odpravljene, kot da bi šlo za smešne kičaste razglednice, uporabljene za nekakšen "neandertalski" poskus znanstvene diplomacije, ki pa je kljub vsemu dovolj pertinenten, da lahko napolni alternativne znanstvene časopise s kloniranimi besedili o padcu kritične etnologije v zbombardirano postmodernistično nebuloznost.

V empiričnem spopadu antropološke postmoderne z njenimi recidivi je pogostejše kot obetavno "vse mine" slišati "nič ne bo minilo". Zato je po mnenju nekaterih antropologov, npr. Brucea Robbinsa, posledica antireprezentacijskega

⁴ Sintagmo "poklicne žrtve" je v antropološkem diskurzu iznašel Glenn Browman (prim. Greverus, 1996).

"tabuja" (ki pustoši med *teorijo*, da beg pred predstavami ni mogoč, ker se te nikoli ne morejo resnično pridružiti svojim objektom, in *novimi družbenimi gibanji*, ki so pretresla predstave lažnih univerzalij, ki so jih utiševale in izvzemale govoreč v imenu svoje sposobnosti, da se predstavijo) oblikovanje skupne podlage za tako rekoč neizbežno etično-epistemološko odrekanje pravice ali zmožnosti kogar koli, da predstavlja druge (prim. Robbins, 1992). V antropologiji je zato zelo razširjeno prepričanje o pravilnosti Derridajeve ugotovitve, da je sama po sebi "reprezentacija slaba" in da discipline, ki so utemeljene neposredno na njej, kot antropologija, vzdržijo prav toliko kot zagrobna slepila potem, ko njihovo življenjsko načelo izgine (prim. *ibid.*).

Vprašanje avtoritet predstavljanja in razlaganja se tu deloma preoblikuje v vprašanje *zastopanja*, to pa je mesto, kjer se "vzvise" epistemološki problemi najbolj približajo "pritlehni" ravni poklicnih karier, napredovanja in medsebojnega obtoževanja. Podrobno preverjanje zastopniške pravice *domačih etnografov* do predstavljanja se opravlja v slogu "imperij vrača udarec". Zelo primerno je, če se tisto, kar je s temi "predmeti" zagotovo narobe, zdaj lahko pripiše njihovim "vračem", s tem pa ti postanejo tako rekoč idealni etnografski objekti. Zaradi vpetosti v lokalno ideološko okolje so nosilci "totemskega" znamenja kraja in časa, to je njihova *slaba karma*. Ker so domači etnografi imetniki interpretativne zavesti, nujnega hermenevitičnega alibija za "morilski" dialog disciplin, so, če uporabimo Lévi-Straussovo metaforo, prav tako "dobri za razmišljanje", kot so "dobri za hrano". S tem se zmanjšuje ali navsezadnje dokončno zbledi upravičenost lokalnega diskurza do svojega lastnega predmeta, saj tega izpostavlja popačevanju in instrumentalizaciji, zato advokatura v prid nedolžnim glasovom prehaja v neposredno pristojnost ozaveščenih ravni, ki niso podrejene "kontekstualizacijam".

Toda tudi pri mednarodnih cenilcih, ki bi svoj "etnografski protektorat" radi razširili nad skupnosti, katerih reprezentacijsko pravico so domnevno izigrali domači profesionalci, sili na dan *postkolonialna negotovost* "metropoliskih" diskurzov, prostor za zdaj neomejene improvizacije. Ker ima Robbins to razpravo za globoko "zdravorazumsko", najde zanjo tudi ustrezen sklep: "Kritika, ki obtožuje drugega, da govori v imenu podrejenih in si s tem jemlje njihovo pravico, da govorijo sami zase, si seveda prav tako prizadeva govoriti v njihovem imenu" (*ibid.*).

Če k temu dodamo še tradicionalno nezaupanje modernističnih metropoliskih diskurzov do kompetenc malih nacionalnih tradicij, ima vsaka pustolovščina dialoga med disciplinami izjemno vrednost v sedanji negotovosti svetovnega prerazporejanja diskurzov, kjer je nevarnost, da eno prevlado preprosto zamenja druga, zelo velika.

Antropologija, enako kot etnologija, črpa svoj kulturno-kritični kapital večinoma iz samokritičnih procesov razkrinkavanja, osredotočenih na kulturne partikularizme in centrizme, ki so stoletja spodkopavali njeno želeno

univerzalnost. Danes postaja jasno, kakšna je lahko cena "univerzalnosti" in da je tudi spodkopavanje "sumljivih mest" znanstvene avtoritete lahko vir novih avtoritativnih diskurzov. V teh lahko razkrinkani kulturni predsodki kot "končni izdelki" spet delujejo kot predsodki, ruševine dekonstruiranih konceptov kot nove apriorne vsebine, kritični relativizem pa kot uzakonjenje ekskluzivnosti. Tako kot na primer pisanje oblik "on/ona" učinkuje kot na videz samodejno znamenje občutljivosti za kulturno paradigmatiko spola, se tudi drugi "končni kritični izdelki", preseljeni na sintagmatsko raven, lahko uporabljajo izključno kot vstopnica za pravkar odprti "klub ozaveščenih". Usoda malih diskurzov je zato spet odvisna od dejavnosti prevajanja in konec koncev od analoškega zgoščanja razlike; v novih razmerah to večinoma počnejo sami in pri tem od metropolskih diskurzov odganjajo t. i. kompleks drugega kot že precej dolgočasno postmodernistično muho.

Izkušnja s komuniciranjem znotraj tega globalnega, "popularnega" kritičnega diskurza nas uči, da bi morali kot etnologi, ki jim pripada ideološko breme nacionalnih etnologij in s tem kontroverzna pristojnost za "nacionalne" vojne, svoj kritični ali refleksivni položaj utrjevati v okviru tez o *nestvarnosti* kulturnih pojavov: vsak poskus, da se fikcija identitet *imaginarnih skupnosti* postavi na "realno prizorišče življenja", se zato plača primerno temu *nadnaravnemu* vrstnemu redu stvari.

Toda prehodnost in minljivost kulturne identitete ter pripovedna percepcija izkustvenega niso bile nekaj, za dokazovanje česar bi v kritični tradiciji hrvaške etnologije potrebovali veliko časa - takšen tip kritičnega zadoščenja nas je tudi same večinoma zadrževal v "imaginarni skupnosti" etnologov in kulturnih antropologov. V izkušnji te vojne nas je nekaj namreč navedlo na tisto, kar Vladimir Biti imenuje "namerno zoževanje obzorja, ki povprečnemu državljanu domnevno omogoča identifikacijo" (1994), ta izkušnja pa niso samo "strah in solze", glede tega naj takoj pomirimo tiste sogovornike, ki nas, pogosto tudi dobronamerno, opozarjajo na občutljivost številnih ušes za patetiko in stereotipizacijo, za katerima tradicionalno boleha "žanr" pripovedovanja človeške tragedije.

Kulturne implikacije vojne na Hrvaškem (pozneje pa tudi v Bosni in Hercegovini) pod imenom "etnična vojna na Balkanu" sodijo v pristojnost globalne antropološke avtoritete, saj gre za tako rekoč klasična mesta iz zgodovine discipline. Toda karakterizacijski stereotipi, kakršen je "zgodovinska zapoznelost" nacionalne identifikacije ali "geopsihično" utemeljeno pomanjkanje racionalnosti, so hkrati mesta, kjer se je uzakonila samokritična zavest antropologije s konca stoletja: avtoriteta, ki bi ji omogočala elegantno črpanje iz neorazsvetljenjskega ekskluzivizma, je bila izpodkopana v temeljih. Zaradi znane opredelitve nacionalizma kot "primitivne oblike vedenja, povezane s tradicionalistično-mitsko zavestjo", kulturna diagnoza spopada sodi v pristojnost sodobne kritične etnološke avtoritete evropskega izvora - "manj globalne", vendar z enako univer-

zalističnimi težnjami. Nacionalne etnologije - dohitevajoč samokritične znotraj-diskurzivne procese, ki se jih je antropologija lotila v želji, da se reši kolonialističnega kompleksa -, in to predvsem tiste, ki se tega dekonstrukcijskega dejanja lotevajo, da bi se rešile ideološkega bremena "vzhodnoevropskega tipa", razgaljajo svoje z nacionalno mitologijo prepletene znanstvene diskurze. Hrvaška etnologija je zaradi zgodovinskih okoliščin skupaj z nemško in še nekaterimi evropskimi tradicijami prej kot drugi "opravila" s to kritično fazo - po mnenju nekaterih sodobnih kritikov - celo preveč skrbne "deetnifikacije" svojega predmeta (prim. Čapo, 1995), tako da so jo pozneje dodane družbene okoliščine agresije in mednarodnega nerazumevanja dramatično opozorile na nezadostnost, zgolj načelnost, pa tudi na mitološka mesta kritičnega obrazca, "naseljenega" na toposu nacionalne identitete. Pri tem je znanost, utemeljena na avtoriteti kulturne kritike, sposobna mutirati v popolno empirično omahovanje, pa tudi ravnodušnost do tistega, kar se v resnici dogaja, saj se znajde v pasti, ki jo Finkelkraut (1992) opisuje kot "podrejanje dogajanskega teoretičnemu, kot popolno premoč splošnega nad posameznim".

Iz perspektive vojne izkušnje so se številna zunanja kulturološka določila spopada namreč zdela tako rekoč neresno "magijska". Tako kot v razlagi britanskega balkanologa Glenna Bowmanna naj bi bil spopad določen s trenutkom, ko se "definicije nacionalnosti in etnij **prevedejo** v nasilje in prelivanje krvi" (1993), Niedermüllerjeva razlaga vojne pa, podobno, upošteva možnost, da se "teoretične postavke **spreminjajo** v tragično realnost" (1994). Čeprav je grozila nevarnost pridružitve kaki "arheološki" zavesti o ravneh stvarnosti in razmerjih med njimi, se je od tod občasno zdelo vsaj enako mogoče, da se tudi stvarnost "spremeni v tragične teoretične postavke".

Kajti čeprav tu ne poskušamo zmanjšati družbene nevarnosti, ki jo pomenijo družbeno nevarne oblike nacionalizma, se zdi, da kritiške konstrukcije o fikciji nacionalne identitete, ki se ob pomoči predcivilizacijskih oblik zavesti "spreminja" v prelivanje krvi, trpijo zaradi usedlin prav tiste mitološke zavesti, ki jo tako zavzeto kritizirajo. Most do stvarnosti - ta je tu očitno manjkajoči člen v verigi - je sklep o družbenem značaju, imanentnem določenemu kulturnemu prostoru, najsi bo to Balkan, ki velja za pregovorno gojišče nacionalnih mitov, ali širše območje vzhodne Evrope, ki je po Niedermüllerju "temeljito prepojeno s kulturnim fundamentalizmom" (ibid.). Tako dobimo podobo "rodovne in ozemeljske identitete", vsiljene prav iz tistega vira, ki jo razkriva! To je vizija prostora, za katerega je značilno "nenehno obupano prizadevanje, da bi postavil barikade pred sodobnim svetom", prostora "pedsodkov in lažne zgodovinske zavesti", ksenofobije in zakoreninjene nesreče, "prekletosti kraja", vredne Stephena Kinga. Univerzalni kritični mit ni občutljiv za subtilno postavljanje predzidja okoli svojih robov; vse uvršča skupaj, žrtve skupaj z mučitelji, preganjane skupaj s preganjalci, "v razburkane in motne vode, ki oblivajo robove evropske identitete", kot Michael Herzfeld opredeli območja, kamor Evropa postavlja svojo podzavest (1987).

Prizadevali smo si seveda, da bi se izognili potrditvi odbojnega in partikularističnega duha, ki naj bi ga bili vdihnili na kraju svojega rojstva, in opozorili na dvome in pomisleke, ki so nas pretresli, ko se je stvarnost nakopičila na naše lastne "znanstvene konstrukcije o kulturnih konstrukcijah". Upam, da iz nas ni naredila neizprosni privržencev "znanstvenega realizma", ki bodo odslej pisali etnografijo tipa "lopata je lopata, bomba pa bomba", če parafraziramo Geertzevo opredelitev "realistične etnografije" v vojnih razmerah. Realizem se je pokazal kot potreba po drugačnem prepletanju razlike, kot "spušcanje" na nižjo stopnjo abstrakcije znotraj omejenega prostorskega in časovnega konteksta. Vojna etnografija ni mogla biti samo pripoved o identitetah in tipih zavesti, ampak je morala biti tudi pripoved o ozemlju, telesu, hiši.

190

Del hrvaške etnologije, iz katerega se je porodila etnografija vojne, je vojna doletela prav v enem od umirjenih stanj kulturnega relativizma, kritičnega položaja, ki "nikogar posebej ne zadeva". V precepu, ki je po Herzfeldovem mnenju značilen za vso evropsko etnologijo, "neudobno umeščeno znotraj dvoumnosti namena, ujeta med velike brezosebne prikaze 'ljudske kulture' in etnografije skupnosti, dovolj bližnjih, da same po sebi ustvarjajo sprejemljivo eksotiko" (ibid.), je svoje mesto našel poganjek lokalne kritične etnologije, ki je večinoma enosmerno komuniciral z globalno etnologijo. Čeprav je bila akademsko marginalna celo v svojem lastnem okolju, čeprav je izvajala "body-building" vsaj z dvema vrstama ideoloških uteži (z enimi iz tedaj subverzivnega, "utišanega" hrvaškega nacionalnega substrata, z drugimi iz pravega bogastva ideoloških presenečenj jugoslovanskega tipa), čeprav sta bila zanjo značilna "zgodovinsko spočet" predmet in latentni metodološki eklekticism, ki je bil posledica periferijskega eskapizma, se je razvijala, včasih tudi samo životarila, kot skoraj "divja rastlina", nikogaršnji predstavnik, z avtonomnim komentatorskim položajem, ki ji ga je zagotavljala predvsem majhna branost. V nasprotju z mnenji, da je trdno, akademsko ozemljeno nacionalno etnologijo prav izkušnja kontroverzne vojne pripeljala do relativiziranja postavk, tako rekoč petrificiranih zgodovinskih identitet, gre bolj za to, da je stvarnost vojne pravzaprav postavila na trdna tla njeno izrazito kritično, celo subverzivno smer, kjer se je bila kulturna realiteta izgubila v skoraj nihilističnih težnjah lastnih metodoloških dvomov in doslednega ideološkega "urejanja resničnosti".

To je treba poudariti, in to ne samo zaradi hitrejšje komunikacije z delom antropološke misli, ki je menil, da je nemoralno raziskovati "sebe" oziroma svojo lastno kulturo, saj je imel takšno početje "v najboljšem primeru za trivialni, manj velikodušno pa za čisti narcizem", kot zdaj razkriva usklajevalec nacionalnih in eksotičnih disciplin Michael Herzfeld (ibid.), vse do trenutka, ko se je porodil sklep, da je še bolj nemoralno raziskovati druge, temu pa je sledil obrat k lastni kulturi na podlagi rešilnega koncepta refleksivne etnografije.

Očitno je kljub vsemu treba poudariti, da so v nekaterih tradicijah "raziskovanja sebe" obstajale tudi kritične usmeritve - časovno niso vse tako

zelo natančno usklajene z nedavno demokratizacijo vzhodnega dela Evrope.

Primerjava z razmerami v sodobni ruski etnografiji, ki jo je demokratizacija po besedah Valerija Tiškova (Valeryja Tishkova) ujela v skoraj avtističnem stanju zaradi vztrajanja pri redundantni nacionalni paradigmi (1992), in s tem, da tudi nekatere druge srednjeevropske etnologije svoj znanstveni aparat danes večinoma "urejajo" z razkrivanjem povezave med ideološkim impaktom in nacionalno mitologijo, kaže na to, da je imela proklamirana vsebina internacionalističnega socialističnega ideologema v različnih nacionalnih etnoloških paradigmah različne učinke. Manka nacionalnih konotacij predmetov v hrvaški etnologiji danes kljub vsemu ne moremo razumeti izključno v okviru hegemonistično usmerjenih ideoloških omejitev, ampak moramo prav gotovo upoštevati vso njeno sodobno tradicijo. Posebej pomembna sta "socialdemokratski" impakt Antuna Radića, ki stoji v njenem izhodišču, in transnacionalno (ali prednacionalno) postavljena difuzionistična paradigma (ki je še dandanašnji vplivna v njeni "uradni" akademski veji), v kateri se je nacionalna kulturna nomenklatura ustavljala pri slovanskosti pojavov. Sedanja kritika tradicionalne paradigme opozarja na potrebo po raziskovanju preteklosti kulture v sklopu zgodovine civilizacijskih procesov (pa tudi hrvaške nacionalne zgodovine), s čimer se pravzaprav pridružuje globalnim kritikam "etnoloških zgodovin" kultur kot avtonomnih in atemporalnih procesov postopnega civilizacijskega napredka.

191

K dejavnikom, ki so pripomogli k zmanjšanosti tradicionalnega predmeta hrvaške etnologije, hkrati pa okrepili smer kritičnega raziskovanja sodobnega vsakdanjika, je treba prišteti še previdnost pri obravnavi religijskih fenomenov, zaradi katere v hrvaški etnologiji ni zaokroženih monografij t. i. duhovne kulture kot substrata predkrščanskih verovanj, mitologije in folkloriziranih krščanskih predstav. Ta pomanjkljivost, ki je po mnenju Andrewa Lassa (1989) splošna značilnost evropskih nacionalnih etnologij, posledica razcepljenosti družbenih disciplin, pa tudi razsvetljenko-romantične ambivalentnosti odnosa etnologije do "poganske prvine" svojega predmeta, je bila vzrok za nenehno nedorečenost v etnografiji šeg, ki so pojavno dosegljiv element tradicijske kulture. To je po drugi strani napravilo prostor za odpiranje drugačnim in raznovrstnim interpretacijam s področja "globalnih interpretacijskih dosegov". Če je res, kot misli Herzfeld, da je eksotičnim antropologijam šele strukturalizem omogočil raziskovanje sebe, pa je v domačih tradicijah poseganje po interpretacijah kulture, ki računajo na dvojnost njenih (domačih) pojavnih in (univerzalnih) pomenskih ravni, pripeljalo do tistega nujnega povečevanja domače vsebine, brez katerega umre analitični del biti te kulture. Prav odprtost do drugih kulturnih konceptov interpretacije kulture je iz male nacionalne etnologije naredila sodobno in komunikativno disciplino in zaradi nje se je oddaljila od kvantifikativnega načela arhiviranja kulture. To je hkrati raven, na kateri bi moralo biti vseeno, ali je etnografija "rodbinsko povezana" s kulturo, s katero se ukvarja, ali ne, kajti živo tkivo kulture ne pripada niti potujočemu niti "v deželi rojenemu" etnologu, ki

sta oba pripadnika planetarne izvedenske skupine analitikov enotne vsebine kulture, nedostopne njenim nezavednim proizvajalcem.

192

Kritični položaj posodobljene hrvaške etnologije se je tako udejanil v značilni modernistični aksiološki elipsi - z izmikanjem "elitističnim", pa tudi "populističnim" pastem in s širjenjem meja diskurzivne strpnosti. To je bila cena za radikalno diskontinuiteto v razmerju do tradicionalne konceptualizacije in obravnave predmeta, izbira, ki se je v modernističnem zaznavanju "umiranja tradicije" v evropski zgodovini etnologije ponujala kot alternativa kontinuiteti znanosti o atemporalnem predmetu, o tistem, kar Lass imenuje večno "še živeče" folklorne tradicije (ibid.). Ker je bila družbeno marginalna in marginalizirana, ker je njen predmet ohranil svojo subkulturno podobo, ji je preostalo le, da zbira "nikomur ljuba" pričevanja o nečem, kar je nazadnje že povsem lapidarno razumela kot kulturo, da potrpežljivo "krpa" in "lepi" smisel okrnjenim, hibridnim, estetsko preganjanim pojavom pozabljenih motivov in namena, lažnim in enkratnim tradicijam, ki so izgubile nimbus avtentičnosti preteklosti in so se približale tistemu, kar je bilo v Radičevi terminologiji blizu pojmu "navlake". Nastalo je malo dnevniško pisanje o kulturnem vsakdanjiku, posvečeno bolj uporabnikom kot nosilcem kulture, ki se je prav tako izogibalo celo senci t. i. visoke kulture, ki je z ideološko anticipacijo "razsvetljenosti širokih ljudskih množic" pravzaprav težila k odpravi neracionalnega in heretičnega "etnološkega vedenja" ljudstva.

To je odločitev, zaradi katere je bilo mogoče brez pretiranega preurejanja vpeljati tudi skice vojnega vsakdanjika, čeprav zdaj s težkim družbenim bremenom spremenjene podobe vsakdanje izkušnje. Tu se etnološka pristojnost ni mogla zreducirati na obračanje svoje samokritične notranjosti navzven v prizadevanju za čim univerzalnejši kritični diskurz.

Zaradi realizma, ki se vse pogostejše pojavlja v diskurzih družbenih in humanističnih znanosti, ki jih je "razmrcvarila" avtoreferenčnost, je treba sočasno opozoriti tudi na zunajznanstvene, resnične posledice delitve moči - etnične identitete ne lebdijo več v orbiti zgodovine kot nepredvidljivi demoni, ki se ponekod izrodijo v prelivanje krvi, drugod pa se iz njih porodi simfonija v D-duru.

To ne pomeni hkrati, da je znanstveni diskurz dan na licitacijo močnejšim kulturnim jezikom, ampak, nasprotno, večjo odgovornost etnografije, ki gleda "skozi povečevalno steklo". Kritični in etnični potencial sta tu univerzalnost izgubila samo na retorični ravni, ker jo na epistemološki ravni nadomešča bližina njenemu človeškemu naslovniku.

Prevedla Nada Colnar

LITERATURA IN VIRI

- BITI, Vladimir, 1994: Upletanje nerečenog, Književnost/povjest/teorija, Matica hrvatska, Zagreb.
- BOWMANN, Glenn, 1993: Antagonism and identity in former Yugoslavia: Introduction, *Journal of Area Studies*, no. 3, Leicestershire (35-40).
- ČALE FELDMAN, Lada, PRICA, Ines, in SENJKOVIĆ, Reana (urednice), 1993: Fear, Death and Resistance: An Ethnography of War (Croatia 1991-1992), Zagreb, Institut za etnologiju i folkloristiku, Matica hrvatska, X-Press.
- ČALE FELDMAN, Lada, 1995: Intellectual Concerns and Scholarly Priorities: A Voice of an Ethnographer, *Narodna umjetnost, Croatian Journal of Ethnology and Folklore Research* 32/1.
- ČAPO ŽMEGAČ, Jasna, 1991: Hrvatska etnologija, znanost o narodu ili o kulturi? *Studia Ethnologica* 3:7-15.
- FINKIELKRAUT, Alen, 1992: Kako se to može biti Hrvat?, Zagreb.
- HAYDEN, Robert 1993, The Triumph of Chauvinistic Nationalisms in Yugoslavia: Bleak Implications for Anthropology, *Anthropology of East Europe Review*, Special Issue, vol. 11, n. 1-2, s. 72-79.
- GEERTZ, Clifford, 1988: Works and Lives, The Anthropologist as Author, Stanford University Press, Stanford, California.
- HERZFELD, Michael, 1987: Anthropology through the looking-glass, *Critical Ethnography in the Margins of Europe*, Cambridge University Press, 1987.
- JAMBREŠIĆ KIRIN, Renata, 1996: Narrating War and Exile Experiences, v War, Exile, Everyday Life, Cultural Perspectives (ur. R. Jambrešić Kirin in M. Povrzanović), IEF, Zagreb.
- JAMESON, Frederic, 1984: Političko nesvesno, Pripovedanje kao društveno-simbolični čin, Beograd.
- LASS, Andrew, 1989: What keeps the Czech Folk Alive, *Dialectical Anthropology* 14:7-19.
- NIEDERMÜLLER, Peter, 1994: Politics, Culture and Social Symbolism, Some remarks on the Anthropology of Eastern European Nationalism, *Ethnologica Europea*, 24:1.
- POVRZANOVIĆ, Maja, 1995: Crossing the Borders: Croatian War Ethnographies, *Narodna umjetnost, The Croatian Journal of Ethnology and Folklore Research*, 32, Zagreb.
- POVRZANOVIĆ, Maja, in JAMBREŠIĆ KIRIN, Renata, 1996: Negotiating Identities? The Voices of Refugees between Experience and Representation, v War, Exile, Everyday Life, Cultural Perspectives (ur. R. Jambrešić Kirin in M. Povrzanović), IEF, Zagreb.
- PRICA, Ines, 1995: Between Destruction and Deconstruction: The Preconditions of the Croatian Ethnography of War, *Collegium Antropologicum* 19/1.
- 1995: To Be Here - To Publish There: On the Position of a Small European Ethnology, *Narodna umjetnost, Croatian Journal of Ethnology and Folklore Research* 32/1.
- ROBBINS, Bruce, 1992: The East is a Career: Edward Said and the Logics of Professionalism, v Edward Said, A Critical Reader, Edited by Michael Sprinker, Blackwell, Oxford, Cambridge.
- SLOTERDIJK, Peter, 1988: Kopernikanska mobilizacija i ptolomejsko razoružanje, Novi Sad.
- TISHKOV, Valery, 1992: The Crisis in Soviet Ethnography, *Current Anthropology*, Vol. 33, 4:371-382.
- WICKE, Jannifer, in SPRINKER, Michael, 1992: Interview with Edward Said, v Edward Said, A Critical Reader (ur. Michael Sprinker), Blackwell, Oxford, Cambridge.

BESEDA O AVTORICI

ABOUT THE AUTHOR

Ines Prica je etnologinja v zagrebškem Inštitutu za etnologijo in folkloristiko. Objavila je približno petdeset znanstvenih člankov in dve knjigi (prva se ukvarja s problematiko mladinskih subkultur, pri drugi, zborniku t. i. hrvške vojne etnografije, je sodelovala kot urednica in soustvarjalka skupaj z Reano Senjković in Lado Čale Feldman). V doktorskem delu (Odlike etnografskega pisanja v sodobni hrvški etnologiji) se je posvetila problematiki znanstvenega diskurza in zgodovine.

Ines Prica is an ethnologist at the Zagreb Institute for Ethnology and Folklore. She has published about fifty scientific articles and two books (the first deals with the issues of youth subcultures; the second, a collection of so-called Croatian war ethnography, was written and edited in collaboration with Reana Senjković and Lada Čale Feldman). Her doctoral thesis (The Attributes of Ethnographic Writing in Contemporary Croatian Ethnology) focused on the issues of scientific discourse and history.

194

SUMMARY

THE WAR AND "DOMESTIC ETHNOGRAPHERS"

The article verifies some issues of the international discourse between anthropological and ethnological disciplines in the light of the reception of Croatian war ethnography.

Common efforts for a critical discourse are nowadays mostly realised in the self-critical processes of trying to identify latent issues of science to corroborate social and ideological determinants; they may be a source for cultural and social domination in anthropological discourse or a "stock" of nationalist arguments in European national ethnographies whose native societies are presently experiencing democratisation processes. The endeavours aim to show that - due to the historical circumstances and particularities of its scientific tradition - Croatian ethnology is actually an early product of such a critical awareness, and that the need for a war ethnography in its discourse provoked agitation (especially related to the position in which it asserted itself as culture criticism) in a way which can also be held to be post-critical. War ethnography and its empirical contents - in the article referred to as the "blow of reality" and as a renewed need for (critical!) scientific realism - combined with an inevitable rejection of universal critical rhetoric lead to a reinforcement of its own identity signs; in the given circumstances this provoked interpretations and references abroad to an upsetting "national idiom"; it also provoked repeated references to established principled and universal critical axioms, and at times went as far as suggesting ideological contents from an "anti-ideological" position.

This is how Croatian war ethnography originated in a web of social, epistemological and communication contradictions and suddenly found itself

in a position, in which an exigent empirical example interrupted, at least for a moment, the elaborate post-modernistic discussions on the theoretical and textual constructs of scientific empiricism, and also put a temporary stop to the interpretative endeavours to harmonise the destabilised positions of the scientific subject and object brought about by the collapse of anthropological paradigms.

Since Croatian war ethnography determined the "local nature" of the war's reality and was simultaneously oriented towards a wider context of essence and judgement, its position confined to a narrow space between the anticipation of possible ideological pitfalls of various domestic and international cultural interpretations on the one hand and, on the other hand, inevitable transformation within the traditions of its own critical discourse, presently burdened by traumatic human experience. Other threats were those of total distortion and of functionalism prevailing in the rhetoric of various political and scientific narrations. In these circumstances and regardless of possible painful consequences war ethnography was nevertheless aware that it was necessary to at least partially abandon the respectable "neutral" critical position; the resulting reception of war ethnography abroad proved that established interpretations of local ethnographies based on "global objectivity" often lead to ineffectual dialogue.

Though the criticism of the *national idiom* as a consciously limited scientific position clearly reveals the ambiguities of the *post-modernistic controversy*, because the process of revealing runs parallel to "recidivist" processes of localisation and identification of epistemological "oases" of primary interpretations of culture which are becoming hermetically sealed, what is actually going on here is the operation of an arbitrary mechanism of judgement which tends to detect characteristics "no dialogue is possible with" in individual "domestic ethnographies". For the creators of these "domestic ethnographies" this results in being rapidly excluded from the ranks of the "non-chauvinist intelligentsia" and being put in the position of subjects or (research) "material" in the eyes of their partners in the discussion. But this is hardly scandalous or new by any means: most of the "stories of misunderstanding" are indeed the result of the enthronement of a partially utopian and vague concept of dialogue, and it are precisely the weak and ineffective varieties of this concept which are so successful in claiming the status of facts in a metadiscourses "craving empiricism". This particular recidivism of the common pre-dialogue histories of the disciplines involved immediately proved to be an obstacle, and the vote is taken in the form of answering the question how competent *domestic ethnographers* really are in the intercultural presentation of "their own" subjects.

OD LIRE DO LAJNE

Razvoj glasbila od staroveške oblike aktivnega tipa do inštrumentalnega predhodnika sodobnega računalnika

Mira Omerzel Terlep

197

IZVLEČEK

Različice lajn, ki so v Evropi in na Slovenskem potonile v pozabo v začetku 20. stoletja, se izvijajo iz starogrške lire, srednjeveškega organistruma, Drehleier in Drehorgel ter številnih sorodnih inštrumentalnih različic. V več kot dvatisočletni zgodovini se njena razvojna pot konča z razvojem v glasbeni avtomat in s tem v predhodnika sodobnega računalnika.

Sestavek je razširjeni referat s simpozija Slovenski glasbeni dnevi / Slowenische Musiktage, Ljubljana 1994, na temo Glasba v tehničnem svetu – Musica ex Machina – Die Musik in der Technischen Welt in sicer z naslovom Ljudske lajne – inštrumentalni predhodniki sodobnih računalnikov.

ABSTRACT

The various types of barrel organs which became extinct in Europe and Slovenia in the early 20th century derived from the ancient Greek lyre, from the medieval organistrum, from Drehleier and Drehorgel and numerous other related instruments. The instrument's history covers a span of over two thousand years and ends with its development into an automatic organ and into the predecessor of the modern computer.

The article is an enlarged version of a paper presented at the Symposium Slovenski glasbeni dnevi / Slowenische Musiktage, held in Ljubljana in 1994, dedicated to the theme "Music in a technical world - Musica ex Machina" and entitled "Folk barrel-organs, instrumental predecessors of modern computers."

OD MALOSTRUNSKE LIRE, KONCERTNE IN BERAŠKE LAJNE, DO GLASBENIH AVTOMATOV

Različice lajn, ki so v Evropi in na Slovenskem potonile v pozabo v začetku 20. stoletja, se razvijajo iz starogrške lire, srednjeveškega organistruma, Drehleier in Drehorgel ter številnih sorodnih inštrumentalnih različic. V več kot dvatisočletni zgodovini se njena razvojna pot konča z razvojem v glasbeni avtomat in s tem v predhodnika sodobnega računalnika.

Glasbila, ki jih danes poznamo na Slovenskem pod imenom lajne, pripadajo

Virdung (1511): *Trumscheit*, predhodnik citer in lajn, ter gosli. ♦ Virdung (1511): *Trumscheit*, the predecessor of zithers and barrel organs, and fiddle. ♦ Virdung (1511): *Trumscheit*, ancêtre de la cithare et de l'orgue de Barbarie, ainsi que du violon.

dvema družinama glasbenih priprav. Prva, starejša družina, je družina strunskih glasbil, ki jih običajno z ročico spodbuja k zvenenju lajnar, druga družina lajn pa je družina mehaniziranih in avtomatiziranih glasbenih naprav. Glasbila obeh družin imajo za seboj dolgo razvojno pot, katere začetki segajo v antični svet.¹ Naš čas so dosegli primerki glasbil obeh družin - tudi redki - ki jih naš zgodovinski spomin, precej netočen in posplošen, pozna najpogosteje pod imenom "lajne". Uvodoma je torej potrebno zapisati, da bo v poglavju o lajnah na Slovenskem govor o dveh tipih glasbil: o lajni aktivnega tipa s strunami in lajni "avtomatu". Prve so naslednice antičnega sveta in so predvsem produkt evropskega srednjeveškega glasbenega okusa z bordunsko zasnovano uglasitvijo, druge pa so nadaljevalke antičnega iskanja in plod človekove težnje za avtomatiziranim in mehaniziranim zvokom ter sodijo med priprave s (prvimi!) računalniškimi zapisi (v tem primeru glasbenimi) med predhodnike novjših juke-boxov in sodobnih sintesizerjev. V 19. stoletju prično izgubljati veljavo glasbila prve družine. Do 30. let našega stoletja pa že po 100-letni tradiciji še vedno gospodujejo mehanizirane Pianole, Orchestrioni, pojoče skrinjice različnih vrst in mehanizirane orgle (die Drehorgel).

Slovenska jezikovna zgodovina kaže, da točnejših jezikovnih poimenovanj posameznih tipov ene in druge družine glasbil Slovenci nismo poznali in ne poznamo ali pa je morda točnejša jezikovna raba že zbledela. Tuja imena na glasbenih avtomatih, kot jih kažejo muzejski primerki, ki so dočakali naše dni, so morala Slovencu zveneti tuje, pa si je sposodil ime pri sorodnem glasbilu oz. njegovemu predhodniku: lajni (nem. Leier, Drehleier).

Vendar nam slovenski jezik tudi odkriva splošno sprejeto in razširjeno rabo

¹ Glej Alexander Buchner 1959. Po Sach-Hornbostlovi klasifikaciji jih lahko štejemo v skupino lajn z odmevno skrinjico (321.22) ali trzal z jezički (122.2). Glasbeni avtomati-lajne pa so sestavljena glasbila.

besede lajna in njenih izpeljank. Besedi lajna in lajnati sta po Slovenskem splošno znani²: lajnati *pomeni ponavljati vedno isto, pa tudi malopridnico ali umazanega (berača?)*. O tem več kasneje.

Raba slednjega nas spomni na funkcionalnost glasbila, ki je ostalo od svojih začetkov v srednjem veku do našega stoletja beraško glasbilo potujočih muzikantov. Toda o tem kasneje.

Žal so lajne obeh družin v evropskem prostoru vse do našega stoletja oziroma do njihove skorajšnje pozabe ostale med glasbenimi zgodovinarji in etnomuzikologi zelo malo opažene oziroma raziskane, čeprav so mnoge velike umetniške in zgodovinske vrednosti. Žal jim tudi muzeji niso posvečali posebne pozornosti.³ Šele leta 1922, ko je nemški muzikolog Alfred Schnerich odkril kompozicijo Josepha Haydna na valju avtomatofona, se je povečala pozornost glasbenih teoretikov do teh glasbenih priprav. Vendar do leta 1959, ko izide v Pragi pregledno delo o mehaniziranih glasbenih avtomatih v evropskem prostoru izpod peresa Alexandra Buchnerja "*Vom Glocken-spiel zum Pianola*", ni bilo nikakršne sistematične študije o teh inštrumentih. Ko pa se je zanimanje zanje vzbudilo, je bilo žal že prepozno, saj se je ohranilo le malo avtomatofonov ali glasbenih avtomatofonov. Termin "*avtomatofon*" je Buchnerjev. Zaradi lažjega razumevanja oziroma lažjega razločevanja obeh družin lajn mestoma prevzemam Buchnerjev termin.

Nič drugače se ni godilo strunskim lajnam in avtomatiziranim lajnam na Slovenskem. Predno pa spregovorim o številnih glasbenih napravah, ki jim danes Slovenci posplošeno pravimo "lajna", se moramo ozreti po njeni razvojni poti in tipologiji.

Glasbene enciklopedije⁴ nas poučijo, da ime "*lajna*" izhaja iz starogrške "*lire*", ki naj bi jo igrali s plektrumom, ime pa naj bi označevalo strunsko glasbilo. Ekspanzije bizantinskega imperija v 10. stoletju so preko Španije in Italije evropskemu prostoru posredovale sorodno ime *luro* (*lura*).⁵ Bizantinski imperij je z njo in rebabom, iz katerega se razvijejo današnje gosli, prinesel v evropski svet tudi tehniko lokovanja in tako naj bi nastala lira, ki se jo je igralo z lokom.⁶

² Tudi v vsakdanji rabi v sosednjem nemškem jeziku sta se pojma vrteti, sukati (drehen) in leiern (lajnati) izenačila.

³ Alexander Buchner 1959, glej ovitek.

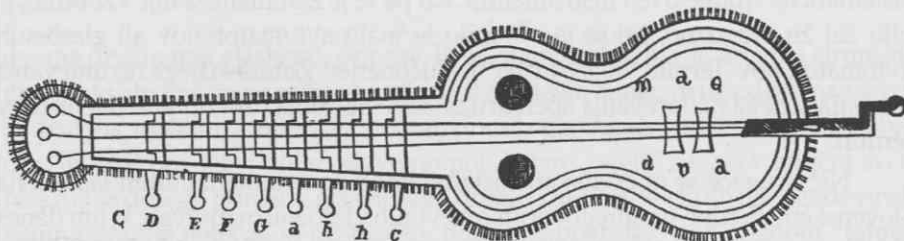
⁴ Michael Prätorius 1619, str. 49; Curt Sachs 1962, str. 119; Mary Remnant 1978, str. 20, 43-49.

⁵ Mary Remnant 1978, str. 43.

⁶ V Angliji izide iz nje znameniti *crwth* ali *croutha*, lat. *chrotta* ali *rotta*, glasbilo potujočih srednjeveških godcev (bardov), ki je bilo prav v Angliji živo vse do 20. stoletja (Mary Remnant 1978, str. 44). Podvojene strune glasbila so bile uglasene v tonih gg / cc / dd (Mary Remnant 1978, str. 46), v intonaciji, ki se praktično ohrani še vse tisočletje pri strunskih lajnah. Ne moremo pa tudi mimo starofrancoske oziroma keltske besede *lai(s)* (nem. *Leich*), ki označuje muziko, melodijo. Besedi sta verjetno tudi tvorki lajninega imena. Glej tudi Malneričevo razpravo Črnomaljsko kolo, Etnolog X-XI, Ljubljana, 1937-1939, str. 100-101, ki iz keltske sekvence po vzoru nemških "lajhov" izpeljuje besedo "*lajhati*", kar naj bi označevalo predples. Po njegovem pa so sekvence izšle iz godbe.

Organistrum – predhodnik lajn, Santiago de Compostella (Španija), konec 12. stoletja. Igrati sta ga morala dva muzikanta. (A. Buchner 1981) ♦ *Organistrum* - the barrel organ's predecessor, Santiago de Compostella (Spain), late 12th century. It had to be played by two musicians (A. Buchner, 1981) ♦ *Un organistrum* - ancêtre de l'orgue de Barbarie, Saint-Jacques-de-Compostelle (Espagne), fin du 12e siècle. Deux musiciens étaient nécessaires pour en jouer. (A. Buchner, 1981)

Organistrum

Organistrum iz 13. stoletja po Gebertsu (De cantu et musica sacra, 1774) in tangentni mehanizem *drehleier* – sukajoče lajne iz 13. stoletja. (W. Stauder 1995) ♦ 13th-century organistrum after Geberts (De cantu et musica sacra, 1774) and the tangential mechanism of a *Drehleier* - a 13th-century barrel organ (W. Stauder, 1995) ♦ *Organistrum* du 13e siècle d'après Geberts (De cantu et musica sacra, 1774) et le mécanisme tangentiel *drehleier* - orgues de Barbarie tournants du 13e siècle (W. Stauder, 1995)

Najstarejši likovni vir lajne je iz 10. stoletja.⁷ V 11. stol. je nastalo tudi prvo napol mehanično godalo, kjer je lok nadomeščalo rotirajoče kolo z ročico in se je imenovalo **organistrum** ali **beraška lajna**! Bilo je sprva zelo veliko in igrati sta

⁷ Provincialni gauklerji so morali v 13. stoletju na primer posedovati glasbila, kot so lajne (*Drehleier*), gosli (*fidel*), dude (*Sackpfeife*), šalmaje, harfe, psalterij (*psalter*) in chrotto (Alexander Buchner 1981, str. 59). Intonacija srednjeveških glasbil je bila nestabilna in menjajoča se z ozirom na trenutne glasbene zahteve. V srednjem veku prav tako ni bilo homogene instrumentalne skupine, čeprav so bili glasbeni instrumenti že zelo pomembni v glasbeni praksi. Lajne se je igralo tako poleg vseh naštetih glasbil. Glasbila so se v instrumentalnih združenjih stalno menjavala. Pomembno je bilo predvsem instrumentalno barvanje zvoka. Instrumentalne skupine v smislu današnjih glasbenih zasedb oziroma ljudskih godčevskih sestavov se osnujejo šele v obdobju renesanse (Alexander Buchner 1981, str. 79).

ga morala dva muzikanta: eden je vrtel ročico; ta je poganjala z usnjem prevlečeno vrteče kolo, ki je drgnilo po vseh strunah hkrati, drugi pa je aktiviral niz vrtljivih palic, katerih vsaka je izoblikovala na določenem mestu most v obliki tangente. Ko se je palica obrnila, je nastala tengenta prišla v stik z vsemi strunami naenkrat in tako je s skrajševanjem strun muzikant iskal ustrezno intonacijo na glasbilu. Melodije je bilo z organistrumom moč voditi v paralelnem organumu v stilu, ki je še vedno ponekod v rabi (zlasti) pri evropskem ljudskem petju. Ker pa je bilo glasbilo zaradi svoje velikosti zelo nerodno za igro, je okoli leta **1200 nastala manjša in izpopolnjena oblika organistruma pod imenom simfoni (symphony)** in ga je lahko igral en sam muzikant. Vselej so zvenele vse strune, sprva so bile le tri. Vendar pa M. Remnant domneva⁸, da je bilo na tastaturi osmih tipk verjetno možno igrati tone *diatonične C-dur lestvice* (z možno preglasitvijo H v B), strune pa so lahko zvenele glede na uglasitev prve melodične strune v *kvarti, kvinti ali oktavi*, tako kot druga strunska srednjeveška glasbila, predvsem dude.⁹ Malemu "symphonyju" pa se je spremenil tudi mehanizem. Godec je pritiskal na tipke povezane s tangentami, ki so se dotikale le vrhnje strune (in ne več vseh hkrati!), ostale pa so prosto zvenele kot bordun, tako značilen za srednjeveški glasbeni okus in za zvok ročnih lajn. Nastal je torej sistem, ki ga imajo še vedno nekatere današnje evropske ljudske lajne. Ta sistem je omogočil *hitrejšo igro* in glasbila so zato bolje služila *pevski in plesni spremljavi*, zato ga omenjajo mnoge srednjeveške pesmi.¹⁰ Simfoni, iz katerega se nadalje razvije mala ročna lajna, doživi mnogo različic in dobi mnogo imen. **Na tisočletni razvojni poti je mala ročna lajna obdržala prvotno glasbeno funkcijo pevsko-plesnega spremljevalnega glasbila.** V srednjem veku so imele lajne (nem. die Drehleier ali die Radleier)¹¹ osrednjo vlogo v glasbenem življenju.

Proti koncu srednjega veka se njihovo število zelo pomnoži, najdemo jih reliefno ali slikarsko upodobljene na številnih srednjeveških likovnih spomenikih.¹² Podobno je še tudi v renesansi,¹³ le da se razvojne različice pojavljajo v svojih renesančnih razvitejših oblikah.

Okoli leta **1500** se število strun poveča in lajna dobi **kromatično uglasitev** v obsegu dveh oktav. Še naprej ostaja približljeno glasbilo potujočih bardov,

⁸ Mary Remnant 1978, str. 73–74.

⁹ Prav tam; Curt Sachs 1962, str. 119.

¹⁰ Prav tam, str. 74–75.

¹¹ Glej Curt Sachs 1962, str. 119; Prätorius 1619, str. 49; Karl Heinz Schickhaus 1981, str. 112; Karl Magnus Klier 1956; Mary Remnant 1978, str. 74–76.

¹² Predhodnik lajne - organistrum - je enako kot psalterij upodobljen na portalu cerkve Santiago de Compostela v Španiji in sicer skupaj s psalterijem, dudami, portativom, lutnjo, zvončki in goslimi (fidel), trumšajtom, šalmajem, trobento, harfo, vrsto lutnje, malim bobnom, cimbalami ali oprekljem, zvončki, tamburinom in rogovi.

¹³ Primer je npr. strop s 26 reliefnimi plastikami pojočih in muzicirajočih angelov z vsemi tedaj znanimi glasbili iz Zgornje Frankovske okoli leta 1473; Karl Heinz Schickhaus 1981, str. 144.

minstrellov, trubadurjev ali Minnessängerjev ter **postane že pravcato "ljudsko"**¹⁴ **glasbilo evropskih dežel**. Prätorius omenja leta 1619 **"kmečke"** ali potujoče **"weiber-layer"**.¹⁵

202

V Franciji so lajne znane pod imenom *vielle* (*vielle à roue*),¹⁶ kasneje se ponovno vrnejo tudi v visoko umetnost dvora. V Angliji jo poznajo pod imenom *hurdy-gurdy*. Z razvojem prostega vodenja glasu (brez bordunske spremljave) lajna v visoki umetnosti izgubi svoj pomen. **V naš čas pa jo ohrani evropska ljudska glasba.**¹⁷ Pestrost izrazoslovja in pestrost raznih hibridnih oblik je v srednjem veku in renesansi velika. Lire se stopijo tudi s predhodniki violin in lutnjami ter posnemajo njih resonančni trup.¹⁸ Tiste lire, ki se jih prisloni na ramena ali ob prsa, pa so dobile ime *lire da braccio* (zlasti v Italiji so bile zelo razširjene). Tako nastanejo lajne, ki imajo čez resonančno telo lutnje, kitare ali violine napeti eno ali dve enako zveneči melodični struni, ki se ju krajša - in s tem ubira melodijo oziroma išče intonacijo - z vzmetenimi tipkami. Poleg melodičnih strun so vpete še 2 ali 4 bordunsko zveneče strune, običajno uglasene kot njihove srednjeveške predhodnice. Tovrstne ljudske lajne se obdržijo po Evropi še v našem stoletju. Lajnar prav tako vzbuja k zvenenju vse strune hkrati.¹⁹ Melodične strune so običajno uglasene v intervalu kvinte (G-d) ali kvarte (G-c), bordunske spremljevalne strune pa v prostozvenečih istoimenskih tonih.²⁰

17. in 18. stoletje imenujemo zlato dobo lajn. Tedaj pozna vsa Evropa glasbilo "milega" zvoka. Veliko sorodnih različic nastane v prostoru Italije, Španije, Francije, Anglije, Nemčije, Poljske, Češke, Slovaške, Madžarske do skandinavskih dežel.²¹

V 17. in 18. stoletju je lajna tudi "prvi" ljudski inštrument alpskih dežel,²² inštrument s tastaturo in obsegom do 12 intervalov. V Avstriji jih okoli leta 1840 omenjajo kot Drehleier poleg dud (Dudelsack) in Klier jih imenuje *sestrsko glasbilo dud*, saj imajo podobne glasbene zmogljivosti in uglasitev. Lajninim melodičnim strunam odgovarja melodična piščal dud, prosto zvenečim strunam Drehleier pa bordunske cevi dud. Na eno ali drugo glasbilo je možno igrati iste melodije. Zato tako pogosto tudi nastopajo skupaj v duetu ali v večjih godčevskih sestavih

¹⁴ Termin ljudski je potrebno tu razumeti predvsem v smislu široko sprejetega - popularnega - in glede na socialno sestavo tedanjega prebivalstva, ki svoje podobe skoraj ne spreminja vse do naše polovice stoletja, predvsem v smislu "kmečkega" glasbila.

¹⁵ Michael Prätorius 1619, str. 112.

¹⁶ Viella je v srednjem veku tudi violina (fidel) in nastajajoča viola; Mary Remnant 1978, str. 52.

¹⁷ Glej tudi Alexander Buchner 1981, str. 77-79, 282-311.

¹⁸ Hibrid z gambami je lira de gamba, ki se jo igra med kolena.

¹⁹ Glej Curt Sachs 1962, str. 119.

²⁰ Konec 18. stol. jo igrajo bavarski muzikantje; (Karl Heinz Schickhaus 1981 po poročilu J.M. Mettenleiterja iz l. 1788 o žetveni gostiji) poleg dud in šalmaja.

²¹ Tudi švedska Nyckelharpa je inačica "lajne", kjer se namesto vrtečega kolesa uporablja lok.

²² Karl Magnus Klier 1956, str. 44.

in takšen duet evropski pisani viri pogosto omenjajo.

Potrebno je ponovno opozorilo, da z ljudskimi glasbili tega stoletja in glasbili starejših srednjeveških obdobij (vse do zgodnje renesančnih) ni bilo moč igrati kakršnekoli melodije. Z določenimi glasbili omejenih možnosti se je dalo igrati le melodije v pripadajočem obsegu, tonaliteti, uglasitvi. Uglasitev, možnosti obsega in tonalitete ter oblikovanost glasbil pogojujejo tudi pokrajinske značilnosti ljudske glasbe.

V 18. stoletju dobi lajna za kratek čas **pomen koncertnega glasbila** in pojavi se več lajnarjev virtuofov (enako velja za dude), zlasti na francoskih tleh (npr. komponisti Hotteterre, Baton, Chédeville, Pleyel). Tedaj nastanejo tudi prvi učbeniki in prva koncertna dela.²³ 203

Prav tako so v "zlato dobo lajn" (17. in 18. stol.) muzikantje z lajnami igrali plesne melodije, inštrumentalne viže in predvsem spremljali petje. Tudi v tem obdobju slikarje kažejo lajnarja med drugimi inštrumentalisti, med plesalci ali skupinami pevecov.²⁴

Preostane nam, da si ogledamo še evropska ljudska imena za lajno, za glasbila, ki imajo lahko že tudi klaviaturo, ali pa se godec direktno dotika strun s prsti ali lokom: v Angliji se imenuje *hurdy-gurdy*, v Franciji, zlasti v Bretaniji, *vielle à roue* ali *le vielle*, v germansko govorečih deželah *die Drehleier*, v Italiji *ghironda*, v Španiji *viola de ruedas*, na Portugalskem *sanfôna*, na Nizozemskem *draailier*, na Danskem *bondelire*, rusko in poljsko je *lira*, ukrajinsko *relja*, na Madžarskem *tékérő*, Švedska lajna z lokom je *nyckelharpa*.²⁵

V začetku 19. stoletja si lajna (ponovno) pridobi veljavo beraškega glasbila in ostaja vse od srednjega veka glasbilo evropskih potujočih muzikantov. Potujoči muzikantje in "berači" pa se prav kmalu statusno izenačijo med seboj. Sprva glasbilo "visoke" in sakralne umetnosti, nato vsesplošno evropsko ljudsko glasbilo tako zopet pristane v rokah obubožanih, ki si z njo poskušajo služiti vsakdanji kruh. Vendar pa imenovano glasbilo (Drehorgel) sodi v novo razvojno družino staroveške lire oziroma kasnejše lajne.

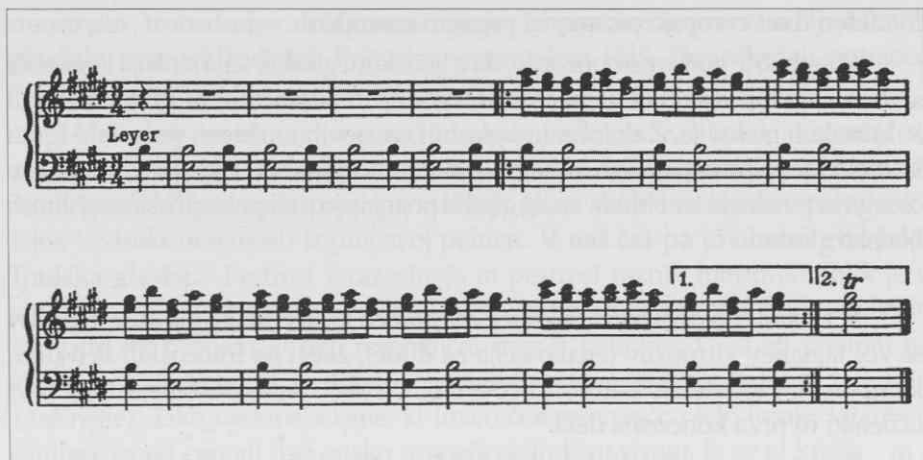
Na prelomu iz 19. v 20. stoletje ročne lajne prično izginjati iz ljudskega inštrumentarija, ponekod so že celo zelo redke.²⁶ Na Češkem in Slovaškem prično na primer izginjati v 20. letih 20. stoletja, med obema vojnoma pa so še lajnali v potujočih lutkovnih gledališčih. Zadnji "aktivni lajnar" je tamkaj godčeval do

²³ Poleg dud je lajne uporabil v "Kmečki svatbi" ("Baurenhochzeit") leta 1756 L. Mozart; v 19. stol. pa tudi Franz Schubert v pesmi "Leiermann" v ciklu pesmi "Die Winterreise" slika potujočega lajnarja (Karl Heinz Schickhaus 1981, str. 112). Obe deli sta odmev tedanje evropske glasbene (tudi ljudske) mode.

²⁴ Glej navedena dela pod opombo 11.

²⁵ Zanimivo je primerjati posamezne termine z zgodovinskimi različicami istega glasbila.

²⁶ Glej tudi Ludvik Kunz 1974, str. 72.

Fragment kompozicije za dude in lajno v ljudskem stilu Josefa Lannerja (Dunaj), ok. 1820, tedaj najpopularnejša ljudska glasbila. ♦ Fragment of a composition for bag-pipe and barrel organ in folk style by Josef Lanner (Vienna), Oct. 1820, at that time the most popular folk instrument. ♦

Fragment d'une composition de style populaire de Josef Lanner (Vienne), vers 1820, pour cornemuse et orgue de Barbarie, les instruments les plus populaires de l'époque.

60. let 20. stoletja. Zadnji lajnar na sosednjem Avstrijskem je bil pokopan l. 1900, na Avstrijskem Štajerskem pa leta 1899.²⁷

Klier piše,²⁸ da tudi v začetku našega stoletja, ko so lajne že skoraj izginile, žal nihče ni zabeležil melodij, ki so jih igrali ti poslednji lajnarji. Enako se je godilo tudi na Slovenskem.

*Posnetkov ali zapisov ročnih lajn alpske Evrope ni.*²⁹

V mrliški knjigi krajevnega urada **Črna na Koroškem** je zapisano, da je 22. 10. 1902 v starosti 71 let umrl potujoči "Dreorgelspieler" Johann Pukl, doma iz Bistrice pri Pliberku. Umrl je zaradi srčne oslabelosti.³⁰ Po vsej verjetnosti je slovenski potujoči godec sodil v kategorijo obubožanih, ki so se z glasbilom preživljali. Glasbilo pa sodi v družino sukajočih lajn.

Akustik Miroslav Adlešič je zapisal,³¹ da so izkušnje pri izdelavi lajn pokazale, da s klaviaturno mehaniko ni mogoče potegniti strun tako, da bi nastala enakomerna glasna in estetično neoporečna zvenska zaporedja, zato so se snovalci lotili nove naloge: konstrukcije mehanskih strunskih "trzal" in "tolkal". Ta ideja se pojavi v jeseni srednjega veka, in od tedaj izdelovalcev in glasbilarjev ne zapusti več. Tako je ena od razvojnih poti starogrške lire vodila v izpolnitev srednjeveškega organistruma oziroma različice evropskih malih mehaničnih lajn

²⁷ Karl Magnus Klier 1956, str. 45; podatek se nanaša na področje Maria-zell, lajnar pa je umrl v starosti 93 let.

²⁸ Karl Magnus Klier 1956, str. 45.

²⁹ V drugi polovici našega stoletja pa se je predvsem v Franciji (zlasti na Bretonskem) pa tudi v Angliji pričelo njeno oživljanje (v smislu folk-revival) v sklopu raznih amaterskih ali profesionalnih "folklornih" skupin.

³⁰ Za informacijo in izpisek se zahvaljujem dr. Mariji Makarovič.

³¹ Adlešič Miroslav 1964, str. 598.

v ročni izvedbi (Drehleier, vielle, hurdy-gurdy), druga pot pa je vodila v razvijanje Drehklavirja³² oziroma kasnejšega klavikorda in posredno z njim do sodobnega klavirja. Produkt so nedvomno **mehanične lajne v mali ročni izvedbi ali v veliki obliki kot glasbeni avtomati**, na Slovenskem znani pod istim imenom: lajna. Slednji so že prvi in pravi glasniki sodobnega računalnika.³³

GLASBENI AVTOMATI, PREDHODNIKI SODOBNIH RAČUNALNIKOV

Z lajnami v obliki Drehorgel, ki bi jih lahko imenovali tudi **“sukajoče orgle”**, njihov **razpoznavni znak pa je hitro vrtenje ročice, se pričenja nova razvojna pot** starogrške lire. Pomenijo osnovno razvojno konstrukcijo velike družine glasbenih avtomatov in istočasno sodijo med najbolj razširjene glasbene avtomate po Evropi.³⁴ Čas Avstro-Ogrske monarhije je zlato obdobje lajn, prav tako sukajočih orgel - Drehorgel, ki so tudi na slovenskem severnem etničnem ozemlju znane pod slednjim imenom, kar pojasnjuje delno skupno zgodovino alpskega prostora omenjenega obdobja. V nadaljnjih vrsticah zato za natančnejše razumevanje uporabljam za sukajoče orgle to germansko ime, ki je tudi bolj opredeljujoče od vseslovenskega in trenutno ohranjenega posplošenega termina “lajne”. Sukajoče orgle - Drehorgel so produkt človekovih prizadevanj, da bi igralno tehniko mehaniziral in jo avtomatiziral.

C. Sachs imenuje Drehorgel “modni beraški inštrument”, glasbilo, ki ima malo prenosno jezično piščalje.³⁵ Lajnar piščalje oskrbuje z zrakom tako, da vrta ročico in z njo odpira zračne vode. *Osrednji del mehanizma je valj z žeblički ali kasneje perforirana (prelunknjana) plošča.* Žeblički ali luknjice pri vrtenju zadevajo ob vzvode jezičnih piščali in jih s tem odpirajo. Žeblički in luknjice so torej nekakšni računalniški zapisi kompozicije oziroma svojevrstni notalni zapisi, ki omogočajo dolgotrajno rabo oziroma reprodukcijo tako “zapisanih” melodij. Prvi valji z žeblički so sicer nastali v 17. stoletju,³⁶ vendar je eksistenca sukajočih orgel s tovrstnim mehanizmom dokazana v začetku 18. stoletja. Opisani beraški inštrument ima že mehanizem glasbenega avtomata. Predno pa se lotimo opisnega pregledovanja posameznih avtomatov iz te velike družine, pogledjmo njihovo osnovno razdelitev.

Alexander Buchner je izdelal v delu “Vom Glockenspiel zum Pianola”³⁷

³² Glej tudi študijo o razvoju cimbal oz. opreklja.

³³ Tako lahko razumemo ožebličkane valje in prelunknjane kartice.

³⁴ Glej Alexander Buchner 1959, str. 73.

³⁵ Curt Sachs 1962, str. 120.

³⁶ Alexander Buchner 1959, str. 22 - 23. Za pogon oziroma vrtenje valjev so bili v preteklosti znani različni pogonski načini: pogon človeških rok, pogon na vodo, pogon s peskom oziroma sipino, pogon na uteži in pogon z vzmetnimi mehanizmi (glej prav tam, str. 39). Najstarejša je uporaba vode ali sipine. Vodni pogon so poznali že v starem Bizancu. Naštete pogonske sile pa omenjajo tudi teoretični glasbeni traktati iz 16. in 17. stol. Teoretik Athanasius Kircher navaja poleg vzmetnega tudi vodni pogon, poroča pa celo že o poizkusih s sončno energijo. Vodni pogon je bil celo popolnejši, saj ni imel omejenega časa delovanja kot na primer vzmetni mehanizem.

³⁷ Buchnerjevo delo je trenutno najboljše in najbolj sistematično delo o lajnah v Evropi.

(1959) sistematično preglednico glasbenih avtomatov (avtomatofonov), ki jih je razdelil na *idiofone*, *aerofone* in *kordofone*. Med idiofone naj bi sodili tisti avtomatofoni, katerih zvenenje sprožajo udarci (pojoči zvonovi), trzanje (pojoče skrinje, polyphoni) ali zračni tokovi (inštrumenti s prebijajočimi jeziki: harmonij, manopan). Med aerofone naj bi šteli avtomatofone z vrstami piščali (avtomatične orgle, piščalne ure in ročne orgle - die Drehorgel) in avtomatofone s piščalmi, katerih zračni tok je prekinjan z bati (ptičje orgle - die Vogelorgel). Med kordofone je uvrstil strunska glasbila, katerih zvenenje sproža zračni tok (eolske harfe), klavirca (predhodniki klavirja, organeto), trzala (kordofon) ali godala (virtuosa, violina, violinista). V zadnjo skupino je uvrstil avtomatofon, katerega zvenenje vzbujajo različni sistemi. Sem sodi orkestrion. Našteta imena označujejo tip glasbenih priprav pa tudi njihovo lastno ime (Polyphon, Orkestrion, Manopan...).

Prvo avtomatično glasbilo je sicer nastalo že v 13. stol., in sicer kot mehanizem povezanih zvonov (die Glockenspiel)³⁸. Z iznajdbo urnega vzmetnega mehanizma v 16. stol. pa se prične serijska proizvodnja pojočih in piščalnih ur (die Spieluhren, flute-clocks, die Flötenuhren), ki so majhni orgelski avtomati z ustničnimi piščalmi, katerih mehanizmi se sprožajo v rednih časovnih presledkih; najbolj so bile priljubljene v 18. stoletju, v obdobju bidermajerja in rokokoja.³⁹ Privoščili pa so si jih le bogati meščani, plemiči. Opremljene so bile z obdelavami prediger in arij priljubljenih oper, z deli koncertov, s sonatami, marši, plesi, modnimi napevi, najpogosteje pa s kratkimi ljudskimi napevi, skratka s kompozicijami, s katerimi so izdelovalci poskušali ustreči željam svojih kupcev.⁴⁰

Vendar pa lahko za rojstno obdobje avtomatiziranih inštrumentov štejemo že renesanso. Renesansa je bila namreč tudi čas tehničnih inovacij v glasbi, glasba pa je bila umetnost (ars) in znanost (scientia)⁴¹. S konstruiranjem glasbenih avtomatov se spopadejo tudi velikani tega časa, kot npr. L. da Vinci.⁴²

Razvojna pot orgelskih avtomatov z dodatkom orgelskih piščali (Drehorgel, Organ hurdy-gurdy ali lire organizzate)⁴³ se sicer pričinja v srednjem veku v Italiji, vendar se je v 16. stol. znanje o gradnji le teh razširilo iz Italije v Anglijo in Nemčijo.⁴⁴ **V 18. stoletju nastopijo svojo pot tudi kot beraška glasbila oziroma**

³⁸ Do danes so mehanizmi zvonov obdržali kontinuirno domovinsko pravico zlasti na Nizozemskem. Vendar se šele z zgodovino preciznega urarstva pričinja resnična zgodovina mehanično dovršenih glasbenih avtomatov (glej Alexander Buchner 1959, str. 16).

³⁹ Za slednje so pisali kompozicije C.Ph.E.Bach, G.F. Händel, L. Mozart, L. van Beethoven, (Mary Remnant 1978, str. 180).

⁴⁰ Alexander Buchner 1959, str. 70. Od 16. stol. dalje obstajajo tudi žepne pojoče ure.

⁴¹ Alexander Buchner 1959, str. 16.

⁴² V renesansi so bili glasbeni avtomati spravljani v lično izdelanih dekorativnih omaricah. Z izvenenjem renesanse izgine tudi zanimanje za umetniško izdelane omare, in orgle se preselijo v manj zahtevne resonančne skrinje; (Alexander Buchner 1959, str. 60).

⁴³ Mary Remnant 1978, str. 76.

⁴⁴ Alexander Buchner 1981, str. 319.

kot ljudska glasbila⁴⁵ ter v večji obliki kot nadomestna glasbila za velike orgle v podeželskih cerkvah (zlasti v Angliji tudi kot večje glasbilo *barrel - organ*⁴⁶ in v Franciji). Izdelovali so jih v različnih velikostih. Najmanjše so "*ptičje orgle*" (die Vogelorgel). V 18. stoletju pa so se razvile v večji inštrument v obliki dvodelne omare. V enem delu so bili shranjeni valji, v drugem pa piščalje, traktura in mehovi. **Germsko področje pozna die Drehorgel tudi pod oznako die Leierkasten ali die Leierorgel**, ki sta po Sachs u posebni berlinski označitvi in se terminsko navezujeta na njuno predhodnico imenovano die Leier.

V obdobju baroka evropskega človeka zgrabi panično iskanje govorečih in pojočih avtomatov.⁴⁷ Sledi mu velika želja po konzervaciji tona in obstoječih del.⁴⁸ Pred Edisonovo iznajdbo fonograma in še dolgo zatem so glavno mehanizirano glasbilo **p o j o č e s k r i n j i c e die Spieldosen ali musical boxes**. **Pojavile so se v začetku 19. stol.** kot izdelki švicarskih urarjev in bile še stoletje njihovo monopolno tržno blago; še danes jih lahko vidimo v švicarskih urarskih trgovinah. Iz mode so izrinile pojoče ure.⁴⁹ Po mnenju A. Buchnerja je bil čas njihove največje popularnosti v obdobju med leti 1810 - 1910.⁵⁰ Sodile so med pojoče avtomate, ki so se oglašali znotraj hišnih zidov. Zveneči del je predstavljal *kovinski glavnik z zobmi*, ki so zazveneli v posameznih tonih ob trzajih žebličkov. Vrteči valj s premišljeno vstavljenimi žeblički je pri vrtenju dosegal izbrane glavnike zobe, in sicer le tiste, ki so ustrezali "notirani" melodiji. Valj je bilo mogoče spraviti v pogon z ročico ali z vzmetnim mehanizmom. Običajno lično izdelana resonančna skrinjica je služila kot resonančno telo za ojačitev zvoka, istočasno pa je varovala občutljiv mehanizem pred poškodbami.⁵¹ Te skrinjice so bile bogato berilo glasbenega okusa dežele, od koder so prihajale: opremljene so bile narmeč z modnimi opernimi melodijami, sredi stoletja predvsem s patriotskimi pesmimi ljudskega stila, ob koncu stoletja pa s popularnimi valčki.

Pomanjkljivost pojočih ur in pojočih skrinjic je bila ta, da so se oglasile le z eno melodijo, vgrajeno z žeblično notacijo na valj. Človekovo **nadaljnje iskanje je privedlo do konstrukcije p o l i f o n a (Polyphon) z več valji s pisanim programom lahke glasbe**. Valje je bilo mogoče menjati - in z njimi torej tudi melodije - ali pa s premikom valjeve lege v rotirajočem mehanizmu spremeniti tudi žeblično intonacijo, to je melodijo glasbene naprave. V tem primeru je en

⁴⁵ Kot ljudsko glasbilo se je glasbeni avtomat ustalil zlasti na Madžarskem, v Franciji in Španiji, pa tudi v Italiji in Angliji ter Avstriji. Sicer pa je po Evropi znan pod sledečimi imeni: nizoz. je *draaiorgel*, dansko *lirekasse*, švicarsko *lyre*, franc. *orgue de barbarie*, ital. *organino a cilindro*, špan. *organo de mano*, port. *realejo*, rusko *šarmanka*, poljsko *katarynka*, češko *kolovratek*, romunsko *organas portativ*, madžarsko *siplada*, hrvaško *kretanac* (danes vergl), slovensko *lajna ali lajerkosten*.

⁴⁶ Mary Remnant 1978, str. 180. Zelo znani izdelovalci so bili Čehi (bratje Rierner, V. Šámal, Salomon in Liberec) ter Nemci (berlinska firma Frati & Co); glej Alexander Buchner 1959, str. 73-75.

⁴⁷ Prvi govoreči avtomat je nastal l. 1788 kot triumf človekovih iskanj, tehnike in raznih iznajdb.

⁴⁸ Glej Alexander Buchner 1959, str. 16.

⁴⁹ Alexander Buchner 1959, str. 72.

⁵⁰ Prav tam, str. 51.

⁵¹ Alexander Buchner 1981, str. 312-316.

valj nosil žeblične zapise večih melodij. Inštrument je dobil ime po leipziški firmi Polyphon, ki ga je izdelovala masovno.⁵² Buchner tudi navaja, da sta nemška firma in ameriška firma Regina izdelali več kot milijon glasbenih avtomatov v različnih izvedbah. Izdelovale pa so jih tudi številne male firme. Nemške firme so zmogle izdelati perforirane plošče z opernimi melodijami že tri tedne po premieri opere v gledališču, kar nam pomaga pojasnjevati veliko priljubljenost teh glasbenih aparatov, ki so dobile mesto predvsem po gostilnah in zabaviščnih prostorih, kjer so se pač zbirali ljudje. Glasbeni avtomati so tako popularizirali nastajajočo glasbeno umetnost.

208 Ustavimo se še pri *valjčnih mehanizmi*. Umetnost notiranja valja je bila skrbno in natančno delo. Od točnega ožebličkanja predvidenih mest lesenega valja z žeblički različnih velikosti (za daljše tone pa s kovinskimi mostički) so bili odvisni tonska slika, višina tona, trajanje, zaporedja in sozvočja tonov, saj žeblički sprožajo k zvenenju različna zvočila, vdelana v avtomate.⁵³ Valj je moral biti iz dobro presušenega lesa, da s časom ni prišlo do deformacij lesene podlage in s tem žeblične notacije. Sčasoma se je tehnika ožebličkanja tudi tako izpopolnila, da je bilo mogoče na en valj prenesti tudi po več kompozicij.

Leta 1752 si je berlinski mehanik Hohfeld izmislil genialno napravo *melograf*. S tako imenovanim melografskim delom so se melografi trudili natančno prenesti na valje (z ožebličkanjem ali luknjanjem papirnatih svitkov) potek glasbe oziroma kompozicije. To delo se je imenovalo "notiranje valjev".⁵⁴ Z melografom je bilo mogoče z veliko matematično natančnostjo "notirati" kompozicijo, ki si jo je zamislil skladatelj.⁵⁵ *Orkestrator* je prenesel kompozicijo na valj ali trak. Najprej pa je moral natančno preštudirati skladbo, še zlasti, če je šlo za prenos orkestrske igre, in nato prenesti, lahko bi rekli prevesti našo običajno glasbeno notacijo v "notacijo perforiranih trakov" ali v "notacijo ožebličkanih valjev". Delati je moral natančno, saj je že polmilimetrška sprememba povzročila napako zvočne slike, ki jo je zaznalo človeško uho.⁵⁶

Vendar pa je šele leta 1852 Francoz M. de Courteuil skonstruiral sistem *perforiranih trakov* "planchette", ki temelji na luknjicah v kartonastih trakovih z notno sliko kompozicije. Od tod je bil samo korak do pomembnega *kartoniuma* J. A. Testé iz Nantesa, pri katerem so ventile odpirali in zapirali prebijajoči jezički, ki so jih potisnili ali dvignili, oziroma zapirali ali odpirali s preluknjanim trakom sproženi vzvodi. *Mehanizem prebijajočih jezičkov z vzvodi* je omogočil nadaljnji razvoj glasbenih avtomatov. Večina glasbenih avtomatov je pripadala tistim mehanizmom, katerih jezički niso bili krmiljeni z valji, temveč s preluknjanimi

⁵² Alexander Buchner 1959, str. 54.

⁵³ Glej Alexander Buchner 1959, str. 22.

⁵⁴ Po opravljenem delu so z melografom lahko natančnost glasbenega poteka tudi takoj preverili. Glej Alexander Buchner 1959, str. 22–23.

⁵⁵ Alexander Buchner 1959, str. 102–103.

⁵⁶ Alexander Buchner 1959, str. 38.

kovinskimi ploščami ali s preluknjanimi papirnatimi trakovi⁵⁷ v smislu današnjih računalniških kartic. Oblike in velikosti tovrstnih polifonov pa spominjajo na stare lijakaste gramofone. Sistem je bil revolucionaren v tehniki gradnje avtomatofonov in prav kmalu jih je imela večina glasbenih avtomatov.⁵⁸

Enako revolucionarna v mehanizmi glasbenih avtomatov je bila *raba pnevmatičnega sistema*, s katerim se je izboljšala kvaliteta glasbenega zapisa in reprodukcije. Gre za patent lyonskega mehanika Ch. F. Saytre, ki datira v leto 1842. Izpopolnil pa ga je J. Carpentier leta 1880 tako, da je električni melograf direktno zapisoval umetnikovo igro z okroglimi ali kvadratastimi luknjicami na papir. Njegov glasbeni konstrukt je bil neke vrste *pisalni glasbeni telegraf*.⁵⁹

Zadnji uspeh v izpopolnitvah na področju pnevmatičnih avtomatofonov 209
je **pianola**, ki si jo je zamislil ameriški inženir E.S. Votey in jo patentiral leta 1897.⁶⁰ Njegov avtomatofon s preluknjanimi trakovi je znan pod imenom pianola ali *phonola*. Angloameriška družba Aeolian jih je izdelovala pod imenom pianola. Kasneje se je ime *preneslo na avtomatizirane klavirje s pnevmatično ureditvijo*.⁶¹ V različnih izvedbah in pod različnimi oznakami so tovrstne glasbene priprave potovale kot trgovsko blago po vsej Evropi. Najbolj razširjena je bila pianola.

V 60-ih letih 19. stol. so pričeli izdelovati tudi Drehorgle, katerih piščalje ni več ležalo, temveč je bilo pokončno vgrajeno v resonančno omaro in je vsebovalo jezične in ustnične piščali.⁶² Od tu je pot vodila izdelovalce orgel in avtomatičnih glasbil h konstrukciji, s katero so želeli (z mehanizirano avtomatiko) nadomestiti oziroma posneti igro večjega števila inštrumentov ali celo celotnega orkestra. **Izpopolnjevanje je rodilo orkestrion**⁶³ ali **orchestral musical box**,⁶⁴ ki pa je kljub neverjetnim izpopolnitvam ostal za razvojem pianole. Ton je bil na enem samem registru prešibak in pri vseh premočan. Če zanemarimo nezadovoljujoče glasbene zmožnosti in tonske kvalitete orkestriona, po mnenju A. Buchnerja ni bil dosežen kaj večji napredek od konstrukcijskih dosežkov Drehorgel.⁶⁵

Orkestrion se je pojavil v času novih odkritij na področju akustike in večje zahtevnosti v smislu kvalitetnejše glasbene reprodukcije, v obdobju intenzivne človeške mehanizacije in v obdobju večje matematične natančnosti.⁶⁶

⁵⁷ Glej Alexander Buchner 1981, str. 316.

⁵⁸ Alexander Buchner 1959, str. 25–32.

⁵⁹ Več glej Alexander Buchner 1959, str. 35.

⁶⁰ Firma M. Welte & Söhne pa je pričela s proizvodnjo pianol.

⁶¹ Alexander Buchner 1981, str. 36.

⁶² Ta tip se je imenoval *Wiener Werkel*, gradili pa so ga samo na Dunaju. Poimenovali so ga kar po firmi, ki jih je izdelovala. Avtomat je imel enako funkcijo kot sestrške Drehorgle v bogoslužju vaških cerkva. Bile so opremljene s psalmi, preludiji, koralami, cerkvenimi pesmimi; glej Alexander Buchner 1959, str. 73.

⁶³ Alexander Buchner 1981, str. 319.

⁶⁴ Mary Remnant 1978, str. 182.

⁶⁵ Alexander Buchner 1981, str. 320.

⁶⁶ Glej Alexander Buchner 1959, str. 77. Najbolj znani graditelji so bili Dunajčani, bratje Mälzel (glasbeni avtomat so poimenovali *Panharmonikon*) in kasneje družina Kaufmann. Prvi "mehanični orkester", kot se je avtomat imenoval, je nastal leta 1798, izdelal pa ga je petersburški urar J.G. Strasser. ►

Do mehanizacije strunskih glasbil pa dolgo ne pride, ker je konstrukcija le-teh precej zapletena. Mehanizacija loka je bila izvedena le pri ročnih orglah (Drehorgel). Šele leta 1908 je ameriški konstruktor izdelal prvo "avtomatično violino", t.i. *violino virtuoso*. Njeno konstrukcijo si je glasbilar zamislil na neskončno vrtečem se loku z elektromotorjem. V to skupino sodijo tudi avtomatizirana strunska glasbila od mehaničnega spineta, kordofona s citrsko zasnovo, avtomatofona pianole-violine s tremi violinami, do harfnih ur. Vendar so bili avtomati strunskih glasbil manj uspešni⁶⁷ in tudi manj popularni. Na Slovenskem jih praktično ni, zato naj ostane o njih le bežen zapis.

210 Mnogo je bilo poizkusov izpopolnitve pianole, ki je dosegla v 30. letih našega stoletja največjo popolnost med mehaničnimi inštrumenti.⁶⁸ Namesto desetih človeških prstov pianolo "igra" 88 povezanih in odvisnih mehaničnih prstov, ki po zaslugi preluknjanih trakov aktivirajo ustrezne tonske priprave k zvenenju. Ta glasbeni avtomat lahko igra arpeggie in precizne trillerje, ritmične ekstravagance in vse možne harmonije, z gumbi je možno nastaviti ustrezen tempo, z ročicami dinamiko in aktivirati ustrezne dušilce.⁶⁹ Na pianolah je mogoče menjavati le registre, ni pa mogoče menjavati intenzivitete tona.⁷⁰

Samo s pianolo pa je komponist lahko dobil kar se da točen zven zamišljene tonske slike. Zato tudi ni čudno, da je nastalo izredno veliko del prav za ta glasbeni avtomat. Tehnično-praktična posebnost pianole je bila v tem, da se komponistu ni bilo potrebno ozirati na zmogljivost človeških rok, in je zanj lahko na primer sestavil tudi kompozicije, ki bi sicer zahtevale osemročno igro⁷¹ ali nadčloveške umetnikove fizično-igralne napore.

Dolgo časa je pianola veljala za samosvoj avtomatiziran klavir,⁷² kot "glasbilo" svojstvenih možnosti pa se ni obnesla.

Za glasbene avtomate so pisali kompozicije: J. Haydn (predvsem sonate), J. S. Bach in C. Ph. E. Bach (poloneze, menuette, marše in druge kratke kompozicije z oznakami tempa), L. Mozart, L. van Beethoven (najznamenitejše delo je Wellingtonova zmaga pri Vittoriji), Anton Eberl, L. Cherubini, Michael Pamer, Paul Gaubert, Igor Stravinski (balet "Svatba"), George Antheil, Paul Hindemith,

► Kot zanimivost naj zapišem sledeče: 21.6.1813 je Napoleon zmagal pri Wellingtonu. Bratje Mälzli so povabili k sodelovanju tedaj že znanega komponista L. van Beethovna, ki se je tedaj zadrževal na Dunaju. Za orkestrion je napisal kompozicijo "Wellingtonova zmaga pri Vittoriji". Premiera je bila 8. decembra 1813. Požela je velik uspeh in mnogo čudenja nad zmogljivostjo novega glasbenega avtomata; Alexander Buchner 1959, str. 78.

⁶⁷ Alexander Buchner 1981, str. 322.

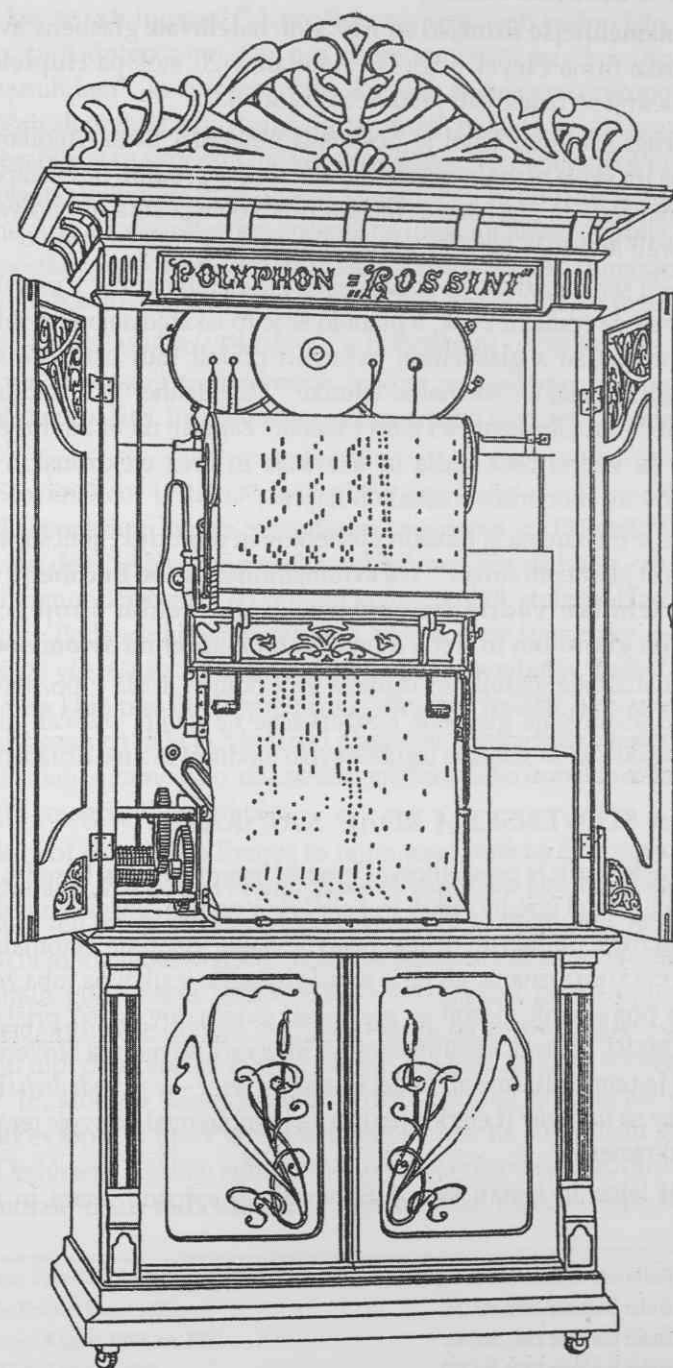
⁶⁸ Alexander Buchner 1981, str. 325–326.

⁶⁹ Prav tam.

⁷⁰ Alexander Buchner 1959, str. 22.

⁷¹ Alexander Buchner 1959, str. 103.

⁷² V glasbeni literaturi je veliko del, ki so bila napisana za glasbene avtomate ali so bila označena kot primerna zanje. Že v 17. stol. je teoretik Athanasius Kircher navedel v delu "Musurgia universalis" skladbo die "Ricercata" Johanna Kasperja Kerlla, katerega dela oziroma kompozicije so primerne za "avtomatične orgle"; Alexander Buchner 1959, str. 16.

Polyphon s preluknjanimi trakovi iz leta 1904. (A. Buchner 1981) ♦ *Polyphon* with perforated tapes from 1904 (A. Buchner, 1981) ♦ *Polyphon* du 1904 avec rubans perforés (A. Buchner, 1981)

na valje pa so zašle tudi Rossinijeve skladbe.⁷³

Najznamenitejše firme, ki so v 19. stol. izdelovale glasbene avtomate, so bile francoska firma Pleyel, angleška Aeolian, v 20. stol. pa Hupfeld in Welte Mignon (slednji so izdelovali predvsem pianole).⁷⁴

Po drugi svetovni vojni je poskusila ameriška firma Aeolian ponovno pripeljati na trg svoje pianole, vendar je bil to že čas prodora novih izpopolnjenih glasbenih naprav. Za glasbene avtomate predvojnega stila ni bilo več interesa, zato so morali leta 1951 končati s proizvodnjo.⁷⁵

212 Največji sen akustikov in iznajditeljev glasbenih naprav v preteklosti je bil posneti kar se da resnični zvok. S pianolo se je to iskanje najbolj približalo cilju. Konstruktorji pa so z glasbenimi avtomati podali tudi osnovno stopnico v raziskovanju in iznajdbi snemalne tehnike.⁷⁶ A. Buchner je v zaključni besedi svoje knjige "Vom Glockenspiel zum Pianola" zapisal, da bi bili brez glasbenih avtomatov še vedno brez radia in televizije in brez elektronskih glasbenih instrumentov ter modernih snemalnih naprav.⁷⁷

Naprej v mehanizaciji tonskih posnetkov in reprodukciji ni šlo več. Sledila je že umetnost glasbenih strojev.⁷⁸ **Od avtomatofonov so po Buchnerju v sodobno snemalno tehniko vodile tri poti: ena h glasbenim strojem, druga k elektronskim glasbilom in tretja k modernim glasbenim avtomatom.**⁷⁹

Avtomatizirana glasbila so izgubila svoj pomen in šla v pozabo, ko jim je preostala le še funkcija glasbene konzervacije na valjih, ploščah ali trakovih zapisanih melodij, ki so sčasoma izgubile svojo modnost in z njo družbeno funkcijo.

LAJNE NA SLOVENSKEM KDAJ? KAJ? KAKO?

Slovenski jezik je preoblikoval besedo leyer v lajno, v besedo, ki je v rabi še danes, in ji pridal izredno širok in posplošen pomen. Točnejših poimenovanj tipov ene (aktivne oblike) ali druge (pasivne oblike oziroma avtomata) družine glasbil Slovenci ne poznamo ali pa je morda točnejša jezikovna raba že zbledela. Tuja imena prenešenih glasbil in glasbenih avtomatov, ki so prišla k nam s potujočimi godci, trgovci, vojnimi invalidi in berači, so morala Slovencu zveneti tuje, zato si je **izposodil ime ali le del imena, le leier - ne pa tudi dreh** (Drehleier), **le kasten - ne pa tudi leier** (Leierkasten), in ga preoblikoval po svoje ter pomensko izposojenko razširil.

Besedi lajna in lajnati sta po Slovenskem splošno znani in imata več

⁷³ Glej Buchnerjeva dela 1959 in 1981.

⁷⁴ Alexander Buchner 1959, str. 20.

⁷⁵ Alexander Buchner 1959, str. 95.

⁷⁶ Alexander Buchner 1959, str. 103.

⁷⁷ Prav tam.

⁷⁸ Alexander Buchner 1959, str. 20.

⁷⁹ Alexander Buchner 1959, str. 103.

pomenov. Pod pojmom lajna si Slovenci še danes predstavljajo "zaboj z musko" ali "nekaj, kar se vrti in poje".⁸⁰ Lajnat pomeni govoriti vedno isto, ponavljati vedno isto, tudi dolgočasno, kar nas mora spomniti na "konzerviran zvok avtomatiziranih lajn", ki so omogočile skorajda nešteto zvočnih ponovitev na valjih, ploščah ali preluknjanih trakovih zapisanih melodij, ki so sčasoma postale resnično obrabljene in skorajda nič več poslušljive. Po Pleteršniku pomeni lajna tudi malopridno in malomarno žensko, lajnati pomeni potikati se okrog, lajnast pa umazanega. Raba slednjega nas spomni na funkcionalnost glasbila, ki je ostalo od svojih začetkov v srednjem veku do našega stoletja beraško (umazano!) glasbilo potujočih muzikantov in obubožanih-moških in žensk. Toda o tem kasneje.

In kdo je tisti, ki igra/vrti lajno? Po Pleteršniku - *lajnovc*.

213

Lajn na slovenskih srednjeveških freskah ne najdemo, pač pa na freskah sosednjih dežel in v Istri. Problematika za samostojno razpravo. Vendar v drugem kontekstu.⁸¹

Na Slovenskem je lajna prvič pisno izpričana v rokopisnem lat.-slov. slovarju "Dictionarium latino carniolicum" (verjetno iz 17. stol.)⁸², nato pa v Hacquejevem delu "Abbildung und Beschreibung der südwest - und östlichen Wenden, Illyrer und Slaven"⁸³, ki prinaša podatke za 18. stoletje. Hacquet omenja lajno dvakrat. Podatek, ki naj bi veljal za Istro, *omenja lajno poleg vidalic, dud in violine, našteta glasbila pa naj bi služila za plesno spremljavo*. Tudi Čiči naj bi po njegovem ples kolo plesali ob spremljavi "meshin" (mišnic oziroma dipel, ki so istrska različica dud) *ali lajn*.⁸⁴ Sestrski glasbili se je torej tudi v Čičariji (in Istri?) funkcionalno lahko zamenjalo, obe pa sta verjetno enako uspešno, z enako zvočno kvaliteto (?) zmogli spremljati ples.

Enako kot drugod po Evropi se lajna torej tudi na Slovenskem omenja skupaj z dudami. Žal pa ni več moč povsem zagotovo ugotoviti, za kakšen tip lajn pri nas v teh prvih virih gre, ker jih poročila ne opisujejo, temveč le omenjajo. Tudi ni moč zagotovo trditi, da so bile lajne, na katera se nanašajo poročila, glasbila širših godčevskih sestavov tako kot drugod po Evropi,⁸⁵ kjer so se najpogosteje pridružile dudam in *goslim*. Ne zdi pa se tudi gotovo, da bi morale z njimi priti tudi določene izvajalske manire. Nadalje se lahko sprašujemo, ali so se lajne v 18. stol. na slovenskem etničnem ozemlju razlikovale od tedanjih popularnih evropskih tipov glasbila, imenovanem na sosednjem germanskem področju Drehleier. Če je bilo njihovo mesto v sestavih poleg bordunsko uglašenih dud, so morale imeti tudi istodobne zgodovinske različice lajn konstrukcijo,

⁸⁰ Maks Pleteršnik 1894-1895.

⁸¹ Glej Primož Kuret 1973.

⁸² Zmaga Kumer 1983, str. 126.

⁸³ I. Theil, Leipzig, 1801.

⁸⁴ Str. 44, 62.

⁸⁵ Lajno so poznali v godčevskih sestavih po vsej germanski, romanski in vzhodnoslovanski Evropi (gl. našta dela iz različnih evropskih dežel).

zmožnosti oziroma uglasitev, ki jim je lahko parirala. Zato menim, da so verjetneje bile tudi lajne, ki jih citirata Hacquet in slovar iz 17. stol., bordunsko zasnovano glasbilo, na katerem je muzikant aktivno prebiral izbrano melodijo (tip. nem. Drehleier).

Zdi se, da je Slovencem zvok lajne ugajal. Tako pravi tudi ljudska pesem,⁸⁶ npr. "Lajnar", ki jo je objavil Karel Štrekelj: "Lajnar pa lajna sprelepo".

France Marolt je v Hrašah pri Lescah še leta 1923, ko je lajna skorajda že izginila iz alpske Evrope,⁸⁷ zapisal verze:

lajnar m^e lajna prelepo
da us^e ldje poslušajo,
da us^e ldje poslušajo.

214

Pa vendar se lajna v slovenski ljudski pesmi pojavlja silno redko. Le v pesmi o zapeljivem ciganu,⁸⁸ ki je verjetno vsebinsko izšla iz starejše balade o vitezu Modrobradcu, ki naj bi po mnenju Zmage Kumer prišla iz Holandije, kjer je bila zapisana že sredi 16. stoletja.⁸⁹

Vitez - kasneje Ulinger in Jelinger - v preobleki potujočega pevca zapeljuje kraljevo hčer, ljudski lajnar ali cigan pa Alenčico.

In prav zato, ker je bil vitez in kasnejši Ulinger ter v mlajši dobi celo cigan pevec in lajnar, je trditev o pevcu, ki se je spremljal z lajno (tipa Drehleier), toliko bolj gotova:

Jelengar poje prelepo,
vsi ljudje vstajajo,
njega petje poslušajo.⁹⁰

Če je pevec svoje petje spremljal z lajno, se je moral spremljati z glasbilom aktivnega tipa (ne pa z lajno glasbenim avtomatom), z glasbilom torej, na katerem se je dalo ubirati melodije (najverjetneje s tipkovnico in vrtečim kolesom "šajbo", nem. die Scheibe), ter bordunsko uglasenimi spremljevalnimi strunami.⁹¹ Vsaj

⁸⁶ Karel Štrekelj, 1895–1923 (I./1985), št. 137.

⁸⁷ Maroltova mapa 6. Glej tudi delo Karl Magnus Klierja 1956.

⁸⁸ In tudi Maroltov zapis pripada tej tematski različici.

⁸⁹ Zmaga Kumer 1983, str. 126.

⁹⁰ Štrekelj, 1895–1923 (I./1895), št. 138.

⁹¹ In ne zdi se prav obratno, kakor domneva Zmaga Kumer (1983, str. 126), ki meni, da je prav zato, ker je zapeljivec v baladi pevec, lajna prišla v slovensko varianto (in pevec torej ni bil tudi lajnar) po osebnem imenu zapeljivca, ki je iz nem. Ulingerja postal najprej Jelinger, nato pa lajnar. Seveda je možno tudi tako poenostavljanje priimka v ljudskem izročilu, vendar pevec z lajno potrjuje tudi možnost aktivne oblike glasbila. Menim, da prav zato, ker pesem vselej omenja pevca in lajnarja v isti osebi (in pesem je tudi nastala v času tovrstne dvojne prakse), podatek lajnarja/pevca le potrjuje.

od 16. stol. dalje, ko si je lajna po tedanjem glasbenem okusu že pridobila sloves modnega in milozvočnega glasbila, je tovrstna lajna povsod po Evropi splošno razširjeno glasbilo, ki je služilo tudi spremljanju petja.

Oglejmo si slovenska imena za glasbilo, ki mu na sosednjem govornem področju pravijo die Leier ali die Drehleier, v sosednji Italiji ghironda, v Franciji viella, v Španiji viola de ruedas, v ang. hurdy-gurdy, na sosednjem madžarskem tékérö, na Češkem in na Slovaškem ter v Ukrajini lira.

Ponovno je potrebno opozoriti, da je slovenski izraz "lajna" silno posplošen in širok. Pod tem vzdevkom moramo ločevati najmanj 2 tipa glasbenih priprav:

1. **Glasbilo z melodičnimi in bordunsko uglasenimi spremljevalnimi strunami (aktivna oblika)**, na katerem se melodijo ubira s pomočjo tipkovnice, 215 strune pa zbuja k zvenenju z vrtečim se kolesom oziroma ročico. K temu tipu sodijo zgoraj našteté evropske različice lajn.

2. **Glasbeno omaro oziroma glasbeni avtomat (pasivna oblika glasbila)**, ki se prav tako lahko aktivira z vrtenjem ročice, vendar ima zvočilo oziroma glasbena priprava že vgrajene različne konstrukte (glej poglavje o glasbenih avtomatih), na katerih so na različne načine programirane melodije, ki jih z igranjem ni moč spreminjati ali preoblikovati, možno je le zamenjati "program", to je perforirano ploščo ali ožebličkan valj. To so zvočila tipa nem. Drehorgel, Leierkasten in Leierorgel, ang. organ hurdy-gurdy, it. lira organizzata, orkerstrion, orchestral musical box, Pianola in Polyphon.

Prvi tip se je razvil iz srednjeveških predhodnikov in le-ti iz še starejših prototipov (glej poglavje o zgodovini glasbila), drugi tip pa se pojavi zagotovo v 18. stoletju in ga najdemo v evropski literaturi najpogosteje pod dvema izrazoma: drehorgel in musical box.

Drugi tip lajne lahko ponovno razdelimo na dve veliki skupini:⁹²

1. **male glasbene skrinjice** - nem. die Spieldosen, musical boxes, pojoče ure in pojoče slike, ptičje orgle, pojoči zvonovi, mali Polyphoni, Monopan in avtomatični harmonij ter vrsto ljudskih različic (fr. orgue de barbarie, it. lirekasse in organino a cilindro, šp. organo de mano, port. realiejo, nem. že omenjene Drehorgel in Leierorgel, češko kolovratek, nizoz. draaiorgel, švic. lyre in hrv. vergl, rusko šarmanka),

2. **veliki glasbeni avtomati** - ang. organ hurdy-gurdy in great Musical box, nem. die Leierkasten, velike Leierorgel, Orkestrion, Pianola in Polyphon, ki so se s trgovskimi potmi razširili po vsej Evropi in Ameriki, oznaka izdelovalcev (firme) pa je postalo lastno ime zvočne priprave.

Na prelomu iz 19. v 20. stoletje prične lajna aktivnega tipa izginjati iz evropskega ljudskega inštrumentarija, v alpski Evropi pa v prvih desetletjih 20. stol. že povsem izgine.⁹³ V mrliški knjigi krajevnega urada Črne na Koroškem

⁹² Glasbene avtomate je v delu "Vom Glockenspiel zum Pianola" (1959) razdelil Alexander Buchner glede na način produkcije zvoka (gl. poglavje o zgodovini glasbila).

⁹³ Velja za ozemlje današnje alpske Slovenije in (alpske) avstrijske Koroške. Glej tudi poglavje o zgodovini glasbila in Klierovo delo.

je zapisano, da je 22. 10. 1902 v starosti 71 let umrl potujoči "Drehorgelspieler" Johann Pukl,⁹⁴ verjetno eden zadnjih slovenskih aktivnih lajnarjev. Na sosednjem Avstrijskem pa so pokopali po mnenju Klierja zadnjega lajnarja leta 1904 ali 1905. Drugod po Evropi so aktivni tip lajne v posameznih predelih še obdrži kot ljudsko glasbilo do danes.

Ker pa je po vsej Sloveniji mala ročna lajna (aktivne ali pasivne oblike, torej glasbilo in glasbeni avtomat) poznana pod enim samim imenom - lajna, nam ime samo tako o tipu glasbila oziroma zvočila ne izda ničesar.

Pokrajinsko je lajna dobila še nekaj zanimivih imen:

- **lejra**⁹⁵ (Limarče, Ziljska dolina)

- **tonga**⁹⁵ (Polica pri Šmarju na Dolenjskem)

- **najna**⁹⁵ (Sedlišče v Beneški Sloveniji)

- **lejla**⁹⁵ (Slovenske gorice, kjer pravijo lejla tudi zaboju z godcem, ki zamenja

- morda nekdanj popularno? - "glasbeno skrinjico" v pustnih veseljačenjih)

- **muska ali škrinca**⁹⁶ (Javorje nad Škofjo Loko, Kropa, Krnica/Bled, Bohinj)

- **dreorgel**⁹⁷ (Črna na Koroškem)

- **kosten**⁹⁸ (Kropa, Krnica pri Bledu, Bohinj)

- **lajerkosten**⁹⁹ (Kropa, Krnica pri Bledu, Bohinj)

- **klepetaš**¹⁰⁰ (Bohinj).

Sodelavci Glasbeno narodopisnega inštituta so zabeležili še dve pojmovni označitvi glasbila:

- "na tiste strune je vrtiw" (Begunje na Gorenjskem)

- "tisto glasbilo z glavniki na valjcu" (Slap ob Idriji).

Vsa ta imena so bila zabeležena po drugi svetovni vojni. Podatek o dreorglah je iz mrliške knjige s preloma stoletja (1902), lejra s Koroškega, s katerimi naj bi hodili po Ziljski dolini pred prvo svetovno vojno berači, ter tonga, kakor naj bi imenovali lajno v Šmarju na Dolenjskem, **sodita prav tako na prelom stoletja.**

⁹⁴ Za podatek se zahvaljujem dr. Mariji Makarovič.

⁹⁵ Zmaga Kumer 1983, str. 126.

⁹⁶ Prav tam in terenski zapiski avtorice (1980-1990).

⁹⁷ Za podatek se zahvaljujem dr. Mariji Makarovič.

⁹⁸ Terenski zapiski avtorice (1980-1990). "Kosten" in "lajerkosten" sta popačenki za nem. Leierkasten (glasbeni avtomat z valji).

⁹⁹ Klepetaš je prav tako ime za veliki glasbeni avtomat firme Klepetaš.

¹⁰⁰ Avtoričini terenski zapiski.

GLASBILO UBOŽNIH IN GLASBENE OMARE ROKODELSKO - DELAVSKEGA RAZVEDRILA

Kdo?

Berač z lajno, risba J. Callota (1592–1635).
(W. Stauder 1973) ♦ Beggar with barrel organ,
drawing by J. Callot (1592–1635) (W. Stauder,
1973) ♦ Mandier avec un orgue de Barbarie,
dessin de J. Callot (1592–1635).
(W. Stauder, 1973)

S svojim otožnim in melanholičnim zvenom je lajna v minulih stoletjih prepotrebno in priljubljeno orodje za preživetje v rokah beračev, slepcev in vojnih invalidov. Mali "leierkasten" vznikne v vsej svoji popularnosti z vojaškimi invalidi.¹⁰¹ Lajne se preprosto tudi dedujejo iz roda v rod, z njimi tudi pravice, pogosto se lajnanje prenese celo v družinsko ime: Layrer¹⁰² ali lajnar. In srednjeveška Evropa pozna celo svoj beraški list "Bettlerleyer"¹⁰³ z napotki za preživljanje z lajno. Srednjeveška mesta so se otepala s hudo revščino in zato seveda tudi z množico beračev, moških in žensk, starih in mladih, ki so taval po deželi in iz mesta v mesto v vsakdanjem boju za preživetje. Edini način preživljanja za ostarele, onemogle, hlapce, odslužene vojake, nepreskrbljene vdove in celo zapuščene otroke je bilo beračenje.¹⁰⁴

217

Tudi v Ljubljani je bilo moč po cestah slišati beraške lajnarje, ki so se znašli na istih cestah kot brusilci nožev, suhorobarji, jesiharji iz hrvaške Istre ali kalabreški dudlarji.¹⁰⁵ "Tu in tam se je pojavil kak lajnar, za katerim so se obračali domala vsi. Nosil je namreč lajno, na glavi zvonce, na hrbtu še boben in činele in na rami opico." Tako je bilo življenje po mestih zlasti še v 17. stoletju. Leta 1667 je dal mestni ljubljanski svet izdelati okrog 200 posebnih pločevinastih značk "Statt Zeichen" z mestnim grbom. Na obleke so si jih morali prišiti tisti berači, ki so jim dovolili beračiti po mestu.¹⁰⁶ Še v začetku stoletja (1601) v mestu ni bilo beračev,

¹⁰¹ Karl Magnus Klier 1956, str. 44; navaja poročilo s Štajerskega in sicer iz leta 1919.

¹⁰² Prav tam.

¹⁰³ Zgoščenka s knjižico Tritonus, str. 21 (brez letnice izdaje).

¹⁰⁴ Glej časopisni sestavek "Beraška izkaznica", Delo, 14.4.1992, pogovor Valta Jurečiča z zgodovinarjem dr. Božom Otorepcom.

¹⁰⁵ Darinka Kladnik, "Jesiharji in lajnarji", Dnevnik, 5.1.1983, po poročilu Josipa Suchyja.

¹⁰⁶ Peter Fister 1986, str. 205.

stoletje za tem pa so jih našteali kar 4000. Desetletje prej so berače tudi popisovali in zato ustanovili celo posebno komisijo. Še v Prešernovih časih naj bi imela npr. Ljubljana pri 12.000 prebivalcih več kot 1.200 mestnih revežev. Med berači minulih stoletij so bili tudi taki reveži, da je morala mestna oblast izdati odlok, da je treba gole obleči. Beraški sloj je kontrolirala posebna služba imenovana "beraški strahovi". In med berači niso bili samo obubožani kmetje, temveč tudi meščani, stari oskrbniki, tržni sodniki, gosposki slugi, kočijaži, odsluženi vojaki...¹⁰⁷ Največ beračev so pustile na cestah vojne avstrijskega cesarstva pa tudi Napoleonova osvajanja. Leta 1797 in leta 1805 so Francozi zasedli Ljubljano. Tudi Napoleonovi oblastniki so darovali vojaškim invalidom male ročne lajne tipa glasbeni avtomat.

218

Leta 1771 je bila v avstro-ogrski monarhiji, kamor je sodilo tudi slovensko etnično ozemlje, uvedena splošna vojaška obveznost, z njo pa novačenje in lovljenje vojaških obveznikov.¹⁰⁸ Revolucionarno leto 1848 je zapustilo za seboj mnogo pohabljenih evropskih vojakov in vrstili so se pozivi na pomoč vojnim obubožancem po vsem cesarstvu.

Ustanavljali so se odbori za pomoč invalidom in cesar Jožef I. je leta 1851 odobril pravila teh ustanov.¹⁰⁹ Za vojne invalide prično posebej skrbeti za časa vladanja prosvetljene cesarice Marije Terezije (1740-1780), ki je tudi v vojski uvedla vrsto novosti in odredb. 18. stoletje je bilo čas časovno neomejene oziroma dosmrtni vojaške službe, ki je rekrutirala v armadne vrste predvsem kmetske in rokodelske sinove. Bogati so se pač lahko odkupili. Nadvojvoda Karol, slavni premagalec Napoleona, je znižal službeno dobo ter l. 1802 odredil služenje pri pehoti na 10 let.¹¹⁰ Še vedno več kot dovolj dolgo obdobje, da je človek lahko postal invalid in berač in kot pomoč za preživetje dobil od vojaške oblasti malo ročno lajno. Tako opisuje beraško lajno vojaškega invalida iz 18. stoletja župnik in pisatelj Janez Jalen v svoji povesti *Vozarji*.¹¹¹ "Petnajst let je bil (Tomaž) pri kirasirjih. Pred 20. leti mu je pruska sablja posnela vse prste na levi roki in še pol dlani. Desetega malega travna 1741 'saj Molvic in Šlezijan'. Ko se je scelil, so mu namesto kirasa in čelade dali ponošeno kmečko obleko - premajhna je bila in še lajno so mu pridali in pravico, da sme iti za kruhom skozi mesta in vasi 'durch di gance monarhi'.¹¹² Nastavil je proti domu. Čez dobrega pol leta, je prodal v Tržiču lajno in pravico 'durh di gance monarhi'; teden dni je pil in veseljačil za svoje in druge denarje... in znova stopil na cesto brez lajne in brez pravice 'durh di gance monarhi' in brez božjaka v žepu... Sram ga je bilo prosjačiti v domačem kraju."

Pavle Hafner, ki je raziskoval izročilo v Poljanski dolini,¹¹³ piše: "V preteklih

¹⁰⁷ Prav tam.

¹⁰⁸ Kako težka je bila za Slovence tovrstna obveznost, priča vrsta ljudskih pesmi o lovljenju in skrivaštvu.

¹⁰⁹ Karol Capuder 1915, str. 81.

¹¹⁰ Prav tam, str. 22-25.

¹¹¹ Jalen Janez 1958, str. 41.

¹¹² "Durch die ganze Monarchie" = po celotnem cesarstvu.

¹¹³ 1982, str. 62.

časih, še pred drugo svetovno vojno, je bilo v Loki beračenje poklic. Samo osebe, ki so bile vpisane na občini v seznamu beračev, so imele pravico beračiti ali, kakor so rekli po loško, "fehtati". Ti berači so vsak petek obiskali lokale in stanovanja ter povsod dobili po 25 par. Ta ob petkih nabrani denar je zadostoval za teden dni življenja. Po opravljenem petkovem delu so se berači zbrali na porti kapucinskega samostana. Pater Kuhar jim je razdelil loško mešanico in kos črnega kruha. Vsi so imeli menaške..." In nekateri zagotovo tudi lajne.

Kakšna je lajna v rokah beračev?

Za odpustno rento so v avstro-ogrski monarhiji vojnim invalidom za 219 preživetje darovali lajno, najverjetneje male Drehorgel, to je mali glasbeni avtomat ali glasbeno skrinjico. V srednjeveški in renesančni Evropi pa so berači ubirali melodije na lajne aktivnega tipa, torej na lajno - glasbilo Drehleier, ki se ponekod obdrže vse do preloma našega stoletja z minulim.

Še enkrat naj omenim pesem Lajnar iz Gojzda na Gorenjskem, ki jo je zapisal Matija Valjavec, objavil pa Karel Štrekelj (Š-137):

Lajnar pa lajna sprelepo,
Alenka pa v linah stoji.
Tako ji lajnar govori:
"Alenka, pojdi z mano pot!"
"Jaz bi že šla s tabo pot,
Pa imaš suknjo strgano!"

Torej je tudi v tej pesmi lajna v rokah obubožanega in strganega (berača?).

Tudi sodobna pesem ljudske pesnice Dore Obljubek iz Goriških Brd, r. 1902 v Višnjeviku, ki je sestavila pesem Berači v Brdih¹¹⁴, opisuje berača z lajno in njeni verzi najverjetneje slone na spominskem izročilu:

Vojni invalid po vasi hodi z lajno,
ki jo je dobil namesto pokojnine,
milo melodije zagode,
da srca človeška gane
in krajcarje mu darovane vzame.

Obubožane lajnarje z glasbenimi avtomati res lahko srečamo še v začetku tega stoletja, zlasti v času pred prvo svetovno vojno in tudi še med obema vojnoma.

¹¹⁴ Marija Stanonik 1992, str. 180.

Spomnimo se tudi navedbe (iz leta 1908) berača z lajno: z obveznim oblastnim dovoljenjem v Begunjah pri Cerknici;¹¹⁵ pa beračev izpred 1. svetovne vojne iz Ziljske doline, ki so imeli zabojček, pa so vrteli in je godlo¹¹⁶; pa na Maroltovo navedbo¹¹⁷ beračev s škrinco ali musko, ki so jo imeli oprtano čez ramo, "potlej je pa vrtiw"; pa "drehorgelspielerja" Johanna Pukla iz Črne na Koroškem, ki je zaradi oslabelosti v starosti 71 let leta 1902 umrl v omenjeni vasi, kjer je tudi pokopan, in ki je zagotovo sodil v razred naj ubožnejših in tistih, ki so se z glasbenim avtomatom preživljali.

V časopisu Gorenjec beremo o lajnarju s Hrušice: "... dne 5. t.m. (marec 1905) zvečer je prišel lajnar Valentin Benda z Vira pri Domžalah, potem ko je celi dan igral po Hrušici, v gostilno Al. Ž., kjer se je najedel in napil. Slednjič je prosil za prenočišče in ga tudi dobil. Benda, ki je bil že precej pijan, je venomer nadlegoval goste..." Iz navedbe žal ne izvemo, kakšen tip glasbila je popotnik Benda igral. Možnosti sta obe: lahko bi vrtel lajno - glasbilo ali lajno - avtomat. Ker je beračil, je drugo verjetneje.

Andrej Knific, Pavlinov Andrejček iz Kranja, r. 1912 v Rakovniku pri Medvodah, pa se spominja, da so se v domači gostilni Pri Pavlin še do druge vojne večkrat ustavljali lajnarji z malimi prenosnimi lajnami.

In če so se po Hacquetu v 17. stoletju poleg lajn tipa leyer in drehleier oglašale še gosli in dude (meshine), so od 18. stoletja že tudi vrteli male ročne lajne oziroma glasbene avtomate tako posamezniki kot tudi skupine. Kje? Po mestih in vaseh, po poteh, na sejmi in shodih, ob birmah in cerkvenih praznikih pred cerkvijo. Tudi po več lajnarjev se je zbralo na istem kraju, pa so vrteli svojo musko in tekmovali med seboj, katera lajna lepše poje.

In lajna je skozi stoletja postala sinonim za obubožane, sinonim za najnižji socialni sloj evropskega in slovenskega življa in se pojmovno prenesla tudi na združbe lumpov, zapeljivcev, nepridipravov. Ustrezno družbenemu redu je bilo tudi plačilo. France Marolt je zapisal: "Progarjem si moral dat groš, beračem pa krajcar".

V Studorju v Bohinju so mi leta 1984 v vaški trgovini pripovedovali, da je med leti 1933/34 hodil po bohinskih vaseh berač z lajno. Otroci so tekali za njim, mu darovali kruh "pa tud kakšno kronco". Vrtel je samo eno melodijo, pravijo, katero, so pozabili. Samo z eno melodijo pa so se oglašali le glasbeni avtomati.¹¹⁸

Na prelomu stoletja se male ročne lajne prično naglo umikati velikim glasbenim omaram. Zdi se, da je prihod glasbenih avtomatov v Bohinj pogojevala prav gradnja Bohinske železnice med leti 1900 in 1906. Višek sezone je bil leta

¹¹⁵ Zmaga Kumer 1983, 126.

¹¹⁶ Prav tam.

¹¹⁷ Mapa 7.

¹¹⁸ Informator Kavčič Martin, pd. Bunder, Stara Fužina, Bohinj, 1984; zapisala 1984.

1904,¹¹⁹ ko je železnico gradilo 2000 delavcev od blizu in daleč. In "vzporedno s prihodom delavcev so v naseljih in gradbiščih rasle gostilne in žganjarije... Sploh pa so delavci radi popivali in se tudi pretepali in lahko bi tudi pripisali, da je večina lajn v Bohinjski kot prišla prav v tem obdobju velike gradnje, saj so gostilničarji naravnost tekmovali med seboj v ponudbi in z lajnami vabili domače, še zlasti pa tuje delavce na pijačo in na plesišče."

Studorci pravijo, da so v tem času postavili vrsto velikih gostišč. Plesali so ponoči in podnevi, saj so se delavci na sejmiščih izmenjavali v dveh izmenah. "Noč in dan je pel ta Klepetas v gostilni Mihovc" v prvi polovici našega stoletja, in verjetno je bilo podobno tudi v drugih bohinjskih gostiščih.

Zdi se, da so lajne razveseljevale tudi v delavsko-obrtniških naseljih v Kropi, 221
v Železnikih, v Idriji, v rokodelskih Gorjah pri Bledu, v meščansko-obrtniški Ljubljani in Mariboru, v okolici Kranja in v Radovljici, v železarskih Ravnah na Koroškem in na Jesenicah, v Črni in v Dravogradu, v Laškem in Trebnjem.

Oglejmo si še velike glasbene avtomate iz omenjenih krajev, ki so se ohranili do danes. V začetku stoletja so jih uvažali predvsem s Česke, zlasti najpremožnejši: gostilničarji in trgovci. In kot so male ročne lajne obeh tipov postale obvezen beraški atribut, tako so velike gostilniške glasbene omare postale pojem rokodelsko-delavskega razvedrila. O njih v sledečem odstavku.

V POVOJNI ČAS OHRANJENE GLASBENE PRIPRAVE: OD ROČNE LAJNE DO "ZABOJA Z MUSKO"

Kakšne? Kje? Čemu?

Oglejmo si še podatke o lajnah z našega ozemlja, ki sem jih uspela evidentirati v zadnjih dvajsetih letih, pa seveda tudi lajne, ki so se ohranile v povojni čas. **Večinoma so te lajne glasbeni avtomati, saj aktivnih lajn tudi pri nas od preloma minulega stoletja ni več.**

Podedovano *malo ročno lajno tipa glasbeni avtomat* je v povojni čas ohranila domačija z Martinj vrha v Selški dolini. Že staro lajno je kupil v Železnikih Peter Vancar, r. 1896, oče sedanjega lastnika Janeza Marklja pd Vancarja (r. 1932), ki pravi, da je lajna pri hiši že skoraj 100 let. Na njej žal ni nikakršne oznake izdelovalca niti preprodajalca. Videti je kot preprost zaboj s pokrovom in ročico. Skozi zdajšnjo rjavo barvo se še tu in tam prebija na površje tudi prvotna oranžna. Spodnji del lesene skrinjice je strohnel, zato so ga sedanji lastniki zamenjali. Spredaj je ključavnica, ob straneh pa kovinska ročaja - verjetno za jermena in prenašanje preko ramen. Lesen zaboj ima spredaj lesene podolgovate reže, ki imajo funkcijo zvočnic. V notranjosti je ožebličkan valj, na desni strani leseno vrteče se kolesce oziroma stružen valj, ki je povezan s polkrožno oblikovano kovinsko ročico "*vinto*" in zobatim kolesom. Pod valjem so lesene piščali. Na

¹¹⁹ Maruša Pleterski 1987, str. 175–176.

Vancarjev Janez z Martinj Vrha v Selški dolini vrti malo ročno lajno, ki jo je kupil že njegov oče Peter v prejšnjem stoletju. (Foto Mira Omerzel Terlep 1986). ♦ Vancarjev Janez from Martinj Vrh in the Selška Valley playing a little barrel organ bought by his father Peter in the previous century (Photo: Mira Omerzel Terlep, 1986) ♦ Janez Vancar de Martinj Vrh Selška dolina (Vallée de Selška) joue d'un petit orgue de Barbarie manuel que son père Peter avait acheté au 19e siècle. (Photo prise par Mira Omerzel Terlep, 1986).

levi strani so tri ploščate ročice z luknjicami, ki nastavljajo ožebličkan valj na željen "glasbeno-računalniški" konstrukt ustrezne melodije. Lajna ima meh, ki je podoben mehu harmonike, vendar ima le tri gube. Videti je kot irhovina bele barve. Meh je pokrit z desko in velikimi kovinskimi zavitimi vzvodi "fedri". Nad lesenim valjcem, ki služi kot drseče kolo, je ročica za fiksiranje valja in varovalna deščica, poslikana s preprostim cvetličnim ornamentom. Lajna sodi v tip *t.i. malih drehorgel*. Veliko so jo poslušali sedanji lastniki, zlasti med drugo vojno, ko ni bilo druge "muske". Oglašja se precej razglašeno.

Drugo malo lajno je ohranil zbiralec starin iz Železnikov. *Mala ročna lajna* zbiratelja, ki želi ostati anonimen, je manjša od Vancarjeve in je francoske izdelave. Aktivira se jo z ročico. Meh z zrakom oskrbuje igralni mehanizem, ki se dviguje in prazni v povezavi z vrtenjem ročice, podobno kot Vancarjeva. Ob strani je vzvod s sedmimi zarezi, ki so povezane s *sedmimi različnimi mehničnimi (melodičnimi) strukturami*. Nad njim je še mala ročica z vdolbinico, ki mehanizem izbrane melodije zafiksira tako, da zdrs na drugo ožebličkano melodijo ni mogoč.

Z njo je možakar koledoval po Cerkljanskem (v hribih nad Cerknim). Z jermenom si jo je oprtal preko ramen in jo prenašal od hiše do hiše. Lajna ima podobne zvočnice kot stari radijski aparati: zamrežene okrogle odprtine. Danes

se lajna oglašča z rahlo razglašeno Straussovo melodijo Na lepi modri Donavi in še šestimi manj znanimi melodijami.

Več malih lajn nisem našla, pač pa kar nekaj večjih in manjših glasbenih avtomatov. Poglejmo si najprej velike gostilniške lajne tipa Leierkasten, Polyphon ali Orkestrion, ki so najpogosteje opremljeni z velikimi ožebličkanimi valji.

Še danes se oglašča trodelna velika lajna tipa *Polyphon firme Klepetař iz Prage* v gostilni Mihovc v Stari Fužini v Bohinju. Poslikano cvetje steklenih vrat, ki varujejo igralni mehanizem, sta podpisala A. Hodnik (1984) in J. Cvetek, ki sta poškodovani lajni poskušala dati stari sijaj. Pripeljali naj bi jo po gostilničarjevem naročilu z vlakom okoli leta 1908 iz Prage.¹²⁰ Skrajno desno vratno krilo je verjetno še originalno. Na levem krilu je zarisana pokončna puščica z osmimi številkami, ki se vrstijo po velikosti od zgoraj navzdol in označujejo *osem melodij posameznega valja*. To lajno pozna večina Slovencev, saj stoji v najimenitnejšem turističnem kraju, žal pa se oglašča že precej razglašeno, ker je njena skoraj stoletna starost opravila svoje. Ožebličkanje je občutljiv mehanizem; pri prenašanjih in menjavanjih je izpostavljeno mehničnim - beri zvočnim - poškodbam. Lajno se aktivira s kovancem.

223

Po drugi vojni je pel stari praški *Klepetař*, kot mu pravijo, v gostilni Pristavec v Polju v Bohinju. Imenitna *androidna lajna z lutko tipa orkestrion* z malim in velikim bobnom in činelami je razveseljevala gostilniške goste do leta 1974, ko jo je gostilničar poklonil osnovni šoli dr. Janeza Mencingerja v Bohinjski Bistrici. Tudi ta glasbena omara je trodelna in na stranskih vratih poslikana s cveticami. Srednji del omare je izpostavljena steklena vitrina, ki ščiti lutko - komedijanta. Lutka giblje roki, nogi in glavo, v rokah pa drži prečno piščal (flavto). Gostje so metali kovance v režo ob strani omare z napisom "Einwurf lo Heller" in avtomat je *zvenel v popularnih Straussovih melodijah*. Tudi ta lajna danes zveni precej oporečno.

Na zadnji plošči pod bobni je deska z vijaki, na katerih so v poltonskem kromatskem zaporedju napete strune: po tri skupaj za srednje višine, po dve v basovskih višinah in po štiri v zgornjih visokih uglasitvenih legah. Notranjost lajne je na videz podobna strunskemu mehanizmu klavirja. In strune je možno uglasčevati podobno kot pri klavirju. Žebli na valjih sprožajo udarni mehanizem klavirja, nad katerimi je napis: Patent. Valji so ožebličkanji z drobnimi žebli in krajšimi ali daljšimi "*klamficami*", ki dlje časa vzbuja določeno strunsko višino. Daljši ko je vzpodbujevalec - žebliček ali celo mali kovinski mostič - dlje se vzbuja struna, nad katero je nastavljen. Pod ročico je kovinska plošča s številkami od 1-3, nad njo pa trikotni zob za izbiranje teh števil oziroma posredno za izbiranje melodij. Pod ročko je premakljiv lesen ročaj in pod njim utor. Lajno se je dalo tudi zakleniti in premikati, saj ima na obeh straneh velike kovinske prenašalne kljuke.

¹²⁰ Informatorica je gostilničarka Tončka Zupanc.

Androidna lajna z gibljivo lutko in ožebličkanimi valji je pela v gostilni Pristavec v Polju v Bohinju do leta 1974. Sedaj stoji v osnovni šoli J. Mencingerja v Bohinjski Bistrici. ♦ To the music of this android barrel organ with moving puppet and grooved cylinders people used to dance in the Pristavec inn in Polje (Bohinj) until 1974. It is now in the J. Mencinger Primary School in Bohinjska Bistrica. ♦ Cet orgue androïde avec une marionnette mobile et des cylindres cloutés était en usage à la taverne Pristavec à Polje à Bohinj jusqu'au 1974. Il est conservé maintenant à l'école primaire de Bohinjska Bistrica.

Tudi v Češnjicah nad Bohinjem naj bi se še po drugi vojni ohranile tri lajne, malo manjša od Mihovčeve pa v Srednji vasi. Preveriti se ni več dalo.

Gostilničarka Marija Ažman iz Krnice, Gorje pri Bledu še hrani *staro gostilniško lajno* (širine 0,5 m, višine 2 m, dolžine 1 m) z dvema valjema. Na njih so ožebličkani *štirje valčki in štiri polke, štajeriš in tango. Štiri "muske"* - štiri ročice ob strani. Včasih je pela v gostilni Pri Konavc - kasneje v gostilni "Ažman" - ki je ena najstarejših gostiln daleč naokoli. Omara je na robih okrašena z rezljanim okrasjem in poslikana s pokrajinskim motivom: pod smrekovim gozdom in zasneženimi gorami stoji domačija, mimo pa brzi potok; nad slikarijo je velik bel labod. Ko je gostilno še vodila lastničina mati, se je ob stari lajni vrtelo, plesalo, pilo in pelo. Kupili so jo že pred prvo vojno in leta 1932, ko je Marija prišla k hiši, je bila že tu. Stari lastnik je bil Martin Potočnik, rojen v tej hiši v prvih letih našega stoletja. *Poslušat so jo prihajali furmani in golcarji, kovači in oglarji.*¹²¹ Glasbeni avtomat so poškodovali vojaki v letih 1948-1950, po vojni pa so jo poskušali predelati na električni pogon. Danes stoji pokvarjena v vhodni veži. Na njeni levi so vrata, ki vodijo v izbo, kjer je bila do leta 1942 trgovina. Nad poslikanimi vratci je tablica z napisom: *A. Rasberger, Ljubljana, spodaj pa Patria "Hylo-Mimi"*. Priimek Rasberger verjetno označuje ime preprodajalca.

225

Lajna ima strunski mehanizem, mali boben in triangel. Na levi strani mehanizma je 32 strunskih skupin s po tremi strunami. Pod vratci je reža in pod njo 18 tipk, nad njimi pa lesena kladivca, ki jih sprožajo zobci na valjih, da udarjajo ob strune. Na levi strani spodaj je kljukica s ploščico in na njej so označene številke od 1-4, ki se jih fiksira s posebno ročico. Nad režo so kovanci, na levi strani omarice spodaj je napis "Einwurf 1x 10 Heller". Lajna je na kolesih.

Velika lajna-avtomat iz Zlatoličja pri Mariboru, ki jo je bilo potrebno vrteti z ročico, je prav tako stala v trgovini in mamila kupce, odnesli pa so jo s seboj Nemci, ko so po vojni zapuščali te kraje.¹²²

Tudi velika lajna tipa *Leierkasten*, ki jo danes ponosno razkazujejo Leharnarjevi (p. d. Na koncu) v Prapretnem pri Brdu na Šentviški gori, je prišla v hišo pred 1. svetovno vojno. Oče sedanjega lastnika jo je pripeljal z Mosta na Soči, kamor so jo prinesli s Česke. Kupil jo je za domačo gostilno, kjer je služila do leta 1925.

Velika lajna družine Zupan iz Naklega je prav tako znamke *Klepetar*, darovala pa jim jo je teta s Kotelj na Koroškem, kjer naj bi služila v gostilni Pri Matevžu. Opremljena je z dvema valjema, ob strani z režo za kovance in tablico z napisom: "Einwurf lo Hellerstück". Zastekljena lesena vratca krasijo velike rdeče cvetlice in beli lokvanji.

Lajna ima ob strani ročico, kolo z zarezi in devetimi številkami in torej devetimi vižami. Pravokotno na omenjeno je druga ročica, ki fiksira postavitev ročice na željeno številko oziroma melodijo. Lastniki so ohranili še program

¹²¹ Avtoričini terenski zapiski so iz leta 1986.

¹²² Informatorica Furek Milanka, Videm pri Ptuj, r. 1973.

Velika gostilniška lajna (Klepetář, Prag) iz Naklega, kamor je prišla iz Kotelj na Koroškem, kjer je služila v gostilni Pri Matevžu. (Foto Mira Omerzel Terlep 1990). ♦ A big barrel organ of the type used in inns (Klepetář, Prague), from Naklo, but originally from Kotlje in Koroška, where it played in the "Pri Matevž" inn. (Photo: Mira Omerzel Terlep, 1986) ♦ Grand orgue de Barbarie de taverne (Klepetář, Prague) de Naklo. Il était autrefois en usage à la taverne Pri Matevžu à Kotlje en Carinthie. (Photo faite par Mira Omerzel Terlep, 1990)

melodij, napisan na trd karton v nemščini. Poleg reže je napravljen lesen okvir, za katerega se zatakne informativna Programm I in Programm II, ki veljata za valj I in valj II. Gostje so tako lahko izbirali po izpisanem programu od številke 1 do 9 in nato nastavili ročico na izbrano številko.

Programm: I.

1. Das liegt bei uns ins Blut	Mazur
2. Donauwellen	Walzer
3. Lustige Witwe	Walzer
4. In Lauschiges Nacht	Walzer
5. Deutschmaister	Walzer
6. (nečitljivo)	Polka
7. Hackeruben	Marsch
8. Unter dem Doppeladler	Marsch

Programm: II.

1. Steirisch No. II	Walzer
2. Ein Walzertraum	Walzer

3. (nečitljivo)	Walzer
4. Hoffmanserzählungen	Polka
5. Die Tanzlücklige	Polka
6. Bairisch Polka No. I	Polka
7. Hoch Habsburg	Marsch
8. Kärnthner Lieder	Marsch
9. Mein Österreich	Marsch

Oba programa sta več kot zgovorna in dajeta odgovor tudi na vprašanje o širjenju modnih evropskih melodij po Slovenskem in na vprašanje o viru prenosa na druga glasbila, npr. na frajtonarico in citre. **Lahko rečemo, da so se tudi z lajnami s češkega in nemškega etničnega ozemlja prinašale melodije: polke, valčki, operetne modne melodije in marši,** ki jih stari godci s frajtonaricami in tudi citrami še hranijo v svojih repertoarjih. 227

Veliko gostilniško lajno naj bi imeli tudi v Šentjanžu pri Dravogradu, *Polyphon Klepetar* pa v gostilni Pri Tevžu na Ravnah na Koroškem.

Orkestrion, ki stoji v Kovaškem muzeju v Kropi in nosi tablico z napisom "Dalibor" in pod njim oznako *Klepetar/Prag*, je prav tako kot večina drugih glasbenih omar z začetka našega stoletja. Stekla lesenih vratc, ki varujejo mehanizem z velikim in malim bobnom, so poslikana s cvetličnimi vzorci. Kot vse lajne z *dvema valjema* (in z *dvakrat po 7 do 9 melodij*) ima tudi ta en valj shranjen v predalu pod igralnim mehanizmom. Lajno je mogoče aktivirati s kovancem (pri tej ni predpisanih vrednosti oziroma velikosti) ali ročno z navijanjem ročice.

Njen prvotni lastnik je bil Franc Ažman (1880-1965). Za gostilno Pri Štangelnu so jo kupili in priskrbeli "po zvezah" na Češkem leta 1906, ko je bil Ažman tudi vaški poštar in je raznašal pošto s konji. V lajno je bil naravnost zaljubljen, pravijo. Še na smrtni postelji je govoril: "Muska mora biti doma". Po njegovi smrti jo je njegova hči podarila kroparskemu muzeju. Stari oče Ažman jo je imenoval "*kosten*" ali "*muska*". In pri njih v gostilni *so se ob lajninih* zvokih učili plesati mladi Kroparji. V Kropi je bilo sicer pred drugo vojno še več velikih glasbenih omar in ob njihovih zvokih so se učili plesati številni mladi rodovi. Pela je menda tudi v gostilni Pri Klinarju, kjer je sedaj Kroparski muzej. In *zeksarje*, ki so se nabrali ob večerih v lajninem predalčku, je gostilničar vsak večer pobral in si zadovoljno mel roke, se spominjajo Kroparji.

Velika lajna je pela tudi v gostilni Pri Bajželnu v Kamni gorici in v gostilni Pri jarmu v Kropi. Pravijo, da se je oglašala s češkimi melodijami, valčki in polkami, zato je precej mogoče, da so jo prav tako izdelali v Pragi v firmi *Klepetar*.

In če velika omara ni šla v nizko obokano hišo, so zanje poglobili tla in tako priskrbeli potrebno višino, se spominjajo Kroparji. V gostilni Pri Kobal na Jesenicah so imeli *velik glasbeni avtomat*, prav tako v gostilni Šuhelj pri Laškem,

lajno z dvema valjema in napisom "*Wien-Hupfelfelt*" iz leta 1912, ter na *krajcarje* v Trebnjem.

Informatorji so pripovedovali o lajnah v gostilni Pod štengi v Idriji, v Cerknem in v Cerknici, v tovarni globina v Kranju in v Radovljici, v Motniku in v Seči na Primorskem. Žal podrobnejše poizvedovanje ni bilo več mogoče.

Zasebni zbiralci so ohranili ok. 15–20 lajn s slovenskega etničnega ozemlja, povečini tipa *Orkestrion*, *Polyphon* oz. *Leierkasten*. Žal se z njimi niso ohranili tudi za etnologijo ali etnomuzikologijo obvezni in zanimivi podatki. Število tako ohranjenih lajn pa je seveda dovolj povedna in zgovorna informacija o priljubljenosti glasbila.

228

Tudi družina Perko iz Cerknice je ohranila več lajn/avtomatov. Tomaž Perko ima žal že pokvarjeno zanimivo *lajno* tipa *Spieldosen* oziroma glasbeno skrinjico (cca 0,5 m x 0,25 m) s čebelicami, ki udarjajo ob zvončke zavarovane s steklenim pokrovom, in ki zveni samo z eno vižo. Imeli so še več drugih malih ročnih lajn. Tine Perko, ki sedaj živi v Kamniku, je podedoval *veliko gostilniško lajno* podobno tisti v Stari Fužini v Bohinju.

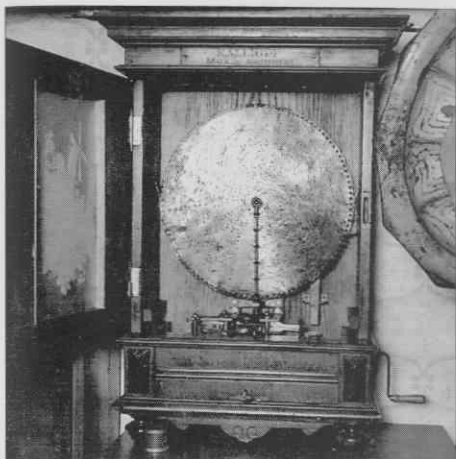
Slovenski etnografski muzej (SEM) je leta 1991 odkupil *veliko lajno/avtomat* (brez oznake izdelovalca ali tipa naprave in velikosti pribl. 2 m x 1 m x 0,5 m) pri Krambergerjevih v Zg. Velki.¹²³ Vendar je tudi ta lajna že potovala iz rok v roke, od lastnika do lastnika. Verjetno je podobno kot ostale navedene lajne iz začetka našega stoletja. Ima dva valja s sedmimi poskočnimi melodijami plesnega karakterja. Vendar je igralni mehanizem poškodovan in se zato igralni avtomat oglašča razglašeno.

Velika glasbena omara (cca. 1,2 m širine in 2,3 m višine) z valji iz depojev v Gorenjskem muzeju v Kranju (inv. št. KZ - 455 b) je bila pridobljena pri Novakovih. Prvotnejši lastniki so bili Črnetovi iz Radovljice, ki so bili urarji. Pela pa je kasneje v gostilni Pri Novaku v Radovljici. Je znamke *Klepetař/Prag*, precej podobna oni v Kovaškem muzeju v Kropi, z dvema precej obrabljenima valjema, velikim in malim bobnom, činelo in trianglom. Nekaj časa je stala tudi v Prešernovi hiši v Vrbi. Na vsakem valju je sicer po osem melodij, na steklenih vratcih označenih z osmimi števkami. Režo za kovance so zadnji lastniki preuredili za dinarje.

Velika lajna je služila za zvočno spremljavo v gledališču Thalija v Kranju, ki je stalo tam, kjer je danes kranjska veletrgovina Globus. Thalija je bilo napredno gledališče, ki je že leta 1906, kot piše istodobni časopis Gorenjec, prikazovalo gibno-zvočne slike.

Velika lajna iz naše družinske zbirke (Mire in Matije Terlep) je žal brez označbe in provenience (kupljena v antikvarni trgovini), z dvema valjema in najverjetneje iz družine *Polyphon* tipa *Klepetař* iz *Prage*. Slikarija je poškodovana, a zelo podobna tisti v Krnici. Avtomat je v popravilu.

¹²³ Glej tudi kratek zapis o njej v sestavku Tanje Tomažič 1992, str. 334–340.

Kalliope-Music Automat: igralni mehanizem s preluknjanimi ploščami. (Iz zbirke zbiratelja iz Železnikov) ♦ Calliope-Music Automat: playing mechanism with perforated plates. (from a collection in Železniki) ♦ Kalliope-Music Automat: un mécanisme de jeu avec des plaques trouées. (De la collection d'un collectionneur de Železniki)

Poleg velikih glasbenih avtomatov so se po gostilnah in domovih oglašale tudi **manjše glasbene omare**, ki pa niso zazvenele s pomočjo ožebličkanih valjev, temveč s pomočjo perforiranih (preluknjanih) plošč in trakov: po ustnem izročilu so se ohranile v Račah (s perforiranim trakom), v Laškem in v Vrbi na Gorenjskem (s perforiranimi ploščami), pri Gorenc v Laškem, v Cerknem in v Ljubljani (pri privatnih zbiralcih).

S perforiranimi ploščami je opremljen tudi *Polyphon*, ki ga hrani Gorenjski muzej v Kranju (GM-205/34). Gorenjski muzej sicer hrani *dve glasbeni omari s ploščami*, ki sta domnevno iz okolice Kranja, ena (večja) iz Šenčurja pri Kranju in je iz Rabičeve predvojne zbirke, druga iz kranjske okolice.

Na glasbeni omarici iz Dravograda, ki jo je ohranil pred propadom zbiratelj iz Železnikov, je zapisano: **Musik-Avtomat Kalliopef**. Zbiratelj hrani zanjo 18 perforiranih plošč, ki jih je moč menjavati. Spredaj so zastekljena vratca poslikana z motivom mlina na veter. Nekdaj modne melodije se s plošč še vedno dobro oglašajo. Ob strani ima lajna režo za "1 Kreuzer" (1 krajcar) in napis: **Theodor Fehrenbach Uhrmacher Marburg a/d Drau**. Gre za zapis imena mojstra izdelovalca ali preprodajalca? Če gre za ime izdelovalca, bi bil to edini ohranjen podatek o graditelju lajn pri nas. Pred tablico je majhen predalček ("ladelček") na ključ za zbrane kovance. *Polyphon Music-Avtomat* firme *Klepatař* z režo za en krajcar ("1 Kreuzer") se je oglašal še v gostilni Burja v Dokležovju v Prekmurju, ohranil pa jo je zbiratelj starin v Beltincih. Na njej so si gostje zbirali melodijo s premikanjem jezička na kovinski ploščici oglate oblike z vrezanimi režicami, ki so bile v stiku z zobatim kolesom, ta pa z igralnim mehanizmom oziroma perforiranimi ploščami. Poleg avtomata je zbiratelj ohranil še tri igralne plošče.

Čeprav imam malo podatkov s Štajerskega in Dolenjskega in nobenega iz Bele krajine, se seveda zastavlja vprašanje, ali lajn tam res ni bilo ali le manj? Pravo sliko bodo pokazale nadaljnje raziskave.

In ne nazadnje sodijo h glasbenim avtomatom, ki jim Slovenci posplošeno zopet pravimo "lajna", tudi **slike z glasbenimi avtomati** oziroma slike z malimi lajnami z miniaturnimi ožebličkanimi valji, ki zanihajo posamezne kovinske lamele različnih dolžin oz. tonov in ki sodijo v tip *Spieldosen*, *Spieluhren* ipd. Slike so ponavadi *nabožne vsebine* in z *reliefnimi figurami pod steklom ali s slikarijami na steklu*, ki najpogosteje prikazujejo Jezusovo rojstvo in torej Jezusa, Marijo in Jožefa. Avtomat se *aktivira s ključem*, s katerim se "sliko navije". Ta ima najpogosteje na hrbtni strani avtomat s *popularnimi božičnimi melodijami*, kot so Sveta noč in druge. Podrobnejši študij le-teh seveda ne sme izostati, vendar je potrebno najprej opraviti celovitejši pregled zvočnih slik na Slovenskem.

230

Na svojih potovanjih sem se z njimi srečevala po domovih v Selški in Poljanski dolini, v Škofji Loki pa tudi v Sorici, kjer so jim rekli tudi kar "tabla". Primerke sem našla tudi v Žirovnici, v Cerknici, v Kranjski gori, pri zbirateljih starin v Kranju, v Železnikih in v Beltincih ter v vaseh pod Donačko goro, kjer jim prav tako pravijo "tabla". Nekatere so bile na hrbtni strani poleg igralnega mehanizma opremljene še s spominskim lističem na prvo obhajilo.

Slike/lajne A. Buchner v svoje delo "Von Glockenspiel zum Pianola" ni uvrstil, čeprav bi si zaslužile!

Če povzamem:

Glasbeni avtomati, ki so služili na Slovenskem predvsem v rokodelsko delavskih naselbinah in zabaviščih (po gostilnah) za razvedrilo in ples, so prišli k nam v največji meri v 1. desetletju našega stoletja in so bili v rabi še do druge vojne, po njej pa le še izjemoma. Premožnejši trgovci in gostilničarji so jih največ uvozili iz Češke (firma Klepetar/Praga) in iz nemškega govornega področja (o čemer pričajo napisi). Z njimi so se prinašale k nam modne evropske melodije, šlagerji, popularni operetni napevi, Straussovi valčki in ponarodele ljudske melodije in plesi. Glasbeni avtomati s posameznimi primeri sodijo pri nas v obsežno družino glasbenih avtomatov od t.i. glasbenih skrinjic - *Spieldosen* in ročnih vrtečih orgel *dreorgel* do velikih glasbenih omar - *Polyphonov*, *Orkestrionov* oziroma *Laierkastnov*.

Večina glasbenih avtomatov ima žal pokvarjene igralne mehanizme ali poškodovane nosilce glasbenih zapisov: valje in plošče. Tako je analiza zvočnih opremljenosti glasbenih omar in ročnih orgel ali lajn žal nemogoča.

Da pa so morale imeti lajne na Slovenskem pomembno in odmevno vlogo v življenju ljudi, pričajo pustna parafraziranja lajne: v Podjuni, v Poljanski dolini, v hrastniški okolici, v Ribnici na Dolenjskem, v Dobropolju in še kje pustne maskare posade v lesen zaboj na vozičku godca, ki mora v njem igrati. Pravijo, da *vozijo lajno!* V Slovenskih goricah imenujejo tovrstne žive lajne "lajle".¹²⁴

¹²⁴ Niko Kuret 1965, strani 29, 33, 40, 45, 49, 52.

V posmeh? Ali v spomin?

231

Sodobni komedijant z rekonstruirano lajno. (Predbožni čas, Ljubljana 1986, Maximarket). (Foto Matija Terlep, 1986). ♦ Contemporary entertainer with reconstructed barrel organ (Christmas, Ljubljana 1986, Maximarket). (Photo: Matija Terlep, 1986) ♦ Baladin contemporain avec un orgue de Barbarie reconstruit (Avent, Ljubljana, 1986, Maximarket) (Photo prise par Matija Terlep, 1986).

OD LIRE IN LEJRE DO TONGE, MUSKE IN LAJERKOSTNA - POVZETEK

232 Lajna je glasbilo in kasnejši glasbeni avtomat, s katerim se pričinja zgodovina glasbenih strojev. Razvile so se iz staroveške lire in srednjeveških predhodnikov (organistruma), čigar razvoj je temeljil na tehnično-zvočnih izumih starejših kultur. Predhodniki glasbenih avtomatov so kasnejše sukajoče orgle (Drehleier) in sukajoče orgle (Drehorgel). Glasbeni avtomati so dosegli višek razvojne poti v obliki *avtomatofona* (tip Leierkasten, Polyphon, Orkestrion ipd.) v 19. stoletju. K nam so prihajali predvsem z Dunaja in Prage (najznamenitejša in najpogostejša je praška firma Klepetař). Slovenci vse različice sicer velike družine lajn in glasbenih avtomatov splošno imenujemo le "**lajna**". Sicer pa so se na posameznih področjih ohranila še sledeča imena: **kosten ali lajerkosten, drehorgel, klepetaš, muska ali škrinca, pa tudi lejla, najna, tonga ali lejra**.

Na prelomu stoletja sta slovenski in evropski prostor poznala več tipov lajn, ki pripadajo dvema velikima družinama: **aktivni obliki lajn**, kjer je mogoče ubirati melodije ob bordunsko uglasenih spremljevalnih strunah (tip "malih sukajočih lajn" - die Drehleier) ter **lajne glasbene avtomate** z ožebličkanimi valji ali preluknjanimi ploščami in trakovi. Slednje lahko nadalje delimo na "**male sukajoče orgle**" (die Drehorgel) s piščalnim mehanizmom. K zvenenju se jih vzbuja z vrtenjem ročice. V drugo skupino sodijo veliki in mali **glasbeni avtomati: Leierkasten, Orkestrioni, Polyphoni, pojoče slike in pojoče skrinjice**.

Prva vira, ki govorita o lajnah pri nas, ter sežeta v 17. stoletje (slovar Dictionarium carniolicum) in 18. stoletje (B. Hacquet, Abbildung und beschreibung der südwest und östlichen Wenden, Illyrer und Slaven), pričata o lajni na Kranjskem in v Čičariji oziroma v Istri. Vira omenjata *lajno v duetu z dudami* za plesno spremljavo in kažeta na **sorodnost s tedaj priljubljeno glasbeno izvajalsko prakso sosednjih evropskih dežel**.

V slovenski ljudski pesmi je lajna omenjena v baladi (zapis K. Štrekelj, F. Marolt) o vitezu Modrobradcu oz. o vitezu Ulingerju, ki v nekaterih pesmih nastopa kot cigan (obubožan, berač?), ki z lajno in petjem zapeljuje dekleta. Zapis **potrjuje izvajalsko prakso petja ob lajnah**, modno od srednjega veka do 20. stoletja. Petje so verjetno spremljale lajne (drehleier) aktivnega tipa z bordunsko spremljavo. V ljudskih pesmih lajna vselej "poje prav lepo".

Leta 1902 je prenehal vrteti malo ročno lajno drehleier ali drehorgel verjetno *zadnji lajnar*, potujoči godec "Drehorgelspieler" Johann Pukl. Podatek navaja mrliška knjiga s Črne na Koroškem. Žal viri in poročila ne navajajo točnejših podatkov o glasbilo, iz katerih bi bilo razvidno, za kakšen tip glasbenih priprav gre. Johann Pukl je lajnal po slovenskem in avstrijskem etničnem ozemlju. Na sosednjem Avstrijskem naj bi po mnenju K. M. Klierja umrl zadnji lajnar leta 1904.

Lajna aktivnega tipa je bila **pomembno glasbilo srednjeveških potujočih godcev** in nato **beračev**. Verjetno tudi na slovenskem etničnem ozemlju - sledeč

po virih in poročilih - ni bilo drugače. Število beračev se še posebej poveča v času avstro-ogrske monarhije, ko so pod cesarsko zastavo služili vojaško obveznost tudi Slovenci. **Za odpustno rento so vojaškim invalidom darovali male prenosne lajne** (avtomate), da so se z vrtenjem le-teh skozi mesta in vasi nekako preživljali oziroma bolje - beračili. Tudi Napoleonovi oblastniki so postopali enako. In lajna je skozi stoletja postala sinonim uboštva, umazanega, beraškega, obrabljenega.

Na prelomu stoletja se male ročne lajne umaknejo velikim glasbenim avtomatom, ki jih na slovensko etnično ozemlje prinašajo premožnejši gostilničarji in trgovci, ter z njimi vabijo v svoje lokale delavsko srenjo: še zlasti v okolici Bohinja (v času gradnje bohinjske železnice), železarskih Jesenic, kovaške Kroke, ter železarsko-obrtniške Selške in Poljanske doline, v naselja ob rudnikih in železarnah na Koroškem (Črna, Mežica, Prevalje, Ravne), v kraje v zasavskih revirjih (Hrastnik, Trbovlje), pa v mesta Ljubljano, Maribor, Kranj, v obrtniško Radvljičico in rudarsko Idrijo, pa verjetno še kam. Temeljiteje sem raziskala predvsem Gorenjsko, deloma Koroško, Štajersko in Notranjsko. Iz teh krajev so se ohranili do danes tudi najštevilnejši primerki lajn in glasbenih avtomatov.

Lajna iz Dravograda (sedaj v Naklem) z napisom "Musik-Avtomat Kalliope" nosi ob strani, kjer je reža za kovance, ki sprožijo igralni mehanizem, tudi tablico z oznako "1 Kreuzer" (1 krajcar; kasneje je večina tovrstnih rež za 1 Kreuzer ali 10 Heller predelanih za *dinarske kovance*) ter napis: *Theodor Fehrenbach. Uhrmacher. Marburg a/d Drau*. Napis bi lahko označeval ime izdelovalca lajn pri nas. Ali pa le preprodajalca? Žal tega ni več moč izvedeti, pa tudi raziskovanja lajn sem se lotila v času, ko le te niso bile več v rabi, zato je velika večina podatkov nezadostna za širše pojasnjevanje in sklepanje o vlogi in glasbeni funkciji lajn pri nas. Večina igralnih mehanizmov lajn, ki so se ohranile do danes, je žal poškodovanih in glasbena analiza le-teh ni več mogoča. Iz redkih ohranjenih programskih kartic pa je le razvidno, da **so z lajnami prihajale k nam evropske modne melodije minulega stoletja**: Straussove uspešnice kot so Na lepi modri Donavi, tirolski, bavarski in češki valčki in polke ter domoljubne pesmi, napevi in hvalnice avstro-ogrskega cesarstva. Nekaj teh melodij lahko slišimo še danes v repertoarjih slovenskih godcev s frajtonaricami starejše generacije.

Kot spomin (ali v posmeh?) na nekdanj popularne lajne, še danes pustne maškare na Koroškem, v Poljanski dolini, v hrastniški okolici, na Dolenjskem in v Slovenskih goricah vozijo lajno: godca v zaboju.

LITERATURA IN VIRI

- ADLEŠIČ, Miroslav, 1964: Svet žive fizike, Akustika, Ljubljana
- BACHMANN-GEISER, Brigitte, 1981: Die Volksmusikinstrumente der Schweiz, HEVI, I/4, Leipzig
- BUCHNER, Alexander, 1959: Vom Glockenspiel zum Pianola, Praga; 1981: Bunte Welt der Musikinstrumente, Praga
- CAPUDER, Carol, 1915: Zgodovina C. in Kr. pešpolka št. 17, Celovec Gorenjec (časopis), 1905, 1906
- FISTER, Peter, 1986: Umetnost stavbarstva na Slovenskem, Ljubljana
- HACQUET, Baltasar, 1801: Abbildung und Beschreibung der Südwest und östlichen Wenden, Illyrer und Slaven, I. Theil, Leipzig
- JALEN, Janez, 1958: Vozarji, I. Ovčar Marko, Celje
- JUREČIČ, Valt, 1992 (14.4.): Beraška izkaznica, Delo
- MAROLT, France, Terenska mapa št. 6 in 7.
- KLADNIK, Darinka, 1983 (5.1.): Jesiharji in lajnarji, Dnevnik
- KUMER, Zmaga, 1986: Die Volksmusikinstrumente in Slowenien, HEVI, I/5, Ljubljana
- KUNZ, Ludvik, 1974: Kunz, Die Volksmusikinstrumente der Tschechoslowakei, HEVI, I/2, Leipzig
- KURET, Niko, 1965: Praznično leto Slovencev, I. Celje
- KLIER, Karel Magnus, 1956: Volkstümliche Musikinstrumente in den Alpen, Kassel und Basel
- KUMER, Zmaga, 1983: Ljudska glasbila in godci, Ljubljana
- KURET, Primož, 1973: Glasbeni instrumenti na srednjeveških freskah na Slovenskem, Ljubljana
- OMERZEL-TERLEP, Mira, 1994: Ljudske lajne – inštrumentalni predhodniki sodobnih računalnikov, Glasba v tehničnem svetu – Musica ex Machina – Die Music in der Technischen Welt, Ljubljana
- OMERZEL-TERLEP, Mira, Terenski zapisi, 1980-1994
- PLETERSKEI, Maruša, 1987: Železnice v Bohinju, Bohinjski zbornik
- PLETERŠNIK, Maks, 1894–1895: Slovensko-nemški slovar, Ljubljana
- REMNANT, Mary, 1978: Musical Instruments of the West, London
- PRÄTORIUS, Michael, 1619: Syntagma musicum, II., De Organographia
- SACHS, Curt, 1962: Reallexikon der Musikinstrumente, Hildesheim
- SÁROSI, Bálint, 1967: Die Volksmusikinstrumente Ungarns, HEVI, I/1, Leipzig
- SCHICKHAUS, Karl Heinz, 1981: Über Volksmusik und Hackbrett in Bayern, München – Wien – Zürich
- STANONIK, Marija, 1992: Goriška Brda in umetnost besed, Etnolog, 2/1, LIII, Ljubljana
- ŠTREKELJ, Karel, 1895–1923: Slovenske narodne pesmi I–IV, Ljubljana
- Tritonus, zgoščenka s knjižico, (brez letnice).
- TOMAŽIČ, Tanja, 1992: Glasbena omara, Etnolog 2/2, LIII, Ljubljana
- HEVI – Handbuch der europäischen Volksmusikinstrumente, Leipzig

BESEDA O AVTORICI

Mira Omerzel Terlep, dipl. etnologinja in dipl. muzikologinja, deluje kot svobodna umetnica in raziskovalka slovenske kulturne dediščine. Kot poustvarjalka in vodja ansambla Trutamora Slovenica ter potujoča pedagoginja oživlja in rekonstruira slovensko ljudsko glasbo in jo koncertno predstavlja kot kustodinja etnomuzikološkega izročila širom po svetu.

Njeno raziskovalno delo in razprave so posvečeni predvsem ljudskim glasbilom in pesmim (razprave in serija gramofonskih plošč in zgoščenk z etnomuzikološkimi komentarji Slovenske ljudske pesmi in glasbila, I-II, Beograd-Ljubljana, 1982-1985, Zvočnost slovenskih pokrajin, III-IV, Ljubljana, 1987-1991, Der bleiche Mond/Bledi mesec, München, 1991, serija televizijskih dokumentarnih oddaj Slovenska ljudska glasbila in godci, I-IX, TV Slovenija, 1980-1984), zvočni identiteti slovenstva, vplivu zvoka na človeka in odnosu med človekom in živaljo (Konji naše pravljice, 1996).

ABOUT THE AUTHOR

Mira Omerzel-Terlep has a degree in ethnology and musicology and is a free lance artist and researcher of the Slovene cultural heritage. She leads the ensemble Trutamora Slovenica and performs with it, acting as an itinerant educator, reviving and reconstructing Slovene folk music. Through her concerts she promotes the Slovene musical heritage and acts as a curator of the ethnomusical heritage by performing in concerts all over the world.

Her research work and articles are primarily dedicated to folk instruments and songs (a series of gramophone records and compact discs with ethnomusical commentaries Slovene folk songs and instruments, I-II, Belgrade-Ljubljana, 1982-1985, The Timbre of the Slovene Landscapes, III-IV. Ljubljana 1987-1991, the compact disc "Der bleiche Mond/Bledi mesec", Munich, 1991; a series of television documentaries on Slovene folk instruments and musicians, I-IX, TV Slovenia, 1980-1984); her further main interests are the sound identity of the Slovenes, the influence of sound on man, and on the relationship between man and animal (Konji naše pravljice, 1996).

SUMMARY

FROM LYRE TO BARREL-ORGAN

The historical evolution of the musical instrument and automatic organs

236 The hurdy-gurdy, a musical instrument and later sound source or automatic instrument, marks the beginning of the history of mechanised musical instruments. It was derived from its medieval predecessor, the *organistrum*, an instrument whose development was based on even older technical and sound-related inventions and cultures. Predecessors of automatic instruments were the hurdy-gurdy (German: *Drehleier*) and the barrel-organ (*Drehorgel*). The development of mechanised musical instruments reached its peak with the automatic organ (*Leierkasten*, *Polyphon*, *Orchestrion* and the like) in the 19th century. In Slovenia they were mainly imported from Vienna and Prague (the Klepetař company). Slovenes use the general expression *lajna* for all varieties of the large family of hurdy-gurdies, barrel-organs and orchestrions, though in individual areas other names have been preserved: *kosten* or *lajer kosten*, *drehorgel*, *klepetaš*, *muska* or *škrinca*, as well as *lejla*, *najna*, *tonga* or *lejra*.

At the turn of the century several types of hurdy-gurdies and barrel-organs were common in Europe (and also in Slovenia) which belonged to two major families: the actively played hurdy-gurdy on which melodies are played accompanied by drone strings (the small hurdy-gurdy - *Drehleier*) and the barrel-organ with grooved cylinders or perforated plates and tapes. The latter can be further divided into *little barrel-organs* (*Drehorgel*) with pipes that are sounded by cranking a wheel and the *large and small automatic musical instruments: Leierkasten, orchestrions, polyphons, musical pictures and musical boxes*.

The first sources that mention hurdy-gurdies in Slovenia go back to the 17th (the dictionary *Dictionarium carniolicum*) and 18th century (B. Hacquet, *Abbildung und beschreibung der südwest und östlichen Wenden, Illyrer und Slaven*) and refer to their use in Carniolia and Čičarija (Istria). Slovene sources also make mention of duets of a hurdy-gurdy and bagpipes as accompaniment to dancing, indicating that the musical practices which were most popular in neighbouring european countries were common in Slovenia too.

In Slovene folk songs the hurdy-gurdy is mentioned in ballads (see K. Štrekelj, F. Marolt) about Bluebeard and knight Ulinger who in songs of later date appears as a Gypsy (or impoverished person, perhaps beggar) and seduces girls by playing the hurdy-gurdy and singing. This indicates that it was customarily to sing while playing the hurdy-gurdy as it was then not only possible but also fashionable with the actively played hurdy-gurdies (*Drehleier*) accompanied by drone strings. In folk songs the hurdy-gurdy always "sings quite nicely".

In 1902 the probably last musician to play the hurdy-gurdy or barrel organ (unfortunately, the sources do not provide exact information as to which type of

instrument) in the Slovene ethnic territory died. The register of deaths of the municipality of Črna na Koroškem indeed refer to Johann Pukl as a hurdy-gurdy (or barrel-organ) player and itinerant musician. In neighbouring Austria the last hurdy-gurdy musician is supposed to have died in 1904 (see K. M. Klier). The actively played hurdy-gurdy was an important musical instrument of medieval itinerant musicians and later of beggars. Sources and reports from the Slovene ethnic territory strongly indicate that this was also true of itinerant musicians and beggars in Slovenia.

The number of beggars increased substantially under the Austro-Hungarian empire when Slovenes too served in the army. War-invalids were given small portable automatic barrel-organs as a kind of discharge compensation; they were to make a living by playing them in villages and towns, that is as beggars. During the period of Napoleonic rule the (military) authorities acted likewise. In the course of centuries the barrel-organ thus came to be a symbol of poverty and begging, of something dirty and shabby.

At the turn of the century small portable barrel-organs became gradually extinct and made way for large automatic organs, imported to the Slovene ethnic territory by prosperous inn-keepers and tradesmen. They were used to attract local workers to the inns in the environs of Bohinj (during the construction of the Bohinj Railroad) in Jesenice (ironworks), Kropa (a wrought-iron centre), in the crafts and ironworks centres in Poljanska and Selška Valleys, the settlements around the mines and ironworks of Koroška (Črna, Mežica, Prevalje, Ravne), the collieries of Zasavje (Hrastnik and Trbovlje), the towns of Ljubljana, Maribor and Kranj, the crafts centre of Radovljica, the mining town of Idrija, and probably also elsewhere (my research was largely centred on Gorenjsko and partly included also Koroška, Štajerska and Notranjsko). It is from these areas that the majority of preserved specimens of barrel-organs and automatic organs stem.

An automatic organ that was originally in Dravograd (and is now kept in Naklo) bears three inscriptions: "Musik-Automat Kallioph", (next to the slot for the coins which activate the instrument's mechanism) "1 Kreuzer" (later these slots for 1 kreuzer or 10 hellers were adapted to accept dinar coins) and "Theodor Fehrenbach, Uhrmacher, Marburg a/d Drau". The last inscription might mean that a maker of barrel-organs was based in Slovenia or that he was a retail seller. Unfortunately, there is no way to answer this question; furthermore, my research was undertaken at a time when barrel-organs were no longer used and the major part of the gathered information does not allow a broader view or conclusions on the role and musical function of barrel-organs in Slovenia. The mechanisms of preserved automatic organs are as a rule damaged and a musical analysis is therefore not possible. The rare programming cards that have been preserved, however, indicate that the barrel-organs (orchestrions) in Slovenia played the melodies that were fashionable in Europe in the past century (Strauss' great successes like The Blue Danube, Tyrolean, Bavarian and Bohemian waltzes and

polkas, patriotic tunes as well as hymns of praise to the Austrian-Hungarian Empire). Some of these tunes are still on the repertoire of Slovene accordion players of the older generation.

In memory (or perhaps in derision) of the once popular hurdy-gurdy, carnival masks in Koroška, Poljanska Valley, around Hrastrnik, in Dolenjsko and in Slovenske gorice portray a "wheeled hurdy-gurdy", that is a musician in a box.

RESUME

238 DE LA LYRE À L'ORGUE DE BARBARIE

L'évolution de l'instrument, de la forme médiévale de type actif au précurseur instrumental de l'ordinateur contemporain

La vielle fut un instrument et plus tard un automate musical, orgue de Barbarie, qui est à l'origine de l'histoire des machines musicales. Elles se sont développées à partir de leurs prédécesseurs médiévaux (*organistrum*), dont les sources remontent aux inventions techniques et sonores des cultures anciennes. Les prédécesseurs des automates musicaux sont les orgues tournants (*die Dreihleier*) ainsi qu'un autre type d'orgues tournants (*Drehorgel*). Les automates musicaux ont connu l'apogée de leur développement sous la forme de l'automatophone (*types Leierkasten, Polyphon, Orkestrion* etc.) au 19ème siècle. Ils sont arrivés chez nous surtout en provenance de Vienne et de Prague (entreprise Klepetaš). La langue slovène a un nom commun pour tous les types de la famille des veilles, des orgues de Barbarie et des automates musicaux: c'est *lajna*. Dans certaines régions nous avons conservé aussi les noms comme: *kosten* ou *lajerkosten, drehorgel, klepetaš, muska* ou *škrinca*, et aussi *lejla, najna, tonga*, ou *leira*.

A cheval sur les deux siècles, l'espace européen (et l'espace slovène également) a connu plusieurs types de vielles, qui appartiennent à deux grandes familles. La première, c'est la forme active des vielles - avec elle, on peut jouer les mélodies tout en s'accompagnant aux cordes accordées au faux bourdon (*die Drehleier*). La deuxième famille, ce sont les automates musicaux, orgues de Barbarie, avec les cylindres à clous ou les planches perforées et les rubans. Ces derniers peuvent encore être divisées en des "*petites orgues de Barbarie tournants*" (*die Drehorgel*) à un mécanisme à flûtes, qui fonctionne quand on tourne la manivelle et les petites et les grands automates musicaux *Leierkasten, Orkestrions, Polyphones, les images chantantes ou les boîtes musicales*.

Les premières deux sources qui mentionnent les vielles remontent au 17ème siècle (le dictionnaire *Dictionarium carniolicum*) et au 18ème siècle (B. Hacquett, *Abbildung und beschreibung des südwest und östlichen Wenden, Illyrer und Slaven*) et témoignent de l'existence de vielles en Carniole ainsi qu'à Čičarija en

Istrie. Les sources slovènes mentionnent la vielle en duo avec les cornemuses, qui accompagnent les danses. On y voit donc la parenté avec la pratique de l'interprétation musicale la plus populaire dans les pays voisins européens.

Dans la chanson populaire la vielle est souvent mentionnée dans les chansons de type balade (notes de K. Štrekelj, F. Marolt) sur le chevalier Barbe-bleue ou Ulinger, qui dans les chansons plus jeunes apparaît sous les traits d'un tzigane (pauvre, mendiant?), qui avec sa vielle et son chant séduit les filles. C'est une preuve de la pratique du chant accompagné de la vielle, qui à l'époque était possible et populaire avec le type actif des vielles (*drehleier*) accompagnées au faux bourdon. Dans toutes les chansons populaires "la vielle chante très bien".

Dans le registre des morts de Črna na Koroškem on peut voir qu'en 1902 s'achève la carrière du musicien de petite vielle manuelle du type *drehleier* ou *drehorgel* (hélas les sources ne mentionnent pas exactement de quel type d'instrument ou automate il s'agit), probablement le dernier joueur de vielle ambulante "Drehorgelspieler", Johann Pukl, qui a joué dans le territoire ethnique slovène et autrichien. Selon K. M. Klier, le dernier joueur de vielle en Autriche est mort en 1904. La vielle de type actif était un instrument important pour les musiciens médiévaux ambulants, puis pour les mendiants. Selon les sources et les rapports, cette information est applicable au territoire ethnique slovène aussi.

Le nombre des mendiants avait augmenté surtout à l'époque de l'empire austro-hongrois, sous lequel les Slovènes faisaient leur service militaire aussi. Les invalides de guerre recevaient pour rente un petit orgue de Barbarie portable (automate), qui leur a permis de survivre, ou plutôt de mendier, en se déplaçant d'une ville à l'autre. Les autorités napoléoniennes ont pratiqué la même chose. Donc, à travers les siècles, l'orgue de Barbarie est devenu un synonyme de pauvreté, de saleté, de mendicité...

A cheval sur les deux siècles, les petits orgues de Barbarie manuels laissent place aux grands automates musicaux, importés dans le territoire slovène surtout par les propriétaires d'auberges et par les commerçants. C'était pour eux le moyen d'attirer dans leurs locaux la classe ouvrière, surtout dans les alentours de Bohinj (durant la période de la construction du chemin de fer), à Jesenice, Kropa, Selška et Poljanska dolina, dans la région des mines (Hrastnik, Trbovlje), ainsi que dans les villes de Ljubljana, Maribor, Kranj, Radovljica Idrija et sûrement dans d'autres endroits (j'ai fait mes recherches surtout dans la région de Gorenjska, partiellement en Koroška, Štajerska et Notranjska).

Ce sont les lieux dans lesquels se sont conservés jusqu'à nos jours de nombreux exemples d'orgues de Barbarie et d'automates musicaux.

Inscription sur l'orgue de Barbarie de Dravograd (qui se trouve actuellement à Naklo), "Musik-Avtomat Kalliopf", est accompagnée de la mention "1 Kreuzer" à côté de la fente pour la monnaie qui peut activer le mécanisme. On trouve aussi une autre inscription "Teodor Fehrenbach, Uhrmacher Marburg a/d Drau". Cette inscription pourrait signifier le nom de l'artisan qui a fabriqué cette machine

chez nous. Ou seulement le vendeur? Hélas on ne peut pas le savoir. J'ai commencé ma recherche sur les orgues de Barbarie à l'époque où ces derniers ne s'utilisaient plus. La plupart des données est insuffisante pour pouvoir expliquer et déduire d'une manière plus large le rôle et la fonction musicale des vielles chez nous. La plupart de mécanismes des orgues de Barbarie conservés sont malheureusement hors d'usage, une analyse musicale n'est donc plus possible. Quelques rares cartes de programmation qui sont conservées prouvent que, grâce aux orgues de Barbarie, l'on a importé les airs populaires européennes de l'époque (les grands succès de Strauss, comme p.ex. Sur le beau bleu Danube, les valse et les polkas tyroliennes, bavières et tchèques, les airs patriotiques de l'empire austro-hongrois). Quelques unes de ces mélodies ont été reprises par des accordéonistes slovènes de la vieille génération.

Comme souvenir des orgues de Barbarie populaires d'autrefois, on retrouve aujourd'hui, pendant le carnaval en Carinthie, dans la vallée Poljanska, aux alentours de Hrastrnik, à Dolenjska et à Slovenske gorice, les masques qui poussent devant eux l'orgue de Barbarie: c'est le musicien qui est caché dans une boîte.

ZGODOVINSKI ORIS BABIŠTVA NA SLOVENSKEM IN PORODNA POMOČ V FARI VELIKE BRUSNICE NA DOLENJSKEM OD 1840 DO 1945

Irena Rožman

241

IZVLEČEK

ABSTRACT

Prispevek obravnava temeljne značilnosti zgodovine babištva in porodne pomoči v dominantnem in vaškem kulturnem prostoru na Slovenskem, v katerega je vpeta analiza porodne pomoči na podlagi rojstnih matičnih knjig v fari Velike Brusnice na Dolenjskem od 1840 do 1945.

The article deals with the basic features of the history of midwifery and maternity care in the dominant and village cultural areas in Slovenia, comprising an analysis of maternity care based on birth records from the parish of Velike Brusnice in Dolenjsko dating from 1840 to 1945.

UVOD

Zamisel za etnološko obravnavo porodne pomoči v vaških skupnostih na podlagi podatkov iz rojstnih matičnih knjig se je porodila na eni strani ob seznanitvi z domačimi in tujimi zgodovinskimi in etnološkimi deli avtorjev, ki so si zastavili nalogo z matrikami obnoviti družinsko življenje v bolj ali manj oddaljenih preteklih stoletjih, na drugi strani pa ob lastnem raziskovanju razmerja med socialno-ekonomskimi razmerami, v katerih je potekal porod, in obredi, ki so jih izvajali med njim.

Na prvi pogled med izhodiščema ni opaziti skupnega imenovalca. Medtem ko smo vajeni, da se rojstvo, poroka in smrt (še vedno) obravnavajo zgolj z vidika duhovne kulture v okviru šeg življenjskega cikla, velja za podatke iz matrik, da osvetlujejo npr. socialni ustroj družine, demografske zakonitosti itd. Razlikujeta se tudi po metodologiji: šege se raziskujejo s kvalitativno metodo-intervjujem, podatki iz matrik pa se analizirajo s kvantitativnimi metodami.

V skladu z evolucionističnim konceptom in mitološko metodo raziskovanja šeg so mnogi etnologi prepoznavali še v 70. letih šege zgolj kot prežitke arhaične

ontologije z apotropejskim delovanjem. Njihovo raziskovanje je bilo zatorej osredotočeno v iskanje njihovega bajeslovnega izvora in pomena ter v natančno popisovanje njihovega poteka (prim. Kuret 1974: 72; Rožman 1993: 70-71; Weber - Kellerman 1984: 23-29).

Da bi med sabo povezala in ponazorila nakazani izhodišči pričujoče raziskave, bom povzela primer razlage neke šege ob rojstvu.

Šega, da so med porodom zatemnili okna, se je največkrat razlagala z vero, da se s tem zavarujeta porodnica in novorojenček pred zli duhovi (Orel 1945: 266). Ta vera nesporno izpričuje, da je sleherni porod skrivnosten dogodek, ki se je lahko končal tragično tako za porodnico kot za novorojenčka.

242

Kolikokrat se je, npr. v 19. stoletju predvsem zaradi nestrokovne porodne pomoči, to tudi v resnici zgodilo, ugotovimo tako, da primerjamo podatke o vzrokih smrti novorojenčkov iz mrliške matične knjige s podatki o strokovni usposobljenosti babic iz rojstne matične knjige. Če upoštevamo, da je porod posebno stanje, ki v trenutku postavi na glavo utečeno vsakdanje življenje, je delna osamitev porodnice povsem normalna, če ne že nujna za ohranitev medsebojne povezanosti družine. Ta je bila pomembna tako za porodnico, ki je potrebovala mir, kot za družinske člane, ki so morali še naprej opravljati svoje vsakdanje obveznosti in skrbeti za čimbolj normalen potek življenja v družini. V vaških skupnostih, kjer je bil še nekaj let po drugi svetovni vojni porod na domu, so morali v ta namen žrtvovati enega izmed bivalnih prostorov. To so storili zelo hitro in preprosto, skoraj simbolično: zaprli so vrata in zagnili okna. Na komunikacijski ravni je takšno dejanje znak, da je vstop v prostor določenim družinskim članom prepovedan. Sklepam, da so za izoblikovanje in ohranjanje omenjene šege bili pomembni socialno-psihološki (potreba po miru in intimnosti) in socialno-ekonomski (prostorska stiska) dejavniki. V zvezi s spremembo pomena te šege Vilko Novak pravi: "Ob porodu so skušali zavarovati pred zlim vplivom tako porodnico kot novorojenca s tem, da so ju čim bolj ločili od okolja. (...) Če danes pri nas zastirajo okna v sobi, je to že zdravstvena skrb, toda ostanek stare šege" (Novak 1960: 179).

Na nekatere socialno-ekonomske okoliščine v vaških skupnostih, v katerih sta se odvijala porod in nega dojenčka še pred štiridesetimi leti (v 50. letih 20. stoletja), je prva opozorila etnologinja Fanči Šarf. Poudarila je naslednje s porodom in nego dojenčka povezane socialno-higienske težave: to so bile težave s prostorom, kjer je žena rodila, s posteljo in postelnino, z navzočnostjo ali odstranitvijo družinskih članov med porodom, s pomočjo, opremo za dojenčka in njegovo nego (Šarf 1979: 345). Dalje je opozorila, da vsak izmed obravnavanih problemov terja obsežno samostojno raziskavo (Šarf 1979: 345).

Nekatere rojstne šege (npr. magične-religiozne prepovedi med nosečnostjo, porodom in po porodu) sem najprej raziskovala z vidika duhovne kulture in šele kasneje z vidika socialne kulture. Razlogov za to je bilo več, ključno pa je bilo spoznanje, da sta, zaradi naraščajočega deleža strokovne porodne pomoči,

postopoma pešala njihova vloga in pomen od 20. let do srede 50. let 20. stoletja (prim. Makarovič 1985: 475, 239). Sploh pa to velja za drugo polovico 50. let, ker sta bila tedaj porod v porodnišnici in zdravniški pregledi med nosečnostjo že splošen pojav.¹

Po šestih intervjujih se je pokazalo, da takšne terenske raziskave iz metodološkega zornega kota ni mogoče izpeljati, ne da bi poprej nekaj več vedela o posebnostih socialnih in ekonomskih dejavnikov, zaradi katerih so se magična dejanja ohranjala in/ali spreminjala svojo vlogo in pomen, kar je dalo pečat načinu življenja v obravnavanem območju in času. Da se pri tem ne bi preveč oddaljila od raziskave, sem poskušala ugotoviti tisti socialno-ekonomski dejavnik, ki je neposredno povezan z okoliščinami, v katerih je potekal porod. Odkrila sem ga v porodni pomoči. Fanči Šarf je v omenjenem prispevku okvirno označila tudi značaj porodne pomoči v vaških skupnostih: "Danes govorimo o strokovni pomoči. Sedemdesetletne, osemdesetletne in še starejše matere nam v nekaterih krajih pripovedujejo, da je bil pri porodu navadno samo mož ali da je mož šel po sosedo, da je bila v vasi žena, ki je bila porodov vajena, da je potem prišla babica, ki pa ji niso tako zaupali ali pa je sploh niso klicali, ker bi bilo treba plačati." (Šarf 1979: 346). Iz navedka je mogoče sklepati, da je še v prvi polovici 20. stoletja v vaških skupnostih zaradi socialno-ekonomskih razmer prevladovala nestrokovna porodna pomoč. Ta splošna ugotovitev pa ni veljala enako za vse občine, kakor tudi ne za vse vasi. Zato je bilo treba najprej ugotoviti, kakšne so bile razvojne težnje porodne pomoči v vaških skupnostih od začetkov do prve polovice 20. stoletja. Metoda intervjuja ni bila kos zahtevi. Tako na primer ni bilo mogoče ugotoviti, kolikokrat je pri porodu pomagala izprašana babica in kolikokrat neizprašana, v katerih vaseh je bila strokovna porodna pomoč bolj uveljavljena in v katerih manj in kdaj se je v posameznih vaseh pričela uveljavljati strokovna porodna pomoč. Zanimala me je tudi vrsta nestrokovne porodne pomoči, ki naj bi odgovorila na vprašanje, ali je bila porodna pomočnica mati, tašča, sosedo ali neizprašana vaška babica.

Takšne informacije je iluzorno pričakovati od ustnega vira. Proučevanje porodne pomoči po rojstnih matičnih knjigah se je izkazalo za pravilno odločitev. Splošna ugotovitev kaže na obstoj dveh oblik porodne pomoči, v okviru katerih smemo pričakovati razlike v celotni kulturi rojstva, torej tudi v času, ko se prične proces slabitve vloge in pomena rojstnih šeg. Na tem mestu se moji izhodišči skleneta.

¹ Šele v drugi polovici petdesetih let 20. stoletja je večina vaških žensk rodila v porodnišnici, čeprav se je ta težnja postopoma uveljavljala od konca druge svetovne vojne, v mestih, npr. v Ljubljani z okolico, pa že od tridesetih let 20. stoletja naprej. Medtem ko je bilo leta 1951 že 43 % porodov v porodnišnici, jih je bilo pred letom 1945 le od 5 - 15 % (Lavrič 1953: 63).

NEKAJ DROBCEV IZ ZGODOVINE PORODNE POMOČI IN BABIŠTVA NA SLOVENSKEM

244 sem se morala seznaniti z razvojem babištva na Slovenskem.

Za proučevanje zgodovine porodne pomoči na Slovenskem je na voljo kar nekaj pisnih virov ter historično medicinskih del, ki obravnavajo razvoj porodništva, ginekologije in babištva. Kljub temu se pri nas etnologi še niso lotili raziskav s področja kulture rojstva. Zato sem teoretične usmeritve za etnološko proučevanje zgodovine razvoja porodne pomoči črpala iz dela nemške avtorice Ricarde Scherzer.

Porodna pomoč je v delih, ki so mi bila na voljo, obravnavana skupaj z razvojem babištva. To velja tudi za delo Babice avtorice Ricarde Scherzer. Te naloge se je lotila na podlagi ohranjenih pravilnikov za babice. Opirajoč se na teoretični koncept o tipih "znanja" Gernota Böhmeja, ki ga je umestila v koncept "življenjskega prostora", kot ga je opredelil predstavnik fenomenološke filozofske smeri Husserl, je prikazala medsebojno odvisnost zgodovine babiškega stanu in porodniškega znanja² (Böhme 1980: 19 cit. po Scherzer 1988: 19-24).

Böhme razlikuje med ljudskim - izkustvenim znanjem in znanostjo. Njegovo znanstveno prizadevanje je usmerjeno v opredeljevanje tipa znanja, v iskanje zveze med vsebino znanja in njihovim nosilcem, v določanje družbenega pomena znanja za njegove nosilce, k razjasnitvi vprašanja o razmerju med razvojem znanosti in ljudskim znanjem itd. Po Böhmeju so to ključna izhodišča, na podlagi katerih je mogoče obnoviti ljudsko znanje babic, pri čemer še posebej poudarja njihov družbeni položaj (Böhme 1980 cit. po Scherzer 1988: 22). Porodniško znanje babic je bilo potemtakem odsev njihovega družbenega položaja. V tem smislu je Böhme razdelil zgodovinski razvoj babištva - s tem pa tudi značaj porodne pomoči in porodniškega znanja, na štiri zaporedne stopnje: porodno pomoč kot obliko medsebojne ženske pomoči, porodno pomoč kot uradno dolžnost, porodno pomoč tradicionalne dobe in porodno pomoč sodobne dobe (Böhme 1980 cit. po Scherzer 1988: 22).

² Po Husserlu posameznik živi v danem izkustvenem svetu. Tvori ga intencionalni odnos posameznikov (realnih subjektov) do okolja (realnih objektov). Ta subjektivni svet imenuje Husserl življenjski prostor ali omejeni svet, ki ima svojo identiteto (Greverus 1978: 98). Pri tem intencionalnosti v fenomenološkem smislu ne smemo pojmovati kot izraz neopisljivega notranjega sveta subjektivnih duševnih izkušenj, ampak kakor da nujno uporablja komunikativne kategorije jezika, ki spet predpostavljajo jasne oblike življenja, ki se sčasoma preoblikujejo (Giddens 1989: 20). V odkrivanje življenjskih oblik je usmerjena etnologova pozornost.

Votiv. E 297, hrani Posavski muzej Brežice. "V zahvalo za srečen porod. Mrak". Izvor: Rakovnik pri Šentrupertu na Dolenjskem (foto: Ivanka Počkar, marec 1995). ♦ Votive offering, E297. Kept by Posavski Museum in Brežice. "Thanksgiving for a healthy birth ". Origin: Rakovnik near Šentrupert in Dolenjsko. (Photograph: Ivanka Počkar, March 1995)

V nadaljevanju povzemam po Petru Borisovu, Vitu Lavriču in Babiškem vestniku zgolj orientacijski zgodovinski pregled razvoja babištva in porodne pomoči na Slovenskem.

Izvorno je porodna pomoč temeljila na solidarni pomoči med ženskami. Tisto, ki si je z izkušnjami nabrala največ znanja, so ženske izvolile za babico. Bila je nosilka porodniškega znanja v mejah svojega življenjskega prostora. Kolikšno je bilo znanje babic, je mogoče deloma obnoviti na podlagi virov s področja ljudske medicine. Z gotovostjo lahko povzamemo, da je bilo njihovo izkustveno in intuitivno znanje prepleteno z magičnimi dejanji (glej Möderndorfer 1964; Zadavec 1985: 257-260).

Po Scherzerjevi sovпада na Nemškem konec prve in začetek druge stopnje v razvoju porodne pomoči v 15. stoletju z nastankom cerkvenih pravilnikov za babice, katerim so sledili še mestni in kasneje zdravniški³ (Scherzer1988: 26-32, 39-46). V drugi stopnji razvoja babištva, ko so bile babicam zaupane nekatere uradne naloge, npr. krst v sili, pričanje na sodnih procesih, se je spremenil njihov položaj v družbi, vendar pa njihovo porodniško znanje ni napredovalo⁴. To je

³ Razloge za uvedbo pravilnikov in tako institucionalizacije babiškega poklica pripisujeta nemška zgodovinarja G. Heinsohn in G. Steiger demografski politiki v 14. stoletju, katere namen je bil uničiti znanje modrih žensk - babic o kontracepciji in abortusu. Ob tem pojasnujeta zvezo med prekinitvijo prakse načrtovanja rodnosti v Evropi in preganjanjem čarovnic, ki se je začelo okrog leta 1360. Na podlagi teh dveh procesov ugotavljata, da je bilo preganjanje čarovnic - babic stranski produkt boja proti kontroli rojstev. (G. Heinsohn, G. Steiger 1993)

⁴ Do druge polovice 17. stoletja je na splošno prevladovala zelo nizka strokovna raven porodnih pomočnic. V zamočanih kazenskih primerih pa so kljub svoji preprostosti pričale na sodiščih kot sodne izvedenke proti ženskam, ki so bile osumljene detomora. (Borisov 1995: 22)

bilo še vedno zgolj izkustveno. Pri tem je zanimiva ugotovitev Scherzerjeve, da se je z uvedbo cerkvenih, mestnih in kasneje še zdravniških pravilnikov za babice njihovo znanje siromašilo, monopol nad njim pa so postopoma prevzemali zdravniki (Scherzer 1988: 44; Borisov 1995: 24). Pravilniki so prepovedali mnogo "magičnih" dejanj, ki niso bila v skladu s krščanskim naukom, npr. lajšanje porodnih bolečin. Z uvedbo krsta v sili pa so babice marsikatero porodnico spravile v smrt. V prizadevanju, da bi rešile plod večnega pogubljenja, so s posebno brizgalko vbrizgale v porodnično telo blagoslovljeno vodo, ki ni bila bakteriološko neoporečna.⁵

246

Čeprav je o razvoju porodništva na slovenskih tleh pred Antonom Makovcem, t. j. do leta 1788, ko so v Ljubljani izšle njegove Vshegarske bukve za babize na desheli, malo znanega, je gotovo, da je nastopil prelom med prvo in drugo stopnjo v razvoju babiškega stanu v 16. stoletju, ko so postale babice uradne osebe. Avstrijski kazenski predpisi so od 16. do 18. stoletja zadevali tudi porodne pomočnice v slovenskih krajih (*Constitutio criminalis Carolina* in *Constitutio criminalis Theresiana*). To je obenem čas lova na čarovnice. Zato oba zakonika imenujeta demone-inkubuse kot zapeljivce porodnih pomočnic-sukubosov. Opisi teh demonov so povzeti po inkvizicijskem priročniku *Malleus maleficarum* (Čarovniško kladiivo, 1486) piscev Johannes Sprengerja in Heinricha Institoris. Lov na čarovnice se je tako ponavadi začel pri babicah, katere so preganjali predvsem zaradi suma odpravljanja plodu in dajanja kontracepcijskih sredstev⁶, dolžili pa so jih tudi porodnega copranja zaradi njihovega neposrednega stika z domnevnim čarovniškim materialom: s porodno posteljico, popkovnico in novorojenčkovno mazjo (Borisov 1995: 21-22; prim. Scherzer 1988: 32-39; Heinsohn, Steiger 1993: 111-127; Dörmötör 1981: 149-159).

V drugi polovici 18. stoletja je nastopila na Slovenskem tretja razvojna stopnja v babiškem poklicu. Babištvo se je izoblikovalo v "tradicionalni poklic". Po Böhmeju so bili pglavitni razlogi za prehod v tretjo stopnjo postopna sekularizacija življenja, zahteva po izobraževanju babic in vse večja konkurenca med babicami in kirurgi - porodničarji (Böhme 1980: 37 cit. po Scherzer 1988: 60). To je bil čas inovacij na področju porodništva, ki pa niso bistveno vplivale na porodniško znanje babic. Te so bile pridržane za kirurge - porodničarje, ki so jih babice morale poklicati v primeru patološkega poroda, ko se je pokazala potreba po

⁵ V tretjem delu z naslovom *Od porodov super ordengo te nature Vshegarskih bukev*, Anton Makovic svetuje babicam, naj za porod pripravijo škarje, trakove, zhegnano vodo, brizgalko, zanko, gobo za čiščenje in večje število platnenih plen. Če je materino življenje v nevarnosti, materino ustje dovolj odprto in je jajčni mehur počil, mora babica nemudoma krstiti otroka; to stori z brizgalko tako, da vbrizga v maternico *zhegnano vodo*. (Borisov 1995: 88)

⁶ Med arhivskim gradivom loškega gospostva so tudi deželno sodni protokoli iz 17. stoletja, v katerih zasledimo primere mazaštva. Leta 1626 je loško sodišče obravnavalo primer, da je pastorka zanosila z očimom. Njena mati ni vedela za to razmerje, še manj za posledice. Hči je materi samo zatrjevala, da se ji je ustavilo krvavenje. Zato je šla mati po nasvet na tedenski sejem v Škofjo Loko. Tam je našla mazačko, ki ji je svetovala, naj si oskrbi vršček s češnjevega drevesa in muškatin orešek, oboje naj namoči v vino in naj da pijačo piti hčeri, ki se ji bo spet povrnilo mesečno perilo. (Blaznik 1979: 56)

uporabi instrumentov, npr. porodnih klešč, ali po izvršitvi manjših ali večjih operativnih posegov. Porodniško znanje babic je bilo v tem obdobju še vedno izkustveno in je bilo skupaj z njihovimi pristojnostmi vezano na predpise v babiških pravilnikih. Pravilniki so torej določali obseg njihovega znanja in pristojnosti, ki so prenehale v primeru patološkega poroda. Tako so babice postale podrejene kirurgom in ranocelnikom, katerih porodniško znanje je bilo še v 15. stoletju zelo skromno kljub temu, da so tedaj že izvajali carski rez na mrtvi porodnici, perforacijo glavice in razkosanje ploda (embriotomijo). Pri tem ne smemo prezreti, da so bili kirurgi zaradi predsodkov tedanjega časa izključeni iz neposrednega stika s porodnico pri normalnem porodu. Porodniško znanje so kasneje razvijali le na osnovi bogatih praktičnih izkušenj, ki so jih jim posredovale babice (Borisov 1995: 24, 26; Scherzer 1988: 45-46). Naj pogloblitve značilnosti tretjega obdobja podkrepimo še z zgodovinskimi dejstvi.

Prvo: Vpeljava babiških tečajev v Ljubljani leta 1753 za Kranjsko, v Celovcu leta 1753 za Koroško, v Gradcu leta 1753 za Štajersko in v Trstu leta 1815 za Primorsko in slovenski del Istre. Anton Makovic je prvi vodil tečaje v slovenskem jeziku in je leta 1782 spisal za podeželske babice prvi porodniški učbenik Prashanja inu odgovori zhes Vshegarstvu. Dolžnosti in pravice, npr. plačilo za porod, so bile določene z uradnimi predpisi in normativi cerkvenih oblasti o verskih dolžnostih babic. Značilnost predpisov do leta 1878, ko je Deželna vlada v Ljubljani izdala dopolnilo k Poduku za babice, je bila, da niso vsebovali higienskih predpisov. Isto velja za učbenike. Šele Učna knjiga za babice o porodoslovju (1886) porodničarja Alojzija Valenta je vsebovala higienske predpise (Borisov 1995: 70-71).

Drugo: Kot prežitek prejšnjega, terezijanskega obdobja, ko so ženske porodniško znanje izpopolnjevale pri starejših, izkušenih in zapriseženih babicah, smemo šteti uredbo iz leta 1786; ta je dopuščala izjeme za osebe, ki so se izurile v porodni pomoči pri izprašanih babicah ali ki so vrsto let samostojno delovale pri porodih in so bile nato tudi izprašane in zaprisežene. Šele leta 1812 so gubernijski predpisi odvzeli na kranjskih tleh okrožnim zdravnikom pravico izobraževati in izpraševati babice. Po tem letu so se babice izobraževale na tečajih v babiški šoli (Borisov 1995:70). Začelo se je obdobje intenzivne centralizacije porodniškega znanja. Postopoma se je ta proces pričel že z ustanovitvijo porodnišnice za samske ali siromašne nosečnice v Meščanskem špitalu leta 1789, kjer so si babiške gojenke pridobivale praktično znanje iz porodne pomoči pod vodstvom izkušenega porodničarja (Lavrič 1953: 42-43). Po letu 1796 so bile lahko v porodnišnico sprejete revne samske nosečnice brez plačila le, če so se prepustile vajam za ranocelnike in babiške učenke in če so privolile, da bodo določen čas dojile v sirotišnici (Borisov 1995 ; prim. Scherzer 1988:62-65).

Tretje: Izobraževalna doba za babice se je pričela daljšati (glej Lavrič 1953: 49-51).

Četrto: Pogoji za dosego poklica so zahtevali od kandidatke predvsem moralno neoporečnost - to sta potrdila duhovnik in zdravnik, pismenost in lastno

izkušnjo s porodom. Pri tem je zanimivo, da je zahteva po lastni izkušnji s porodom, ki jo po ustanovitvi babiške šole smemo šteti za prežitek iz prvih dveh razvojnih obdobj babištva, obstajala še v odloku dvorne pisarne z dne 20. 8. 1828 (Borisov 1995: 23). Na podlagi te zahteve so se v 2. polovici 19. stoletja za babiški poklic pogosto odločale nezakonske matere.

Četrto obdobje v zgodovini babištva je bilo po Böhmju v znamenju naraščanja števila porodov v porodnišnicah in naglega razvoja porodništva, kar je tudi popolnoma spremenilo značaj poroda. Iztrgan iz življenjskega prostora se je prvotni naravni in spontani dogodek v odtujeni sobi porodnišnice prelevil v kontrolirano dogajanje, v programiran porod. Z vidika porodne pomoči je porod izgubil značaj subjektivnega, osebnega dogodka (Böhme 1980: 33 cit. po Scherzer 1988: 87). Četrta stopnja se je na Slovenskem pričela v začetku tridesetih let 20. stoletja. Najprej jo je ovirala gospodarska kriza in nato še druga svetovna vojna. Kljub temu, da je število porodov pričelo naraščati že v začetku tridesetih let, se je naglo večalo v petdesetih letih in je v drugi polovici šestdesetih doseglo vrhunec. Tako smemo reči, da se je četrta stopnja uveljavila v drugi polovici petdesetih let.

Te spremembe je mogoče pripisati ne toliko razvoju porodništva in spremembam v zdravstveni zakonodaji, ker jih najdemo že v preteklih obdobjih razvoja porodništva, še posebej v tretjem, kolikor intenzivnim prosvetljevalnim akcijam Rdečega križa in zdravstvenih ustanov, npr. Higijenskega zavoda, s podporo države.

V tem poglavju smo se sprehodili skozi zgodovino porodništva in babiškega stanu. Podrobneje smo se seznanili le s tistimi zgodovinskimi dejstvi, ki pomenijo mejnik v prehodu iz enega v drugo razvojno obdobje. Pri tem naj poudarim, da je posebnost stoletja dolgega razvoja porodništva koeksistenca babiškega in zdravniškega porodništva (Scherzer 1988: 22). Na osnovi povedanega je samoumeven sklep, da se čas, ki ga zajema analiza porodne pomoči, umešča v tretjo in začetek četrte stopnje v razvoju porodništva. Na tem mestu naj povem le to, da se še v začetku 20. stoletja soočamo s tisto obliko porodne pomoči, ki je zastopana v prvi stopnji razvoja porodništva in je bila že v drugi stopnji prepovedana. Njene izvajalke so oblasti proglasili za mazačke.

OD IDEALNEGA K REALNEMU: BABIŠKO MAZAŠTVO

Zavest o nujnosti strokovne porodne pomoči se je v vaških skupnostih udomačila zelo pozno. Etnološka besedila, ki obravnavajo šege ob rojstvu, nam povedo, da so k porodom poklicali starejšo, izkušeno ali tega posla vajeno žensko, ki so ji rekli babica, na Štajerskem *hebanka*, na Koroškem *ebanka* ali *pobiralka* in na Kranjskem *babca*. Storitev so ji plačali v naturi, hvaležnost pa so ji izkazali še z vabilom na krstno gostijo. Na podlagi tega sklepamo, da je bila nestrokovna porodna pomoč tako v navadi in samoumevna, da se etnologom - pri tem moramo vedeti, da je bilo njihovo raziskovalno prizadevanje usmerjeno v odkrivanje in popisovanje magičnih dejanj in krstnih šeg - ni zdelo vredno temu posvetiti več pozornosti. Zapisi o porodni pomoči so zato skromni, vendar ravno zaradi tega

povedni: po eni strani nam govorijo, da je bila nestrokovna pomoč v navadi, po drugi strani pa, da so bile neizprašane vaške babice spoštovane. Čeprav je bila neizprašana vaška babica med člani vaške skupnosti nedvomno spoštovana, je bila po pravilih zakona le šušmarka.

Porodna pomoč neizprašanih babic je bila nezakonita že od druge polovice 18. stoletja. Takrat so namreč izšli prvi odloki (leta 1755 in 1758), ki so predpisovali strokovno izobrazbo babic za dajanje porodne pomoči (Borisov 1995: 27). Motiv za izdajo babiških predpisov je bila zaskrbljenost deželnih oblasti zaradi padca števila rojstev, ki je pomenil gospodarsko slabitev dežele. Oblasti avstroogrške monarhije in kasneje Kraljevine SHS pa so storile premalo, da bi omenjeni odloki zaživeli v družbeni praksi. Takšni predpisi so veljali zlasti za podeželje, kjer ni bilo realnih možnosti za preprečitev mazaštva zaradi neprosvetljenosti, nizke življenjske ravni, neurejenih socialnih razmer izprašanih babic, neorganiziranosti javne zdravstvene službe ter pomanjkanja zdravnikov in babic (Borisov 1995: 46). Nenazadnje pa tudi zaradi zakoreninjenosti neizprašanih vaških babic v psihi vaškega prebivalstva, ki je izhajala iz pomenske zveze pataloški porod - izprašana babica in normalni porod - neizprašana vaška babica. Ti razlogi so se med sabo zvezali v nerešljiv splet družbenih okoliščin. Ali drugače povedano: stopnja tolerantnosti dominantne kulture do posebnosti lokalnih skupnosti, ki se med drugim kaže v neučinkoviti represiji in splošni nizki življenjski ravni prebivalstva, so tvorili družbeno strukturo, v katero so se umestili ostali socialno-psihološki in ekonomski dejavniki, ki so tvorili življenjsko podlago babiškega mazaštva.

Zahteve zdravstvenih zakonov po obvezni strokovni porodni pomoči niso bile v skladu z življenjskimi možnostmi podeželskega prebivalstva. Razlika med zaželenim stanjem na področju zdravstva in babištva in dejanskim stanjem je bila velika in nepremostljiva (prim. Makarovič 1991: 481-519). Poudarila bom samo nekaj omenjenih družbenih dejavnikov, ki so ovirali prodor strokovne pomoči v vaško okolje. Prosvetljenost vaškega prebivalstva je bila nizka. Tako je bila pismenost, ki je osnovno merilo za ocenjevanje zaostalosti, na Kranjskem še leta 1890 majhna. Le 56,95 % moških in 47 % žensk je znalo brati in pisati, šole pa je tedaj obiskovalo le 65 % učencev (Jeršič 1974: 103).

Ena izmed zahtev za opravljanje babiške službe je bila pismenost babic, te pa so bile praviloma komaj pismene. O tem perečem problemu je poročal sanitetni referent za Kranjsko: " (...) število babic na Kranjskem ne ustreza potrebam, na drugi strani pa so njihovi prijemki tako majhni, da izprašane babice gledajo na opravljanje babiškega poklica samo kot na priložnostno stransko zaposlitev in tako tudi je, saj ima majhno plačilo za to službo za posledico, da se zanjo zanimajo samo neizobražene kmečke ženske, ki večkrat ne znajo brati in pisati ali pa le malo. Zato je iluzorno, da bi se mogli zanesti na pravilnost tabel o porodih " (Jeršič 1974: 99).

Odsotnost strokovne porodne pomoči po posameznih okrajih so povezovali s hribovitim značajem okrajev oz. posameznih občin v okraju, razpršenostjo in

Nr. Št.	Ime, Stan, Alter, Konfession und Wohnort der Gebärenden Ime, stan, doba ali leta, vera in stanovališče roditelje	Wievielte Niederkunft? Kteri porod?	Ankunft der Gebärenden bei der Gebärenden Kdaj je babica k roditelji prišla	Tag und Stunde der Geburt und des Abganges der Nachgeburt Dan in ura poroda in kdaj je odšla posteljica	Kindestage Kako je otrok ležal	Geschlecht und ungefähre Größe des Kindes Kateroga spola in kake veli- kosti je otroče
6	Jera kotle iz selski gori	5 porod	junij dne 11 ga	1 uri sm prišla in je bila prišla je odšla posteljica	garina lega na vra	moški spol
5	Maja rugelj iz torbince	1 porod	julij dne 16 ga	5 uri sm prišla in je bila otrok mrtu	garina lega na dolgom	moški spol
1	Maja Kirm iz Lela	4 porod	avgust dne 3 ga	rodinici 6 je bil porod se odšla posteljica sm prišla	garina lega na dolgom	moški spol
8	Maja Vidar iz selski gori	2 porod	avgust dne 13 ga	5 uri se bil porod enkrat le na 4 uri se odšla posteljica	garina lega na dolgom	moški spol
6	Ana Krtina iz mirne	4 porod	september dne 6 ga	10 uri in je bila mrtu rodinici sm prišla	garina lega na dolgom	moški spol
2	Maja Kristin iz Sajnic	5 porod	september dne 12 ga	10 uri se bil porod 11 uri se odšla posteljica sm prišla	garina lega na dolgom	moški spol
				11 uri se bil porod 12 uri se bil porod	garina lega na dolgom	moški spol

Rojstni izkaz za leto 1882. Na podlagi zapisov v rojstnem izkazu babice A.H. je razvidno, da je bila komaj pismena. ♦

Nr. št.	Ime, stan, doba ali leta, vera in stanovališče roditelje	Starost roditeljev? Kteri porod?	Kraj in čas prijava	Tag und Stunde der Geburt und des Abganges der Nachgeburt	Kindeslage	Gelecht und ungefähre Größe des Kindes
6	Anja Vugl iz Križevac Kriški kraj	1 porod	September dne 12 ga	11 ura v 12 ur sm. prišla, 2 ura 5 ura se je porod 6 ura se porod 6 ura se	medenična koča lega du	ženski spol
26	Franciska Halk in iz mirne	1 porod	Oktober dne 12 ga	4 ura se je porod ena posteljica na 5 ura se	garvina lega du ga. posteljica	ženski spol
5	And. Kabič iz sajnice	3 porod	Oktober dne 12 ga	12 ura posteljica 5 ura ena posteljica 6 ura se je	garvina lega du ga. posteljica	ženski spol
14	Stojan Stanišič iz Mirne	3 porod	Oktober dne 12 ga	porod 6 ura posteljica 9 ura sm. prišla 10 ura se je	garvina lega du ga. posteljica	ženski spol
3	Francica Vitu na iz Jela	4 porod	Oktober dne 12 ga	porod 12 ur 12 ura se je porod 12 ura 12 ura se je	garvina lega du ga. posteljica	ženski spol
21	Maja Kaluh ovc iz Lele	1 porod	novem dne 12 ga	porod 12 ur 12 ura se je porod 12 ur 12 ura se je	garvina lega du ga. posteljica	ženski spol
5	Beneta Martinčič iz Brezovce	2 porod	novem dne 12 ga	porod 12 ur 12 ura se je porod 12 ur 12 ura se je	garvina lega du ga. posteljica	ženski spol
29	Cile Križ iz mirne	1 porod	novem dne 12 ga	porod 12 ur 12 ura se je porod 12 ur 12 ura se je	garvina lega du ga. posteljica	ženski spol
3	Franciska Sene iz Brezovce	2 porod	decem dne 11 ga	porod 12 ur 12 ura se je porod 12 ur 12 ura se je	garvina lega du ga. posteljica	ženski spol
3	Kerša Kolona iz Fuzini	3 porod	decem dne 17 ga	porod 12 ur 12 ura se je porod 12 ur 12 ura se je	garvina lega du ga. posteljica	ženski spol

		štev. preb.	štev. preb./km ²	štev. babic	štev. preb./babico	% str. porodne pomoči
0-24%	Šmarje pri Jelšah	45.533	76	3	15.178	6,65
	Konjice	21.231	66	6	3.539	21,5
	Maribor - levi breg	54.873	91	10	5.487	22,7
	Ptuj - okolica	71.041	80	13	5.465	24
25-49%	Ljutomer	35.000	82			36,7
	Slovenj Gradec	30.232	61	9	3.359	39,2
	Krško	55.216	66	26	2.124	41
	Maribor - desni breg	54.608	84	19	2.874	41,7
	Novo mesto	50.407	54	22	2.291	43
	Celje - okolica	49.614	80	17	2.918	48
50-74%	Kamnik	39.596	67	34	1.165	50,6
	Gornjigrad	17.564	33	33	2.927	51
	Brežice	33.549	87	17	1.974	52
	Dravograd	32.400	47	16	2.025	53
	Litija	39.757	57	23	1.729	55,5
	Črnomelj in Metlika	25.265	43	18	1.404	56
	Laško	34.376	123	12	2.865	57
	Kočevje	37.949	36	6	6.325	59
	Dolnja Lendava	38.053	114	32	1.189	73,5
75-100%	Ljubljana - okolica	59.000	85	45	1.311	75,5
	Kranj	59.216	56	48	2.124	81
	Logatec	27.252	45			82,8
	Murska Sobota	52.634	88	51	1.032	83,7
	Radovljica	36.302	35	32	1.134	94,6

TABELA 1: Število babic na število prebivalstva in delež strokovne porodne pomoči izražen v odstotkih po okrajih Dravske banovine.

oddaljenostjo naselij od občinskih središč in nezadostnim številom babic, še posebej pa njihovi neustrezni razporejenosti po upravnih enotah. Razmerje pri babicah (avstrijsko povprečje: 1289 prebivalcev na babico, kranjsko: 1426 prebivalcev na babico) je bilo leta 1888 slabše samo v Galiciji: 5044 prebivalcev

na babico, Bukovini, Dalmaciji in na Štajerskem: 1696 prebivalcev na babico (Jeršič 1974: 137). Babič je primanjkovalo zlasti v hribovitih predelih. Iz podatkov za Kranjsko za leto 1880 je razvidno, da je bilo to razmerje najslabše v dolenjskih in štajerskih okrajih. To stanje se je ohranjalo vse do petdesetih let 20. stoletja, kar je razvidno tudi iz priložene tabele (prim. Lavrič 1953: 67-69; Borisov 1995: 131). V tabeli, izdelana je na podlagi statističnih podatkov za leto 1931, so ponazorjeni podatki po posameznih okrajih o številu babič, o številu prebivalcev na babico in odstotkih strokovne porodne pomoči.

Odstotek strokovne porodne pomoči je bil v veliki meri odvisen od zadostnega števila babič. Kljub temu, da je bil odstotek porodne pomoči v nekem okraju zadovoljiv - vsaj nad 50 %, to hkrati pomeni, da v nekaterih vaseh tega okraja strokovna porodna pomoč ni bila v navadi. To so potrdili tudi izsledki moje raziskave za faro Velike Brusnice, ki je spadala v novomeški okraj. 253

Novomeški okraj je bil leta 1888 z novim sanitetnim zakonom razdeljen na tri zdravstvene občine: Novo mesto, Žužemberk in Trebnje. Porodno pomoč je takrat opravljalo petnajst javnih in devet zasebnih babič (Jeršič 1974: 138), leta 1900 devetnajst (Leksikon občin za Kranjsko 1906), leta 1936 enaindvajset (Letno poročilo 1936), leta 1933 enaidvajset (Seznam 1933), leta 1937 dvajset (Letno poročilo 1937) in leta 1938 sedemnajst občinskih babič (Letno poročilo 1938). Kljub naraščanju števila prebivalcev pa je število babič padalo. Razloga za takšno stanje sta revščina in premajhen dotok novih babič, ki je bil po letu 1919 zaradi podaljšanega šolanja še manjši. Za ilustracijo navajam nekaj statističnih podatkov. Leta 1900 je v občinah zdravstvene občine Novo mesto na občinsko babico prišlo naslednje število prebivalstva: v občini Brusnice z 11 vasmi 1708, v občini Črmošnjice z 29 vasmi 1829, v občini Mirna peč z 39 vasmi 3325, v občini Bela cerkev z 11 vasmi in 1072 prebivalci ni bilo občinske babice, v občini Orehovica s 13 vasmi 1242, v občini Poljane z 9 vasmi 661, v občini Prečna s 24 vasmi 2535, v občini Sv. Peter z 31 vasmi 2233, v občini Šmihel-Stopiče s 70 vasmi in 8847 prebivalci so delovale tri babice - na eno babico je prišlo 2949 prebivalcev - in v občini Toplice s 26 vasmi 2677 (Leksikon 1906:152-174). Skupaj torej dvanajst babič oz. 2177 prebivalcev na eno babico. Približno toliko prebivalcev na babico je prišlo tudi v zdravstveni občini Trebnje (pet babič oz. 2023 prebivalcev na babico) in nekoliko manj v zdravstveni občini Žužemberk (šest babič oz. 1761 prebivalcev na babico). Razmerje pri babičah na število prebivalstva v novomeškem okraju je bilo torej bližje štajerskemu razmerju iz leta 1888 kot kranjskemu. Delež strokovne porodne pomoči je bil zadovoljiv samo v nekaterih okrajih Gorenjske, Notranske in Prekmurja (glej tabelo 1). Na podlagi statističnih podatkov ugotavljam, da je bil odstotek strokovne porodne pomoči najnižji v zgornjem in srednjem novomeškem Podgorju, prav gotovo pa je bil odstotek strokovne porodne pomoči nizek tudi v žužemberski in trebanjski zdravstveni občini. V slednji je bil ta odstotek še leta 1951 najnižji v Sloveniji sploh (Lavrič 1953: 67).

Število babic je bilo glede na število prebivalstva v občinah načeloma nezadostno. Načeloma zato, ker jih v nekatere vasi niso klicali k porodom. Zato je verjetno, da je tudi zakon o zdravstvenih občinah z dne 18. 3. 1930 predpisoval le eno babico na 5000 prebivalcev. Medtem ko je bilo število porodov na leto tolikšno, da je bilo nemogoče pričakovati, da bi babica pomagala pri vsakem porodu, je prevladovalo stanje, da ji je dela primanjkovalo, ker je porodno pomoč terjalo le majhno število porodnic. Njeno delovanje je bilo vedno sprejeto med prebivalstvom vasi, v kateri je stanovala - to je bilo praviloma farno oz. občinsko središče. Ostale porodnice so pomoč iskale pri neizprašanih babicah. Njihovemu delovanju je dajal določeno potuho celo zakon o pravici izvrševanja babiške prakse iz leta 1921, ki je še vedno pogojno dovoljeval nestrokovno porodno pomoč v sili. Žalostno pri tem je bilo to, da so prijave delovanja strokovno neusposobljenih babic pri lokalnih oblasteh praviloma izzvenele v prazno, ker so se te vedno sklicevale, da so pomagale v sili. V Babiškem vestniku so bili objavljeni leta 1931 statistični podatki o številu porodov na izprašano babico: v občini Žužemberk je bilo na leto približno nekaj čez sto porodov, od katerih jih je odpadlo na občinsko babico od dvajset do petindvajset (20-25 %), v župniji Stopiče je bilo leta 1930 petinosemdeset porodov, od katerih jih je na občinsko babico odpadlo le devetnajst (22.4 %), v občini Šmarjeta je bilo leta 1930 devetinsedemdeset porodov, od katerih jih je na občinsko babico odpadlo štiriinpetdeset (68.4 %) (Babiški vestnik 3/11, 1931: 89-91). V letu 1931 je bil odstotek strokovne porodne pomoči v brusniški fari oz. občini 61.0 %. Povprečni odstotek strokovne porodne pomoči okraja Novo mesto (43 %) sta presegli občini Šmarjeta in Brusnice za približno 20 %, v občini Žužemberk in župniji Stopiče pa je bil ta odstotek skoraj za polovico manjši. Ta ugotovitev je torej tehten argument za etnološke mikroraziskave.

S sanitetnim zakonom iz leta 1888 je bil ustanovljen poseben pokojninski sklad za zdravnike. Pravico do pokojnine so si babice pridobile šele po drugi svetovni vojni. Izprašane babice so na starost prepuščali njihovi lastni iznajdljivosti, večkrat pa so občino prosile za letno miloščino. Leta 1939 so bili v Babiškem vestniku objavljeni rezultati ankete Položaj naših babic. Po njih je babica od občine prejela po ubožnem porodu z devetimi oskrbnimi dnevi v največjem številu primerov po 20, 25 in največ 100 dinarjev. Višina plačila je bila odvisna od dobre volje občinskih odborov. "Te pa sestavljajo sami moški, ki že zato nimajo dosti smisla za take "babje marnje", kot so važnosti babiškega poklica." Osemindvajset od skupaj triinpetdeset anketiranih babic je izjavilo, da dobe plačilo tudi v naturi - "nekaj žita, kaka kura, par kilogramov krompirja, nekaj drv" (Babiški vestnik 11/2, 1939: 10-11). Glede tega so bile neizprašane babice v boljšem položaju, ker plačila v denarju niso niti zahtevale niti pričakovale. S hvaležnostjo so vzele, kar so jim ljudje lahko dali. Šestinštirideset anketiranih babic pa si je vsakdanji kruh služilo še z drugimi dejavnostmi; petindvajset, torej več kot polovica anketiranih, se je preživljalo s poljedelstvom, bodisi kot dninarice, najemnice ali lastnice (Babiški vestnik 11/2 1939: 10-12). Že na podlagi

rezultatov ankete je mogoče reči, da so oblasti od izprašanih babic zahtevale vestno opravljanje službe, v zameno za to pa so dobile slabo mesečno plačo, ki je povrh vsega nekatere občine niso redno izplačevale.⁷ Plačilo, ki so ga prejemale od občine, je bilo nadomestilo za tako imenovane ubožne porode s pripadajočimi oskrbnimi dnevi. Revnim porodnicam so morale pomagati pri porodu zastonj. Druge porodnice so bile dolžne porodno pomoč plačati, njena višina je bila določena s plačilnim razredom, ki je bil z zakonom določen na podlagi višine mesečnega dohodka in/ali imetja stranke.⁸ Na žalost jim mnogi niso hoteli plačati, češ, saj dobivajo plačo od občine. Tako je bilo kar pravilo, da je bila višina mesečnega dohodka babice enaka znesku, ki ga je dobila od občine. S tem problemom nas seznanja poročilo o stanju babištva v Dravski banovini, objavljeno v Babiškemu vestniku: "Zaradi gospodarske krize in prevelike zaščite, ki jo uživajo mazačke od lokalnih činiteljev, občine ne zmorejo dostojno plačevati babice - vsaj 2400 letno. Zaradi preobremenjenosti občin z drugimi izdatki babice čakajo na izplačilo po več mesecev" (Babiški vestnik 7/11, 1935: 86, 87).

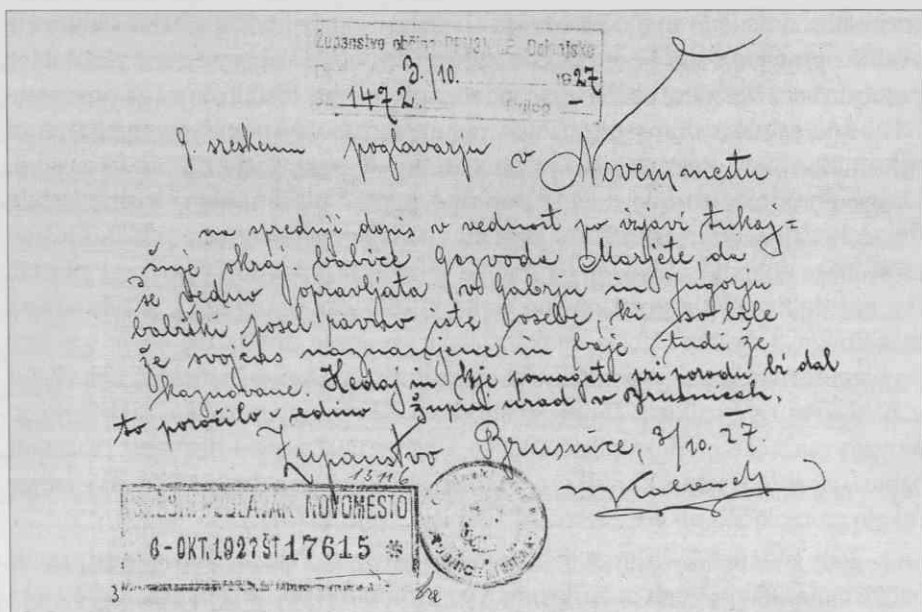
Leta 1919 je bilo ustanovljeno babiško društvo. Prizadevalo si je odpraviti babiško mazaštvo. V teh prizadevanjih ga je moralno podprla banska uprava, ki je večkrat apelirala na župnike in lokalne oblasti, naj prispevajo svoj delež v boju proti babiškemu mazaštvu.⁹

Represivna politika je bila v boju proti babiškemu mazaštvu neučinkovita. To gre pripisati dejstvu, da je bila dolžnost prijaviti neizprašane babice zaupana lokalnim oblastem in župnikom. Po Mendrasu so vaške oblasti, ki jih sestavljajo vaški veljaki, mediji, po katerih poteka komunikacija med vaškimi skupnostmi in globalno družbo (Mendras 1986: 31). Njihova mentaliteta je kljub boljšemu družbenemu položaju še vedno vaška. To pa pomeni, da so na strani kmečkega

⁷ Za ilustracijo navajam del poročila sanitetnega referenta za leto 1940: "Radi babiškega mazaštva trpijo zelo diplomirane babice. Njihovo materialno stanje se slabša od leta do leta. Imamo zelo dobre babice, katere imajo po 20 do 30 porodov letno, samo dve babici sta imeli nad 40 porodov. Od porodov dobijo večinoma po 20 do 30 dinarjev. Samo v mestu in pri imovitejših dobi po 100 dinarjev. Od občin imajo od 70 do 150 din mesečne nagrade. S temi dohodki seveda ne more nobena shajati, razen če je poročena in če ima mož kake druge dohodke. Druge pa morajo zgrabit za vsako delo, da preživijo. Zato trpi njihova osebna snaga in higijena, imajo izdelane in raskave roke, nimajo negovanih nohtov itd." (Letno poročilo 1940: 8)

⁸ V babiškem vestniku je bil leta 1937 objavljen osnutek za izplačilo babiškega honorarja po plačilnih razredih. Teh je bilo sedem. Skupina I- 150 din: siromašni porodi, za katere plačuje občina za vsak porod posebej. V to skupino se uvrste tudi mali kmečki posestniki, ki po zakonu nimajo pravice do brezplačne babiške pomoči. Skupina II- 300 din: nižji javni in privatni nameščenci (sluge, poduradniki), trgovski nastavljenici, mali obrtniki, ako vsi ti nimajo privatnega premoženja (hiše, posestva). Skupina III- 400 din: srednje premožni kmetje ter stranke po drugi skupini, ako imajo privatno premoženje. Skupina IV- 500 din: javni in privatni nameščenci srednje ugodnih položajev, manjši trgovci, boljši obrtniki brez privatnega premoženja. Skupina V- 600 din: premožen posestnik ter stranke iz četrte skupine s privatnim premoženjem. Skupina VI-800 din: višji javni in privatni nameščenci, dobro situirani obrtniki, trgovci, zdravniki, odvetniki, lekarnarji, stavbeniki, ki nimajo privatnega premoženja. Skupina VII- 1000 din: veliki kmetje in drugi imoviti sloji ter stranke iz šeste skupine s privatnim premoženjem. (Babiški vestnik 1937)

⁹ Knežjefskijski ordinariat v Ljubljani je svoj čas na prošnjo babiškega društva izdal vsem župnijskim uradom okrožnico z nalogom, naj zatirajo mazaštvo v babiškem poklicu (Babiški vestnik 3/5, 1931: 12). Dne 22.1.1930 je bila razposlana vsem sreskim načelnostvom okrožnica: Pobijanje zakotnega babištva (Babiški vestnik 2/6, 1930: 18).

Odgovor župana občine Velike Brusnice na dopis "Pobijanje babiškega mazaštva" sanitetnega referenta sreza Novo mesto. ♦ Letter from the mayor of the municipality of Velike Brusnice responding to the circular "Eradication of quack midwifery" issued by the medical service of Novo mesto.

prebivalstva, ki ga zastopajo pri globalni družbi. Če to definicijo uporabimo ob primeru odpravljanja babiškega mazaštva, ki ga je globalna družba zaupala vaškim oblastem, je povsem razumljivo, da jih niso prijavljali - vsaj ne prostovoljno, čeprav je bila to njihova dolžnost. Ohranjeni dokumenti iz arhiva v Novem mestu nam to samo potrjujejo. Ohranile so se okrožnice, ki jih je sanitetni referent pošiljal občinam, naj navedejo imena vseh neizprašanih babic v občini.

Še več: objavljena pisma babic v Babiškem vestniku pričajo, da so jih tudi lokalni veljaki klicali k porodom svojih žena. "Saj tudi premožni gospodje in tudi občinski odborniki kličejo zakotne babice k svojim ženam" (Babiški vestnik 11/10,1939: 82). Tako smo trčili še na eno posebnost vaše skupnosti - če državna zakonodaja in represija na področju, ki ga zadeva, ni učinkovita, imajo moč nepisani zakoni in sankcije vaše skupnosti. Šolane babice so bile hud boj za svojo uveljavitev in obstoj prav zato, ker so bile lokalne oblasti in duhovniki mnogokrat na strani ljudstva, t. j. na strani mazačk. Tako je neka babica opisala svoj neugoden položaj: "Župan pa mi je rekel, da ne bodem prav nič opravila, ako mazačke naznamim, ker je njih delo v občini dovoljeno. Župnik pa mi je rekel: Jaz vam ne morem nič pomagati. Če ljudem kaj rečem ali jih opozarjam, mi pa bere ne bodo dali." (Babiški vestnik 3/10,1931: 82).

Babiškega mazaštva ni bilo mogoče zatreti zaradi spleta družbenih okoliščin, ki sem jih le na kratko orisala. Poglavlje pa bi rada sklenila z navedbo nekaterih

socialno-psiholoških dejavnikov, ki so ovirali uveljavitev strokovne porodne pomoči. Na prvem mestu je bilo nezaupanje do izprašane babice, še posebno, če ni bila domačinka. Nezaupanju sta se pridružili še neozaveščenost in varčnost, češ, zakaj bi plačali za porodno pomoč, ko pa pri porodih prav tako dobro opravi naša domača babica. Razširjeno je bilo prepričanje, da porodnica potrebuje strokovno porodno pomoč samo pri pataloškem porodu. Spricho tega je bil izdatek za porodno pomoč gola potrata. Z nezaupanjem in varčnostjo je šla vstric navada. Izkušnje z domačo babico so bile dobre, zato ni bilo razloga, da je ne bi še vnaprej prosili za pomoč pri porodih. Zaupali so ji, ker je sama že večkrat rodila, pomagala drugim ženskam in ker ni zahtevala plačila v denarju.

V nadaljevanju bom predstavila nekatere značilnosti babičevanja izprašanih in neizprašanih babic, ki so delovale v vaseh fare Velike Brusnice. 257

MARJETA GAZVODA, IZPRAŠANA BABICA, NOSILKA BABIŠKEGA NAZIVA V TRADICIONALNEM OBDOBJU PORODNIŠTVA V FARI VELIKE BRUSNICE

Marjeta Gazvoda, rojena Tomič, izprašana babica iz Velikih Brusnic, se je rodila 17. maja leta 1867 kot nezakonska hči vdove Marije Mikolič. Marjeta je bila stara devetnajst let, ko jo je mati, prav tako izprašana babica, vpeljala v babiški poklic. Prvič je pri porodu pomagala 15. marca 1888. Z njeno pomočjo je žena polzemljaka povila hčer Frančiško. Verjetno tedaj še ni bila izprašana babica. 13. septembra leta 1900 je bila v rojstni matični knjigi vpisana še kot neizprašana, mesec dni kasneje, 11. oktobra, pa kot izprašana babica. Težko je reči, kdaj je opravila babiški tečaj in izpit. Župniki, ki so se zvrstili od leta 1888 do leta 1900, niso vpisovali podatka o strokovni usposobljenosti babic. Leta 1891, ko se je poročila, je bilo v poročno knjigo zapisano, da je po poklicu šivilja. Marjeta Gazvoda je bila torej šivilja, ki jo je privlačil babiški poklic, katerega se je priučila od matere. Njeno šolanje je potekalo po prastarem vzoru, ki se je prenesel iz prvega še v drugo in tretje obdobje razvoja babišta. Zanj je značilno, da je porodniško znanje prehajalo od mater na hčere. Marjeta Gazvoda je babiški poklic gotovo pričela opravljati kot neizprašana babica. Lahko samo ugibamo, kaj je vplivalo na njeno odločitev, da bo opravila babiški tečaj in izpit. Morda jo je k temu nagovoril ranocelnik Valentin Bervar; nenazadnje je bila to njegova dolžnost. Ta misel me je prešinila ob zapisu v rojstni matični knjigi leta 1889, da so pri težkem porodu A.G. iz Malih Brusnic pomagali ranocelnik Valentin Bervar, Marija Mikolič in Marjeta Tomič. Domnevam, da je takrat Marjeta Tomič napol uradno opravila praktični del babiškega izpita. Takšen način aprobiranja babic je bil v veljavi v drugem in deloma še v tretjem obdobju babišta. Tako smo, po zaslugi zapisa v rojstni matični knjigi, soočeni s prežitkom v načinu aprobiranja neizprašane babice, ki je bil dovoljen do leta 1812, ko je bila zdravnikom in ranocelnikom z zakonom odvzeta pravica aprobiranja neizprašane babice. Nedvomno je Marjeta Gazvoda opravila pravi babiški izpit šele po tem dogodku

na babiški šoli v Ljubljani, vendar ne moremo zanikati, da je dejansko bila sprejeta v babiški stan tistega dne, ko je pri porodu stregla svoji materi in ranocelniku. Ljudje so jo šeli za izprašano babico. To domnevo nam podkrepijo še vpisi rojstev župnika Jana Piberja, ki je v brusniški fari služboval kratek čas - od leta 1897 do konca leta 1898 - in je rubriko babica izpolnil le, če je pri porodu pomagala Marjeta Gazvoda. Torej je tudi v njegovih očeh veljala za izprašano babico.

Še leta 1891, ko je Marjeta Gazvoda že tri leta pomagala pri porodih, je sanitetni referent poročal o nepismenosti in nizki splošni izobrazbi podeželskih babic. Marjeta Gazvoda je bila pismena in naročena na Babiški vestnik od izida prve številke (Babiški vestnik 12/5, 1940: 93).

258

Babiški poklic je opravljala celih devetinpetdeset let, tako rekoč do smrti. V tem obdobju je pomagala pri porodu 667 ženskam iz brusniške občine. Socialne okoliščine, ki so bile specifične tako za začetek kot za konec njenega babiškega poklica, se v ničemer ne razlikujejo od tistih, v katerih je pričela in prenehala pomagati pri porodih neizprašana vaška babica. Prebivalci so se na svojo babico - naj si bo izprašano ali neizprašano - navadili in nobenega razloga ni bilo, da je ne bi klicali k porodom, dokler je bila zmožna tega dela. V vaških skupnostih, kjer niso poznali današnjega pomena življenjskega razdobja, ko gre človek v pokoj, je veljalo pravilo, da človek dela "do zadnjega". V vaških skupnostih traja pokoj le nekaj časa pred smrtjo, ko človek obnemore. Ker je bilo šele nekaj let po drugi svetovni vojni poskrbljeno za izplačevanje pokojnin babicam, je Marjeta Gazvoda ni dočakala; prislužila si jo je šele njena hči, izprašana babica Marija Gornik. Kolikor mi je znano, za porodno pomoč ni zaračunala nobeni družini, tudi premožnejšim ne, ki so ji po zakonu bili dolžni plačati babiški honorar. Pač pa je od botrov vedno dobila hlebec oz. pogačo, premožnejši mož porodnice pa ji je pri krstu otroka, kjer je bila vedno navzoča, v roko stisnil manjšo vsoto denarja - *šenkenko*. Njena vnukinja se takole spominja babičinega honorarja - hlebcev: "*Ona je mela omaro, omaro pa je zaklenila. Mi smo bli pa otroč', smo rekli: 'Mat', dejte mau kruha belga.' Ona je pa štruce zmiram dobila, hlebce. Ki je pr' kakšnih bla, pa so mel' botrija, pa je hlebec dobila. Mi pa kruha nisma mel! 'Mat' boste dal mau kruha, mat' boste dal mau kruha?!'*"

Ohranjeno ustno izročilo pravi, da so se podobno, glede na krajevne navade, oddolžili neizprašani vaški babici. Za ilustracijo navajam dva zapisa ustnega izročila iz Podgorja o plačilu babici: "Plačilo v denarju ni dobila, le kak hlebec kruha, potico, ali drugo hrano. Kakor je kdo mogel, toliko je polonal" (Gabrije) (Pahor 1981: 36). "Dali so ji tisto, kar je bilo pri hiši - ali jajca, meso, mleko, maslo..." (Birčna vas) (Roženberger 1985: 87).

Marjeta Gazvoda je bila mati petih otrok, ki ni poznala porodniškega dopusta, niti po šegi obveznega štiritedenskega počitka, ki se sklene s cerkvenim obredom, imenovanim vpeljevanje. Leta 1899, ko je rodila sina Antona, je še dva dni pred njegovim rojstvom pomagala pri porodu v Dolenjem Suhadolu. Osemnajst dni po porodu, ki je potekal brez porodne pomoči, ker je bila njena mati tedaj že pokojna, je že pomagala pri porodu. Ustno izročilo pravi, da

otročnice po porodu niso ležale več kot tri dni, da pa so šle k vpeljevanju že drugi teden po porodu. Verjetno je tudi Marjeta vstala že drugi dan po porodu, saj je imela tri majhne otroke, stare osem, pet in dve leti. Porodniškega dopusta torej ni poznala. Socialni položaj Marjete Gazvoda se je razlikoval od socialnega položaja neizprašanih babic le po odgovornosti in dolžnostih do oblasti ter minimalnem mesečnem osebnem dohodku, ne pa tudi po ugodnostih, ki bi dejansko spremenile njen položaj v vaški skupnosti, to je socialno, zdravstveno zavarovanje. Neka babica je v zvezi s tem v Babiškem vestniku pisala, da imajo pokojnine celo cestarji, katerih delo se ne more primerjati z babiškim ne po zahtevnosti ne po odgovornosti.

IZPRAŠANA BABICA MARIJA GORNIK, NOSILKA BABIŠKEGA NAZIVA NA PREHODU OD TRADICIONALNEGA K SODOBNEMU PORODNIŠTVU 259

Marija Gornik, hčerka Marjete Gazvoda, se je rodila 5. marca leta 1894. Za babiški poklic se je odločila leta 1917, stara že triindvajset let. Babiško šolo je končala v Ljubljani. Njena starejša hči se po pripovedovanju matere spominja njenih težkih dni, ko se je šolala za babico v Ljubljani: *"Stanovala je pri Munihu, to dober vem, ka je govorila. In ta Munihova hiša je mejna; je bla bliz splošne bolnice v smeri šempeterske kasarne. Je strašen stradala, je rekla, de je blu taku težku pr' tistem Munihu, de je jela zjutri polenta pa mlek, pa zvečer polenta pa mlek. Nisa dal, ni blo hrane. No, in ona ni plačvala u denarju, ampak samo v naturalijah."*

Prvič je pri porodu pomagala svoji sosedu iz Malih Brusnic, kjer je živela od poroke leta 1920. Marija Gornik se je le počasi uveljavila kot babica, ker so ljudje k porodom še vedno klicali njeno mater. Po pričevanju njene hčerke je mesečni dohodek od občine dobila morda šele pet, šest let po prvi svetovni vojni. Na podlagi seznama babic v srezu Novo mesto iz leta 1933, ki ga hrani arhiv v Novem mestu, je navedena skupaj z materjo kot babica; iz dokumenta pa ni razvidno, katera od njiju je dobila mesečno plačilo od občine. To so bila leta gospodarske krize, ko so občine, še posebno revne, in mednje so sodile vse občine iz novomeškega Podgorja, le s težavo plačevale občinsko babico. Tako pravi njena hči: *"Pa neč plače ni dobila. Ker nisa mogel, dve babce plačvat. Dve babce se nisa mogle plačvat s tistga fonda - to je srez Novo mesto plačvau. Moja mama je mela samu priložnostne dohodke, recimo, ki ni mogu dat denarja, ker so bli zelo revni kmetje, pa je dau pšenico, pa je dau krompir, pa je dau kaj družga take stvari, ne. In to po vojni, po prvi svetovni vojni, so moja babico (Meto Gazvodo) upokojil, recimo upokojil - če so mel kaj pokojnine? - , je pa mama tisto plačo dobivala. Taku, de je mama mela pol plačo in od tiste plače pokojnino. Ne, pokojnine ni dolg dobivala, mogoče enih par let."*

Pripoved dovolj nazorno priča, da za pomoč pri porodih ni bila dosti bolje plačana kot neizprašane babice. Medtem ko so bile neizprašane babice zadovoljne z vsakim plačilom, je morda Marija Gornik po končanem šolanju pričakovala primerno plačilo. Pričakovanje je bilo pogojeno s pridobitvijo naziva izprašana

babica. Neizprašane babice niso vložile nobenega posebnega truda, da so postale vaše babice, zato poleg že tradicionalnega plačila v naturi, značilnega za vaše skupnosti, niso pričakovale ničesar več. Poleg tega pomoč pri porodu ni bila poklic, temveč zgolj oblika tradicionalne solidarne pomoči med ženskami. Zaradi tega pričakovanja so bile izprašane babice nezadovoljne, nemalokrat pa se jih je polastil občutek manjvrednosti. Kljub temu - se spominja njena hči - so se še kako veselili vsega, kar so ji kmetje dali kot plačilo za porodno pomoč: *"Po krstu je bla botrija, no, če ni blu drgač za jest, ampak takrat je blu. Prnesla je pa zmeram domov, recimo: od kure, od suhga mesa, potice, plus tega, de je tist hlebec kruha dobila, ka je bil obvezen. Tku, de smo mel zmiram tak hleb kruha, de smo se otroc smejal mam: Kdaj bo kira rodila, de bo spet hlebec kruha?!"*

Ko se se je izučila babištva, sta si z materjo delo delili. Ker je bila mlajša, je njen rajon obsegal vse vasi, razen Velikih Brusnic. V Velikih Brusnicah je pri porodih pomagala le izjemoma - od leta 1920 do leta 1945 je porodno pomoč nudila vsako leto po enkrat, izjemi sta še leti 1924 in 1941, ko je bila pri štirih porodih. Medtem ko je mati Marjeta Gazvoda pomagala pri porodih v vasi Velike Brusnice, ker je bila navada, da so jo klicali skoraj k vsakemu porodu, in je občasno pomagala pri porodih še v drugih vaseh (Dolenji Suhadol, Leskovec, Ratež), je hči Marija Gornik, ki je pomagala pri porodih v vaseh (Gorenji Suhadol, Dolenji Suhadol, Ratež), v katerih strokovna porodna pomoč še ni bila splošno uveljavljena, prehodila več kilometrov za manj porodov in prevladujoče plačilo v naturi. Zato je bila večkrat nezadovoljna. *"Veste kaku je - mati je bla, mi smo rekel mati, Vi, in ona je plačo dobivala pred vojno, pred prvo svetovno vojno je plačo dobivala, ni pa hotla nikamor drugam jet kuker samo tu u bližini u Velkih Brusnicah na porode, moja mama pa je mogla hodet po vseh hribah okrog in na use tiste porode. Tu vem, de je bla moja mama dostkrat nezadovoljna, prav:" Lej, jes moram use hribe obidet in tulk deleč!" Ona je pa plačo dobila, so šli pa sam u bližini, ne. Tu je blu pred vojno."* Slab socialni položaj in tiho nezadovoljstvo Marije Gornik sta izvirala iz močne konkurence neizprašanih babic. V vasi Jugorje in Gabrje, ki je imela v tridesetih letih največjo nataliteto v občini, je niso klicali. V vaseh Gorenji Suhadol in deloma Dolenji Suhadol, ki sta bili mejni vasi med občinama Brusnice in Orehovica, pa je nekaj porodov odpadlo še na izprašano babico Ano Potočar iz občine Orehovica.

Po ustnem izročilu sta opravljali Marjeta Gazvoda in Marija Gornik pri porodu še dve praksi, ki se nista izvajali v zdravniški porodniški praksi in nista omenjeni v babiških učbenikih, vendar sta s pisanimi viri izpričani že v 15. stoletju. To sta ritualna odstranitev porodne posteljice, ki so jo vedno zakopali v zemljo in ne npr. v gnoj, in umivanje obraza otročnice z vodo prve kopeli ali celo z novorojenčkovno mazjo v prepričanju, da se tako odpravijo nosečniške pege.¹⁰

¹⁰ Za ponazoritev navajam nekaj primerov iz okolice Šentjerneja, ki jih je leta 1952 zapisala ga. Smole. Kopanje otroka: Otroka so okopali v kadunjah. Voda otroške kopeli: To vodo so zlili v hlev, klet ali pod streho. Porodno posteljico so zakopali v hlev (Smole 1952: 21). Porodna posteljica: Ko rodi, pa morajo posteljico zakopati v klet. Ta posteljica je dobra tudi za rečnije, če komu ni dobro, se mora z njo namazati. Porodna posteljica: Od otroka je treba zakopati pod streha, u kevder, pa če ženska ni prau, s tistim namazat (Smole 1952: 63).

Pomen obeh bo treba osvetliti še z antropološkega vidika. Zaenkrat lahko rečemo samo to, da pomeni izvajanje obeh praks po izprašanih babicah kontinuiteto ljudskomedicinskega znanja porodništva in znanstvenomedicinskega znanja porodništva. Ohranjala se je zaradi slabega socialnega položaja babic, njihove nizke splošne izobrazbe in predvsem globoke zakorjenjenosti obeh praks v duševnosti žensk iz vaških skupnosti.

NEIZPRAŠANE BABICE

Kdo so bile pravzaprav neizprašane babice? O njih in njihovem delovanju imamo žal pičla ustna in pisna pričevanja. Za oddaljena obdobja si na to vprašanje lahko odgovorimo le s kvalitativno analizo podatkov iz rojstne, poročne in mrliške matične knjige, statusa animarum in še kakšnega pisnega vira. Za čas med svetovnima vojnama in po drugi svetovni vojni je mogoče računati še na ustne vire.

V vaških skupnostih, kjer je bila uveljavljena nestrokovna porodna pomoč, so velikokrat pomagale pri porodih matere in tašče. Tako preko zapisov v rojstni matični knjigi sledimo sorodstveni porodni pomoči v vasi Velike Brusnice, ki se je v neki družini ohranila skozi tri generacije. Navajam analizirani primer: **Hišna številka 109.** Neža R. je pomagala pri porodu hčerki Evi L., rojeni R. v Velikih Brusnicah. Z materino pomočjo je leta 1875 povila hčerko Marijo, leta 1878 hčerko Margaritho in leta 1880 hčerko Agnes. Leta 1895 se je poročil prvorojeni sin Peter L. z Uršulo P. iz Gorenjega Suhadola. Leta 1920 se je rodil sin Jožef, ki je na svet privekal s pomočjo stare matere, porodničine tašče Eve L. V rojstni matični knjigi ni zapisov, ki bi nam povedali, kdo ji je pomagal pri ostalih porodih, vendar sklepam, da ji je vsakokrat pomagala tašča. Leta 1922 je rodila najstarejša hči Marija L. nezakonskega sina Alojzija. Pri porodu ji je pomagala njena mati Uršula L.

Sorodstvena porodna pomoč je bila še med svetovnima vojnama precej razširjena. Ko primerjamo število porodov, ki so odpadli na bližnje sorodnice, s številom porodov, ki so odpadli na vaše babice - to so bile od žensk spontano izvoljene ekspertke, ugotovimo, da je bila prva oblika porodne pomoči vendarle v manjšini. V mnogih slovenskih vaseh je do druge svetovne vojne, ponekod pa tudi še do deset let po njej, pri porodih pomagala neizprašana babica. Pisni viri govorijo, da so to bile ženske iz nižjega socialnega sloja, ki so si z babičevanjem služile kruh. Isto velja za izprašane babice. Tudi te so bile praviloma iz nižjega socialnega sloja, ki so se odločile za babiški poklic zaradi eksistencialne nuje (glej Lavrič 1953: 55-56). Izprašane babice so sicer imele več teoretičnega znanja kot neizprašane, vendar se v kompliciranih primerih njihovo ravnanje ni bistveno razlikovalo: ali so poslale po zdravnika ali pa so skušale rešiti življenje najprej materi in šele nato otroku, kakor so vedele in znale. Kadar je pomagala pri porodu neizprašana babica in se je porod začel zapletati, so se najprej obrnili po pomoč na izprašano babico. Ponavadi je bil to zelo kompliciran primer, ki mu tudi ona ni bila kos. Tako so izgubili še nekaj ur, predno je prišel k porodnici zdravnik.

Analiza porodne pomoči od 1840 do 1945 v fari Velike Brusnice je pokazala, da je zdravniška porodna pomoč sinonim za kompliciran porod. Kadar je moral pri porodu pomagati zdravnik, je bila to smrtna obsodba za nerojenega otroka. Zavedati se moramo, da na domu ni prišel v poštev zahtevnejši operacijski poseg, npr. carski rez, in da je zdravnik reševal najprej mater in šele nato otroka. Otroci, ki so bili rojeni z zdravniško porodno pomočjo, so v mrliški in rojstni matični knjigi zapisani kot mrtvorojeni. Ali so bili mrtvi že pred rojstvom ali so umrli zaradi razkosavanja v materinem telesu ali drugih poškodb, nastalih pri porodu, ni navedeno. Od 1840 do 1869 so iz fare Velike Brusnice poslali po zdravnika osemkrat. Po tem letu ni nobenega tovrstnega zaznamka več.

262

Tako izprašani kot neizprašani babici se je v času njunega babičenja zgodilo, da zaradi pomankljivega znanja nista mogli rešiti otrokovega življenja. V letih, ko župniki v fari Velike Brusnice niso vpisovali v rojstno matično knjigo neizprašanih babic, se je zdelo župniku Martinu Nemaniču vredno zapisati babičino ime in priimek vsaj takrat, ko je otrok umrl takoj po porodu in ga je morala krstiti v sili. To se je zgodilo neizprašani babici Mariji Piletič iz vasi Gorenji Suhadol. Marija Piletič je dvakrat pomagala pri porodu Heleni B., rojeni K., v Velikih Brusnicah. Prvič leta 1904 pri rojstvu deklice in drugič leta 1905 pri rojstvu dečka; oba sta umrla še na dan poroda: deklica "vsled življenjske slabosti", deček "vsled zmučenja".

Na podlagi podatkov iz rojstnih matičnih knjig fare Velike Brusnice in Stopiče sem sestavila seznam neizprašanih babic, ki so po posameznih vaseh veljale za ekspertke. V tej zvezi me je zanimalo, kdaj je babica prvič in zadnjič pomagala pri porodu in kolikokrat je pomagala pri porodih. V primerih, ko se je isto ime pojavilo vsaj trikrat, sem ga uvrstila v seznam. Kadar se je ponavljalo ime neke babice več let zaporedoma, sem sklepala, da imam opraviti z neizprašano vaško babico-ekspertko. V manjših vaseh, npr. Gumberk, Jugorje, in tudi v tistih, kjer je bila uveljavljena strokovna porodna pomoč, npr. Velike

zgornje Podgorje																
	Gabrje							Gorenji Suhadol						Jugorje		
	Marija Kostrelc	Marija Ivanež	Meta Jaklič	Marija Rajk	Marija Gazvoda	Meta Gazvoda	ostale	Ana Luzar	Marija Luzar	Neža Štrbenc	Marija Božič	Marija Koranda	ostale	Marija Luzar	Cecilija Luzar	ostale
1862-1866	14	26	2	3	1	3	13	12	1	2			13	6		6
1867-1871			5	14	23	14	24	3	5	4			7	10		
1872-1876	2		6	11	9	11	24	3	10	1	2		7	14		
1877-1881	1	1	11	13	11	13	21		6		5		5	12		
1882-1886	1	1	7	11	8	11	12		3	3	1		5	1		
1887-1891			17	19	29	19	7		1	2			3	1		
1892-1896			20	18	18	18	15					10	7		2	1
1897-1901			6	10	12	10	22		1	2		1	1		3	

	spodnje Podgorje				
	Ratež			Gumberk	
	Marija Vovk	Marija Erjavec	ostale	Marija Klevišar	ostale
1862-1866	8		10	7	1
1867-1871	3	1	12		5
1872-1876	1	5	8		3
1877-1881		7	4		1
1882-1886		2	2		
1887-1891		11	4		
1892-1896			6		
1897-1901					1

	srednje Podgorje									
	Velike Brusnice				Dolenji Suhadol				Leskovec	
	Jera Krajnc	Uršula Lučič	Terezija Klevišar	ostale	Jera Golob	Marija Novak	Uršula Lučič	ostale	Jera Golob	ostale
1862-1866	31	4	1	14	8	3	7	1	2	4
1867-1871	3		1	10	16	8		1	3	5
1872-1876			11	18	7	4		4	4	3
1877-1881			2	12	16			4	3	1
1882-1886			1	2				2	0	2
1887-1891				2				4	3	2
1892-1896				2				4		1
1897-1901				1				2		

TABELE 2, 3, 4: Neizprašane babice po vaseh zgornjega, srednjega in spodnjega Podgorja in število porodov na posamezne babice po petletnih obdobjih od 1862 do 1901.

Brusnice, Dolenji Suhadol, sta nudili porodno pomoč vsaj dve babici. V Gabrju in Gorenjem Suhadolu, kjer je prevladovala nestrokovna porodna pomoč, so bile porodnice in novorojenčki v oskrbi pri eni od treh ali štirih delujočih babic. Nekatere so pomagale pri porodih tudi v sosednji vasi. To velja za babico Uršulo Lučič, ki je pri porodih pomagala v Dolenjem Suhadolu in Velikih Brusnicah. Ko med sabo primerjamo število neizprašanih babic v Velikih Brusnicah in Gabrju, se pokaže, da jih je bilo več v Gabrju kot v Velikih Brusnicah.

Na podlagi podatkov iz matičnih knjig sem izdelala "osebno - delovno izkaznico" treh neizprašanih babic iz vasi Gabrje.

Meta Jaklič, rojena Klemenčič, 2. marca 1932 v Gabrju 19, se poroči 5. februarja 1850. Kot neizprašana babica je v rojstni matični knjigi Velike Brusnice

prvič zapisana leta 1864. Z njeno pomočjo je zagledala 20. januarja luč sveta Agnes, hči Petra in Apolonije I. Verjetno je pri porodih pomagala že prej, ker pa župnik pred letom 1862 ni vpisoval neizprašanih babic, ne bomo nikdar vedeli, kdaj so jo prvič poklicali k porodu. Zadnjič je pomagala pri porodu 20. septembra 1901 Heleni J., rojeni B. V sedemintridesetletnem obdobju je bila kot babica štiriinšestdesetkrat vpisana v rojstno matično knjigo. Umrla je 2. marca 1917 v Gabrju.

Marija Gazvoda, rojena Brulc, 16. maja 1826 v Gabrju, se poroči 11. februarja 1846. Kot neizprašana babica je prvič vpisana v rojstno matično knjigo Stopiče leta 1866. Z njeno pomočjo je 28. septembra ugledala luč sveta Uršula, hči Johana, ki je bil po poklicu tkalec, in Margarete S. Zadnjič je pomagala pri porodu 24. septembra 1902 Mariji B., rojeni R. V šestintridesetletnem obdobju je bila kot babica stoenaestkrat vpisana v rojstno matično knjigo. Umrla je 13. marca 1903 v Gabrju.

Marija Rajk, rojena Hrovatič, 11. februarja 1836 v Podgradu, se poroči 8. septembra 1861. Kot neizprašana babica je prvič vpisana v rojstno matično knjigo Stopiče leta 1865. Z njeno pomočjo je 28. januarja ugledal luč sveta Mathias, sin Casparja in Terezije P. Zadnjič je pomagala pri porodu 16. januarja 1905 Mariji B., rojeni P. Novorojeni deček je bil tako slaboten, da ga je v sili krstila. V štiridesetletnem obdobju je bila kot babica devetindevedesetkrat vpisana v rojstno matično knjigo. Umrla je 11. marca 1909 v Gabrju.

Neizprašane babice so začele pomagati pri porodih šele takrat, ko so že same rodile. Neizprašana babica je z babičevanjem začela bolj iz nuje kot veselja; sosedja jo je zaradi odsotnosti vaške babice poklicala na pomoč. Vaške babice niso bile vedno na razpolago, ker so morale delati bodisi na svoji ali tuji zemlji. Plačilo, ki so ga dobile za pomoč pri porodu, je bilo bolj dobrodošli dodatek, kot osnova za preživetje. Sčasoma, ko so babice zaradi starosti obnemogle, so jih vedno večkrat nadomeščale nove, morda ravno tiste, ki so jih sosede poklicale v sili. Če se je takšna ženska dobro odrezala, se je glas o njeni sposobnosti hitro širil med ženski svet: *"Tu sa pa take šušmarke ble. Ena Mrakouka je bla, tista je bla velik pr' takeh babencah. Ja, se je umrla, je tut že dougo tega. So take babe ble,... Take neizkušene ženske. Kira je bla dvakrat, trikrat pri porodi:"* Ala, una že enmau ve, kar po una pet!" Pol je pa tisto rihtala naprej kuker je." Z vsakim naslednjim letom je imela več porodov in v nekem trenutku so jo ženske začele nazivati babica. V petletju 1862-1866 je štirinajst porodov odpadlo na babico Marijo Kostrelec in šestindvajset na Marijo Ivanež. V istem petletju so na naslednjo generacijo babic Meto Jaklič, Marijo Gazvoda, Marijo Rajk in Marjeto Gazvoda odpadli od enega do trije porodi. V naslednjem petletju pa se je stanje spremenilo. Babici Marijo Kostrelec in Marijo Ivanež niso več klicali k porodom; to nalogo je začela opravljati nova generacija babic. V tem petletju je na vsako od njih odpadlo že znatno večje število porodov: od pet do triindvajset. Delovna doba babic se je sklenila na vsakih trideset do petintrideset let.

VERODOSTOJNOST ZAPISOV O PORODNI POMOČI V ROJSTNI MATIČNI KNJIGI

“Al’ nisma bli podučen taku ku denes, ja neč. Seveda sem vedla, de bom rodila, ne. ... Pol je pa mož letu u Doleja vas; je šu po mamu. ... Se je bla samo mama pr’ men’. ... Ja, mama je pršla, de je pol tistu rešila. Ni blu nobene babce. Se je bla babca, je bla Gornikova in Gazvodova. Al so se takrat ljudje razbežal, ki so se Taljanov bal.”

Informatorica je rodila med drugo svetovno vojno, v času hude stiske in agonije tamkajšnjega prebivalstva zaradi bombnih napadov in požigov domačij. Ljudje so se v strahu pred Italijani skrivali v zidanicah. Zaradi omenjenih okoliščin je bila stiska žene, ki je bila tik pred porodom, še toliko večja. Babici sta bili nedosegljivi, zato se je njen mož odpravil na nevarno pot po pomoč k njeni materi. Tako ji je pri porodu pomagala mati. Toda v rojstni matični knjigi je zapisano drugače. Rubrika, kjer je vpisano ime in priimek babice, je namreč z ustreznim znakom uničena, kar pomeni, da je Rozalija H., žena posestnika, leta 1943 rodila brez porodne pomoči. Zapis je zato za etnološko proučevanje porodne pomoči samo delno verodostojen. Delno verodostojen zato, ker bi ga lahko prebrali drugače, npr. da je Rozalija H., žena posestnika, leta 1943 rodila brez strokovne porodne pomoči.

Strokovna porodna pomoč je torej ključna sintagma za pravilno branje rubrik o porodni pomoči v rojstni matični knjigi brusniške fare. Zapisi so verodostojni, če nas zanima število žensk, ki so rodile s strokovno porodno pomočjo. Domnevam, da so župniki, ki so službovali v brusniški fari, vestno zapisovali vsaj izprašane babice. Z vso gotovostjo to velja za leto 1937. V novomeškem arhivu hranijo porodni izkaz babic Marije Gornik in Marjete Gazvoda iz leta 1937, v katerega sta vpisovali vsak porod, ki je potekal z njuno pomočjo. Ob polletju sta bili dolžni dati izkaz sreskemu sanitetnemu referentu v Novem mestu. Število vpisanih porodov v porodnem izkazu se ujema z zaznamki rojstev v rojstni matični knjigi, pri katerih sta porodno pomoč nudili Marija Gornik in Marjeta Gazvoda.

Rojstne matične knjige najkrajše opredelimo kot seznam rojstev. Vsaka zaporedna številka vsebuje podatke o novorojencu: datum rojstva in krsta, rojstni kraj in hišno številko, ime in spol, o starših: ime in priimek, stan in vera, in o botrih: ime in priimek ter stan, sledijo ime in priimek babice in podpis krstnika. Linearno branje zapisov je enolično, saj si zapisi sledijo po istem vzorcu. Narava vira je takšna, da niti ne pričakujemo drugih podatkov, kot jih zahtevajo rubrike. Pri pazljivem branju vira pa so se pokazale razlike v dodatni opremljenosti določenih rubrik. Nekateri župniki so z dodatnimi podatki opremili rubriko *starši* - v njej so zapisali še dan poroke staršev in rubriko *ime* (novorojenca), v katero so vpisali datum smrti, če je umrl star do pet ali celo deset let. S tem so si olajšali delo pri iskanju ostalih podatkov. Datum poroke so vpisovali tudi na

skrajni rob, za rubriko *podpis krstnika*. Najbolj nedosledno so izpolnjene rubrike *babica*. To niti ne preseneča, ker je ta rubrika za posameznika najmanj pomembna. Od hčerke Rozalije H. verjetno niso nikoli zahtevali podatka, kdo je materi pomagal pri njenem rojstvu. Gotovo pa je morala ob poroki predložiti rojstni list in nato še vsaj nekajkrat v življenju svoje rojstne podatke. Potrebna je bila natančna analiza narave zapisov v rubriki *babica*; njihove strukture in logike. Iskala sem vsebino, ki je onstran zapisa, in ki je pravzaprav njeno bistvo. Zapisi v rubriki *babica* so sečišče različnih ravni družbenih, pravnih, zdravstvenih in mentalnih oblik preteklega življenja.

266

Analizo sem začela s prvo rojstno matično knjigo fare Brusnice. Ta se je začela voditi leta 1840. Od 1840 do avgusta 1881 je v RMK vpisoval rojstva župnik Štefan Turk. Od 1862 naprej je izpolnjeval rubriko *babica* zelo natančno, saj je poleg imena in priimka babice navajal še podatek o stopnji njene usposobljenosti. Zapisoval je, ali je bila babica izprašana (*geprüft*) ali neizprašana (*ungeprüft*). Pred letom 1862 je vpisoval le izprašane babice: Ursulo Pustič od 1840-1843, Marijo Stampfel in Katarino Suhi od 1843-1857 in Evo Ogiz od 1857-1860. Zakaj je nenadoma začel vpisovati tudi neizprašane babice, ne moremo vedeti. Zanimivo pa je, da je začel župnik v sosednji, stopiški fari z natančnim vpisovanjem neizprašanih babic le dve leti kasneje. Na podlagi teh zapisov je možnih več sklepov. Prvi je ta, da je v tem obdobju oblast še dopuščala neizprašane babice in večinoma njihove dejavnosti ni sankcionirala. Župnik zato ni imel nobenega razloga, da ne bi vpisoval tudi neizprašanih babic. Hkrati lahko sklepamo, da je tedaj nestrokovna porodna pomoč bila pravilo v večini vasi brusniške občine. V tem pogledu sta bili izjema vasi Velike in Male Brusnice, kjer je večina porodov odpadla na izprašano babico, in deloma vasi Ratež in Dolenji Suhadol, kjer se je postopoma začela uveljavljati strokovna porodna pomoč. Naj zgolj za ilustracijo navedem podatke o razmerju med strokovno in nestrokovno porodno pomočjo za leto 1880: devetnajst žensk je rodilo s pomočjo izprašane babice Marije Mikolič iz Velikih Brusnic, ostalih osemintrideseť žensk pa s pomočjo neizprašanih babic. Če upoštevamo še podatke iz rojstne matične knjige, ki jo je vodil župnik iz fare Stopiče, v katero je tedaj sodil del vasi Gabrje, se je število porodov z nestrokovno porodno pomočjo zvišalo na štiriinštirideset. Brez porodne pomoči je v tem letu rodila le ena ženska.

Avgusta leta 1881 je nastopil službo duhovnik Valentin Bergant. Do leta 1883 je naredil zaznamek v rubriko *babica* le, kadar je pri porodu pomagala izprašana babica. Izjemoma je zapisal ime neizprašane babice iz Dolenjega Suhodola, verjetno zato, ker je pomagala pri porodu mrtvorojenega otroka. Zakaj v tem času ni zapisoval imen neizprašanih babic, ni mogoče ugotoviti. Mogoče si je tako zatiskal oči pred obstoječim stanjem in si prizadeval, da bi se uveljavila strokovna porodna pomoč. Kakorkoli že, septembra 1884 je pričel zapisovati tudi imena neizprašanih babic. Tu in tam je namesto imena zapisal sorodstveno vez med porodnico in babico, npr. ženina mati, mati žene, mati očetova, mati

mlade, mati mlade matere in mati otročje matere. Na podlagi teh navedb je mogoče sklepati, da se mu je morda porodna pomoč mater oz. tašč zdela nenravna. V rubriko je vpisoval ime in priimek babice, ne pa tudi stopnje njene usposobljenosti. Tako ne moremo vedeti, ali je bila Meta Tomič, hči izprašane babice Marije Mikolič, 15. marca 1888, ko je prvič nudila porodno pomoč, tudi že izprašana v babiškem poklicu. Kot izprašano babico jo je vpisal še župnik Martin Nemanič leta 1900. Valentin Bergant je služboval v brusniški fari do februarja 1897. Za ta čas so zanesljivi le podatki o strokovni porodni pomoči, ker je ustrezna rubrika prevečkrat uničena. Tako znaša izračun letnega povprečja porodov brez porodne pomoči za obdobje 1884 - 1896 kar 15,7. Zaradi same narave poroda temu podatku seveda ne moremo verjeti, še posebej zato, ker nam zapisi župnika Turka govorijo drugače. Prav gotovo se je kdaj pripetilo, da je ženska zaradi izjemnih okoliščin rodila sama, vendar bi bilo potrebno proučiti, ali morda nimamo opraviti le s psevdozgodovinskim spominom tako o kraju poroda, ki je bil velikokrat menda kar na polju za kakšnim grmom, kakor tudi o veliki umrljivosti porodnic.¹¹

Od februarja 1897 do konca leta 1898 je bil v brusniški fari župnik Jan Piber. Do konca februarja je še nekaj imen neizprašanih babic vpisal župnik Bergant, od takrat do konca leta 1898 pa ni nobenega takšnega vpisa več. Župnik Piber je vpisoval le izprašano babico, sicer pa je rubriko uničil. Zaznamki o navzočnosti babice pri porodu so za leto 1898 zopet delno verodostojni. Tako je verjetno, da je triindvajset žensk rodilo s pomočjo izprašane babice, ne pa tudi, da je kar šestinštirideset žensk rodilo brez vsakršne porodne pomoči. Verjetneje je, da je šestinštirideset žensk rodilo s pomočjo neizprašanih vaških babic, mater in tašč.

Leta 1899 je v brusniško faro prišel župnik Franc Avsec. Tudi za njegove zapise velja, kar smo ugotovili že za zapise župnika Berganta. Neizprašane babice je vpisoval sporadično, brez oznake stopnje usposobljenosti.

Župnik Martin Nemanič je od začetka leta 1900 do konca leta 1902 dokaj natančno izpolnjeval rubriko. Tako je leta 1900 brez porodne pomoči rodilo enajst žensk, leta 1901 štirinajst in leta 1902 enaindvajset, torej vsako leto več. Njegova natančnost je bila z vsakim naslednjim letom manjša, po letu 1903 pa je navzočnost neizprašane babice pri porodu zapisal le izjemoma, največkrat tedaj, ko je neizprašana babica nastopila v vlogi krstiteljice v sili. Stopnjo usposobljenosti je dosledno zapisoval, ko je bila pri porodu neizprašana babica, in le izjemoma, ko je pomagala izprašana babica.

Leta 1919 je nastopil službo duhovnika v brusniški fari Janez Šešek, ki je

¹¹ V obravnavanem obdobju sta le dve ženski rodili na prostem (sem nisem štela Romk): leta 1900 je Marija B., žena delavca, rodila v Tekavčevem kamnolomu in leta 1923 je dekla, samska hči kočarja iz Velikih Brusnic, rodila v Strugi pod nekim kozolcem. Res pa so žene oglarjev rodile v baraki v Gorjancih, vendar ne brez porodne pomoči. Nekaj otrok, predvsem iz stopiške fare, se je rodilo tudi v tovarni, ki je obratovala v Gorjancih. V statusu animarum Velike Brusnice je s svinčnikom na robu narahlo zabeleženo, da je rodila Frančiška G. iz Gabrja leta 1896 v tovarni v Gorjancih.

vestno vpisoval ime neizprašane babice in stopnjo njene usposobljenosti. Iz njegovih zapisov je razvidno, da so leta 1919 brez porodne pomoči rodile tri, leta 1920 šest in leta 1921 dvanajst žensk. Tudi njegova natančnost je bila z vsakim naslednjim letom manjša. Po letu 1922 je vpisoval ime neizprašane babice le izjemoma. Od leta 1925 do leta 1930 sta le dva vpisa neizprašane babice. V prvem primeru je februarja leta 1926 dala porodno pomoč Katarina Matko, neizprašana vaška babica iz vasi Gabrje, v drugem primeru pa je Marija Nose novembra leta 1926 pomagala pri porodu snahi. Od leta 1930 do leta 1934 je vpisoval poleg izprašanih babic včasih tudi neizprašano vaško babico Katarino Matko iz Gabrja, sicer pa je prišel v rubriko *babica* v primerih, ko je pri porodu bila mati ali tašča, namesto imena in priimka vpisovati ustrezno oznako za sorodstveno vez med porodnico in babico. Iz njegovih zaznamkov je razvidno, da sta v dveh primerih nastopili v vlogi babice materi, v sedmih primerih tašče, v dveh primerih moža in v enem primeru oče. Ker je namesto imena zapisana sorodstvena vez med porodnico in babico, je v primerih, ko je v rubriki zapisano mati, pravzaprav težko ugotoviti, ali gre za mater ali morda za taščo. Še posebej, ker je bilo tu v navadi, da so tašči rekli mati, npr. *naša mat*, materi pa *mama*, npr. *mama moja*. Dva zapisa župnika Šeška izpričujeta, da je v dveh primerih pri porodu pomagala - *mati njena*. V ostalih primerih, kjer je naredil oznako *mati*, je verjetno pri porodu bila tašča. To je še toliko bolj verjetneje, ker je analiza strukture nestrokovne porodne pomoči pokazala, da so večkrat nastopile v vlogi babice tašče kot matere.

30. junija 1934 je nastopil službo župnika Alojzij Lunder. Poleg izprašanih babic je včasih vpisal še ime neizprašane vaške babice iz vasi Gabrje. Vpisoval je tudi stopnjo usposobljenosti babic. Matične knjige je vodil do konca leta 1945, ko jih je prišel voditi matičar na matičnem uradu. V novih rojstnih knjigah je bila rubrika o obliki porodne pomoči izpolnjena na dva načina; če je porodno pomoč dala izprašana babica, je vpisano njeno ime, sicer pa je rubrika izpolnjena z vpisom *brez strokovne pomoči*. Takih porodov je bilo v prvem petletju po drugi svetovni vojni še precej in nekoliko manj v drugem petletju.

Poglavje lahko sklenemo z nekaj ugotovitvami. Na prvo, temeljno, sem opozorila že na začetku: da je ključna sintagma za verodostojno branje zapisov strokovna porodna pomoč. To stoodstotno velja vsaj za leto 1937, za katero sta bila na voljo še porodna izkaza babice Marije Gornik in Mete Gazvoda.

Druga: pri presojanju stopnje verodostojnosti zapisov je treba upoštevati medsebojno odvisnost subjektivnih in objektivnih dejavnikov. Subjektivne dejavnike: nenatančnost, morda celo brezbriznost, ki se kaže v sporadičnem beleženju neizprašanih babic, je mogoče razumeti kot posledico objektivnih dejavnikov. Babiško mazaštvo je bilo prepovedano, pri zatiranju tega pojava pa so se oblasti obrnile tudi na duhovnike. Le-ti so bili poleg županov in izprašanih babic dolžni naznaniti vse neizprašane babice. S tem, ko so prenehali zapisovati njihova imena v rojstne matične knjige, se je pričelo obdobje, ko se je povečala možnost sankcij zoper neizprašane babice. Pravilo: kar ni zapisano, ne obstaja,

se je pokazalo med analizo podatkov, ko si v uničenih rubrikah lahko le zamišljamo imena neizprašanih babic.

Tretja: kljub velikemu številu uničenih rubrik je bilo mogoče obnoviti nekaj osnovnih značilnosti razvoja porodne pomoči, npr. postopno uveljavljanje strokovne porodne pomoči v določenih vaseh, na podlagi pogostosti istega imena in priimka neizprašane babice pa je bilo mogoče skleniti, da imamo opraviti z nosilko naslova vaška babica. Zaradi narave zapisa ni možno ugotoviti, kolikim ženskam je pri porodu pomagala vaška babica, medtem ko za izprašano babico to ne velja. Na podlagi priimkov babice, porodnice in njenega moža je mogoče domnevati sorodstveno vez med porodnico in babico. Pri izpisovanju sem posebej označila primere, ko je dekliški priimek porodnice enak priimku babice in ko je možev priimek enak priimku babice. Ali je bila porodna pomočnica res mati oz. tašča, je bilo treba preveriti še s podatki iz poročne matične knjige in statusa annimarum.

269

Četrta: podatki za obdobje od 1862-1881 in triletni 1900-1902 in 1919-1921 so v obravnavanem obdobju še najbolj primerni za ugotavljanje razmerja med strokovno in nestrokovno porodno pomočjo, kakor tudi za odkrivanje notranje strukture nestrokovne porodne pomoči.

ZNAČILNOSTI VAŠKE SKUPNOSTI IN PORODNA POMOČ

Izhodišče analize porodne pomoči temelji tudi na predpostavki, da je njena navzočnost oz. odsotnost povezana z značilnostmi vaške skupnosti. Za določanje značilnosti imamo na voljo več parametrov: geografskega, ekonomskega, socialnega in demografskega. Naravna konfiguracija terena lahko vpliva na prostorsko razsežnost in obliko neke vasi. To razsežnost zaobsežemo z določenimi pojmi, kot so: fizična distanca - npr. oddaljenost od občinskega sedeža, gostota naseljenosti in podobno. Pri proučevanju strokovne porodne pomoči se z geografskega vidika sprašujemo po fizični distanci, ki jo je morala premostiti stranka, da je prišla do babice. Vasi z najnižjim odstotkom strokovne porodne pomoči so bile od Velikih Brusnic, kraja bivanja babice, najbolj oddaljene.

Porodna pomoč ima značilnosti ekonomskega in socialnega parametra. Z ekonomskega vidika se sprašujemo po višini babiškega honorarja in kolikšen strošek je pomenil za družino. Višino babiškega honorarja je smiselno primerjati s ceno blaga, ki so ga družinska gospodinjstva največkrat namenila prodaji, npr. jajc, mleka, masla, masti, sadja, da bi z izkupičkom kupili osnovne gospodinjske potrebščine. Spričo dejstva, da so izprašanim babicam plačevali v naturi, bi bilo zanimivo ugotoviti denarno protivrednost naturalij. Izhodišče za ugotavljanje socialnega parametra je socialna struktura prebivalcev. Vasi z najnižjim odstotkom strokovne porodne pomoči so imele hkrati največji odstotek kočarjev in najemnikov.

Pri ugotavljanju kazalcev, ki so vplivali na odsotnost oz. navzočnost strokovne porodne pomoči, bo pri intervjuju treba poleg ekonomsko-socialnih kazalcev upoštevati še psihološke, ki se kažejo v vrednotah, stališčih in subjek-

tivnih ocenah informatork glede poroda in porodne pomoči. Na podlagi ekonomskih in socialnih parametrov se definirajo tipi socialnih okolij, ki pogojujejo vzorce rodnostnega vedenja prebivalstva. Kakšno je razmerje med nataliteto in odstotkom strokovne porodne pomoči, bo predmet prihodnje raziskave. Da bi ju lahko primerjali, je seveda treba najprej raziskati rodnostno vedenje. Na podlagi rodnostnega vedenja so nekateri avtorji določili značilnosti tipov okolij - lokalnih skupnosti.

270

Tako ločujejo med modernim in tradicionalnim okoljem (Hoffman-Novotny 1987), drugi (Mackensen 1982) med saturiranim in nesaturiranim okoljem: razlike med tema tipoma okolij se kažejo v različnih sposobnostih zadovoljevanja primarnih človekovih potreb (Mackensen 1982), tretji (Cogswell in Sussman 1979) pa med heterogenim in homogenim socialnim okoljem: prvi tip okolja nudi posamezniku/ci večje število izkušenj in življenjskih opcij kot drugi tip okolja (Cogswell in Sussman 1979) (cit. po Černič-Istenič 1994: 91).

V našem primeru imamo na splošno opraviti s tradicionalnim okoljem, "v katerem se ohranjajo ustaljeni (tradicionalni) življenjski vzorci. K njim sodi tudi orientacija k večjemu številu otrok" (Černič-Istenič 1994: 92). Med vasmi nekdanje občine Brusnice so bile razlike v geografski legi, ki je prišla do izraza v gospodarstvu, v stopnji intenzivnosti komunikacije z okrajnim središčem Novo mesto ter socialni in demografski podobi. Na podlagi teh razlik opredelimo vasi kot bolj ali manj homogene. Kot je pokazala analiza vrste nestrokovne porodne pomoči v vasi Velike Brusnice, je mogoče znotraj tradicionalne vasi s heterogenimi vplivi odkriti preostanke elementov, ki so značilni za tradicionalne vasi s homogenimi vplivi, na primer navzočnost nestrokovne porodne pomoči. To pomeni, da imamo opraviti z več stopnjami mikronivoja: prvi nivo je vas kot celota, drugi je skupina družin - pri čemer določimo skupino na podlagi tistega skupnega imenovalca, ki nas trenutno zanima, npr. število otrok, sorodstvena vez itd., tretji nivo je družina. Na podlagi tako razčlenjenega mikronivoja razlikujemo med vaško tradicijo in družinsko tradicijo. Obe sta dinamični strukturi, ki se v medsebojni odvisnosti nenehno bolj ali manj spreminjata. Zato se mi zdi boljša dinamična opredelitev vasi z določenim tipom lokalne skupnosti: opraviti imamo s kontinuumom med dvema skrajnima poloma - s tradicionalno vaško skupnostjo s heterogenimi vplivi in tradicionalno vaško skupnostjo s homogenimi vplivi (Černič-Istenič 1994: 92). S prvim tipom okolja je povezana večja odprtost žensk za sprejemanje novitet - t. j. strokovne porodne pomoči, in nataliteta je verjetno manjša, ni pa nujno. V drugem tipu okolja nastopi odpor do novitete, še posebno, če izhaja njen pobudnik ali nosilec iz druge skupnosti. Strokovna porodna pomoč tako sploh ni v navadi, nataliteta je praviloma večja. Med tema dvema tipoma so vasi, ki jih glede na naraščajočo težnjo v sprejemanju novitete opredelimo z vmesnim tipom, npr. tradicionalno okolje z naraščajočimi heterogenimi vplivi.

PREDSTAVITEV ANALIZE PORODNE POMOČI

Analiza porodne pomoči je bila opravljena za faro Velike Brusnice, ki obsega enajst vasi: Brezje, Dolenji Suhadol, Jugorje, Leskovec, Gabrje, Gorenji Suhadol, Gumberk, Male Brusnice, Ratež, Velike Brusnice in Žerjavín. Vasi ležijo v zahodnem delu Podgorja. Ta predel delimo na zgornje (od 370 m do 420 m), srednje (od 260 m do 320 m) in spodnje (od 220 m do 240 m) Podgorje. V zgornjem Podgorju so vasi Jugorje, Gabrje in Gorenji Suhadol, v srednjem Podgorju vasi Velike Brusnice, Dolenji Suhadol, Leskovec in v spodnjem vasi Brezje, Gumberk, Ratež in Žerjavín. (Piletič 1960: 9). Po številu prebivalstva in hiš se med zaselke uvrščata: Žerjavín in Brezje, med manjše vasi: Gumberk, Leskovec, Male Brusnice in Jugorje, med srednje velike vasi: Gorenji Suhadol, Dolenji Suhadol, Ratež in 271 med večje vasi Velike Brusnice in Gabrje. V letih ljudskega štetja (1869, 1880, 1890, 1900, 1910 in 1931) je bilo v teh vaseh naslednje število prebivalcev: Brezje: 15, 13, 20, 10, 14, 12, 20, 23, 18, 15; Dolenji Suhadol: 149, 132, 176, 156, 142, 163, 138, 162, 159, 148; Gabrje: 372, 355, 432, 476, 464, 587; Gorenji Suhadol: 143, 145, 138, 138, 138, 137; Gumberk: 46, 43, 43, 54, 40, 46; Jugorje: 66, 78, 76, 74, 84, 85; Leskovec: 64, 62, 76, 61, 56, 61; Male Brusnice: 62, 66, 58, 63, 70, 72; Ratež: 138, 125, 172, 166, 186, 163; Velike Brusnice: 374, 434, 443, 479, 444, 460; Žerjavín: 18, 15, 13, 31, 19, 17 (Krajevni leksikon 1974: 466). Nataliteta se je v obravnavanem (1840 - 1945) obdobju vseskozi gibala okoli 40‰.

Podgorje je bilo eno najbolj zaostalih območij na Dolenjskem in ima po načinu življenja značilnosti osrednjeslovenske ljudske kulture jugovzhodnega roba, ki meji na Žumberak in Belo krajino (Zupančič 1960: 18). Kljub splošni revščini in zaostalosti Podgorja so se vasi iz spodnjega in srednjega Podgorja ter zgornjega Podgorja med seboj razlikovale. To razliko, ki se je kazala v načinu življenja prebivalcev, je Zupančičeva opisala tako: "Ravninske vasi orjejo drugače kot hribovske; v dolini rede krave za mleko, v hribih pa vole za prodajo; zidane hiše spodnjih vasi so prostornejše kot po večini lesene hribovske; ravninski kmetje pijejo za zajtrk kavo, hribovski pa natepajo zelje in žgance; noša bližnjih vasi je podobna mestni, medtem ko "težkega" Podgorca prepoznamo po okovanih čevljih in po trpežni opravi; in končno ugotovimo kot posledico vsega tega, da imata socialno in duhovno življenje hribovskega in ravninskega Podgorja precej drugačno podobo." (Zupančič 1960: 19). Razlika v načinu življenja v spodnjem, srednjem in zgornjem Podgorju je bila v veliki meri odvisna od socialne strukture. Socialna struktura je poleg že omenjenih dejavnikov močno vplivala na višino odstotka strokovne porodne pomoči, kar je razvidno iz tabele za leto 1931. V vaseh spodnjega in srednjega Podgorja, kjer je bila socialna struktura prebivalstva boljša kot v zgornjem Podgorju, je bil tudi odstotek strokovne porodne pomoči znatno večji. Od odstotka strokovne porodne pomoči v novomeškem okraju je bil večji za sedeminštirideset odstotkov. Nasprotno pa je bil v zgornjem Podgorju odstotek strokovne porodne pomoči za trideset odstotkov nižji od okrajnega in za petinsedemdeset odstotkov nižji od tistega v spodnjem in srednjem Podgorju.

	Socialna struktura						štev. preb	% str. porodne pomoči
	posestniki		kočarji		najemniki			
	štev.	%	štev.	%	štev.	%		
spodnje Podgorje	37	74	9	18	4	8	251	92,3
srednje Podgorje	114	77	31	20,9	3	2	745	90,9
zgornje Podgorje	100	68	37	25	10	6,8	807	16,1

TABELA 5: Socialna struktura prebivalcev spodnjega, srednjega in zgornjega Podgorja s pripadajočim deležem strokovne porodne pomoči, izraženim v odstotkih. (Tabela je izdelana za leto 1931 na podlagi podatkov Leksikona Dravske banovine in rojstne matične knjige Velike Brusnice).

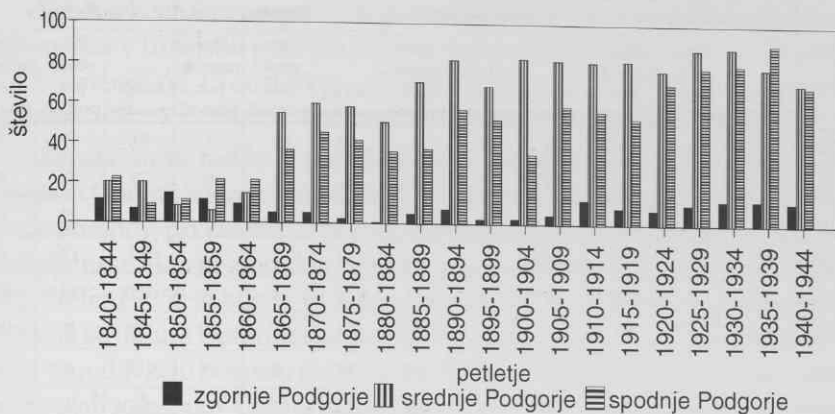
272

Ta ugotovitev velja za vse obravnavano obdobje (1840 - 1945). Medtem ko se je odstotek strokovne porodne pomoči v spodnjem in srednjem Podgorju od 1865 naprej, z nekaj vmesnimi padci, stalno višal, pa v zgornjem Podgorju te težnje ni opaziti.

	zgornje Podgorje	srednje Podgorje	spodnje Podgorje
	delež str. por. pomoči	delež str. por. pomoči	delež str. por. pomoči
1840-1844	13,6	20,4	25
1845-1849	8	20,2	9,7
1850-1854	16,7	8,8	13,8
1855-1859	13,5	7,6	21,9
1860-1864	11,6	16,1	22,2
1865-1869	7	53,9	35
1870-1874	5,9	61,1	47,5
1875-1879	2,2	58,8	42,9
1880-1884	0,9	51	34,3
1885-1889	5,4	71	36,1
1890-1894	8,6	81	58,9
1895-1899	2,2	71,1	50,9
1900-1904	1,4	82,9	34,8
1905-1909	5,1	81,7	61,1
1910-1914	12,7	81,1	58,5
1915-1919	8,1	82,7	52,9
1920-1924	6,7	77,4	70,9
1925-1929	10,2	88,1	78,9
1930-1934	13,3	89,5	81,1
1935-1939	13,5	78,6	92,5
1940-1944	12	70	70

TABELA 6 IN GRAF 1: Primerjava deleža strokovne porodne pomoči v zgornjem, srednjem in spodnjem Podgorju po petletjih od 1840-1945.

GRAF 1:

Zaradi omenjene razlike v načinu življenja bom predstavila izsledke raziskave o porodni pomoči po geografskih območjih.

ZGORNJE PODGORJE

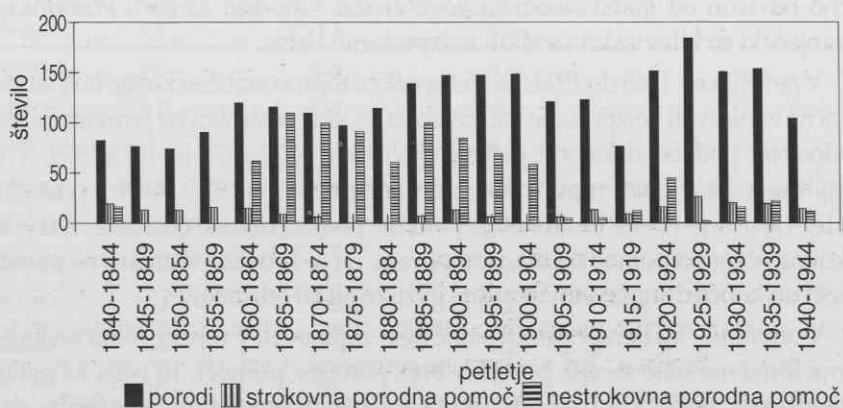
Vasi Gabrje, Gorenji Suhadol in Jugorje sem opredelila s tradicionalnim tipom vaške skupnosti s homogenimi vplivi. V našem primeru se hribovita narava vasi ujema s splošno razširjeno predstavo, da so višje ležeče vasi tudi bolj zaostale. Srečujemo se z življenjskim prostorom, v katerem sta zdravljenje in dajanje porodne pomoči temeljila na ljudskomedicinskem znanju. Na zdravnika so se po pomoč obrnili izjemoma. Razlog zgovorno navaja letno poročilo o zdravstvenih razmerah v srezu Novo mesto za leto 1936: "V splošnem se narod rad obrača do zdravnikov. Ovira je samo pomanjkanje denarnih sredstev, splošna pavperizacija ter deloma tudi oddaljenost od zdravnika, da se posluži raje domačih sredstev, oziroma gre k različnim ženskam /šintericam/, kjer dobi veliko steklenico infuza iz domačih biljk za največ 10 dinarjev. Ako po tem ni boljše, potem pride šele zdravnik na vrsto. Če pa ni denarja se pa počaka." Leta 1936 je bilo zdravljenje prebivalcev še močno odvisno od ljudskomedicinskega znanja "modrih žensk". Porodnice in novorojenčki so bili v oskrbi vaških neizprašanih babic.

V petletjih od 1865 do 1924, ko so župniki v rojstno matično knjigo bolj ali manj natančno zapisovali neizprašane babice, so za analizo nestrokovne porodne pomoči verodostojni podatki nekaterih petletij: 1865-1869, 1870-1874 in 1875-1879. V teh petletjih se je gibal delež nestrokovne porodne pomoči od 92,9 do 96,8 odstotkov. Leta 1874 je dosegel delež nestrokovne porodne pomoči celo sto odstotkov. Ker je bila strokovna porodna pomoč izjema, domnevam, da se je delež nestrokovne porodne pomoči do konca druge svetovne vojne gibal okoli 90 odstotkov.

V obdobjih, ko neizprašanih babic niso zapisovali v rojstne matične knjige, je nenadoma narastlo število porodov brez porodne pomoči. To velja za petletja od 1840-1859, 1905-1914 in 1925-1944. Zapisi iz teh petletij nam pričajo, da je

	zgornje Podgorje											
	Gabrje			Gorenji Suhadol			Jugorje			Skupaj		
	število porodov	štev. strok. por. pomoči	štev. nestrok. por. pomoči	število porodov	štev. strok. por. pomoči	štev. nestrok. por. pomoči	število porodov	štev. strok. por. pomoči	štev. nestrok. por. pomoči	število porodov	štev. strok. por. pomoči	štev. nestrok. por. pomoči
1840-1844	52	5	8	19	5	0	10	1	1	81	11	9
1845-1849	44	5	0	26	1	0	5	0	0	75	6	0
1850-1854	44	12	0	22	0	0	6	0	0	72	12	0
1855-1859	53	10	0	23	1	0	13	1	0	89	12	0
1860-1864	73	9	31	29	2	17	18	3	7	120	14	55
1865-1869	76	2	74	23	3	20	15	3	12	114	8	106
1870-1874	64	2	62	20	0	20	18	4	14	102	6	96
1875-1879	62	1	60	19	1	18	12	0	12	93	2	90
1880-1884	74	0	46	26	1	8	11	0	3	111	1	57
1885-1889	92	0	80	29	6	14	9	1	4	130	7	98
1890-1894	94	1	68	34	8	10	11	3	6	139	12	84
1895-1899	90	0	51	34	2	15	14	1	6	138	3	72
1900-1904	88	0	43	34	2	10	19	0	7	141	2	60
1905-1909	74	0	3	27	4	1	15	0	0	116	4	4
1910-1914	68	0	2	37	14	1	13	1	0	118	15	3
1915-1919	56	2	12	16	5	4	4	1	0	76	8	16
1920-1924	107	7	39	23	8	8	10	0	4	140	15	51
1925-1929	138	10	3	25	15	0	12	1	0	175	26	3
1930-1934	104	5	14	21	12	2	19	3	2	144	20	18
1935-1939	94	3	18	28	9	1	24	6	1	146	18	20
1940-1944	66	6	11	19	6	0	16	1	0	101	13	11

TABELA 7 IN GRAF 2: Število porodov s strokovno in nestrokovno porodno pomočjo v zgornjem Podgorju v petletjih od 1840-1945.

rodilo brez pomoči, odvisno od petletja, od 53 do 93 odstotkov žensk.

Odstotek strokovne porodne pomoči je bil v zgornjem Podgorju izredno majhen. Kar v trinajstih petletjih je bil manjši od 10 odstotkov, v ostalih petletjih pa je bil manjši od 15 odstotkov, z izjemo petletja 1850-1854, ko je dosegel 16.5 odstotka.

Ženske so tu rodile le z nestrokovno porodno pomočjo. V vaseh Gabrije, Jugorje in Gorenji Suhadol so bile vedno dve do tri ženske, ki jih glede na veliko število porodov, pri katerih so pomagale, imenujemo (neizprašane) vaške babice. Tradicija nestrokovne porodne pomoči se je nadaljevala še po letu 1945 do leta 1950. Po letu 1950 je bilo le še nekaj porodov brez strokovne porodne pomoči. Notranja struktura nestrokovne porodne pomoči ni enovita. Poleg vaških babic so pri porodih zelo pogosto pomagale tašče in matere. Ti obliki porodne pomoči sta obstajali sočasno. V Gabrju in Jugorju se tako še v začetku 20. stoletja srečujemo s prežitki prvotnih oblik porodne pomoči. Sorodstvena porodna pomoč je elementarna oblika porodne pomoči. Za ilustracijo navajam odlomek intervjuja: *"Kdo vam je pomagal pri porodu?" "Mama." "Samo mama?" "Sam mama." (...) "Kdo pa je pomagal pri porodih drugim ženskam v vasi?" "Moja mama sa hodil akul." "Katerega leta ste rodila prvič in katerega zadnjič?" "Kirga - enainrideset in štirinpedeset!"*

275

Tu je do konca druge svetovne vojne bila dejavna prva faza v razvoju porodne pomoči s sestavnima oblikama: elementarna sorodstvena porodna pomoč in porodna pomoč neizprašane ekspertke, ki sta jo Böhme in Scherzerjeva postavila v čas pred 15. stoletjem do začetka 16. stoletja.

Pri analizi nestrokovne porodne pomoči me je najbolj presenetilo, da snahe, ki so bile doma v vaseh, kjer je bila strokovna porodna pomoč že močno v veljavi, npr. v Velikih Brusnicah, Malih Brusnicah, Leskovcu, niso k porodu poklicale izprašane babice. V kar nekaj primerih so same ugledale luč sveta ob pomoči izprašane babice, njihovi otroci pa so privekali na svet s pomočjo stare mame ali neizprašane vaške babice. To dejstvo govori v prid reku, "da se ne bo hiša obračala po ta mladi, ampak ta mlada po hiši", kar pomeni, da so se podredile navadam druge vaške skupnosti, kateri so po poroki tudi same pripadale. Prav tako presenetljiva je bila ugotovitev, da večina sorodstvene porodne pomoči odpade na tašče in ne na matere, kot sem sprva pričakovala. Stereotipne reke, šale, ki govorijo predvsem o slabih odnosih med snaho in taščo, postavlja porodna pomoč tašč pod vprašaj in jih prikaže v novi luči.

V Gabrju je število porodov s strokovno porodno pomočjo bilo večje v petletjih od 1840 do 1864. Razlog je zopet način zapisovanja! Ker je del vasi Gabrije spadal pod stopiško faro, sem prav tako izpisovala in analizirala podatke iz rojstne matične knjige fare Stopiče. Tudi v stopiški fari so župniki do leta 1862 zapisovali le izprašano babico. Med letoma 1847 in 1860 so zapisali izprašano babico Marijo Bresovar pri vsakem novorojencu. Leta 1864 je prvič zapisana neizprašana babica. Od tega leta naprej so vestno zapisovali tudi neizprašane

babice. Od tega leta naprej ni rodila nobena Gabršanka s strokovno porodno pomočjo. Sodeč po podatkih iz rojstne matične knjige fare Stopiče, je bil delež strokovne porodne pomoči med letoma 1847 in 1860 v Gabrju 100 odstotkov, od 1860 naprej pa nič odstotkov!

276

Na podlagi analiziranih primerov se potrjuje tudi hipoteza, da zapisi o porodni pomoči v rojstni matični knjigi niso verodostojni, če je rubrika *babica* uničena. Če bi zapisom verjeli, bi prišli do sklepa, da so ženske rodile nekaj otrok brez porodne pomoči in nekaj s porodno pomočjo. Tako se srečamo s pogumno in močno žensko, ki je prvič rodila brez tuje pomoči. Presenečeni pa smo, ko ugotovimo, da je pri drugem porodu babica bila poleg, prav tako pri tretjem, ne pa tudi pri petem in zadnjem. To je tipična notranja struktura porodne pomoči v obravnavanem obdobju (1840 - 1945), ki jo kažejo zapisi v rojstni matični knjigi.

Ker je bilo babiško mazaštvo v teh vaseh pravilo, krajevni zakon, je njegova moč povratno učinkovala na lokalne oblasti tako, da ga niso preganjale, ampak tolerirale. Tako je celó župnik, ki je tu služboval v tridesetih letih 20. stoletja, nekajkrat zapisal v rojstno matično knjigo ime neizprašane babice in enkrat zapisal, da je bila izprašana.

V Gorenjem Suhadolu se je delež strokovne porodne pomoči nenadoma dvignil v petletju 1910-1914. Z izjemo petletij 1840-1844, 1885-1889 in 1890-1894, ko so bili deleži strokovne porodne pomoči 26.3, 20.7 in 23.5 odstotkov, deleži strokovne porodne pomoči v ostalih petletjih do petletja 1900-1914 niso dosegli niti 10 odstotkov. Zakaj se je v petletju 1900-1914 nenadoma povečal delež strokovne porodne pomoči, ki pa v naslednjem petletju zopet upade? Rast deleža strokovne porodne pomoči, ki jo opazimo med letoma 1912 in 1916, je bila izjema, katere nosilke niso bile vaščanke, ampak žene italijanskih oglarjev, ki so s svojimi družinami bivali v barakah v Gorjancih. Kljub nedvomno nizki življenjski ravni ni nobena žena oglarja rodila brez pomoči izprašane babice. Strokovna porodna pomoč se je v Gorenjem Suhadolu pričela uveljavljati šele po prvi svetovni vojni, v petletju 1920-1924. Precej je narastla v prvih letih gospodarske krize, njene posledice so v Podgorju začutili s tri do petletnim zamikom (1934 - 1935), in nato v zadnjih dveh petletjih vidno upadala na raven iz petletij 1920-1924 in 1925-1929.

V Jugorju je bil delež strokovne porodne pomoči vseskozi izredno majhen. Medtem ko je v Gorenjem Suhadolu po prvi svetovni vojni opazna težnja k uveljavljanju strokovne porodne pomoči, to ne velja niti za Jugorje niti za Gabrje. Delež strokovne porodne pomoči je bil v Jugorju v sedmih petletjih nič odstotkov, v petih petletjih od 20 do 25 odstotkov, v treh petletjih od 10 do 16 odstotkov, v preostalih petih petletjih pa manj od 10 odstotkov.

Pri proučevanju porodne pomoči v zgornjem Podgorju je vredna posebne pozornosti prav strokovna porodna pomoč. V obdobju od 1875 do 1945 so v Gabrje prvič poklicali izprašano babico leta 1915. Babica Ana Potočar iz babiškega rajona občine Orehovica je tistega leta pomagala pri porodu žene kočarja in samski zakonski hčeri polzemljaka. Nezakonska mati je imela težak porod in domnevam,

da so izprašano babico poklicali, kot je izpričano tudi v raznih virih, šele ko sta znanje in moč neizprašane babice odpovedala. Porod se je nesrečno končal za novorojenčka, v sili krščenega na ime Jožef. V mrliški matični knjigi je zapisano, da je umrl zaradi posledic težkega poroda. Po letu 1915 je babica Ana Potočar še nekajkrat pomagala pri porodih: enkrat leta 1922, 1925, 1926, 1931, 1934, 1935, 1936, 1940 in dvakrat leta 1927. Babica Marija Gornik iz Malih Brusnic je v Gabrju pomagala pri porodih dvajsetkrat, njena mati Meta Gazvoda iz Velikih Brusnic, prav tako babica, pa trikrat.

V prihodnje bo treba raziskati notranjo strukturo strokovne porodne pomoči, kar je pravzaprav bistvo etnološkega proučevanja. Tako nas bo v zvezi s tem zanimalo: slojevska pripadnost porodnic, ki so rodile s strokovno porodno pomočjo, ali je katera izmed njih babico večkrat poklicala k porodu ali samo enkrat in zakaj so pomoč iskali pri babici iz druge občine. Odgovori na nakazana vprašanja bodo v prihodnje stvar kvalitativnih metodičnih prijemov. Na tej stopnji raziskave so ugotovitve, ki so povezane s strokovno in z vrstami nestrokovne porodne pomoči, zgolj hipotetične narave, vendar pomemben kažipot za nadaljnje delo na terenu. Ker razpolagamo s podatki o slojevski pripadnosti porodnic, ki so rodile s strokovno porodno pomočjo, se je potrdila domneva, da zaradi načina življenja kršilci tradicionalnih, lokalnih navad izvirajo iz nižjih socialnih slojev. Življenjski cikel kmetov, katerih navade in šege so povezane z načinom produkcije, ki poteka iz roda v rod v zaključenem prostoru vaše skupnosti, je spočetka vedno nedojemljiv za zunanje vplive. To se je izkazalo tudi v našem primeru, kjer je strokovna porodna pomoč najpogosteje zastopana pri ženah kočarjev in ženah delavcev-kočarjev, sledijo jim žene tretjinezemljaka. Pred sabo imamo socialni sloj, katerega pripadniki so bili prisiljeni iskati zaslužek tudi zunaj meja domače lokalne skupnosti. Pri tem so se srečevali z drugačnimi življenjskimi opcijami, jih sami pričeli izkoriščati in s tem kršiti tradicionalne, lokalne navade. Te sklepe bo v prihodnje treba še podkrepiti z dodatnimi raziskavami, npr. z grupiranjem in selekcioniranjem podatkov. Zgolj ilustrativen primer: veljavnost domneve je odvisna od pogostosti pojava, zato v našem primeru pridejo v poštev ženske, ki so večkrat rodile s pomočjo izprašane babice. V tistih primerih, ko smo ugotovili, da je bila izprašana babica pri neki porodnici samo enkrat, smemo sklepati na izjemo zaradi težkega poroda, še posebno, če razpolagamo s podatkom o smrti novorojenčka, ki je umrl zaradi posledic težavnega poroda. Ženske so se v sili obrnile na strokovno porodno pomoč in s tem kršile lokalno navado, zakon o porodni pomoči. Kljub morda dobri izkušnji z izprašano babico so pri naslednjem porodu zopet poklicale neizprašano babico. Za natančne ugotovitve bo treba analizirati še status animarum in opraviti nekaj intervjujev. Zaenkrat je mogoče reči, da so izprašano babico poklicali izjemoma, da je bila nestrokovna porodna pomoč globoko zakoreninjena v duševnosti žensk. Nazoren je primer iz Jugorja. Pri selekciji podatkov se je pokazalo, da se je med leti 1862 do 1872 in 1887 do 1898 v Jugorju pojavila strokovna porodna pomoč enkrat na leto ali vsako drugo leto. S kvalitativno analizo podatkov sem ugotovila, da je zanemarljiv

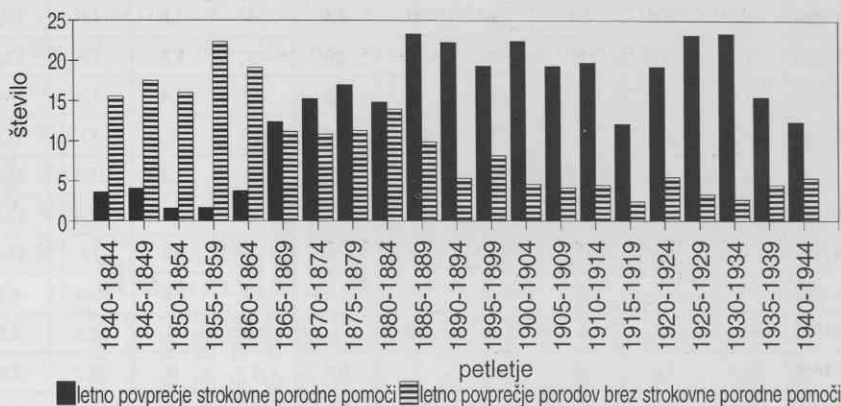
delež strokovne porodne pomoči v tem obdobju povezan z družinsko tragedijo. Cecilija M., žena polzemljaka, je rodila sedem otrok, od teh tri mrtve. Pri rojstvih mrtvih otrok sta ji pomagala zdravnik Bervar (dvakrat) in zdravnik Ipavec (enkrat) ter izprašana babica Marija Mikolič. Tretjega otroka, sina Lojzeta, je rodila brez porodne pomoči, pri ostalih treh porodih pa ji je pomagala izprašana babica Marija Mikolič. Mesec dni po zadnjem porodu je Cecilija M. umrla. Enako usodo je imela njena svakinja Marija M. Rodila je osem otrok, od teh tri mrtve. Pri prvem in drugem porodu sta ji pomagali neizprašani babici, pri ostalih pa ji je pomagala izprašana babica. Na zadnjem porodu je umrla, stara komaj petintrideset let.

278 SPODNJE IN SREDNJE PODGORJE

	srednje Podgorje									
	Velike Brusnice		Dolenji Suhadol		Leskovec		Male Brusnice		Skupaj	
	let. pov. str. por. pomoči	let. pov. por. brez str. por. pomoči	let. pov. str. por. pomoči	let. pov. por. brez str. por. pomoči	let. pov. str. por. pomoči	let. pov. por. brez str. por. pomoči	let. pov. str. por. pomoči	let. pov. por. brez str. por. pomoči	let. pov. str. por. pomoči	let. pov. por. brez str. por. pomoči
1840-1844	3,2	8,6	0,6	5	0	0,4	0,2	1,6	4	15,6
1845-1849	1,2	11,8	2,2	3,4	1	1	0	1,2	4,4	17,4
1850-1854	1,2	8,8	0,4	4,6	0	1,4	0	1,8	1,6	16,6
1855-1859	1,4	11,6	0	5,8	0,2	2,6	0	1,8	1,6	21,8
1860-1864	2,8	11,2	0,2	4,4	0	1,8	0,2	1,4	3,2	18,8
1865-1869	10,8	4,8	0,8	4,2	0,8	1,8	0,6	1	13	11,8
1870-1874	12,2	3,8	0,6	5,2	1,2	1	1,4	1,2	15,4	11,2
1875-1879	13,4	4,8	1,4	5,6	0,6	1,4	2	0,4	17,4	12,2
1880-1884	11	5,8	1,6	5,4	0,6	3	1,8	0,2	15	14,4
1885-1889	15,8	4,2	3,8	3,2	1,4	2,2	2,4	0,2	23,4	9,8
1890-1894	13,2	2,6	5	1,6	1,2	1	2,8	0	22,2	5,2
1895-1899	14,4	2,6	1,8	4,4	1	0,8	2	0	19,2	7,8
1900-1904	16,2	1,8	3,6	2	0,6	0,8	2	0	22,4	4,6
1905-1909	13,8	2	2,6	1,8	0,4	0,4	2	0	18,8	4,2
1910-1914	14,4	2	2,6	2,6	1	0	1,8	0	19,8	4,6
1915-1919	7,8	0,8	2,8	1,2	1	0,6	0,8	0	12,4	2,6
1920-1924	11,4	3,6	4,8	1,6	1,4	0,4	1,6	0	19,2	5,6
1925-1929	13,4	2,2	6	1	2,4	0	1,8	0	23,6	3,2
1930-1934	12,6	1,4	7,8	0,8	0,8	0,2	2,6	0,4	23,8	2,8
1935-1939	10,4	1,8	3,4	2,2	0,6	0,2	1,8	0,2	16,2	4,4
1940-1944	9	1,4	2	3,2	1,2	0,8	0,4	0	12,6	5,4

TABELA 8: Letno povprečje porodov s strokovno porodno pomočjo in brez strokovne porodne pomoči v vaseh srednjega Podgorja v petletjih od 1840-1944.

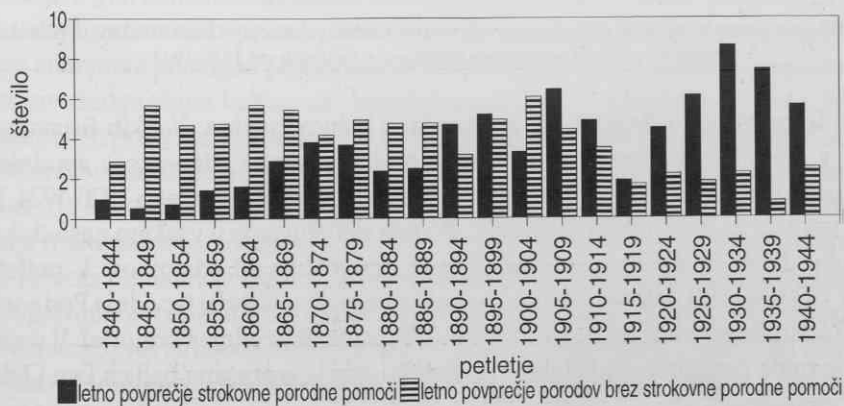
Vasi spodnjega in srednjega Podgorja sem opredelila s tradicionalnim tipom vaške skupnosti s heterogenimi vplivi. V spodnjem in srednjem Podgorju se je začela uveljavljati strokovna porodna pomoč od petletja 1860-1864 naprej. Od 1860 naprej se je v srednjem Podgorju gibal delež strokovne porodne pomoči med 70 in 89 odstotki. Le v treh petletjih od 1865-1884 je znašal ta delež okoli 52 odstotkov.

279

GRAF 3: Letno povprečje porodov s strokovno porodno pomočjo in brez strokovne porodne pomoči v srednjem Podgorju v petletjih od 1840-1944.

Podobna težnja v razvoju strokovne porodne pomoči se kaže v spodnjem Podgorju. Tu je bil delež strokovne porodne pomoči vedno za 20 do 30 odstotkov nižji od deleža v srednjem Podgorju.

GRAF 4: Letno povprečje porodov s strokovno porodno pomočjo in brez strokovne porodne pomoči v spodnjem Podgorju v petletjih od 1840-1944.

	srednje Podgorje									
	Velike Brusnice		Dolenji Suhadol		Leskovec		Male Brusnice		Skupaj	
	let. pov. str. por. pomoči	let. pov. por. brez str. por. pomoči	let. pov. str. por. pomoči	let. pov. por. brez str. por. pomoči	let. pov. str. por. pomoči	let. pov. por. brez str. por. pomoči	let. pov. str. por. pomoči	let. pov. por. brez str. por. pomoči	let. pov. str. por. pomoči	let. pov. por. brez str. por. pomoči
1840-1844	3,2	8,6	0,6	5	0	0,4	0,2	1,6	4	15,6
1845-1849	1,2	11,8	2,2	3,4	1	1	0	1,2	4,4	17,4
1850-1854	1,2	8,8	0,4	4,6	0	1,4	0	1,8	1,6	16,6
1855-1859	1,4	11,6	0	5,8	0,2	2,6	0	1,8	1,6	21,8
1860-1864	2,8	11,2	0,2	4,4	0	1,8	0,2	1,4	3,2	18,8
1865-1869	10,8	4,8	0,8	4,2	0,8	1,8	0,6	1	13	11,8
1870-1874	12,2	3,8	0,6	5,2	1,2	1	1,4	1,2	15,4	11,2
1875-1879	13,4	4,8	1,4	5,6	0,6	1,4	2	0,4	17,4	12,2
1880-1884	11	5,8	1,6	5,4	0,6	3	1,8	0,2	15	14,4
1885-1889	15,8	4,2	3,8	3,2	1,4	2,2	2,4	0,2	23,4	9,8
1890-1894	13,2	2,6	5	1,6	1,2	1	2,8	0	22,2	5,2
1895-1899	14,4	2,6	1,8	4,4	1	0,8	2	0	19,2	7,8
1900-1904	16,2	1,8	3,6	2	0,6	0,8	2	0	22,4	4,6
1905-1909	13,8	2	2,6	1,8	0,4	0,4	2	0	18,8	4,2
1910-1914	14,4	2	2,6	2,6	1	0	1,8	0	19,8	4,6
1915-1919	7,8	0,8	2,8	1,2	1	0,6	0,8	0	12,4	2,6
1920-1924	11,4	3,6	4,8	1,6	1,4	0,4	1,6	0	19,2	5,6
1925-1929	13,4	2,2	6	1	2,4	0	1,8	0	23,6	3,2
1930-1934	12,6	1,4	7,8	0,8	0,8	0,2	2,6	0,4	23,8	2,8
1935-1939	10,4	1,8	3,4	2,2	0,6	0,2	1,8	0,2	16,2	4,4
1940-1944	9	1,4	2	3,2	1,2	0,8	0,4	0	12,6	5,4

TABELA 9: Letno povprečje porodov s strokovno porodno pomočjo in brez strokovne porodne pomoči v vaseh spodnjega Podgorja v petletjih od 1840-1944.

To pripisujem dejstvu, da je izprašana babica živila v Velikih Brusnicah, torej v srednjem Podgorju. Domnevi v prid je podatek, da se je v spodnjem Podgorju povečal delež strokovne porodne pomoči prav v petletju 1920-1924, ko se je izšolala za babico Marija Gornik. Po tem petletju se je v vsakem naslednjem petletju delež strokovne porodne pomoči povečal za 10 odstotkov. V petletju 1855-1859 pa je bil delež strokovne porodne pomoči v Ratežu (spodnje Podgorje) za 20 odstotkov večji od deleža v Velikih Brusnicah (srednje Podgorje). V pojasnilo je treba povedati, da je takrat na Ratežu živila izprašana babica Eva Ogiz.

Naraščanje ali upadanje števila porodov s strokovno porodno pomočjo v srednjem ali spodnjem Podgorju ni bilo povezano toliko z nenadnim izboljšanjem življenjske ravni kot s krajem bivanja izprašane babice.

Leta 1855 se je v Velike Brusnice primožila Marija Mikolič, rojena Tomič. Babičevati je začela leta 1862, ko se je odselila prejšnja babica Eva Ogiz. Preteklo je skoraj dvajset let, predno se je v Velikih Brusnicah uveljavila strokovna porodna pomoč. Leta 1862 je v Velikih Brusnicah odpadel le en porod od desetih na izprašano babico. Ženske so še vedno klicale k porodom neizprašano vaško babico Jero Kranjc. Šele od leta 1875 naprej so vse pogosteje začeli k porodom klicati izprašano babico.

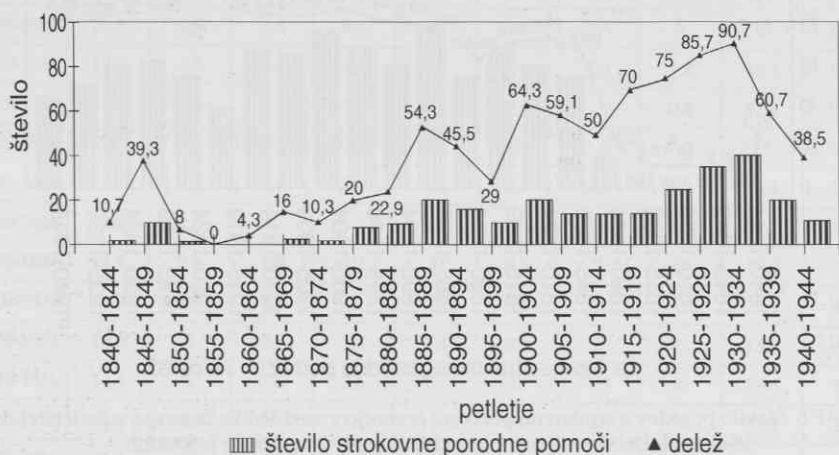
GRAF 5: Števílo porodov s strokovno porodno pomočjo v vasi Velike Brusnice v petletjih od 1840-1944. Delež strokovne porodne pomoči je izražen v odstotkih.

V vasi Velike Brusnice, kjer je prevladovala strokovna porodna pomoč, in v vaseh Ratež, Dolenji Suhadol, Leskovec, kjer se je postopoma uveljavila malo kasneje, prav tako naletimo na sorodstveno porodno pomoč. V vasi Velike Brusnice se je v treh družinah ohranjala sorodstvena porodna pomoč, pri dveh družinah v dveh generacijah, pri eni v treh. Dve in hkrati zadnji nosilki ljudskomedicinskega znanja sta pomagali pri porodu še nekaterim ženam iz vasi in tako pridobili še naziv neizprašane babice oz. babiške mazačke. V tridesetih letih sta bili z drugimi neizprašanimi babicami oz. babiškimi mazačkami iz vasi Jugorje, Gabrje in Dolenji Suhadol naznanjeni sreskemu sanitetnemu referentu. Pred seboj imamo dokaz, da lahko tip vaške skupnosti določimo na podlagi značilnosti prevladujočega (materialnega, socialnega in duhovnega) načina življenja njenih prebivalcev. Ta sicer predstavlja idealno, a ne nujno edino realno obliko načina življenja. Z drugačnim ravnanjem v nekaterih življenjskih situacijah posamezniki odstopajo od zaželene, prevladujoče oblike življenja. Ta odstop jih dela drugačne od drugih in opraviiti imamo z nosilci določene življenjske oblike, ki ni v skladu z značajem tipa lokalne skupnosti. Tako lahko znotraj tradicionalne skupnosti, katere prebivalci so dovzetni za zunanje vplive, srečamo družine, ki po večini zapirajo vrata pred zunanjimi vplivi oziroma novitetami. Posameznice iz vasi Velike Brusnice,

ki so se odločile za nestrokovno porodno pomoč, so ravnale v nasprotju z utečeno navado strokovne porodne pomoči; narava porodne pomoči pa je eden od določilnih elementov za opredeljevanje narave vaše skupnosti.

V vasi Ratež so začeli pogosteje klicati k porodom izprašano babico po letu 1855. V vaseh Dolenji Suhadol, Leskovec pa dvajset let kasneje. Kljub temu pa se je v omenjenih vaseh do konca druge svetovne vojne ohranjala tudi nestrokovna porodna pomoč.

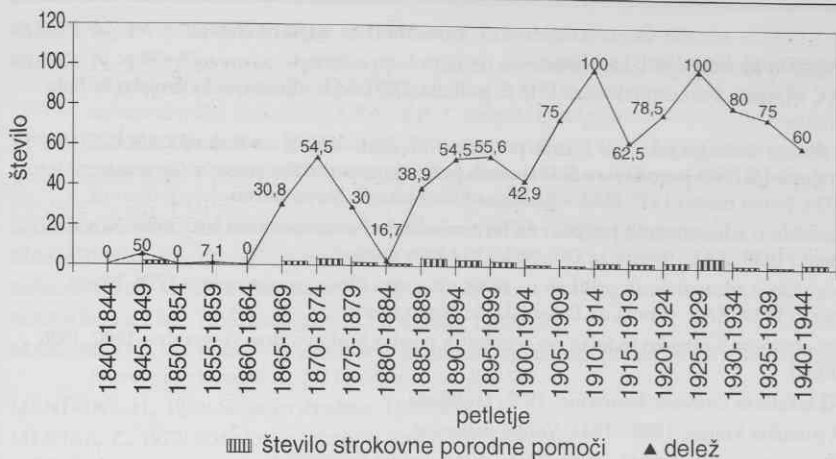
282

GRAF 6: Število porodov s strokovno porodno pomočjo v vasi Dolenji Suhadol v petletjih od 1840-1944.

V Ratežu je strokovna porodna pomoč počasi pričela izpodrivati nestrokovno v petletju 1905-1909, v petletju 1925-1929 pa je že prevladovala. Manjši upad števila primerov strokovne porodne pomoči opazamo v petletju 1930-1934, kar je gotovo posledica takratne gospodarske krize, saj je že v naslednjem petletju število primerov strokovne porodne pomoči precej narastlo in zopet upadlo v petletju med drugo svetovno vojno. Tretje petletje, 1910-1914, je bilo mejnik v prelomnem obdobju, ko se je tradicija nestrokovne porodne pomoči umaknila strokovni porodni pomoči. Zato predpostavljam, da so v vas Ratež opazneje začeli vdirati zunanji vplivi. Ratež se je spremenil iz tradicionalne vasi s homogenimi vplivi v tradicionalno vas s heterogenimi vplivi.

V vasi Dolenji Suhadol je strokovna porodna pomoč prevladovala v petletju 1885-1889 in nato nenehno naraščala. V vasi Leskovec se je ta proces začel med petletjema 1865-1869 in 1870-1874. V obeh vaseh so izjema petletja, ki sovpadajo s prvo svetovno vojno, s petletjem po gospodarski krizi (1935 - 1939) in z drugo svetovno vojno (1940 - 1944).

GRAF 7: Število porodov s strokovno porodno pomočjo v vasi Leskovec v petletjih od 1840-1944.

Predpostavljam, da je bil v Leskovcu že tako zgodaj visok delež strokovne porodne pomoči zato, ker je vas v neposredni bližini vasi Velike Brusnice, kjer sta živeli izprašani babici; najprej Marija Mikolič in kasneje Meta Gazvoda. Tudi v Dolenjem Suhadolu je kmalu prišlo v navado, da so se ženske po porodno pomoč obračale na izprašano babico. Na podlagi podatkov iz krajevnega leksikona Dravske banovine iz leta 1937 je očitno, da so prebivalci iz Dolenjega Suhadola imeli živahnejše stike z globalno družbo kot prebivalci vasi Ratež. Poleg živinorejskih proizvodov, poljskih pridelkov, svinj in perutnine, ki so jih prodajali v Novo mesto tako prebivalci vasi Ratež kot prebivalci vasi Dolenji Suhadol, so slednji trgovali še s sadjem, posebno s češnjami, ki so jih prek Brežic izvažali tudi na Hrvaško, v Dalmacijo in na Dunaj. Trgovali so tudi z lesom (Krajevni leksikon Dravske banovine 1937: 496). To je še toliko bolj presenetljivo, ker "vas Ratež stoji na zelo rodovitnem polju ob državni cesti Novo mesto - Brežice, medtem ko je Dolenji Suhadol gručasta vas na kamnitem, zelo vrtačastem in bregovitem svetu" (Krajevni leksikon Dravske banovine 1937: 496). Socialna struktura pa je bila v Dolenjem Suhadolu nekoliko boljša. Tako ni nujno, da je višje ležeča vas hkrati tudi bolj zaostala od nižje ležeče vasi, kar je splošno razširjeno mnenje. V našem primeru to potrjuje še delež strokovne porodne pomoči, ki je bil v Dolenjem Suhadolu že v drugem petletju (1845 - 1849) višji od deleža v vasi Ratež. V pojasnilo je treba povedati še, da ni opaziti nekih večjih razlik v načinu življenja med spodnjim in srednjim Podgorjem.

VIRI

BABIŠKI VESTNIK: 1929-1940, Ljubljana.

GAZVODA, Marjeta: Porodni izkaz za 1. in 2. polletje 1937, ZAL - Enota za Dolenjsko in Belo krajino.

GORNIK, Marija: Porodni izkaz za 1. in 2. polletje 1937, ZAL - Enota za Dolenjsko in Belo krajino. LETNO poročilo o zdravstvenih prilikah na teritoriju sreza Novo mesto za leto 1936, Novo mesto 1937. ZAL - Enota za Dolenjsko in Novo mesto.

LETNO poročilo o zdravstvenih prilikah na teritoriju sreza Novo mesto za leto 1937, Novo mesto 1938. ZAL - Enota za Dolenjsko in Novo mesto.

LETNO poročilo o zdravstvenih prilikah na teritoriju sreza Novo mesto za leto 1938, Novo mesto 1939. ZAL - Enota za Dolenjsko in Novo mesto.

LEKSIKON občin za Kranjsko izdelan po rezultatih popisa ljudstva dne 31. grudna 1900, 1906, Dunaj.

284 KRAJEVNI leksikon Dravske banovine, 1937, Ljubljana.

MRLIŠKA matična knjiga, 1893 - 1944, Velike Brusnice.

POROČNA matična knjiga, 1848 - 1914, 1915 - 1946, Velike Brusnice.

ROJSTNA matična knjiga, 1840 - 1874, Velike Brusnice.

ROJSTNA matična knjiga, 1875 - 1901, Velike Brusnice.

ROJSTNA matična knjiga, 1902 - 1945, Velike Brusnice.

ROŽMAN, I., 1995-1997 : Terenski zapisi.

LITERATURA

BLAZNIK, P., 1979: Etnografski pobirki iz loških deželskosodnih protokolov 17. stoletja. V: Traditiones 5/6, Ljubljana, str. 55-58.

BOGATAJ, J., 1973: Iz ljudske medicine na Dolenjskem. V: Zgodovinski oris zdravstva na Dolenjskem. Knjižica zdravstvenega vestnika, zv. 1, Ljubljana, str. 26-43.

BORISOV, P., 1995: Ginekologija na Slovenskem od začetkov do leta 1980, Ljubljana.

ČERNIČ, M., 1988: Procesi spreminjanja družine od 15. do 19. stoletja. V: Zgodovinski časopis 42/4, Ljubljana, str. 543-554.

ČERNIČ-ISTENIČ, M., 1994: Rodnost v Sloveniji, Ljubljana.

DOBOVŠEK, M. et al, 1962: Rast prebivalstva Novomeške pokrajine po letu 1869. V: Dolenjska zemlja in ljudje, Novo mesto, str. 162-174.

DÓMÓTÓR, T., 1981: Volksglaube und Aberglaube der Ungarn, Budapest, str. 149-159.

GIDDENS, A., 1989 : Nova pravila sociološke metode, Ljubljana.

HEINSOHN, G., STEIGER, O., 1993 : Uničenje modrih žensk. Prispevki k teoriji in zgodovini prebivalstva in otroštva, Ljubljana.

HELSTI, H., 1994: From taboo breakers to toiler mothers. The stories of lone mothers in the folklore of Finnish countrywomen. V: Ethnologia Fennica 22, Helsinki, str. 6-12.

HORY, L., 1989: Vse visi na popkovini, Maribor.

HORNER, M., 1994: Aus dem Leben einer Hebamme, Wien - Köln - Weimar.

HUDALES, J., 1997: Od zibeli do groba, Ljubljana.

JERŠIČ, M., 1974: Zdravje na Kranjskem v letih 1881-1890. V: Prvi demografski simpozij na Slovenskem, Ljubljana, str. 97-141.

KREMENŠEK, S., 1978: Družbeni temelji razvoja slovenske etnološke misli. V: Pogledi na etnologijo, Ljubljana, str. 9-65.

KREMENŠEK, S., 1973: Matične in druge knjige kot vir za etnološko proučevanje. V: Etnološki pregled 11, Beograd, str. 99-103.

KUHAR, B., 1972: Šege od rojstva do smrti. V: Odmirajoči stari svet vasi, Ljubljana, str. 180-186.

KURET, N., 1978: O šegi in njeni spremenljivosti. V: Pogledi na etnologijo, Ljubljana, str. 309-330.

- KURET, N., 1974: Navada in šega. V: Traditiones 3, Ljubljana, str. 69-80.
- KURET, N., 1985: Slovensko štajersko pred marčno revolucijo 1848. Topografski podatki po odgovorih na vprašalnice nadvojvode Janeza (1818) in Georga Götha (1842). V: Gradivo za narodopisje Slovencev 3, Prvi del, 1. snopič, Ljubljana.
- KURET, N., 1987: Slovensko štajersko pred marčno revolucijo 1848. Topografski podatki po odgovorih na vprašalnice nadvojvode Janeza (1818) in Georga Götha (1842). V: Gradivo za narodopisje Slovencev 3, Prvi del, 2. snopič, Ljubljana.
- LAVRIČ, V., 1953 : 200 let ljubljanske babiške šole (1753 - 1953), Ljubljana.
- MAKAROVIČ, M., 1986: Črna in Črnjani, Ljubljana.
- MAKAROVIČ, M., 1982: Strojna in Strojanci, Ljubljana.
- MAKAROVIČ, M., 1985: Predgrad in Predgrajci, Ljubljana.
- MAKAROVIČ, M., 1988-1990: Zdravstvena kultura agrarnega prebivalstva v 19. stoletju. V: Slovenski etnograf 33-34, Ljubljana, str. 482-528.
- MENDRAS, H., 1986: Seljačka društva, Ljubljana.
- MLINAR, Z., 1973: Sociologija lokalnih skupnosti, Ljubljana.
- MÖDERNDORFER, V., 1964: Ljudska medicina pri Slovencih, Ljubljana.
- NOVAK, V., 1960: Od rojstva do smrti. V: Slovenska ljudska kultura, Ljubljana, str. 178-183.
- OREL, B., 1944: Slovenski ljudski običaji. V: Narodopisje Slovencev I, Ljubljana, str. 265-275.
- PAHOR, Š., 1981: Etnološka topografija slovenskega etičnega ozemlja občina Novo mesto. Izbrani kraj Gabrje. Seminarska naloga na OEIKA FF. Tipkopis.
- PILETIČ, R., 1960: Novomeško Podgorje. V: Geografski obzornik 7/1-2, Ljubljana, str. 9-18.
- PIRC, I., PIRC, B., 1937: Zdravje v Sloveniji. Prva knjiga, Ljubljana.
- ROŽENBERGAR, T., 1986: Etnološka topografija slovenskega etičnega ozemlja občina Novo mesto. Izbrani kraj Birčna vas. Seminarska naloga na OEIKA FF. Tipkopis.
- ROŽMAN, I., 1993: Priprave na etnološki mladinski tabor v Šentjanžu in Bilčovsu na avstrijskem Koroškem. V: Glasnik Slovenskega etnološkega društva 33/3-4, Ljubljana.
- ROŽMAN, I., 1992: Magijski in religiozni tabu. Diplomaska naloga na Oddelku za sociologijo FF. Tipkopis.
- SCHERZER, R., 1988: Hebammen. Weise Frauen oder Technikerinnen? Zum Wandel eines Berufsbildes, Frankfurt am Main.
- ŠARF, F., 1979: Porod in nega dojenčka v luči socialno-higienskih razmer. V: Traditiones 5-6, Ljubljana, str. 345-351.
- ŠTAUDOHAR, M., 1995: Spomini poljanske babice, Črnomelj.
- WEBER-KELLERMAN, I., 1984: Die Sprache der Bräuche. V: Zeitschrift für Volkskunde 80/1, Stuttgart, str. 23-29.
- ZUPANČIČ, D., 1960: Ljudsko življenje v Podgorju. V: Geografski obzornik 7/1-2, Ljubljana, str. 18-22.
- ZWITTER, F., 1936: Prebivalstvo na Slovenskem od 18. stoletja do današnjih dni, Ljubljana.

BESEDA O AVTORICI

Irena Rožman, etnologinja, mlada raziskovalka na Oddelku za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete v Ljubljani. Ukvarja se s problematiko kulture rojstva in smrti ter družinskega in spolnega življenja v vaških skupnostih v 19. stoletju in v prvi polovici 20. stoletja z vidika socialne in duhovne kulture.

ABOUT THE AUTHOR

Irena Rožman, ethnologist is a junior researcher at the Department of Ethnology and Cultural Anthropology of the Faculty of Arts in Ljubljana. Her work focuses on issues related to the culture of birth and death, family and sexual life in village communities in the 19th century and in the first half of the 20th century from the point of view of social and spiritual culture.

SUMMARY

HISTORICAL OUTLINE OF MIDWIFERY IN SLOVENIA AND MATERNITY CARE IN THE PARISH OF VELIKE BRUSNICE IN DOLENJSKO FROM 1840 TO 1945

Böhme divides the historical development of midwifery - including the nature of maternity care and knowledge of obstetrics - into four successive stages: maternity care as a form of mutual assistance among women, maternity care as an official responsibility or profession, maternity care of the traditional age and modern maternity care (Böhme 1980, quoted from Scherzer 1988: 22). This model can be used for the research on the history of midwifery and maternity care not only in Slovenia, but probably in all Central and West-European countries. A comparison between the history of midwifery in the dominant culture in Germany and in the former Austro-Hungarian provinces - in our case Carniolia and Styria - shows a surprisingly similar development. Written documents and oral records exist which confirm that professional midwifery was introduced to village communities very late; in some places earlier, in other later. From this aspect the task of historical ethnology is to study the dissimilarities between the development of maternity care in the village environment from that of maternity care in the dominant culture, differences that can be traced through legislation on health care and midwifery. In this sense I focused on the following issues: how often was a birth assisted by a qualified midwife; how often by an unqualified midwife, in which villages was professional midwifery more common; in which less and for what reasons: when did professional maternity care become common in individual villages and why. I was also interested in the kind of unqualified maternity care which tells us whether the midwife was a relative or an unqualified village midwife. Our analysis of maternity care in the parish of Velike Brusnice shows that the share of qualified maternity care depended on a series of social factors. Firstly on the characteristics of the village community, determined by a number of parameters, e.g. geographical, economic, social and demographic ones.

Traditional village communities exposed to homogenous influences are characterised by maternity care carried out predominantly by unqualified midwives and their activity is deeply rooted in the spiritual life of women. Traditional village communities exposed to heterogeneous influences, on the other hand, are characterised by the fact that professional maternity care at first spread gradually, but prevailed after some ten to fifteen years. Furthermore, the share of qualified maternity care depended on the degree of tolerance of the dominant culture towards the particularities of village communities, an attitude which was reflected in the inefficient repression of quack midwives. The legislative demands for obligatory professional maternity care were unrealistic because of the actual living conditions of the village population, the prevailing ignorance, the low standard of living, the inadequate social status of qualified midwives, the malfunction or absence of public health services, the inadequate geographical spread of doctors and midwives and, last but not least, because unqualified midwives were so firmly rooted in the minds of people due to the association qualified midwife - pathological birth and unqualified midwives - normal birth. Thus a social structure was established with social, psychological as well as economic factors which actually favoured quack midwifery.

RESUME

PRESENTATION HISTORIQUE DE L'OBSTETRIQUE ET DE L'AIDE A L'ACCOUCHEMENT EN SLOVENIE DANS LA PAROISSE DE VELIKE BRUSNICE, EN BASSE CARNIOLE, ENTRE 1840 ET 1945

Böhme a divisé l'évolution historique de l'obstétrique - de même que la nature de l'aide à l'accouchement et des connaissances obstétricales - en quatre étapes successives: aide à l'accouchement sous la forme d'une aide réciproque entre femmes, aide à l'accouchement en tant que devoir, ou profession, aide à l'accouchement traditionnelle et enfin, aide à l'accouchement contemporaine (Böhme 1980, cit. d'après Scherzer 1988: 22). On peut introduire dans ce modèle non seulement les recherches portant sur l'histoire de l'obstétrique en Slovénie, mais aussi celles de tous les pays de l'Europe centrale et occidentale. Si l'on considère la culture dominante, la comparaison de l'histoire de l'obstétrique en Allemagne et de celle des ex-pays de l'empire Austro-Hongrois - en Slovénie la Haute Carniole et la Carinthie - présente des similitudes incroyables dans leurs développements. Il existe des témoignages écrits et oraux qui signalent que l'aide professionnelle à l'enfantement s'est développée très tardivement à la campagne: un peu plus tôt dans certaines communautés villageoises et un peu plus tard dans d'autres. De ce point de vue, l'objectif de l'ethnologie historique est

d'examiner les écarts entre le développement de l'obstétrique à la campagne et celui-ci de la culture dominante, développement que l'on peut suivre grâce aux lois concernant la santé publique et l'obstétrique. Ainsi, je me suis posé les questions suivantes: Combien de fois une sage-femme agréée et combien de fois celle non-agrèée a-t-elle aidé à accoucher? Dans quels villages l'aide professionnelle à l'accouchement était-elle le plus répandue? Et dans ces villages où elle était moins répandue, quelle était la raison? Quand a-t-on commencé à introduire l'assistance professionnelle à l'enfantement dans les villages particuliers et pourquoi? Je m'intéressais également à toutes sortes de sources accessoires qui auraient pu permettre de savoir si l'accoucheuse était une parente ou une sage-femme locale non-agrèée? L'analyse de l'aide à l'accouchement dans la paroisse de Velike Brusnice a montré que la diffusion de l'aide professionnelle à l'accouchement dépendait de différents facteurs sociaux, tel que le caractère de la communauté villageoise, lui-même défini par des paramètres géographiques, économiques, sociaux et démographiques. Dans les communautés villageoises traditionnelles où se mêlaient des influences homogènes, les sages-femmes non-agrèées prévalaient, cette manière d'accoucher étant profondément ancrée dans la conscience féminine. En ce qui concerne les communautés villageoises traditionnelles où s'exerçaient les influences hétérogènes, l'aide professionnelle à l'accouchement s'établissait progressivement au début, pour prédominer au bout de dix ou quinze ans. Le degré d'aide professionnelle à l'enfantement dépendait également de la tolérance de la culture dominante aux particularités des communautés villageoises, qui se manifestait dans l'inefficacité de la répression du charlatanisme obstétrical. L'assistance professionnelle à l'accouchement, exigée par les lois médicales, se heurtait aux conditions de vie de la population rurale, à l'ignorance, à la faiblesse du niveau de vie, aux mauvaises conditions sociales des sages-femmes agréées, à la désorganisation du service médical publique, à l'insuffisance et à la mauvaise répartition de médecins et des obstétriciennes, et surtout, à la croyance populaire pour laquelle les sages-femmes agréées étaient synonymes d'accouchements difficiles. Ainsi, s'est mise en place une structure sociale dans laquelle les facteurs socio-psychologiques et économiques ont favorisé le charlatanisme obstétrical.

"MAMA ME JE S POLICIJO GNALA NAZAJ, KO SEM DOBILA SINA"

ali

O nezakonskih otrocih in njihovih starših
na Koroškem v 19. in prvi polovici 20. stoletja

Mojca Ramšak

289

IZVLEČEK

Avtorica na podlagi obdelanih in objavljenih zapisnikov duš z avstrijske in slovenske Koroške, ki sta jih obdelala predvsem etnologinja Marija Makarovič in socialni zgodovinar Michael Mitterauer (in drugi, ne tako temeljiti avtorji), ter na podlagi izsekov 76 življenjskih zgodb iz zbirke petih knjig Tako smo živeli, Življenjepisi koroških Slovencev, analizira fenomen izjemno visokega odstotka nezakonskih rojstev v prejšnjem in v 20. stoletju. Pri tem življenjske zgodbe služijo kot nepogrešljivo kvalitativni dopolnilni vir, kjer pripovedovalci na subjektiven način zrejo na vzroke in posledice svoje ali tuje nedovoljene ljubezni. Zunanji vzroki za število nezakonskih otrok - ki varira med 40 in več kot 60 odstotki v različnih delih Koroške in predstavlja najvišji odstotek sploh od vseh slovenskih pokrajin - se izkažejo za odločilne. Tu so pomembne predvsem posestne razmere in dedovanje, pogoji dela in vloga kmečkih poslov, vplivi verskih faktorjev, sorodstvena razmerja in oblika družine, snubitev in pomen devištva, splošna zdravstvena ter spolna razgledanost.

ABSTRACT

The article is based on edited and published records of souls from Austrian and Slovene Carinthia, edited in particular by ethnologist Marija Makarovič and social historian Michael Mitterauer (as well as by other, less thorough authors), and on life-stories taken from a collection of five books entitled "That's how we lived, the biographies of the Carinthian Slovenes". The article analyses the phenomenon of the particularly high percentage of illegitimate births in the 19th and 20th centuries. The life-stories are indispensable qualitative complementary sources in which the narrators reflect from a subjective point of view on the causes and consequences of their own forbidden love or that of others. External causes for the number of illegitimate children - the percentages vary from 40 to 60 per cent in different parts of Carinthia and are the highest percentage of all Slovene provinces - proved to have a decisive impact. Among them prevail property conditions and heritage customs, labour conditions and the status of farm-hands, the influence of religious factors, family relationships and family units, courting customs and the importance of virginity, general health and sex education.

VIRI

290

Koroška je imela vse 19. stoletje največ nezakonskih rojstev med vsemi avstrijskimi deželami. Na primer leta 1880 je bil tako rekoč vsak drugi koroški otrok nezakonski. Medtem ko je bilo avstrijsko povprečje 14,99 %, je bilo na Koroškem leta 1890 kar 44,48 % nezakonskih otrok. V okrajih, kjer so prevladovala zelo velika posestva, se je delež nezakonskih otrok povzpел krepko čez polovico. Veliko teh otrok so matere - dekleta takoj po porodu oddale v rejo starim materam ali drugim sorodnicam, ki zaradi starosti ali bolezni niso več prišle v poštev kot najemna kmečka delovna sila. Če pa so ostali pri materah, so večino časa preživeli sami doma, v varstvu drug drugega, ali pa so - redkeje - odhajali z njimi na dnino. Doma niso ostajali dolgo. Pri sedmih, osmih letih so veljali za dovolj stare, da si začnejo sami služiti za življenje. Odhajali so v bližnje ali daljne vasi za pastirje, pastirice ali pestrne, kar je bila najnižja stopnja na hierarhični lestvici kmečkih poslov. Za plačilo so dobili hrano, zasilno ležišče, enkrat na leto obleko in obutev.¹

Za 20. stoletje statistični podatki kažejo, da je bila v znani veliki ekonomski krizi v času od leta 1929 do 1933 v Evropi občutno povečana izvenzakonska nataliteta, ki je potem spet upadla. Čeprav zaenkrat še ni raziskav o vplivu ekonomske krize na pojav izvenzakonske natalitete, pa lahko domnevamo, da je gospodarska nestabilnost vplivala na nezakonsko rojevanje otrok. Nezaposleni so iskali zaposlitev in v veliko večji meri so se poskušali izogniti poroki.² Glavni viri za preučevanje nezakonskih rojstev so rojstne matične knjige, v statističnih popisih pa nezakonski otroci poslov niso posebej navedeni.³

Fenomen koroških nelegitimnih otrok pri kmečkih poslih je najbolje preučil dunajski socialni zgodovinar Michael Mitterauer.⁴ Po kategorizaciji zakonskih tipov po rezidenčnem vzorcu je po zapisnikih duš - družinskih knjigah (status animarum) iz druge polovice 18. in začetka 19. stoletja iz trinajstih far v dolinah rek Gline, Krke in Metnice (severozahodno od Celovca) ugotovil, da je bila Koroška poseben primer, kjer so poročeni hlapci in dekleta v veliki meri živeli ločeno in delali kot posli na različnih kmetijah. S proučevanjem zakonov poslov je naletel na problem ilegitimnosti otrok. Pokazalo se je, da se je v tistih predelih Koroške, kjer so poročeni posli živeli ločeno, pojavljal izredno visok delež nezakonskih otrok, ki je bil precej višji, kot drugod v Evropi. Da je med posli ogromno nezakonskih otrok, je ugotovila in statistično dokazala tudi Marija Makarovič v monografijah o Strojni, Črni in Selah, torej naseljih iz geografsko

¹ Alenka Puhar, Prvotno besedilo življenja. Oris zgodovine otroštva na Slovenskem v 19. stoletju. Zagreb 1982, str. 35, 36.

² Prim.: Milan Bosanac, Vanbračna porodica. Zagreb 1976, str. 167.

³ Marija Makarovič, Kmečki posli. Slovenski etnograf 33-34/1988-1990, str. 448.

⁴ Michael Mitterauer, Gesindeehen in ländlichen Gebieten Kärntens - ein Sonderfall historischer Familienbildung. Historisch-anthropologische Familienforschung. Fragestellungen und Zugangsweisen. Wien, Köln 1990, str. 233-256; Ledige Mütter: zur Geschichte illegitimer Geburten in Europa. München, Beck, 1983.

južnejše Koroške. Od tam tudi omemba podobnega podatka, a brez številčne navedbe iz krstnih knjig Polone Sketelj za naselje Globasnica.⁵ Sicer pa je bila Koroška v drugi polovici 19. stoletja na zadnjem mestu po številu porok med sedemnajstimi avstrijskimi deželami, Kranjska pa na štirinajstem.⁶

Za obdobje od leta 1850/51 do 1910 Mitterauer navaja, da je število nezakonskih otrok na Koroškem močno presegalo povprečje v drugih avstrijskih deželah in celo povprečje v ostalih evropskih državah. Tu povzemam njegov (za našo rabo skrčen) tabelarični pregled števila nezakonskih otrok v omenjenem obdobju. Na 100 živorojenih otrok odpadejo naslednji odstotki za nezakonske živorojene otroke za izbrane dežele habsburške monarhije:⁷

	1850/51	1857	1869	1880	1890	1900	1910
Koroška	33,92 %	40,88 %	47,20 %	46,34 %	44,17 %	46,78 %	37,02 %
Štajerska	23,67 %	27,24 %	29,96 %	25,42 %	25,13 %	23,54 %	24,06 %
Kranjska	7,07 %	10,30 %	10,84 %	8,13 %	7,84 %	6,39 %	6,36 %
Primorska	6,55 %	8,09 %	6,65 %	7,76 %	5,60 %	6,36 %	7,77 %
Dalmacija	3,19 %	3,21 %	3,39 %	13,01 %	3,43 %	4,20 %	3,87 %

Tabela prikazuje število nezakonskih otrok v izbranih avstrijskih deželah po Michaelu Mitterauerju.

Če pogledamo še primere rojevanja nezakonskih otrok na južnem Koroškem, se moramo opreti vsaj na tri etnološke pilotske študije Marije Makarovič. Ta je denimo za Sele pod Košuto v današnji Avstriji izračunala, da je bilo v letih 1791-1800, ko se je rodilo 320 otrok, med njimi le 5 (ali 1,5 %) nezakonskih. Največ nezakonskih se je rodilo med letoma 1921 in 1930: od 313 novorojenčkov je bilo 93 (ali 29,6 %) nezakonskih. Leta 1925 se je rodilo 14 nezakonskih otrok ali 40 % od skupnega števila 35 novorojenčkov. Med nezakonskimi materami so v 19. stoletju prevladovala kajžarske in gostaške hčere, kmečke hčere so bile izjeme. Tudi očetje nezakonskih otrok so bili pretežno iz vrst nekmečkega prebivalstva. V 20. stoletju so med nezakonskimi materami pogostejše navedene poleg kajžarskih tudi kmečke hčere.⁸

⁵ Polona Sketelj, Na stičišču dveh kultur. Med delovnim in prostim časom v Globasnici. Celovec, Ljubljana, Dunaj 1995, str. 62.

⁶ Alenka Puhar, Prvotno besedilo življenja. Oris zgodovine otroštva na Slovenskem v 19. stoletju. Zagreb 1982, str. 259.

⁷ Prim.: Birgit Bolognese-Leuchtenmüller, Bevölkerungsentwicklung und Berufsstruktur, Gesundheits- und Fürsorgewesen in Österreich 1750-1918. Materialien zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte 1/1977, tabela 44, str. 126. Cf.: Michael Mitterauer, Gesindeehen in ländlichen Gebieten Kärntens - ein Sonderfall historischer Familienbildung. Historisch-anthropologische Familienforschung. Fragestellungen und Zugangsweisen. Wien, Köln, 1990, str. 249. Ostale dežele, ki jih navaja tabela so: Avstrija južno od Ennsa, Avstrija severno od Ennsa, Salzburg, Tirolska s Predarlško, Češka, Moravska, Šlezija, Galicija in Bukovina.

⁸ Marija Makarovič, Sele in Selani. Narodopisna podoba ljudi in krajev pod Košuto. Celovec 1994, str. 72.

Za Strojno, ki je na meji s Podjuno, pa so navedeni naslednji podatki o številu nezakonskih rojstev na 1000 prebivalcev: 1761-1770/51 (5,1 %) nezakonskih rojstev, 1771-1780/17 (1,7 %), 1781-1790/59 (5,9 %), 1791-1800/86 (8,6 %), 1801-1810/192 (19,2 %), 1811-1820/309 (30,9 %), 1821-1830/280 (28 %), 1831-1840/324 (32,4 %), 1841-1850/396 (39,6 %), 1851-1860/170 (17 %), 1861-1870/382 (38,2 %), 1871-1880/310 (31 %), 1881-1891/372 (37,2 %), 1891-1900/398 (39,8 %), 1901-1910/214 (21,4 %), 1911-1920/311 (31,1 %), 1921-1930/303 (30,3 %), 1931-1940/202 (20,2 %), 1941-1950/333 (33,3 %), 1951-1960/412 (41,2 %), 1961-1970/119 (11,9 %).⁹ Vidimo, da je bil na Strojni skokovit porast nezakonskih otrok od leta 1800 naprej in da se največji porast števila nezakonskih otrok začne od dvajsetih let 19. stoletja, od 1861 do preloma stoletja pa ne pade pod 30 %. Do druge svetovne vojne doseže višek od leta 1911 naprej, ko število nezakonskih otrok spet preseže 30 %. Ti podatki vsekakor govorijo, da ne gre za redke in osamljene primere, pač pa potrjujejo pravilo o "koroškem sindromu". Zanimivo bi bilo izvedeti, zakaj se je število nezakonskih rojstev konec 18. in v začetku 19. stoletja povečalo za več kot 100 %. Takih sprememb verjetno ne moremo razlagati "samo" s splošnim propadom moralnih vrednot, kakor so želeli prikazati katoliški predstavniki cerkve,¹⁰ pač pa jih moramo iskati širše, predvsem pa v gospodarski podlagi, organizaciji dela, posestni pravici in zgodovinsko mentalitetnih vzrokih.

Za Črno so o nezakonskih rojstvih podatki vsaj od leta 1616. V obdobju 1719-1752 se je rodilo 33,50 % nezakonskih otrok, v obdobju 1784-1949 pa 20,51 %. Edino v letih 1812, 1824, 1827, 1829, 1874, 1891 in 1917 ni bilo nobenega nezakonskega rojstva. Večina nezakonskih mater je bila zaposlena kot delavke, nekaj pa je bilo tudi kajžarskih in kmečkih hčera in gostačk.¹¹

Za nezakonske otroke v Djekšah v letih od 1620 do 1732 je zbrala in obdelala podatke Christine Gigler in ugotovila, da je bilo njihovo število najvišje leta 1670 - 40%, najnižje pa leta 1732 - 11,1%.¹²

Iz delavskega okolja na Prevaljah piše o bridkosti nezakonskih mater leta 1927 Karel Doberšek.¹³ Tega leta naj bi bilo v Prevaljah od 309 šoloobveznih otrok 63 nezakonskih, za leto 1928 pa od 80 vpisanih otrok 17 nezakonskih novincev. Meni, da je "tolikšno število te dece povzročil propad industrije, vojna in obče življenjske razmere." Ob tem ošvrkne državo in cerkev, ki da bi "temelje za legitimno deco morali prevzeti tisti, ki vidijo v nezakonski materi še danes

⁹ Marija Makarovič, Strojna in Strojanci. Narodopisna podoba koroške hribovske vasi. Ljubljana 1982, str. 473. V odstotke preračunala M. R.

¹⁰ Npr. v stilu "Nesramno ženstvo in razbrzdano moštvo sta najemnika pekla" (Anton Martin Slomšek, Od sramežljivosti, Drobtnice 1851), ipd.

¹¹ Marija Makarovič, Ivan Modrej, Črna in Črnjani. Narodopisna podoba koroškega delavskega naselja do druge svetovne vojne. Črna 1986, str. 20, 21.

¹² Christine Gigler, Die Pfare St. Martin in Diex im 17. und 18. Jahrhundert. Diex. Sonnendorf auf der Saualpe. Von der mittelalterlichen Kirchenburg zur modernen Tourismusgemeinde. Ur. Robert Wlattnig. Celovec 1996, str. 93-94.

¹³ Vpliv socialnih razmer na razvoj otroka na Prevaljah. Ljubljana 1929, str. 49-50.

poosebljen greh. Narava ne vprašuje, kaj je po človeških zakonih legitimno in kaj ne, nravnost pa ne uspeva v siromaštvu. Ker je deca pač tu, je treba poskrbeti vsaj to, da bodo sodišča rigorozno izterjevala alimente. Samo za eno petino vseh gori omenjenih nezakonskih otrok dobivajo matere določene alimente." O usodi nezakonskih otrok govori brez statističnih podatkov, a nič manj prepričljivo: "Ti otroci, prepuščeni sami sebi, se dostikrat smrtno ponesrečijo; matere jih morajo ostaviti, da lahko gredo za svojim opraviлом. Kje naj vzamejo za varstvo svojih otrok varuhinje, ko mezda ne zadošča niti za hrano! Poleg tega pa so take matere prikrajšane, ako so delavke, tudi pri stanovanju." Odnos okolja do nezakonske matere v delavskem okolju se Doberški v poznih dvajsetih letih ne zdi obsojajoč, zdi se mu celo, da delavci take matere včasih pomilujejo. Zaradi te strpnosti, ki zraste iz težkih razmer, tudi med delavskimi otroki ni razlikovanja, česar pa ne trdi za kmečko okolje: "Enakopravnega se čuti nezakonsko dete v družbi ostalih otrok, česar navadno ne opazimo med otroki v docela kmečki okolici." Pri tem navaja tudi drastičen primer dekle, ki je služila pri posestniku in imela z njim otroka. Čeprav je bil kmet dvojni posetnik, ni niti enega posestva izročil odraslemu sinu, ker bi moral le-ta sicer plačati alimente. Tudi na dediščino ni dal nobenega predujema v ta namen. Mati je morala otroka sama oskrbovati in v najtežjih pogojih delati za življenje obeh.

293

O povezavi števila poslov in nezakonskih otrok na avstrijskem Koroškem je pisal tudi Luka Sienčnik. Pri tem omenja, da je v okraju Št. Vid,¹⁴ kjer so bila večinoma veleposestva s 50-60 posli, število nezakonskih otrok poraslo med leti 1865-74 celo na 60 %.¹⁵ Sprva se zdi, ne glede na visok odstotek nezakonskih rojstev otrok poslov drugod na Koroškem, da gre pri tem podatku vendarle za napako. Če je poročilo temeljilo na zapisnikih duš (kar pa ni nikjer omenjeno), je možno, da je poročevalec štel vse posle, ki so kdaj delali na kmetiji oziroma veleposestvu v tem obdobju. Praviloma v zapisnikih duš namreč ne piše, da je posel odšel na drugo delovno mesto, zapisniki beležijo samo njihove prihode. Tako bi napaka lahko nastala zaradi nepoznavanja tega dejstva in bi bili vsi posli, ki so kdaj delali na enem posestvu enostavno sešteti. Po drugi strani pa, če ne gre za napako (to bi pač morali preveriti v zapisnikih duš šentviške fare), moramo pomisliti, da posestva s toliko posli niso mogla biti kmečka, saj so največje kmetije na Koroškem imele največ do 20 poslov.¹⁶ Če niso bila kmečka, česar tudi Sienčnik ne trdi, so bila veleposestva grajska. In če pogledamo Št. Vid v Podjuni (v občini Velikovec), tega ne moremo potrditi. Iz virov pa vidimo, da je vojvodski grad v Št. Vidu ob Glini (do leta 1518 je bil tu sedež koroških vojvod) služil le kot arzenal, torej ni mogel imeti toliko poslov. Ostane nam še impozantna trdnjava na 160 metrov visoki skali Ostrovaica, kakih deset kilometrov vzhodneje,

¹⁴ Sienčnik ne omenja ali gre za Šentvid v Podjuni ali Šentvid na Glini, toda iz podatkov drugih avtorjev, ki sledijo, lahko sklepamo, da gre za Šentvid na Glini.

¹⁵ Luka Sienčnik, Umrljivost dojenčkov v Celovcu v letih 1865 do 1874. Zdravstveni vestnik, 46/1977, št. 2, str. 134.

¹⁶ Ustni vir Marije Makarovič.

ki je še danes zasebna last knežje družine Khevenhüller in v kateri je danes zbirka srednjeveškega orožja.¹⁷ Tu bi lahko živelo toliko poslov in se morda rodilo toliko nezakonskih otrok, kakor navaja Sienčnik. Toda ali lahko to dejstvo dvigne število rojstev nezakonskih otrok za celih dvajset odstotkov, za kolikor presegajo siceršnje koroško povprečje iz prejšnjega stoletja? Ali imamo še kak drug podatek o tem?

294

Poglejmo, kaj o Št. Vidu ob Glini govori že omenjeni Michael Mitterauer. Po pregledih zapisnikov duš v farah porečij rek Gline, Krke in Metnice je v pregledu nezakonskih rojstev v Evropi na prvem mestu z najvišjim odstotkom navedel prav okraj Št. Vid, kjer da je bilo med leti 1870-74 povprečno rojeno 68,1 % otrok izven zakona, v istem času pa v deželni mestu Celovec 68,9 %! V večih farah okrajev treh omenjenih koroških porečij pa je po podatkih iz krstnih knjig iz druge polovice 19. in začetka 20. stoletja naštel celo več kot 80 % evidentiranih nezakonskih rojstev! Tako je bila Koroška v tem pogledu očitno prava Jamajka Evrope.¹⁸ In omenjeni šentviški presežek "koroškega sindroma" je razrešena uganka, ki ga samo s pomočjo življenjepisov in drugih omenjenih etnoloških virov na to temo nismo mogli rešiti.

Luka Sienčnik pa na istem mestu navaja tudi podatke o veliki umrljivosti nezakonskih otrok na Koroškem. Pravi, da so v letih 1865 do 1874 za mesto Celovec izvedli točno statistiko o rojstvih, kakor tudi o umrljivosti otrok. V omenjenem desetletju je v teku prvega življenjskega leta umrlo najmanj 490 otrok več, kot jih umre v krajih z normalno umrljivostjo. Normalna umrljivost je pri dojenčkih tedaj znašala 20 % (avstrijsko povprečje), v Celovcu 30 %, torej za 10 % več. Teh 10 % je realno 50 otrok. Ker pa je v Celovcu umrlo 30 % otrok, je to na leto 150 mrtvih dojenčkov. Dojenčki, ki so tako zgodaj pomrli, so bili v veliki večini nezakonski otroci, v poletnih mesecih je na primer pomrlo petkrat toliko nezakonskih otrok za dizenterijo kot zaradi bolezni dihal. Nezakonske otroke so imela predvsem dekleta, ki so, kot v vseh mestih, prišla iz okolice. Ker je bil v tistem času Celovec sredi slovenskega ozemlja, so dekleta, ki so v Celovec prišla iskat službo, bila slovenska dekleta. Torej so bili tudi otroci, ki so v Celovcu tako zgodaj pomrli, večinoma otroci slovenskih mater. V Celovcu je torej vsako leto pomrlo blizu 150 slovenskih dojenčkov. Umrljivost dojenčkov je bila visoka tudi izven glavnega mesta; predvsem zaradi slabih higienskih razmer. To je nazorno tudi iz tega, da je naravni prirastek znašal samo 5,42 %, medtem ko je bil v državnem merilu 11,64 %.¹⁹ Tudi Marija Makarovič navaja območja, konkretno Strojno, kjer je bila umrljivost otrok poljedelskih delavcev, zlasti nezakonskih otrok dekel v 19. stoletju ena največjih.²⁰

¹⁷ Janko Zerzer, Po koroških poteh. Kulturno-zgodovinski turistični vodnik. Celovec 1997, str. 34-35.

¹⁸ Michael Mitterauer, Ledige Mütter. Zur Geschichte illegitimer Geburten in Europa. München 1983, str. 23.

¹⁹ Luka Sienčnik, Umrljivost dojenčkov v Celovcu v letih 1865 do 1874. Zdravstveni vestnik, 46/1977, št. 2, str. 133-134.

²⁰ Marija Makarovič, Strojna in Strojanci. Narodopisna podoba koroške hribovske vasi. Ljubljana 1982, str. 388.

ŽIVLJENJE NEZAKONSKIH MATER IN OTROK

Glede na fragmentarno proučenost nezakonskih rojstev na Koroškem v redkih etnoloških krajevnih raziskavah (Strojna, Sele, Črna) in glede na dosedanje neobjavljenost historično-demografskih statističnih podatkov za druge koroške občine pogledimo, kaj o nezakonskih otrocih iz prve tretjine 20. in zadnje četrtine 19. stoletja pripoveduje 76 življenjepisov iz knjižne zbirke *Tako smo živeli, življenjepisi koroških Slovencev 1-5 (1993-1997)*. Ti o nezakonskih otrocih poročajo za vse tri pokrajine Rož (z Gurami), Podjuno in Ziljo. Iz teh pričevanj lahko dobimo socialno, ekonomsko in deloma mentalitetno podobo ozadja rojevanja nezakonskih otrok.

295

	veliki kmet	srednji kmet	mali kmet	kajžar	delavec	najemnik, gostač, dninar, posli	obrniki	skupaj
št. nezak. otrok	1,2	4	1,1,2, 1,1	1	2	2	/	18
št. nezak. otrok pripov.	1	2	1	/	/	3	2	9

Tabela prikazuje število nezakonskih otrok družin 76 pripovedovalcev iz petih knjig *Tako smo živeli, Življenjepisi koroških Slovencev* (prva vrsta) in število nezakonskih otrok pripovedovalcev (druga vrsta). Nezakonski otroci (bratje in sestre pripovedovalcev ali pripovedovalci sami) so bili rojeni v 11 družinah (14,4 %), skupaj je bilo 18 nezakonskih otrok, največ v družinah malih kmetov. Največkrat je bil le po en nezakonski otrok (v šestih primerih), potem dva (v štirih primerih), v enem primeru pa so bili celo štirje.

Pripovedovalci so imeli (skupaj) 9 nezakonskih otrok. V petih primerih je bil soprog matere nezakonskega otroka drugi kot njegov oče - roditelj (dekla, služkinja - kuharica, učenka - stara 24 let, kmetica s srednje kmetije - 2x). Ena dekla in en mali kmet sta se kasneje poročila s partnerjem, s katerim sta imela nezakonskega otroka, en krojač je imel dva nezakonska otroka, vsakega z drugo žensko, poročil se je pa s tretjo. Iz tega sledi, da problema biološkega očetovstva - roditeljstva pri nezakonskih otrocih na Koroškem v prvi tretjini 20. stoletja očitno ne moremo zmeraj enačiti z "družbenim očetovstvom" po poroki.

Po tedanjih posvetnih in zlasti cerkvenih merilih naj bi bili spolni odnosi in otroci dovoljeni le poročenim ljudem. Zatorej so bili otroci v zakonu pričakovani in zaželeni, veljali so za božji blagoslov in dokaz plodnosti. Nezakonske otroke

kot vidne posledice kršitve moralnih pravil je okolica nestrpno ocenjevala. V splošnem je bila teža moralne kazni odvisna od stanu in premoženja kršitelja, a pri tem je bila brez izjeme ženska tista, ki je nosila pečat krivde.²¹

Najpogostejši razlogi za nezakonske ali tako imenovane *ledične* ali *lečne* *otroke* na Koroškem, vsaj kolikor se lahko poučimo iz življenjepisov, so bili mladostna nepremišljenost in splošna zdravstvena ter spolna nepoučenost, kasna predaja posestva na naslednika(e), še bolj pa pomanjkanje osnovnih pogojev, ki so onemogočali, da bi mlad par z otrokom zaživel skupaj. Pogosto sta partnerja z nezakonskim otrokom živela vsak na svojem domu ali pri kmetih, kjer je bil en ali oba posla, po več let, tudi desetletje ali več, tako da je otrok že hodil v šolo, preden je kdo v eni ali drugi hiši umrl ali se odselil. Otrok je bil v tem času najpogostejše pri materi ali babici, če je mati delala drugod. Šele ko se je doma spraznilo kakšno mesto, takrat sta nezakonska starša v hiši staršev mogla dobiti svoj prostor. Pa še tedaj ni bila sobica vedno samo njuna, ampak sta jo morala deliti z drugimi. Precej časa pa je lahko preteklo tudi do takrat, da sta bila sama gospodarsko zmožna ustvariti si lasten dom. Vse to je povzročalo dodatne težave, saj se partnerja največkrat nista imela niti priložnosti dobro spoznati in se navaditi drug na drugega. Slednje je bilo običajno tudi v družinah z zakonskimi otroki, saj so se ljudje poročali tja do druge svetovne vojne bolj zaradi gospodarske koristi kakor iz ljubezni. Ta vedenjska in gospodarska dimenzija učinkuje, kot to imenuje dunajski statistik in sociolog Reiterer, kot tradicionalizem "popolne hiše". To je življenjska oblika iz zgodnjega novega veka, v kateri je gospodinjstvo (tam imenovano familia) še multifunkcionalno: ni samo potrošna in življenjska enota, ampak predvsem gospodarska enota.²² Koroška je bila tudi še v prvi polovici 20. stoletja pretežno agrarna dežela. Ženiti se je mogel le gospodar, ker drugi niso imeli možnosti, da bi preživljali družino. Tudi dekleta se na "prosto roko", kakor se je reklo, niso hotela močiti.

"Pri štiriindvajsetih letih, to je bilo leta 1938, sem pa že dobila poba in nisem več igrala (v društveni gledališki skupini). Poročila sem se šele s štiridesetimi leti, leta 1954, ko je moj pob imel že šestnajst let. Prej se nisem in nisem mogla poročiti. Moj mož je imel še eno ledično hčerko, ki je bila rojena 1929. leta in je živela pri mami. Imel je še tri sestre pa brata, in ena sestra je že imela poba. Ko sem jaz prišla k njim, jih je bilo še deset na kupu. Pred tem nisva nikoli skupaj živela. Bila sem doma pri starših." (1914, Kajzaza, Rož)²³

"Starša sta se poročila leta 1930. Bili smo štirje otroci, jaz, rojena 1920, Ana, rojena 1915, Johana, rojena 1924 in brat Anton, rojen 1929. Do poroke staršev smo otroci imeli družinsko ime po mami. Oče je živel že pri nas v Plešerki in hodil vsak dan

²¹ Janja Žagar, Vrata kroga. O rojstvu in zgodnjem otroštvu na Slovenskem. Ljubljana, 1997, str. 3, 5.

²² Albert F. Reiterer, Kärntner Slowenen: Minderheit oder Elite? Neuere Tendenzen der ethnischen Arbeitsteilung. Celovec 1996, str. 251.

²³ Pripovedovalka o svojem in moževem nezakonskem otroku. TSŽ 5, ŽKS. Ur. Marija Makarovič. Celovec 1997, str. 80.

na delo, bil je izučen tesar. Šele ko je ded predal posestvo moji mami, sta se starša poročila. Od tistega časa oče ni več hodil na delo, temveč se je ukvarjal s kmetovanjem." (1920, Plešerka, Rož)²⁴

"Mama je služila na več krajih. Spoznala je mladega uradnika s pošte. Z njim je imela enega sina. Po porodu je dala otroka njegovim staršem. Ker ni naredil resnice, da bi se poročila, je čez leto dni vzela otroka in šla domov. Potočila je veliko solz, a z močno voljo in božjo pomočjo je tudi to prestala. /.../ Nekaj časa je bila z otrokom pri starših. Potem je otroka pustila pri mami in sestri Neži, ki je gospodarila na domu (oče je medtem že umrl), in šla služiti v Maribor k neki boljši nemški družini. /.../ Čez čas pa je pisala sestra: "Ali prideš in prevzameš bajto in otroka ali pa bom prodala bajto z materjo vred." Mama se je po takem čudnem predlogu vrnila domov. Prevzela je bajto. Nekaj časa je sama rinila naprej. Potem se je sprijaznila s sosedovim Francem z manjše kmetije." (1917, Srednja vas, Podjuna)²⁵

297

"Moja mati me je rodila kot samska kmečka hči. Moj oče, tudi sin kmeta, je bil ravno v prvi svetovni vojni ujet do leta 1920 v Italiji; tam je dobil neozdravljivo bolezen tuberkulozo. Nekaj let je bil gozdni delavec, nato pa se mu je posrečilo dokazati, da je njegova bolezen posledica ujetništva, in je tako dobil penzijo kot vojni invalid. S penzijo se je mogel poročiti prav na dan mojega vstopa v šolo. Spominjam se, da me je med odmorom učitelj dražil, ko se je slišala godba iz bližnje gostilne od poroke mojih staršev. Na Metlovi sta si kupila na obroke leseno kajžo s kuhinjo in eno sobo. Ker sta pričakovala že četrtega otroka, sem jaz ostal pri starih starših na kmetiji. /.../ Vsi so bili zelo zaposleni in jaz sem bil kot otrok sam sebi prepuščen." (1923, Humče, Podjuna)²⁶

Nezakonske otroke so deklet pogosto dajale bodisi v rejo, kmečki pa so največkrat ostali pri starih starših ali drugih sorodnikih, dokler se oče in mati nista poročila in zaživela na svojem. Nekateri matere z več zakonskimi otroki, predvsem deklet, pa so otroke v starosti od šestih do desetih let dale za pastirje oziroma pestrne in kasneje za hlapce h kmetom. Marsikatera otroka ni videla nikoli več. Niso bili redki otroci, ki so pri starih starših ostali še potem kot mlada delovna moč, vse to pa je vplivalo na kvaliteto odnosov v družini. Marija Makarovič za Strojno denimo navaja primer leta 1899 rojene nezakonske hčere matere, ki je z istim moškim imela štiri nezakonske otroke in jih je oddala kot rejence - pastirje po kmetijah, ko so nekoliko odrasli, pa so se udinjali kot hlapci ali deklet.²⁷ Nekateri otroci, ki nikoli niso mogli živeti s starši, so svoj status pankrta občutili kot travmo, ki jih je spremljala večino življenja. Otroci, ki niso odrasčali pri starših, so se od njih boleče odtujili, trpele pa so tudi matere, ki niso mogle redno obiskovati otrok, ker so delale in živele v drugem kraju ali ker niso imele denarja za pot.

²⁴ Pripovedovalka o nezakonskih otrokih doma. TSŽ 4, ŽKS. Ur. Marija Makarovič. Celovec 1996, str. 52.

²⁵ Pripovedovalka o nezakonskem bratu. TSŽ 5, ŽKS. Ur. Marija Makarovič. Celovec 1997, str. 86.

²⁶ Pripovedovalec o sebi kot nezakonskem otroku. TSŽ 4, ŽKS. Ur. Marija Makarovič. Celovec 1996, str. 98.

²⁷ Marija Makarovič, Strojna in Strojanci. Narodopisna podoba koroške hribovske vasi. Ljubljana 1982, str. 60.

Tudi v 20. stoletju ni bilo redko, da so pankrtom matere v ihti želele kar smrt, kakor npr. opisuje za leto 1925 v Beli pri Železni Kapli rojena Ludmilla Misotič v svojem, v knjigi objavljenem življenjepisu, ki je v nemščini izšel pri dunajski knjižni zbirki *Damit es nicht verlorengelht...*, nad katero bdita že omenjani Michael Mitterauer in Peter Paul Kloss. V prvem poglavju "...der Bankert soll sterben..." ("Pankrt naj kar crkne") opisuje, kako je nezakonsko mater njena lastna mati vrgla na cesto. Njen brat ji je našel delo dekile, a ker je izgubila mleko zaradi zamašene mlečne žleze, za zdravnika pa ni imela denarja, je otrok fizično vedno bolj slabel. Ko je naposled stric hotel poskrbeti za dojenčka, mu je mati zabrusila, da ji je vseeno, da zaradi nje naj kar crkne, saj ga tako in tako ni želela.²⁸ Koliko takih, od mater zavrženih nezakonskih otrok je bilo na Koroškem, ne bomo nikoli dognali. Vsekakor pripovedovalci iz zbirke *Tako smo živeli* niti enkrat ne omenjajo takih ekstremnih primerov usod nezakonskih otrok.

"Oče je bil pehtar - štantman. Bil sem nezakonski otrok, moj očim je bil kmet. Mama je bila gospodinja. Se je pri mojih treh letih poročila. /.../ Tudi moj ded je bil nezakonski otrok, rojen 1840 v Komendi. Mati ga je dala v rejo. Sama je služila v Ljubljani. Pri sedmih letih je rednica umrla. Prišel je krošnjar in rekel, take fante radi vzamejo po hišah, in je šel na Koroško z njim. /.../ Težko sem doživljal otroštvo. Imel sem občutek, da sem napoti očimu, ker sem bil nezakonski. Zato sem že kot mlad fant sklenil, da če bi kdaj z mano kakšno dekile zanosilo, je ne bi pustil." (1909, Sp. Rute, Rož)²⁹

"Rodil sem se leta 1908 v Škofičah in odrasčal pri starih starših. Ko je moja mati rodila drugega sina, se je oče z njo poročil (leta 1909) in preselili so se v Ribnico. Pogosto sem jih obiskoval in pazil mlajše sestre in brate. Večinoma pa sem delal na kmetiji pri starih starših v Škofičah. /.../ Brat Franci in jaz sva zrasla pri starih starših. Potrebovali so naju, ker je bila haužinja." (1908, Škofiče, Rož)³⁰

"V Rogajah je služila dekila pri nekem kmetu. Imela je dva ledična poba. Poba sta doraščala in potrebovala vedno več hrane. Nekoč je enega od sinov peljala v Celovec na jarmak, ker je slišala, da tjakaj prihajajo veliki kmetje iz Podjune. Enega izmed njih je vprašala, če potrebuje njenega poba. Pritrdil ji je in ga odpeljal s seboj. Ta mama potem ni nikoli več videla tega sina." (1918, Brnca, Zilja)³¹

"Na našem domu je bila dekila, ki je imela tri nezakonske otroke. Dva sta služila že za pastirja s sedmimi leti, zadnjega petletnega je imela pri sebi. Te ženske so bile zelo zlorabljanke. So jih gospodarji še poleg svoje žene imeli."³² (1909, Sp. Rute, Rož)

"Sin Milan je ostal pri starših, ker so ga imeli tako radi, da mi ga niso več zraven

²⁸ Ludmilla Misotič, *Die Grenzgängerin. Ein Leben zwischen Österreich und Slowenien*. (Uredila, priredila in uvod napisala Marija Wakounig) Wien, Köln, Weimar 1992, str. 15-20.

²⁹ Pripovedovalec o sebi in o svojem dedu, ki sta bila oba nezakonska otroka. TSŽ 1, ŽKS. Ur. Marija Makarovič. Celovec - Tinje KKZ 1993, str. 109-110.

³⁰ Pripovedovalec o sebi in bratu, nezakonskih otrokih. TSŽ 5, ŽKS. Ur. Marija Makarovič. Celovec 1997, str. 34.

³¹ Pripovedovalka o dekli, ki je oddala enega od nezakonskih sinov za hlapca. TSŽ 4, ŽKS. Ur. Marija Makarovič. Celovec 1996, str. 40.

³² Pripovedovalec o zlorabljenih deklah. TSŽ 1, ŽKS. Ur. Marija Makarovič. Celovec - Tinje 1993, str. 110.

dali. Takrat je bil star približno štirinajst let. Nisem si znala pomagati in nisem se upala kregati. Še potem, ko je bil že velik, me je spraševal, zakaj ga nisem zravno vzela. Tolažila sem ga, da so ga tam glih tako radi imeli in da je bil glih tako moj. To sem govorila, težko mi je bilo pa tako... Še moj mož mu je vedno rekel: "Milan, saj veš, da si naš, da te imamo radi." Mož je bil zelo dober, tako da tega ne morem pozabiti. Žal mi je, da Milana takrat nisem odpeljala s seboj. Ampak bili so taki časi, ko nisi smel veliko govoriti. Potem se je pa zgodilo, da je hodil Milan vsak dan peš v šolo. Mimo mojega okna je hodil, jaz pa sem ga skozi okno gledala. Vedno sem jokala, on pa mi je pomahal v pozdrav. Včasih sem mu dala kaj za v šolo, za malico." (1914, Replje, Podjuna)³³

"V Podkloštru sem služila na kmetiji (leta 1934). Na mesec sem dobila dvajset šilingov. Ves denar sem dala materi, ker je bil otrok pri njej. Nisem imela niti toliko denarja, da bi šla otroka obiskat." (1913, Kokje, Podjuna)³⁴

299

Nekaterim nezakonskim otrokom naj bi na Slovenskem dajali nenavadna imena, s katerimi so bili še bolj zaznamovani. Nikakor naj ne bi smeli dobiti imena po svetnikih, kvečjemu po starših ali drugih sorodnikih. Imena so delili v skladu s skrbno varovano tradicijo. Konvencija poimenovanja na Koroškem je zahtevala, da starši izberejo ime na podlagi drugih družinskih imen ali svetnikov v koledarju, s čimer so med drugim označili, da otrok pripada družini, oziroma so želeli poudariti pomembnost družine in spoštovanje njene avtoritete. Tako so prvorojence imenovali po starših, kasnejše otroke pa po botrih ali svetnikih, na dan katerih so bili rojeni ali krščeni. Vrsta svetnikov in svetnic je bila izločena oziroma prihranjena za nezakonske otroke, ki jih je bilo treba po mnenju katoliške cerkve stigmatizirati z imenom, in s krstom so poudarjali njihovo nezaželenost. S poimenovanjem so nezakonskega otroka vpeljali v skupnost, ga priznali kot njenega legitimnega člana, ime pa mu je določilo identiteto, ki je bila v nasprotju z moralnimi interesi skupnosti. Toda ker je bil "koroški sindrom" nezakonskih otrok tako zelo pogost, da ni bil več izjemen, so pri dajanju nenavadnih imen tudi nekoliko popuščali. O tem pričajo življenjepisi. Imena nezakonskih otrok, ki jih omenjajo od preloma stoletja do sredine štiridesetih let, so: Ana, Anton, Barbara, Folti (Valentin), Franc(i) (2x), Herman, Herta, Hubert, Janko, Johana, Justina, Kristina, Lizi (Elizabeta), Marija (2x), Martin, Milan, Polde, Rozalija, Rudi, Terezija. Marija Makarovič, na podlagi natančnejše pregledanih priimkov nezakonskih otrok dekel iz šestih župnij - dve od njih sta koroški (Črna, Kozje, Bohinjska Bistrica, Koprivnik, Stari trg ob Kolpi, Strojna) celo meni, da je bilo zaznamovanje z nenavadnimi imeni v 19. stoletju bolj pogosto v literarnih delih kot v resnici.³⁵ V naslednjem življenjepisnem pričevanju zaslutimo odklonilen odnos vaškega župnika do nezakonskega otroka. Župnik mu namreč ni hotel

³³ Pripovedovalka o nezakonskem sinu, ki je ostal pri njenih starših. TSŽ 2, ŽKS. Ur. Marija Makarovič. Celovec 1994, str. 87-88.

³⁴ Pripovedovalka o nezakonskem otroku, ki ga ni mogla obiskovati. TSŽ 4, ŽKS. Ur. Marija Makarovič. Celovec 1996, str. 16.

³⁵ Marija Makarovič, Kmečki posli. Slovenski etnograf 33-34/1988-1990, str. 451.

dati imena po svetniku, ki so ga izbrali starši.

"Otroci so dobili imena po starših in starih starših, pa po botrih in botracah, po svetnikih, na katerih god so bili rojeni. Ime staršev je imelo prednost pred drugimi. Moj sin je bil rojen na Valentinov god, zato smo mu hoteli dati ime Folti (tako imenujejo na Koroškem Valentine). Toda nezakonskim otrokom nismo smeli dajati imen po svetnikih, pa smo mu ga dali po očetu, ki je bil tudi Folti." (1914, Kajzaze, Rož)³⁶

300

Neporočene nosečnice sta v prvi polovici 20. stoletja na Koroškem vaška skupnost in družina grdo gledali, zaznamovane so na vasi opravljali in morale so požreti marsikatero grenko in pikro na svoj račun, toda hujših sankcij, denimo fizičnega kaznovanja, ni bilo. Pa saj je bilo psihološko ustrahovanje dovolj hudo in marsikatera, ki je zanosila v hiši, kjer je delala (nekatere je nadlegoval ali celo posilil gospodar ali njegov sin), se je znašla v brezizhodnem položaju in se je sama kaznovala - s samomorom. Nadlegovanje dekel sploh ni bil redek pojav, marsikatera si je zato našla delo drugje, če tega ni že prej storila njena gospodinja. Matere s pankrti so doma ali na kmetiji, kjer so delale, v najhujšem primeru spodili, druge so šle same. Podobno sklepa tudi Marija Makarovič na podlagi vpisov v rojstne knjige. Ob ponovnem rojstvu nezakonskega otroka so bile zapisane že pri drugem gospodarju.³⁷ Zato so bile matere svojim hčeram, še posebej mlajšim, tesno za petami. Problem pri deklah pa je bil ta, da so delale stran od svojih mater, odgovornost za njihovo нравno življenje pa naj bi prevzeli gospodarji, kjer so služile. Ker nanje niso tako pazili kot na lastne hčere in ker so ponekod živle v neurejenih stanovanjskih razmerah, je bilo število njihovih nezakonskih otrok večje kot število kmečkih. Hudih besed za nezakonske matere pa ni zmanjkalo, medtem ko so bili do nezakonskih očetov bolj blagonaklonjeni. Problem je bil tudi v tem, da se velikokrat ni vedelo, kdo je bil oče, ker so nezakonske matere raje molčale in prevzele vso težo na svoja ramena, kot pa izdale njegovo identiteto. Če je bil nezakonski oče gruntarski sin, ki bi podedoval kmetijo, je nenaklonjenost do matere povečevalo še mnenje srenje, češ, "kako si je drznila" (imeti otroka in za nameček celo izdati, kdo je oče). Lep zgled za to najdemo tudi v Prežihovi Hudabivški Meti iz Samorastnikov.

Na podlagi vpisov v krstnih knjigah s konca 18. in popisov prebivalstva iz 19. stoletja Marija Makarovič domneva, da so dekle na Strojni tudi potem, ko so rodile nezakonskega otroka, še naprej služile pri istem kmetu, tudi po več let. Pa pri tem ni šlo za kak poseben altruizem kmeta, ampak za domnevo, da bo dekla zaradi otroka v večnem strahu, da jo bodo pognali na cesto, ubogljivejša in potrpežljivejša. Povrhu pa so bili nezakonski otroci cenena delovna sila za manjša kmečka dela.³⁸

"Nekega dne dobimo telegram, da je umrla. Peljemo se tja in zdravnik nam pove, da si je zlomila hrbtenico in da ne bi mogla več hoditi in da je bila noseča in je rodila

³⁶ Pripovedovalka o dajanju imen nezakonskim otrokom. TSŽ 5, ŽKS. Ur. Marija Makarovič. Celovec 1997, str. 76.

³⁷ Marija Makarovič, Kmečki posli. Slovenski etnograf 33-34/1988-1990, str. 449.

³⁸ Marija Makarovič, Strojna in Strojanci. Narodopisna podoba koroške hribovske vasi. Ljubljana 1982, str. 76.

mrtvega otroka. Ne vemo pa še do danes ne, ali je res padla dol ali pa si je sama hotela vzeti življenje, ker ji je njena mama vedno grozila: "Če boš dobila nezakonskega otroka, ne smeš več domov." Kako se nam je smilila, ne morem povedati. Še danes slišim stokanje." (1916, Dolinčice, Rož)³⁹

"Potem sem šla k eni nemčurski družini v Kokje za deklo. Gospodar bi me rad imel. Tudi deklo pred menoj je imel. Mislil je, da bo imel še mene. Sem ga odklonila. Potem mi je pa drugače povrnil. Gospodinja nam je dala za zajtrk na mizo maslo in svinjsko mast, mleko ali kavo ali čaj. Gospodar mi ni več dovolil, da bi jedla maslo, rekel je, da je zame svinjska mast dobra. Samo zato, ker se mu nisem podala. Zaradi takšnega možakarja bi imela pasje dni. Gospodinja me je nekega dne vprašala, zakaj ne smem jesti masla. Sem ji kar povedala, kaj je on iskal pri meni. Rekla je samo: "Schrecklich!" Nato mi je ona dobila drugo službo." (1913, Kokje, Podjuna)⁴⁰

301

Stigmatiziranje zaradi "nepravilnega rojstva" je še posebej zanimivo kot oblika družbenega izločanja. Izrazito je v tistih družbah, kjer določene moralne norme varuje institucionalizirana religija s posebno nadzorstveno pooblaščenostjo. Taka religija si posebej lasti nadzor nad spolnostjo in s tem nad biološko reprodukcijo. Spolni odnosi zunaj priznane zakonske zveze niso dovoljeni in tako so se otroci smeli roditi le v legaliziranem zakonu. Tisti, ki v tem niso "uspeli", so bili stigmatizirani, zaznamovani kot nezakonski in to je bila posebna identiteta.⁴¹ V okolju, kjer nezakonska rojstva niso bila neznan pojav, torej na Koroškem, so najbrž zato vsaj do neke mere veljala strpnejša merila do nezakonskih mater in otrok. Pa tudi ne pri vseh ljudeh, zlasti ne pri nekaterih delodajalcih in domačih duhovnikih.⁴² Vsekakor pa je bilo nezakonskim otrokom onemogočeno učenje za nekatere poklice, ne glede na njihove rezultate v šoli. Eden od teh, za pankrte prepovedanih poklicev, je bil duhovniški. Nezakonski otroci tudi niso imeli pravice podedovati premoženja svojega očeta.

"Na Kališu sem se omožila. Tridesetega leta. Sin Herman se je rodil novembra 1929. Moža sem spoznala, ko sem na Kališu služila. /.../ Potem je bil pa Herman, pa nisem mogla več na Kališu živeti. Bil je nezakonski in jaz sem bila še vedno za deklo. Na Kališu so noreli, ko sem zanosila. Noreli ja, topli pa niso. Potem sem bila pri njih manj kot pol leta." (1904, Sele, Rož)⁴³

"Potem sem se zaposlila (kot dekla) v Možberku pri B.. Tam sem spoznala enega delavca, z njim sem tudi zanosila. Hotel je, da bi se z njim poročila, jaz pa ga nisem hotela, ker je bil babjak. Ker me ni pustil pri miru, sem šla k eni družini v St. Jakob. Prišla pa je mama in me je kar s policijo gnala nazaj k B., potem ko sem rodila sina." (1913, Kokje, Podjuna)⁴⁴

³⁹ Pripovedovalka o dekli, ki je noseča padla (skočila) skozi okno. TSŽ 1, ŽKS. Ur. Marija Makarovič. Celovec - Tinje 1993, str. 171.

⁴⁰ Pripovedovalka o gospodarju, ki jo je nadlegoval. TSŽ 4, ŽKS. Ur. Marija Makarovič. Celovec 1996, str. 16.

⁴¹ Stane Južnič. Identiteta. Ljubljana 1993, str. 124.

⁴² Marija Makarovič. Sele in Selani. Narodopisna podoba ljudi in krajev pod Košuto. Celovec 1994, str. 330.

⁴³ Pripovedovalka o svojem nezakonskem otroku. TSŽ 5, ŽKS. Ur. Marija Makarovič. Celovec 1997, str. 14-15.

⁴⁴ Pripovedovalka o nezakonskem otroku. TSŽ 4, ŽKS. Ur. Marija Makarovič. Celovec 1996, str. 16.

"Fant je bil nezakonski, kar je bilo za tedanji čas neopustljivo. Starši me niso pohvalili, pa kaj hočeš, stvar se ni dala prenearediti. Ko je bil otrok tu, je zrasla trava čez in vse je bilo dobro, samo da sem ostala doma. Otrokov oče se majnika 1945 peljal z zadnjim vlakom v tedanjo Jugoslavijo in se ni več oglasil. Tisti vlak je vozil domobrance, belogardiste, tja dol v Kočevje..." (1921, Sp. Goriče, Rož)⁴⁵

*"Dobro sem se učil v šoli in gospod so hoteli, da bi šel za fajmoštra. Toda takrat nezakonskim otrokom niso dovolili študirati za duhovnika (leta 1931). Očitno so imeli dosti zakonskih študentov. Gospod je pa rekel, da bo že uredil zame, da bom šel študirat. Moja mama je želela, da bi postal fajmošter, je rekla, da mi ne bo treba tako trdo delati."*⁴⁶ (1917, Šentjanž, Rož)

302

V letu 1784 je bil izdan dvorni odlok, po katerem duhovniki v rojstne knjige niso smeli vpisovati nezakonskega očeta, razen na njegovo izrecno zahtevo. Za vpis nezakonskega otroka so mnogokrat vodili posebne rojstne knjige "liber arcanus", kamor so vpisovali tudi ime in priimek nezakonskega očeta, ali pa so v običajni knjigi vodili za njih poseben oddelek. Patenta iz let 1784 in 1787 sta določila, da v rojstno knjigo vpisujejo tako zakonske kakor nezakonske otroke. Mati nezakonskega otroka ni bila dolžna navesti imena nezakonskega očeta, če pa ga je navedla, je imela njena navedba dokazno moč le, če je tudi nezakonski oče privolil, da ga vpišejo v matično knjigo.⁴⁷ Pri tem Koroška ni bila izjema. Podatke o hlapcih so denimo na Strojni vpisovali v rojstne knjige le tedaj, ko se jim je rodil nezakonski otrok, in še to le tiste, ki so največkrat šele naknadno "prostovoljno priznali očetovstvo". Poleg njih se v drugi polovici 18. in v 19. stoletju omenjajo tudi dekle kot matere nezakonskih otrok največkrat hkrati s hlapci.⁴⁸

Pri stigmatizaciji "grešnikov" so se posluževali tudi fizičnih sankcij. Še v 19. stoletju naj bi po pričevanju neporočene nosečnice na Koroškem v Podjuni moški javno poniževali, sramotili in topli kar v farni (ne v vaški!) cerkvi v nedeljo, ko se je naenkrat zbralo največ ljudi. Cerkev je imela največji vpliv na javno moralo in posledično tudi na odnos do spolnosti.

Marija Makarovič piše npr. za Sele, da sta bila po osamljenih pričevanjih nezakonska mati in tudi oče, če je sploh priznal očetovstvo, še v 19. stoletju kaznovana na zelo krut način. V nedeljo pred mašo sta morala namreč pred cerkvijo držati roke ali celo glavi v trlici.⁴⁹ Na Strojni naj bi župnik mežnarjevo hčer, ki je prišla k vpeljevanju, čeprav je bila pankrtnica (po porodu pa so vpeljevali samo poročene ženske), gnal okrog cerkve in ne samo okrog oltarja, kot je bila navada pri vpeljevanju. In to zato, da je vse opozoril na njen greh, za katerega jo

⁴⁵ Pripovedovalka o svojem nezakonskem otroku. TSŽ 2, ŽKS. Ur. Marija Makarovič. Celovec 1994, str. 102.

⁴⁶ Pripovedovalec o možnosti za študij teologije. TSŽ 5, ŽKS. Ur. Marija Makarovič. Celovec 1997, str. 118.

⁴⁷ Vodnik po matičnih knjigah (1. zv., Ljubljana 1972, str. 46-51). Cf.: Jože Hudales, Od zibel do groba. Velenje 1997, str. 123-124.

⁴⁸ Marija Makarovič, Strojna in Strojanci. Narodopisna podoba koroške hribovske vasi. Ljubljana 1982, str. 57, 58.

⁴⁹ Marija Makarovič. Sele in Selani. Narodopisna podoba ljudi in krajev pod Košuto. Celovec 1994, str. 331.

je javno osramotil.⁵⁰ Podobno pričevanje imamo v življenjepisih za Podjuno za drugo polovico 19. stoletja, in tudi tam je bila kaznovana le ženska. Tudi na Zilji naj bi nezakonske matere še konec prejšnjega stoletja po porodu morale delati javno pokoro v cerkvi. Po maši so morale vpričo vseh ljudi trikrat okrog cerkve nesti velikega slamnatega moža. V koliko primerih je strah pred sramoto zakrivil tajni umor otroka, ne vemo. Življenjske zgodbe detomor omenjajo le enkrat za čas druge polovice 19. stoletja.

"Moj oče mi je pravil, da so nekdanj take, ki so bile poročene, gnali v prilanke (prilanke so za zakol rejene svinje, metaforično - poročene so bile site), tiste, ki so rodile pankrte, pa so šle v trlice (trlice so mučilno orodje). V nedeljo so jih gnali v cerkev in tam so na desni in levi strani stali moški. Pred žensko je šel fajmošter. Tako so jih pluvali in mazali, da so plunci tekli dol. Bile so revice. Krivemu moškemu pa nihče ni nič rekel, samo ona je trpela in je morala to vzdržati. To se ni dogajalo v vaški, ampak v farni cerkvi, da je ja videla vsa fara. Reve so trpele in strah jih je bilo, pa so morale iti. To je bilo grdo. Nikoli nisem bil zraven, takrat se je to že nehalo. Jaz nisem nobene videl, moj oče pa." (1913, Rinkole, Podjuna).⁵¹

V naslednji pripovedi pripovedovalka obnavlja spomin svoje matere na zilijsko navado kaznovanja nezakonskih mater. Tu morda ni odveč opozorilo, da se pri tej pripovedi sumljivo kaže preveč idealizirano gledanje na preteklost, ki bi lahko bilo pripovedovalkin ideal ali vzor za preteklost, ne pa resnično stanje. Pripovedovalka govori v imenu svoje matere, rojene 1866, ki ji je pravila o sramotenju nezakonskih mater še za časa svojega življenja. Ker je tudi sicer doberšen del pripovedi nagnjen k temu, da olepša preteklost z značilnim "domotožjem" po njej, bi del pripovedi o prenehanju sramotenja nezakonskih mater na Ločilu v Št. Lenartu pri Sedmih studencih spadala med manj zanesljiva spominska pričevanja. Zdi se verjetno, da je navada nošenja slamnatega moža obstajala,⁵² ker imamo o kaznovanju nezakonskih mater v 19. stoletju podatke tudi z drugih delov Koroške (npr. iz Sel, Rinkol). Nenazadnje je kaznovanje literarizirano upodobljeno tudi v Prežihovih Samorastnikih. Bolj vprašljivo in malo verjetno pa je, ali se je navada res nehala prav na način, kakor sledi v drugem delu sledeče pripovedi.

"Kmalu po porodu je bilo v cerkvi oznanjeno, da bo v nedeljo navrh dekle moralo opravi v cerkvi svojo javno pokoro. Že ves teden prej je občutila radovedne in škodoželjne poglede, slišala za hrbotom šepetanje, ki je hipoma umolknilo, ko se je obrnila. Na določeno nedeljo je bila cerkev polna kot le ob velikih praznikih. Po maši je dekle morala

⁵⁰ Marija Makarovič, Strojna in Strojanci. Narodopisna podoba koroške hribovske vasi. Ljubljana 1982, str. 290.

⁵¹ Pripovedovalec o pankrtih in poniževanju nosečnic v 19. stoletju. TSŽ 5, ŽKS. Ur. Marija Makarovič. Celovec 1997, str. 69.

⁵² Čeprav o njej ne navajajo podatkov niti Niko Kuret v Prazničnem letu Slovencev niti Pavle Zabltnik v Od zibelke do groba, niti Marija Makarovič v tistih delih svojih etnoloških monografij, kjer govori o koroških nezakonskih rojstvih. Izgleda, da je bila ta lokalna posebnost prezrta in prav zaradi tega jo navajam na tem mestu kljub temu, da je njen drugi del, ki opisuje prenehanje te navade, potrebno jemati z zadržkom, ker ga je pripovedovalka idealizirala.

stati pred cerkvenimi vrati in čakati na mežnarja. Ta ji je prinesel velikega slamnatega moža, katerega je morala vpričo vsega ljudstva nesti trikrat okoli cerkve. S sklonjeno glavo, vsa objokana in komaj zmožna hoje je morala prenesti to sramoto. Ne le ona, cela njena družina je občutila te neusmiljene udarce. Ni čuda, da je pred pokoro vladal strah kot pred ognjem. Zaradi tega se je že tudi pripetilo, da je nezakonska mati novorojenčka pokončala. /.../ Pri nas se je sramotenje nezakonske matere končalo takole: Zopet enkrat je bilo sicer pridno in pošteno dekle tako daleč, da bi moralo opraviti to hudo cerkveno pokoro. Vse je bilo določeno kot običajno. Ker je kazni tokrat doletela bolj ugledno kmetško hčer, se je nabralo še več ljudstva, celo iz sosednjih vasi. Ko je po božji službi stalo dekle pred cerkvenimi vrati in bi moralo od mežnarja sprejeti velikega slamnatega moža, se je iz trume gledalcev izločil visoko zraščen, ponosen fant. Približal se je dekletu in namesto nje sprejel slamnato pošast, jo zanesel k skalnati pokopališki ograji in jo z močno roko zagnal v grapo za pokopališčem. Nato se je vrnil k dekletu, ki je obraz v roke skrilo in tiho jokalo. On jo je ljubeznivo objel krog pasu in se napotil z njo trikrat okoli cerkve. Vse tam pričujoče ljudstvo je stalo nemo in poparjeno. Mladina se je nato spustila v krik in vrišč: "Bravo! Bravo! Juhuj! Pri tem je navdušeno ploskala, kot bi se bila oprostila nekega težkega jarma. Ko so se ljudje napotili domov, je staro in mlado govorilo o tem pogumnem fantu, ki ni pripustil, da bi sramotili njegovo izbrano dekle. Po tem dogodku si nobenemu dekletu niso več upali dati slamnatega moža. V rokah kakega značajnega fanta bi najbrž podobno končal."⁵³ (1896, Ločilo, Zilja)

Vsekakor iz vseh virov razberemo, da so bile bolj ali sploh zaznamovane samo ženske, moški so uživali več svobode. Ženske je tepla družba in neznosne ekonomske razmere, teple so se same z občutki krivde in težkim tovorom dvoma vase. Moškim, ki so imeli enega ali več nezakonskih otrok in zanje niso nikoli skrbeli, je celo godila slava o njihovi "moškosti; tudi naj ne bi imeli prevelikih težav, ko so kasneje iskali ženo.

"Bil sem znan, da imam dekleta rad, še posebno kadar je bil ples. Dekletom nisem znal reči ne. In tako se je zgodilo, da sem postal z enaindvajsetimi oče. Imel sem dva ledična otroka, vsakega z drugo žensko. Poročil sem se s tretjo." (1908, Goriče, Rož)⁵⁴

Sklenemo lahko, da so na visoko povprečje nezakonskih otrok na koroškem podežlju vplivali verski faktorji, sorodstveno razmerje in oblika družine, snubitev in devišstvo, pogoji dela in splošna zdravstvena ter spolna razgledanost. Vsekakor nam odstotki nezakonskih otrok, ki so v različnih delih Koroške v 19. stoletju nihali med 40 % in 60 %, povedo, da je vsaj toliko deklet imelo spolne odnose pred poroko. Nimamo pa dokazov o nedovoljeni predzakonski spolnosti pri tistih ženskah, ki so jo bolj srečno odnesle in niso zanosile.

⁵³ Pripovedovalka o sramotanju nezakonskih mater na Zilji. TSŽ 3, ŽKS. Ur. Marija Makarovič. Celovec 1995, str. 71, 73-74.

⁵⁴ Pripovedovalec o svojih nezakonskih otrokih. TSŽ 5, ŽKS. Ur. Marija Makarovič. Celovec 1997, str. 38.

LITERATURA IN VIRI

- BLAIKIE, Andrew: *Illegitimacy, Sex and Society. Northeast Scotland, 1750-1900*. Oxford, Clarendon Press, 1993.
- BOSANAC, Milan: *Vanbračna porodica*. Zagreb, Prosvjeta, 1976.
- DOBERŠEK, Karel: *Vpliv socialnih razmer na razvoj otroka na Prevaljah*. Ljubljana, Slovenska šolska matica, 1929.
- GIGLER, Christine: *Die Pfare St. Martin in Diex im 17. und 18. Jahrhundert*. Diex. Sonnendorf auf der Saualpe. Von der mittelalterlichen Kirchenburg zur modernen Tourismusgemeinde. Ur. Robert Wlattnig. Celovec 1996, str. 83-96.
- HUDALES, Jože: *Od zibel do groba*. Velenje. Društvo za preučevanje zgodovine, literature in antropologije, Kulturni center Ivana Napotnika, 1997.
- JUŽNIČ, Stane: *Identiteta*. Ljubljana, Fakulteta za družbene vede, 1993.
- KURET, Niko: *Praznično leto Slovencev 1, 2*. Starosvetne šege in navade od pomladi do zime. Ljubljana, Družina, 1989.
- MAKAROVIČ, Marija: *Strojna in Strojanci*. Narodopisna podoba koroške hribovske vasi. Ljubljana, Mladinska knjiga, 1982.
- MAKAROVIČ, Marija - MODREJ Ivan: *Črna in Črnjani*. Narodopisna podoba koroškega delavskega naselja do druge svetovne vojne. Črna, Krajevna skupnost Črna na Koroškem, 1986.
- MAKAROVIČ, Marija: *Kmečki posli*. Slovenski etnograf 33-34/1988-1990, str. 434-460.
- MAKAROVIČ, Marija: *Sele in Selani*. Narodopisna podoba ljudi in krajev pod Košuto. Celovec, KKZ, 1994.
- MAKAROVIČ, Marija (ur.): *Tako smo živeli 1. Življenjepisi koroških Slovencev*. Celovec - Tinje, Krščanska kulturna zveza in Slovensko narodopisno društvo Urban Jarnik, 1993.
- MAKAROVIČ, Marija (ur.): *Tako smo živeli 2. Življenjepisi koroških Slovencev*. Celovec, Krščanska kulturna zveza in Slovensko narodopisno društvo Urban Jarnik, 1994.
- MAKAROVIČ, Marija (ur.): *Tako smo živeli 3. Življenjepisi koroških Slovencev*. Celovec, Krščanska kulturna zveza in Slovensko narodopisno društvo Urban Jarnik, 1995.
- MAKAROVIČ, Marija (ur.): *Tako smo živeli 4. Življenjepisi koroških Slovencev*. Celovec, Krščanska kulturna zveza in Slovensko narodopisno društvo Urban Jarnik, 1996.
- MAKAROVIČ, Marija (ur.): *Tako smo živeli 5. Življenjepisi koroških Slovencev*. Celovec, Krščanska kulturna zveza in Slovensko narodopisno društvo Urban Jarnik, 1997.
- MISOTIČ, Ludmilla: *Die Grenzgängerin. Ein Leben zwischen Österreich und Slowenien*. (Uredila, priredila in uvod napisala Marija Wakounig) Wien, Köln, Weimar, Böhlau 1992.
- MITTERAUER, Michael: *Ledige Mütter: zur Geschichte illegitimer Geburten in Europa*. München, Beck, 1983.
- MITTERAUER, Michael: *Gesindeehen in ländlichen Gebieten Kärntens - ein Sonderfall historischer Familienbildung. Historisch-anthropologische Familienforschung. Fragestellungen und Zugangsweisen*. Wien, Köln, 1990, Böhlau Verlag, str. 233-256.
- PUHAR, Alenka: *Prvotno besedilo življenja*. Oris zgodovine otroštva na Slovenskem v 19. stoletju. Zagreb, Globus, 1982.
- REITERER, Albert F.: *Kärntner Slowenen: Minderheit oder Elite? Neuere Tendenzen der ethnischen Arbeitsteilung*. (Z delnim prevodom v slovenščino - Koroški Slovenci danes.) Celovec, Slovenski znanstveni inštitut, 1996.
- SIENČNIK, Luka: *Umrljivost dojenčkov v Celovcu v letih 1865 do 1874*. Zdravstveni vestnik, 46/1977, št. 2, str. 133-134.
- SKETELJ, Polona: *Na stičišču dveh kultur. Med delovnim in prostim časom v Globasnici*. Mohorjeva založba, Celovec - Ljubljana - Dunaj, 1996.
- ZABLATNIK, Pavle: *Od zibelke do groba*. Ljudska verovanja, šege in navade na Koroškem. Celovec, Mohorjeva založba, 1982.
- ZERZER, Janko: *Po koroških poteh*. Kulturno-zgodovinski turistični vodnik. Celovec, Mohorjeva založba, 1997.

ZDOVC, Pavel: Slovenska krajevna imena na avstrijskem Koroškem. Die Slowenischen Ortsnamen in Kärnten. Celovec, Dunaj, Slovenski znanstveni inštitut v Celovcu, 1993.

ŽAGAR, Janja: Vrata kroga. O rojstvu in zgodnjem otroštvu na Slovenskem. Ljubljana, Slovenski etnografski muzej, 1997.

BESEDA O AVTORICI

Mojca Ramšak, magistra etnologije in prof. filozofije, je asistentka mlada raziskovalka na Oddelku za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete v Ljubljani. Raziskovalno se ukvarja z metodiko in metodologijo v etnologiji, z zgodovino vede, z etnološko enciklopedistiko v Evropi in enciklopedičnimi prizadevanji v Sloveniji, kar je bila tudi tema njene magistrske naloge (Enciklopedija etnologije Slovencev - teoretični model, 1997), in z uporabo življenjskih zgodb v etnologiji. Regionalno jo trenutno zanimata predvsem slovenska Štajerska in avstrijska Koroška, kamor največ zahaja na teren. Za slednjo pokrajino namerava ovrednotiti že zbrane življenjske zgodbe v doktorski disertaciji in ugotoviti, kako nam življenjepisi med drugim lahko pomagajo pri opredeljevanju načina življenja in manjšinske identitete. Objavila je več kot sedemdeset strokovnih in znanstvenih člankov v Sloveniji in tujini, sodelovala na štirih mednarodnih simpozijih v tujini in štirih v Sloveniji. Od leta 1994 je odgovorna urednica revije Glasnik Slovenskega etnološkega društva, od leta 1994 do 1997 je bila odgovorna urednica Knjižnice Glasnika Slovenskega etnološkega društva, leta 1994 in 1995 je sourejala dvojezično koroško knjižno zbirko Na poti v vas in leta 1997 je souredila mednarodni zbornik Vrednotenje življenjskih zgodb s posvetovanja v Tinjah v Avstriji.

ABOUT THE AUTHOR

Mojca Ramšak is an M.A. in ethnology and professor of philosophy, junior researcher at the Department of Ethnology and Cultural Anthropology of the Faculty of Arts in Ljubljana. Her research work focuses on the methods and methodology of ethnology, on the discipline's history, on ethnological encyclopaedic works in Europe and similar encyclopaedic endeavours in Slovenia - the latter being the theme of her master's dissertation (Encyclopaedia of the Ethnology of the Slovenes - a theoretical model, 1997) and on the utilisation of life-stories in ethnology. Regionally, her interest mainly focuses on Štajerska in Slovenia and Carinthia in Austria which are her favourite destinations for field work. Carinthia will also be the source for the evaluation of collected life-stories in her doctoral thesis in which she will attempt to establish among others to what extent life-stories can be of assistance in ascertaining ways of life and minority identities. Mojca Ramšak has published over seventy specialist and scientific articles in Slovenia and abroad, she has participated in four international symposiums abroad and four in Slovenia. From 1994 she has been editor in charge of the review Glasnik Slovenskega etnološkega društva, and from 1994 to 1997 she was editor in charge of the Collection of publications of the same review. In 1994 and 1995 she co-edited a bilingual Carinthian book collection Na poti v vas and in 1997 co-edited the international collection of papers presented at a conference in Tinje (Tainach, Austria) Evaluation of Life-stories.

SUMMARY

"WHEN MY SON WAS BORN, MY MOTHER HAD THE POLICE DRIVE ME HOME", OR ON ILLEGITIMATE CHILDREN AND THEIR PARENTS IN CARINTHIA IN THE 19TH CENTURY AND THE FIRST HALF OF THE 20TH CENTURY

The Carinthian phenomenon of illegitimate children of farm-hands has been studied most thoroughly by the Viennese social historian Michael Mitterauer and the Slovene ethnologist Marija Makarovič. Mitterauer first categorized the types of marriages by residence after the records of souls or family records (*status animarum*), dating from the latter half of the 18th century and from the early 19th century, from thirteen parishes in the Valleys of Glina, Krka and Metnica (Glan, Gurk, and Metnitz, north-west of Klagenfurt); he established that Carinthia occupied a special place and that married farm-hands largely lived separated and worked as hands on different farms. Studying the marriages of farm-hands he came upon the issue of illegitimate children. He then established that in those areas of Carinthia in which married farm-hands lived separate lives the percentage of illegitimate children was exceptionally high, indeed the highest anywhere in Europe. That the number of illegitimate children among farm-hands was enormous was also established and statistically proven by Marija Makarovič in her monographs on Strojna, Črna and Sele, settlements in the more southern parts of Carinthia. On the other hand, however, Carinthia had the lowest birth rate of the seventeen Austrian provinces in the latter half of the 19th century, while Carniola was ranked 14th.

307

The high percentage of illegitimate children in the countryside of Koroška was the result of religious factors, family relationships and prevalent family forms, courting customs and virginity, labour conditions and general(ly poor) health and sex education. The percentages of illegitimate children, ranging from 40 to 60% in different parts of Carinthia in the 19th century, certainly make it clear that quite as many girls engaged in premarital sex.

The most frequent reasons for the number of illegitimate children in Carinthia - at least according to the life-stories - were youthful impulsiveness and a general lack of knowledge about health and sexuality, the delayed cession of property to heirs, and even more the absence of basic conditions for a young couple to live together with their child. Partners with an illegitimate child often lived separated at their respective homes or on different farms, where one of them or both were employed, for several years or even for a decade and more; this meant that their child would already attend school by the time someone in either household died or moved away. During this period a child most often stayed with his mother or, if the mother worked elsewhere, with his grandmother. Only when a place was emptied at home the unmarried partners could have

their own place in the home of their parents. And even then this often meant that they had to share a little room with others. Many years passed before they were economically able to set up a household of their own. These conditions caused additional problems because the partners often did not even have the opportunity to get to know each other better and to get used to each other. But this was also quite common in families with legitimate children: up to the Second World War people married rather for economic reasons than for love. This pragmatic and economic dimension reflect the traditional ideal of a "perfect home". It was a life style dating back to the early Modern Age and in which a household (then called *familia*) was still multifunctional; it was not only a consumption and living unit, but above all an economic unit. In the first half of the 19th century Carinthia was still predominantly agrarian. Marriage was the privilege of a property's master since the others had no means to keep a family. Furthermore, young women did not want to marry "empty-handed" as it was then called.

Young mothers often gave their illegitimate children to foster parents and the children of peasants mostly stayed with their grandparents or with other relatives until their father and mother married and set up a household of their own. Mothers of several illegitimate children, especially if they were farm-hands, sent their children, aged between six and ten, away to be shepherds or nursemaids and, when they were a little older, to work as farm-hands. Many a mother never again saw her child. And many children stayed with their grandparents as young farm-hands. All this had its impact on the quality of the relationships in the family. Some children who never had a chance to live with their parents were traumatised by their being bastards and suffered for most of their lives. Children who did not grow up at their parents' home became agonisingly alienated from their parents, and also the mothers suffered because they could not see their children regularly, if they worked or lived in another place and had no money for the journey.

Some illegitimate children in Slovenia were given unusual names which stigmatised them even more. It was not allowed to name them after a saint, but only after a parent or other relative. Names were given in accordance with a carefully preserved tradition. The tradition in Carinthia required the parents to choose a name based on the other names in the family or the name of a saint from the calendar; the name then indicated the family the child belonged to or emphasised the family's importance and the respect of its authority. First-born children were named after their parents, later children after their godfather or godmother or after the saint of the day they were either born or baptised. A number of saints was set apart or reserved for illegitimate children as the Catholic church wanted to stigmatise them with their names to emphasise that they were unwanted children. Once given a name a child was accepted in the community, recognised as its legitimate member, but its name also determined its identity

which conflicted with the moral interests of the community. But since the "Carinthian syndrome" of illegitimate children was a so frequent phenomenon that it was no longer an exception, the practice of giving unusual names was somewhat moderated, a development confirmed by the life-stories. Stigmatisation with unusual names may have been more frequent in literary works than it was in reality in the 19th century.

What all sources confirm, however, is that women were more stigmatised or the only ones to be disgraced, while men enjoyed more freedom. Women were the victims of society and of the unbearable economic conditions, they tortured themselves with feelings of guilt and with the grievous burden of doubting themselves. Men who had an illegitimate child or several ones and who never provided for them even enjoyed their reputation of being "real men"; and they rarely had problems later when they wanted to marry. 309

Stigmatisation of "fallen women" included physical punishment. Oral records mention that as late as the 19th century unmarried pregnant women from Podjuna (Jauntal, Carinthia) were publicly sneered at, reviled and beaten by men in the parish church (not the village church!) on Sundays when most people attended mass. The Church had the strongest influence on public morals and hence also on the attitude towards sexuality. In Sele in the Rož Valley (Rosental) an unmarried mother and father, if he had admitted fatherhood at all, were cruelly punished as late as the 19th century. Before mass on a Sunday they had to hold their hands or even their heads in a flax-break. It is reported that in Strojna, that is in the Slovene part of Carinthia which is an extension of the Podjuna Valley (Jauntal), the priest drove the sacristan's daughter - who had come to be initiated in spite of the fact that she was a bastard (after giving birth only married women were initiated) - around the church instead of around the altar as was the initiation custom. The reason was to draw everybody's attention to the sin for which he publicly defamed her. Similar incidents are reported in life-stories from Podjuna related to the second half of the 19th century and there too only the woman was punished. In the Zila Valley (Gailtal) unmarried mothers had to publicly do penance in the church as late as the end of the 19th century. After mass they had to carry a huge straw doll, representing a man, around the church three times in the presence of the entire village. In how many cases the fear of disgrace led to the secret murder of a new-born child is not known. The life-stories mention only one child-murder for the period of the latter half of the 19th century.

RESUME

“LORSQUE J’AI EU MON FILS, J’AI ETE RAMENEE PAR MA MÈRE ET LES GENDARMES” OU LES ENFANTS ILLEGITIMES ET LEURS PARENTS, EN CARINTHIE, AU COURS DU 19E SIÈCLE ET DE LA PREMIÈRE MOITIÉ DU 20E SIÈCLE

310

La meilleure étude sur le phénomène des enfants illégitimes chez les ouvriers agricoles en Carinthie a été réalisée par le socio-historien autrichien Michael Mitterauer et l’ethnologue slovène Marija Makarovič. Après avoir classifié, suivant un critère de résidence, les types de mariages inscrits dans les registres d’état-civil - status animarum - de la deuxième moitié du 18e et du début du 19e siècle et récupérés dans 13 paroisses des vallées de Glina, Krka et Metnica (au nord-est de Celovec), Mitterauer a constaté que la Carinthie où les époux habitaient et travaillaient souvent dans les fermes différentes, constituait un exemple à part. En étudiant la vie conjugale des ouvriers agricoles, Michael Mitterauer s’est heurté au problème des enfants illégitimes. En effet, il est apparu que le pourcentage d’enfants illégitimes était très élevé. Dans les régions carinthiennes où les employés mariés vivaient souvent séparément, ce pourcentage dépassait même la moyenne des autres pays européens. De son côté, Marija Makarovič a constaté et démontré de façon statistiques dans les monographies de Strojna, Èrna et Sele - qu’il y avait beaucoup d’enfants illégitimes issus d’ouvriers agricoles dans ces localités situées encore plus au sud de la Carinthie. En effet, dans la deuxième moitié du 19e siècle, la Carinthie était la deuxième des 17 régions autrichiennes en ce qui concerne la démographie, la Haute Carniole occupait la 14ème place.

Le taux élevé d’enfants illégitimes dans la Carinthie dépendait des facteurs religieux, des rapports de parentèle et du modèle familial, de la demande en mariage et de la virginité, des conditions de travail et de la santé et bien sûr, des connaissances sur la sexualité. Quoiqu’il en soit, le pourcentage d’enfants illégitimes, qui, au 19e siècle, variait entre 40% et 60% selon les régions de Carinthie, implique nécessairement un taux au moins équivalent de jeunes filles ayant eu des rapports sexuels avant le mariage.

Si l’on s’en tient aux biographies, les naissances illégitimes étaient, le plus souvent, le résultat de l’insouciance des jeunes, du manque de connaissances sanitaires et sexuelles, de la transmission tardive de la propriété et de l’absence de conditions élémentaires qui auraient pu permettre au jeune couple ayant un enfant de vivre ensemble. Les couples ayant un enfant vivaient soit séparément soit dans la ferme où l’un des concubins, parfois les deux, travaillaient, le plus souvent pendant des années, voire une dizaine d’années ou plus. Ainsi, l’enfant était déjà scolarisé, avant qu’une place ne se libère chez l’un ou l’autre des concubins, suite à un décès ou à un déménagement. Durant cette période, l’enfant était, le plus souvent, gardé par sa mère ou par sa grand-mère lorsque sa mère

travaillait ailleurs. Ainsi, les couples non-mariés ne pouvaient s'installer chez leurs parents que lorsqu'une place se libérait. Cependant, même alors, ils n'avaient à leur disposition qu'une petite chambre, qu'ils devaient souvent partagée avec d'autres personnes. Quelquefois il fallait de longues années avant que le couple devienne indépendant sur le plan économique. Tout cela engendrait des difficultés supplémentaires, car le jeune ménage avait très peu l'occasion de mieux se connaître et de s'habituer à vivre ensemble. Les familles ayant des enfants légitimes connaissaient des difficultés identiques puisque, jusqu'à la seconde guerre mondiale, les gens se mariaient plus pour des raisons économiques que par amour. Cette dimension économique et ce mode de vie représentent le modèle traditionnel de la "maison parfaite". Ce mode de vie marque le début d'une nouvelle ère dans laquelle le ménage (appelé familia) reste multifonctionnel: il est non seulement une unité de vie et de consommation, mais aussi une unité économique. Dans la première moitié du 20e siècle, la Carinthie était en grande partie un pays agricole. Seuls les hommes qui étaient propriétaires pouvaient se marier, les autres n'ayant pas les moyens de nourrir une famille. Les filles elles-mêmes ne voulaient pas se marier avec un homme qui n'était pas suffisamment indépendant sur le plan économique.

311

Les enfants illégitimes, dont les mères travaillaient, étaient souvent placés en nourrice dans une famille alors que les enfants paysans restaient chez leurs grands-parents ou chez d'autres membres de la famille jusqu'à ce que leurs parents se marient et installent leur propre ménage. Certaines mères qui avaient plusieurs enfants illégitimes, notamment les servantes, envoyaient leurs enfants, âgés de 6 à 10 ans, chez des fermiers pour qu'ils deviennent bergers ou gardes d'enfants, et plus tard valets de ferme. De nombreuses mères n'ont jamais revu leurs enfants. Peu d'enfants restaient à la maison en tant que jeunes travailleurs. Par conséquent, la qualité des rapports familiaux déclinait. Les enfants, qui n'avaient jamais vécu avec leur famille, souffraient d'être des bâtards toute leur vie. Ceux qui avaient grandi en absence de leurs parents, s'éloignaient d'eux douloureusement. De l'autre côté, les mères qui travaillaient dans un autre village et qui, très souvent, n'avaient pas assez d'argent pour faire le voyage, souffraient de ne pas voir leurs enfants régulièrement.

En Slovénie, on aimait donner des prénoms extraordinaires aux enfants illégitimes ce qui les marquaient encore davantage. Ils ne pouvaient en aucun cas porter le prénom d'un saint, sauf peut-être celui que portaient leurs parents ou un autre membre de la famille. Les prénoms étaient attribués suivant une tradition précieusement gardée. En Carinthie, la convention qui régissait les dénominations exigeait que les parents choisissent le prénom de l'enfant soit parmi ceux déjà existants dans le cercle familiale soit parmi les saints du calendrier. Cet usage marquait d'une part l'appartenance de l'enfant à la famille et, de l'autre, l'importance de la famille et le respect de son autorité. Une série de saints et de saintes était exclue et réservée aux enfants illégitimes. L'Eglise catholique pensait

que ces enfants devaient être stigmatisés à l'aide du prénom, et le baptême ajoutait au fait qu'ils étaient non-désirables. En recevant un prénom, l'enfant illégitime était introduit dans la communauté et en devenait membre légitime; or, le prénom lui-même lui donnait une identité qui allait à l'encontre des intérêts moraux de la communauté. Mais, le "syndrome carinthien" des enfants illégitimes était si répandu qu'il n'avait plus rien d'exceptionnel. De ce fait, la coutume qui voulait qu'on donna un prénom peu ordinaire n'était plus observée aussi rigoureusement. Les biographies en témoignent. Il est possible que cette coutume, d'usage au 19e siècle, était plus fréquente dans la littérature que dans la vie quotidienne.

312

Toutes les sources d'information concordent sur le fait que, dans la plupart des cas, seules les femmes étaient ainsi marquées par la société. Les hommes étaient beaucoup plus libres. Les femmes se heurtaient à la société ainsi qu'à des conditions économiques insupportables. Par ailleurs, les sentiments de culpabilité et de doute les torturaient intérieurement. Les hommes, qui avaient eu un, voire plusieurs enfants illégitimes, dont ils ne s'occupaient absolument pas, étaient non seulement admirés pour leur virilité, mais n'avaient aucun problème pour trouver une épouse.

On utilisait des châtiments corporels pour stigmatiser les coupables. Au 19e siècle encore, d'après le témoignage d'une jeune-fille enceinte à Podjuna en Carinthie, les hommes humiliaient, insultaient et battaient publiquement la victime, le dimanche, dans l'église paroissiale (et non dans celle du village!) quand il y avait le plus du monde. L'Eglise avait une influence fondamentale sur les mœurs publiques et, par conséquent, sur les comportements sexuels. Au village de Sele, Rož, au 19e siècle, les mères, et, lorsqu'ils reconnaissaient leur paternité, les pères d'enfants illégitimes étaient punis d'une manière très cruelle. Le dimanche, avant la messe, ils étaient mis au pilori. A Strojna, dans cette région de la Carinthie qui fait suite à Podjuna, le curé a ordonné à la fille du bedeau, qui, bien qu'ayant donné naissance à un enfant illégitime, était venue recevoir la bénédiction (après l'accouchement, seules les femmes mariées avaient le droit d'être bénies), de courir tout autour de l'église et non autour de l'autel ce qui était la sentence habituelle. Il l'a publiquement humiliée pour montrer qu'elle avait péché. On trouve des témoignages identiques dans différentes biographies de Podjuna au cours de la seconde moitié du 19e siècle. Cependant c'était toujours la femme qui subissait la punition. A Zilja, jusqu'à la fin du 19e siècle, les filles-mères devaient accomplir une pénitence publique à l'église après leur accouchement. Après la messe, elles devaient, aux yeux de tout le monde, porter un homme en paille trois fois autour de l'église. Nous ignorons le nombre de fois où les mères préféraient tuer leur enfant afin d'échapper à la honte publique. Les biographies ne mentionnent l'infanticide qu'une seule fois pour la seconde moitié du 19e siècle.

ŠKOTSKE SLEDI NA SLOVENSKEM

Zgodovinski fragmenti in sodobni stereotipi

Inja Smerdel

313

IZVLEČEK

V besedilu pod gornjim naslovom je nanizanih nekaj sledi o bivanju posameznih Škotov na Slovenskem, spoznanj o morebitnem vplivu njihovega dela in izsledkov priložnostne ankete o prevladujočih slovenskih predstavah o Škotih. Prispevek je bil v juniju 1997 predstavljen kot referat na mednarodnem posvetovanju Scots and Slavs (28. - 30. junij 1997) na univerzi v mestu Dundee na Škotskem.

ABSTRACT

The article under the above title brings a survey of some traces of individual Scots who some time lived in Slovenia, some insight into the possible influence of their work and the findings of a limited survey on the ideas of Scotsmen that are common among the Slovenes. The paper was presented at the International Symposium "Scots and Slavs" (June 28-30, 1997) organised at the university of Dundee, Scotland.

Ko sem začejala pisati besedilo pod gornjim naslovom, malce spremenjenim od napovedanega - saj je namesto o sledovih škotskega vpliva na Slovenskem mogoče stvarneje govoriti le o sledeh posameznih Škotov, o morebitnem vplivu njihovega dela in o prevladujočih slovenskih predstavah o Škotih - sem se ustavila v svojem času in prostoru ter se zamislila o škotskem pogledu na Slovence. Ali ta sploh obstaja?

Katerokoli temo v okviru možnega odnosa Škoti in Slovenci bi obravnavala, vsako bi verjetno morala začeti s kratko zgodovinsko in geografsko umestitvijo Slovencev v evropski prostor. V tem prostoru smo bili namreč do zadnjih let kot narod in kot dežela tako rekoč nevidni. Bili smo tisti najbolj na severu ležeč in najbolj razviti delec sedemdesetletne državne zlitine, imenovane Jugoslavija, ki je bil znan zlasti po posameznih turističnih destinacijah: po znamenitih kraških Postojnski in Škocjanskih jamah in še posebej po Bledu, po prelepem alpskem jezeru s cerkvijo na otoku.

In vendar smo bili del skupne evropske zgodovine vsaj od obdobja velike selitve ljudstev dalje, ko so naši predniki v zadnjih desetletjih 6. stoletja n. št.

naselili vzhodne Alpe. Prišli so na ozemlje nekdanje ilirske in keltske kulture, se srečevali s preostanki pozne rimske civilizacije, imeli v 7. stoletju svojo "državo" oziroma slovensko kneževino Karantanijo, doživljali od srede do konca 8. stoletja pokristjanjevanje, tudi z irsko misijonsko metodo, in bili potem stoletja pod nadvlado tujih ljudstev in vladarjev: Bavarcev, Frankov, Čehov. Do vključitve v Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev po koncu 1. svetovne vojne so nam nazadnje - od 14. stoletja dalje in razen v letih Napoleonove Ilirske province - vladali Habsburžani. Slovenci smo v njihovem času, v skladu z deželno pripadnostjo, obstajali zlasti kot Kranjci (prebivalci osrednje, v celoti slovenske dežele) in delno kot Štajerci in Korošci.

314

Kot majhen srednjeevropski narod, živeč na križišču poti iz centralne Evrope na Balkan in Bližnji Vzhod ter iz severne Evrope na Mediteran, smo se - politično nesamostojni - kot kaže ohranili zlasti zaradi neverjetno jasne zavesti o svoji kulturi in o svojem jeziku (leta 1550 je bila naprimer natisnjena prva knjiga v slovenščini). Prostor, v katerem leži Slovenija, meri namreč borih 20,000 km². Naša država je ne le geografsko, temveč tudi kulturno stičišče mediteranskega, alpskega in panonskega sveta, z vsemi njihovimi posebnostmi. In Slovenci, ki nas je danes za dva milijona, smo na tem prostoru obdani z mnogimi sosedi: Italijani, Avstrijci, Madžari in Hrvati.

V angleških (in morda tudi škotskih) znanstvenih krogih so se s Slovenci - pod imenom Kranjci - seznanili vsaj ob koncu 17. stoletja. Glavni razlog je bilo tudi tedaj jezero, vendar ne blejsko. Leta 1689 je namreč kranjski polihistor Valvasor izdal v nemškem jeziku obsežno delo *Slava vojvodine Kranjske*, ki je poneslo v svet tedanje vedenje o naši deželi: o njeni zgodovini, o izgledu, nraveh, šegah in navadah njenega prebivalstva in o njenih naravnih znamenitostih. Med njimi je Valvasor posvetil posebna poglavja kraškemu presihajočemu Cerkniškemu jezeru. Razpravo o tem naravnem pojavu je že leta 1687 predložil Kraljevi družbi v Londonu, zaradi posameznih poglavij njegove knjige pa je bil celo sprejet med člane Angleške akademije znanosti.

Za uvod, za zares kratek, skop oris slovenske zgodovine, slovenskega prostora in vedenja o njem, naj bodo te besede dovolj. Osnovni namen mojega pisanja so vendarle škotske sledi na Slovenskem: nekaj kulturno zgodovinskih drobcov in še posebej sodobni obstoj stereotipnih predstav o Škotih. Prve sem preprosto želela zbrati in nanizati, druge pa so me pritegnile kot etnologinjo, ki je naletela na nenavadno prisotno, a neraziskano kulturno prvino, ki bi bila lahko prvovrsten predmet etnološkega preučevanja.

Prva škotska sled, ki se je vidno vtisnila v slovensko okolje, saj je ne izpričujejo le pisani in tiskani viri, temveč tudi upodobitve in materialna zapuščina umetnin in arhitekturnih posegov, je skoraj stopetdesetletno bivanje škotske rodbine Leslie na Ptuj, v mestu na jugu dežele Štajerske. V 11. stoletju naj bi se Bartolomej Leslie, tedaj osrednja osebnost pomembne ogrske rodbine, preselil v Anglijo in nato na Škotsko, kjer naj bi Leslieji v nekaj stoletjih dosegli mnoge

visoke položaje, precej obogateli, nekaj posameznikov pa naj bi se potem v 16. in v 17. stoletju preselilo nazaj na celino (Ciglenečki, 1992). Večina jih je služila v vojski. Prav najznamenitejši med njimi, general Walther Leslie, baron pl. Balquhane, ki se je udeležil cesarju Ferdinandu II. in se proslavil v času tridesetletne vojne, je leta 1656 kupil ptujski grad. Njegovi potomci so ga posedovali do leta 1802 (Stopar, 1990), ko so se preselili na Moravsko (za njimi so v gradu bivali sorodniki Dietrichsteini, do konca 2. svetovne vojne je bil v posesti Herbersteinov, v zadnjih desetletjih pa je v njem zbirka Pokrajinskega muzeja Ptuj). Sledi Lesliejev na Ptujju pomenijo zlasti živahni gradbeni posegi: dokončanje modernizacije grajskega utrdbenega sistema na osnovi renesančnega koncepta z baročnimi novogradnjami in prezidavami, potem dragocen fond štirih flamskih in šestih francoskih tapiserij, nekaj mašnih oblačil, glazirane peči iz druge polovice 17. stoletja z rodbinskim grbom na pečnicah, vrsta portretov grofov iz rodbine Leslie iz 18. stoletja (ti so bili prenešeni na Moravsko) in bakrorez z doprsno upodobitvijo najvidnejše osebnosti med Leslieji, grofa Waltherja. Ta je kot nosilec reda zlatega runa odigral pomembno vlogo pri ratifikaciji mirovne pogodbe s turškim sultanom Mehmedom IV. in je bil zaradi svoje razgledanosti deležen velikega občudovanja in čaščenja na osmanskem dvoru (Ciglenečki, 1992). O tem, kakšni so bili morebitni stiki med Leslieji in slovenskimi podaniki, pa žal ni dostopnih pričevanj.

Druga škotska sled v slovenskem okolju, v Ljubljani, v glavnem mestu dežele Kranjske, je v primerjavi s prvo komaj opazna. Morda je bilo podobnih še več in verjetno bi jih bilo mogoče na osnovi pisanih virov tudi bolj razkriti in osvetliti, a v besedilu potopisa Edwarda Browna, Angleža, ki je v letih 1668 in 1669 popotoval po Ogrski, Srbiji, Bolgariji, Makedoniji, Tesaliji, Avstriji, Štajerski, Koroški, Kranjski in Furlaniji ter o tem napisal *Kratko poročilo* (*A Brief Account of some Travels...*), je na svoj način poveden le naslednji stavek: "V Ljubljani sem imel srečo, da sem srečal Škota, gospoda Tosha, apotekarja tega mesta." (Levental, 1989) Je morda tudi Škot Tosh ostal v tem delu Evrope po koncu tridesetletne vojne? Kdo ve. Lahko pa si mislimo, da je s svojim znanjem koristil ljubljanskim someščanom.

Poleg teh maloštevilnih neposrednih sledi posameznikov, ki so nekoč živeli na Slovenskem, so morebiti zaradi svojega kulturnega vpliva opaznejše, čeprav so le posredne in le malo ali celo neznanne, delovne stopinje nekaterih drugih škotskih mož. Naprimer Andrewa Meikleja, izumitelja mlatilnice z zabojem (1786).

V slovenskih vaseh je bil prodor kmetijske mehanizacije - tudi tiste, povezane z mlatvijo - sorazmerno pozen. Kljub izseljevanju je ostalo naše podeželje do 2. svetovne vojne prenaseljeno in višek delovne sile ni pospeševal uvajanja motorne sile in modernih poljedelskih strojev v kmetijstvu. A tehnični prelom v slovenskem kmečkem gospodarstvu je prišel do izraza prav pri mlatenju, pri enem izmed najtežjih kmečkih del (Smerdel, 1991). In ko "so začele hoditi mašine" (v vaseh v panonski nižini, ležečih v madžarski soseščini, so

izpričane že pred 1. svetovno vojno, v drugih povečini šele med obema vojnama) in lajšati mlatev, se kmetje niso spraševali, kdo jih je izumil. Ne vedoč, da je njim in drugim evropskim kmetom tam nekje daleč s svojim umom pomagal nek Škot, so mlatilnice preprosto sprejeli v svoj delovni vsakdan in jih hvaležno cenili.

316

Jasno prepoznavna pa je v slovenski kulturni zgodovini - natančneje v literarni zgodovini - sled drugega Škota, pesnika Jamesa Macphersona. Njegovi pesnitvi v ritmizirani prozi, ki ju je pripisal keltskemu bardu Ossianu in sta znani kot Ossianovi spevi, sta pomenili začetek ossianizma (Ossianic controversy), obsežnega toka evropskega pesništva (Kos, 1979), ki je vihral več kot petdeset let (od izida Fragmentov leta 1760 dalje) in ni imel vpliva le na francosko, nemško in italijansko književnost (Britannica, 1965), temveč tudi na slovensko. Predromantična književnost nasploh je imela od začetka pa skoraj do konca 19. stoletja močan, včasih celo odločilen pomen za slovenski literarni razvoj. Prvi so jo začeli spoznavati in sprejemati naši razsvetljenci. Ossianove speve je naprimer poznal Žiga Zois in Anton Tomaž Linhart, prvi slovenski dramatik, je ossiansko motiviko in poezijo grobov in noči posnemal v svojih v nemškem jeziku napisanih pesmih *Blumen aus Krain* (1781). Motive in razpoloženja ossianizma: melanholijo, viharje, skalnate pokrajine in mesečino pa je mogoče odkrivati tudi v pesmih, v baladah in romancah našega največjega romantika Franceta Prešerna. Najdemo jih, ko naprimer v Ribiču zapiše: "Ak kaki *vihar* od deleč preti...", "Fant s celo močjo se v veslo vpre, ni mar *skalovja* mu, *viharjov* ne, nič več se na zvezdo ne ozre." Ali pa, ko v Sonetnem vencu (Magistrale) pravi: "Obdajale so vtrjene jih *skale*, *Viharjov* jeznih *mrzle* domačije... *Ur* *temnih* so zatirale jih sile." (Kidrič, 1936)

Verjetno bi bilo mogoče ob podrobnejšem iskanju odkriti še kakšen detajl v malce neulovljivem odnosu med Škoti in Slovenci, zlasti če bi podobnim drobcem sledili do današnjih dni. Vendar niti stvarna zgodovinska prisotnost kakega škotskega posameznika na Slovenskem niti odmevi del posameznih pomembnih Škotov - naprimer v slovenskem kmečkem gospodarstvu ali v slovenski književnosti - še malo niso oblikovali tistega, kar me je v tem odnosu najbolj vznemirjalo: predstav povprečnih Slovencev o oddaljenih Škotih.

Med podobnimi predstavami gre povečini za narodnostne heterostereotipe, s kakršnimi pripadniki neke socialne skupine, nekega naroda, najpogosteje označujejo svoje sosedje; zaradi njihove tujosti, drugačnosti in ponavadi na osnovi kakšnih stvarnih ali pripisanih negativnih osebnostnih lastnostih. Na Slovenskem tako obstajajo heterostereotipi o sosednjih Italijanih, Nemcih, Madžarih in Hrvatih; "notranji" heterostereotipi o Kranjcih, Štajercih, Korošcih (in Primorcih), ki so med drugim posledica nekdanje deželne ureditve v stoletjih Habsburške vladavine; in še ožje, obstajajo celo heterostereotipi na osnovi pokrajinske pripadnosti v nekdanji deželi Kranjski, o Gorenjcih, Dolenjcih in Notranjcih. Svoje klišijske predstave o Škotih pa smo Slovenci nedvomno uvozili; ti heterostereotipi so morali nastati v Škotom bližjem okolju. Prevzeli smo jih posredno, od drugih evropskih narodov, najverjetneje od Nemcev, če že ne od

primarnega vira, od škotskih neposrednih sosedov Angležev.

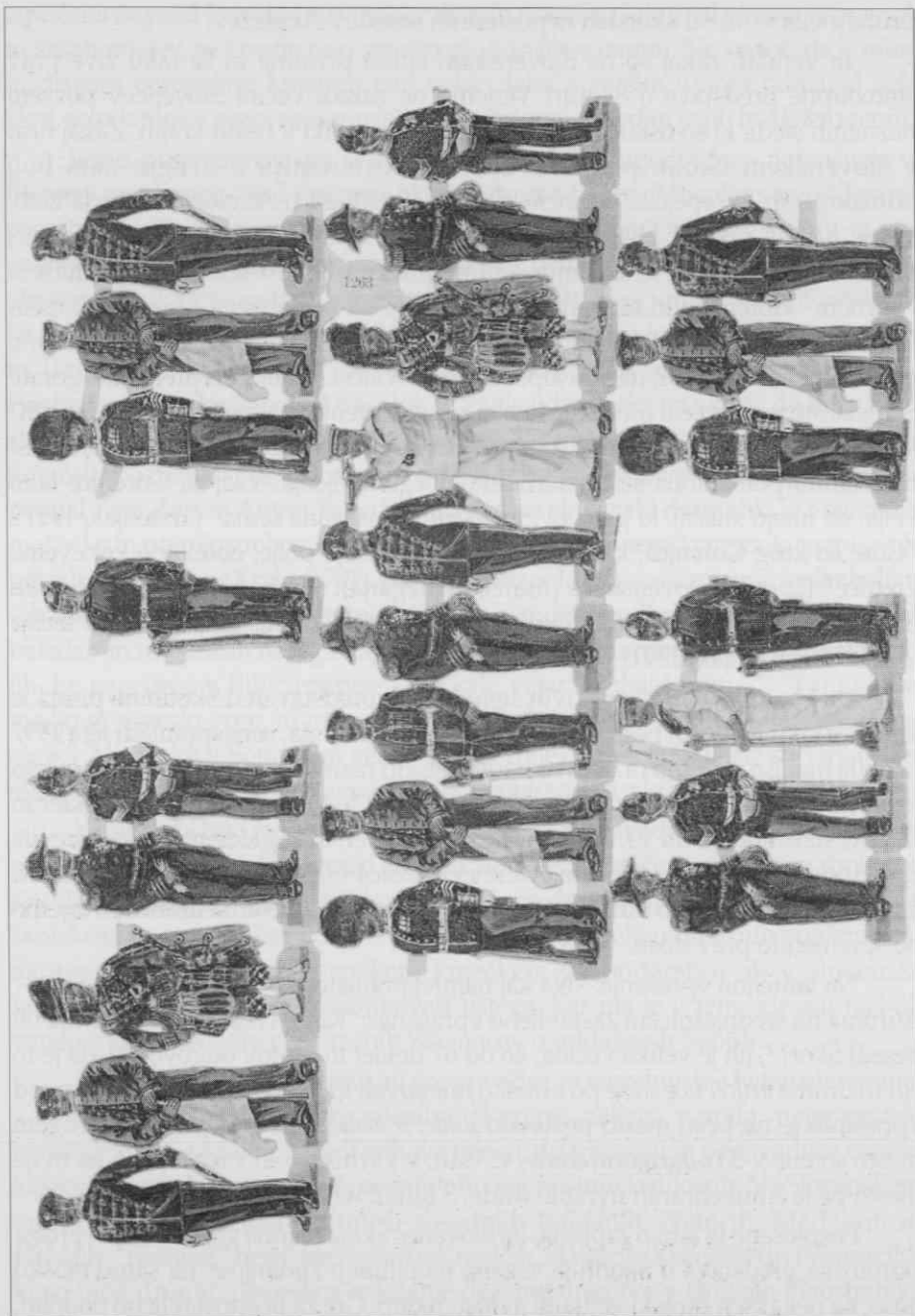
In vendar, zakaj so na Slovenskem sploh prisotne in še tako žive prav stereotipne predstave o Škotih? Verjetno ne zaradi večini Slovencev povsem neznanih sledi, ki so ostale za škotskimi posamezniki v naših krajih. Zakaj niso v slovenskem okolju podobno živi heterostereotipi o drugih nam bolj odmaknjenih Evropejcih: o Fincih, Švedih, Rusih ali o Angležih? Morda zato, ker je najbolj razvpit kliše o varčnem, škrtem Škotu Slovencem tako domač; preprosto zlił se je z "notranjim" pokrajinskim heterostereotipom o našem "ohrnem" Gorenjcu. In bil nam je očitno bližji od podobnega klišeja o skopem Židu. Je mogoče v tem iskati značajsko sorodnost, ki jo kot kaže Slovenci slutimo med domačimi gorjani, našimi alpskimi prebivalci Gorenjci, in prebivalci gorate Škotske? Je morda celo mogoče, da oba heterostereotipa temeljita na resničnosti? V deželah z neprijazno klimo in malo obdelovalne zemlje je bila varčnost nedvomno pomembna sestavina vsakdanjega življenja. Vsaj za Gorenjce tako velja, da imajo značaj, ki ga "povzroča (tudi) pokrajina sama" (Trstenjak, 1991). "Gore so krog Gorenjca, kar je ravnine in doline, je polje, obdelano kot cvetne gredice" (iz opisa slovenskega pisatelja Finžgarja). "Treba je samo videti, kako ozko ob cesti druga ob drugi stoje pozidane hiše na Gorenjskem, *vsake pedi zemlje je škoda*." (Trstenjak, 1991)

317

Da bi o na Slovenskem živih stereotipnih predstavah o Škotih ne pisala le kot o v zraku lebdečih besedah in se o njih le spraševala, sem spomladi leta 1997 izvedla manjšo anketno raziskavo v treh šolskih razredih, enem osnovnošolskem in dveh srednješolskih. Raziskava je sicer zajela le 67 posameznikov, deklet in fantov, starih od 12 do 13, 16 do 17 in 18 do 19 let, in je glede njihovega števila precej oddaljena od statistično relevantnega vzorca vsaj 600 do 700 posameznikov, a rezultati raziskave so tako tipični, da bi jih večje število anketirancev verjetno ne spremenilo prav dosti.

Na temeljno vprašanje: "Na kaj najprej pomisliš, ko zaslišiš besedo Škot?" oziroma na srednješolcem zastavljeno vprašanje: "Kaj je tvoja prva asociacija ob besedi Škot?", jih je velika večina, 46 od 67 deklet in fantov odgovorila, da je to *kilt* (oziroma *krilce*, kot so še po otroško imenovali kilt osnovnošolci). Le 7 izmed vprašanih je na prvo mesto postavilo *dude*, 3 *whiskey* in 6 *skopost*. Na drugem mestu so bile v 33 odgovorih *dude*, v 7 *kilt*, v 1 *whiskey* in v 6 *skopost*, na tretje mesto pa je 5 anketiranih uvrstilo *dude*, 3 *kilt*, 2 *whiskey* in 2 *skopost*.

Posplošeno bi lahko zapisala, da Slovenec Škota najprej vidi. Naša preprosta skupinska predstava o Škotih je vezana na njihovo zunanost, na samo moško nošo, na nekakšen škotski vizualni avtostereotip. Gre za poenostavljeno podobo, kakršno so Škoti sami kazali ali jo še kažejo svetu in kakršna nas je dosegala ali nas še dosega na različne načine in preko različnih posrednikov. V preteklosti so bile to naprimer podobice škotskega vojaka v kiltu in z dudami, kakršne so v nizu mož v značilnih uniformah vojska drugih narodov in pod oznako "Made in Germany" kupovali tudi slovenski svečarji in medičarji (Dular, 1996), z njimi

Okrasna podobica škotskega vojaka v kiltu in z dudami. Krbavčičeva svečarsko-medičarska delavnica. Iz zbirke Slovenskega etnografskega muzeja. ♦ Ornamental card featuring a Scottish soldier with bag-pipe, dressed in a kilt. From the workshop of pastry and candle maker Krbavčič. From the collections of the Slovene Ethnographic Museum. ♦ Petite image décorative d'un soldat écossais portant le kilt et avec la cornemuse. Atelier du chandelier-pâtissier Krbavčič. Collections du Musée Ethnographique slovène.

krasili sveče in s prodajo le-teh razširili klišejsko podobo Škota v mnoge slovenske domove. Dekleta in fantje iz izvedene anketne raziskave pa so kot vir svojega vedenja o Škotih v večini primerov navajali televizijo; ponovno nekaj, kar posreduje vizualno podobo. Takih odgovorov je bilo od 67 kar 52, 35 jih je v tej zvezi omenilo šolo (neko "prometno" šalo na račun skopih Škotov so imeli naprimer srednješolci v učbeniku angleškega jezika Headway), 23 pripovedovanje staršev, 16 knjige in 2 obisk Škotske.

Pregovorna škotska skopost, na Slovenskem tako domača, vendar kot osebnostni narodnostni stereotip očitno drugače občutena kot vidne skupinske predstave, se je v prvih mislih anketiranih fantov in deklet o Škotih komajda pojavila. Povsem drugo sliko pa so oblikovali odgovori na zastavljeno vprašanje, ali so morda že slišali za škotsko varčnost, skopost in v kakšni zvezi. 45 od 67 odgovorov je bilo pritrdilnih. Posamezniki so naprimer zapisali, da je za ljudi, ki so skopi, znana prav oznaka: "Škrt kot Škot". Ena izmed deklet je napisala, da je za škotsko varčnost slišala v zvezi z Gorenjci, "za katere pravijo, da so prav tako skopi". Neka deklica, ki je sicer v svojem odgovoru najprej zanikala, da kaj ve o škotski skoposti, pa je še v isti sapi sporočila obliko najbolj pogostega prenašanja tega stereotipa - šalo: "Ne, nisem še slišala, da bi kdo govoril o Škotih kot o skopih ljudeh. *Razen v kakšnem vicu.*"

Za šale o tujcih, o drugem ljudstvu, o tujem narodu, za to posebno žanrsko skupino v okviru ustnega slovstva, je stereotip neka vrsta predpogoja (Belaj, 1992). Obenem je mogoče v dovtipih v nadvse sočni, duhoviti preobleki posamezne heterostereotipe prepoznavati. V ilustracijo za na Slovenskem razširjeno klišejško predstavo o skopem Škotu - oziroma za z njo zlit domač stereotip o "ohrnem" Gorenjcu - naj tako navedem tri povedne primerke šal, ki so se nabrale na straneh izvedene anketne raziskave o Škotih. Vzporedno z njimi so nanizane gorenjske različice, najdene v dveh slovenskih zbornikih objavljenih šal.

1. ŠKOT prosi Boga: "Prosim, Bog, povej mi, a bom zadel na loteriji. Prosim, daj da zadanem, prosim!" Bog: "Boš. Samo najprej moraš kupit loto listke." (Anketa, 1997)

GORENJEC vsak večer moli: "Ljubi Bog, pomagaj, da zadenem na loteriji. Pa čeprav samo pet jurjev!" Ob letu se Bog (z grmečim glasom) razjezi: "Boš zadel, boš! Ampak srečko moraš pa le prej kupiti!" (Bauer, 1993)

GORENJEC sanjari, da bo zadel glavni dobitek na loteriji, in dva dni pred vsakim žrebanjem od jutra do večera ponavlja: "Ljubi Bog, pomagaj mi, da bom zadel glavni dobitek!" Ljubi Bog ga nekaj časa potrpežljivo posluša, nazadnje pa reče: "Saj ti bom pomagal, ampak srečko moraš pa le kupiti!" (Krušnik, 1988)

2. ŠKOT, čisto nesrečen, pripoveduje prijatelju: "Kupiti sem moral nov glavnik, se je odlomil zob!" Drugi pa reče: "Si nor? Zaradi enega zoba ti pa ja ni treba vreči glavnika stran." Prvi pa reče: "No ja, bil je predzadnji." (Anketa, 1997)

GORENJCA: "Kako ti gre?" "Slabo! Zlomil se mi je zob na glavniku, pa bom moral kupiti novega." "Kaj, zaradi enega zlomljenega zoba boš kupoval nov glavnik?" "Moram, je bil predzadnji." (Krušnik, 1988)

3. Gresta dva ŠKOTA po cesti (fant in punca). Po malo daljšem sprehodu gresta mimo neke restavracije. Nakar reče Škotinja Škotu: "Joj, kako tukaj lepo diši!" Nato pa Škot odgovori: "No, če boš pridna, te bom še enkrat peljal mimo." (Anketa, 1997)

GORENJEC in žena gresta mimo kioska, v katerem prodajajo hrenovke. "Oh, dragi, kako lepo dišijo," vzdihne žena, Gorenjec pa reče: "Če si želiš, greva lahko še enkrat mimo." (Krušnik, 1988)

Sodoben slovenski pokrajinski heterostereotip o skopuških Gorenjcih ima svoje zametke že v starih šalah na račun gorenjske gostoljubnosti v primerjavi z dolensko. Naprimer: ko so Gorenjci vabili na gostijo, so pripomnili, naj pridejo vsi gostje na "en bart", da ne bo pes dvakrat lajal. In če je bil Dolenjec kam povabljen, je prinesel s seboj še šunko in pletenko cvička; če pa je Gorenjec povabljen, pripelje še dva s seboj. Navedena dovtipa sta "že del folklore" (Trstenjak, 1991), zato po vsej verjetnosti ne bo držalo zapisano mnenje (Krušnik, 1988), da so se šale na račun Gorenjcev začele pojavljati šele pred kakimi dvajsetimi leti. Sprva naj bi bili to dovtipi, ki so leteli na Škote in njihovo varčnost. Pripovedovalci naj bi potem Škota iz šale zamenjali z Gorenjcem in tako naj bi nastali dovtipi na račun Gorenjcev.

Drugim - čeprav znotraj svoje dežele in četudi le prebivalcem sosednje pokrajine - se Slovenci nedvomno že dolgo radi smejemo. In svoje Škote imamo v Gorenjcih kot kaže precej dlje kot le zadnjih dvajset let. Šale na račun Gorenjcev tako niso vedno nastale le s preprosto menjavo Škota z Gorenjcem. A da je Škot v posameznem dovtipu pogosto zamenjal Gorenjca in ta spet Škota, da so se šale na račun obojih kar prelivale in dobesedno stapljale - tega ni mogoče prezreti.

Škot in Slovenec v podobi Gorenjca sta v obliki šal na osnovi enakega heterostereotipa, v tem okviru ustnega slovstva, tako povezana v prav nenavadnem medsebojnem odnosu. Ta odnos naj na koncu začinem še s kančkom tekmovalnosti, možno posledico pregovorne slovenske nevoščljivosti. Škoti namreč ne morejo biti bolj skopi od naših Gorenjcev; slednji so nedvomno najbolj skopi. To mikavno sporočilo nosi šala, v kateri skupaj nastopita Škot in Slovenec (Anketa, 1997):

Škot povabi Gorenjca domov in mu ponudi kavo. Kavo skuha pred njim tako, da zrno kave priveže na vrvico in ga trikrat pomoči v vodo. Da bi Gorenjcu vrnil obisk, tudi Škot pride v Slovenijo. Gorenjec mu ponudi kavo. Skuha jo tako, da kavino zrno priveže na vrvico in gre z njo trikrat čez soparo. Škot pa ga vpraša: "Zakaj?" In Gorenjec mu odgovori: "Zato, ker je bila pri tebi premočna!"

VIRI IN LITERATURA

- ANKETA, 1997: Anketna raziskava o predstavah o Škotih. Iz arhiva avtorice.
- BAUER, Marjan, 1993: Kolofoktar, To knjigo je napisalo 1482 Slovencev. Ljubljana.
- BAVČAR, Evgen, 1995: Slovenski smeh izpod Eifflovega stolpa. V: Satira Multi. Satira, Humor - Multimedialno. Celje, str. 141-143.
- BELAJ, Vito, 1992: Vici o Srbih, jeseni 1991. V: Borec 1,2/XLIV. Ljubljana, str. 132-135.
- BRITANNICA, 1965: Encyclopaedia Britannica, Volume 14. Chicago, str. 545.
- CIGLENEČKI, Marjeta, 1992: Zapuščina družine Leslie na Ptujskem gradu. V: Kronika, 40(1992) št. 3. Ljubljana, str. 171-175.
- DULAR, Andrej, 1996: Svečarska in medicarska delavnica Jakoba Krbavčiča iz Ljubljane - obogatitev zbirk Slovenskega etnografskega muzeja. V: Etnolog 6 (LVII), 1996. Ljubljana, str. 383-395.
- GRAFENAUER, Bogo, 1979: Prihod Slovanov, Alpski Slovani v novi domovini prva desetletja po naselitvi, Samova "država" in država karantanskih Slovencev. V: Zgodovina Slovencev. Ljubljana, str. 94-123.
- KIDRIČ, France, 1936: Prešeren I, Pesnitve, pisma. Ljubljana.
- KOS, Janko, 1979: Pregled svetovne književnosti. Ljubljana.
- KRUŠNIK, Slavko, 1988: Smeh ni greh, Velika knjiga šal. Ljubljana.
- LEVENTAL, Zdenko, 1989: Britanski putnici u našim krajevima, Od sredine XV do početka XIX veka. Gornji Milanovac.
- MUSEK, Janek, 1994: Psihološki portret Slovencev. Ljubljana.
- SMERDEL, Inja, 1991: Prelomna in druga bistvena gospodarska dogajanja v zgodovini agrarnih panog v 19. stoletju na Slovenskem. V: Slovenski etnograf XXXIII-XXXIV, 1988-1990. Ljubljana, str. 25-60.
- STOPAR, Ivan, 1990: Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji, Območje Maribora in Ptuja. Ljubljana.
- TRSTENJAK, Anton, 1991: Misli o slovenskem človeku. Ljubljana.

BESEDA O AVTORICI

Inja Smerdel, mag., etnologinja, direktorica Slovenskega etnografskega muzeja od julija 1995, je bila pred tem kustodinja za ruralno gospodarstvo v Slovenskem etnografskem muzeju (od leta 1980) in glavna urednica znanstvene publikacije Etnolog (1991-95).

Po preučevanju nekaterih pojavov množične kulture (stenskega okrasja in godbe na pihala) se je v preteklem desetletju in pol posvečala zlasti raziskovanju različnih gospodarsko kulturnih prvin: soseskine gospodarske samouprave, del ob spravilu žitnega pridelka, ovčarstva s selitveno pašo, ptičjega lova, nazadnje oselnikov in košnje.

Med objavljenimi razpravami in članki, izmed katerih jih nekaj izpričuje tudi njene muzeološke poglede, sta pomembnejši deli: Ovčarstvo na Pivki, Transhumanca od srede 19. do srede 20. stoletja ali Trije "ovčarji" (Koper, 1989) in Oselniki: zbirka SEM (Ljubljana, 1994).

ABOUT THE AUTHOR

Inja Smerdel, M.A., ethnologist and director of the Slovene Ethnographic Museum since July 1995. Prior to her appointment as director she was curator of rural economy in the museum (since 1980) and chief editor of the scientific periodical Etnolog (1991-1995).

After initial studies of mass-culture phenomena (wall decorations and brass bands) her research efforts of the past fifteen years concentrated on the cultural elements of economic activities: economic self-management of a village, harvesting jobs, sheep-farming and transhumance, bird-catching, and, most recently, whetstone holders and the hay harvest.

Noticeable among her treatises and articles, some of which also reveal her views on museum issues, are Sheep-farming in Pivka, Transhumance from the Middle of 19th to the Middle of 20th Century or The Three "Sheepmasters" (Koper, 1989) and Whetstone Holders, published in the series of SEM (Ljubljana, 1994).

SUMMARY

SCOTTISH TRACES IN SLOVENIA

Historical fragments and modern stereotypes

322

The article is introduced by positioning the Slovenes in Europe's history and geography. Before trying to establish traces of Scottish presence in Slovenia and before listing the relevant historical fragments and modern stereotypes, it indeed seemed appropriate to attempt to find out what ideas, if any at all, Scotsmen have of the Slovenes

The first Scottish trace that left a visible mark in the Slovene environment - evidenced not only by manuscripts and printed sources, but also by pictures and the material heritage of works of art and architectural activities - are the nearly one-hundred-fifty years the Scottish Leslies lived in Ptuj, a town in the south of the province of Styria. The most famous among them, general Walther Leslie, baron of Balquhane, who served with Emperor Ferdinand II and made his name during the Thirty-Years' War, bought Ptuj Castle in 1656. His descendants owned it until 1802.

Our second Scottish trace in the Slovene environment, that is in Ljubljana, the capital of the former province of Carniola, is hardly conspicuous compared with the Leslies. There may have been more of the kind and can probably be found in written sources, but the travel book of Edward Brown, an Englishman who, in 1668 and 1668, travelled in Hungary, Serbia, Bulgaria, Macedonia, Thessaly, Austria, Styria, Carinthia, Carniola and Friuli, and who wrote "A Brief Account of some Travels..." contains only one sentence that provides pertinent information: "In Ljubljana I was lucky to meet a Scotsman, a mister Tosh, the town's pharmacist".

Beside this handful of direct traces of individuals who once lived in Slovenia, there are other, indirect and often hardly known traces of the work of Scotsmen which had a more significant cultural influence. Take, for instance, Andrew Meikle, the inventor of the threshing-machine with box (1786).

Clearly identifiable in Slovene cultural history - to be exact: in the history of its literature - are the traces of another Scotsman, the poet James Macpherson. His poems in rhythmic prose, purported to be translations of poems by the Gaelic bard Ossian and known as the Ossian ballads, inspired the writing of poetry in the Ossianic vein, a major literary trend that raged in Europe for over fifty years (from the publication of his "Fragments..." in 1760) and exerted great influence not only on French, German and Italian, but also on Slovene literature.

Intensive research might discover further details bearing witness to the elusive relation between Scotsmen and Slovenes, especially if traced to the present time. But neither the actual historical presence of individual Scotsmen in Slovenia

nor the influence of important Scotsmen - for instance in our rural economy or in our literature - have anything to do with the issue that excited me most in this relationship: the ideas average Slovenes have about the faraway Scotsmen.

Similar ideas generally consist of national heterostereotypes, used by members of a social group or people to characterise (usually) their neighbours; because they are foreign, different, and mostly have negative characteristics, either real or attributed ones. Heterostereotypes in Slovenia refer to our neighbours, the Italians, Germans, Hungarians and Croats; "internal" heterostereotypes to Carniolians, Styrians, Carinthians (and "Coastlanders"), in line with the former provinces during the centuries of Habsburg rule; and, even narrower yet, there are heterostereotypes based on the origin from a particular region within the former province of Carniola, about Gorenjci ("Highlanders"), Dolenjci ("Lowlanders") and Notranjci ("Inlanders"). The clichés about Scotsmen are undoubtedly imported; such heterostereotypes can only have generated in an environment close to Scotland. The Slovenes adopted them indirectly, from other European nations, probably from the Germans, if not from the primary source, the immediate neighbours of the Scottish - the English.

323

Writing about stereotypical ideas the Slovenes have about Scotsmen would amount to guesswork or an exercise in words without at least some research. In the Spring of this year I therefore carried out a modest survey in three classes, one in a primary school and two in a secondary school. Though the survey included only 67 children, boys and girls aged between 12 and 13, and 16 and 18, a number that is far from being a relevant statistical sample of at least 600 to 700, the results were so specific that a greater number would not have changed them substantially. The survey's major findings are related by the following quotations.

The basic question "What do you first think of when you hear the word Scotsman?" or (for the secondary school students) "What is your first association with the word Scotsman", was answered as followed: the great majority (46 out of 67 boys and girls) wrote that it was a kilt (or skirt as the young ones called it); only 7 put the bagpipe in first place, 3 whiskey, and 6 meanness. Second-place associations were bagpipe (33), kilt (7), whiskey (1) and meanness (6); third ones bagpipe (5), kilt (3) whiskey (2) and meanness (2).

A generalised conclusion would be that the Slovene first of all visualise the Scotsman. Our simple notion of the Scottish is connected with their appearance, limited to the men's costume, to some kind of Scottish visual autostereotype. This simplified image which the Scottish themselves used to and continue to present to the world must have reached us (and continues to do so) in different ways and through different mediators.

The proverbial Scottish meanness, something so familiar to the Slovenes, but as a personal and national stereotype obviously experienced in a way that differs from the common visual image, was hardly mentioned by the boys and girls in our questionnaire. However, this radically changed when they answered

the question whether they had heard of Scottish thrift or meanness and in what connection. 45 out of 67 answered that they had indeed. Some, for instance, wrote that to indicate people who are mean the best expression is "as mean as a Scotsman" - One of the girls wrote that she had heard about Scottish meanness in connection with Gorenjci, who "are said to be quite as mean". Another girl, who first denied knowing anything about Scottish meanness, nevertheless mentioned the most frequent way of spreading the stereotype - jokes : "No, I never heard anybody say that Scotsmen are mean people. Except in jokes."

The contemporary Slovene, provincial heterostereotype about stingy Gorenjci has its origin in old jokes ridiculing their "hospitality" compared with that Dolenjci. This indicated how highly improbable it is that jokes about Gorenjci started appearing only some twenty years ago. Originally, some authors venture, there were jokes about Scotsmen and their meanness, and those who told them replaced Scotsman with Gorenjec, thus creating the twin variety of jokes about Gorenjci.

There is, however, no doubt that the Slovenes have enjoyed laughing at other people from their own country and, preferably, at those from a neighbouring province, for a long time. And that we have had our own "Scotsmen" - the Gorenjci - for a much longer period than the last twenty years. Jokes about Gorenjci were certainly not always derived from the Scottish brand. But that the Scotsman in individual jokes was often replaced by a Gorenjec and vice versa, that both varieties indeed often blend - is something that can hardly be overlooked.

Scotsmen and Slovenes - embodied by Gorenjci - are thus connected by a quite unusual relationship, in the form of jokes based on the same heterostereotype that is part of oral tradition.

RESUME

LES TRACES DE L'ECOSSE EN SLOVENIE

Fragments historiques et stereotypes contemporains

Cet article est introduit par une courte présentation historique et géographique des Slovènes en Europe. Pour commencer, avant de chercher la présence écossaise en Slovénie et d'énumérer les fragments historiques et les stéréotypes contemporains sur le sujet, il semblait nécessaire de se demander quelle était l'opinion des Ecossais sur la Slovénie, si toutefois opinion il y avait.

Pendant près de cent cinquante ans, les Leslie, une famille écossaise, ont résidé à Ptuj, ville située au sud de la Styrie. C'est la première trace écossaise visiblement marquée dans l'environnement slovène. Plusieurs sources écrites et imprimées ainsi que des images et différentes pièces et oeuvres d'art et

d'architecture, en témoignent. Le plus connu des Leslie, le général Walther Leslie, baron pl. Balquhane, qui avait servi l'empereur Ferdinand II et qui avait bâti sa renommée au cours de la guerre de trente ans, acheta le château de Ptuj en 1656. Le château resta la propriété de la famille jusqu'au 1802.

On trouve une seconde trace d'une présence écossaise en Slovénie à Ljubljana, capitale de la Carniole. En comparaison avec la première, elle est à peine notable. Il est possible qu'en se basant sur des sources écrites, on puisse trouver et mettre en lumière davantage de petites traces d'origine écossaise. Toutefois, dans son récit de voyage, Edward Brown, un Anglais qui a fait, entre 1668 et 1669, le tour de la Hongrie, de la Serbie, de la Bulgarie, de la Macédoine, de la Thessalie, de l'Autriche, de la Styrie, de la Carinthie, de la Carniole et de la Furlanie, n'en parle que dans une seule phrase: "A Ljubljana, j'ai eu la chance d'avoir rencontré un Ecossais, M. Tosh, apothicaire de la ville."

A part ces quelques traces, directement liées à des Ecossais, ayant vécu autrefois en Slovénie, les empreintes, bien qu'indirectes et moins connues voire même inconnues, de certains Ecossais (par exemple, d'Andrew Meikle, l'inventeur de la batteuse à caisse en 1786) sont, peut-être, de par leur influence culturelle, plus remarquables.

Dans l'histoire culturelle slovène, ou plus exactement dans l'histoire de la littérature slovène, les traces de James Macpherson, poète écossais, restent évidentes. Ses deux poèmes en prose rythmée, attribués au barde Ossian et connus comme chants d'Ossian, sont à l'origine de l'ossianisme (Ossianic controversy), courant majeur de la poésie européenne, qui dura plus de cinquante ans (à partir de la publication des *Fragments* en 1760) et qui influença non seulement la littérature française, allemande et italienne, mais également la littérature slovène.

Si l'on étudiait minutieusement les liens difficilement saisissables entre les Ecossais et les Slovènes, notamment en recherchant, jusqu'à nos jours, des éléments de similitude entre ces deux pays, on trouverait, très probablement, des détails supplémentaires. Or, ni la présence historique manifeste d'Ecossais en Slovénie ni les répercussions, par exemple dans le domaine de l'économie rurale et de la littérature slovène, des oeuvres réalisées par des Ecossais d'envergure n'ont provoqué, chez le Slovène moyen, une représentation quelconque des lointains Ecossais.

La plupart des représentations réciproques sont issus d'hétéro-stéréotypes nationaux que les membres d'un groupe social, d'une nation ont attribué à leurs voisins à partir soit de caractères étrangers ou différents soit de caractéristiques négatifs, réels ou imaginaires, des individus. En Slovénie, il y a, tout d'abord, un type d'hétéro-stéréotypes qui concerne les peuples voisins, italiens, hongrois, croates et allemands. Ensuite, il y a des hétéro-stéréotypes "domestiques", qui relèvent plutôt de l'ancien régime austro-hongrois et qui touchent les habitants de Carniole, de Styrie, de Carinthie (et de Primorska). Finalement, il existe des hétéro-stéréotypes, d'une portée encore plus limitée puisqu'ils ne concernent que

la région de la Carniole où l'on distingue les gens de Haute Carniole, de Basse Carniole et de Carniole Intérieure. En ce qui concerne les Ecosais, les Slovènes ont sans doute emprunté à d'autres nations européennes les clichés, créés dans l'environnement proche des Ecosais, des autres nations européennes, probablement par les Allemands, si ce n'est plus directement par les Anglais, qui sont les voisins les plus immédiats des Ecosais.

Jusqu'à présent, en ce qui concerne les stéréotypes slovènes concernant les Ecosais, nous n'avons pu noter que ce qu'il nous est parvenu par oui-dire. Pour ne pas en rester à ce niveau, nous avons réalisé une petite enquête auprès de 67 élèves, garçons et filles, de trois classes différentes: une primaire (élèves allant de 12 à 13 ans) et deux secondaires (de 16 à 17 ans et de 18 à 19 ans). Bien que le nombre d'individus soumis à l'enquête soit fort éloigné du nombre statistiquement requis, qui est d'au moins 600 ou 700 individus, les résultats sont si typiques qu'un nombre plus élevé de candidats intégrés n'aurait pas changé grand chose. Les constatations les plus importantes sont les suivantes:

A la question: "A quoi penses-tu lorsque tu entends le mot Ecosais?" ou à la question: "Quelle est la première association d'idée qui te vient lorsque tu entends le mot Ecosais?", la majorité des personnes interrogées soit 46 des 67 garçons et filles, a répondu: le *kilt* (les enfants du primaire l'ont appelé la petite jupe). 7 personnes seulement ont placé la *cornemuse* à la première place, 3 le *whiskey* et 6 l'*avarice*. A la deuxième place, on trouve la cornemuse pour 33 personnes, le *kilt* (7), le *whiskey* (1) et l'*avarice* (6), et à la troisième place: la cornemuse (5), le *kilt* (3), *whiskey* (2) et l'*avarice* (2).

D'une façon générale, il semble que lorsqu'un Slovène pense aux Ecosais, il voit d'abord leur aspect extérieur, lié aux vêtements masculins traditionnels et à une espèce d'auto-stéréotypes visuel écosais. Il s'agit d'une image simplifiée telle que les Ecosais l'ont présentée dans le passé et la présentent encore aujourd'hui. C'est cette image qui nous a été transmise et qui continue d'être présente dans la société slovène sous différentes formes et grâce à différents agents.

L'avarice proverbiale des Ecosais, si populaire en Slovénie, est perçue comme un stéréotype individuel national et fonctionne différemment de l'image collective. C'est pourquoi, au cours de l'enquête, elle fût si rarement mentionnée par les jeunes élèves. Toutefois, de façon paradoxale, à la question: As-tu déjà entendu parlé de l'épargne, de l'avarice écosaises et de quel façon? 45 des 67 jeunes interrogés ont répondu positivement. Quelques uns ont inscrit, par exemple, qu'ils avaient déjà entendu dire "Avare comme un Ecosais." Une fillette a écrit qu'elle avait déjà entendu parler de l'avarice écosaise au sujet des gens de Haute Carniole "qu'on dit aussi avares qu'eux." Une autre petite fille, qui avait d'abord nié connaître l'avarice écosaise, a donné tout de suite après la forme la plus typique de la transmission de ce stéréotype - la plaisanterie: "Non, je n'ai jamais entendu quelqu'un comparer un Ecosais à un avare. *Sauf dans quelques blagues.*"

L'hétéro-stéréotype régional contemporain slovène, concernant l'avarice des habitants de Haute-Carniole, dérive de vieilles plaisanterie sur leur hospitalité mise en parallèle avec celle des gens de Basse-Carniole. Il semble ainsi que l'opinion écrite, qui assure que les plaisanteries faites au détriment des Haut-Carniolien sont apparues il y a vingt ans, ne soit pas fondée. Au début, il s'agissait de plaisanteries qui concernaient les Ecossais et leur avarice. Peu à peu, les plaisantins ont remplacé les Ecossais par les habitants de Haute-Carniole. Ainsi sont nées les plaisanteries mettant en scène des Hauts Carniolien.

Les Slovènes ont longtemps aimé rire des plaisanteries les concernant ou concernant leurs voisins. Les Hauts-Carniolien sont, depuis plus de vingt ans, les "Ecossais" slovènes. Mais les plaisanteries les concernant ne sont pas obligatoirement le fruit d'une simple substitution de l'Ecossais au Haut-Carniolien. Néanmoins, le fait que l'Ecossais soit souvent remplacé par le Haut-Carniolien et le vice-versa ne peut être négligé. 327

Dans les plaisanteries, basées sur le même hétéro-stéréotype et dans le cadre de la littérature orale, l'Ecossais et le Haut-Carniolien restent liés par un étrange rapport de réciprocité.

UTRIP MESTNE TRŽNICE PRED DRUGO SVETOVNO VOJNO V CELJU

Iris Zakošek

329

IZVLEČEK

V članku sem predstavila Glavni trg v Celju kot osrednji prostor, kjer je delovala mestna tržnica vse do začetka 50. let. Podala sem kratek zgodovinski pregled trga, poudarek je na delovanju tržnice (tržna uprava, sama ureditev tržnega prostora, tržne pristojbine, tržno nadzorstvo, prodaja blaga, tržni dan).

ABSTRACT

The article presents the Main Square of Celje as the central location of the town's market until the early 1950s. It provides a short historical review of the market with emphasis on its operation (management, physical arrangement, fees, supervision, goods and market-days).

Glavni trg so skozi zgodovino različno imenovali: Trg, Veliki trg, Glavni trg, Markov trg, Tomšičev trg; leta 1993 so ga ponovno preimenovali v Glavni trg.¹ Prvotno jedro srednjeveške naselbine je bilo v današnjem JV mestnem delu. Ta prvotna naselbina je bila majhna, sprva je štela nekaj hiš, ki so se nahajale vzdolž današnjega Glavnega trga. Tržni prostor se je izoblikoval tako, da so se na zahodni strani razvrstile plemiške hiše in javne stavbe, vzhodna stran pa je bila vezana na meščane - drobne trgovce in rokodelce. Trg je bil povezan s spodnjim gradom preko Dolge (danes Gosposke) ulice.² Sredi trga je stal mestni vodnjak, ki so ga uporabljali do leta 1871. Na južni strani vodnjaka je že leta 1503 omenjen sramotilni kamen ali mestni pranger, h kateremu so privezovali prestopnike in zločince. V drugi polovici 18. stoletja se je na trgu nahajala železna kletka, v katero so zapirali celjske peke, ki so pekli premajhne hlebce. Sredi širšega južnega dela trga so po letu 1776 postavili na mestu, kjer so usmrtili morilca Pretnerja, Marijino znamenje, ki naj bi mesto varovalo pred takšnimi zločini.³

¹ Imenoslovje ulic in trgov v KS Center, Celje 1994, str. 6

² Glavni trg v Celju, Celje 1996, str. 4

³ Glavni trg v Celju, Celje 1996, str. 4

Trg je opredeljen kot "navadno odprt prostor, kjer se prodaja in kupuje raznovrstno blago, zlasti živila". Osnovna funkcija trga je torej preskrba prebivalstva z živili in drugimi potrebnimi stvarmi. Najbolj razširjena predstava o živilskem trgu je kot o prostoru, kjer se prodajajo in kupujejo živila in blago. Poleg osnovne funkcije obstajajo še druge manj opazne. Trg poln ljudi predstavlja naravno središče družabnega življenja. Na njem se ljudje srečujejo, se sporazumevajo, širijo raznovrstne govorice, od osebnih opravljanj do političnih novic, žalijo, grozijo. Uporablja se za kupčijo in pogovor. Gospodinje si izmenjujejo recepte.⁴

330

V času pred drugo svetovno vojno, med njo in še nekaj let po njej je bil na osrednjem prostoru Glavnega trga tržni prostor, kjer sta se srečevala mesto in podeželje.⁵ Trg je živel svoj cikel. Živel je dnevno, tedensko, mesečno in letno življenje. Dnevno se je pričelo rano zjutraj in je trajalo vse do opoldneva. Med tednom sta bila tržna dneva sredo in sobota, svoj izvor sta imela v nekdanjih tedenskih sejnih. Mesečni cikel je kazal predvsem finančno stanje kupcev glede na plačilne dneve. Letni cikel je bil povezan z letnimi časi in dogajanjem v naravi ter z od tega dogajanja odvisnimi dejavnostmi. Pozimi je na trg prišlo manj prodajalcev kot poleti. Spomladi je bilo najbolj živahno. Poseben pečat so trgu dali prazniki, ko so gospodinje nakupovale predvsem med, orehe, rozine, maslo, smetano.⁶

Tržni prostor je bil last mestne občine. V Celju so pred drugo svetovno vojno bili tržni prostori na Glavnem trgu, Slomškovem trgu, Dečkovem trgu in na Prešernovi ulici. Največji je bil na Glavnem trgu. Mestna občina Celje je prirejala tržne dneve vsako sredo in soboto. Če je bil na ta dan praznik, je bil tržni dan dan prej. Ob tržnih dnevih so smeli prodajati naslednje artikle: poljske pridelke, domače in južno sadje, žita, semena, perutnino, jajca, mleko in mlečne izdelke, med in medene izdelke, vosek, meso in mesne izdelke, rečne in morske ribe, rake, žabe, školjke, polže, gobe, živalske mladiče, cvetje in zelišča. Smeli so prodajati tudi izdelke domače izdelave, kot so suha roba, lončeni izdelki. Posebej je bilo dovoljeno na nekaterih mestih prodajati drva, seno in slamo. Tržni organ je od prodajalcev, ki so prodajali lastne domače izdelke, zahteval potrdilo občine, da je blago res domač proizvod. Ostali prodajalci so morali imeti obrtno pooblastilo oz. dovoljenje.⁷

Zunaj tržnega prostora trgovanje ni bilo dovoljeno. Za razmestitev blaga so tržni organi postavili klopi in stojnice. Prodajalcem so dodelili samo en prostor, zaradi hitre pokvarljivosti blaga pa je lahko pridobil še dodatnega, ki pa ga ni smel prepustiti drugemu. Trgovci, ki so imeli svoje lokale ob tržnem prostoru,

⁴ Židov, Nena, Ljubljanski živilski trg, Ljubljana 1994, str. 9-18

⁵ Glavni trg v Celju, Celje 1996, str. 6

⁶ Židov, Nena, Ljubljanski živilski trg, Ljubljana 1994, str. 39-45

⁷ ZAC, MOC 1919-41, AŠ 85, 6381/38, Pravilnik za tržne dneve

Celje.

Glavni trg.

niso smeli postavljati stojnic pred njimi.⁸ Prodaja blaga na stojnicah je bila po tržnem prostoru razdeljena glede na vsebino. Iz ohranjenih načrtov prodaje na Glavnem trgu pred vojno je lepo razvidna prodaja blaga (stojničarji). Ob vходу s Prešernove ulice na trg so na levi in desni strani prodajali poljske pridelke, pred hišo št. 1, 2 mleko in mlečne izdelke. Okoli Marijinega znamenja so v večini prevladovali mesarji, v razširjenem delu trga in proti Slomškovega trgu in Gosposki ulici še prodajalci sadja. Pred hišo št. 11 in 12 so prodajali lesne in pletarske izdelke in perutnino.⁹

Razen na stojnicah in klopih so smeli prodajati tudi z vozičkov. Strogo prepovedano je bilo polaganje živil na tla. S stalnimi prodajalci na stojnicah je občina sklenila pogodbo o oddaji tržnega prostora v najem. V njej je bil točno določen stalni prostor, najemnina in odpovedna doba, ki ni smela presežati štirinajstdnevnega roka. Ne glede na dogovor in odpovedni rok je smela občina začasno ali stalno prepovedati trgovanje in prodajalca odstraniti s tržnega prostora:

- če je prostor oddal drugemu in se pri tem okoristil,
- če brez tehtnega razloga 14 dni prostora ni uporabljal,
- če je bil kljub opominu v zaostanku s plačilom občinskih pristojbin za mesec dni,
- če se na ponovni pismeni opomin ni pokoril odredbi pristojnega tržnega organa,
- če je bil že kaznovan zaradi kršitve tržnega reda, pa je ponovno naredil prekršek.¹⁰

Tržne pristojbine so pobirali po posebni odredbi, ki jo je odobril ban. Nadzorstvo nad poslovanjem na tržnem prostoru je izvajalo tržno nadzorstvo po svojih organih. V njihovo pristojnost je spadalo:

- dodelitev vrstnega reda in dovoliti ali odkloniti trgovanje občasnim prodajalcem,
- pobiranje tržne in druge pristojbine v kolikor ni bila plačana neposredno pri občinski blagajni,
- delovanje tržne policije po zakonitih določilih in predpisih tržnega pravilnika, zlasti odredbe, da so morala biti živila in blago vidno označeni s cenami,
- skrb za red in čistočo na trgu.

Za kršitev tržnega pravilnika so kaznovali z denarjem in celo z zaporom.¹¹

Tržne pristojbine za mesto Celje, ki jih je odobrilo Ministrstvo za trgovino

⁸ ZAC, MOC 1919-41, AŠ 85, 6381/38, Pravilnik za tržne dneve

⁹ ZAC, MOC 1919-41, AŠ 85, -/38, Načrt tržnice

¹⁰ ZAC, MOC 1919-41, AŠ 85, 6381/38, Pravilnik za tržne dneve

¹¹ ZAC, MOC 1919-41, AŠ 85, 6381/38, Pravilnik za tržne dneve

in industrijo, oddelek v Ljubljani, dne 12. marca 1925, pod št. 1615/25, so bile sledeče za posamezne prodajne artikle:

- 0,25 Din za 1 koš oglja ali drv,
- 0,5 do 1 Din za 1 liter kisle smetane, 1 košaro zelenjave, 1 zavitek svežega ali suhega sadja, 10 hlebov sira, 1 piščanca, 1 kuro, 1 raco ali petelina, 1 košaro repe ali krompirja, 1 košaro žita ali cvetlic, 1 komad cvetlic v lončkih, 1 koš borovine (smolovice), 5 litrov mleka,
- 1 do 2 Din za 1 veliko košaro vrtno zelenjave, 1 košaro sadja, 1 kg surovega masla, 1 gos, 1 kg voska, za domače obrtniške izdelke na stojnicah, 1 koš kruha, 1 venec ali šopek,
- 2 Din za 1 purana, 1 kozlička, 25 komadov rakov, 25 žabjih krakov,
- 2 do 3 Din za 1 koš sadja, 1 košaro smetane ali mleka v posodi ter sadja, 1 košaro jajc, 1 čebriček z ribami, 1 škauf medu, 1 kos stročevine, 1 košaro suhega sadja, 1 koš kostanja, 25 komadov cepcev,
- 5 Din za 1 košaro branjarskega blaga, 1 koš jajc, 1 voz krompirja, zelja ali čebule, za lesene, pletene ali slamnate predmete, za kramarske stojnice s trakovi,
- 6 Din za stojnico z domačim ali južnim sadjem, za pečenje kostanja, za lončarske izdelke, za prostor brusača, dnevno plačilo mesarjev za stojnico,
- 10 Din ali več za ročni voziček branjarskega blaga, za ročni voziček sadja, za voz z ribami.

333

Za smrekova drevesca ob Božiču so plačali glede na velikost:

- 1,25 Din za do 1 m visoko,
- 1,25 do 2 Din za nad 1 m visoko.

Vrtnarji so plačali za voziček različne zelenjave 3 do 4 Din.¹²

Finance je vodilo mestno računovodstvo. Zaslužek ali prihodek s pobiranjem tržnih pristojbin je bil kar visok, na leto okoli 100000 Din, za posamezna leta naslednji:

- 1926	98269 Din
- 1929	98015 Din
- 1931	124060 Din
- 1932	117660 Din
- 1933	101619 Din
- 1934	106928 Din
- 1935	94564 Din
- 1936	100122 Din
- 1937	100542 Din
- 1939	88352 Din

¹² ZAC, MOC 1919-41, AŠ 85, 6381/38, Tržne pristojbine

Izdatki so bili naslednji: plača tržnega nadzornika, plača pobiralcev tržnih pristojbin (leta 1926 je dnevno pobiral tržno pristojbino Andrej Bedrač), najemnina za sejmišče, hranjenje tržnih stojnic in razne tiskovine.¹³

S 1. 4. 1938 so začeli po občinskem sklepu z dne 17. 9. 1937 št. 9755/1937 pobirati tržne pristojbine z novimi bloki po zagrebškem vzoru. Te bloke je izdajalo mestno računovodstvo in vodilo obračune s pobiralci le teh. Način pobiranja je bil sledeči: pobiralec je preščipnil strankin blok z datumom (dan in mesec); ko je končal v eni vrsti, so v tej začeli kontrolirati bloke, pri čemer so ugotavljali, če je pristojbina pravilno plačana glede na prodajno blago, nato so odstrigli desni zgornji vogal bloka.¹⁴

Tržno upravo je vodil tržni nadzornik po odredbah mestnega poglavarstva v okviru reda in zakonskih predpisov. Tržni nadzornik je skrbel za mir in čistočo na trgu, pregledoval je živila, kontroliral pobiranje tržnih pristojbin, kontroliral mestne tehtnice, vršil tudi vsa administrativna in pisarniška dela tržne uprave. Sodeloval je z mestnim zdravstvenim in veterinarskim referentom, ali skupaj ali posamično. Veterinarski referent je pregledoval predvsem meso in mesne izdelke, zdravstveni pa je na stojnicah ugotavljal stanje živil in higienske razmere na trgu.¹⁵

Kontroli živil so dali velik poudarek. Splošni pregled živil so izvajali vsako jutro v zimskem času od 8. do 9. ure in poleti med 6. in 7. uro zjutraj. Nekatera živila so posebej kontrolirali. Mleko so pregledovali na treh vhodnih mestih, na

¹³ ZAC, MOC 1919-41, AŠ 85, Letna poročila tržnega nadzorstva

¹⁴ ZAC, MOC 1919-41, AŠ 85, 5170/38, Letno poročilo tržnega nadzorstva za poslovno leto 1937/38

¹⁵ ZAC, MOC 1919-41, AŠ 85, 32/39, Letno poročilo tržnega nadzorstva za leto 1938/39

kolodvoru in v mlekarnah. Največkrat so ugotovili dodajanje vode. Ob pregledu jajc so velikokrat naleteli na smrdljiva ali osušena (kmetice so jih hranile za jesen, ko so bila dražja kot spomladi in poleti). Pri smetani so predvsem ugotavljali, če ni žarka ali mešana z mlekom ali kvasom. Redno so pregledovali gobe in ribe. Vsakodnevna stroga kontrola je bila na stojnicah z mesom in mesnimi izdelki.¹⁶

Tržno nadzorstvo v Celju je vsako leto moralo podati pisno poročilo, v katerem je bila zajeta založenost trga z živili in prodaja nasploh, prodaja na sejmihi (živinskih in kramarskih), finančno stanje, kontrola prodajnih artiklov.¹⁷

V poročilu tržnega nadzorstva za leto 1938/39 je bila zapisana nenadna potreba po nastavitvi tržnega kontrolorja, ki naj bi imel ustrezno izobrazbo in znanje. Najbolj primeren je bil takratni uslužbenec g. Anton Špes. Do 10. ure bi opravljal delo tržnega kontrolorja, nato pa pisarniške posle. Pomagal bi tržnemu nadzorniku g. Pozniču pri urejanju trga. 1. 4. 1940 je bil po občinskem odboru za tržnega nadzornika imenovan g. Franjo Fijavž.¹⁸

Kljub nenehnemu trudu tržnega nadzorstva in mestne policije so bile tatvine in raznovrstne goljufije ves čas del tržnega življenja. Trg je bil za tatove primeren prostor, saj jih je bilo v množici ljudi težko izslediti. Okradeni so bili prodajalci in kupci.¹⁹

Tržni promet se je začel z ranim jutrom in je trajal ob delavnikih do 13. ure, prodaja mesa pa do 12. ure. Nakupovanje živil je bilo pridržano do 10. ure

¹⁶ ZAC, MOC 1919-41, AŠ 85, Letna poročila tržnega nadzorstva

¹⁷ ZAC, MOC 1919-41, AŠ 85, Letna poročila tržnega nadzorstva

¹⁸ ZAC, MOC 1919-41, AŠ 85, 85/40, Letno poročilo tržnega nadzorstva za leto 1939/40

¹⁹ Židov, Nena, Ljubljanski živilski trg, Ljubljana 1994, 31-36

izključno konzumentom. Prekupčevanje je bilo v tem času prepovedano. Ob nedeljah in praznikih je bila dovoljena prodaja živil do 9. ure zjutraj samo na določenem delu tržnega prostora.²⁰

IN KAKO JE POTEKAL TRŽNI DAN?

336 Že zgodaj zjutraj so se proti mestu valili težki vozovi in kar mrgolelo je okoliških kmetov. Pred mestnimi mitnicami se je trlo obloženih voz. Furmani, ki so v Celje dovažali najrazličnejšo blago, so čakali v vrsti, da jim mestni mitničar odmeri mitnino. Ropotanje koles, glasna govorica voznikov, pokanje bičev, kričanje mitničarja, brzenje konjev, vse to je že navsezgodaj zbudilo stanovalec
Graške in Ljubljanske ceste. Zjutraj so bile mestne ulice polne glasnih, sopečih kmetov, ki so iz bližnjih krajev prinašale na mestno tržnico zelenjavo, mleko, sir, jajca, skuto, perutnino. Še preden se je mesto prebudilo, so po stojnicah na Glavnem trgu lepo razvrstili svoje blago. Zlasti ob sredah in sobotah, ko sta bila tedenska tržna dneva, je bilo polno stojnic. Okoli 7. ure so začele na Glavni trg prihajati prve stranke, dve uri kasneje je bilo okoli stojnic živo kot v panju.

Kuharice in služkinje meščanskih družin so se z velikimi cekri drenjale okoli stojnic in se z branjevkami pogajale za cene. Meščanski otroci, ki so jih kot nekakšno dodatno breme (le najuglednejše meščanske družine so imele pri hiši guvernanke) morale peljati na ta jutranji izlet po mestu, so sitnari. Vsak otrok je hotel kaj dobiti. In na Glavnem trgu je bilo res za vsakogar nekaj. Poleti so otroci najraje skakali okoli sladoledarjev, ki so se z majhnimi vozički prerivali po živem mestu. Sredi oktobra so začeli peči kostanj in zraven ponujali sladek mošt. Proti poldnevju se je jutranji direndaj podel. Branjevke so počasi pospravile blago s stojnic, gostota vozov na mestnih ulicah se je zmanjšala.²¹

Trg je bil skozi leto kar dobro založen, včasih npr. zaradi neugodnih vremenskih razmer malo manj. Živila so na trg pripeljali iz bližnje in daljne okolice Celja, Brežic, Rogaške Slatine, šmarskega okoliša. Prodajali so sadje in zelenjavo iz Dalmacije in Italije. Živila, ki so jih prinašali naprodaj, so morala biti zdrava in neoporečna. Živil ni bilo dovoljeno otipavati ali poizkušati. Poizkušanje je bilo dovoljeno le tako, da so kupcem ponudili košček, ne da bi se dotaknili drugega blaga ali posode, ali pa so poizkušali z jedilnim priborom.²²

Mleko so dovažali na trg samo v posodah, v katerih je ohranilo prvotno kakovost. Mlečni izdelki niso smeli biti izpostavljeni soncu, padavinam ali onesnaženju. Zraven niso smela biti živila in predmeti, ki bi lahko prišli v stik s prahom ali živalmi. Položene na bele oprane prte iz platna ali jute so smeli razložiti po klopeh. Surovo maslo ali sir so zavijali v bel polpergamentni papir ali v kakršnokoli čisto tkanino, listje. Prodajalci so morali imeti zavarovane lase in so

²⁰ ZAC, MOC 1919-41, AŠ 85, Pravilnik za tržne dneve

²¹ Cvirn, Janez, Biser na Savinji, Celje 1993, str. 52-60

²² ZAC, MOC 1919-41, AŠ 85, 6381/38, Pravilnik za tržne dneve

si okoli pasu privezali bel predpasnik. Če niso imeli bele jopice, so si nadeli bele dokomolčnice.²³ Cene mleka in mlečnih izdelkov ter jajc so bile leta 1932 sledeče:

jajce - komad	0.50 - 1.50 Din
mleko - liter	2.00 - 3.00 Din
razne vrste sira - kg	16.00 - 26.00 Din
(dnevno prodali cca. 10 kg)	
surovo maslo - kg	26.00 - 36.00 Din
kisla smetana - liter	12.00 - 16.00 Din
(dnevno prodali cca. 20 - 30 l) ²⁴	

337

Zelenjava in sadje sta morala biti sveža. Zelenjavo so prodajali v čistih "jerbasih" ali na belih platnenih prtih. Zelenjavo so trebili samo v posode za odpadke. Nagnito, od črvov razjedeno ali obrezano sadje za vkuhanje so posebej označili.²⁵ Zgodnje sadje in zelenjava (uvožena) sta bila vedno dražja od domačega. Cene sadja (v kg) so se leta 1934 gibale takole:

jabolka	2 - 8 Din
hruške	3 - 6 Din
češnje	4 Din
breskve	6 - 10 Din
marelice	6 - 10 Din
slive	4 - 6 Din
grozdje	6 - 10 Din ²⁶

Cena zelenjave 1929 leta je bila sledeča:

solata - komad	0.50 - 1.50 Din
solata - kg	10.00 - 24.00 Din
kislo zelje - kg	4.00 - 6.00 Din
ohrov - kg	6.00 - 10.00 Din
krompir - kg	1.25 - 2.50 Din
čebula - kg	3.00 - 6.00 Din
špinača - krožnik	1.50 - 2.50 Din
cvetača - kg	8.00 - 10.00 Din

Prodajali so še fižol, kolerabo, kumare, česen, beluše, posušene in sveže

²³ ZAC, MOC 1919-41, AŠ 85, 6381/38, Pravilnik za tržne dneve

²⁴ ZAC, MOC 1919-41, AŠ 85, 378/33, Letno poročilo tržnega nadzorstva za leto 1932, Pregled o gibanju tržnih cen najvažnejših življenjskih potrebščin v mestu Celju v letu 1932

²⁵ ZAC, MOC 1919-41, AŠ 85, 6381/38, Pravilnik za tržne dneve

²⁶ ZAC, MOC 1919-41, AŠ 76, 5305/34, Cene živilskim proizvodom

gobe, motovilec, regrat...²⁷

338

Živila živalskega izvora so morala ustrezati splošnim veterinarskim predpisom, zlasti so morala biti opremljena z listinami po predpisih o pregledovanju živine in mesa. Prodajali so samo na stojnicah, urejenih po zahtevah, ki so veljale za mesnice. Meso so morali označevati po vrsti in kakovosti. Divjačino so smeli prodajati samo v času, določenem po lovskem zakonu, kasnejša prodaja je bila dopustna samo za meso iz hladilnice, če je bila žival ujeta v dovoljenem času. Perutnino so smeli prodajati samo v prostornih kurnikih ali pa v jerbasih. Za perutnino so imeli pripravljene posode s pitno vodo. Klanje perutnine na trgu ni bilo dovoljeno. Vodne živali so morale biti sveže in zdrave. Žive ribe so shranjevali v "polterjih", v katere so dovajali kisik. Prodaja je smela potekati samo v času dovoljenega ribolova. Odpadke razkosanih rib so odlagali v posebne posode, ki so jih odtočili v kanal.²⁸

Obleka prodajalca je morala na kupca narediti dober vtis, saj je bila zunanja urejenost prodajalcev kot nekakšna garancija za dobro blago. Morali so biti primerno oblečeni, obleka je bila funkcionalna in prilagojena vremenskim razmeram in letnim časom. Nepogrešljiv kos obleke pri večini prodajalk je bil klotast predpasnik, ki se je vezal zadaj. Tako so si obvarovale prednji del obleke, v žepe predpasnika pa so spravljale denar. Nosile so nabrana krila do pasu iz temnejšega bombaža ali volne. Zgoraj so nosile enobarvne ali vzorčaste bluze. Glavo so pokrile z ruto, poleti bombažno, pozimi z volneno. Ob mrazu so si nadele volneno jopo, rokavice na palec ali prste. Obute so bile v usnjene čevlje z vezalkami. Nekateri prodajalci so pri oblačenju morali upoštevati določene predpise. Tako so npr. mesarji nosili bel predpasnik, jopič in kapo. Tudi prodajalci sadja, mleka in mlečnih izdelkov so nosili bel predpasnik. Ob dežju so se ogrnili v lodnaste pelerine in uporabljali črne dežnike. V času med obema vojnama jih je pred soncem ščitil velik bel platnen dežnik med stojnicami.

Živila so prodajali prvenstveno po zakonitih merah. Za pregledovanje mer in uteži je skrbelo mestno tržno nadzorstvo in merosodni urad. Živila so merili v litrih, kilogramih, na kose, z mericami, na šopke, kuhinjske žlice, krožnike, zajemalke, pesti... Tehtali so predvsem meso in mesne izdelke, pa sadje in nekatero zelenjavo (krompir, fižol, česen, čebulo, paradižnik, repo...).²⁹

Mesarske stojnice so morale biti vedno sveže in čiste, umite, pokrite z belo platneno streho; le tako so popolnoma zadovoljile stroge sanitarne predpise. Inšpekcija je dnevno vršila nadzor. Nekateri mesarski vozovi so bili lepo prebarvani. Med vožnjo so predvsem v poletnih mesecih prekrili čez meso bele ali rdeče prte. Mesarji so svoje vozičke pospravljali v ulico na Okopih od kaplanije navzgor proti hiši g. Leona. Ker so se stanovalci pritožili zaradi muh, so jim

²⁷ ZAC, MOC 1919-41, AŠ 84, 341/30, Letno poročilo tržnega nadzorstva za leto 1929, Pregled tržnih cen kmetijskih pridelkov in drugih najpomembnejših življenjskih potrebščin v mestu Celju v letu 1929

²⁸ ZAC, MOC 1919-41, AŠ 85, 6381/38, Pravilnik za tržne dneve

²⁹ Židov, Nena, Ljubljanski živilski trg, Ljubljana 1994, str. 70-77

Podoba Glavnega trga v Celju pred drugo svetovno vojno; original hrani Muzej novejšje zgodovine Celje. ♦ Celje's Main Square before the Second World War; the original picture postcard is in the Museum of Modern History in Celje ♦ Image de la Place principale de Celje avant la Seconde guerre mondiale; l'original est conservé au Musée de l'histoire contemporaine de Celje.

potem spet dovolili postavljati jih na trgu. Nekaj časa so jih v času prodaje postavljali tudi v Kocenovo ulico.³⁰ Glede na dopis Kraljevske banske uprave v Ljubljani z dne 23. 6. 1936 oz. na odlok Ministrstva za trgovino in industrijo z dne 17. 6. 1936 je tržno nadzorstvo predlagalo, da se mesarske stojnice odpravijo in uredijo zidane ali lesene ute. Če pa to ni mogoče, naj se prodaja le v lokalih. Vendar predlog ni uspel.³¹

Večina mesarjev je imela svoje stojnice. Francu Sovincu je mestno načelstvo v Celju leta 1932 izdalo pooblastilo, da sme opravljati mesarsko obrt s sedežem na Glavnem trgu.³² Svojo stojnico na Glavnem trgu je imel tudi Viktor Hohnjec, ki je z mesarsko in prekajevalsko obrtjo začel leta 1920 in jo ohranil do vojne. Živino je kupoval od kmetov in trgovcev iz Slovenije in Hrvaške. V klavnici so meso pripravljali za prodajo na trgu. Stranki so ga stehali in zavili v polnomasten papir.³³ Na trgu na stojnici so prodajali svoje meso in mesne izdelke: Alojz Kroflič³⁴,

³⁰ ZAC, MOC 1919-41, AŠ 67, 1450/26, Poročilo o mesarskih stojnicah na pritožbo Josipa Žumerja

³¹ ZAC, MOC 1919-41, AŠ 85, 8047/36, Poročilo tržnega nadzorstva

³² ZAC, MOC 1919-41, AŠ 74, 8559/32, Franc Sovinc, mesarska obrt

³³ Zakošek, Iris, Celjani-posamezniki kot vir za dokumentacijo življenja v Celju, zbornik MPD 1995 & 1996, Celje 1997, str. 101-103

³⁴ OKC, Nova doba, 138/1924

1921 sta pričela z mesarsko obrtjo Leskovšek & Knez³⁵, Ivan Fridrich³⁶, Štefan Hohnjec, Alojz Sovinc, Karel Zdolšek, Franc Kreča, Ludvik Junger, Ferdo Dečman, prodajo svežih rib je občina dovolila Avgustu Bornšku.³⁷

Cena mesa so bile leta 1936 naslednje:

volovsko meso - kg	8.00 - 10.00	Din
teletina - kg	10.00 - 12.00	Din
svinjina - kg	12.00 - 16.00	Din
goveje meso - kg	6.00 - 10.00	Din
slanina - kg	cca 16.00	Din
kokoš - komad	cca 25.00	Din
prekajena šunka - kg	cca 17.00	Din

340

Prodajali so tudi prekajene parklje in glave, govejo, telečjo in svinjsko drobovino, mast.³⁸

Prodajalci in kupci so bili dolžni upoštevati odredbe tržnih organov v okviru tržnega pravilnika. Vesti so se morali dostojno. Prepovedano je bilo glasno ponujanje blaga in tako vabiti kupce. Vzdrževati je bilo potrebno čistočo. Prodajalci živil niso smeli bolehati za kužnimi in nalezljivimi boleznimi. Točenje alkoholnih pijač in krošnjarjenje na tržnem prostoru je bilo prepovedano. Vožnja po trgu ni smela ovirati prometa in zavirati poti ali dohodov do stojnic. V kolikor je bila vožnja po trgu dovoljena, so to določali splošni policijski predpisi. Dovoz blaga na trg je bil dovoljen le v zgodnjih jutranjih urah, kasneje pa samo z izrednim dovoljenjem tržnih organov. Za spravlanje vozil in vozičkov ter vprege so bili določeni posebni prostori. Uporaba drugega javnega prostora se je kaznovala.³⁹

Občina kot lastnica tržnega prostora je lahko vsakomur, ki je življenjske potrebščine prodajal po bistveno višji ceni od njenih zahtev, prepovedala prodajo. Imela je nadzor nad špekulacijo. Prekupčevalci so od kmetov kupovali blago in ga za 25% dražje prodajali. Kmetje pa so se ravnali po ceni stojničarjev; s tem so cene proizvodom narasle. Zato je občina preganjala delovanje prekupčevalcev in tako preprečevala preveliko draginjo.⁴⁰

Glavni trg je postajal v 30. letih neprimeren za tržni prostor. Postajal je premajhen, estetsko in higiensko oporečen, posebno poleti in jeseni, ko so prodajali ogromno živil in so se prodajalci razširili še v Gosposko ulico, kjer se je

³⁵ OKC, Nova doba, 67/1921

³⁶ OKC, Nova doba, 43/1920

³⁷ OKC, Nova doba, 142/1923

³⁸ ZAC, MOC 1919-41, AŠ 85, 5860/37, Letno poročilo tržnega nadzorstva za leto 1936/37

³⁹ ZAC, MOC 1919-41, AŠ 85, 6381/38, Pravilnik za tržne dneve

⁴⁰ ZAC, MOC 1919-41, AŠ 66, 3130/25, Reguliranje cen na trgu

odvijal glavni vozovni promet.⁴¹ Podan je bil predlog o širitvi prodajnega prostora v Gosposko ulico in na Slomškov trg. Ta je bil last cerkve sv. Danijela in opat Jurak je dovolil prodajo samo v izjemnih primerih.⁴² Število stojnic pa se je večalo. Leta 1929 je občina imela 19 lastnih tržnih stojnic, ki jih je dnevno postavljala na trg cestni pometač in jih pospravljala popoldan na dvorišče hiše Glavni trg št. 17, ki je bila last gospe Geramb.⁴³ V letih 1938/39 je bilo postavljenih 50 mestnih stojnic za prodajo kmetijskih pridelkov.⁴⁴ Tik pred drugo svetovno vojno so predlagali primerni tržni prostor in sicer prostor starega okrožnega sodišča.⁴⁵

Glavni trg je proti večeru okoli 18. ure postal ena izmed celjskih promenadnih poti, ki je vsakemu uglednejšemu meščanu predstavljal pomembno, skoraj nepogrešljivo obliko vsakdanjega družabnega življenja. Srečati znance in prijatelje, spoznati nove ljudi in biti opažen, to so bili vzroki, zaradi katerih se je večina meščanov redno udeleževala teh sproščujočih večernih sprehodov po mestnih ulicah in z belim peskom posutih poteh v mestnem parku.⁴⁶ Na trgu so potekale procesije, ob cerkvenih praznikih pa je bil tam sejem.

Po letu 1950 se je trg začel spreminjati. Tržni prostor so prestavili na novo lokacijo v Linhartovo ulico, kjer je še danes. Trg so spremenili v cono za pešce. Na odru ob Marijinem znamenju posebno v poletnih mesecih potekajo zabavne in družabne prireditve za popestritev življenja na trgu in v Celju. Nekajkrat na leto se prostor spremeni v kramarske in novoletni sejem.⁴⁷

41 ZAC, MOC 1919-41, AŠ 85, 306/35, Letno poročilo tržnega nadzorstva za leto 1934

42 ZAC, MOC 1919-41, AŠ 85, 32/39, Letno poročilo tržnega nadzorstva za upravno leto 1938/39

43 ZAC, MOC 1919-41, AŠ 84, 341/30, Letno poročilo tržnega nadzorstva za leto 1929

44 ZAC, MOC 1919-41, AŠ 85, 32/39, Letno poročilo tržnega nadzorstva za upravno leto 1938/39

45 ZAC, MOC 1919-41, AŠ 85, 85/40, Letno poročilo tržnega nadzorstva za leto 1939/40

46 Cvirn, Janez, Biser na Savinji, Celje 1993, str. 52-60

47 Glavni trg v Celju, Celje 1996, str. 4

BESEDA O AVTORICI

Iris Zakošek je leta 1993 končala visokošolski študij na Pedagoški fakulteti v Mariboru ter si pridobila naziv profesorica zgodovine in geografije. Zaposlena je kot kustodinja v Muzeju novejše zgodovine Celje. Področje dela: proučevanje zgodovine Celja po letu 1945. Sodelovala je kot mentorica pri muzejskih poletnih delavnicah. Je avtorica in soavtorica številnih občasnih muzejskih razstav in soavtorica projekta nove muzejske stalne postavitve o zgodovini Celja od preloma 20. stoletja do danes.

ABOUT THE AUTHOR

In 1993 Iris Zakošek graduated from the Pedagogical Faculty in Maribor as a professor of history and geography. She is a curator at the Museum of Modern History in Celje. Her field of work is the research of the history of Celje after 1945. She also co-operated in summer museum workshops as a mentor, is the author or co-author of many temporary museum exhibitions, and co-author of the project for a new permanent exhibition on the history of Celje from the turn of the 20th century to the present.

342

SUMMARY

THE PULSE OF CELJE'S MARKET BEFORE THE SECOND WORLD WAR

Before and during the Second World War and for some years after it the central section of Celje's Main Square functioned as the town's market-place, that is the place where town and countryside met. Early in the morning loaded carts set out for the town. After passing the toll-gates their banging and bumping, the noisy carters, cracking whips and snorting horses woke the people living in Graška and Ljubljanska Streets very early. The streets leading to the market were full of noisy and panting peasant women from the nearby villages carrying vegetables, milk, dairy products, eggs and fruit to the town's market. They set up their stalls early in the morning. And before the town was fully awake, the stall-holders had already arranged their merchandise. The first customers would arrive around seven and soon the market was swarming with people. Around noon the bustle would calm down and in the afternoon the stalls were taken down.

The market-place was owned by the municipality who set Wednesdays and Saturdays as market-days, both days having their origin in the weekly fairs of the past. On market-days the following merchandise was allowed: field crops, domestic and imported fruit, corn, grain, eggs, poultry, milk, dairy products, honey and honey products, wax, meat and meat products, freshwater and sea fish, crabs, snails, mushrooms, herbs, flowers, and also products of the domestic crafts like wood-ware, pottery and the like. Stall-holders had to pay a market fee which depended on the kind and quantity of goods they sold. The market was managed by a supervisor in accordance with the regulations set by the town's authorities; he was assisted by a veterinarian and a health inspector.

RESUME

L'ACTIVITE DU MARCHÉ DE CELJE AVANT LA SECONDE GUERRE MONDIALE

A l'époque, avant, pendant et quelques années après la seconde guerre mondiale, la place principale de Celje servait de marché. C'était la place où la ville et la province se rencontraient. Très tôt le matin, de lourds chariots se mouvaient vers la ville. En passant par le péage, le bruit des roues, le parler fort des chauffeurs, le claquement des fouets, le martèlement des sabots des chevaux réveillaient les habitants des rues Graška et Ljubljanska. Les rues menant vers la place principale étaient encombrées par des paysannes bruyantes et haletantes qui apportaient au marché des légumes, du lait et des laitages, des oeufs, des fruits des localités avoisinantes. Les échoppes étaient dressées très tôt le matin. Les vendeurs disposaient leurs articles avant même le réveil de la ville. Les premiers clients arrivaient vers 7 heures du matin. Bientôt, c'était une véritable ruche. Vers midi, le tohu-bohu du marché s'apaisait. L'après-midi, les échoppes étaient démontées.

343

L'emplacement du marché était propriété de la ville. Le mercredi et le samedi, la municipalité organisait des jours de marché dont les origines remontent probablement aux foires hebdomadaires d'autrefois. A l'époque, les vendeurs pouvaient vendre des produits agricoles, des fruits de saison et des agrumes, du blé, des semences, des oeufs, de la volaille, du lait et des produits laitiers, du miel et d'autres produits à base de miel, de la cire, de la viande et de la charcuterie, du poisson de mer et d'eau douce, des crabes, des escargots, des moules, des champignons, des épices, des fleurs, mais aussi des articles d'artisanat en bois ou en céramique... Les vendeurs étaient obligés de payer des droits de marché qui variaient en fonction du genre et de la quantité des produits mis en vente. L'administration du marché était gérée, en accord avec les lois municipales, par l'inspecteur du marché, secondé par un vétérinaire et un médecin.

GRADIVO

345

Roberto Starec

Koprskie vasi
v notarskih aktih 18. stoletja

The villages of Koper
in 18th-century notarial documents

Jože Eržen

Kroparski ptičarji

The bird-catchers of Kropa

GRADUATE

Reviews

by [illegible]

by [illegible]

by [illegible]

by [illegible]

by [illegible]

by [illegible]

by [illegible]

by [illegible]

by [illegible]

by [illegible]

by [illegible]

by [illegible]

by [illegible]

by [illegible]

by [illegible]

by [illegible]

by [illegible]

by [illegible]

by [illegible]

by [illegible]

by [illegible]

by [illegible]

by [illegible]

by [illegible]

by [illegible]

by [illegible]

by [illegible]

by [illegible]

by [illegible]

by [illegible]

by [illegible]

by [illegible]

by [illegible]

KOPRSKE VASI V NOTARSKIH AKTII 18. STOLETJA

Roberto Starec

347

IZVLEČEK

Članek predstavlja nekaj dokumentov, ki so jih sestavili koprski notarji v 18. stoletju. Povezani so z nekaterimi vasmi v okolici Kopra in so zanimivi z različnih etnoloških vidikov (gre predvsem za domovanja, oblačila, delo).

ABSTRACT

The article presents some documents drawn-up by notaries from Koper in the 18th century. They are related to villages in the environs of Koper and are interesting from different ethnological points of view (referring mainly to dwellings, clothes and occupations).

Notarski fond koprskega arhiva hrani zajetno količino dokumentov (kupoprodajne, dotalne in najemne pogodbe, oporoke itd.), ki so vir dragocenih informacij o različnih vidikih življenja in tradicionalne kulture v preteklih stoletjih. Za etnologa so takšni dokumenti izrednega pomena, saj s podatki, zbranimi na terenu, in s teksti etnografskega značaja le redko lahko prikažemo stanje pred 19. stoletjem. Zato so še posebno koristni arhivski fondi 18. stoletja; njihove podatke lahko primerjamo s kasnejšimi, ki so nam bolj znani. Ohranjeni notarski dokumenti se za območje slovenske Istre nanašajo predvsem na obalna mesta Koper, Izolo in Piran, ki so bila pretežno naseljena z Italijani in kjer so notarji ponavadi živeli in delali. Vseeno pa lahko zasledimo določeno število notarskih aktov, ki se navezujejo na slovenske vasi v notranjosti. V nadaljevanju bom predstavil nekaj primerkov te dokumentacije s poudarkom na elementih, ki vzbujajo našo pozornost in nam nudijo informacije o pogojih življenja in dela, o domovih, o hišnih predmetih, o oblačilih, pa tudi o specializirani terminologiji nekaterih poklicev (npr. mlinar).

V knjigi notarja Ottavia Vida je zbranih 133 oporok, ki so bile napisane med leti 1766 in 1787. Skoraj vse se navezujejo na prebivalce Kopra, vendar pa sem našel tri, ki se nanašajo na prebivalce vasi Sv. Peter (S. Pietro dell'Amata), Šmarje (Monte di Capodistria) in Padna (Padena).

Dne 23. aprila 1766 se je Ottavio Vida napotil v Sv. Peter, da bi ob prisotnosti prič Biasia Bažca, Giacoma Marinaca in Michela d'Agostinija zapisal poslednje želje Marine, vdove Mattea Pribca, ker se oporočnica ne more premestiti v to mesto zavoljo njene visoke starosti. Prvi del oporočnih določb se nanaša, kot je bilo v navadi, na verske izpovedi, ki so številne in natančne. Termin *piantada* označuje eno zasajeno vrsto vinske trte oziroma, v razširjenem pomenu besede, cel nasad.

Gospa Marina, vdova pokojnega Mattea Pribca je, zavedajoč se, da ni na tem svetu od smrti nič bolj gotovega in v pričakovanju svoje poslednje ure, zavoljo tega in dokler je pri močeh, zdravega razuma, vida, sluha in besede, hotela določiti s to oporoko svojo zadnjo voljo o njenih stvareh, da ne bo v nobenem trenutku ne spora ne prepira. Najprej je rekla: Ko bo Bog hotel vzeti mojo dušo s tega sveta in jo ponesti v boljše življenje, kakor upam v njegovo neskončno usmiljenje, jo priporočam Bogu mojemu stvarniku, njegovemu edinemu sinu Jezusu Kristusu in presveti Mariji Devici, materi njegovi in moji zaščitnici, in vsem zbranim v nebesih. Želim, da se moje telo pokoplje v cerkvi sv. Petra v tej vasi. Naj se kupijo sveče v vrednosti 18 lir, polovico za oltar sv. Antona, polovico pa za oltar sv. Valentina. Na dan moje smrti naj bosta darovani dve maši za mojo dušo; ena s petjem in ena tiha, enako čez sedem dni in čez en mesec. Moja vnuka Matteo in Gaspare, sinova moje pokojne hčere Giovanne, dobita njivo v kraju Ivankovac z obvezo, da pet let po moji smrti naročita 30 maš za mojo dušo in 30 za dušo mojega moža. Moji vnukinji Marini zapuščam dve piantadi (nasada) vinske trte v gozdu in ji priporočam svojo dušo. Ko sem jo jaz, notar, vprašal, če bo kaj zapustila tudi za odkup ubogih sužnjev v Benetkah ali za sveto Cerkev, je odgovorila: Ne morem zapustiti ničesar, ker sem revna.

Oporočnica je kasneje določila, da lahko njen zet Luca de Bernardi (mož pokojne hčere Giovanne), ki živi v njeni hiši, uživa njeno premoženje do svoje smrti, nato pa postaneta oporočna dediča vnuka Matteo in Gaspare. Zapuščina v oporoki ni točno določena (očitno pa gre predvsem za hišo in vse, kar je v njej). Oporočnica je drugi hčerki Marini zapisala četrtino zapuščine pokojnega očeta (moža oporočnice), ali pa en dukat, če ji tako bolj ugaja. Dne 19. novembra 1770 je notar na dnu strani pripisal, da je oporočnica umrla.

27. avgusta 1773 se je Simon Glavina, sin pokojnega Gregorija iz Šmarij, napotil v pisarno koprškega vicedoma Girolama Almerigottija, kjer mu je notar Ottavio Vida sestavil oporoko z njegovimi zadnjimi željami. V njej naroča, da ga pokopljejo v župnijski cerkvi v Šmarjah, kjer ima svojo grobnico, in pusti še določila za maše zadušnice. Iz oporoke je razvidno, da je živel s sinom Simonom, snaho Pasquo in vnukoma Antonijem in Andrejem v hiši z dvema sobama in kletjo. Drugi sin Gregorio je živel posebej. Svoje imetje zapušča sinu, ki živi z njim (hišo prepiše sinovi ženi), razen nujnega deleža, ki pripada drugemu sinu. Za ženo slednjega naroči nakup obleke "po njeni želji" ali pa ji, na njeno izbiro, zapusti en dukat.

Vnukoma Antoniju in Andreju, otrokoma mojega sina Simona, ki živi z menoj, zapuščam vsakemu svojega vprežnega vola in ju prosim, da se spominjata moje duše. Z volilom (oporočno določilo, ki zapisuje del zapuščine osebi, ki ni dedič) zapuščam svoji snahi Pasqui hišo v kraju Monte, v kateri trenutno še živim, z dvema sobama in kletjo in z vsem pohištvo, ki ga vsebuje. Vse to delam iz ljubezni do Boga.

Določam, da moj dedič samo enkrat kupi moji snahi Marini, ženi Gregorija, obleko po njeni želji; če pa je ne bi hotela, ji s svojim blagoslovom zapuščam šest lir in štiri solde.

Sinu Gregoriju, ki ne živi z menoj, sem zapustil njegov delež: njive, hiše in drugo z dogovorom, da po svoji smrti en del zapusti svojemu sinu Giacomu, ki ne živi z njim. Izjavljam, da mi je omenjeni sin Gregorio dolžan 541 lir; če mi jih ne bo vrnil, kot se je obvezal, do moje smrti, zapuščam njegov delež mojemu sinu Simonu, ki trenutno živi z menoj. Glede vsega ostalega, kar je v moji lasti in kar bi lahko še pridobil na tem svetu in tukaj ni določeno, naj velja, da zapuščam zemljo, polja, hiše, posojila in ostalo lastnino omenjenemu sinu Simonu Glavina in ga prosim, da se z molitvijo spominja moje duše. Če kateri od mojih sinov ne bi hotel spoštovati določil te oporoke, naj tisti, ki je sprožil spor, ostane brez svojega deleža in prejme samo šest lir in štiri solde.

Dne 12. novembra 1776 je na zahtevo sinov zabeležena smrt oporočnika.

26. avgusta 1784 se je Pasqualino Sovič (Sovich), sin Iseppeja iz Padne, napotil v Koper k notarju v četrti Porta Maggiore, kjer je ob prisotnosti vicedoma Nicolaja Marinija narekoval svojo oporoko. Pustil je določila za svoj pokop v cerkvi sv. Sabe v Padni, za nakup sveč in za darovanje maš zadušnic. Iz oporoke razberemo, da je imel sina Gaspareja in štiri hčere, od katerih so bile tri poročene v vasi Sv. Peter, Pasqualina pa je bila še neporočena. Najprej odredi, da po sinovi smrti postanejo njegovi dediči vnuki. Zdi pa se, da največ skrbi posveča neporočeni hčeri, saj ji zapušča njivo z nasadom trt in oljk ter še določa, da se ji v primeru njene poroke dodeli dota, "kot je v navadi na vasi" (najbrž gre samo za osebno balo). V primeru, da se ne bi omožila, ji pripadajo še tri zemljišča in če kasneje ne bi hotela več živeti z ostalimi sorodniki, dobi tudi hišo "pokrito s strešniki". Pet ali šest ducatov zapusti poročenim hčeram in vnukinjam, če se bodo poročile. Med izrazi v tem tekstu, ki so redko v rabi, se pojavljata *aguar* (potok) in *ara* (umetni kanal).

Vsaki od mojih hčera: Marinki, Micheli in Giacomu, ki so poročene v vasi Sv. Peter, zapuščam po 6 ducatov oziroma 36 lir in jih prosim, da se spominjajo moje duše. Neporočeni hčeri Pasqualini zapuščam nasad trt in oljk, ki se nahaja v bližini Padne, v kraju Staracene, poleg *aguarja* (potoka), ki meji z ozemljem Nove Vasi. Če se ne bo poročila, ji zapuščam njivo s starimi trtami v Fratovici, še eno v istem kraju poleg jame in še eno manjšo njivo oziroma tisto polovico, ki je nad aro (kanalom) v omenjenem kraju. Če pa se bo poročila, ji zapuščam samo

zgoraj omenjeno njivo v Staracenu; vse to iz ljubezni. Določam, da mojega sina Gaspara preživljajo z mojo lastnino dokler bo živ in bo živel s svojimi otroki, ki jih s svojim blagoslovom in zadovoljstvom po moji smrti imenujem za dediče vse moje lastnine v enaki meri. Želim, da postane glava moje dediščine in cele družine tisti, ki bo za to najbolj sposoben in zmožen, ob tem pa prosim vse, da živijo v miru in harmoniji in naj poskrbijo za mojo hčer Pasqualino, dokler se ne bo poročila. V primeru njene poroke naj dobi doto, kot je v navadi v naši vasi, poleg tega pa še njivo v Staracenu. Vse prosim, da se spominjajo moje duše in jo priporočijo Bogu s kakšnim dobrim delom. Prosim Giuseppeja Pribca, sina Micheleja, da postane izvršitelj mojih zadnjih želja; naj uredi, da bo moja oporoka popolnoma izvršena. Če bi moja hči Pasqualina ostala neporočena in ne bi rada več živela z ostalimi dediči, ji poleg vsega, kar ji je bilo že prepisano, zapuščam hišo pokrito s strešniki, ki se nahaja v vasi, da bo v primeru odhoda od doma lahko tam živela. Po njeni smrti naj vse tisto, kar sem ji zapustil, preide v last mojih dedičev, imenovanih v tej oporoki.

Če se bo moja vnukinja Lucia, hči mojega sina, poročila, ji morajo moji dediči dati pet dukatov, drugih pet pa njeni sestri Mariji, hčeri mojega sina, oziroma vsaki 30 lir, zato da bodo molile zame.

Smrt oporočnika je zabeležena dne 27. marca 1787. Dne 6. julija 1788 je zapisano, da je snaha Lucia poravnala del stroškov za oporoko in se zavezala, da bo prinesla še ostalo.

V treh dokumentih, ki smo jih pravkar okrnjene prikazali, ni natančno opisano, za kakšno dediščino gre in kakšna je njena vrednost. V tem smislu bodo koristnejše cenitve, ki jih bom navedel v nadaljevanju in zadevajo predvsem domovanja. Knjiga koprskega notarja Giuseppeja Lugnanija vsebuje najrazličnejše akte, napisane med aprilom in decembrom leta 1777. V njej sem našel ocenitev hiše v Dekanih (Villa Decani), last Zuanne Venika, v kateri so podrobno naštetih deli hiše (in njihova vrednost) ter materiali, iz katerih so narejeni. Cenitev je podpisal Simon Fabris (najbrž furlanski zidar), ki je ravno tako stanoval v Dekanih. Korak (*passo*) je merska enota, ki izvirno ustreza širini razprtih rok, torej približno 1.70 metra. Hiša je dolga približno 20 in široka 30 metrov. Sezidana je iz kamna, vključno z zunanjim stopniščem, ki vodi v prvo nadstropje (*baladur*), ima tri okna in streho, pokrito s strešniki (vrednost strehe je več kot petina cele zgradbe). Natančno so naštetih vsi kovinski deli: nasadila oken in vrat, ključavnice na vratih in celo žebliji, ki so zabiti v deske na gredah stropa.

Dekani, 8. november 1777

Podpisani smo opravili cenitev hiše, ki se nahaja na trgu omenjene vasi in je last gospoda Ivana Venika iz iste vasi. Hiša bo prešla v last častitljivemu župniku Ivanu, njegovemu sinu. Zemljišče velikosti 17.7 korakov po 3 lire (na korak) ima vrednost 53 lir in 10 soldov. Vzhodni zid velikosti 12 korakov po 10 lir je vreden 120 lir, južni zid velikosti 18 korakov po 10 lir je vreden 180 lir; vsi so narejeni

Razpadajoča hiša v Laboru (Marezige) z zunanjimi kamnitimi stopnicami (baladur). Foto R. Starec, 1995. ♦ Crumbling house at Labor (Marezige), with external stone stairs (baladur). Photo R. Starec, 1995. ♦ Une maison en ruine de Labor (Marezige) avec un escalier extérieur en pierre (baladur). Photo prise par R. Starec, 1995.

z apneno malto. Spodnja tla, grede in žebli so skupaj 140 lir, ognjišče je 10 lir. Na spodnjih tleh (v pritličju) sta dve zidni omari z obloženimi policami in vrati v vrednosti 10 lir. Tri obdelana kamnita okna s polkni in okovjem so vredna 42 lir. Ena vhodna vrata kleti in še ena obdelana vrata iz kamna, z dvema vratnima kriloma, okovjem in dvema ključavnicama - vrednost 66 lir. Zunanji kamniti podest (baladur) z dvema zaščitnima zidoma, desetimi stopnicami in kamnitim zaščitnim zidom ima vrednost 80 lir. Enajst gred zgornjega nadstropja brez desk ima vrednost 38 lir. Streha s strešniki, gredami, deskami, žebli, v velikosti 71 korakov, ima skupno vrednost 276 lir. Skupno 1315 lir in 10 soldov.

Na vzhodu meji z občinsko zgradbo, na jugu z javnim trgom, na zahodu z občinsko cesto in na severu z dediči Gavardo.

V mapi, ki vsebuje vrsto aktov Ottavia Vida iz leta 1786, je vključen tudi list, ki ga je 3. decembra 1785 napisal Antonio Batan, javni cenilec iz Šmarij, in se nanaša na lastnino pokojnega Giacoma Nemca iz Koštabone (Costabona). Naštete so tri njive s skupno vrednostjo 365 lir. Sledi popis inventarja v hiši, ki ima slamnato streho in je vredna samo 250 lir (torej manj kot petina hiše v Dekanih). V inventar je všteto nekaj posod, dve skrinji in nekaj ženskih oblačil (najbrž so pripadale gospe Nemač).

Inventar pohištva v hiši pokojnega Giacoma Nemac: hiša pokrita s slamo je

vređna 250 lir, nov sod za vino je vreden 20 lir, rabljena pletenka je vreden 5 lir, star čeber je vreden 8 lir, stara brenta je vreden 1 liro, lesen jušnik je vreden 10 lir, dve stari skrinji sta vredni 6 lir, dve ženski suknji sta vredni 36 lir, ženska poletna oblačila so vredna 9 lir. Skupno 335 lir in 10 soldov.

V isti mapi je shranjena tudi kupoprodajna pogodba, ki sta jo 28. februarja 1786 v Kopru sklenila Cusmo Volpin in Giovanni Bažec iz Sv. Petra. Tudi ta dokument potrjuje, da so bile v slovenski Istri ob koncu 18. stol. slamnate strehe dokaj razširjene ne samo na gospodarskih poslopijih (*casali*), ampak tudi na bivalnih. Termin *postisia* označuje prosto zemljišče (dvorišče) pred kmečko hišo.

352

Tukaj prisotni gospod Kuzma Volpin, sin Petra iz vasi Sv. Peter, je po opisanih pogojih odstopil od svoje lastnine in prodal, v svojem imenu in v imenu dedičev, tukaj prisotnemu gospodu Giovanniju Bažcu, sinu Matteja iz iste vasi, ki kupuje zase in za svoje dediče, del hiše pokrite s slamnato streho vključno z dvoriščem in lastnino, ki spada k hiši. Hiša stoji za župnijsko cerkvijo v vasi Sv. Peter in meji na vzhodu za šest korakov in en čevelj s posestjo kupca, na jugu za sedem korakov in pol z Giovannijem Cherinom, na zahodu za devet korakov s prodajalcem in na severu s pokopališčem in delno, za devet korakov, s kupcem. Ocenil jo je gospod Antonio del Bello, javni cenilec omenjene vasi, imenovan po dogovoru z obema stranema, na vrednost 440 lir, skupaj z dvoriščem in eno murvo.

Sledi način plačila. Delček vsote je kupec plačal v vinu (*orna* je merska enota, ki je na koprskem merila 56 litrov). Bažec se torej zavezuje da bo izročil pet *oren* muškata ali vina, kot bo bolj ustrezalo omenjenemu Volpinu, po ceni 10 lir na *orno*.

Glede tradicionalnih oblačil sem poleg tistega, kar je bilo v že omenjenih dokumentih, lahko zasledil samo en dotalni akt, ki spada k dokumentom Ottavia Vide iz leta 1787. Maria Marašič iz Kavarjole (Cavariola), zaselkov v bližini Ankarana (Ancarano), se je poročila z Giovannijem, sinom Domenica Pelaschiarija, najbrž iz Kopra.

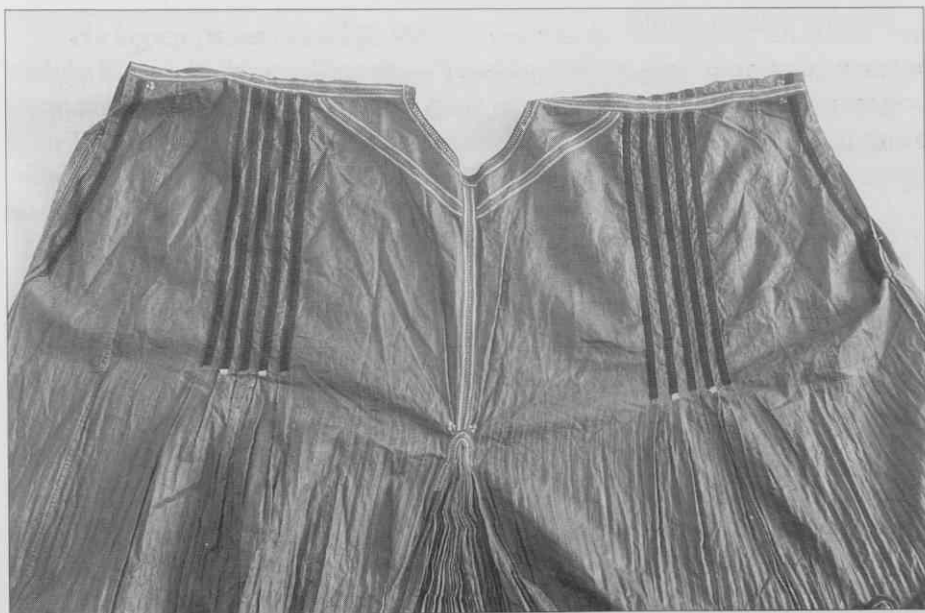
Kavarjola, 4. februar 1785

V imenu našega Gospoda Jezusa Kristusa Amen. To bo dotalni akt, ki ga dajeta gospod Giovanni Marašič in gosa Francesca, njegova žena, mladi preudarni Mariji, njihovi zakonski in naravni hčeri, ki se bo zakonsko poročila po pravilih Svete Cerkve z preudarnim Giovannijem, zakonskim in naravnim sinom Domenica Pelaschiarija in gospe Marie, njegove matere. Omenjena starša zapisujeta svoji hčeri v doto in na račun dote, tako z očetove kot z materine strani, naslednje stvari, ki jih je ocenila gosa Xbra (?), vdova Iseppeja Fontanota, ob prisotnosti omenjenega gospoda Giovannija Marašiča.

Sledi spisek stvari v doti, ki pa ga tukaj ni mogoče podrobno predstaviti zaradi specializirane terminologije, ki je uporabljena za različne dele oblačil

(*carpetta, camisiola, comesotto*), različne tipe blaga (*fioretto, fanela, stopeta, indiana, bonbasina*), barv (*latisino, canelino, sg(u)ardo*) in nakita (*peroli, navette*). Izrazi, uporabljeni v prevodu, so zato splošni in ne popolnoma natančni. Cenitev je napisal Vidal Ragazzoni ob prisotnosti prič Antonia Slavca in Vicenza Štermana. Dota je bila dokaj zajetna tudi v primerjavi z današnjimi, ki so še v navadi v istrskih obalnih mestih. Njena skupna vrednost je bila 560 lir (več kot četrtno vrednosti je predstavljal nakit: trije pari uhanov in biserna ogrlica). Vsebovala je enajst srajc, dve krili, šest jaken, štiri suknjiče, štiri predpasnike, sedem robčkov in šest prtičkov. Posteljno perilo predstavlja par rjuh in par prevlek za vzglavnik; tradicionalna skrinja je že zamenjana z omaro. Izraz *comesot(t)o*, ki ga ponavadi ne srečamo v dotalnih aktih obalnih mest, tukaj najbrž označuje široko tuniko brez rokavov (kamižot), ki je značilna za slovensko nošo z območja od Šklednja

Modro krilo - 42 lir, zeleno krilo - 24 lir, svileni jopa - 15 lir, modra jopa iz blaga - 30 lir, temna jopa iz blaga - 15 lir in še ena flanelasta rdeče barve - 24 lir. Modri kamižot - 13 lir, še eden iz blaga - 12 lir in še dva - 16 lir. Trije črni predpasniki, dva lanena in en svilen - 15 lir, še en predpasnik iz tiskanega blaga - 8 lir. Dve beli bombažni jakni - 9 lir. Pet rabljenih srajc - 30 lir, še šest lanenih - 38 lir. Par lanenih rjuh - 48 lir. Dva robčka iz svetlega blaga - 9 lir, še dva iz grobega lanu - 6 lir, trije svileni robčki - 6 lir. Par novih prevlek za vzglavnike - 2 liri.

Detajl iz ženske tunike (kamižota) iz Zabrežca / Moccó (Dolina / S. Dorligo), Civici Musei di Storia ed Arte, Trst. Foto R. Starec. ♦ Detail of a feminine cloth tunic (kamižot) from Zabrežec / Moccó (Dolina / S. Dorligo), Civici Musei di Storia ed Arte, Trieste. Photo R. Starec. ♦ Détail d'une tunique de femme (kamižota) de Zabrežec / Mocco (Dolina / S. Dorligo), Civici Musei di Storia ed Arte, Trieste. Photo prise par R. Starec.

Cenitev nakita je opravil gospod Antonio Cernivani: trije pari uhanov in biserna ogrlica so vredni 156 lir. Omara je ocenjena na 42 lir. Ostale stvari, ki jih starši dajejo hčeri: šest robčkov...

Dve pogodbi iz let 1791 in 1796, ki se nahajata med dokumenti Ottavia Vida in Alessandra Gavarda, nam pojasnjujeta odnos med vajenci in lastniki delavnic. Koprski čevljarja Bartolo Bassa in Giorgio Pecchiar sta v svojo delavnico sprejela dva mlada fanta, Martina Škamaca in Lorenza Viteza, oba iz Doline (San Dorligo della Valle). V tistem času se je Dolina nahajala na ozemlju Avstrije, onstran meja Beneške republike. Ni nam znano, če je bila taka izmenjava rokodelskih vajencev, ki so živeli na drugi strani politične meje tistega časa, 354 nekaj vsakdanjega. Pogodba, ki jo je sestavil Gavardo:

Hvaljen bodi Bog. Koper, 25. septembra 1796

Koprski čevljar, mojster Giorgio Pecchiar, Giuseppejev sin, ki ga jaz, notar, dobro poznam, s tem javnim aktom potrjuje, da bo za svojega vajenca sprejel Lorenza Viteza, sina Giacomu, iz vasi Dolina na ozemlju Avstrije, in ga naučil obrti po naslednjih pogojih:

1. Obdobje vajeništva bo od današnjega dne trajalo 5 let. Omenjeni mojster bo Viteza izučil poklica, vendar se bo slednji moral vsak dan z natančnostjo posvetiti delu. V tem času bo moral živeti kot dober kristjan, v vsem podrejen in ubogljiv svojemu mojstru.

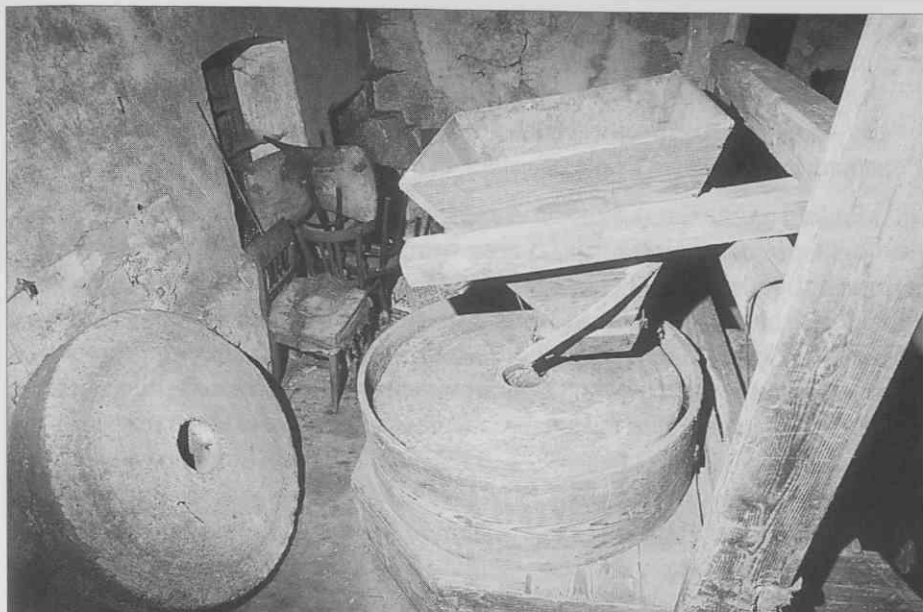
2. Pecchiar se zavezuje, da bo vajencu nudil bivanje in hrano v svoji hiši, tako kot je v navadi v njegovi družini, in da ga bo vedno preskrboval s čevlji in čistim spodnjim perilom.

3. Če bi se mladenič pred iztekom omenjene dobe in brez upravičenega razloga oddaljil od svojega nadrejenega, bo moral plačati običajno globo 25 dukatov; tudi Pecchiar bo moral poravnati enako kazen, če bi vajenca neupravičeno odslovil.

4. Za dosledno spoštovanje te pogodbe s strani mladega Viteza jamči tukaj prisotni Nardo Bajs, sin Narda iz Spodnjih Škofij, ki se postavlja kot porok pogodbe zase in za svoje potomce. Potem ko je dobro razumel vsebino pogodbe, jo potrjuje v vseh njenih delih in se v imenu Viteza zavezuje za njeno izoršitev na najbolj časten način. Enako jo na drugi strani potrjuje tudi Pecchiar. Oba podpisnika sta to storila z obojestransko zastavitvijo vse svoje sedanje in prihodnje lastnine.

Kot priči sta prisotna Matteo Gregorič, sin Giusta, iz Dekanov, in Giovanni Srgaš iz Križišča v Sergaših. Notarski akt sem sestavil Alessandro Gavardo di Antonio, koprski javni notar.

V pogodbi, ki jo je pet let prej sestavil notar Vida, je vajeniška doba samo tri leta. Oče vajenca se je med drugim zavezal, da bo gospodarju izplačal 25 dukatov.

Mlińska kamna v mlinu v Bordonu, Miši (Dekani). Foto R. Starec, 1997. ♦ Millstones of the Bordon mill, Miši (Dekani). Photo R. Starec, 1997. ♦ Meules du moulin de Bordon, Miši (Dekani). Photo prise par R. Starec, 1997.

Na koncu pa sem našel še štiri dokumente, ki se nanašajo na mline: dva vzdolž Rižane in dva na Dragonji. Prvi dokument je delo notarja Giuseppeja Lugnanija in je iz leta 1780. Ostale tri je sestavil notar Alessandro Gavardo v letih 1783 in 1795. Gre za natančne ocenitve s terminologijo posameznih delov mlina. To je začetek dokumenta, ki se nanaša na mlin, postavljen na Dragonji nasproti Koštabone:

24. april 1795

Ocenitev mlina, ki sem jo opravil jaz, mojster Maurizio Urizio, sin Francesca, imenovan s strani gospoda Pietra Viginija, sina Iseppeja, in s strani gospoda Antonia Žankoleja, sina Gregorija. Mlin je last pravkar omenjenega in je postavljen, kakor je v nadaljevanju razvidno, na Dragonji, nasproti vasi Koštabona.

Sledi cenitev različnih delov mlinškega poslopja, kasneje pa še vsakega od treh *molestazijev* (sistem mlinških koles, mehanizmov in mlinških kamnov), vodnih korit in jezu. Podal bom cenitev samo prvega *molestaza*, saj je terminologija zelo natančna (tu je ne kaže prevajati z vso natančnostjo in z enim izrazom) in vsebuje poleg italijanskih ali beneških tudi izraze iz slovenskega dialekta: *ornich* (= ornik, škatla za ležaj iz brona), *poboi* (= podboj, podporna prečka) in *papriza* (= paprica, lopatica na osi).

Tri velike hrastove mize in še dve majhni so ocenjene na vrednost 26 lir, vrtljivo mlinško kolo z dvema kovinskima obročema je vredno 150 lir, nepremično

mlinsko kolo brez obroča - 60 lir, zbiralnik je vreden 4 lire, gred mlinskega kolesa z dvema obročema in dvema zagozdama - vrednost 26 lir, lubecchio (zobnik) je vreden 12 lir, rocchetto (kolo v obliki koluta) z dvema obročema - 10 lir, mlinsko kolo - 40 lir, zunanji ležaj iz brona - 4 lire, podporna gred z dvema prečkama in notranji ležaj iz brona - 8 lir, ena lopatica - 4 lire in 10 soldov, kovinska os - 18 lir.

Podani primeri nakazujejo na možnosti, ki jih arhivska raziskava nudi etnologiji pri izpopolnjevanju znanja o mnogih vidikih načina življenja v diahronični perspektivi. Pogodbe, ki so jih sestavili rotarji iz Kopra, Izole in Pirana, so se ohranile v veliki količini in s tega gledišča predstavljajo izjemen vir informacij. Njihova interpretacija pa zahteva, poleg poznavanja notarske terminologije, tudi raziskovanje specializiranega besedišča, ki je bilo včasih v rabi samo na lokalni ravni in se nanaša na različna področja materialne kulture.

Prevedel David Brozina

BESEDA O AVTORJU

Roberto Starec je opravljal etnološke in etnomuzikološke raziskave predvsem v Furlaniji, Benečiji in Istri. Izdal je knjige, plošče, članke v specializiranih revijah in prispevke s simpozijev. Od tistih, ki se nanašajo na Istro, naj omenimo: *Mondo popolare in Istria. Cultura materiale e vita quotidiana dal Cinquecento al Novecento*, Trst - Rovinj 1996 (Ljudski svet v Istri. Materialna kultura in vsakdanje življenje od 16. do 20. stoletja); *Strumenti e suonatori in Istria (z zvočno kaseto)*, Videm 1990 (Glasbila in glasbeni izvajalci v Istri); *Canti e musiche popolari dell'Istria veneta* (album z dvema ploščama in pesmarico), Milano 1984 (Ljudski napevi in glasba v beneški Istri). Trenutno poučuje etnologijo na Univerzi v Trstu.

ABOUT THE AUTHOR

Roberto Starec has carried out ethnological and ethno-musicological research, particularly in Friuli-Venezia Giulia and in Istria. He has published books, records and articles in specialist reviews and contributed papers to symposiums. Of those related to Istria, the following are to be mentioned: *Mondo popolare in Istria, Cultura materiale e vita quotidiana dal Cinquecento a Novecento*, Trieste- Rovinj, 1996; *Strumenti e suonatori in Istria* (with cassette), Udine, 1990; *Canti e musiche popolari dell'Istria veneta* (album with two records and song-book), Milan, 1984. Mr. Starec lectures on ethnology at the University of Trieste.

SUMMARY

THE VILLAGES OF KOPER IN 18TH-CENTURY NOTARIAL DOCUMENTS

The notarial collection of the Koper Archives contains a considerable number of documents (tittle-deeds, dowry and lease agreements, testaments etc.) which are a precious source of information on different aspects of life and traditional culture in the past centuries. Particularly detailed are the 18th-century documents. The data they comprise can be compared with those known to us from various ethnographic descriptions from the 19th and 20th centuries and with those we can "read" today in the field. The preserved notarial documents for the area of Slovene Istria are mainly related to the coastal towns of Koper, Izola and Piran. These towns were largely settled by Italians and the notaries who lived and worked here therefore wrote in Italian. Nevertheless, we have been able to trace a certain number of notarial documents related to inland Slovene villages. 357

A register containing 133 testaments, written between 1766 and 1787, provided three documents related to the inhabitants of the villages of Sv. Peter (S. Pietro dell'Amata), Šmarje (Monte di Capodistria) and Padna (Padena). The first part of each testament contains instructions of a religious nature (place and manner of burial, requiem mass, candles, prayers), bearing witness to strong religious adherence. The instructions referring to the disposition of property among the beneficiaries conveys information on family structures, on relatives living together or apart, on dwellings, properties in the countryside etc.

An assessment dating from 1777 refers to a house "roofed with tiles" in Dekani (Villa Decani) and describes its parts (and their individual values) in great detail, including the building materials they were made of. An inventory from Koštabona (Costabona), made in 1785, lists a number of objects from a "straw-thatched" house: vessels, chests and clothes. The title-deed of a house in Sv. Peter, dating from 1786, proves that houses with thatched roofs were quite common in the area of Slovene Istria in those times. The same document also provides information on the prices of wine. A dowry deed of a bride from Kavarjola (Cavariola) near Ankaran, written in 1785, supplies an exact list of the bride's gift and their money: personal clothes, jewellery, bed-linen, and a wardrobe (which had by then replaced the traditional chest). The specialist terminology provides us with accurate information on the individual parts of dresses, on the types of fabric and their colours.

Two apprenticeship contracts from 1791 and 1796 illustrate the relationships between two craftsmen (cobblers) from Koper and their apprentices: the latter were both from Dolina (S. Dorligo della Valle), that is from the Austrian territory beyond the border of the Venetian Republic. To conclude with there are four further documents, written between 1780 in 1795 which refer to the same number

of water-mills, two on the Rižana and two on the Dragonja; they provide highly accurate and detailed terminology referring to buildings, different parts of milling mechanisms, water flows and dams. The listed examples indicate how useful the research of archives can be to ethnology in completing our knowledge on many aspects of the world of ordinary people from a diachronic viewpoint. The interpretation of these documents necessarily involves research of specialist texts, often used only locally and referring to different fields of material culture.

358 RESUME

LES VILLAGES DES ALENTOURS DE KOPER DANS LES ACTES NOTAIRES DU XVIIIE SIECLE

Le fond notarié, faisant partie des archives de Koper, comprend un nombre important de documents (contrats d'achat et de vente, de mariage, de location, testaments, ...) qui représentent une source d'informations précieuses sur les différents aspects de la vie et de la culture traditionnelle du XVIIIe siècle. Certains documents du XVIIIe siècle sont particulièrement précis. Les données que l'on peut y trouver sont comparables à celles tirées des descriptions ethnographiques du XIXe ou du XXe siècles ou à celles prises directement «sur le terrain». Les documents notariés ayant été sauvegardés dans le territoire de l'Istrie slovène touchent surtout les villes maritimes, à savoir Koper, Izola et Piran, habitées pour la plupart par des Italiens. C'est là où vivaient et travaillaient les notaires (en conséquence ils opéraient en italien). Néanmoins, nous pouvons trouver parmi ces documents un certain nombre d'actes notariés qui s'attachent aux villages slovènes à l'intérieur du pays.

Dans le livre qui contient 133 testaments, écrits entre 1766 et 1787, j'en ai trouvé trois qui regardent les habitants des villages suivants: Sv. Peter (S. Pietro dell'Amata), Šmarje (Monte di Capodistria) et Padna (Padena). La première partie de ces testaments comporte des instructions de caractère religieux (sur le lieu et le déroulement de l'enterrement, les messes mortuaires, les bougies, les prières) qui témoignent de la grande conviction religieuse. Les actes portant sur la distribution des biens aux divers héritiers nous donnent des informations sur les structures familiales, sur les parents qui vivaient ensemble ou séparément, sur les habitations, les terres à la campagne, etc.

L'estimation de 1777, qui se rapporte à la maison «couverte de tuiles» de Dekani (Villa Decani), nous décrit en détail les parties de la maison (et leur valeur) et aussi les matériaux utilisés pour sa construction. L'inventaire de Koštabona (Costabona), réalisé en 1785, comprend une liste d'objets appartenant à la «maison couverte de chaume»: pots, coffre et vêtements. Le contrat de vente et d'achat,

établi en 1786 et concernant une autre maison de Sv. Peter, nous prouve que les toits en chaume étaient, dans le territoire de l'Istrie slovène, couramment utilisés à l'époque. Le même document nous communique aussi des informations sur les prix du vin. Le contrat de mariage d'une fille de Kavarjole (Cavariola) près d'Ankaran, écrit en 1785, nous offre une liste exacte des objets que la mariée apportait, y compris leur valeur fiduciaire: vêtements personnels, bijoux, draperie, armoire (qui remplace déjà le coffre traditionnel). Une terminologie spécifique nous donne des renseignements exacts sur les différentes parties des habits, sur les tissus, couleurs...

Deux contrats d'apprentissage de 1791 et 1796 nous montrent les relations entre deux artisans de Koper (cordonniers) et leurs apprentis; ces deux derniers étaient de Dolina (S. Dorligo della Valle), de l'autre coté de la frontière de la République de Venise, dans le territoire autrichien.

Pour terminer, les quatre documents, établis entre 1780 et 1795 et concernant quatre moulins - deux sur la rivière de Rižana et deux sur la Dragonja, nous offrent une terminologie exacte et détaillée des bâtiments, des différentes parties du mécanisme servant à broyer, des pistes d'afflux d'eau et des digues.

Les différents exemples nous laissent présager des possibilités qu'une recherche menée dans les archives pourrait offrir à l'ethnologie, laquelle cherche à approfondir des connaissances sur les aspects différents du monde populaire dans une perspective diachronique. L'interprétation de ce type de documents demande impérativement une analyse du vocabulaire spécifique, utilisé localement et se rapportant aux domaines différents de la culture matérielle.

KROPARSKI PTIČARJI

Jože Eržen

361

IZVLEČEK

Kroparski žebjarji so lovili ptiče, da so jih imeli v stanovanjih. Kletke z njimi so obešali na stene, nekateri so jih imeli tudi po dvajset. Ptiči so jih zvečer, ko so po dolgem, tudi šestnajsturnem delavniku, prišli domov, razveseljevali s petjem. Tako so si uredili košček narave kar doma. Lovili so samce - pevce, domov pa so jemali tudi cela gnezda z negodnimi mladiči. Pevce so učili peti različne napeve. Lov jim je pomenil strast, pa tudi občudovanje in spoštovanje narave.

ABSTRACT

The nail-makers of Kropa used to catch birds to keep them in their homes. Bird-cages were hung on the walls and some people had up to twenty birds. When the nail-makers returned home in the evening after a day of hard work which at times lasted sixteen hours the birds delighted them with their songs. In this way they arranged for themselves a little piece of nature at home. They caught males - songbirds - and sometimes took home whole nests including the young. The birds were taught to sing different tunes. Bird-hunting was a passion, but it also expressed admiration and respect of nature around the native place.

Stari žebjarji so bili veliki prijatelji narave. V težavah vsakdanjega življenja jih je nanjo priklepalo nesebično tovarištvo. Bila jim je dobra in nepogrešljiva prijateljica, neizčrpen zaklad in vir lepotnih užitkov, sproščenosti in oddiha. Za to, kar jim je manjkalo in kar so pogrešali v svoji zapostavljeni družbi, revščini in trpljenju, so skušali nadoknaditi v naravi, v kateri so spoznavali načelo in zakonitosti enakovrednosti in enakopravnosti. Celo več. Skrivnostno in veličastno snovanje so bolje doumeli in spoznavali. Zato se jim trdo življenje ni zdelo grenko, duhovno pa so bili bogatejši.

Že sam prihod pomladi so pozdravili z velikim veseljem in praznovanjem starodavne šege. Na predvečer sv. Gregorja (11. marca) so vsako leto vrgli luč v vodo; v bajer pri Spodnji fužini. Fužinski delavci so na majhne splave naložili

vnetljive snovi, jih zažgali in vrgli v vodo, kajti dan se je že toliko podaljšal, da jim luč v stanovanjih ni bila več potrebna. V fužinah in vigenjih jim je temo razsvetljevala razbeljena železna palica (polizdelek "cajn"). Žebbljarji so pri kovanju žebbljev morali palico najprej razžariti na kovaškem ognjišču. Ko so jo potem prenesli na nakovalo, je po zraku zarisala svetlečo pot. Danes, ko je električna energija izenačila dan z nočjo, se šega ohranja tako, da otroci namesto preprostih splavov izdelujejo barčice; izdelki, kot so gradovi, cerkve, ladje in še veliko drugih umetnij, so večinoma iz lesa. V notranjost postavijo svečo, jo prižgejo in spustijo po vodi.

362 O sv. Gregorju pa so žebbljarji praznovali še drug praznik. Na Gregorjevo se ženijo ptički. Že ob dveh ponoči so začeli kovati, da so dopoldne pogasili ognje in če je bilo vreme lepo, so šli v skupinah na ptičjo ohcet Pod Boršt. Tam so se otroci šli prve pomladanske igre, odrasli pa so posedli v krog in ob kozarčku "ta zelen'ga" razpravljali ter se s krilatimi pevci veselili prihoda zmagovite pomladi. Žal so nam danes trgovci in Evropa ptičjo ohcet predstavili že v februar.

Veliko bolj kot mi so dojemali rumene zarje in zelene trate, ki so jih obdajale vse do vigenjcev. Kakor da so jim same hotele olepšati težko življenje ob nakovalih. Na vigenjskih zelenicah, iskrečih se v srebru in zlatu potoka Kroparice, posejanih s cvetjem kreše, regrata in zlatice, je bila najlepša brezskrbna pomlad. Pa tudi zmagovita. Po dolgih mesecih trde zime brez sonca, saj je Kropa v globoki in ozki kotlini, ko je bila poskočna in iskra Koparica vklenjena v led, da so obstala vodna kolesa in jih je bilo treba vsako jutro obsekavati, ko se je po pajčevinah v vigenjih obešalo ivje kakor čipkasti prtički, je končno zadihalo lepše življenje. Že v adventu so se začeli oglašati pernati jetniki po kletkah v žebbljarskih stanovanjih in so vzbujali veselo upanje na pomlad in lepše dni. In ko je pomlad končno prišla, so bili ozelenele trate in gozdovi spet polni otrok, mladine in starejših ljudi vse od sv. Gregorja do nedelje okrog sv. Lenarta (6. novembra); takrat so se poslovili od gozda s tem, da so nabrali mah za jaslice. V gozdovih so nabirali tudi suhljad vse do vrha Kroparske gore, hodili na izlete, po borovnice, gobe, iskali ptičja gnezda in lovili ptiče.

Najljubši šport, ki so ga gojili žebbljarji, je bil brez dvoma lov na ptiče, ki je bil tem bolj vabljev in mikaven, ker je bil prepovedan. V prenekaterem stanovanju žebbljarjev ni bilo najpotrebnejše opreme, o udobju ni bilo najmanjšega sledu, zelo redka pa so bila brez vsaj ene ptičje kletke s pevcem, ki se je ujel na limanice v domačih logih ali pa je bil že nekaj dni po rojstvu vzet s celo družino iz gnezda in mu je namesto krilatih staršev dajala hrano črna in žuljava žebbljarjeva roka. Bolj kot zase je žebbljar skrbel zanje. Na limanice ujete ptiče v poznih jesenskih mesecih so takoj nastanili po stanovanjih, gnezda pa so navadno vzredili kar v vigenjih. Ptič v kletki je dobil svoj obrok hrane vsako jutro; obenem mu je žebbljar zamenjal vodo, se prepričal o njegovem zdravju ter poskrbel za njegove ostale dnevne potrebe. Ptičje gnezdo pa je moral imeti v neposredni bližini svojega delovnega mesta, kajti nebolgli mladiči so neprestano odpirali lačne kljune, in

jih je moral žebjar pitati. Ko so ptiči lahko sami leteli, so jih nastanili v kletke skupaj z ostalo družino. Mladostniki so začeli dobivati končno podobo - svojo suknjico. Sledilo je zanimivo ugibanje spola. Od tega je bilo odvisno, ali bo ptič pel ali ne. V mnogih primerih je bila to skoraj neresljiva uganka. Rekli so, da pojo samo samci. Ugibanje na oko in vedenje ptičev, zlasti pri nekaterih vrstah, ko niso zunanji znaki dovolj očitni, je žebjarja dostikrat varalo in je pozneje zaman pričakoval, kdaj se bo ptič oglasil s svojim žgolenjem. To se je dokončno pokazalo šele v adventu, ob sončnem preobratu, ko so se v dnevih najdaljših noči in najhujše zime začeli po kletkah oglašati kot daljno oznanilo pomladi. Ni bilo v vsakem vzrejenem gnezdu pevca, bili so zelo redki, in žebjar se je večkrat obrisal pod nosom za ves trud in pričakovanje. Kljub temu je priljubljeno družinico hranil še do pomladi, ko jo je ob prvem zelenju odnesel daleč v gozd. Ptiči pa so se prijazne roke zelo navadili. Pripovedujejo, da je marsikdo, ko se je vrnil, dobil ptiče spet doma, pa čeprav jih je nesel v prostost tudi uro daleč.

Za vzrejo so iskali gnezda po Jelovici, okrog Vodice, Mošenjske planine in v Dolgi njivi za Jamniško goro. Gorske ptiče so imeli za imenitnejše in boljše pevce. Iskali so gnezda šprahovcev, taščic, kalinov, kosov... Ptiče so vzrejali za razvedrilo, veselili so se njihovega razvoja in rasti in bili nadvse ponosni, če so mogli pokazati veselega in živahnega pevca. Dobre pevce so nekateri - kakor Prešernov orglar - učili svojih melodij. Tako je žebjar Morâva imel šprahovca, ki je znal zapeti cesarsko himno Bog ohrani, Bog obvari. Tudi mesar Martin Hafner je imel kosa, ki je zapel dve vrstici pesmi Regiment po cesti gre. Tako izučene pevce so lahko drago prodali.

Gnezda pa so bila tudi zaščiteni. Lastnik ribolova Adolf pl. Kappus je plačal za gnezdo povodnega kosa eno krono. Ker so mu uničevali ribji zarod, je te ptiče preganjal.

Glede prehranjevanja so imeli s ptiči kar precej težav. Zelo redko so žebjarji jedli meso, toda kadar so ga imeli, so si ga pritrkali od ust za ptiče. Drobnost so ga razrezali in jim ga dali. Hranili so jih tudi z žganci, ki so jih imeli sami navadno za zajtrk; ali pa so jih skuhal le zanje. Poskrbeli so tudi za priboljške. Skuhali so jim kunje jajce, ga drobno zrezali in zmešali s prav tako drobno zrezanim rmanom. Včasih pa so šli celo po mravljinična jajca na Jelovico. Iskali so razne žuželke. Luka Šolar jih je celo gojil. V lesenem zaboji, ki ga je imel kar pod posteljo, se je redila med koruzno moko, cunjami in kostni zalega rumenih črvov. Vsako jutro ob zajtrku (od 8. do 9. ure) je šel iz vigenjca domov, odkril zaboj, odgrnil cunje, odbral nekaj črvov in jih vrgel v ptičjo kletko. Ptiči so jih slastno in hitro pojedli.

Prelestna pomlad s svojim mladim in žametnim zelenjem se je žal kaj hitro postarala. Mesec maj, čas gnezdenja, je minil. Ljubezenski domovi pernatih parčkov so oddali prvi zarod. Že nekaj tednov za tem, ko so nekateri rodovi začeli skrbeti za drugi zarod, so pričeli ponehavati glasovi ptičev pevcev. Jutranji gozdni koncerti ptičjih zborov, ki so tako veličastni v majskih jutrih, so kasneje vedno tišji. Nič več skupne, nazadnje je slišati le še posamezne melodije. Ko

zraste še drugi rod, iz gozda brez slovesa izgine prijazni ku-ku. V avgustu ležeta na gozd trudnost in zaspanost, postaja temnejši, kakor da je zasanjan v minljivost lepote in veselih ur. Opojni vonj ciklam je le še kakor poljub ob slovesu. Po malem šmarnu nastopi čas selitve ptic, obenem pa tudi čas lova ptičev na limanice, ki traja pozno v jesen.

Na lov so se ptičarji dolgo pripravljali. Že od prejšnjih let so hranili v vodo namočene limanice, zavite v usnjenih tulcih. "Lim", lepilo, so skuhali kar za nekaj let naprej. Nabirali so plodove bele omele, "zaspanca", ki raste v grmičih v težko dostopnih višinah hrastovih debel. Svoj čas so grmiči bele omele menda rasli tudi po starih jablanah. Iskali so jih po domačih in oddaljenih gozdovih. Jernačev Nace ga je nosil celo iz Semiča v Beli krajini. Zelene, kakor grozd debele jagode so kuhali po več ur tako, do so se razkuhale in so iz njih padle pečke. Kuhana gmota se je počasi zgostila v lepljivo kepo svetlo zelene barve. Težko pridobljena kepa "lima" je za vsakega pravega ptičarja pomenila neprecenljiv zaklad, ki ga je ljubosumno skrival in hranil po več let. Z njim je obnavljal lepljivost in moč starih limanic in delal tudi nove. Zanje je nabral vrbovega šibja in ga premazal z limom. Ker vsi ptičarji niso znali kuhati lima in ga tudi vsi niso mogli nabirati, so bile limanice dragocenost, na katero je prežalo mnogo misli in oči. Vse prerado se je zgodilo, da je lim med letom izginil. Žebjar, ki ni pričakoval, da bi mu ga kdo ukradel, je bil v času lova v težavah, saj ni mogel v kratkem času pripraviti drugega.

Po loviščih okrog Kroke so najpogosteje lovili cajzle in štinglce. Slednji so redko prileteli do lovišč, ker so se zadrževali v dolini Save. Tam so imeli več hrane. Ptiči, ki so jih ulovili na limanice, so prebivali v višjih predelih, mrzla jesenska jutra pa so jih pregnala v dolino. Poleg limanic je lovec - ptičar moral imeti tudi vabljenca. Čim boljši pevec je bil vabljenec, večje je bilo upanje na dober ulov. Vabljenca je ptičar ponavadi ujel že prejšnjo jesen. Skrbno ga je negoval in čuval za bodoči lov. Tudi vabljenec so povzročali zavist in ljubosumnost in zavistneži so stalno iskali priložnosti, da so ob ugodnem trenutku doma, med potjo na lov ali na lovu samem ptiča izpustili.

Kakor vsak lov je tudi lov na ptiče vzbujal strast in opajal z lepoto jesenskih juter. Ko so na nebu pričele bledeti zvezde, so ptičarji že vstajali in vzeli vse pripravljeno za lov; limanice, kletko z vabljencem in še eno zelo majhno kletko za ujete ptiče. Tej kletki so rekli "dobra majnga", ker niso vnaprej vedeli, če bo kaj uspeha. Eden ali drugi je stisnil v malho stekleničko žganja. Vabljenca v kletki so ogrnili z ruto ali kosom blaga, da se po poti ni oglašal. Vstajali so zgodaj zato, da bi si zagotovili boljša mesta za nastanitev, kajti na enem lovišču je nastavljal po več ptičarjev. Za dobra mesta se je večkrat vnel razburljiv spor, ki se je nemalokrat končal tudi s pretepom, med katerim so frčale kletke z vabljenec vseh naokrog. Le-ti so izkoristili priložnost in ušli. Ptičarji, ki so prišli zadnji, so se morali zadovoljiti s slabšimi mesti.

Sicer pa ptičarji nikdar niso bili prepričani, kam bodo ptiči prileteli. Precej

je bilo odvisno od vabljenca pa tudi od naključja, ker se je jata vrgla izpod neba kot blisk in so ptiči sedli na različna mesta. V tla so zasadili do tri metre dolge prekle in nanje zataknili limanice. Kletke so postavili ob prekle, sami pa so se skrili. Medtem se je že dodobra zdanilo. Kakor en sam mogočen plamen so v jutranjem soncu zagoreli jelovski jesenski gozdovi. Še malo in sončna svetloba je oblila tudi lovišča. Ptičarji in vabljeneci so se vzradostili. Pričakovanje se je stopnjevalo. Ptič v kletki je pričel prepevati. Ptičarju je srce začelo burno utripati. Ko je vabljenec začutil jato, je postal nemiren. Začel se je spreletavati po kletki in njegovo petje je bilo vse bolj glasno. Jata ptičev je priletela in posedla po drevju in grmovju; nekateri na postavljene drogove, manj previdni pa so padli na limanice in z njimi vred na tla. To je bil najrazburljivější trenutek lova. Ptičarji so planili iz svojih skrivališč, zavistno pogledali po sosedovih uspehih, pobrali ujete ptiče, jih plašne in trepetajoče rešili limanic in jih nastanili v kletki "dobra majnga".

Včasih so lovci čakali vse jutro in dopoldne zastonj. Ptiči niso prileteli. Drugič je prišla jata stotih ptičev hitro in nenadoma kakor oblak, včasih pa samo v malih skupinah po nekaj parov, lahko pa tudi ves dan ni bilo nobenega ptiča. Zgodilo pa se je tudi, da je ptičar v enem samem dnevu ujel do dvajset ptičev. Te so potem nesli domov in jih skrbno razdelili.

Ptičji lov se je ponavadi začel v zgodnji jeseni, ko so se pokazali prvi rumeni listi, in je trajal vse do novembra; seveda če je bila jesen lepa. Ptiči, ujeti v poznih jesenskih dnevih, ko so bila polja že pokrita s slano, ponavadi v ujetništvu niso dolgo živeli. Že prve dni so postali razmršeni - ptičarji so rekli, da so "koš" - in kmalu so obležali v kletki pod koritcem. Ker je ptičar vanj nasipal hrano, se je potem ptič v zadnjem boju zatekel podenj.

Če so se ptičarji vračali z lova prazni, so hodili hitro, ker so bili izpostavljeni zbadljivkam in zasmehljivim pogledom, nasprotno pa jim je uspešen lov vzbujal ponos in samozadovoljstvo. Večkrat se je tudi zgodilo, da je kdo prišel z lova brez vabljenca, ker so mu ga izpustili ali pa mu je ušel. Kroparji so imeli velik krog lovišč po jelovskih gozdovih. Znana lovna mesta so bila v Cutovem in Farovškem lazju, na Vodica in Mošenjski planini, Barigli, Na pečeh, ob robovih gozda in nekda tudi na Brezovici.

Ko je pritisnil mraz in je z drevja in grmovja odpadlo listje, so se jate ptičev porazgubile. Zmanjkalo je hrane in ptiči so se selili. Ptičarji so morali prenehati z lovom, ker so imeli vedno manj uspehov in v mrazu tudi niso dolgo zdržali. Okrog sv. Lenarta so z lovom popolnoma prenehali. Ko je ponavadi že v novembru zapadel sneg, je prisilil ptiče, da so prišli z gora v bližino hiš, saj v zasneženih gozdovih niso dobili hrane. Žebjarjeva okna na zadnji strani hiš ob bregovih, kjer je bilo več miru, so stalno oblegali vsakovrstni ptiči. Večkrat so se pojavili nenavadni, ki jih v dolini niso videli. Na okna so jim nasipali hrane in jih potem opazovali iz toplih izb. Dajali so jim, kar so le mogli; drobtine, žgance, proso, konopljo, košček loja, semena in še kaj je prišlo na jedilni list priljubljenih gostov. Zaupanje ptičev je raslo, vedno manj so bili boječi. V trdi zimi, mrzlih in

brezsončnih dneh je pomenilo to prijateljstvo žebjarjem košček pomladi, ki bo kmalu prišla. Veliko pa je bilo tudi takih, ki so stisko in zaupljivost ptičev izrabljali in jim nastavljali pasti ter jih lovili. Imeli so lesene ali železne kletke in ko je ptič skočil vanjo, se je sprožila vzmet in vratca so se zaprla. Spet drugi so lovili v precepe in zanke. S precepom - nekakšnimi kleščami - so lovili tako, da so jih pomaknili skozi okno do mesta, kjer je bila posuta hrana, in v ugodnem trenutku z vrstico klešče zaprli. Seveda ptičev niso lovili zato, da bi jih morili, ampak jih je speljal užitek lova - prevarati žival. Nastanili so jih v kletke ali pa so jih imeli kar prosto v izbah do spomladi in so se sami hranili ob skledi gostitelja. V nekaterih izbah je bilo vse živo ptičev.

366

Žebjarjevo stanovanje je bilo skromno, vendar pa so bile stene tako rekoč prekrte s ptiči. Tako so imeli košček narave kar doma. Skrb za ptiče jih je obvezovala in jim izpolnjevala kar dobršen del življenja. Z njimi so se pogovarjali v pesmi in besedi. V nešteti pesmih so izražena najnežnejša čustva. Pesmi, kot so Zapoj mi ptičica glasno, Ena ptička priletela, Spomladi vse se veseli, Prišla bo pomlad, So tičice zbrane, Lepo je na svet', Ena tička mi poje, Mrzel veter tebe žene, so ponarodele. Seveda pa ti mali prebivalci niso lepšali življenja le kroparskim kovačem, občudovali so jih tudi drugi in jim skozi trdo zimo pomagali preživeti. V zameno pa so jim živali potešile potrebe po lepem, zanimivem, kulturnem in jim nadomeščale to, kar današnjemu človeku pomeni radio. Menda so Kroparji krstili prvi radijski aparat kar za "folovž".

Najrajši so lovili kose, ščinkovce, šmarnice ali taščice, dimplne ali kaline, drozge, šprahovce, sinice, kobilarje, vodne in modre kose, streščke, srakoperje, pastirice, fliske ali vodomce, cajzlce, štinglce, kraničaste kose (imeli so beli venec pod vratom), škorce, škrjančke, prepelice in več vrst šoj. Nekatere so lovili zaradi petja, druge zaradi lepote.

Med starimi Kroparji so bili najbolj znani ptičarji Jošt, Pecirk, Irga, Moráva, Vajš, Rajgelj, Padarjev Pepe. Zadnji je bil po ustnem izročilu mornar in zelo močan mož. Menda je samo on jedel ptiče. Mlajši pa so bili: Jernačev Nace, Toncov Cene, Polčov Andrej, Kolezov Luka, Smukarjev France. Ob njih so lovili tudi drugi, vendar so bili le-ti nekakšni poklicni ptičarji. Veselje do lova na ptiče jih ni minilo vse življenje in so ob skrbi za delo in družino ves prosti čas porabili zanje. O starem Irgu so krožile govorice, da je bil tako predan ptičarski strasti, da je dobil privide in se mu je začelo blesti. Videl je skrivnostnega ptiča, ki ga je vodil za seboj, da je letal za njim po pokopališču in zgornjem delu Kroepe. Ljudje so vraževerno sklepali, da je obseden, ker se je preveč pečal s ptiči in je v podobi ptiča videl samega sebe kot vraga.

Veselje do lova na ptiče ni čisto pojenjalo niti danes. Pravih ptičarjev, ki bi gojili gnezda, sicer ni več, tovrstni lov na ptice je izumrl. Nekaj fantov in mož pa vseeno poskuša oživljati staro navado. Tako vsako leto preživimo nekaj lepih, užitkov polnih ur v poslavljanju se lepoti jesenske narave, ki je najzvestejša in najboljša prijateljica ter učiteljica človeka. Znana je tudi ptičarska anekdota iz

Kamne Gorice. Pred nekaj leti je ptičar postavil limanice kar na njivo. Ne na svojo. Ko pa je lastnica prišla po solato, jo je ozmerjal, zakaj hodi na njivo prav takrat, ko on lovi ptiče.

BESEDA O AVTORJU

Jože Eržen je vodič v Kovaškem muzeju v Kropi.

ABOUT THE AUTHOR

Jože Eržen, guide in the Kropa Museum.

367

SUMMARY

THE BIRD-CATCHERS OF KROPA

The nail-makers of Kropa were enthusiastic nature-lovers. For everything they had to miss during their hard work in the dark smithies and because of their poverty they tried to find compensation in nature. One of their festivals - St Gregory's on March 11th - hailed the arrival of spring. On the eve of the festival they threw "lights" into the water, a custom which has been preserved by children who nowadays set little (paper, wooden) boats with lights on the water to float. In the morning of St Gregory's the people of Kropa went to the "bird wedding" near Boršt; here the children played and the adults discussed the arrival of spring over a glass of brandy.

The nail-makers' favourite sport was undoubtedly bird catching, not in the least because it was forbidden. They caught blackbirds, thrushes, bull-finches, orioles, white wagtails, quails, finches, redstarts, starlings, larks, jays, robins and other songbirds. Accessories used to catch them were lime-wigs, various traps or an already domesticated songbird as decoy. Lime-twigs were made of the seeds of white mistletoe. The best time to catch birds were early autumn mornings when migrating birds were on their way south and the season lasted until November. The catchers knew where to wait for the birds and because several of them set out lime-twigs in the same "hunting-grounds" disputes and even brawling were not uncommon. Bird catching required extensive knowledge of the habits of individual species and a great deal of patience. The catchers took young birds from the nests and raised them at home. They even took the bird-cages with them to the forges in order to feed the birds several times a day. The most exciting period of the breeding process was Advent when it became clear whether a bird was a songbird or a female. It was then that the feathered prisoners sang in their cages for the first time (or did not). The birds were fed left-overs of meals -dumpling pieces and meat - but also ant eggs, yarrow, various insects and some people even bred worms for them.

The bird-catchers operated in the forests of Jelovica, around Vodice, Mošenjska planina, and Dolga njiva beyond Jamniška mountain. They were very proud of their songbirds and taught them various tunes. Butcher Martin Hafner had a blackbird who could sing two lines of the folk song "*Regiment po cesti gre*" ("*Here comes the regiment*"), and nail-maker Morava's songbird could sing the (Austro-Hungarian) "*Emperor's Hymn*". In the past some people from Kropa were known to be practically professional bird catchers who also sold birds, and many people used to engage in bird catching. Bird catching is still very much in favour nowadays, but there has not been a real bird catcher who would raise whole nests for several decades.

RESUME

LES OISELEURS DE KROPA

Les cloutiers de Kropa étaient de grands amis de la nature. Ils recherchaient dans la nature ce qui leur manquait pendant leur travail dans l'obscurité des forges et dans la misère de tous les jours. Une de leur fête, la St. Grégoire, le 11 mars, célébrait l'arrivée du printemps. A la veille de cette fête, les cloutiers jetaient la "lumière" dans l'eau. Aujourd'hui, les enfants perpétuent cette tradition en faisant glisser des petits bateaux. Le matin de la St. Grégoire, les gens allaient au mariage des oiseaux au-dessous de Boršt. Les enfants jouaient, les adultes bavardaient en buvant de l'eau de vie et se réjouissaient de l'arrivée du printemps.

Le sport préféré des cloutiers était sans aucun doute la chasse aux oiseaux, d'autant plus tentante qu'elle était interdite. Ils chassaient les merles (d'eau, bleus, ...), les pinsons, les rouges-gorges, les bouvreuils, les grives, les mésanges, les loriots, les pies-grièches, les hochequeueues, les étourneaux, les alouettes, les cailles, toutes sortes de geais et autres oiseaux chanteurs. Pour la chasse, ils utilisaient des gluaux, des pièges, des étaux, des tenailles etc. et un oiseau chanteur apprivoisé qui servait d'appât. Les gluaux étaient faits de graines de gui. La meilleure période pour chasser les oiseaux était en automne, tôt le matin, quand les oiseaux migrateurs partaient vers le sud. Elle se terminait en novembre. Les oiseleurs connaissaient de bons endroits pour attendre les oiseaux. Or, il arrivait souvent que plusieurs oiseleurs tendent leurs gluaux au même endroit ce qui se terminait en conflit ouvert ou même en bagarre. La chasse aux oiseaux exigeait une grande connaissance des habitudes de chaque espèce de volatiles et surtout beaucoup de patience. Au printemps, les oiseleurs capturaient des oisillons dans leurs nids pour les élever chez eux. Ils les mettaient dans des cages qu'ils gardaient avec eux dans les forges de façon à pouvoir leur donner à manger plusieurs fois dans la journée.

La période de l'élevage la plus exaltante était le moment, où, autour de l'avent, l'oiseau commençait à montrer des talents chanteurs. C'est à cette époque que les oiseaux tenus en cage chantaient pour la première fois. Les oiseleurs nourrissaient les oiseaux avec les restes de leurs repas - de la pâte de farine ou de la viande, ils ramassaient pour eux des oeufs de fourmis, d'achillée, toutes sortes d'insectes. Ils élevaient même des vers.

Les cloutiers oiselaient à Jelovica, autour de Vodice et de Mošenjska planina, à Dolga njiva derrière Jamniška gora. Ils étaient très fiers de leurs chanteurs. Ils leur apprenaient à chanter des airs variés: Martin Hafner, boucher de profession, avait un merle qui savait chanter deux lignes de la chanson populaire "Regiment po cesti gre" et le pinçon du cloutier de Morave l'hymne impérial "Bog ohrani, Bog obvari". Parmi les vieux habitants de Kropa certains étaient connus comme des professionnels, qui chassaient et vendaient des oiseaux. Toutefois, beaucoup d'autres personnes chassaient les oiseaux. Aujourd'hui encore, le plaisir de la chasse aux oiseaux n'a pas diminué. Cependant, les vrais oiseleurs qui élevaient des nids n'existent plus depuis plusieurs décennies.

ETNO MUZEJSKE STRANI

MUSEUM NEWS

371

MUZEJI

MUSEUMS

RAZSTAVE, DELAVNICE

EXHIBITIONS, WORKSHOPS

NOVE PRIDOBITVE

NEW ACQUISITIONS

POROČILA

REPORTS

NET

NET

OBVESTILA

CURRENT INFORMATION

JUBILEJI

ANNIVERSARIES

IN MEMORIAM

IN MEMORIAM

MUZEJI MUSEUMS

373

PROJEKT PRIPRAVE STALNE MUZEJSKE RAZSTAVE V RIBNICI Grad, Marof, Miklova hiša

Taja Čepič, Dragica Trobec Zadnik, Marjeta Mikuž

IZVLEČEK

V besedilu Projekt priprave stalne muzejske razstave v Ribnici, kraju petdeset kilometrov jugovzhodno od Ljubljane, avtorice Taja Čepič, Dragica Trobec Zadnik, Marjeta Mikuž in Mojca Turk tekstualno in slikovno predstavljajo projekt, ki je prav v tem času (oktober 1997) že v prvi fazi realizacije. Kraj s tako pestro zgodovino, etnologijo in kulturnimi spomeniki bo v bližnji prihodnosti dobil zaokrožen pregled tega nacionalnega bogastva z novo razstavo, novo zaposlenim strokovnim kadrom ter renoviranimi prostori v sklopu že delujočega Kulturnega centra Miklova hiša.

ABSTRACT

In the article "The project for a permanent museum exhibition in Ribnica" - Ribnica is a town some fifty kilometres from Ljubljana - the authors Taja Čepič, Dragica Trobec Zadnik, Marjeta Mikuž and Mojca Turk present their project with texts and pictorial material. The project is (October 1997) in its first phase of realisation. The town with its rich history, ethnological heritage and cultural monuments will in the near future thus obtain a complete survey of its national treasures in the form of a new exhibition, new professional staff and renovated premises within the already operating cultural centre, called the "Miklova House".

KRATEK POVZETEK DOSEŽKOV IN PREMIKOV NA PODROČJU KULTURE V RIBNICI V LETIH OD 1986 DO 1996 in izhodišča za nadaljnje delo muzejske predstavitve zgodovine Ribnice

374

Deset let je minilo od tedaj, ko je skupina strokovnjakov s področij arhitekture, zgodovine, etnologije in umetnostne zgodovine iz Ljubljane, Museum vivum, na pobudo ribniških kulturnih zanesenjakov in po naročilu takratnih občinskih mož pripravila elaborat z naslovom Kulturni in turistični center Ribnica. Projekt je plod skoraj dveletnega sodelovanja zunanjih sodelavcev in domačinov. Delovna srečanja, pogovori o dotedanjih oblikah kulturnih dejavnosti v Ribnici, nadaljnji usodi knjižnice, ribniški zgodovini in predstavitvi tukajšnjih tradicionalnih domačih obrti, muzeju in njegovem razvoju in ustreznejši turistični ponudbi so prinesli vrsto novih izzivov pa tudi spodbud za pogumnejše načrtovanje kulturnega dogajanja v Ribnici.

Glavnina ribniškega kulturnega programa naj bi potekala v prenovljeni Miklovi hiši, ki zaradi odlične lokacije v samem središču mesta ponuja lepe možnosti za vsakdanji stik prebivalstva z njeno širšo kulturno ponudbo, seveda ob že obstoječih muzejskih prostorih v grajskem kompleksu.

Strokovni sodelavci iz Ljubljane, začasno združeni v skupino Museum vivum (Marjan Loboda, Dejan Bleiweis, dr. Janez Bogataj, Irena Keršič, Jasna Horvat, Matija Žargi in Dragica Trobec Zadnik), so v projektu osrednjo pozornost namenili vprašanju varovanja in ohranjanja kulturne dediščine, še zlasti pa oživitvi in posodobitvi ribniškega muzeja ter njegovemu vključevanju v vsakdanje življenje domačinov.

V okviru novega koncepta muzejske dejavnosti so načrtovali tudi stalno muzejsko razstavo o ribniški zgodovini, na kateri naj bi se obiskovalec ob pomoči najsodobnejše muzejske govorice seznanil prek suhe robe s celotno zgodovino ribniške doline v posameznih časovnih obdobjih.

Spremljajoče dejavnosti - delavnice, privlačni pedagoški programi in široka ponudba kopij unikatnih ribniških izdelkov - naj bi pomembno poživile kulturno in turistično ponudbo ter pritegnile domačine k dejavnemu sodelovanju pri odkrivanju in popularizaciji svojega kraja.

Takratno ribniško vodstvo, velika zagnanost kulturnega organizatorja Staneta Kljuna in drugih domačinov, izvrstno sodelovanje članov skupine Museum vivum in pripravljenost ribniškega gospodarstva na zahtevno finančno sodelovanje so obrodili rezultate, ki so pomembno prispevali k družbeni in kulturni obnovi Ribnice:

- Miklova hiša je po končani prenovi (v letu 1991) postala **kulturni hram** in

s tem središče kulturnega in družabnega dogajanja v Ribnici.

- Sodobno urejena **knjižnica** (preseljena iz poslopja nekdanje JLA) v novem okolju uspešno uresničuje svoje temeljno poslanstvo in se s spremljajočimi dejavnostmi vse bolj utrjuje kot matica kulturega življenja.

- V Miklovi hiši je našla svoje prostore **Miklova** (nekdaj Petkova) **galerija**, ki se s svojim kakovostnim razstavnim programom in spremljajočimi katalogi navezuje na tradicijo nekdanjih ribniških likovnih kolonij in seznanja obiskovalce z najnovejšimi likovnimi snovanji sodobnih avtorjev, občasno pa so na ogled tudi gostujoči izbori s preglednih razstav starejših slovenskih likovnih umetnikov.

Posebej izstopa razstava Umetnine iz cerkva Ribniške župnije (20. avgusta 1993), ki je bila tako zaradi obravnavane teme kot tudi zaradi izjemne strokovne predstavitve deležna velikega zanimanja domačinov in drugih obiskovalcev. 375

Bogata likovna zbirka, ki jo je Ribnica pridobila z nakupom v preteklih letih (več kot 300 umetniških del!), še zlasti po letu 1987, odkar likovno dejavnost strokovno usmerja dr. Jure Mikuž, kar kliče k stalni javni predstavitvi.

- V Miklovi hiši je dobil delovne prostore tudi **Muzej Ribnica**. Mojca Šifrer, diplomirana etnologinja iz Ljubljane, štipendistka občine Ribnica, je leta 1990 postala prva strokovno usposobljena kustodinja ribniškega muzeja. Med skoraj petletnim službovanjem je opravila temeljna muzejska dela; dopolnjevala je muzejsko dokumentacijo in še naprej zbiralala predmete iz ribniškega vsakdanjika.

- Miklova hiša je leta 1991 postala javni zavod (v okviru katerega delujejo knjižnica, muzej in galerija), njen ustanovitelj in tudi njen edini finanser je Občina Ribnica.

- Med pomembne dogodke v letu 1995 sodi odločitev družine Arko, da se kot nekdanji lastnik Miklove hiše odpove denacionalizacijskemu postopku glede hiše in tako stavba ostaja občinska last. To **donatorstvo** velja kot svetel zgled v slovenskem kulturnem prostoru. Medtem ko mnoge kulturne ustanove v Sloveniji zavoljo denacionalizacije izgubljajo svoje prostore, ostaja Miklova hiša v Ribnici v celoti zavezana kulturnemu programu. Zaradi tega izjemnega dogodka je tedanji slovenski minister za kulturo Sergij Pelhan izrazil Ribničanom posebno čast, ko se je 10. februarja 1996 udeležil slovesnega odkritja spominske plošče donatorski družini.

- Na posvetovanju o trženju v kulturi na Brdu pri Kranju (spomladi 1995) so Miklovo hišo uporabili kot študijski primer njenega nadaljnjega razvoja in delovanja.

- Ustanovitev **Kluba prijateljev** Miklove hiše (ob kulturnem prazniku 8. februarja 1995) je prinesla nove možnosti za kar najbolj neposredne oblike sodelovanja vseh tistih, ki želijo sooblikovati kulturni program v Ribnici. Ob vrsti najrazličnejših možnosti kulturne ponudbe (obisk knjižnice, razstav, muzejskih zbirk, koncertov, predavanj, izobraževanja ...) je mogoče v okviru Kluba prijateljev doseči novo kvaliteto - pristen stik vseh tistih, ki lahko premikajo že sprejete programe in snujejo ter uresničujejo nove.

- Nove pobude za oživitev ribniške muzejske dejavnosti je oktobra 1995 prinesel projekt mag. Marjete Mikuž, višje kustodinje Slovenskega etnografskega muzeja: Idejni načrt za stalno postavitev muzejske zbirke v gradu Ribnica (1995 - 2001). Projekt je nastal na podlagi pogovorov v okviru srečanj Kluba prijateljev Miklove hiše in ob strokovnem sodelovanju kustodinje Mestnega muzeja Ljubljane Taje Čepič in Dragice Trobec Zadnik ter arh. Mojce Turk.

V okviru prve faze tega projekta naj bi v ribniškem grajskem stolpu na podlagi ohranjenih zgodovinskih virov predstavili čas čarovništva v Ribnici, kustodinji Mestnega muzeja Ljubljane pa naj bi pripravili spremljajočo multivizijsko predstavitev zgodovine Ribnice.

376

- Leta 1995 je Občina Ribnica sprejela sklep o prenovi ribniškega gradu in odločitev o tem, da se prostori blagovnih rezerv na Marofu v prihodnosti namenijo kulturni dejavnosti.

- Januarja 1996 je Javni zavod Miklova hiša sklical ustanovno sejo Odbora za prenovu muzeja in postavitev stalne likovne zbirke. Strokovnjaki različnih področij kulturnih dejavnosti (zvečine so doslej že sodelovali pri posameznih ribniških projektih) so prispevali svoja razmišljanja in predloge o programski namembnosti novo pridobljenih prostorov, ki naj bi jih vsebinsko povezali z obstoječimi prostori, namenjenimi kulturni dejavnosti. Sprejet je bil dogovor, naj bi na podlagi izčrpne razprave in ogleda prostorov vsak posebej pripravil temeljna izhodišča oz. programska jedra za predstavitev ribniške zgodovine skozi čas in se potem dogovorili o nadaljnjem poteku dela.

- Po večkratnih srečanjih v Ribnici in Ljubljani, delovnih pogovorih s predstavniki ribniškega kulturnega življenja in po prvih pogovorih s potomci ribniške družine Rudež je delovna skupina v sestavi: mag. Marjeta Mikuž, um. zgodovinarica, višja kustodinja v Slovenskem etnografskem muzeju, prof. Taja Čepič, prof. zgodovine in sociologije, višja kustodinja v Mestnem muzeju Ljubljana, Dragica Trobec Zadnik, um. zgodovinarica, kustodinja v Mestnem muzeju Ljubljana, in dipl. arh. Mojca Turk pripravila gradivo za nadaljnjo obravnavo na ravni občinskih organov.

- Delovna skupina je pri pripravi svojega projekta o muzeološki predstavitvi zgodovine Ribnice v okviru prenovljenega ribniškega gradu in Marofa upoštevala predloge, pobude in stališča, sprejeta v dosedanjih pogovorih od januarja 1995 do maja 1996, in ob tem še posebej izoblikovala tele **ugotovitve**:

1. Elaborat Kulturni in turistični center Ribnica, ki ga je pripravila skupina Museum vivum leta 1986, ostaja še naprej dobra podlaga za nadaljnje strokovno delo na tem področju.

Kontinuiteto dela zagotavljajo strokovnjaki, ki so že sodelovali pri snovanjih načrtov o razvoju ribniškega muzeja, pri razmišljanjih o nadaljnji poti ribniškega muzeja pa sodelujejo tudi nekateri muzealci in drugi strokovnjaki iz Ljubljane, ki so se v slovenskem kulturnem prostoru uspešno potrdili s svojim dosedanjim delom.

3. Muzej Ribnica ima že nekaj časa nezasedeno mesto kustosa, ki bi ga veljalo v prihodnosti zapolniti s strokovnim kadrom iz ribniške doline. Opravljeno delo na tem področju je bilo pravzaprav oranje ledine in je dobra podlaga za nadaljevanje muzejskega dela.

Nekajletni zastoj dela na področju snovanja muzejske dejavnosti je utrdil mnoga že zapisana stališča in rešitve v luči nekaterih novih strokovnih spoznanj in dogodkov. Izjemno dragocena pridobitev prostorov na Marofu in razmišljanja o prenovi gradu sta novi priložnosti za nadaljevanje dela. Sodimo, da je treba pripraviti celosten program namembnosti prostorov, ki ga je moč uresničevati postopoma, po posameznih fazah.

Idejni načrt za predstavitev zgodovine Ribnice, ki ga dajemo v razmislek 377 in pretres, prinaša nekatere nove poglede, zlasti kar zadeva muzeološko predstavitev gradiva, in omogoča dejavno strokovno sodelovanje vseh tistih, ki so pripravljeni raziskovati ribniško preteklost in želijo s svojim delom in znanjem prispevati k podobi Ribnice skozi čas.

6. Delovna skupina ugotavlja, da je v tej fazi pogovorov potrebna odločitev ribniške občine o nadaljnji realizaciji obravnavanega projekta. Finančno vrednotenje projekta je v tesni povezavi z gradbeno prenovno Gradu in Marofa, v tej zvezi se opiramo na mednarodni in slovenski cenik muzejskih postavitvev, ki navaja znesek 2.000 do 3.000 nemških mark na kvadratni meter.

VSEBINSKA IZHODIŠČA STALNE MUZEJSKE POSTAVITVE

Ponovno oživiljena ideja o realizaciji celostne gradbene prenove in stalne muzejske postavitve v Ribnici je prej omenjeni delovni skupini narekovala: **koncept muzealizacije pomembnih zgodovinskih dogodkov in obdobj Ribnice in ribniške doline. Stalno muzejsko postavitev bo sestavljalo več sklenjenih in celostno delujočih sklopov.**

Glede na načrt gradbene prenove ribniškega gradu in Marofa je kvadratura, namenjena muzejski dejavnosti, precej obsežna, vendar zaradi dveh ločenih lokacij **razbita**, zato potrebuje izredno **premišljeno vsebino**, ki bo **smiselno povezovala in dopolnjevala Grad in Marof.**

V prenovljenem Gradu in Marofu bodo stalno muzejsko postavitev sestavljali tile vsebinski sklopi:

Grad: Ribnica skozi čas in multivizija

infrastruktura (trgovina, restavracija/kavarna, sanitarije, fotografska delavnica...)

Marof: stalna postavitev likovne zbirke (1. nadstropje)

ogledni depo (1. nadstropje)

specialni zbirki suhe robe in lončarstva z ustreznimi delavnicami (pritličje)

multivizijska predstavitev zgodovine Ribnice (pritličje)

Miklova hiša: razstavišče za občasne razstave, namenjeno predvsem manjšim občasnim razstavam, ki bodo rezultat načrtovanih raziskovanj Ribnice v 20. stoletju, in predstavitvi novih muzejskih pridobitev

Muzejski kompleks, ki bo v smiselnem krogu povezoval tri stavbe in vso potrebno infrastrukturo, bo zadostil potrebam po kulturnem življenju v Ribnici tako Ribničanom in okoličanom, pa tudi privabil v ribniško dolino več obiskovalcev iz ostalih koncev Slovenije in tujine.

378

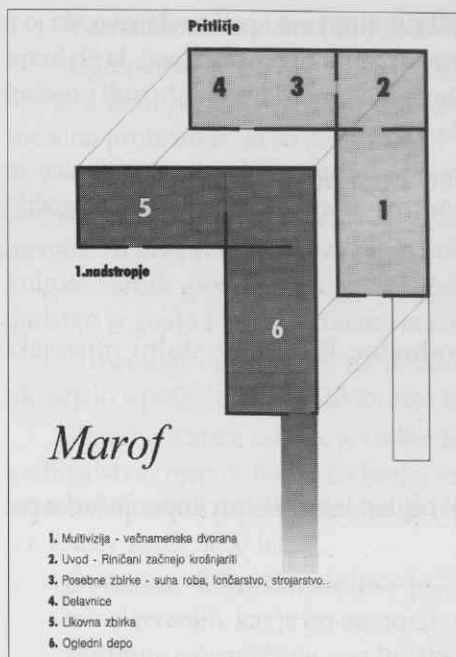
STALNA POSTAVITEV IN MULTIVIZIJA

Temeljna izhodišča

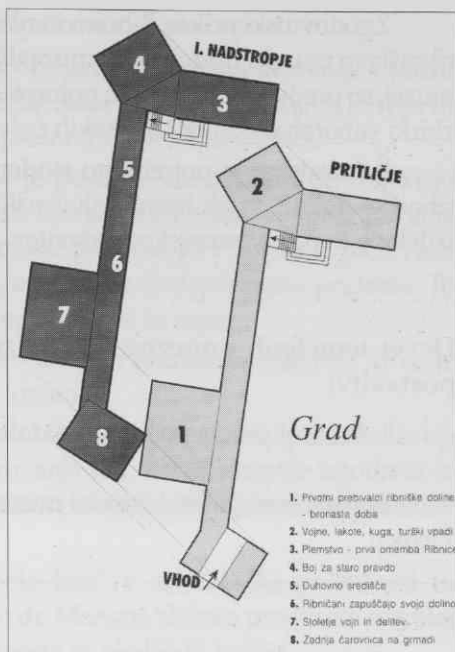
Prva preučevanja zgodovine Ribnice in ribniške doline so pokazala, da je zgodovina Ribnice v svoji kompleksnosti v resnici zbir zgodovinskih dogajanj v slovenskih deželah skozi stoletja. Na območju Ribnice in ribniške doline se je odigravala zgodovinska drama, katere akterji so bili člani najpomembnejših plemiških družin na Slovenskem (celjski knezi, turjaška gospoda, Habsburžani itn.), v katerih roke je prehajala ribniška posest s prebivalci vred. V Ribnici so bili rojeni in živeli ali se ustavili le za kratek čas pomembni slovenski možje (od Trubarja, Gallusa, Prešerna). Dogodki in procesi, ki so bistveno zaznamovali slovensko preteklost in spremenili zgodovinski tok dogajanj (turški vpadi, reformacija in protireformacija, kmečki upori, francoska okupacija, obe svetovni vojni v 20. stoletju), so neposredno vplivali tudi na razvoj Ribnice in življenje njenih prebivalcev. Izseljevanje, ki se je v slovenskih deželah začelo po letu 1848, je v drugi polovici 19. in v 20. stoletju gospodarsko ali politično močno spremenilo strukturo prebivalstva v Ribnici in ribniški dolini. Politično življenje pred drugo svetovno vojno in tragična razdeljenost prebivalstva med njo, emigracija in žrtve v letu 1945 ter povojni razvoj Ribnice tvorijo skupaj s prejšnjimi obdobji tako imenovan zgodovinski lok, na katerega smo oprli temeljna zgodovinska jedra stalne muzejske postavitve.

Med študijem literature se je oblikovalo devet temeljnih točk (jeder), ki jih sestavljajo dogodki, procesi ali določena obdobja, ponavadi v kombinaciji vseh treh. Kot že omenjeno, teh devet temeljnih jeder ne zaznamuje samo enega dogodka, pogosto gre za splet dogajanj v krajšem ali daljšem časovnem obdobju, ki pojasni zgodovinsko dogajanje na različnih ravneh. Stalna muzejska postavitve je v tesni povezanosti z multivizijsko predstavitvijo zgodovine Ribnice in ribniške doline. Predmeti so uporabljeni v simboličnem pomenu.

Stalna muzejska postavitve je v svoji zasnovi edinstven primer med že obstoječimi stalnimi postavitvami v slovenskih muzejih, saj se zaradi pomanjkanja muzejskega gradiva ne opira na klasično kronološko načelo oziroma predstavitev

Marof Grad

Marof Grad

zbirk (posebej bosta predstavljeni zbirki suhorobarskih izdelkov in lončarstva), ampak poskuša obiskovalcu z muzealizacijo zgodovinskih dogajanj približati bistvene procese, ki so oblikovali zgodovino Ribnice in ribniške doline.

Prostorska danost v starem ribniškem gradu omogoča izjemno sozvočje posameznih temeljnih jeder, ki primerjalno nadgrajujejo temeljno idejo muzejske predstavitve posameznih dogodkov in z močno simboliko obiskovalcu omogočajo globlji vpogled v obravnavane družbene, politične, gospodarske procese v preteklosti in ponujajo tudi jasen odgovor na postavljena vprašanja (kje, kdaj, kdo, kako, zakaj). Denimo plemstvo - kmečki živelj, veliki možje Ribnice - izseljeništvu, druga svetovna vojna - zadnji čarovniški proces v Ribnici.

Multivizija in stalna muzejska postavitev, ki je v svojem konceptu zasnovana izrazito scenografsko z močno poetiko (originali so redki ali jih ni mogoče dobiti, zato se bo treba opirati na kopije), v svojem segmentu predstavljata tisti del muzejske dejavnosti, ki ima nalogo podati temeljne informacije tako domačinom kot tudi zunanjim obiskovalcem o zgodovini Ribnice in okolice, ljudeh in njihovih usodah, vpetih v kontekst politične, družbeno - gospodarske in socialne zgodovine slovenskih dežel ter Evrope.

Stalna muzejska postavitev in multivizija imata v prvi vrsti nalogo razširiti poznavanje zgodovine Ribnice in njene okolice ter vzbuditi zanimanje obiskovalcev za ogled ostalih specialnih muzejskih zbirk in razstav.

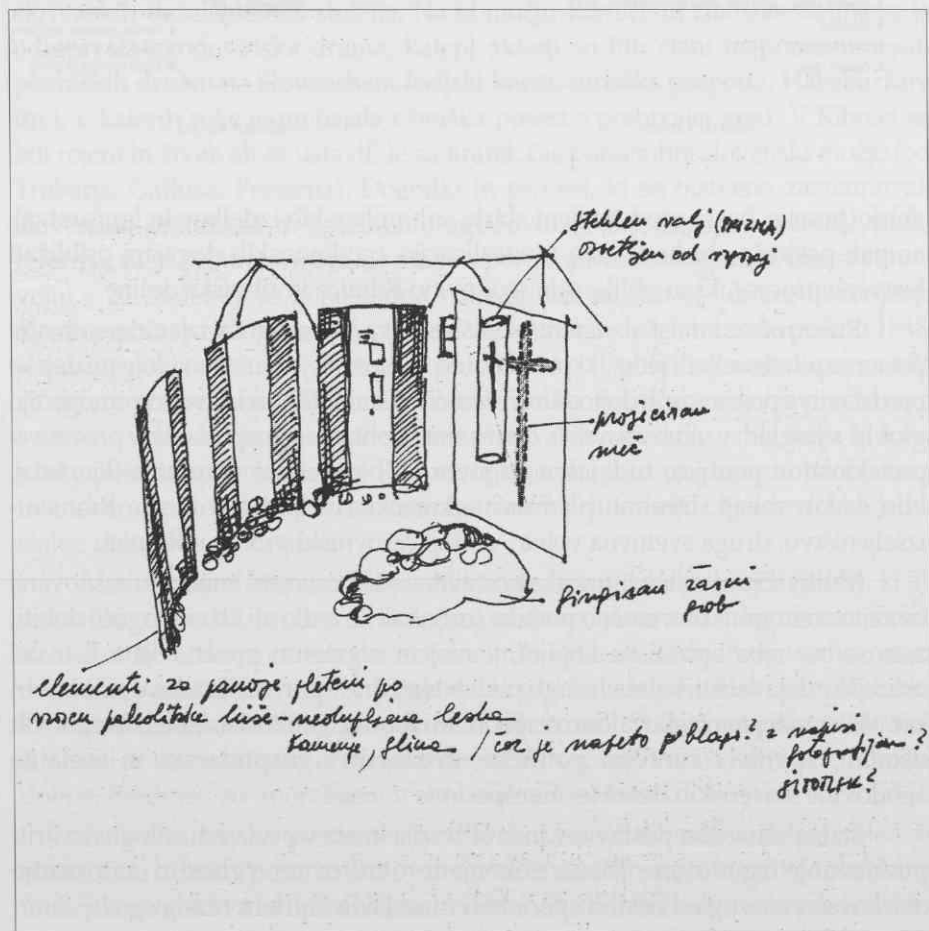
Zgodovinski prikaz Ribnice in ribniške doline smo oprli na dejstvo, da je v ribniškem muzeju pridobljenih muzealij sorazmerno malo, predmeti, ki jih hrani muzej, so predvsem iz obdobja polpretekle zgodovine, vključeni sta tudi posebni zbirki suhorobarskih in lončarskih izdelkov.

Pokazala se je potreba po evidenci ohranjenih predmetov iz Ribnice in ribniške doline, ki jih hranijo slovenski muzeji in arhivi, kajti to bi omogočilo izdelavo kopij za muzejsko postavitvev.

Devet temeljnih prerezov (jeder) zgodovine Ribnice v stalni muzejski postavitvi

1. Prvotni prebivalci ribniške doline

Bronast meč (hrani Narodni muzej), najden leta 1896 pri kopanju jarka pri Žlebiču.

Pozna bronasta doba (D) /1300-700 pr. n. št./

Ugotovitve arheologov kažejo, da je bilo območje sedanje Slovenije v pozni bronasti dobi gosteje naseljeno, čas označuje širše selitveno gibanje v Evropi in socialna protislovja, ki so se izražala v splošni duhovni spremembi.

V takratno družbo bronaste dobe je posegla samosvoja kultura, ki jo arheologi imenujejo kultura žarnih grobišč. Ime je dobila po načinu pokopavanja mrtvih. Prebivalci bronaste dobe so pokojnike pokopavali v gomilah, prebivalci kulture žarnih grobišč pa so jih sežigali, umrlim pa dodajali razne prdatke. To ljudstvo je gojilo kult, v katerem sta izstopala sonce in ogenj.

Arheologi ugotavljajo, da je bilo to etnično brezimno ljudstvo, ki se je ukvarjalo s poljedelstvom, živinorejo in lovom.

381

Zgodba, katere nosilec je najdeni bronasti meč, bo nazorno predstavila tip prebivalstva, njegov način življenja, verovanja itn., kar je mogoče ugotoviti iz arheoloških najdb na tem območju, in obenem pokazala na kontinuirano poselitev teh krajev skozi 3000 let.

Opomba: Ribniška dolina je "bela lisa" v arheološki pokritosti in raziskovanjih, kar je po ugotovitvah dr. Marjana Slabeta predvsem rezultat skromne urbanistične preobrazbe mesta in okoliških krajev.

2. Prva omemba Ribnice in plemstvo

Iz leta 1220 je ohranjena prva listina, ki omenja Ribnico (Rewenicz).

Ribnica z okolico je izjemna po prehajanju ozemelj iz posesti ene plemiške rodbine v drugo, skozi zgodovino Ribnice lahko sledimo usodi zelo pomembnih plemiških rodbin na Slovenskem (Turjačani, Žovneški, Ortenburžani, Lambergi itn.).

Muzejska predstavitev genealogije plemiških družin, lastnic ribniškega gospodstva, bo vpela Ribnico v širši okvir dogajanj v slovenskih deželah in Evropi.

3. Vojne, lakote, črna smrt, turški vpadi

Tretje obdobje predstavlja prerez zgodovine ribniške doline v letih od 1339 do 1415.

V tem obdobju je prebivalstvo ribniške doline doživelo vse strahote, ki so zaznamovale 14. in 15. stoletje, zdesetkale prebivalstvo in povzročile nepopisno trpljenje. Leta 1339 so Kranjsko opustošile kobilice in s svojim prihodom napovedale stoletje nesreč, ki jim ni hotelo biti konca. Leto dni pozneje je Notranjsko in ribniško dolino opustošil hud potres, v desetletju od 1349 do 1359 pa je v slovenskih deželah in Evropi pustošila "črna smrt" - kuga. Leta 1415 so v ribniško dolino na poti skozi Ljubljano prvič pridrli Turki, ki so pomenili veliko nevarnost vse do leta 1584 (kar sedemindvajsetkrat so oplenili in požgali Ribnico).

Obdobje sklne jesen 1415, ko je hud požar uničil ribniški trg.

4. Ribničani začnejo krošnjariti

Po uboju zadnjega celjskega kneza Ulrika II. v Beogradu, ta je bil tudi lastnik ribniškega gospostva, so leta 1457 njihovo premoženje podedovali Habsburžani. Ribniški tržani so se prostovoljno podredili habsburški hiši.

Friderik III. Habsburški je leta 1492 Ribničanom in Kočevarjem podelil listino, s katero jim je bilo dovoljeno krošnjarjenje s suho robo po vsem cesarstvu. Ribniška dolina je bila zaradi stalnih turških vpadov obubožana in zaradi bojazni, da se ljudje ne bi začeli izseljevati, jim je cesar, obenem tudi njihov fevdalni gospod, podelil pravico do krošnjarjenja.

382

Z listino je cesar dovolil Ribničanom in Kočevarjem izvažati živino, platno in "razne lesene predmete", kakršne sami izdelujejo, na Hrvaško in v druge obmejne dežele.

Iz Valvasorjevega opisa lahko vidimo, da se je precej suhorobarskih izdelkov omenjalo že takrat: leseni krožniki, lesene sklede, škafi, vedra, rešeta in razne drobnarije.

Opomba: Cesar je podelil listino s pravico krošnjarjenja Ribničanom in Kočevarjem v letu, ko je Kolumb odkril Ameriko, torej 1492.

Scena, ki se nanaša na začetke izdelovanja suhe robe v ribniški dolini, je lahko tudi uvod v predstavitev posebne zbirke o suhorobarstvu in lončarstvu in se lahko preseli v Marof.

5. Boj za staro pravdo

Osnova za peti sklop predstavitev je 25 urbarjev, ki jih hrani državni arhiv in veljajo za enega najpopolnejših urbarskih zapisov na Slovenskem. Prvi sega v leto 1573, zadnji v obdobje 1830 - 1848, ko je bilo po marčni revoluciji odpravljeno podložništvo.

Ta del muzejske predstavitve posvečamo kmečkemu prebivalstvu, predstavitvi njegovega načina življenja, odvisnosti od plemiške gospode in cerkve, s posebnim ozirom na obdobje kmečkih uporov in boja za "staro pravdo".

Posebno pozornost bomo lahko namenili nazornemu prikazu dajatev, ki so jih morali podložniki izročati tako zemljiškemu gospodu kot tudi cerkvi. Ti podatki so zelo pričevalni, saj opisujejo vsakdanjo prehrano, kmečke pridelke, trgovino itn.

Opomba: Iz podatkov, ki jih ponujajo urbarji, in iz Valvasorja je mogoče črpati recepte za gostinsko ponudbo restavracije, ki bo delovala v sklopu muzeja.

6. Zadnja čarovnica na grmadi

Kljub nesrečam, ki jih pripisujemo pregovorno mračnemu srednjemu veku, sta 16. in 17. stoletje v Evropi in tudi v slovenskih deželah prinesli ogenj grmad, na katerih so množično sežigali nesrečne ženske in moške, ki jih je praznoverna

posvetna in duhovna oblast obtožila in po neopisljivem mučenju tudi obsodila zaradi praznovernih domišljjskih konstruktov.

Ribnica je zanimiva zato, ker je na grmadi na trgu zgorela ena zadnjih čarovnic na Slovenskem, in to celo v začetku prosvetljenega 18. stoletja (1701), ko je bila na primer v Ljubljani ustanovljena Academia Operosorum.

Za čarovniški proces v Ribnici, ki omogoča verodostojno in obenem atraktivno scensko postavitev, je pomembno dejstvo, da je ohranjen zapisnik z zaslišanja, ki najbolj plastično ponazarja odnos med žrtvijo in njenimi sodniki, obenem pa pokaže, kako začaran in neusmiljen je bil krog, ki je potegnil vase obtožene čarovništva, in samoumevnost vrtinca, ki je požiral bližnje in daljne žrtvine sorodnike in sosede.

383

Opomba: Glej scensko predstavitev v gradu avtorice Marjete Mikuž (Idejni načrt za stalno postavitev muzejske zbirke v gradu v Ribnici /1995-2001/, oktober 1995).

7. Ribničani zapuščajo svojo dolino

Sklop sega v konec 19. in začetek 20. stoletja, posvečen je pojavu, ki je zaznamoval ribniško dolino - izseljeništvu. V drugi polovici 19. stoletja so se začeli Slovenci v večjem številu izseljevati v dežele avstro-ogrske monarhije zunaj slovenskega etničnega ozemlja. Izseljevali so se iz revnejših delov Kranjske in slovenske Štajerske. Naslednji valovi izseljevanja so se širili v države zahodne Evrope (Nemčija, Francija) ter Združene države Amerike in Argentino.

Tudi ribniška dolina ni bila nikakršna izjema, hude gospodarske razmere so prisilile marsikaterega Ribničana, da je zapustil rodno dolino in se podal na negotovo pot čez lužo. Marsikdo se ni več vrnil.

V tem sklopu bomo uporabili tudi motiv Lepe Vide, ki ga je zapisal Jožef Rudež že pred letom 1819 v okolici Ribnice.

Izseljevanje Slovencev leta 1848 je pospešila zemljiška odveza. Velike odškodnine so vplivale na propad kmetij in izseljevanje je postalo gospodarska nuja.

Opomba: Trunko že leta 1910 poroča o 100.000 slovenskih izseljencih, Izseljenski koledar za leto 1937 pa ugotavlja, da se je iz slovenskih dežel izselilo okoli 300.000 ljudi.

8. Stoletje vojn in delitev

Dvajseto stoletje oziroma druga svetovna vojna je razdelila Slovence bolj kot katerikoli dogodek oziroma proces v zgodovini. Tudi Ribnica in ribniška dolina pri tem nista bili nobeni izjemi. Tragika okupacije, politične razdeljenosti, ki se je oblikovala že v desetletjih pred vojno, oborožen upor proti okupatorju, državljanska vojna in maščevanje zmagovalcev leta 1945 so zaznamovali tudi Ribnico. Šele zadnja leta se zgodovinopisje v večjem obsegu posveča

temeljitejšemu in predvsem celovitejšemu obravnavanju teh dogodkov, zato se tragika posameznikove odločitve in usode razkriva v novi luči. Ta sklop stalne muzejske postavitve se dotika ravno osebne tragike v vojnem času, dogodkom, ki so vplivali tudi na delitve in ločitve v posameznih družinah. Sklop predstavitve druge svetovne vojne v okviru stalne postavitve bo rezultat intenzivnih raziskovanj, temeljna ideja pa je, da na zgledu usode posameznika oziroma družine predstavimo splošno tragiko vojne, človeških usod, potrganost družinskih vezi.

9. Ribnica kot duhovno središče

384

Park kulturnikov na dvorišču starega ribniškega gradu je posvečen pomembnim Slovencem, ki so izšli iz Ribnice ali ribniške doline. Deveto jedro stalne postavitve bo velike može Ribnice predstavilo kot nosilce duhovnega in kulturnega življenja doline ter ovrednotilo njihov prispevek slovenski kulturi, znanosti, umetnosti itn. skozi stoletja.

PRVA FAZA REALIZACIJE PROJEKTA STALNE POSTAVITVE V GRAJSKEM STOLPU - ČAS ČAROVNIŠTVA

Čarovništvo je prav gotovo eden najstarejših poklicev in spremlja človeka od domnevnih začetkov do današnjih dni. Izvira iz želje, ki je globoko zakoreninjena v človekovi naravi: imeti oblast nad neznanimi (naravnimi in/ali nadnaravnimi) silami, da bi jih uporabljali v svojo korist in po svoji volji. Cilj čarovništva je torej v prvi vrsti **moč**, čaranje pa so obredni postopki in tehnike, ki naj bi človeku zagotovili oblast nad višjimi silami oziroma nad **svetim**. Ker pa je v tem kontekstu **sveto** zmeraj dvoumno, saj je hkrati privlačno in grozljivo, so stik z njim tvegali le redki poklicani, odnos do njih pa se je gibal v širokem spektru - od čaščenja, občudovanja, strahospoštovanja do gnusa, strahu, sovraštva.

Poklic čarovništva ni stvar le neke imaginarne daljne dinosavrske preteklosti, utopljene v mračnjastvu in brezbriznosti. Ne samo da je še danes živ, v našem računalniškem svetu se je celo revitaliziral in postal bolj množičen kot kdajkoli prej.

V našem - mikro ribniškem svetu smo izbrali **zgodbo** Marine Česarek, da nam bo predstavila čas čarovništva.

Bila je, po dokumentiranem procesu, mučena v stolpu v ribniškem gradu in sežgana na ribniškem trgu. Obtožena je bila prirejanja poedin hudiču, zapisa duše in telesa hudiču, čaranja toče iz kvatrnega pepela, spreminjanja v ptiče in pobiranja zrnja pred sejalcem, izdelave mazila iz ženskega masla in otroških src itn.

Glede na ugotovljena dejstva iz zapisnika sodbe je Marina Česarek ovadila dve sosedu (ti pa še dve) in duhovnika iz Nove Štifte. Po zapisniku sodnika, ki je

vodil proces na ribniškem gradu, lahko sklepamo, da je imel omenjeni proces globoko politično, religiozno in erotično ozadje.

Zgodba približno 40-letne noseče Marine Češarek bo torej zgodba o nujnosti nadzora nad ženskim umom. Po moški miselnosti je letanje (metafizično) simbol ženskih sanj o svobodi in seksualnosti.

Potrebna obnovitev stolpa:

Stolp bo treba spraviti v prvotno stanje, podreti mednadstropna tla, odpreti ostrešje, odstraniti tlak in omet. Tla in zidovi morajo biti v surovem stanju, taki, kot so bili pred zadnjo obnovo leta 1953. Ob zidovih je treba speljati kovinske stopnice, s čimer bo omogočen pretok obiskovalcev. Besedilni in slikovni del razstave bomo speljali po stopnicah ob zidu, odprtine za okna in obstoječe niše pa bomo uporabili kot vitrine za muzealije.

385

Na desetmetrskem prostoru v sredini bo nazorna uprizoritev sežiga lutke - čarovnice s posebnimi gledališkimi efekti. Zvočna kulisa, svetlobni in zvočni učinki bodo uporabljeni pri vsakem prizoru.

Vsebinski vodje projekta:

višja kustodinja mag. Marjeta Mikuž, Slovenski etnografski muzej, Ljubljana,
višja kustodinja Taja Čepič, Mestni muzej Ljubljana,
kustodinja Dragica Trobec Zadnik, Mestni muzej Ljubljana.

Avtor besedila o zgodovini čarovništva na Slovenskem bo Matevž Košir, Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana.

Vsebinski vodje skrbijo za pripravo vsebinskih izhodišč projekta, pripravo in izpeljavo scenarija, koordinacijo sodelavcev in program sponzorjev.

Oblikovni vodja projekta:

dipl. arh. Mojca Turk - TURK DESIGN oblikuje razstavni prostor in opremo, skrbi za postavitve, tiskovno in propagandno gradivo. V sodelovanju s tujim svetovalcem za muzejske postavitve g. Christopherjem Owenom iz podjetja Museum Casts, Leicestershire, Velika Britanija, izdelava rekonstrukcije in ponazorila.

Muzejska postavitve bo temeljila na številnih rekonstrukcijah. Zato bo strokovnjaku iz Velike Britanije in arhitektu pripadla pomembna vloga pri pripravi razstave.

Drugi strokovni sodelavci pri projektu:

Zunanji znanstveni sodelavci pri pripravi besedila stalne postavitve, multivizijske predstavitve in besedila kataloga so poleg omenjenih strokovnih vodij projekta še: Filozofska fakulteta (oddelki za zgodovino, etnologijo, umetnostno zgodovino), Arhiv Republike Slovenije, Zgodovinski arhiv Ljubljana,

strokovni mentorji iz OŠ Dr. F. Prešeren iz Ribnice, Klub prijateljev Miklove hiše, Pokrajinski muzej Kočevje.

Potek dela:

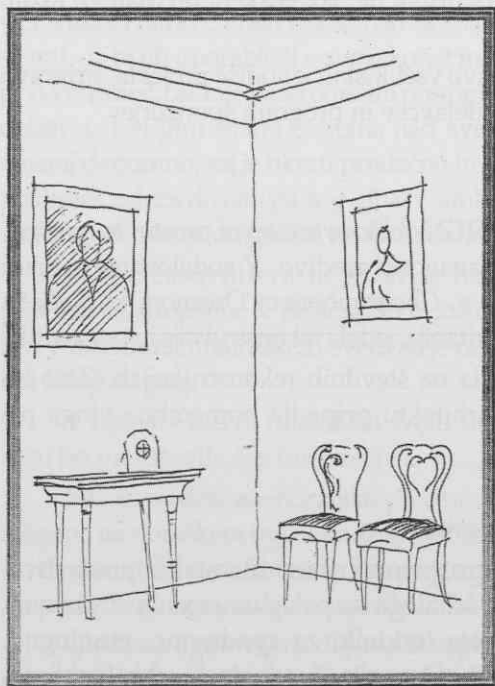
Delovna telesa pripravijo scenarij 1. faze projekta. V scenarij je zajet projekt, s katerim bo predstavljen čas čarovniških procesov. Strokovni vodje pripravijo scenarij razstave. Sočasno s pripravo scenarija bomo izdali zloženko, katere namen bo prva informacija o novi postavitvi muzejske zbirke v Ribnici. Zloženka bo večjezična in bo izšla v 10.000 izvodih.

386 Ob razstavi Čas čarovništva bomo izdali faksimile zapisa sodbe iz leta 1701, ki ga hrani Arhiv Slovenije v Ljubljani.

Začeli bomo propagirati stalno razstavo na Gradu, Marofu in občasne razstave v Miklovi hiši ob stalnem stiku s tiskom, radiom in televizijo.

PREDLOG PRIPRAVE OBČASNE RAZSTAVE ZGODOVINA RIBNIŠKEGA GRADU V MIKLOVI HIŠI V RIBNICI

V času, ko bodo (v letu 1997 in pozneje) potekala obnovitvena dela na Gradu in v Marofu, želimo v Miklovi hiši v Ribnici predstaviti **občasno razstavo Zgodovina ribniškega gradu**.

Delovno skupino so pri tej zamisli vodile naslednje ugotovitve:

1. veliko zanimanje prebivalcev Ribnice za raziskovanje preteklosti ribniškega gradu (primer raziskava o Kozlerjevem gradu Ortnek);
2. zanimanje zadnjih potomcev, lastnikov gradu v Ribnici in pripravljenost za podarjanje slikovnega in ostalega osebnega gradiva, ki kakorkoli priča o zgodovini tega gradu, Javnemu zavodu Miklova hiša;
3. tudi vrsta že zbranega gradiva bo omogočala tovrstno pripravo občasne razstave Zgodovine ribniškega gradu.

Občasna razstava bo sestavljena iz dveh delov:

Prvi del bo predstavljal popolno **rekonstrukcijo enega od interierjev**, salonorov v sedaj porušenem gradu. O tem, kateri interier bomo rekonstruirali, se bomo odločili na podlagi razpoložljivega materiala, možnih rekonstrukcij in bogastva pripovednosti scene. V popolnoma scensko postavitve bomo uvrstili tudi za obiskovalce zanimivo zgodbo iz bogate zgodovine tega gradu.

Drugi del postavitve bo predstavljal **Virtualni grad**. Z multimedijskimi orodji bomo postavili virtualen grad, in sicer po podarjenih slikah notranjosti in zunanosti, pripovedovanju in rekonstrukciji načrtov (tlorisov posameznih nadstropij). Tako bi se obiskovalci v nekajminutni predstavitvi lahko "sprehodili" skozi grad, si ogledali sobane, se seznanili z bogato opremo, slikami, tapetami itn.

BESEDA O AVTORICAH

ABOUT THE AUTHORS

388

Taja Čepič, prof. zgodovine in sociologije. Zaposlena v Mestnem muzeju Ljubljana kot kustodinja za zgodovino Ljubljane prve polovice 20. stoletja od decembra 1979. Od leta 1995 muzejska svetovalka. Od februarja 1997 direktorica Mestnega muzeja Ljubljana. Strokovno se je ukvarjala z zgodovino ljubljanskih tovarn in ljubljanskim delavstvom v muzejskem projektu Stari ljubljanski industrijski obrati, katerih prvi rezultat je bila postavitve Tobačnega muzeja, muzejske zbirke Mestnega muzeja Ljubljana in Tobačne Ljubljana in katalog razstave Opojnost tobaka. Sodelovala pri večini projektov muzejskih razstav Oddelka za sodobno zgodovino (Ljubljana v letu 1941, Prgišče zgodovine, Potres v Ljubljani 1895–1995) in izdaji katalogov ob njih.

Predsednica Slovenskega muzejskega društva (od 1995), nacionalna dopisnica EMYA (European Museum of the Year Award).

Dragica Trobec Zadnik, prof. umetnostne zgodovine in nemškega jezika s književnostjo, od leta 1977 do 1987 svetovalka za varstvo kulturne dediščine in likovno dejavnost pri Ljubljanski kulturni skupnosti, od leta 1987 kustodinja v Mestnem muzeju Ljubljana. Vodja referata za premično kulturno dediščino zunaj muzeja. Od leta 1997 višja kustodinja. Ukvarja se s preučevanjem zapuščine pomembnih kulturno zgodovinskih osebnosti in sodeluje pri pripravi razstav (R. Jakopič, I. Grohar).

Marjeta Mikuž, magistra umetnostne zgodovine, muzejska svetovalka v Slovenskem etnografskem muzeju, avtorica številnih projektov in študij v slovenskem muzealstvu.

Taja Čepič, professor of history and sociology. Since December 1979 employed at the Ljubljana Municipal Museum as curator of the history of Ljubljana in the first half of the 20th century. Promoted to museum adviser in 1995. Appointed director of the museum in February 1997. Her professional work has involved the history of Ljubljana's factories and working class in the museum's project "Old industrial premises in Ljubljana" which resulted in the arrangement of the Tobacco Museum, in museum collections at the Ljubljana Municipal Museum and at the Tobacco Factory and in the catalogue of the exhibition "The Intoxication of Tobacco". She has collaborated in most of the projects of museum exhibitions carried out by the Department of Modern History (Ljubljana in 1941, A Handful of History, The Earth-quake in Ljubljana 1895-1995) and in publishing catalogues on these exhibitions.

Mrs Čepič is chairwoman of the Slovene Museum Society (since 1995) and national correspondent of EMYA (European Museum of the Year Award).

Dragica Trobec Zadnik, professor of art history and German. From 1977 do 1987 she was adviser for the preservation of the cultural heritage and for the arts with the Cultural Community of Ljubljana; she has been employed at the Ljubljana Municipal Museum since 1987. She heads the department of movable cultural heritage outside the museum. Promoted to senior curator in 1997. Her professional interest focuses on researching the legacies people important to the history of culture and she also co-operates in preparing exhibitions (on R. Jakopič and I. Grohar).

Marjeta Mikuž, art historian, M.A., museum adviser at the Slovene Ethnographic Museum, author of numerous projects and studies in Slovene museums.

SUMMARY

THE PROJECT FOR A PERMANENT MUSEUM EXHIBITION IN RIBNICA

Ribnica is a town in southeastern Slovenia, fifty kilometres from Ljubljana. The present project describes the team's activities and their final and single goal: to prepare an exhibition that will provide a complete survey of the rich cultural and historical heritage of the area.

Already in the course of preparing the project the authors managed to acquire particularly rich material (the photographic material was completed by material from the picture library of the Slovene Ethnographic Museum related to the fields of bourgeois history and to the interiors of castles). After the elaboration of the project was finished in 1996 the following preparations were made for the final step of realisation, including the appointment of a specialist worker, a curator of history and an ethnologist. In October 1997 an exhibition was staged on the archaeology of the Ribnica Valley, as worded in the project: "phase 1: the original inhabitants of the Ribnica Valley. The entire project which is highly exigent in the sense of financing and of vast renovation works will illustrate and enrich a part of our national culture in a area of Slovenia we all know of, but do not know well enough.

389

RESUME

PROJET DE PREPARATION DE L'EXPOSITION PERMANENTE A RIBNICA

Ribnica est une petite ville située au sud-est de la Slovénie, à 50 km de Ljubljana. Le projet que nous évoquons ici décrit des activités ayant pour seul objectif la mise en place d'une exposition qui complétera les richesses du patrimoine culturel et historique de la région.

Dès la phase de préparation du projet, les auteurs ont réussi à constituer une riche collection de matériaux (le matériel photographique a enrichi la photothèque du Musée ethnographique slovène dans le domaine de l'histoire urbaine et des intérieurs des châteaux). A partir de 1996, lorsque le projet fut prêt, on engagea une collaboratrice professionnelle, une conservatrice et une ethnologue avant de passer à la phase de réalisation. En octobre 1997, l'exposition archéologique sur la vallée de la Ribnica, prévue dans la première phase du projet sous le titre «Les habitants originaires de la vallée de Ribnica», était prête.

Ce projet, très exigeant globalement, notamment du point de vue de son financement et des travaux énormes de restauration, permettra d'enrichir et de mettre en valeur une partie de notre culture nationale issue de cette région méconnue de la Slovinie.

RAZSTAVE, DELAVNICE EXHIBITIONS, WORKSHOPS

V PREMORU PO PRVEM DEJANJU

(O razstavah Prvo dejanje:

Predstavitev Slovenskega etnografskega muzeja)

391

Slovenski etnografski muzej je junija 1997 v okviru Evropskega meseca kulture odprl vrata nove upravne stavbe v obnovljenih prostorih na Metelkovi ulici 2 in s tem predstavil izboljšane pogoje delovanja, obenem pa so se njegovi sodelavci odločili nakazati tudi identiteto in vsebino ustanove, kot naj bi ju bodoči (in sedanji) obiskovalci lahko pričakovali v bodoči razstavni palači. V tem okviru **Prvo dejanje: Predstavitev** ponazarja, kaj vse lahko SEM razstavi, triptih pa nakazuje tudi zamisel in smer, po kateri se bodo v prihodnosti gibale postavitve v drugi muzejski stavbi, namenjeni predvsem razstavam in obiskovalcem.

Muzej se predstavlja s tremi zgodbami: 1. **Kabinet čudes?** Baragova zbirka predmetov iz Severne Amerike: korak od kabineta čudes k moderni znanstveno-raziskovalni zbirki (avtorica - mag. Mojca Terčelj, oblikovanje - Jurij Kocbek). 2. **Okna zbirk.** Pogled v muzejski thesaurus (zamisel in besedila naslovov - mag. Inja Smerdel, izbor besedila k posameznim predmetom oziroma k skupinam predmetov - kustosi zbirk, oblikovanje - Mojca Turk). 3. **Vrata kroga.** O rojstvu in zgodnjem otroštvu na Slovenskem (avtorica - mag. Janja Žagar, oblikovanje - Tomaž Marolt).

Če obiskovalec sledi postavitvi, se za uvodno dvojezično seznanitvijo z ustanovo, njeno specifičnostjo in obenem vsesplošnostjo ter vsemi tremi razstavami najprej sreča z razstavo zbirke predmetov, ki jih je etnografskemu oddelku nekdanjega Kranjskega deželnega muzeja leta 1837 poslal slovenski misijonar Friderik Baraga. V sedmih vitrinah so z originali in nadomestnimi modeli pravih predmetov predstavljeni prevozna sredstva, bivalna oziroma notranja oprema, obrtni izdelki, noša, moška oprema za kajenje in bojna oprema - večinoma materialna in del socialne kulture Indijancev Otawa in Ojibwa. Kot v razstavni brošuri opominja avtorica razstave mag. Mojca Terčelj zaradi Baragove misijonarske gorečnosti, pa tudi njegove zavestne odločitve, manjkajo predmeti duhovne kulture, posebno religioznega značaja.

Baragov izbor predmetov, ki jih je ob vračanju v Ljubljano omenjenemu muzeju poslal misijonar, tudi avtor leta 1837 izšle monografije *Geschichte, Character, Sitten und Gebräuche der nord-amerikanischen Indier*, pomeni prvo

Kabinet čudes (foto: Miha Fras, 1997).

neevropsko zbirko predmetov v Sloveniji sploh, poleg tega pa tudi eno najstarejših zbirk Kranjskega deželnega muzeja. Gre za prvo etnološko zbirko, nastalo po vnaprejšnji znanstveni raziskavi, in zbirko, ki je zaradi svojega geografskega porekla pripomogla k preseganju regionalnih okvirov. Zato ima ta zbirka tudi evropski in širši svetovni pomen.

Kot je zapisano tudi na enem izmed razprtih svitkov, ki pomensko in funkcijsko osmišljajo razstavljene predmete (in že sami po sebi zaradi oblike dajejo vtis zgodovinskosti), želi razstava poudariti in prikazati Baragovo strokovno sistematično in neposredno povezavo predmetov z njegovo etnološko monografijo, saj ta zbirki daje večjo historično in muzejsko vrednost. Kabinet čudes? naj bi nakazoval tudi koncept bodočih stalnih postavitev neevropskih zbirk SEM - kot srečevanje Slovencev z drugačnostjo. Predmeti, ki so ob prihodu v muzej predstavljali predvsem eksotičnost, ki so bili razstavljeni kot posebnost, čudesa in redkost, danes kažejo na kulturnoprostorsko in časovno drugačnost ter kot študijska zbirka omogočajo "ustrezno kodiranje **tega drugega** (sic) v mišljenjski resničnosti naše istovetnosti in s tem k celovitejšemu dojemanju sveta," kot je v brošuri (str. 13) zapisala avtorica razstave.

Obiskovalcem sta v muzejski trgovini na razpolago tudi delo dr. Franceta Goloba Misijonarji - darovalci indijanskih predmetov (Ljubljana 1997), v katerem je predstavljeno življenje, delo in pomen misijonarjev Friderika Barage, Franca Pirca in Ivana Čebula ter katalog predmetov prvega; ob razstavi pa je izšla tudi dvojezična brošura avtorice mag. Mojce Terčelj Kabinet čudes? (Baragova zbirka predmetov iz Severne Amerike: korak od kabineta čudes k moderni znanstveno-raziskovalni zbirki). Med 16. in 20. junijem 1997 so v SEM potekali tudi Baragovi

Vrata kroga (foto: Miha Fras, 1997).

študijski dnevi, ki so bili posvečeni dvestoti obletnici misijonarjevega rojstva. Baragovo delo so v tem času predstavili strokovnjaki iz Slovenije, Nemčije in ZDA: etnologi, zgodovinarji, teologi, arheologi in umetniki.

V muzejskem thesaurusu so zbirke Slovenskega etnografskega muzeja prikazane z izbranimi eksponati in besedili o posameznih (skupinah) predmetih(-ov). "Razstava je poskus tolikokrat ponavljanih besed o vsem, kar muzej hrani; o predmetnih pričah 'gospodarjenja, dela, bivanja, oblačenja, trgovanja, družbovanja, ljubljenja, verovanja in umetniškega ustvarjanja'", kot navaja besedilo ob tem delu Predstavitve. Gre za prikaz poljedelskih, sadjarskih, vinogradniških orodij in uporabnih predmetov, panjev in košnic, predmetov za nabiralništvo, lov in ribolov, predmetov, povezanih z živinorejo, zbirke modelov hiš in stavbnih delov, predmetov, povezanih z lesarstvom (gozdarstvom, prometom, lesnimi obrtmi), kovaštvom, kolarstvom, gostilničarstvom. Predstavljeni so tudi bivalna kultura, predmeti v zvezi s šegami življenjskega in letnega cikla, različnimi vrstami obrti, nošo, vero in ljudsko umetnostjo. Okna zbirk pa ne izpuščajo tudi mestnega okolja, ki ga kažejo skozi mestne oblačilne obrtnike, lectarstvo, medicarstvo in svečarstvo, pa tudi primerke iz zbirk pohištva ter gospodinjstvih predmetov in naprav. Neevropska etnologija obsega zbirke predmetov iz Amerike, Afrike, Azije in Oceanije. Da pa zbiranje ni nekaj zaključenega in statičnega, da se zbirke nenehno dopolnjujejo tudi s predmeti vsakdanjika sodobnosti, je poudarjeno predvsem z opozorilom na nastajanje novih zbirk o življenju slovenskih izseljencev in zamejcev ter narodnostnih manjšin na območju Slovenije. Ob nastajajoči zbirki o kulturi spominjanja pa so sodelavci ustanove povabili k

sodelovanju tudi vse obiskovalce, naj se s svojimi albumi fotografij, spominskimi knjigami, spominki s potovanj,... vključijo v tovrstno zbiranje, katerega rezultat bi bila lahko čez nekaj let razstava Spominjam se te, dvajseto stoletje.

394 Zgodba o človeku, ki naj bi jo pripovedoval del bodoče stalne razstave, se začenja z Vrati kroga, s pripovedjo o rojstvu in obdobju zgodnjega otroštva, z vstopom v življenjski, pa tudi letni, dnevni ipd. cikel. Razstava mag. Janje Žagar z besedo in sliko, zvokom, svetlobo in z razstavnimi eksponati govori o začetku življenja namišljene osebe, ki naj bi pomenila rdečo nit dela stalne muzejske postavitve tudi v bodoče. Avtorica je osvetlila razmerja in vrednote z začetka prejšnjega stoletja, in sicer v zvezi s spolnimi odnosi, nosečnostjo in neplodnostjo, načini kontracepcije, porodom, sprejemom novorojenčka v družino in širšo družbeno skupnost, varovanjem in vzgojo otrok, otroško igro, šolanjem in pomočjo pri delu, pa tudi razlike glede na družbene sloje. V delu kroga, ki podrobneje seznanja s porodom, lahko skozi okno v panoju pokukamo v notranjost kmečke sobe (s predmeti in silhuetami), kar spremljajo tudi različni zvoki otroških in odraslih glasov, in si tako skušamo tudi ambientalno predstavljati kontekst zgodbe o rojstvu otroka v namišljeni družini. Razstava želi pokazati predvsem vidike rojstva in otroštva z začetka 19. stoletja, toda, kot si je to zamislila njena avtorica, osvetljuje tudi nekatera univerzalna intimna vprašanja (o odločitvah za ali proti rojstvu, o idealnem otroku in o lastnih spominih na otroštvo,...) in skuša "ujeti pravo mešanico informacije in povabila k individualnemu doživljanju teme".

Predstavitev ni troplastno dejanje le po vsebini, ampak tudi po sporočilih, ki jih različne muzejske postavitve in pristopi ponujajo obiskovalcu. Vsem razstavam je skupna estetska dodelanost, sicer pa so ljudje kot uporabniki predmetov in nameni postavitve v ospredju na različne načine. Kabinet čudes? je zaradi pomena zbirke izoblikovan v klasično vitrinsko (študijsko) predstavitev predmetov, ki se jih postavi na ogled, njihovo vlogo in funkcijo pa razloži s pisano besedo. Predmeti sicer niso postavljeni na piedestal kot raritete, ki jih je potrebno občudovati in se jim čuditi, poudarek je bolj na vsebini in pomenu zbirke kot celote, toda za marsikoga, ki morda postavitve ne vzame tako študijsko, kot je zamišljeno, lahko npr. mokasini še vedno predstavljajo "oddaljeno zanimivost". Če pa si nekoč v prihodnosti predstavljam več podobnih sicer "zastekljenih" načinov predavitve zbirk skupaj in ob tem še njihov kontekst, kdaj, kako, zakaj so nastajale, potem bi se lahko zarisali tudi okviri pogleda na lastnosti zbiranja in hranjenja predmetov kot početja.

Thesaurus kot predstavitev zbirk in muzeja v prostorih predavalnice v upravni stavbi obiskovalce seznanja z vsebino, ki jo na bodočih razstavah muzeja obiskovalci lahko pričakujejo, ne pomeni pa dela koncepta bodoče stalne postavitve. Gre za nizanje predmetov, prikazovanje njihove funkcije in razvoja, toda samo ta del trodelne Predavitve SEM (razen povzetkov ostalih dveh razstav v brošurah) tudi upošteva,

da precej obiskovalcev te nacionalne ustanove ne razume slovensko, a jih življenje Slovencev kljub temu zanima. Morda še toliko bolj. In kljub vitrinam, predmetom za steklom, so ljudje v tem delu poudarjeni in vsaj fizično postavljeni v ospredje. Povečani so z manjših fotografij, ki prikazujejo katerega od predmetov, prikazanih tudi v zbirki; postavljeni v ospredje kot uporabniki predmeta in tisti dejavnik, ki mrtvemu objektu dahne življenje, mu dodeli nek pomen.

Vrata kroga pa so nabita s simboliko in gradijo na želji, da bi se obiskovalec z vstopom v krog nekako zavedel, da vstopa v samo jedro etnologije - v način življenja, v tem primeru na njegovo prvotno in večini skupno stopnjo rojstva in otroštva. Vstopa v krog kot v maternico, polno semen, potrebnih za začetek novega življenja; pod popek v svetlobo, ki, kot da bi se lomila v tekočini (k čemur pripomore tudi posebno steklo, za katerim so postavljeni predmeti na razstavi), in sredi zvokov, lahko da tudi "glasov od zunaj" (ki jih morda zarodek sliši iz materine notranjosti - dejansko pa glasbe in ne npr. pogovora, šumov prometa, dela na polju ali v hiši...). Simbolika vključenosti vsakega posameznika v krog, ki ga z omenjeno razstavo za pretekla obdobja začenja predstavljati Slovenski etnografski muzej, pa se je kot opisana zgoraj po premlevanjih, kaj je kaj, predstavila zgolj avtorici prispevka. Morda komu drugemu padejo v oči samo semena in ne ve, zakaj je strop prostora na sredini usločen. Pot interpretacij je odprta, vsakdo iz številnih malih lučk pronicajočo svetlobo, "drugačnost" stekla vitrin, simbole, iztisnjene po stenah papirnatega kroga lahko razume po svoje... ali pa jih tudi ne upošteva. Poti so odprte, a če je namen razstave vsebinska razširitev znanja in predstavljanja, pa tudi občutkov in misli, ne bi bilo tako slabo te (morebitne?) ideje o vrnitvi na začetek nekako tudi nakazati. Postavitev morda vzbuja tudi občutke zmedenosti, ne-ravno-bistroumnosti, spraševanja: "Zakaj zdaj vse to, ta usločenost in to...?". Dobra stran razstave so tako vseprežemajoča simbolika, s pomočjo katere lahko vsakdo v zgodbi najde tudi delček sebe, poudarek na vsebini in ne na prikazovanju obsežnosti ter raznolikosti zbirk predmetov (čemur je ob izhodu iz kroga delno namenjen dotikalni ekran računalnika s podatki o zibkah, spanju, oskrbi/dojenju otrok, vsebina pa se sčasoma tudi bogati in spreminja), okno, skozi katerega pokukamo v notranjost hiše in zaslišimo otroške in materine glasove. Škoda pa bi po mojem mnenju bilo, da razstava svoje polnosti, neizrekljive, medvrstične plati, ki temelji na vsebini, zgodovinskosti in univerzalnosti obenem ter osebni noti, zaradi česar je nekako nasprotna postavitvam, na katerih prevladujejo predmeti (ki tu vsebino le ponazarjajo), ne bi razširila med čim več ljudi (to naj bi bil verjetno tudi njen namen) - in ne le med drugim: tudi neslovensko govorečih.

Dejanja, ki bodo sledila, bodo, upam, po načrtani poti obdržala vzpostavljeno identiteto življenjskosti in živosti muzeja, pa tudi spodbujala obiskovalce k osebni (dotikajočemu ali miselnemu) stiku s predmeti.

Mateja Habinc

MUZEJSKA DELAVNICA: IZDELAVA SECESIJSKIH PRIČESK v Slovenskem etnografskem muzeju 25. septembra 1997

396

Ob dnevih evropske kulturne dediščine, ki so bili letos v Sloveniji posvečeni secesiji, je želel sodelovati tudi Slovenski etnografski muzej. Ker se pač težko merimo z muzeji, ki imajo bogate secesijske zbirke, se je porodila ideja, da bi sodelovali z muzejsko delavnico, na kateri bi v živo prikazali oblikovanje pričesk na prelomu 19. v 20. stoletje.

K sodelovanju smo povabili frizerskega mojstra gospoda Daniela Vertačnika, ki se je s pomočjo slikovnega in pisnega gradiva, ki ga je zbrala višja kustodinja mag. Janja Žagar, pripravil na muzejsko delavnico.

Ob tej priložnosti je muzejska svetovalka Tanja Tomažič predstavila v obliki manjše priložnostne razstave tudi kolekcijo frizerskih pripomočkov, raznih klešč, kleščic in navijalk, ki jih je za muzejske zbirke pridobila že pred dvajsetimi leti, ko je zbirala gradivo za predstavitev ljubljanske modne scene v prvi polovici 20. stoletja. To je predstavila leta 1983 v starih prostorih Slovenskega etnografskega muzeja na uspešni in zelo odmevni razstavi Ljubljana po predzadnji modi.

Poleg te kolekcije smo predstavili tudi sočasne modne časopise s pričeskami s konca 19. in začetka 20. stoletja ter citate iz časopisnih oglasov za frizerje in brivce, ki danes pričajo o tem, kako so ti lovili korak z modo tistega časa in kakšne novitete so ponujali; vse z namenom, da bi privabili čim več ljudi v svoje salone.

Muzejsko delavnico smo priredili v fotoateljeju naše nove zgradbe. Vanj smo postavili manjši oder s frizerskim oziroma brivskim secesijskim stolom, mizico in ogledalom. Za dopolnitev delavnice smo postavili še predmete secesijskega salona, za ustvarjanje vzdušja pa smo vrteli glasbo tistega časa.

Mojster Vertačnik je oblikoval pričeske trem modelom, ki smo jih oblekli v dolge obleke z začetka stoletja; tako je pričeska prišla bolj do izraza. Nato je oblikoval pričeski še dvema prostovoljkama iz publike; obe sta bili zelo zadovoljni z novim izgledom, tako različnim od današnjega. Gledalci so se ob tem prepričali, da secesijske pričeske in sodobna oblačila ne sodijo skupaj.

Ob oblikovanju pričesk je kolegica Tanja Tomažič tudi orisala čas rojstva našega stoletja in modne zapovedi tega obdobja.

Muzejska delavnica: Izdelava secesijskih pričesk v Slovenskem etnografskem muzeju, 25. septembra 1997 (foto: Irena Keršič).

Skoraj nemogoče je govoriti o enotnem modnem trendu oblikovanja pričesk okoli leta 1900. Tisto, kar je ustvarjalo enotnost, so bili še vedno obvezni dolgi lasje, ki so bili najpogostejše speti navzgor v obliki podkve ali turbana. Pričeske bogatejših meščank tega obdobja so bile bogato tupirane, če pa dame niso imele dovolj dolgih las, so jim frizerski mojstri željene košate pričeske oblikovali z lasnimi vložki. Umetne kodre so oblikovali s pomočjo železnih klešč, ki so jih razžarili in s tem tudi večkrat poškodovali lase.

Za razliko od premožnih meščank, ki so si urejene pričeske glede na ugled celo morale privoščiti, so si revnejše meščanke, delavke in kmetice same oblikovale enostavnejše, netupirane. Dolge lase so si preprosto na zatilju zvile v vozec.

Zastavlja pa se vprašanje, do katere stopnje so bile dunajske in pariške secesijske modne novosti sprejemljive za naše ljudi. Dejstvo je, da so bili nosilci modnih novosti v tistem času bolj ali manj premožni meščani in meščanke, ki so si pričeske po vzorcih iz takratnih modnih revij z Dunaja, iz Pariza ali Gradca oblikovali ali sami ali pri frizerskih mojstrih. Revnejši tem modnim novostim seveda niso mogli slediti.

Prikaz oblikovanja secesijskih pričesk je bil po mnenju obiskovalcev naše muzejske delavnice dobrodošel prispevek, s katerim smo pomagali ustvariti vsaj približno podobo o tem, kaj je secesija pomenila v svetu mode pri nas. Pri tem zavestno nismo hoteli ustvarjati rekonstrukcije frizerskega salona, temveč smo si prizadevali ustvariti situacijo, ki bi omogočala razmišljanje o modi tistega časa.

Projekt je vsekakor poživil dneve kulturne dediščine, ki so bili letos pri nas posvečeni secesiji. Zanj so se zanimale tudi šole, predvsem srednja frizerska šola in šola za oblikovanje, vendar zaradi omejenosti prostora žal nismo mogli omogočiti ogleda muzejske delavnice širšemu krogu obiskovalcev.

Za muzejsko delavnico so se zanimali tudi mediji. Za TV Slovenija so na delavnici posneli prispevek, ki so ga predvajali na 1. programu v oddaji Studio Luwigana 24. septembra 1997. POP TV pa je posnel daljši prispevek, ki so ga predvajali v osrednjem dnevniku 25. septembra 1997. Tudi časopis Delo je na kulturni strani 27. septembra objavil fotografijo in komentar o izdelovanju secesijskih pričesk na naši muzejski delavnici.

Ob vsem ima svoj pomen tudi sodelovanje muzeja s frizerskimi mojstri, ki so se s seznanjanjem z zgodovinskimi pričeskami in načinom oblikovanja le-teh začeli bolj zavedati, kako soustvarjajo modne trende, ki so pogojeni z načinom življenja ljudi vsakokratnega časovnega obdobja.

Zato smo v frizerskem salonu Las na Ziherlovi cesti, kjer dela mojster Daniel Vertačnik, priredili priložnostno razstavo o muzejski delavnici, ki jo je vodil.

Ob dnevih evropske kulturne dediščine je izšla tudi zgibanka Slovenskega etnografskega muzeja v slovenskem in angleškem jeziku, ki jo je napisala Tanja Tomažič.

Irena Keršič

ORO, RITI E MITI DELL'ANTICO PERU
(ZLATO, OBREDJA IN MITI STAREGA PERUJA)
 (Musei Provinciali, Borgo Castello, Gorica;
 junij-september 1997)

399

7. junija 1977 so v prostorih Borgo Castello 13 v Stari Gorici odprli razstavo *Zlato, obredja in miti Starega Peruja*. Pod pokroviteljstvom Perujske ambasade v Rimu, Generalnega konzulata v Milanu, italijanskega Latinskoameriškega inštituta ter Tajništva za kulturo in znanost pri Goriški upravi sta razstavo pripravila goriški *Pokrajinski muzej* in društvo *El Sol Srl* iz Trsta. Vodji razstave **Lauri Ruaro Loseri** je uspelo v raziskovalnem razstavnem projektu združiti eminentne perujske in italijanske strokovnjake s področja perujske antropologije in arheologije: **dr. Federica Kauffmanna Doiga** z *Instituta Nacional de Cultura*, sodelavca *MNAAH* in Univerze *San Marcos* v Limi, ki je predstavil zgodovinsko-arheološki uvod o naselitvi in poglavitnih kulturno-razvojnih obdobjih Starega Peruja, **dr. Claudia Cavatruncija**, ki je predstavil bogastvo perujske umetnosti in -v sodelovanju z dr. Giuseppom Oreficijem- podal odlično sintezo najpomembnejših elementov svojosti različnih zgodovinskih obdobj, in **dr. Giuseppa Oreficija**, ki je prispeval k predstavitvi religije, obrednih središč in teokratskih sistemov v predšpanskem Peruju.

Razstava je bila **odlična**. S samo 184 eksponati (večino predmetov - 120 - je goriškemu muzeju posodil *Museo Nacional de Antropología, Arqueología e Historia del Perú* iz Lime, štiriinšestdeset jih pripada italijanski zasebni zbirki **Alvigini**) je uspelo avtorjem in oblikovalcem plastično - vsebinsko polno in oblikovno lično-pričarati 15.000 - letno tradicijo. Koncept razstave je časoven in tematski. Vsebinski delitvi sledi oblikovni prerez postavitve razstave .

V prvih treh prostorih si lahko ogledamo časovno sosledje civilizacijskega razvoja perujskih kultur od paleolitskih začetkov do inkovskega imperija. Poleg nazornih tabel in slikovnega materiala opredeljujejo posamezna obdobja oz. kulture predmeti, ki so najbolj markantno zaznamovali prepoznavne stile, ekonomsko identiteto in socialno-duhovne elemente: od obsidianskih puščic predkeramičnih kultur *Kotosh* in *Paracas*, grobo izdelane keramike z začetki poljedelskih ornamentov kulture *Chavin*, fine keramike antropomorfnih in zoomorfnih oblik kultur *Vicús* in *Virú*, erotične keramike in tekstila kulture *Moche*, mitološke keramike kulture *Nazca* in *Paracas*, tkanin *Moche* in *Chanca*y, do zlatega *Lambayeque*

in klasičnih inkovskih keramičnih in tekstilnih izdelkov. Ta del razstave vodi stroga **selektivnost** eksponatov na najbolj karakteristične primerke. Prav selekcija, za katero stoji sintetičnost globalne raziskave, ponuja skupaj s fotografskim gradivom in oblikovno nevsiljivostjo **jasno predstavljivost** tako bogatega in časovno obsežnega civilizacijskega razvoja.

400

Drugi del razstave je tematsko zasnovan: v prvem prostoru je predstavljeno okolje in s tem v zvezi začetki udomačevanja živali in rastlin ter začetki poljedelstva. V drugem prostoru je predstavljen gospodarski razvoj ter nanj vezana razvoja religije in šamanskih praks. S pomočjo prostorskih in svetlobnih efektov je oblikovalcu uspelo pričarati skrivnostnost posmrtnega življenja. V zadnjem, tretjem oz. šestem prostoru so prikazane znanstvene in obrtne prakse: deformacije in trapanacije lobanj, operacije in mumifikacije teles ter zlatarska obrt in nakit, tisto, kar povprečnega Evropejca najbolj fascinira, še posebej, ko izve, da so imeli zlato in njegovi izdelki religijozno vrednost in da sta bila razvoj obrti in znanosti tesno povezana z religijo.

V šestih prostorih petstoletne restavrirane stavbe ob vznožju goriškega srednjeveškega gradu je muzealcem uspelo zliti **odličnost strokovne vsebine** in **pravo mero oblikovne subtilnosti**. Pravo mero zato, ker razstava kljub uporabi sodobnih prijemov in materialov v dizajnu še vedno sledi nevsiljivosti klasičnih načinov muzejskega razstavljanja in poleg tega išče tradicionalne perujske oblike, barve in zvoke. K sreči je ne zapelje površnost in netočnost novodobnih približkov, ki zadnje čase tako radi pokvarijo vsako vsebinsko in oblikovno pristnost nam oddaljenih prostorov in časov.

Marija-Mojca Terčelj

NOVE PRIDOBITVE NEW ACQUISITIONS

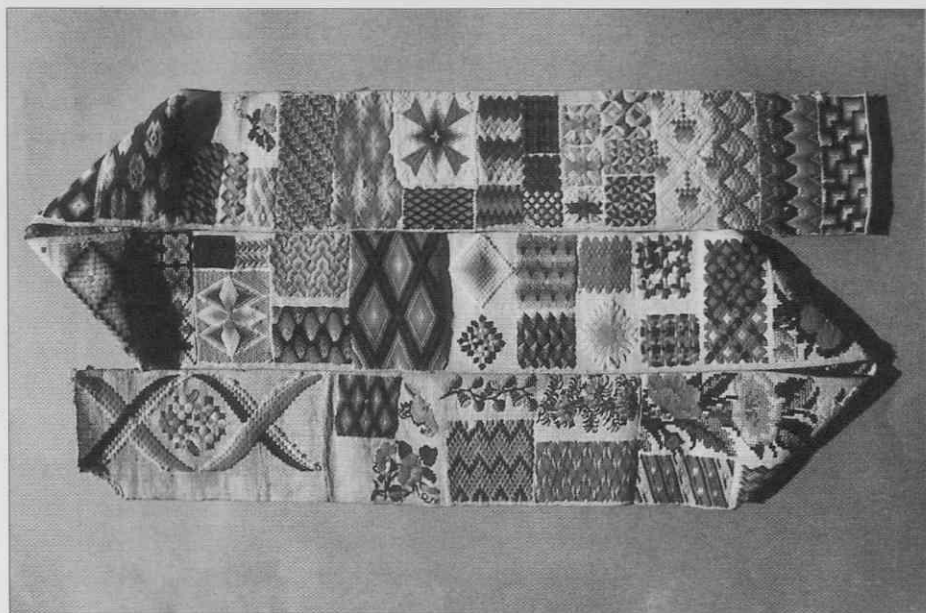
VAJENICE ROČNEGA DELA

401

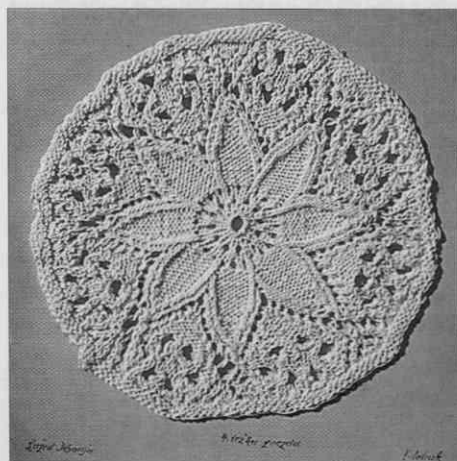
V letu 1997 je Slovenski etnografski muzej dobil v dar pravo malo zbirko vajenic ročnega dela (pletenja, vezenja, krojenja in šivanja). Nastale so v času šolanja Marije Ložar iz Ljubljane, ki je kasneje postala učiteljica. Zbirka obsega osemindvajset kosov, od tega je šestnajst pletiljskih, tri veziljske in devet šiviljskih oz. krojno-šiviljskih.

Po uvedbi obveznega osnovnega šolanja v 60. letih 19. stol. je učni program za deklice predvideval tudi pouk ročnih del. Osnovno znanje šivanja in kranja, enostavnejših veziljskih in pletiljskih tehnik se je tako razširilo tudi med kmečko prebivalstvo. Kmečka dekleta so znanje le redko dopolnila na višji stopnji šolanja, dosti bolj pogosto pa hčere iz meščanskih in plemiških družin. Znanje ročnih del je namreč veljalo za pomemben del znanja in spretnosti, ki naj bi jih ženska iz srednjih ali višjih plasti obvladala. Ročna dela so zapolnjevala dobršen del njenih potreb po zaposlitvi, ustvarjalnosti, odobravanju in občudovanju okolice. Konec 19., predvsem pa od začetka našega stoletja dalje so se z ročnim delom v večjem obsegu seznanjale gojenke dekliških zavodov, gospodinjstev in gospodinjstev. Zahtevnejše veziljske tehnike so pri nas od l. 1888 poučevali na Strokovni šoli za umetno vezenje in šivanje čipk v Ljubljani, od začetka 20. stol. pa na Cesarsko-kraljevi umetno-obrtni strokovni šoli, kasneje na Državnem osrednjem zavodu za žensko domačo obrt v Ljubljani, Ženski obrtni šoli in nazadnje na Šoli za oblikovanje v Ljubljani (več o tem v: Marija Makarovič: Slovenske ljudske vezenine. Vodnik po razstavi SEM. Ljubljana 1986).

Marija Ložar je bila rojena 1903 v Ljubljani kot prvorojeni otrok krojaškega mojstra in gostilničarke. Družina je stanovala v Rokodelskem domu na Resljevi cesti, zato je Marija začela svojo izobrazbeno pot v poljanskem Lichtenturnu. Osnove ročnih del se je naučila že tam, večjo mero znanja in spretnosti v ročnih delih pa je pridobila v času šolanja na ljubljanskem Učiteljskem takoj po končani 1. svetovni vojni (1918 do 1923). V tem času se je udeležila tim. "rokovnega tečaja", kjer je očitno skušala obseg tega znanja dopolniti ali nadgraditi. Vajenice so učni izdelek omenjenega tečaja. Do svoje smrti leta 1952 jih je nato hranila kot spomin na šolska leta, a tudi kot neke vrste oprijemljiv, vidni dokaz znanja ročnih

Vajenica (vzorčnik) za vezenje; metrski trak v redki platnovi vezavi kot osnova, raznobarvna volna za vezenje; dolžina traku 203 cm, širina 10,5 cm. Prek 50 vezenih vzorcev v različnih tehnikah po štetih nitih, z geometrijsko, rastlinsko in živalsko motiviko. Vzorci so izvezeni v modri, rdeči, zeleni, rumeni, rjavi, beli in črni barvi. (Foto: Janja Žagar)

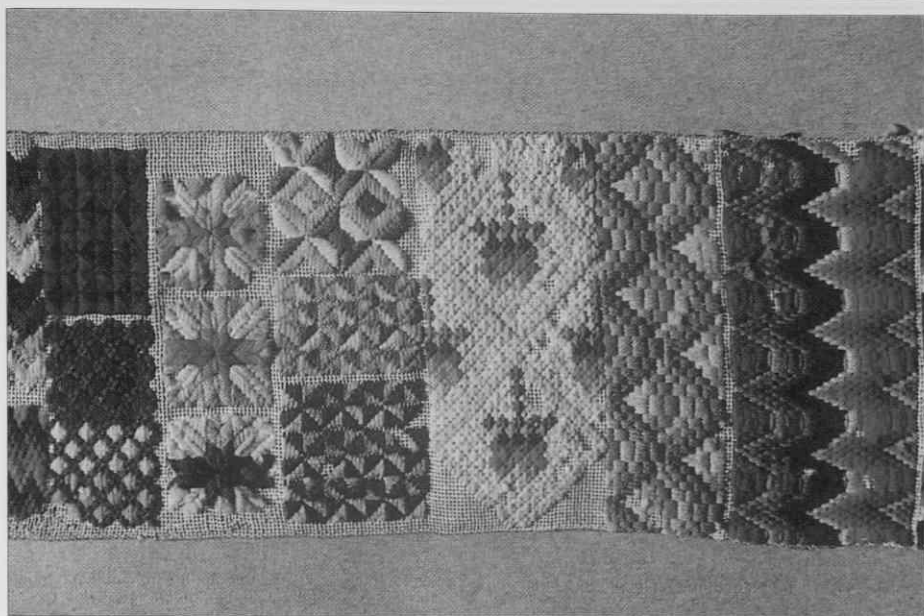

Vajenica (vzorec) za pletenje, volna umazano bele barve; premer 11 - 11,5 cm. Pleteni vzorec je prišit na kartonasto podlago sive barve (dim. 13,4 X 13 cm), na katerem je napis: "4. težka zvezda; Ložar Marija; I. letnik". (Foto: Janja Žagar)

Vajenica za krojenje in šivanje, moška srajca; tanko belo bombažno platno; dolžina 28,5 cm, širina 22,5 cm, dolžina rokava 19 cm.

Miniturni model moške srajce ima le levi rokav, sicer pa vse detajle, ki naj bi jih srajca imela (ovratni in zapestni obrohek, razporek v stranskih šivih in na prsnem delu ter podloženo ramensko sedlo in prsni del). (Foto: Janja Žagar)

Detajl z zgornje slike na s. 402. (Foto: Janja Žagar)

del. Kasneje so bile vajenice (med drugimi stvarmi) nosilke spomina na pokojno Marijo. Hranili sta jih njeni sestre, zadnjih nekaj let pa njena nečakinja Helena Ložar-Podlogar. Slednja je vajenice podarila Slovenskemu etnografskemu muzeju v Ljubljani, da bi bili predmeti skupaj s svojo izpovedno vrednostjo dostopni več ljudem. Muzejska zbirka vajenic je s tem močno okrepljena, krojno-šiviljske vajenice (miniature perilnih kosov) pa pomenijo celo povsem novo vrsto, ki je zbirka doslej ni premogla.

Pomen zbirke je na eni strani v vidnih dokazih veziljskih, pletiljskih, šiviljskih, krojnih in krasilnih tehnik, ki so se v času nastanka vajenic uporabljale v meščanskem okolju, prinaša pa tudi informacijo o tem, kakšen nivo tovrstnega znanja so zahtevali oziroma pričakovali od meščanskih deklet, ne glede, ali so kasneje življenje preživljale kot poročene žene ali kot samostojne ženske s poklicem.

Janja Žagar

MERILNA VERIGA

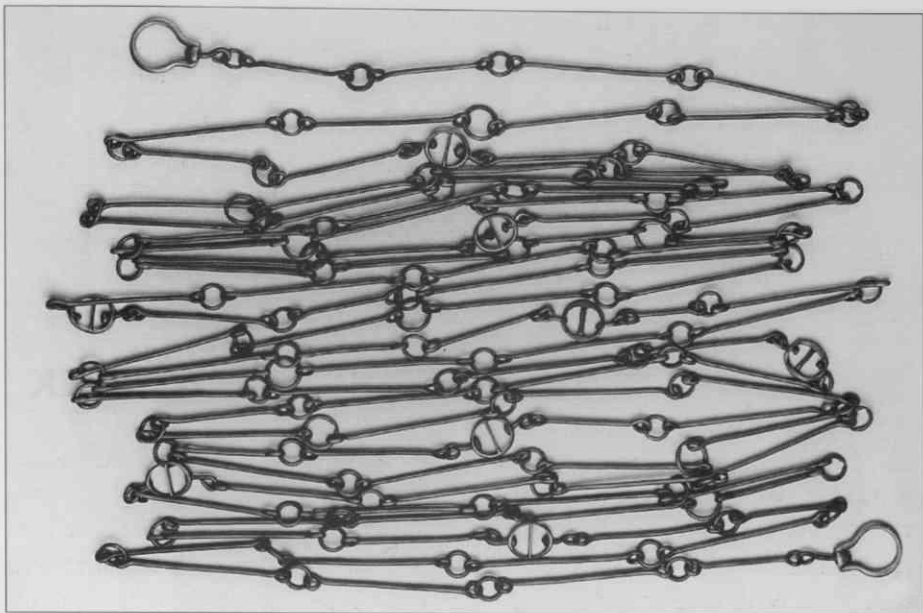
Na odpadu v Ljutomeru se je pred kakšnimi petindvajsetimi leti pojavil prodajalec, ki je imel naprodaj staro železo. Vse, kar je ponujal, je bilo zares vredno odpada, na kile in kile zarjavelih neuporabnih reči. Ko so jih stehali, so zračunali težo in znesek, in prodajalec je prejel odmerjeno plačilo. Pri sortiranju pa se je delavcu, ki je imel opravka s pregledovanjem predmetov, zazdelo, da ima pred seboj nekaj posebnega. Zato je dolgo zarjavelo verigo odložil v kot in ob priliki povedal o njej znancu, ki je redno hodil k njim. Le-ta je zbiral staro orožje in nasploh vojaške predmete. Že večkrat se je bilo zgodilo, da so zbiralci starega železa, ki so ga nabirali po okoliških krajih, nevede prinesli tudi kaj vrednejšega. Na kupu odpadkov je bilo vredno pobrskati.

Za verigo, ki je bila takratni predmet kupčije, je prvi prodajalec povedal, da je to "veriga za merjenje gruntov". Zbiralec orožja jo je odkupil in jo spravil doma, dasiravno ni spadala prav v njegovo ožjo zbirateljsko strast. In tako je počivala nekaj časa pri njem, nabirala rjavo barvo rje in čakala na boljše čase. Nastopili so, ko se je lastnik po naključju spoznal z nekim muzealcem in omenil dolgo verigo, ki da rjavi v kotu in navsezadnje krade prostor pomebnjšim rečem. In tako je "veriga za merjenje gruntov" prišla do Slovenskega etnografskega muzeja. Tu še nima dvojnice in bo, očiščena rje in tudi zemlje, na ogled, ko bo postavljena nova zbirka. Težko je točno določiti starost. Vsekakor izhaja iz druge polovice 19. stoletja. V rabi je bila nekje na severovzhodu Slovenije.

V knjigi Naš prostor v času in projekciji¹ avtor objavlja ilustracijo zemljemerskih instrumentov s konca 18. stoletja. Med zelo strokovnimi aparati, npr. dioptrjem z višinskim kotomerom, uravnavalno magnetno iglo in podobnim, je tudi "členasta merilna veriga, sestavljena iz palic in veznih obročkov. Razdalja med obema veznima obročkoma znaša en čevelj."

Tudi naša veriga je sestavljena enako: jeklene palice se menjajo na določeni razdalji, vmes je medeninast obroč. Na obeh koncih verige je večji obroč, kamor so zataknili količek in tako fiksirali merilo pri uporabi.

¹ Branko Korošec, Naš prostor v času in projekciji, Ljubljana, 1978, str. 136.

Merilna veriga. (Foto: Tomaž Lauko)

To je orodje, ki so ga uporabljali pri zemljemerstvu, pri risanju situacij in zemljevidov. Veriga je bila aparat geodetov, pa tudi kmetov. Z njo so merili njive in travnike še globoko v 20. stoletje.

Z vsakovrstnimi merami je bilo obilo težav. "Imena, vrste, sistemi in obsegi mer so bili v pretežnem delu fevdalnega obdobja pokrajinsko in krajevno različni, da sta točen pregled in poznavanje mer že tedaj, ko so še veljale, praktično izključena."²

Večkrat so izvedli tim. poenotenje različnih merskih sistemov v okviru dežel, vendar so se vedno znova spremembe počasi prijemale. Staro poimenovanje je še pri novih vrednostih ostajalo dolgo v navadi.

V drugi polovici 19. stoletja je bil na Kranjskem pravi bestseller priročnik Hitri Računar. V enajstem predelanem ponatisu, izdal ga je Janez Giontini leta 1898, je navedeno naslednje pojasnilo: "Dolgost metru so določili Francozi proti koncu 18. stoletja in so v dosego te naravne, nikdar izgubljive, jako natančne in pripravnne mere mnogo truda in stroškov žrtvovali. Kaj in koliko je meter? 1 meter je dobrega pol sežnja ali natanko 3 čevlje, 1 palec in 11 in pol črtic stare mere."

Naša veriga je dolga 19 metrov, po tabeli v Hitrem Računarju bi to znašala natanko 10 sežnjev in 1 palec s 3 črticami.

Tanja Tomažič

² Sergij Vilfan, Prispevki k zgodovini mer na Slovenskem s posebnim ozirom na ljubljansko mero, 16. do 19. stoletje, Zgodovinski časopis 8 / 1954, št. 1-4, str. 27-86.

KOTNA OMARA ZA SHRANJEVANJE OBLEK

Kraj: Štajerska?

Čas: 18. stoletje

Material: smrekov les, poslikana

Mere: v - 174 cm, š - 83 cm, g - 47 cm

Pridobljeno: Dar: Janko Mlakar, Ljubljana, 29. 10. 1997

Inventarna številka: EM 18275

Konstrukcija: Stene omare so vdlane v pod, ki so ga nosile prečne letvaste noge, kakršne so bile pogoste v 18. in 19. stoletju pri skrinjah; v našem primeru noge manjkajo, vidne pa so njihove sledi. Zadnja stena omare je sestavljena iz treh desk, stranski dve iz dveh, čelna stran pa iz dveh stranskih in iz enega kosa izdelanih enokrilnih vrat ter ene deske nad njimi. Stranice so med seboj povezane s tesnimi ogelnimi zvezami, s t.im. rogličanjem ("cinkanjem"), zadnja stena pa s kovaško izdelanimi žebli.

Plastične prvine omare predstavljajo profilirane letve na njenem gornjem robu. Spodnja okrasna letev manjka. Omara ima enokrilna vrata, širine 40 cm, ki so zgoraj polkrožno oblikovana.

Zunanost omare: Omara je izdelana iz smrekovega lesa in je poslikana. Vrata omare imajo dva 20 cm visoka panta izdelana iz kovanega železa, ki sta pritrjena s kovaško izdelanimi žebli. Tudi ključavnica na vratih je izdelana iz kovanega železa in deluje kot zapah; podobno kot ključavnice na skrinjah iz 18. in zgodnjega 19. stoletja. Vrata so vzdolž zapiralne strani izrabljena in so ob ključavnici do 2 cm ožja, tako da se s ključavnico ne zapirajo več. Zato so omari kasneje dodali leseno zapiralo, ki je pribito z industrijsko izdelanimi žebli.

Poslikava: Omara je grundirana z rjavo barvo in na to podlago so izmenično naslikane sivo-srebrne in črne prečne črte, v katere je v klejno škrobno podlago vgrebena štiritračna valovnica. S preprostim črtastim geometrijskim vzorcem in kompozicijo je dosežen zelo razgiban likovni izraz poslikave, ki daje izreden

Kotna omara za shranjevanje oblek (Foto: Irena Keršič, 1997).

estetski učinek. Enakovredno sta poslikani le čelna stran omare in leva stranica. Omara je bila očitno narejena za določen prostor v kotu in sta temu primerno poslikani le dve vidni stranici.

V našem kulturnem prostoru poznamo z geometrijskim vzorcem krašene predvsem tesarske skrinje z vrezanim geometrijskim vzorcem, ter renesančne poslikane skrinje, z bolj risano kot slikano poslikavo. Omare s takšnim vzorcem so bolj redke.

Notranjost omare: Omara je rabila za shranjevanje obleke in dragocenosti (skrivna polica). Na dnu ima dve polici ter na levi stranici zgoraj dve. Na čelni stranici ima nad vrati skrivno polico. Na zadnji steni ima tri lesene cveke za obešanje, na desni stranici dva in enega na čelni steni, desno od vrat, ter dva pod policami na levi stranici.

Opombe: Glede na inventarje kmečkih domov z različnih slovenskih dežel in glede na to, kaj hranijo v muzejskih zbirkah, lahko sklepamo, da so bile omare vse do 19. stoletja na kmetijah redke pohištveni kos, znani primeri iz muzejskih in zasebnih zbirk ter različne navedbe pa pričajo, da so bile vse do 20. stoletja na kmetijah bolj pogosto v rabi omare za shranjevanje jedil. Obleko so shranjevali še vedno v skrinjah, saj domnevno vse do 18. stoletja na kmetijah sploh niso poznali omar za obleko. Te so se pri nas uveljavile relativno pozno, bile so redke še v prvi polovici 19. stoletja.

Žal za novo pridobljeno omaro zaenkrat ne poznamo socialnega izvora. Lahko le rečemo, da je bila poseben tip hrambenega pohištva, ki se v krašenju prilagaja naročniku za točno določen prostor.

Sedaj omara čaka, da pride na vrsto za restavriranje v naši restavratorski delavnici.

Tovrstnih omar je v slovenskih muzejskih zbirkah malo. Pokrajinski muzej v Celju hrani dve omari, ki imata podobno konstrukcijo, enokrilna vrata in pod njimi predal, pa tudi poslikani sta s podobno črtasto poslikavo. Obe sta s prve polovice 19. stoletja, ena ima letnico 1818, druga 1830. Znana je še podobna poslikana omara v privatni lasti. Poslikana je sicer z identičnim geometrijskim vzorcem, le da so barve drugačne. Na rjavem grundu je črtasta poslikava s štiritračno valovnico v zeleni in oranžni barvi. Konstrukcija te omare je drugačna, deske stranic in tudi stranskih desk čelne fasade se podaljšajo v noge. Pod vrati ima ta omara predal.

Irena Keršič

Uporabljena literatura:

Gorazd MAKAROVIC, Slovenska ljudska umetnost, Ljubljana 1981.

Leopold SCHMIDT, Armin Müller, Bauernmöbel im Alpenraum, Österreich, Südtirol, Bayern, Schweiz, Innsbruck 1982.

Gisind M. RITZ, Alte geschnitzte Bauernmöbel, München 1986.

Möbel aus Franken: Oberflächen und Hintergründe, Ingolf Bauer (ur.), München 1991.

POROČILA REPORTS

SLOVENSKI ETNOGRAFSKI MUZEJ V LETU 1997

409

PROSTOR IN PRIPRAVE NA STALNO RAZSTAVO - SLOVENSKI ETNOGRAFSKI MUZEJ SE JE PRESELIL NA NOVO LOKACIJO

V prvih dneh junija je Slovenski etnografski muzej odprl vrata svojim obiskovalcem na novem naslovu, na Metelkovi 2. Preselil se je v prvo obnovljeno hišo na jugu stavbnega sestava nekdanje vojašnice, ki je bila zgrajena med leti 1886 in 1889 v nekdanjem ljubljanskem šempetrskem predmestju. Leta 1994 je bil ta južni del kompleksa s sklepom Vlade Republike Slovenije dodeljen Ministrstvu za kulturo. Slovenski etnografski muzej je spomladi leta 1995 dobil v njem v rabo dve stavbi. Najprej je bila omogočena notranja prenova manjšega, manj zahtevnega objekta; pogojno imenovanega upravna hiša, namenjenega

Novo domovanje Slovenskega etnografskega muzeja (foto: I. Omahen, junij 1997).

Darilo zagrebških kolegov ob selitvi v nove prostore (foto: I. Keršič, maj 1997).

upravni, informacijski, raziskovalni, avdiovizualni, založniški, konservatorsko - restavratorski in drugim dejavnostim (z javno čitalnico, predavalnico in manjšim razstaviščem). Izvajalec prenove, Gradbeno podjetje Grosuplje, je 13. februarja uspešno prestal tehnični pregled, 26. marca pa je bilo za stavbo pridobljeno uporabno dovoljenje.

Slavnostni dogodek, njeno odprtje, je bil 5. junija 1997, v času Evropskega meseca kulture. Udeležilo se ga je več kot osemsto gostov. Ob odprtju je spregovorila le mag. Inja Smerdel, direktorica Slovenskega etnografskega muzeja, saj je hud naliv preprečil nastop Jožefa Školča, ministra za kulturo Republike Slovenije, Antona Colariča, podžupana mesta Ljubljana, in dr. Duše Krnel Umek, predsednice Slovenskega etnološkega društva.

Preselitev Slovenskega etnografskega muzeja je zgodovinski dogodek. "Pomensko je štiriinšedemdeset let po ustanovitvi Kraljevega etnografskega muzeja šele izselitev SEM iz skupne muzejske hiše na Prešernovi 20 njegova dejanska osamosvojitev; šele s preselitvijo je SEM zares pretrgal popkovino s hišo nekdanjega Kranjskega deželnega muzeja in z njegovim nasledstvom" (citat iz intervjuja Rajka Muršiča z Injo Smerdel v Glasniku SED 37/1997). Za temeljno javno delovanje Slovenskega etnografskega muzeja, za razstavno dejavnost pa ostaja bistvenega pomena začetek prenove sosednjega razstavnega objekta. Brez slednjega muzej na novi lokaciji ne bo mogel polno zaživeti in izpolniti pričakovanj svojih obiskovalcev.

Odprtje nove muzejske hiše je Slovenski etnografski muzej pospremil z

Preizkus akustike v novih prostorih - Trutamora Slovenica (foto: I. Omahen, maj 1997).

Vodni krst ni bil v programu odprtja (foto: I. Omahen, maj 1997).

novo celostno podobo, ki jo je zasnovala dia Mojca Turk, in s tridelnim razstavnim projektom, s katerim je SEM z dvema izsekoma upodobil svoja snovanja bodoče stalne razstave (Kabinet čudes in Vrata kroga) in obiskovalcem z reprezentančnim izborom razkril vsebinski razpon vseh svojih zbirk, slovenskih in zunajevropskih (Okna zbirk).

412

K slovesnemu vzdušju so pripomogli nekateri slovenski kulturniki in politiki
(foto: I. Omahen, junij 1997).

RAZSTAVNA DEJAVNOST

LASTNE RAZSTAVE (in prireditve):

Tridelni razstavni projekt:

Slovenski etnografski muzej, prvo dejanje: Predstavitev

- Kabinet čudes?
- Vrata Kroga
- Okna zbirk

Kabinet čudes?

413

Baragova zbirka predmetov iz Severne Amerike: korak od kabineta čudes k moderni znanstveno-raziskovalni zbirki

Avtorica razstave: mag. Marija-Mojca Terčelj

Oblikovalec: Jurij Kocbek

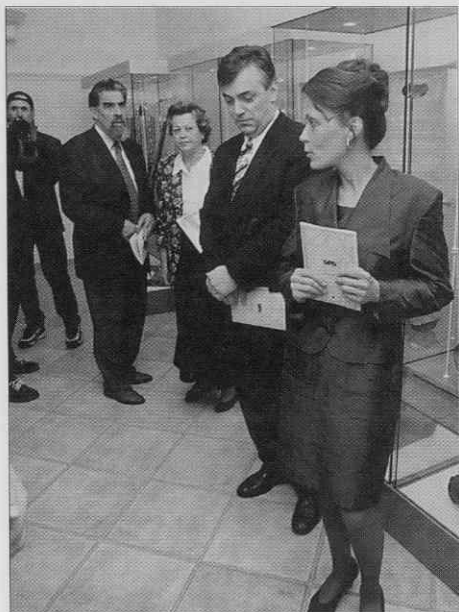
Razstava predstavlja eno najstarejših zbirk Slovenskega etnografskega muzeja, zbirko predmetov severnoameriških Indijancev Ottawa in Ojibwa. Predmete je v letih 1835/36 zbral slovenski misijonar Irenej Friderik Baraga na priprošnje enega od ustanoviteljev Kranjskega deželnega muzeja in predsednika Kmetijske družbe, grofa Franca Jožefa Hanibala Hohenwarta iz Ljubljane, in na pobudo Leopoldinine družbe z Dunaja, ki je misijonarjem ob Gornjem in Michiganskem jezeru nudila finančno pomoč. Prvi popis razstavljenih predmetov je bil objavljen v poročilih Illyrisches Blatt leta 1837 in v Dežmanovem vodniku po Kranjskem deželnem muzeju leta 1888.

Razstava Baragove zbirke želi poudariti njeno prvotno sistematičnost in znanstveni pristop misijonarja pri zbiranju etnološkega materiala, kot tudi njegovo znanstvenoetnološko delo nasploh. Nakazuje pa tudi koncept bodočih stalnih postavitev neevropskih zbirk v Slovenskem etnografskem muzeju, kot srečevanje Slovencev z drugačnostjo.

Ob razstavi sta obiskovalcem na razpolago katalog Baragovih predmetov avtorja dr. Franceta Goloba *Misijonarji, darovalci indijanskih predmetov*, ki je izšel v zbirki Knjižnica Slovenskega etnografskega muzeja aprila 1997, in katalog avtorice razstave mag. Marije-Mojce Terčelj **Kabinet čudes?** *Baragova zbirka predmetov iz Severne Amerike: korak od kabineta čudes k moderni znanstveno-raziskovalni zbirki*.

Ob razstavi **Kabinet čudes** so v času od 16. do 20. junija 1997 v prostorih knjižnice Slovenskega etnografskega muzeja potekali **Baragovi študijski dnevi: Slovenski misijonar Irenej Friderik Baraga (1797-1868) in njegov prispevek k etnologiji**, ki so bili posvečeni dvestoti letnici njegovega rojstva.

Študijske dneve, ki jih je vodila mag. Marija-Mojca Terčelj, je Slovenski etnografski muzej organiziral ob podpori Slovenske znanstvene fundacije. Baragovo delo so predstavili etnologi, zgodovinarji, teologi, arheologi in umetniki

Mag. Marija - Mojca Terčelj predstavlja Baragovo zbirko (foto I. Omahen, junij 1997).

iz Slovenije, Nemčije in ZDA:

- Marko Frelih, dipl. arheolog in samostojni raziskovalec: *Vsebinska izhodišča Baragove razstave v Slovenskem verskem muzeju v Stični.*
- Mag. France Baraga, samostojni ustvarjalec in sodelavec Nadškofijskega arhiva, Teološke fakultete in Slovenskega verskega muzeja v Stični: *Pisna zapuščina škofa Friderika Barage.*
- Mag. Marija-Mojca Terčelj, kustodinja za neevropsko etnologijo v Slovenskem etnografskem muzeju: *Baragova zbirka in njen pomen za neevropsko etnologijo v Slovenskem etnografskem muzeju.*
- Dr. France Golob, konservator in vodja Tehničnega oddelka Slovenskega etnografskega muzeja: *Misijonarji, darovalci indijanskih predmetov.*
- Dr. Christian F. Feest, profesor na Univerzi J. W. Goetheja v Frankfurtu: *Indijanska zbirka Friderika Barage: Primerjalni in kontekstualni vidiki.*
- Mag. Sylvia S. Kasprzycki z Univerze J. W. Goetheja v Frankfurtu: *Indijanska zbirka Friderika Barage: Misijonar kot etnografski zbiratelj.*
- Dr. Zmago Šmitek z Oddelka za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete v Ljubljani: *Baragova misijonska metoda.*
- Thomas M. Sersha, direktor Iron Range Research and Interpretative Centers, Ironworld Discovery Center, Chisholm, Minnesota, ZDA: *Škof Friderik Baraga, misijonarsko življenje med Indijanci Ojibwa na območju zgornjih Velikih jezer v Združenih državah Amerike, 1830-1868.*
- Prof. Alojz Rebula, pisatelj, prevajalec in esejist: *Irenej Friderik Baraga kot človek.*
- Franci Slak, izredni prof. na Akademiji za gledališče, radio, televizijo in film v Ljubljani, režiser in producent, avtor filma o Baragi, z naslovom *Duh Velikih jezer* (16mm, 88 min).

Vrata kroga

O rojstvu in zgodnjem otroštvu na Slovenskem

Avtorica razstave: mag. Janja Žagar

Oblikovanje razstave: dia Tomaž Marolt, scenograf

Zvok: Boštjan Perovšek, Arhiv Glasbenonarodopisnega inštituta ZRC SAZU

Vrata kroga (foto: I. Omahen, junij 1997).

Svetloba: Miran Brumat

Razstava je napoved oziroma iskanje načinov sporočanja bodoče stalne razstave. Ta bo med drugim pripovedovala tudi "Zgodbo o človeku" in njegovih prehodih iz enih v druge družbene vloge, katere mu nalaga in jih nadzira okolica, in v katere se v posameznih obdobjih svojega življenja vrašča. Ta univerzalnost, ki je del vseh človeških življenj, ima različne oblike v različnih časovnih, krajevnih in družbenih okoljih, njeno doživljanje pa je vedno znova doživljanje posameznika. Načrtovana razstavna celota bo univerzalno temo izrabila kot rdečo nit, umeščeno v slovenski kulturni prostor 19. in prvih desetletij 20. stoletja, imaginarna zgodba pa bo sestavljena iz konkretnih predmetov, pisanih in slikovnih virov. Sledila bo etnološkemu metodološkemu vodilu o obravnavi večinskega prebivalstva neke dobe, z opozorili na bogastvo pokrajinsko in družbeno pogojenih različic.

Okna zbirk

Pogled v muzejski thesaurus

Zamisel in besedila naslovov: mag. Inja Smerdel

Izbor in besedila k posameznim predmetom oziroma k skupinam predmetov: mag. Inja Smerdel, mag. Andrej Dular, Irena Keršič, Tanja Tomažič, dr. Gorazd Makarovič, mag. Janja Žagar, mag. Marija-Mojca Terčelj

Izbor fotografij in koordinacija: Sonja Kogej Rus

Oblikovanje razstave: dia Mojca Turk

Nastajanje razstave Okna zbirke (foto: I. Omahen, junij 1997).

Pod poljudnimi naslovi so v besedi nanizane vse zbirke Slovenskega etnografskega muzeja. Predstavljene so z izbranimi eksponati in s strnjnim vedenjem o posameznih predmetih ali o razstavljenih skupinah reči. Razstava je poizkus opredmetenja tolikokrat ponovljenih besed o vsem, kar muzej hrani; o predmetnih pričah "gospodarjenja, dela, bivanja, oblačenja, trgovanja, družbovanja, ljubljenja, verovanja in umetniškega ustvarjanja..."

Udomačena svetloba

Razstava Udomačena svetloba je bila postavljena že v letu 1996 in je bila na ogled do 24. avgusta 1997 v starih prostorih Slovenskega etnografskega muzeja na Muzejski ulici. V letu 1997 si jo je ogledalo 10.426 obiskovalcev (skupno 21.883 obiskovalcev).

Ob zanimanju in uspehu razstave, za katero je avtorica Irena Keršič prejela Murkovo priznanje, ki ga podeljuje Slovensko etnološko društvo, je bila v začetku septembra (odprta je bila 8. septembra 1997) preseljena v Pokrajinski muzej Celje, kjer bo na ogled predvidoma do začetka aprila 1998. Do konca decembra si jo je ogledalo 2687 obiskovalcev. Temu gostovanju pa bo sledilo še gostovanje v Murski Soboti in Zagrebu.

V SEM po secesijski pričesko

(Priložnostna razstava in muzejska delavnica ob Dnevih evropske kulturne dediščine)

Vabilu na sodelovanje na Evropskih dnevih kulturne dediščine z naslovom *Secesija na Slovenskem* se je Slovenski etnografski muzej odzval z razstavo pričesek, interierja, nekaterih uporabnih predmetov in frizerskih pripomočkov iz preloma stoletja ter muzejsko delavnico, ki je potekala 25. septembra. Vodil jo je frizerski mojster Daniel Vertačnik, povezovala pa muzejska svetovalka Tanja Tomažič s predavanjem Zelo na kretko o "frizirjih" in "secesjonu".

417

GOSTUJOČE RAZSTAVE (in prireditve):

V zavetju svetnikov. Svetniki zavetniki v belgijski provinci Luksemburg

V času od 9. oktobra do 30. novembra 1997 je bila v Slovenskem etnografskem muzeju na ogled gostujoča razstava *V zavetju svetnikov, svetniki zavetniki v belgijski provinci Luksemburg*. Razstavo je Slovenski etnografski muzej uvrstil v svoj razstavni program na temelju sodelovanja v organizaciji NET - mreži evropskih etnografskih muzejev, ter neposrednega dogovora z belgijskim Musée en Piconrue iz mesta Bastogne, ki se na ozemlju valonske skupnosti ukvarja zlasti s

Odprtje belgijske razstave *V zavetju svetnikov*. Damien Watteyne, ataše za kulturo (foto: Miha Fras, oktober 1997).

Mag. Inja Smerdel, dr. Peter Kos, Silvester Gaberšček in Stane Mrvič
(foto: Miha Fras, oktober 1997).

preučevanjem ljudskega verovanja in šeg, povezanih s posameznimi svetniki oziroma s cerkvenim koledarjem. Razstava *V zavetju svetnikov* je del prizadevanj evropskih etnografskih muzejev za tehtnejšo vlogo pri ohranjanju identitet posameznih narodov in tiste dediščine, ki nam je skupna.

Belgijski svetniki, zaščitniki pred raznimi boleznimi, varuhi živine in polja, zavetniki pastirjev, oračev, vrtnarjev, kovačev so bili na razstavi predstavljeni skozi pomlad, poletje, jesen in zimo v življenjskem krogu koledarskega leta. Od sedemnajstih polihromiranih lesenih kipov najpomembnejših svetnikov je bilo razstavljenih le pet originalov, ostalo so bile kopije. V Musée en Piconrue vedno izdelajo po dve kopiji vsakega kipa, te potem uporabljajo za razstave doma in v tujini.

Razstavo *V Zavetju svetnikov* sta idejno zasnovala in realizirala André Neuberg in Thierry Scholtes iz Musée en Piconrue, v Slovenskem etnografskem muzeju pa so gostujočo razstavo pripravile kustodinji dr. Nena Židov in Polona Sketelj ter koordinatorka Nina Zdravič Polič. Razstavo sta spremljala vodnik po razstavi in plakat. Grafično oblikovanje in postavitve je bilo delo arhitektke in oblikovalke Mujce Turk.

Nekateri svetniki, zaščitniki predstavljeni na razstavi, so del skupne evropske kulturne dediščine. Da bi nekatere kulturne sestavine primerjali z vedenjem o lastni dediščini, je v času razstave potekal program spremljajočih dejavnosti:

- 12. novembra 1997 je v čitalnici Slovenskega etnografskega muzeja predaval

Jesen na razstavi V zavetju svetnikov (foto: Diego Andrés Gómez, oktober 1997).

dr. Marjan Smolik, profesor liturgike na Teološki fakulteti v Ljubljani: *Kako so Slovenci spoznavali svetnike.*

- 19. novembra 1997 je minorit doc. mag. Andrej Kropej iz Sostrega podal kratek prerez razvoja čaščenja svetnikov in svetniške ikonografije: *Svetniki - kdo in od kod so.*
- 25. novembra je bila videoprojekcija filma Sv. Jurij, avtorice kustodinje dokumentalistke Darje Skrt iz Goriškega muzeja. Film je nastal v okviru projekta raziskovanja šeg in navad na Primorskem.
- V sklopu pedagoške dejavnosti muzeja so v času razstave od torka do petka potekale muzejske delavnice. Na njih so otroci in šolarji preko legend spoznavali zavetnike, značilne za slovensko območje; zvedeli so, kdaj godujejo in kdo je zavetnik njihovega imena. Svetnike so risali na lesene deščice.

Makedonija - podobe podeželske arhitekture

Gostujočo makedonsko razstavo podob podeželske arhitekture, ki je bila odprta 11. decembra 1997, so si pred Slovenci ogledali že Dunajčani in Varšavčani in je plod sodelovanja med evropskimi etnografskimi muzeji. Njen avtor je kustos na oddelku za etnologijo skopskega Muzeja Makedonije arhitekt Peter Namičev, za postavitve v Ljubljani pa so poskrbele kustodinja mag. Marjeta Mikuž, koordinatorka Nina Zdravič Polič in oblikovalka Mojca Turk. Razstavo je spremljal trojezični (slovenski, angleški in makedonski) vodnik po razstavi.

Eleonora Petrovna, direktorica Muzeja Makedonije, in Peter Namičev, avtor razstave Makedonija - podobe podeželske arhitekture (foto: Diego Andrés Gómez, december 1997).

Šestdeset izvirnih risb prikazuje arhitektonsko estetski aspekt razvoja makedonske podeželske hiše s konceptualnim pristopom k obliki v svojem tipičnem ruralnem okolju, s konstrukcijami, ki so tesno povezane z vremenskimi in socialno-ekonomskimi razmerami na tem delu Balkana. Gre za funkcionalno visoko razvite hiše, o tem pa se lahko na razstavi prepričamo ob ogledu dokumentarnega filma Tomislava Arsova Grabrijanova hiša, posnetem v avtentičnem okolju na podlagi študij slovenskega arhitekta Dušana Grabrijana. Ta je že pred desetletji odkril odličnost makedonske arhitekture "po meri človeka".

OBISK RAZSTAV

Od junija 1997, ko se je Slovenski etnografski muzej preselil na novo lokacijo, ga obiskovalci počasi odkrivajo in obiskujejo. To so predvsem individualni obiski muzeja (skupno število 4598 ali povprečno 26 obiskovalcev na dan), saj se organizirane in šolske skupine zaradi majhnosti "začasnega" razstavnega prostora, ki omogoča ogled le manjši skupini, redkeje odločajo zanj.

SODELOVANJE PRI RAZSTAVAH IN PRIREDITVAH

Od 5. do 9. maja so v Cankarjevem domu potekali Dnevi slovenskega izobraževanja. Irena Keršič je v sodelovanju z vzgojiteljicami iz vrtca Murgle pripravila razstavo **Počitek nekdaj in danes**.

Skupnost muzejev Slovenije je v dneh med 17. in 25. majem 1997 v prostorih Narodne galerije v Ljubljani organizirala **3. slovenski muzejski salon** na temo **Izobraževalna vloga muzejev**. Slovenski etnografski muzej se je na njem predstavil z razstavo, ki sta jo pripravili Irena Keršič in Sonja Kogej Rus, z informacijami o selitvi Slovenskega etnografskega muzeja na novo lokacijo ter pedagoško dejavnostjo ob razstavi Udomačena svetloba. Na forumu, kjer so se odvijale specifične aktivnosti posameznih muzejev, je Slovenski etnografski muzej 421 pripravil tri delavnice za otroke:

- 20. maja delavnico izdelovanja gregorčkov, ki jo je vodila Marija Erman,
- 21. maja okraševanje sveč z voskom pod vodstvom Vide Lah,
- 22. maja pa barvanje lesenih svečnikov pod vodstvom Janje Slabe.

21. maja je mag. Inja Smerdel namesto v predavalnici Narodne galerije kar sredi stavbnega sestava na Metelkovi predstavila projekt Slovenskega etnografskega muzeja, 23. maja pa mag. Marjeta Mikuž rezultate evalvacije potencialnih obiskovalcev Slovenskega etnografskega muzeja.

Slovenski etnografski muzej je s posredovanjem podatkov in izposojajo predmetov sodeloval pri naslednjih razstavah:

- *Sto let fotografije* v Slovenskem filmskem muzeju (maj 1997).
- *Friderik Irenej Baraga (1797-1868). Svetost v dejanju* v Verskem muzeju v Stični (junij 1997).
- *Indonezijske lutke* v Slovenskem gledališkem in filmskem muzeju (junij 1997).
- *Dediščina stavbarstva Primorske in Krasa* v Gradbenem centru Slovenije (oktober 1997).

KONCERTI

- 7. junija 1997 je bil po programu Evropskega meseca kulture pred Slovenskim etnografskim muzejem **koncert skupine Janosi**, ki je predstavila madžarsko instrumentalno tradicijo 18. in 19. stoletja, iz katere se je razvil znan madžarski stil ljudske glasbe.
- 21. junija je bil koncert poustvarjalcev ljudske glasbe Kulturnega društva Folk Slovenija z naslovom **O kresi se dan obesi**. Nastopili so Bogdana Herman, Ljoba Jenče, Marko banda, Trutamora Slovenica, Tolovaj Mataj, Kurja koža, Istrijanski mužikanti in Katice. Koncert je bil njihovo darilo novi muzejski hiši in njenim obiskovalcem.

PREDAVANJA

Med 5. in 7. oktobrom 1997 je bila gostja Slovenskega etnografskega muzeja Adelina Pusineri, diplomirana antropologinja in ravnateljica Etnografskega muzeja Andrés Barbero iz Asunciona v Paragvaju. A. Pusineri je učenka, dolgotletna sodelavka in naslednica dr. Branislave Sušnik, eminentne slovenske znanstvenice, zgodovinske in kulturne antropologinje ter ravnateljice Etnografskega muzeja Andrés Barbero med letoma 1955 in 1996. Obiskovalcem Slovenskega etnografskega muzeja se je predstavila:

- 6. oktobra 1997 s predavanjem, spremljanim z diapozitivi in 10-minutnim videofilmom *Paragvajski domorodci*,
- 7. oktobra 1997 s predavanjem o življenju in delu dr. Branislave Sušnik.

422

VIDEOPROJEKCIJE

25. novembra je Slovenski etnografski muzej organiziral *Popoldan etnoloških videoprojekcij*, na katerem so bili predstavljeni dokumentarni filmi:

- *Sv. Jurij*, etnologinje in kustodinje Darje Skrt iz Goriškega muzeja.
- *Podbrdo bi bilo brez železnice ena zakotna vas*, o razvoju železnice na Slovenskem in *Usak dobi dobi soj par kokr tica*, o porokah in družbenem ozračju v prvi polovici 20. stoletja. Videofilma sta delo etnologinje Nadje Valentinčič.

STROKOVNA IN DRUGA SREČANJA

Oblika tradicionalnega sodelovanja med Slovenskim etnografskim muzejem in Etnografskim muzejem iz Zagreba je bil obisk zagrebških kolegov 21. maja v Ljubljani. Beseda je tekla tudi o možnostih nadaljnjega sodelovanja med muzejema.

Slovenski etnografski muzej (koordinatorka Irena Keršič) je od 10. do 14. septembra organiziral redni letni sestanek nacionalnih in regionalnih korespondentov NET-a, Evropske mreže etnografskih muzejev. Srečanje je potekalo v Ljubljani in na Bledu.

16. decembra je bilo v Slovenskem etnografskem muzeju tradicionalno prednovoletno srečanje slovenskih muzealcev.

18. decembra je bilo v Slovenskem etnografskem muzeju srečanje Društva restavradorjev Slovenije. Poleg sestanka odbora in kratkih predavanj na temo restavriranja tekstila so si ogledali pogoje dela in opremljenost novih delavnic Slovenskega etnografskega muzeja.

MUZEJSKE DELAVNICE

Poleg delavnic, ki so potekale ob razstavah *Udomačena svetloba* (okraševanje sveč z voskom, barvanje lesenih svečnikov, izdelovanje gregorčkov) in *V zavetju svetnikov*, je muzejska pedagoginja Sonja Kogej Rus pripravila mesečne programe muzejskih delavnic za uvajanje otrok v spoznavanje kulturne dediščine. Tudi odrasli so jih radi obiskovali. Program se je začel izvajati ob vselitvi v novo stavbo:

- Od 24. do 27. junija so potekale **lončarske delavnice** na prostem. Diplomirani etnolog in lončar Rok Komelj je demonstriral lončarjevo delo, obiskovalci so imeli možnost na štirih vretenih poizkusiti izdelati preproste posode.
- Od 1. do 4. julija so pod vodstvom muzejske pedagoginje potekale **delavnice vezanja in tkanja trakov**.
- Od 26. do 29. avgusta so otroci iz naravnih materialov izdelovali **otroške igrače**. Delavnico je vodila muzejska pedagoginja.
- 16. in 17. septembra je potekala **pletarska delavnica**. Pod vodstvom Tončke Jemec so udeleženci izdelali pletene koške in okrogle podstavke za na mizo.
- 21. in 22. oktobra so udeleženci delavnice pod vodstvom Vide Jeras izdelovali **cvetje iz papirja**.
- 9. in 15. decembra je ena najbolj znanih izdelovalk belokranjskih božičnikov šestinosemdesetletna Marija Korošec vodila **delavnico izdelovanja jaslic**

423

Mojster Rok Komelj je vodil lončarsko delavnico pod platneno streho SEM (foto: S. Kogej Rus, junij 1997).

Naučila se bom vesti (foto: S. Kogej Rus, junij 1997).

Ponosni udeleženci pletarske delavnice (foto: S. Kogej Rus, september 1997).

Izdelovanje cvetja iz papirja je pritegnilo tako mlade kot stare (foto: F. Požun, oktober 1997).

Figurice se morajo pred peko posušiti na zraku
(foto: S. Kogej Rus).

Delavnica izdelovanja jaslic iz testa (foto: I. Keršič, december 1997).

iz testa. V predbožičnem času so bili izdelki udeležencev razstavljeni na hodniku Slovenskega etnografskega muzeja.

V duhu koncepta muzeja, da je potrebno obiskovalce postaviti v aktivno vlogo, in zaradi povpraševanje osnovnih šol po organizaciji muzejskih delavnic za učence, je bilo od oktobra do decembra ob vodenih ogledih muzeja tudi več delavnic izdelovanja cvetja iz papirja.

ZALOŽNIŠKA DEJAVNOST

Slovenski etnografski muzej je v letu 1997 izdal naslednje publikacije:

- *Etnolog* 6 (LVII)

- France Golob: *Misijonarji, darovalci indijanskih predmetov* (Knjižnica Slovenskega etnografskega muzeja; 5)

Katalogi razstav:

- *Kabinet čudes?* Baragova zbirka predmetov iz Severne Amerike - korak od kabineta čudes k moderni znanstveno raziskovalni zbirki (avtorica mag. Marija-Mojca Terčelj)

- *Vrata kroga.* O rojstvu in zgodnjem otroštvu na Slovenskem (avtorica mag. Janja Žagar)

- *Entrance to the circle.* About birth and early childhood in Slovenia (avtorica mag. Janja Žagar)

Vstopnico potrpežljivo hranite in jo z veseljem uporabljajte med branjem dobre knjige, napetih zgodb ali zahtevnih strokovnih besedil. Ko bomo obnovili še razstavno palačo in vam v njej odprli stalno razstavo, si jo boste s to vstopnico lahko brezplačno ogledali.

Past za polhe. Prva polovica 20. stol. Mala Vasa / Dormouse trap. First half of 20th century. Mala Vas.

POLŠJA PAST • DORMOUSE TRAP • DIE BILCHFALLE
PIÈGE À LOIR • TRAPPOLA DA GHIRO

May we suggest that you keep this ticket and use it for the moment as a bookmark when you are reading a fine novel, some gripping thriller or even a demanding specialist study. Our next step is the renovation of the exhibition hall, and when we open our permanent exhibition there, this ticket will give you free admission.

- V zavetju svetnikov. Svetniki zavetniki v Belgijski provinci Luksemburg (uredili in priredili dr. Nena Židov in Polona Sketelj).

- Makedonija - podobe podeželske arhitekture (uredila mag. Marjeta Mikuž)

Propagandno gradivo:

- Selimo se! (avtorica Inja Smerdel, oblikovalka dia Mojca Turk)

- The Museum is moving to a new location (avtorica mag. Inja Smerdel)

- Nous demenageons... (avtorica mag. Inja Smerdel)

- Štirje informacijski listi: Slovenski etnografski muzej na Metelkovi 2 v Ljubljani. (avtorica mag. Inja Smerdel, oblikovalka dia Mojca Turk)

- Novo domovanje (avtorica Sonja Kogej Rus, ilustracije in oblikovanje Sašo Jankovič)

- Vstopnice G, H, L, P (avtorica mag. Inja Smerdel, avtorji besedil mag. Inja Smerdel, dr. Gorazd Makarovič, mag. Marija-Mojca Terčelj, oblikovalka dia Mojca Turk)

Plakati

- štirje plakati Slovenski etnografski muzej na Metelkovi 2 (avtorica mag. Inja Smerdel, oblikovalka dia Mojca Turk)

- V zavetju svetnikov (oblikovalka dia Mojca Turk)

- Makedonija - podobe podeželske arhitekture (oblikovalka dia Mojca Turk)

DELO PO KUSTODIATIH

Kljub selitvi in pripravam na tridelni razstavni projekt, pri katerem so sodelovali skoraj vsi kustosi, je po kustodiatih in oddelkih potekalo tudi redno delo z muzejskimi zbirkami.

Kustodiat za ruralno gospodarstvo

Polona Sketelj je januarja, februarja in predsem v poletnih mesecih intenzivno delala na terenu v Bilčovsu na južnem Koroškem, kjer je zbirala podatke za etnološko monografijo omenjene občine. Podatke je zbirala tudi v Deželnem arhivu v Celovcu. Opravila je nekaj ogledov predmetov za odkup v Tišini, Ljubljani in Kočevju. Uporabnikom je posredovala željene informacije o predmetih in vprašanih, povezanih z ruralnim gospodarstvom. V juliju je mag. Inja Smerdel pridobila za zbirko troje žrmelj iz okolice Ptuja. 427

Kustodiat za bivanjsko kulturo

Irena Keršič je za kustodiat pridobila osem predmetov ter za Hišni arhiv šest dokumentov in en molitvenik iz leta 1930. Nadaljevala je z raziskovanjem in dokumentacijo svetil za monografijo, ki bo izšla v nizu Knjižnica Slovenskega etnografskega muzeja. Zaradi selitve razstave Udomačena svetloba v Pokrajinski muzej Celje je organizirala izdelavo kopije kamna za ugašanje bakel in kopije prižigalca plinske luči, last Mestnega muzeja Ljubljana. 2. oktobra si je s kolegi ogledala secesijsko stanovanjsko hišo s celotnim inventarjem. Odkupljenih je bilo le nekaj drobnih predmetov, arhitektura in oprema sta bili fotografirani.

Kustodiat za obrt in trgovino

Mag. Andrej Dular je nadaljeval urejanje Krbavčičeve svečarske in medicarske zbirke. Iz te zbirke je bila narejena akcesija 289 predmetov. V letu 1997 je pridobil 17 novih predmetov iz Metlike (čevljarstvo), Kamnika, Grajenščaka pri Ptuju (kovaštvo), Lesc (žganjekuha) in Ljubljane (pisni dokumenti). Narejenih je bilo 176 posnetkov modelov za modrotisk.

Kustodiat za oblačilno kulturo

Mag. Janja Žagar je preverjala prisotnost in stanje predmetov v zbirkah in fotografirala nekatere predmete: pokrivala, papirnate šopke, venčke, vaje ter novo pridobljene predmete, ilustrativne vire in predmete za razstavo Vrata kroga, ki sodijo v druge kustodiate.

Raznim strankam je posredovala informacije o nošah posameznih krajev in širših geografskih območij in z njimi povezanih poizkusih rekonstrukcij, ki se jih lotevajo folklorne skupine, kustomografi, izdelovalci replik oz. spominkov. Ugotavljala je krajevni in časovni izvor prinešenih predmetov, svetovala o mestih prodaje ali o izdelovalcih noš. Pomagala je Raffaelli Sgubin, ki je v okviru

mednarodne štipendije v prvih mesecih leta pregledovala in evidentirala predmetno gradivo, literaturo in druge vire, ki so vezani na slovenske ljudske noše v okolici Trsta. S študentko podiplomskega študija tekstilne tehnologije na FNT in etnologije na FF štipendistko Slovenskega etnografskega muzeja Ano Motnikar, ki se v času študija vključuje v delo kustodiat in tekstilne restavratorske delavnice, je imela redne konzultacije. Skupaj sta pripravili načrte za tekstilno restavratorsko delavnico na Metelkovi 2.

Kustodiat za socialno kulturo

428 Delo muzejske svetovalke Tanje Tomažič, ki pripravlja izdajo kataloga igrač iz zbirke Slovenskega etnografskega muzeja (ta šteje 250 predmetov), je bilo usmerjeno v raziskovanje in obdelovanje te teme. V letu 1997 je bilo precej novih nakupov igrač (na terenu, na boljšem sejmu), nekaj pa jih je bilo tudi podarjenih (Mehano iz Izole, Mladinska knjiga). Pregledala je stare časopise (Novice, Laibacher Zeitung, Slovenec, Jutro, Dolenjski listi, Morgen Zeitung, itd), listke na slovarskem oddelku SAZU, terenske zapiske, arhivske vire in literaturo, ki omenja igrače. V Goriškem muzeju in Pokrajinskem muzeju Maribor je pregledala zbirke igrač, obiskala tovarno Cicibaby v Mirnu pri Novi Gorici in Mehano v Izoli ter nakatere ljubljanske trgovine z igračkami. Proti koncu gre tudi fotografiranje zbirke. Poleg tega glavnega dela si je ogledala in dokumentirala razstavo jaslic v Nabrežini (januarja), škorumate v Podgradu (11. februarja) in kostanjeviške šelme v Kostanjevici (12. februarja).

Kustodiat za ljudsko umetnost

Dr. Gorazd Makarovič je v letu 1997 napisal večino prispevka o problematiki tipologije in razvoja tako imenovane panonske hiše s posebnim ozirom na ohranjenost dokumentacijo oz. pričevanja Kosijeve hiše v Mekotnjaku. Prispevek bo objavljen v naslednjem Etnologu, posvečenem spominu dr. Ivana Sedeja.

Nadaljeval je z izpisovanjem in presnemavanjem virov in literature ter izdelavo konstrukcij vizualnih predstav, ki so predpogoj za kratek film, ki naj bi uvedel obiskovalce v bodočo stalno razstavo Slovenskega etnografskega muzeja. Temeljna poglavja tega dela, ki bo zajelo čas od naselitve do agrarno-tehnične revolucije (okoli 12 stoletij), ki na stalni razstavi ne bodo predstavljena, so temelj in okvir slovenskega etnosa in kulture. To so: geografija naselitve, demografski razvoj, družbene ureditve oz. diferenciacija, obleka, nastanek vasi, mest in gradov, načini proizvodnje, jezik, deloma stavbarstvo in religija. Pisni in vizualni dokumenti izvirajo doslej iz okoli 600 enot.

Kustodiat za stike Slovencev z drugimi kulturami

Mag. Marija-Mojca Terčelj, ki je v prvi polovici leta 1997 obdelovala Baragovo, Čebuljevo in Pirčevo zbirko ter pripravila razstavo *Kabinet Čudes?*, od

jeseni obdeluje indonezijsko zbirko dr. Aleša in Vere Bebler. Njeno raziskovalno in terensko delo je povezano s tematiko doktorske disertacije *Sokejevska kozmologija* v Chiapasu v Mehiki.

Kustodinja je opravila več ogledov in cenitev predmetov tujih kultur: zbirko 275 razglednic s Filipinov (januar), Baragovih knjig pri družini Kodrič v Gorici (julij), keramične predmete starega Peruja pri Danijelu Uršiču v Škofji Loki (avgust) in zbirko razglednic iz Afrike za Mladinsko knjigo.

V oktobru je bila mag. Marija-Mojca Terčelj v Mehiki. Od 7. do 25. oktobra je v studiu AV v Tuxtli Mequé, Chiapas potekala končna montaža njenega enajsturnega materiala v končni 40 minutni etnološki videofilm *Tzuni mequé*.

429

NOVE PRIDOBITVE SLOVENSKEGA ETNOGRAFSKEGA MUZEJA

Slovenski etnografski muzej je v letu 1997 pridobil 139 novih predmetov. Po podatkih iz akcisijske knjige jih je bilo 63 podarjenih, 76 pa odkupljenih.

INFORMACIJSKO-DOKUMENTACIJSKI ODDELEK

V prvi polovici 1997. leta je bil narejen popis celotne dokumentacije in selitev na novo lokacijo. Poleg skrbnega urejanja dokumentacije, ki je za uporabo že na voljo kustosom in zunanjim strankam, se je v dokumentaciji nadaljevalo tudi redno delo:

Fototeka:

- Inventariziranih je bilo 1149 fotografij in 1062 negativov.

- Začele so se pregledovati fotografske plošče dr. Nika Županiča ter plošče dr. Stanka Vurnika.

- Po sistemu, kot je urejena fototeka, so bili urejeni duplikati fotografij.

Diateka:

- Inventariziranih je bilo 456 diapozitivov.

- Izdelane so bile kartoteke za 3773 diapozitivov.

- Urejenih je bilo okoli 300 diapozitivov bengalskega misijona.

Slikovno gradivo:

Mag. Marjeta Mikuž je v depozu urejala slikovno gradivo. Del gradiva je pripravila za restavriranje in identifikacijo.

Predmetna kartoteka:

- Zaključen je bil prenos osnovnih podatkov o predmetih (ime predmeta, klasifikacija, provenienca, datacija), ki jih hrani Slovenski etnografski muzej, v računalnik.

- V računalnik so bili vnešeni podatki o zbirki votivov in igrač.

Dokumentacijski oddelek in kustosi so sodelovali z Enciklopedijo Slovenije, DZS - Veliki splošni leksikon, Loterijo Slovenije, Adrio Airways, Kmečkim glasom, Cicibanom in Delo & Domom.

KNJIŽNICA

430 Zaradi selitve v nove prostore je bilo normalno delovanje knjižnice v letu 1997 moteno. Večji del leta je bila zaprta za obiskovalce. S selitvijo je knjižnica pridobila kar nekaj novega prostora tako za knjige kot za zaposlene, povsem nova pa je čitalnica, ki je doslej knjižnica ni imela. Ker knjižnica še nekaj časa po preselitvi ni bila vključena v sistem Cobiss, je zastalo delo za vnašanje monografij v Cobiss. Z vzpostavitev računalniške mreže po celi hiši bo tudi v čitalnici možen dostop do podatkovnih baz prek interneta.

V knjižnici je potekala izposoja gradiva, posredovanje raznih informacij, izmenjava in prodaja publikacij, akcesija novih publikacij, oblikovanje hemeroteke in zbiranje bibliografskih enot sodelavcev Slovenskega etnografskega muzeja. V letu 1997 je knjižnica pridobila 270 novih monografij in 385 enot periodike.

Zaposleni v knjižnici so se izpopolnjevali in obiskali osnovni tečaj za pridobivanje licence, tečaj EDT, začetni tečaj za avtomatizirano izposajo in ter tečaj za obdelavo članka za potrebe bibliografije.

TEHNIČNI ODDELEK

Sodeloval je pri postavitvah in podiranju razstav ter izdelavi razstavne tehnike za razstave: *Slovenski etnografski muzej, prvo dejanje: Predstavitev*; *3. muzejski sejem, V SEM po secesijsko pričesko, V zavetju svetnikov, Podobe podeželske arhitekture in Udomačena svetloba*. Od aprila je bila na porodniškem dopustu restavratorka za tekstil Jožica Mandelj Novak, je pa v delavnico občasno prihajala štipendistka Slovenskega etnografskega muzeja Ana Motnikar.

Dela v oddelku za les in kovino so potekala:

- V delavnici, kjer so restavrirali predmete za razstave, kot tudi nekatere druge muzealije (npr. žrmlje, modele, male kruhke, igrače).

- V depozitu, kjer so imeli stalen pregled in nadzor nad muzealijami. Predmete poškodovane od črvov, so očistili in injicirali. Uredili so sobo 10, deponirali in očistili so dele hiše Hosta 1 ter selili muzealije in kovinske omare s Prešernove 20.

- Na terenu. Kot že prejšnja leta se je nadaljevalo sodelovanje in strokovna pomoč zamejskemu Škedenjskemu etnografskemu muzeju v Trstu. Tam sta dr. France Golob in restavrador Janez Črne od 1. do 20. oktobra restavrirala intarzirano skrinjo, stensko omaro, stensko ogledalo, spalnico in glavo putta.

Dr. Golob je tudi v letu 1997 sodeloval v komisiji za ocenjevanje predmetov pri Upravi RS za kulturno dediščino.

DRUGE STROKOVNE AKTIVNOSTI IN ŠTUDIJSKO IZPOPOLNJEVANJE

Kustosi Slovenskega etnografskega muzeja aktivno sodelujejo v raznih muzejskih in etnoloških združenjih: ICOM-u, ICOM - CIDOC-u (Alenka Simikič, članica predsedstva in delovne skupine za etnologijo), NET-u - Mreži evropskih etnografskih muzejev (Irena Keršič, korespondentka za Slovenijo), Skupnosti muzejev Slovenije (mag. Inja Smerdel), Društvu muzealcev Slovenije (Irena Keršič, članica komisije za podelitev Valvasorjevih nagrad in priznanj) in Slovenskem etnološkem društvu (Polona Sketelj, podpredsednica in Nives Špeh, tajnica).

V letu 1997 so se odprle tudi nove možnosti sodelovanja pri raznih mednarodnih projektih. Slovenski etnografski muzej je bil povabljen k sodelovanju pri dveh projektih v okviru programa EU Raphael (dostopnost kulturne dediščine), pri projektih tekstil in orna orodja. Svoji prijavi je uspešno oddal.

431

Udeležba na simpozijih

Tanja Tomažič se je od 3. do 11. februarja z referatom *Vloga posameznika pri obnavljanju (ali spreminjanju) starih pustnih običajev (obnova škoromatije v dveh brkinskih vaseh)* udeležila Mednarodnega simpozija o maskah v Binchu v Belgiji.

Dr. Nena Židov je 24. in 25. maja z referatom *Življenjske zgodbe zdraviteljev* sodelovala na mednarodnem simpoziju v Tinjah v Avstriji.

V okviru simpozija Doksis v Portorožu je mag. Marjeta Mikuž pripravila članek za zbornik Doksis 97 in imela 30. maja predavanje na temo *Plakat in njegova računalniška obdelava*.

Mag. Inja Smerdel se je udeležila mednarodnega kongresa Scots & Slavs, ki ga je od 28. do 30. junija organizirala Univerza v Dundeeju na Škotskem. Njen referat je imel naslov *Scottish Traces in Slovenia, Historical Fragments and Modern Stereotypes*.

Od 6. do 10. septembra se je Alenka Simikič udeležila ICOM - CIDOC-ove letne konference v Nürnbergu v Germanisches National Museumu, ki je potekala pod naslovom Kvaliteta in dokumentacija. Aktivno je sodelovala na dveh forumih: na sejah predsedstva ICOM - CIDOC o načrtih za prihodnost, o organiziranosti WG (delovnih skupin) ter vlogi CIDOC-a v MoU, ACE2000, Africom in ISO in v delovni skupini za etnologijo, ki je začela z novim projektom Vodič po klasifikacijskih sistemih v etnografskih muzejih.

Od 20. do 24. septembra se je Nina Zdravič Polič udeležila mednarodnega srečanja ICOM - MPR (mednarodni odbor za marketing in odnose z javnostmi) v Kopenhagenu. Udeležbo je finančno podprl ICOM, Slovenski odbor.

Med 25. in 27. septembrom je v Grenoblu potekal mednarodni kolokvij z naslovom Mobilité et frontières dans les Alpes. Mag. Inja Smerdel je bila povabljen na okroglo mizo o alpskih muzejih in raziskovanju. Nastopila je s

pisnim prispevkom *Recherches dans les musées alpins Slovènes - quoi et comment*.

28. septembra se je dr. Nena Židov z referatom *Alternative medicine in Slovenia* v Piranu udeležila mednarodnega simpozija o vlogi etnologije v deželah v tranziciji.

Od 8. do 10. oktobra je v Murski Soboti potekalo posvetovanje Slovenskega muzejskega društva. Iz Slovenskega etnografskega muzeja so se ga udeležile: Irena Keršič, Alenka Simikič in mag. Marjeta Mikuž, ki je pripravila članek in predavanje o muzejskih trgovinah.

Slovensko etnološko društvo je od 15. do 17. oktobra v Portorožu pripravilo seminar z naslovom *Etnologija v osnovni šoli*. Na njem so s predavanji sodelovale:

- Irena Keršič: *Etnologija je povsod*,
- Sonja Kogej Rus: *O pedagoškem delu v Slovenskem etnografskem muzeju*,
- dr. Nena Židov: *Raziskovalne naloge v osnovni šoli*. Štirim učiteljem, udeležencem seminarja, je bila tudi mentorica pri njihovih seminarskih nalogah.

Od 29. do 31. oktobra se je mag. Marija-Mojca Terčelj v San Christóbalu de las Casas, Chiapas, Mehika udeležila simpozija II. Reunión de investigadores del área zoqué. Na njem je 30. oktobra predstavila videofilm *Tzuni mequé*, 31. oktobra pa je imela predavanje *Joyo naque, joya soc toc - Flor Costurada, Flor Amarrada* (Flor y el simbolismo zoque de los floreados).

Od 15. do 19. novembra se je mag. Marjeta Mikuž z referatom udeležila tretjega simpozija strokovnjakov iz devetih evropskih držav na temo *Muzejska statistika v evropskih državah*. Na dvodnevni simpoziju v berlinskem Institutu für Museumskunde je tekla beseda o pripravi na muzejsko statistiko pri prehodu na unificirano regulativo EU za bodoče članice - države skupnosti.

Mentorstva, predavanja in drugo stokovno delo

Dr. Gorazd Makarovič (ljudska umetnost), mag. Janja Žagar (področje oblačilne kulture, meščanstva in delavstva), Irena Keršič (stanovanjska kultura), Polona Sketelj (ruralno gospodarstvo) in mag. Inja Smerdel (s posameznimi gesli s področja ruralnega gospodarstva) so v letu 1997 sodelovali pri že več let trajajočem projektu, pisanju gesel za *Priročnik slovenske etnologije*.

Kustose Slovenskega etnografskega muzeja vabijo k sodelovanju v razne komisije za ocenjevanje. V letu 1997 je bila 11. marca Irena Keršič v komisiji za ocenjevanje gregorčkov v Kropi, jeseni pa v komisiji, ki je ocenjevala najboljše spominek celjske regije in mesta Celja. Mag. Inja Smerdel je bila v oktobru članica žirije, ki je izbrala najboljše turistične spominke v letu 1997. Projekt turistični spominek 1997 je pripravila Turistična zveza Slovenije v sodelovanju z Gospodarsko zbornico Slovenije, Centrom za promocijo turizma Slovenije in Pospeševalnim centrom malega gospodarstva Slovenije.

V Slovenskem etnografskem muzeju so štirje študentje etnologije opravljali študentsko prakso in se seznanjali z muzejem. Kustosi so z konsultacijami

pomagali študentom pri seminarskih in diplomskih nalogah.

Irena Keršič je imela za udeležence Šole slovenskega jezika dve predavanji: 1. februarja *O identiteti slovenske kulture* in 2. februarja *O slovenski ljudski arhitekturi*. Za udeležence poletne Šole slovenskega jezika pa je 16. julija pripravila predavanje *Načini razsvetljevanja pri slovenskem večinskem prebivalstvu v 19. in 20. stoletju*.

14. februarja je mag. Andrej Dular slovenskim zamejskim učiteljem v Proseku v Italiji predaval o *vinogradništvu na Slovenskem*.

Mag. Janja Žagar, kustodinja za nošo, že več let nudi strokovno pomoč vodjem folklornih skupin. V organizaciji Zveze kulturnih organizacij Slovenije je 23. marca vodila začetni seminar za vodje folklornih skupin *Ljudska noša na Slovenskem*, 26. novembra pa nadaljevalni seminar *Ljudska noša v Beli krajini*.

433

Polona Sketelj in Nives Špeh sta od 29. junija do 4. julija sodelovali na Muzejski poletni delavnici Gaberje 97, ki jo je organiziral Muzej novejši zgodovine Celje. Bili sta mentorici skupine, ki je raziskovala oblačilno kulturo urbanega okolja.

Mag. Marija-Mojca Terčelj si je 13. avgusta v Musei Provinciali Borgo Castello v Gorici ogledala razstavo *Oro, riti e miti dell' Antico Peru* (Zlato, obredja in miti starega Peruja). Ocena razstave je bila objavljena v dnevniku Delo 25. avgusta.

28. novembra je imela mag. Marija-Mojca Terčelj v knjižnici Prežihov Voranc v Ljubljani predavanje *O položaju družin v Chiapasu*.

V decembru so bila predavanja kustosov Slovenskega etnografskega muzeja usmerjena na praznične dni:

- Sonja Kogej Rus je za male bolnike v Mestni otroški bolnišnici (3. decembra) in v Pediatrični kliniki (4. decembra) pripravila predavanje *Trije decembrski obdarovalci - Miklavž, Božiček in dedek Mraz*.

- mag. Marija-Mojca Terčelj je v Zavodu sv. Stanislava v Šentvidu predavala *O božiču na Slovenskem*.

Izobraževanja

Mag. Nena Židov je bila od 19. do 23. maja v Mariboru na Institutu informacijskih znanosti na tečaju *Uporaba programske opreme Cobiss - katalogizacija*.

V organizaciji Slovenskega muzejskega društva se je mag. Marjeta Mikuž udeležila enotedenskega seminarja na temo Muzejskega managementa, ki sta ga vodila nizozemska strokovnjaka Johanna Kiewit in Kees Plaisier. Seminar je potekal od 16. do 20. junija v domu muzealcev na Bledu.

Štipendistka Slovenskega etnografskega muzeja Ana Motnikar se je od 11. avgusta do 19. septembra v Budimpešti udeležila tečaja *Scientific Principles of Textile Conservation*, ki ga je organiziral ICCROM.

Mag. Andrej Dular, mag. Marija-Mojca Terčelj, Alenka Simikič, Nina Zdravič Polič in Tone Pirc so se 19. in 20. novembra udeležili računalniškega tečaja Internet.

KADROVSKE SPREMEMBE

Štipendisti

Od 1. februarja ima Slovenski etnografski muzej v delavnici za tekstil štipendistko Ano Motnikar, dipl. ing. tekstilne tehnologije, in od 1. septembra v konservatorski in restavratorski delavnici za les štipendista Gregorja Kosa, lesnega tehnika.

Nova delovna mesta

434

Od pomladi je na novem delovnem mestu za stike z javnostmi zaposlena Nina Zdravič Polič. Od jeseni je v rednem delovnem razmerju za nedoločen čas z odprtjem novega delovnega mesta v knjižnici zaposlena bibliotekarka dr. Nena Židov, ki je zadnje leto nadomeščala bibliotekarko Bojano Rogelj Škafar.

Od 1. junija je v dokumentacijskem oddelku za določen čas zaposlena Nives Špeh, ki nadomešča kustodinjo na porodniškem dopustu Barbaro Sosič. Administratorko Alenko Pičulin je v letu 1997 nadomeščala Karolina Papič.

V decembru sta opravili strokovni izpit in prejeli naziv kustodinje Polona Sketelj in Nives Špeh. Na Filozofski fakulteti na Oddelku za etnologijo in kulturno antropologijo je mag. Nena Židov 24. decembra uspešno zagovarjala doktorsko disertacijo *Alternativna medicina v Sloveniji: etnološki vidik*.

Dolg poročilu iz leta 1996

Od oktobra 1996 je v Slovenskem etnografskem muzeju na delovnem mestu poslovne sekretarke zaposlena Jasna Senčur.

MUZEJ GRAD GORIČANE

Že v letu 1996 so muzejski svet Slovenskega etnografskega muzeja, Uprava RS za kulturno dediščino in Ministrstvo za kulturo RS sklenili, da se na gradu Goričane razstavi Skušкова zbirka kitajskih predmetov ter oblikuje lasten program občasnih razstav. Razstavna dejavnost na gradu Goričane še ni mogla zaživeti, saj še vedno ni končana obnova grajskega kompleksa, oz. obnovitvena dela že dve leti stojijo. Vodja Muzeja grad Goričane kustos Ralf Čeplak Mencin se je usmeril v raziskovanje in pripravo stalne postavitve kitajskih predmetov. Lotil se je tudi proučevanja Petkovškove zbirke afriške umetnosti.

Kljub nedostopnosti muzealij za širšo javnost ter še neurejenemu depoju so v letu 1997 v Goričanah gostili in seznanjali s problemi muzeja Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo ter Oddelek za azijske in afriške študije Filozofske fakultete v Ljubljani in Oddelek za neevropsko etnologijo (Völkerkunde) z dunajske univerze. Grajski kompleks so obiskali bivši interniranci, ki

so jih med letoma 1944 in 1945 z gradu, kjer je bil zbirni center, pošiljali v taborišča po Evropi.

Jeseni je kljub gradbišču v grajskem atriju potekala glasbena prireditev *Jesenske serenade*:

- 2. septembra *Španski večer z glasom in kitaro*,
- 3. septembra *Bachova glasba na čembalu*,
- 3. septembra *Klasiki 20. stoletja z violončelom*,
- 5. septembra *Kvartet flavt s francosko glasbo*.

V Muzeju grad Goričane je bila v letu 1997 kadrovska sprememba. V pokoj je odšla kurirka receptorka Štefka Petač. Od 1. decembra je na njenem delovnem mestu zaposlena Alojzija Kristan. 435

Na posvetovanju Slovenskega muzejskega društva v Murski Soboti od 8. do 10. oktobra 1997 in skupščini ICOM-a je bil Ralf Čeplak Mencin izvoljen za predsednika Slovenskega odbora te mednarodne muzejske organizacije.

Sonja Kogej Rus

LETNI SESTANEK NACIONALNIH IN REGIONALNIH DOPISNIH ČLANOV NET-a (Network of Ethnography and Social History Museums)

Ljubljana - Bled

10. - 14. september 1997

436

Sinteza

Organizacijo rednega letnega sestanka dopisnih članov NET-a – Mreže evropskih etnografskih muzejev je za leto 1997 prevzel Slovenski etnografski muzej. Slovenski etnografski muzej je v Mreži, ki jo sestavljajo nacionalni in regionalni dopisniki etnoloških institucij iz enainpetdesetih držav, aktivno prisoten že vse od njenega začetka leta 1991.

Zasedanje je prvi dan srečanja potekalo v Ljubljani, v prostorih Slovenskega etnografskega muzeja, kjer smo udeležence najprej popeljali po naši novi upravni zgradbi, nato pa smo jih seznanili z načrti za novo razstavno palačo in s konceptom bodoče stalne razstave našega muzeja. Sledila so poročila vseh udeležencev in nato diskusija na temo: Stalne postavitve v evropskih etnografskih muzejih na pragu novega tisočletja (vključno z neevropskimi zbirkami). Poročila bomo objavili v naslednji številki Etnologa.

Bolj kot na vseh sestankih NET-a doslej se je na tokratnem srečanju pokazalo veliko zanimanje udeležencev za razvoj skupnih projektov, ki naj bi potekali na treh nivojih.

Medsebojno spoznavanje

Sklenili smo, da je potrebno ažurirati seznam strokovnjakov, ki delajo v evropskih etnografskih muzejih, ki so ga pred štirimi leti objavili sodelavci ATP-ja (etnografskega muzeja iz Pariza). Odločili smo se, da bomo tokrat povečali izmenjavo teh podatkov. Pred štirimi leti je namreč vsaka država dobila le en izvod Repertorija strokovnih delavcev evropskih etnografskih muzejev, z načrtovanim povečanjem naklade pa bodo ti podatki lažje in bolj dostopni. Lista ključnih besed, ki prezentira podatke opisane osebe, bo vzpostavljena in dopolnjena na osnovi medsebojne pomoči. Koristno bi bilo uvesti najmanj polletno ažuriranje banke podatkov o strokovnih delavcih, vendar je zaradi pomanjkanja sredstev to problematično.

S sestanka NET-a v Slovenskem etnografskem muzeju 10. septembra 1997. Z leve proti desni: Damien Watteyne iz Belgije, Hallgerdur Gísladóttir iz Islandije, Irena Keršič, Ruth Beitzl iz Avstrije, Heidi Müller iz Nemčije, dr. Klaus Beitzl iz Avstrije, Tanja Tomažič in Andrej Dular (Foto Irena Keršič, 1997).

Vsi smo se strinjali, da naj se države ali regije svobodno in vsaka posebej odločajo glede vključitve svojih muzejev v Mrežo, kajti regionalne in tudi nacionalne kulturne politike so bile v preteklosti v posameznih evropskih državah zelo različne. Ključno za vključitev mora vsekakor biti jasno izražena volja posameznih muzejev za medsebojno sodelovanje. Na mednarodnem nivoju pri muzejski problematiki lahko v NET-u sodelujejo univerzitetni profesorji, kustosi, muzealci, konservatorji in restavratorji, etnologi-raziskovalci itd. Ta organ je bil ustanovljen predvsem za muzeje, ki se ukvarjajo s človekom kot posameznikom in z družbo, torej za muzeje, ki s svojim pristopom participirajo h kulturni identiteti vsakdanjega življenja posameznika oz. družbe. NET združuje muzeje etnologije, etnografije, eko muzeje, muzeje na prostem, muzeje ljudske tradicije, domoznanske muzeje, muzeje ljudske ustvarjalnosti, kmetijske muzeje, muzeje industrijske arheologije, tehnične muzeje in končno regionalne in lokalne muzeje skupnosti. Dogovorili smo se, da ponovno preverimo nacionalne sezname in jih po potrebi dopolnimo oz. popravimo.

Realizacija medinstitucionalne razstave "Pogledi na vsakdanje življenje"

Na sestanku je bilo ugotovljeno, da bi bilo škoda, če ne bi izkoristili povezav strokovnjakov in institucij, ki jih nudi NET za konkretne muzejske izraznosti, kot so razstave, katalogi, multimedija itd. Sprejet je bil predlog organizacije medinstitucionalne "križne" razstave. Dr. Klaus Beitzl iz Avstrije je predstavil zanimiv predlog, ki ga bomo objavili v prihodnji številki Etnologa; predlog smo ob diskusiji še razširili. Izbira tem za takšne skupne razstave mora reflektirati eno tematskih posebnosti muzejev, ki so združeni v NET-u, da bodo obiskovalci tovrstnih razstav

spoznavali teme iz vsakdanjega življenja posameznika ali skupnosti, primerjalno z drugimi. Zato je priporočljivo, da se izogibamo temam, ki ne prispevajo dovolj k specifičnosti različnih pogledov. Po dolgi razpravi smo se skupaj odločili, da organiziramo razstavo na temo življenjskega cikla: rojstvo, mladost, poroka, starost, smrt. Vsak dopisnik naj bi prispeval šest črno-belih ali barvnih fotografij, ki ilustrirajo življenje ali opažanja teh etap posameznikovega življenja s konca 19. stoletja in po možnosti iz istega kraja in iz istega socialnega okolja še s konca 20. stoletja, torej sto let kasneje.

438

Potujoča razstava bo sestavljena predvsem iz fotografskih dokumentov. Vsak muzej, ki bo razstavo sprejel v goste, jo bo lahko tudi dopolnil s predmeti, ki bogatijo pripoved o teh življenjskih obdobjih, torej s predmeti, ki izvirajo iz zbirk muzeja gostitelja. Ta bo lahko tudi zahteval, če bo to želel, izposojlo komplementarnih predmetov iz partnerskih muzejev. Določeno je bilo, da bomo razstavo pripravili do tretje generalne konference evropskih etnografskih muzejev, ki bo leta 1999 v Belgiji. Treba je še poudariti, da bo vsaka dežela imela priložnost razložiti pristop, ki ga bo uporabila za gostovanje skupne razstave. Na ta način bo navzkrižje istočasno geografsko, kronološko in kulturno. Dr. Klaus Beitzl je bil določen za koordinatorsko delovno skupino, ki bo pripravila scenarij za ta projekt. Po oceni rezultatov bomo to izkušnjo razširili na druge teme, da bomo organizirali resnično mrežo raznovrstnih izmenjav, od razstav, skupnih katalogov, skupnih terenskih raziskav itd. pod generalnim naslovom "Navzkrižni pogled na vsakdanje življenje".

Forum izmenjav

Mreža evropskih etnografskih muzejev je predvsem prostor izmenjav, izkušenj in idej. Z razmišljanji, ki jih razvija, lahko pomaga bolje definirati in usmerjati vlogo etnografskih muzejev v sodobni družbi. Vloga dopisnih članov te mreže pa je predvsem ta, da informirajo mrežo muzejev v svojem regionalnem ali nacionalnem okviru o projektih, ki jih načrtuje to združenje, in da povabijo zainteresirane k sodelovanju. Pri izmenjavah dobi problem kulturne identitete posebno dimenzijo med specifičnostjo posameznih kultur in med univerzalnostjo.

Kodeks Mreže evropskih etnografskih muzejev z naslovom Karta evropskih etnografskih muzejev je pripravil Damodar Frlan, direktor Etnografskega muzeja v Zagrebu. Spremno besedilo te karte bo ponovno razdeljeno vsem dopisnim članom, da ga bodo dopolnili vsak za svoje območje. Dokument mora biti pripravljen do naslednje generalne konference, ko naj bi bil potrjen.

Iste cilje, ki jih zasleduje Mreža evropskih etnografskih muzejev, zasledujejo tudi drugi, kot npr.: ICME (Mednarodno združenje etnografskih muzejev za neevropske kulture), Združenje muzejev na prostem, Združenje kmetijskih muzejev, Mednarodni komite regionalnih muzejev (ICMR). Mreža evropskih etnografskih muzejev na noben način ne bo konkurirala tem strukturam, nasprotno, želi jih dopolnjevati z namenom, da se izdelajo nove vrednote muzealstva in povezanosti.

Direktorica SEM-a mag. Inja Smerdel je udeležence sestanka NET-a popeljala po razstavi "Okna zbirsk" (Foto Irena Keršič, 1997).

Doslej so bili namreč evropski etnografski muzeji iz teh struktur izločeni. Na sestanku na Bledu smo se dogovorili, da Damodar Frlan, kot član ICME-ja, na naslednji njegovi seji sproži vprašanje pridružitve Mreže evropskih etnografskih muzejev k neevropskim (k ICME-ju).

Sodelovanje pri programih Evropske komisije

- a) Multimedijški pristop za evropsko dediščino
- b) Memorandum razumevanja

K a) Evropska komisija je začela z novim programom, da bi pridobila muzeje za pristop k multimedialni dokumentaciji in predstavitvi evropske kulturne dediščine. Mreža evropskih etnografskih muzejev se je programu pridružila že lani. Podatke, ki se nanašajo na ta program, zainteresirani lahko dobijo v našem muzeju. V okviru programa so bile pri Evropski komisiji ustanovljene razne skupine, ki so se združile na osnovi tematike muzejskih zbirk:

- arheološki muzeji,
- muzeji sodobne umetnosti,
- muzeji umetnosti,
- pomorski muzeji,
- tehnični in znanstveni muzeji,
- drugi muzeji.

Pri teh kategorijah je očitno, kakšen odnos imajo do etnografskih muzejev, saj jih uvrščajo pod kategorijo "drugi muzeji". Na področju dostopa k multimedialnim programom za kulturno dediščino so očitno veliko bolj privlačne arheo-

loške, umetnostne in druge teme. Etnologija je deležna zelo malo pozornosti. Upamo, da bomo preko Mreže lahko vplivali na razmerje moči v okviru multimedijskega pristopa za programe kulturne dediščine. Za koordinatorja za etnografske muzeje pri Evropski komisiji je bil določen Damien Watteyne iz Bruslja.

Program Rafael

Generalna direkcija Evropske komisije za kulturni program je začela z akcijo za konservacijo in razvoj premične in nepremične evropske dediščine. S strani komisije je bilo določenih pet področij:

1. Pobude za varovanje in valorizacijo evropske kulturne dediščine.
2. Razvoj tematske mreže za razvoj sodelovanja med evropskimi muzeji.
3. Vzpostavitev komplementarnosti in razvoj mobilnosti profesionalcev s področja ohranjanja evropske kulturne dediščine.
4. Sodelovanje pri študiju, ohranjanju in valorizaciji okrašenih fasad v Evropi.
5. Sodelovanje pri študiju, ohranjanju in valorizaciji predindustrijske evropske dediščine.

K 1) NET bo izdelal predlog za finančno podporo za te akcije. Za koordinatorja je bil predlagan Damien Watteyne, ki naj bi v predpisanem roku izdelal dosje za kandidaturo. Vsi udeleženci sestanka na Bledu so se strinjali, da je nujno, da pridemo do finančnih sredstev, da bi se sestankov NET-a lahko udeleževalo čim večje število dopisnih članov iz vse Evrope.

K 2) NET je za sodelovanje med evropskimi muzeji najprej predlagal študij in valorizacijo ljudske noše v Evropi ter ustanovitev evropskega centra tradicionalnih mask. Pri slednjem gre predvsem za izdelavo deskriptivne nomenklature in ustanovitev evropskega atlasa - repertorija.

Sedanji člani Mreže so na sestanku na Bledu izrazili željo nadaljevati s programi, ki so si jih zastavili že leta 1991; želijo si tudi, da bi lahko čim več muzejev pritegnili k sodelovanju. Vendar postaja vedno večji problem financiranje skupnih povezovalnih akcij. Zato je potrebno vse sile usmeriti v to, da nam bo uspelo priti v kulturne programe Evropske komisije. Za vključevanje v te programe pa je potrebno veliko zavzetosti. Zato smo na Bledu sklenili, da bomo na naslednjem sestanku nacionalnih in regionalnih dopisnikov NET-a izvolili poseben odbor, ki se bo ukvarjal z vključevanji v evropske kulturne programe, kjer bi lahko tudi naše združenje kandidiralo za sredstva.

Dogovorjeno je bilo, da bo naslednja generalna konferenca evropskih etnografskih muzejev v prvi polovici leta 1999 v Belgiji.

Na osnovi zapisnika sestanka NET-a, ki je potekal od 10. do 14. septembra 1997 v Ljubljani in na Bledu, in na osnovi razpisov določenih evropskih kulturnih programov, ki nam jih je posredoval Damien Watteyne, napisala

Irena Keršič.

POROČILO O MEDNARODNEM SIMPOZIJU MASKE V EVROPSKI TRADICIJI, Binche (Belgija), 3. - 11. februar 1997

441

V februarju leta 1997 sem se udeležila mednarodnega simpozija o evropskih maskah. Odvijal se je v predpustnem tednu v majhnem belgijskem mestu Binche. To mesto ima privilegij, da se v njem dogajajo za pusta zelo nenavadne reči, ki jih drugje ne poznajo. Pred približno tridesetimi leti so prav v Binchu v lokalnem muzeju zbrali občudujoče veliko število mask iz vsega sveta - in tako je bil rojen Mednarodni muzej evropskih mask. Slovenci se lahko pohvalimo, da je bil eden od pobudnikov te zbirke tudi naš strokovnjak za maske, etnolog dr. Niko Kuret.

Prireditelji simpozija so bili predvsem strokovnjaki muzeja, med njimi Michel Revelard, direktor muzeja, in Damien Watteyne, predstavnik Oddelka za francosko skupnost v Belgiji na Ministrstvu za kulturo. Binche namreč leži blizu francoske meje v pokrajini Hainaut, kjer prebivajo v glavnem francosko govoreči Valonci. Ob tako bogatem kulturnem ozadju niti ni čudno, da so si izbrali to majhno belgijsko mesto s prikupnim in dobro varovanim srednjeveškim mestnim jedrom za kraj, kjer so potekali seminarji in predavanja.

Udeleženci so prišli iz 16 držav in jih je bilo kar 40, velika večina z vzhoda. Njihova želja po spoznavanju in potovanju na zahod je bila razumljiva, ker so prihajali z ne tako dolgo nazaj dokaj zaprtih območij. Vendar pa je bilo tudi tisto, kar so predstavili in povedali, izjemno zanimivo. Prireditelji simpozija so namreč razpisali temo, ki se je dotikala prav vseh: Maske v evropski tradiciji. Predavanja oziroma referati so bili razdeljeni na štiri glavne teme: a) Stanje raziskav na področju tradicionalnih mask, b) Razvoj tradicionalnih mask - pojav, prenehanje, transformacija, c) Muzeološki izraz - od etnologa k muzeologu, d) Stanje dokumentacije, posebno avdiovizualnega materiala.

Predavanja, ki so bila običajno spremljana z diapozitivi, so odkrivala večini poslušalcev, četudi strokovnjakom, neznane dogodke, tradicionalne šege različnih narodov, sicer natančneje znane samo domačinom ali pa redkim tujim znanstvenikom, ki so se podrobneje ukvarjali z njimi. Med njimi je bil prav gotovo ravnatelj muzeja v Binchu, gospod Revelard, Belgijec, ki je predstavil študijo o bolgarskih maskah, sad dolgoletnih skupnih raziskav s sodelavko gospo Guergano Kostadinovo. Razpravljalci so se od 4. do 7. februarja zbirali ob različnih referatih. Neka-

teri so bili bolj, drugi manj polemični, vsi pa so izjemno zanimivo predstavljali lastne izkušnje in znanstvene ugotovitve. Poglavje o spremembah v šegah in maskah je bilo gotovo med najbolj zanimivimi. Bogastvo mask na vzhodu je bistveno večje kot na zahodu, posebno če ne štejemo zraven samo pustnih, karnevalskih preoblek.

442 Ko se zberejo na kupu etnologi, je najbrž popolnoma logično, da med njimi prihaja do različnih mnenj. Tako so se kresala tudi ob nekaterih referatih, ki so prihajali - kako zanimivo se to še vedno loči posebno ob večjih strokovnih združenjih! - z "vzhoda" in "zahoda". Zanimiva so bila posebno pojasnjevanja o vzrokih za propadanje ali ponovno rojevanje starih šeg, posebno če so bile žrtve državnih prepovedi. Družbene spremembe same vplivajo na šege ne glede na menjavanje zapovedanih prepovedi. Pojasnila kolegov s komunistično represijo so bila ponavadi docela odveč. Slikovitost in bogastvo njihovih šeg in mask za tujca predstavljata še vedno razkošje, ki ga drugod ne poznajo.

Iz Slovenije je sodelovalo pet etnologov, prišli so iz treh muzejev in Slovenske akademije znanosti in umetnosti. Različnost institucij se je, kako simbolično (!), ujela z velikim bogastvom, ki ga premore Slovenija v svojih pustnih šegah. Vsak od njih je predstavil en delček bogate tradicije. Tistim od poslušalcev, ki so se s slovenskimi pustnimi šegami srečali prvič, je bilo navsezadnje kar prijetno pojasnjevati, da komaj dvomilijonski narod ohranja še tolikšen etnološki zaklad.

V skladu z razpisanimi temami je bilo govora o današnjem stanju šeg na terenu, predvsem pa o njihovi morebitni transformaciji, ki naj bi je bile deležne predvsem v zadnjem času. Nemara je bil prav za belgijske gostitelje še najbolj zanimiv referat etnologa iz muzeja na Ptuj, Aleša Gačnika, ki je kar dvakrat nadvse natančno razpravljal o pojavu tim. "korantomanije". To naj ne bi pomenilo nič drugega kot neke vrste popularizacijo, v resnici pa izrabljanje starih pustnih šeg z vzhodnega dela Slovenije. Glavno figuro predpustnega veseljaka in preganjalca zimskega mraza - koranta - ki je imel od nekdaj zelo strogo določena pravila gibanja v času in prostoru, so nenadoma začeli uporabljati kot nekakšen "trade mark" za reči, ki nimajo nič skupnega z masko. Začel je služiti za reklamo, hkrati pa so mu nalepili dobrotni videz tistega, ki naj bi skrbel za "promocijo" nove države. Etnologa s Slovenske akademije, mag. H. Ložar-Podlogar in mag. J. Fikfak sta predstavila zgoščenko, ki še nastaja in kjer bodo združene takorekoč neštete informacije o slovenskih maskah in pustnih šegah. Vsekakor so bili Slovenci v tem pogledu na simpoziju med najbolj inventivnimi.

Etnologinja Ivana Leskovec iz idrijskega muzeja je predstavila film in referat o cerkljanskih lavfarjih. Atraktivne maske iz Cerknega so ene redkih slovenskih mask, ki so že vrsto let razstavljene v muzeju v Binchu. Pri udeležencih simpozija so sprožile živahne komentarje, saj so jim bile tako navsezadnje že nekolikany poznane. Avtorica članka T. T. iz Slovenskega etnografskega muzeja v Ljubljani je v svojem referatu razpravljala o pojavu posameznikov, ki včasih s svojim delom spodbudijo spoštovanje in veselje za vračanje v "stare čase". Šlo je za slikarja in

predavatelja likovne vzgoje na neki šoli v Ilirski Bistrici, Romea Volka, ki je na podlagi lastnih raziskav vzpodbudil oživljanje starih likov brkinske "škoromatije", ki je bila sicer v osiromašeni obliki poznana že "od vselej".

Ko je bil uradni del simpozija končan, so belgijski gostitelji za vse udeležence pripravili še izjemen dogodek: sodelovanje na karnevalu v Binchu. To seveda ni bila le asistenca anonimnega opazovalca, ampak doživljanje šege in rituala, kakor bi si ga želel vsak pravi etnolog: znamenite Gillesse, ključne karnevalske osebe, je bilo mogoče gledati in spremljati v živo, tako rekoč iz družinske perspektive. Vsak etnolog je namreč lahko preživel dan v tisti družini, iz katere je izhajal njegov Gilles. Gilles, ki je osrednja postava pustnega dogajanja v mestu, je poznan samo v tem kraju. Vsako leto na pustni torek ga znova obudijo in mu posvetijo ves dan. Priprave na prireditve so trajale že od poletja in zadnje tri mesece so jih vsi sodelujoči preživeli takorekoč v transu.

443

Binche je bil od nekdaj mesto obrtnikov. Tudi Gilles je s svojo bogato opravo še danes dosegljiv le premožnim. Gre za čast, ki ne doleti vsakega. Uniforme izdelujejo le redki in ta čast prehaja v isti družini iz roda v rod. Prav nedoumljivo pa se nam Slovencem lahko zazdi, kako učinkovito je figura Gillesa zavarovana pred zlorabo, kakršna je doletela našega koranta. Še misliti ni, da bi se lahko njegova figura uporabljala za podobne neumnosti, kot so si jih že privoščili pri nas. Njegovo mesto je še vedno trdno določeno: kot pravljичni figuri mu je določen en sam dan življenja na leto, kot ptič feniks prihaja leto za letom, najti ga ni moč nikjer razen v Binchu.

Naj bo ob koncu še dodano, da so organizatorji simpozija obljubili, da bo zbornik z vsemi razpravami izšel ob letu osorej.

Tanja Tomažič

KNJIŽNA ZBIRKA KNJIŽNICA SLOVENSKEGA ETNOGRAFSKEGA MUZEJA - OD ZAČETKOV DO LETA 1997

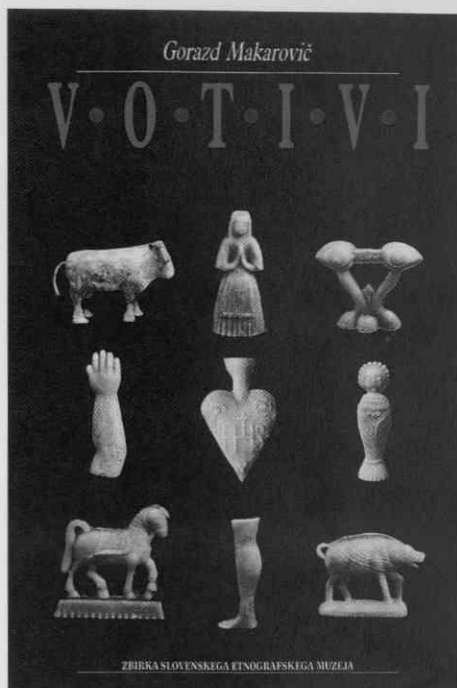
(Urednikov zapis ob predstavitvi petega zvezka
Knjižnice SEM 21. maja 1997 v
Slovenskem etnografskem muzeju)

444

Naloga muzejev je zbiranje, hranjenje in predstavljanje virov za preučevanje preteklosti. Na razstavah, ki so temeljna oblika muzejske govorice, so ponavadi predstavljeni le izbrani predmetni viri - muzealije. Večina predmetov, ki so shranjeni v muzejskih depojih, pa je le redko na ogled. Na voljo so le raziskovalcem. Da bi muzeji vendar približali svoje skrite dragocenosti tudi drugim, je izdajanje katalogov muzejskih predmetov oziroma zbirk sprejeta in uveljavljena oblika muzejskega dela.

V Slovenskem etnografskem muzeju je bila zamisel o izdajanju katalogov muzejskih zbirk živa že pred desetletji. Bogato muzejsko gradivo, ki bi izšlo v knjižni obliki, bi bilo tako dostopno tudi širši javnosti. Mogoče se je ideja o izdajanju katalogov muzejskih zbirk porodila iz prostorske stiske, v kateri je bil etnografski muzej na Prešernovi ulici vse od svoje ustanovitve. Morda pa je ideja vzknila iz potrebe po nepretrganem sistematičnem strokovnem muzejskem delu, ki bi z leti zaobseglo ves muzejski fond ali pa vsaj njegove najpomembnejše zbirke. Kdo ve? Vendar ideja ni zaživela, tudi zato, ker je po drugi svetovni vojni v slovenski kulturni politiki nastopilo obdobje, ki je na splošno protežiralo število muzejskih razstav in manj njihovo kvaliteto, ki je odpiralo muzeje navzven, obenem pa pozabljalo na notranje, temeljno muzejsko delo - delo z muzealijami. Potreba in želja po predstavitvah kompletnih muzejskih zbirk pa je ostala. Ne le izbor posameznih, najlepših muzealij, ampak prikaz celotne zbirke predmetov, ki bi predstavila raznolikost oblik, uporabnost, razširjenost, izvor in bi tako dajala možnost komparacij ter povezav z drugimi kulturami - to je pravzaprav pomembnejši del kustosovega internega muzejskega dela.

Priložnost za realizacijo tovrstnih idej je nastopila šele leta 1989, ko je bila osnovana knjižna zbirka Knjižnica Slovenskega etnografskega muzeja. Takratni direktor Slovenskega etnografskega muzeja, danes že pokojni dr. Ivan Sedej, je Gibanju znanost mladini velikodušno ponudil finančno pomoč pri izdaji knjige o izsledkih štirih etnoloških mladinskih raziskovalnih taborov v Beli krajini med letoma 1985 in 1988. Knjiga, ki jo je sicer nameravala izdati Zveza organizacij za tehnično kulturo Slovenije (pa za natis ni imela dovolj denarja), bi brez finančne podpore etnografskega muzeja in tudi takratnih kulturnih skupnosti v Beli krajini

ne mogla iziti. Takrat se je Slovenski etnografski muzej znašel v sponzorski vlogi oziroma vlogi sozaložnika publikacije, ki je bila namenjena v prvi vrsti mladim raziskovalcem - srednješolcem. Opravičilo za sozaložništvo je direktor Sedej med drugim našel v dejstvu, da so pri omenjenih raziskovalnih taborih kot mentorji srednješolcem sodelovali tudi kustosi, etnologi Slovenskega etnografskega muzeja.

Hkrati s prošnjo za finančno pomoč in sozaložništvo etnografskega muzeja pri tej publikaciji je vzklikla menda že več let neuresničena in pozabljena, očitno pa na novo rojena zamisel, da bi Slovenski etnografski muzej začel izdajati poleg revije Slovenski etnograf oz. Etnolog posebno knjižno zbirko.

Ta naj bi prinašala najrazličnejše etnološko gradivo, v prvi vrsti tisto, ki ga hrani Slovenski etnografski muzej. Muzej, ki v dveh razstavnih dvoranah na Prešernovi 20 ni mogel predstaviti svojega v depojih shranjenega bogastva, bi tako lahko vsaj z izdajanjem zbirk v knjižni obliki pokazal gradivo strokovnjakom in tudi širši javnosti. Tej zamisli, ki ji je bil naklonjen ravnatelj Sedej, je pripomogel tudi spremenljivi čas, v katerem se je rojevala nova slovenska država. Zanimanje za etnologijo in etnografsko dediščino nasploh, zlasti za tisto, ki je bila spravljena v naših depojih, je bilo takrat neverjetno veliko, kar smo čutili zlasti muzejski kustosi. Povpraševanje po fotografijah in drugem predmetnem gradivu, opisih in razlagi določenih ljudskokulturnih pojavov, posebno tistih iz kmečkega okolja, so bili v takratnem času najbolj iskano in cenjeno tržno blago, ki naj bi kazalo in dajalo odgovore predvsem na slovensko narodno identiteto in tradicijo.

Knjiga o etnoloških mladinskih raziskovalnih taborih v Beli krajini je izšla janu-

arja 1990 kot prvi zvezek v novonastali muzejski knjižni zbirki, ki smo jo preprosto imenovali Knjižnica Slovenskega etnografskega muzeja. Bojazen, da bi Knjižnica SEM kmalu ne dočakala nadaljevanja prve publikacije, je bila precejšnja. Želeli smo, da bi nadaljnje knjižne objave dosegale visoko strokovno raven in se po normah za objave muzejskega gradiva izenačile ali celo presegle podobne publikacije pri nas in v tujini. Za takšen cilj je bil potreben takojšen angažma kustosov, ki so skrbeli za posamezne zbirke, predvsem pa premišljen in dodelan koncept ter za več let vnaprej izdelan načrt izhajanja posameznih publikacij. Ker je bila preučенost, obdelanost, popolnost posameznih muzejskih zbirk različna, je to zahtevalo njihovo takojšnje dopolnjevanje, reinventariziranje in poglobljen študij predmetnega gradiva.

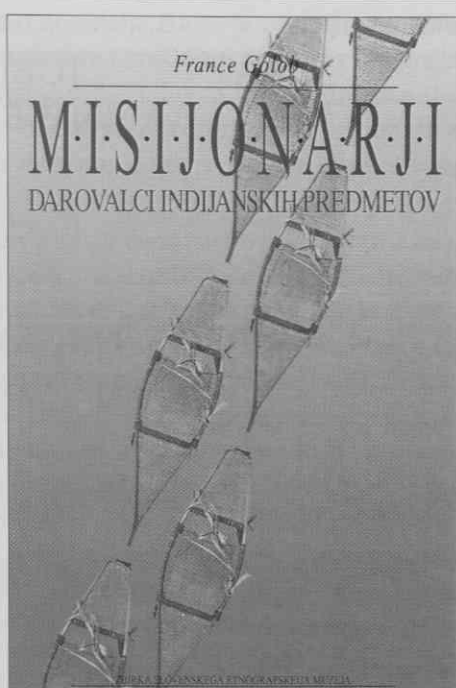
446

Po obdelanosti je bila vsem zahtevam za tisk najbližje zbirka votivov, ki jo je z obsežno uvodno študijo, katalogom predmetov, kazali in fotografijami vseh predmetov pripravil za tisk dr. Gorazd Makarovič. Zbirka votivov je izšla leta 1991 kot druga knjiga Knjižnice Slovenskega etnografskega muzeja.

Katalog votivov, ki jih hrani SEM, je bil vzorčni primer, kako naj bi bile koncipirane in obdelane nadaljnje zbirke. Uvodni razpravi naj bi sledil katalog (opis) predmetov, kazala in slikovna priloga (t.j. fotografije vseh predmetov v zbirki). Težnja uredniškega odbora pa je bila, da bi bile prihodnje zbirke v knjižni obliki oblikovno še bolj dodelane in prijetne za oko, s prevodom razprave v tuj jezik pa naj bi jih približali tudi tujcem. Tako je katalog zbirke pasov in sklepancev, ki ga je pripravila mag. Janja Žagar, izšel aprila 1993 kot tretji zvezek Knjižnice SEM. Katalog je dobil barvno naslovnico in barvno prilogo najbolj atraktivnih predmetov, razprava je bila dopolnjena z risbami predmetov in njihovih detajlov, v angleški jezik pa je bila prevedena celotna uvodna razprava in uvod v predmetni katalog. Skoraj sočasno s publikacijo je bila zbirka sklepancev in pasov Slovenskega etnografskega muzeja predstavljena tudi na odmevni razstavi.

Dobro leto dni za tretjim zvezkom Knjižnice SEM je prišel na svetlo katalog oselnikov, osel in ognjil ter risb oselnikov iz našega muzeja, ki ga je pripravila mag. Inja Smerdel. S številnimi in bogatimi ilustracijami v razpravi je katalog pomenil korak naprej s prevodom celotnega slovenskega besedila v angleški jezik (torej tudi besedila predmetnega kataloga in kazal). Tako je bil omenjeni fond Slovenskega etnografskega muzeja v celoti dostopen tujim strokovnjakom. Ugodne strokovne ocene kataloga, ki so nam jih poslali domači etnologi in nekatere tuje institucije, s katerimi izmenjujemo periodiko, so pokazale, da smo pri objavljanju muzejskega gradiva na pravi poti. Tudi knjižni izdaji zbirke oselnikov je pol leta kasneje sledila študijska razstava na isto temo.

Peta publikacija Knjižnice SEM, ki jo je napisal dr. France Golob, je prinesla na svetlo donacije katoliških misijonarjev Barage, Pirca in Čebula Kranjskemu deželnemu muzeju v Ljubljani. V kataloškem delu je avtor obravnaval le tisto gradivo, ki je danes shranjeno v Slovenskem etnografskem muzeju. Za razliko od predhodnih izdaj muzejskega gradiva v Knjižnici SEM je publikacija Misijonarji, darovalci indijanskih predmetov (izšla je dobri dve leti in pol za

zbirko oselnikov) koncipirana tako, da postavlja v ospredje posamezne darovalce in njihove donacije, v enotnem katalogu pa združuje predmete ne glede na donatorje po načelih sorodnosti oziroma uporabnosti (posodje, pribor, torbe, stanovanjska oprema, oblačila, bojna oprema, prometna sredstva). Uvodna razprava, ki bi dala vpogled v širšo kulturno podobo severnoameriških Ojibwa in Ottawa Indijancev, je v katalogu izpuščena, zato pa so novost zbirke ponekod obsežni komentarji predmetov, ki kažejo na kulturo indijanskih plemen. Zlasti bogato je ilustrativno gradivo, ki z 92 ilustracijami razlaga določene pojave in predmete. Kot pri drugih zbirkah Knjižnice SEM prinaša tudi 5. publikacija črno bele in nekaj barvnih fotografij vseh predmetov in seveda ustrezna referenčna kazala. Celotno slovensko besedilo pa je prevedeno tudi v angleški jezik. Tudi donacije misijonarjev, ki so danes shranjene v Slovenskem etnografskem muzeju, so bile kot poseben del predstavitve etnografskega muzeja v novi muzejski stavbi na Metelkovi ulici v Ljubljani prikazane kot posebna razstavna celota.

Kljub temu, da je Slovenski etnografski muzej po dolgih desetletjih zdaj le dobil svojo lastno upravno stavbo, v naslednjih letih pa dobi še razstavno palačo, kjer bomo lahko predstavili muzejske zbirke, želimo, da bi knjižna zbirka Knjižnica SEM, ki se je rodila pred osmimi leti med drugim tudi zaradi prostorskih zagat Slovenskega etnografskega muzeja, uspešno nadaljevala svoje poslanstvo tudi na novi lokaciji. Sicer pa se zbirka svetil, zbirka otroških igrac in zbirka modelov za modrotisk iz našega muzeja že pripravljajo za tisk.

Andrej Dular

JUBILEJI
ANNIVERSARIES

PROF. DR. ANGELOS BAŠ
IN NJEGOV PRAZNIK

448

Prof. dr. Angelos Baš kot član muzejske terenske ekipe v Vitanju (južno Pohorje), julij 1963
(Dokumentacija SEM, foto: Boris Kuhar).

24. avgusta 1996 je zaokrožil sedmo desetletje življenja prof. dr. Angelos Baš. Njegovo ime je tesno povezano z nekaterimi temeljnimi premiki v etnološki metodologiji. Še več: teoretična vprašanja je v času, ko so bila za dobršen del etnologov še sporna, preveril in potrdil tudi v raziskovalni praksi. S tem in s celotnim delovnim opusom je postala njegova vloga v slovenski etnologiji pomembna in nenadomestljiva.¹

Okrogle obletnice pogosto izrabimo, da jubilanta in njegovo delo podrobneje predstavimo, analiziramo in ovrednotimo. Naj tokrat ne bo tako. Ker je bil Angelos Baš v začetku svoje službene dobe muzealec - najprej kustos za kulturno zgodovino v Mestnem muzeju v Ljubljani (1950 do 1963), nato pa kustos za ljudsko gospodarstvo v Slovenskem etnografskem muzeju (1963 do 1979) - želimo na tem mestu izpostaviti le njegovo tedanje, z muzeji povezano strokovno prizadevanje. Zaposlovalo ga ni le redno muzejsko delo, pač pa tudi vprašanja etnologije in muzeologije v teoretičnem in načelnem smislu.² Udeležil se je več skupinskih terenskih raziskav (t.i. terenskih ekip SEM).³ Rezultate zbiranja terenskega gradiva in kasnejšega primerjalnega študija je Angelos Baš večnivojsko podajal v javnosti: krajše prispevke in opozorila v različnih javnih občilih, strokovne članke,⁴ tematske občasne razstave (skupne⁵ in samostojne⁶) in slednjič, tematske monografije.⁷ Iz tega je moč razpoznati sistematično sondiranje

¹ Sinja Zemljč-Golob, Maja Godina-Golija: Bibliografija Angelosa Baša (1947 do 1995). *Traditiones* 25/1996, str. 31-44.

² Naj naštejemo le nekatere spise, vezane na muzejsko problematiko: Varstvo kulturnih spomenikov. *Mladinska revija* 5/1949-50, str. 235-236; Vprašanja naših muzejev. *Nova obzorja* 3/1950, str. 541-542; Kaj bo z muzejskimi publikacijami? *Ljubljanski dnevnik* 13.2.1954, str. 4; Na rob diskusije o muzejih. *Ljubljanski dnevnik* 6.3.1954, str. 4; Vprašanja naših krajevnih muzejev. *Naša sodobnost* 3/1955, str. 1147-1152; Beseda o naši muzejski omiki. *Naši razgledi* 8/1959, str. 31-32; O muzejski prosveti. *Naši razgledi* 8/1959, str. 213; Beseda o krajevnih muzejih. *Naši razgledi* 9/1960, str. 179-180; Dva muzeja. *Argo* 1/1962, str. 81-83; Muzeji in družbeno samoupravljanje. *Naši razgledi* 12/1963, str. 196-197; Razstavljanje etnografskega muzejskega gradiva. *Naši razgledi* 14/1965, str. 71-72.

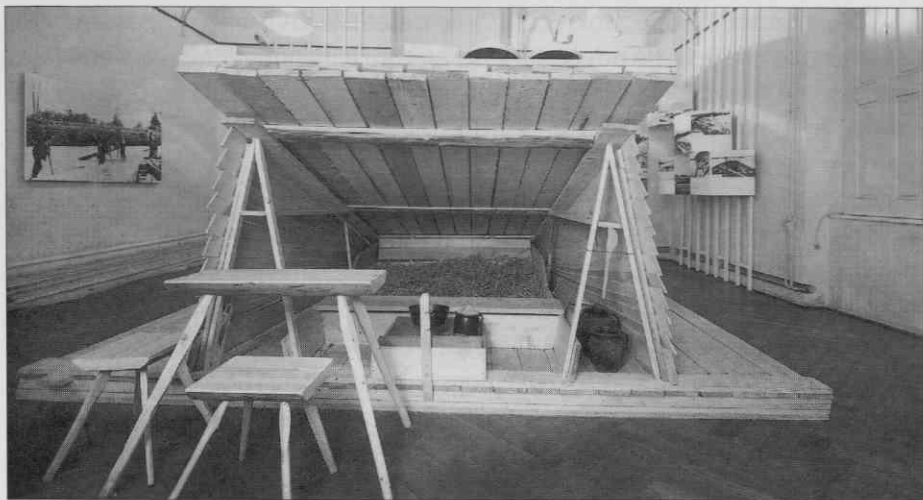
³ Kot kustos Mestnega muzeja je bil član terenskih ekip SEM v Šentvidu pri Stični (1950) in v Kobaridu (1951), kot kustos Slovenskega etnografskega muzeja pa v Vitanju (1963), Draščih (1965), Jeruzalemskih goricah (1972), Gornji Radgoni in Ljutomeru (1973), Idriji (1975) in v Posotelju (1977).

⁴ Izraba prostega časa pri starejših gozdnih delavcih na Južnem Pohorju po osvoboditvi. *SE* 20/1967, str. 76-91; Obiranje hmelja na kmečkih posestvih v Savinjski dolini. *SE* 23-24/1970-71(1972), str. 71-78; O dravskih splavarjih. *SE* 25-26/1972-73, str. 143-156; Začetki ljutomerskih konjskih dirk. *SE* 27-28/1974-75, str. 63-80; Začetki konjskih dirk v Šentjerneju. *SE* 29/1976, str. 39-52; Plavljenje lesa po Savinji. *SE* 30/1977(1979), str. 61-74. Rezultate raziskovanja poljskega lova, s katerim se je ukvarjal zadnje leto svoje muzejske službe, je objavil v *Traditiones* 10-12/1981-83(1984), str. 35-60, z naslovom Poljši lov na Slovenskem.

⁵ Skupne razstave v SEM: Južno Pohorje (1963), Etnografski predmeti - kulturni spomeniki (1964), Izbrani predmeti slovenske kmečke kulture (1968), 50 let SEM (1973), Slovenska ljudska kultura (1975), Življenje idrijskega rudarja (1976), Titov rojstni kraj (1977). Nekatere od teh razstav so gostovale nato še na drugih mestih.

⁶ Samostojne razstave v SEM: Gozdni in lesni delavci na južnem Pohorju (1965), Ralo in plug (1968), Bloške smuči (1972), Savinjsko splavarstvo (1975). Leta 1968 je bila na Muljavi odprta razstava z naslovom Poljši lov. Nekatere od teh razstav so gostovale nato še na drugih mestih.

⁷ Gozdni in žagarski delavci na južnem Pohorju v dobi kapitalistične izrabe gozdov. Maribor 1967; Savinjski splavarji. Ljubljana 1974; Ljutomerske konjske dirke. Maribor 1976. Poudariti pa velja še njegovo doktorsko disertacijo, ki jo je pripravil v času službovanja v Mestnem muzeju Ljubljana, z naslovom Noša ▶

Rekonstruiran splav v razstavnih dvoranah SEM. Razstava "Savinjsko splavarstvo" (7. 5. 1975 do 6. 6. 1976) (Dokumentacija SEM, foto: Srečo Habič).

problemатike in leta vnaprej natančno načrtovano delo, kar je ostala jubilentova odlika vse do danes. Enako velja tudi za izredni smisel za red, (samo)disciplino in odgovornost do dela - lastnosti, ki jih je Angelos Baš nenehno gojil in razvijal v sebi in jih iskal pri drugih ljudeh.

Muzejsko delo je konec sedemdesetih let zamenjal z raziskovalnim delom na Inštitutu za slovensko narodopisje ZRC SAZU in s pedagoškim delom na Oddelku za etnologijo in kulturno antropologijo na Filozofski fakulteti v Ljubljani, vendar se je njegovo zanimanje še naprej usmerjalo v materialno kulturo. Pri tem ga ni pritegovala suhoparno opisna navezanost na svet predmetov, pač pa tista živa sfera snovnega sveta, ki odraža hotenje, mišljenje, vrednotenje in ravnanje ljudi, povezanimi s predmeti. Za svoje delo je prejel nekatera visoka priznanja in nagrade.⁸

Obletnice so tudi priložnosti, ob katerih lahko občutimo preprosto, čisto veselje in notranje zblížanje z nekom, ki nam je daleč in blizu obenem, ko se mu javno, a tudi prav potihem v sebi zahvalimo za trud in podporo, ki nam ju je daroval, in ko se skupaj z njim spoprimemo z novimi izzivi. Teh pa je vsaj toliko, kolikor jih znamo in želimo videti.

Prof. dr. Baš, veselimo se z Vami!

Janja Žagar

► na Slovenskem v poznem srednjem veku in 16. stoletju (prvič izšla v okviru FF leta 1959, nato pri Mladinski knjigi leta 1970). Ostalih monografij o oblačilni kulturi na tem mestu ne bomo navajali. S tem nikakor ne želimo zmanjševati njihovega pomena, pač pa ohranjamo svojo orientacijo na muzejski vidik jubilentovega dela.

⁸ Nagrado sklada Borisa Kidriča za monografijo "Gozdni in žagarski delavci na južnem Pohorju v dobi kapitalistične izrabe gozdov" (1968); Murkovo priznanje za življenjsko delo (1989); Nagrado Republike Slovenije za znanstveno delo (1992).

OBVESTILA CURRENT INFORMATION

NOVI MUZEJSKI HIŠI NA POT

451

5. junija 1997 smo tako zaposleni v Slovenskem etnografskem muzeju kot vsi privrženci in prijatelji muzeja dočakali veliki trenutek - odprtje naše nove upravne hiše (razstavna palača bo obnovljena kasneje). Slovenski etnografski muzej je tako končno le prišel do prvih lastnih prostorov. Ta pomemben dogodek smo obeležili s slavnostnim odprtjem. Za "žegen" novih muzejskih prostorov je ravno med odprtjem z nenapovedanim močnim poletnim nalivom poskrbela narava. Pri tem ni prizanesla niti obiskovalcem niti se ni ozirala na slavnostne govornike, ki so pripravili nekaj prijaznih besed muzeju na pot: mag. Injo Smerdel, direktorico Slovenskega etnografskega muzeja, Jožefa Školča, ministra za kulturo Republike Slovenije, in dr. Dušo Krnel Umek, predsednico Slovenskega etnološkega društva. Da bi njihove besede le prišle vsaj do dela tistih, ki so jim bile namenjene, jih objavljamo v Etnologu.

Nena Židov

Dame in gospodje, cenjeni gostje, drage prijateljice in prijatelji SEM,

mnogi izmed vas se že dolga leta srečujete s Slovenskim etnografskim muzejem. Na naše razstave ste bili navajeni prihajati tja na konec desnega hodnika v pritličje Narodnega muzeja, v razstavni sobi v kotu muzejske hiše na Prešernovi 20. Obiskovali ste našo utesnjeno muzejsko knjižnico in morda skupaj z nami sanjarili o lastni, prostorni stavbi, dovolj veliki za vse muzejske dejavnosti in še posebej za stalno razstavo. Da bi Slovenski etnografski muzej ne bil več zaprt muzej dobro hranjenih zbirk, temveč živ, odprt "muzej o ljudeh", v kakršnem "človek vrača človeku, kar mu je vzel", kot je tako poetično in obvezujoče dejal francoski etnolog in muzeolog Georges Henri Riviere.

Drugi med vami ste nas verjetno začeli spoznavati šele v preteklih letih, v našem obdobju "glasnosti", v času prizadevanj za lastno stavbo, ki so Slovenski etnografski muzej končno le uzavestila kot kulturno ustanovo nacionalnega pomena, ki za svoje poslanstvo nedvomno potrebuje ustrezen prostor. Ta čas simbolno označuje Mladika; in pred Mladiko nam bo nedvomno ostal v vizualnem spominu lik našega žal že preminulega dolgoletnega direktorja v pokoju dr. Ivana Sedeja, ki je vidno stal na čelu skupnih prizadevanj za dostojen muzejev prostor. Mnogi slovenski kulturniki, mnoge inštitucije in nezanemarljivo velik del javnosti so nas pri tem podpirali; naj se vsem tokrat še enkrat toplo, veselo zahvalim. Vse skupaj je le imelo smisel. Nikalen odgovor glede Mladike je Slovenskemu etnografskemu muzeju in kulturi odprl nov urbani prostor, južni del stavbnega sestava nekdanje vojašnice na Metelkovi. Šarmanten, z zelenjem obdan mestni ambient v nekdanjem ljubljanskem šentpetrskem predmestju, ki ga sooblikujeta Vurnikov Tabor in Wagnerjeva cerkev srca Jezusovega, in ki je od Tromostovja po Trubarjevi ulici in čez Ilirsko oddaljen le dobrih pet minut prijetnega sprehoda.

V tem južnem delu stavbnega sestava nekdanje vojašnice nam je spomladi leta 1995 Ministrstvo za kulturo prepustilo v rabo hiši, ki sta danes pred vami. Prvo bomo zdaj zdaj skupaj odprli. Drugo, bistveno muzejevo stavbo, bodočo razstavno palačo, pa neučakano sanjajte z nami; z njeno prenovo bi morali začeti na pomlad prihodnjega leta. Šele z dokončanjem te hiše bo namreč konec zgodbe, ki so jo leta 1926, tri leta po ustanovitvi Kraljevega etnografskega muzeja v Ljubljani, začele besede njegovega prvega kustosa dr. Franceta Vurnika: *"...prostor za (stalno) razstavo. Glede tega prostora, ki je zaenkrat ena izmed najnujnejših potreb etnografskega muzeja, so se storili v zadnjih treh letih mnogi koraki pri pokrajinski in centralni vladi. Narodni muzej je odločno premajhen postal i sam za svoje ambicije, v njega posloppju se etnografski muzej ne more dovoljno razširiti... Točka budgetne dotacije, iz katere bi bilo nujno treba zidati za etnografski muzej v Ljubljani novo, posebno stavbo, pa je zaenkrat še mrtva točka, preko katere ni mogoče dalje, dokler vlada ne bo našla poti, da z višjo dotacijo bolje podpre delo etnografskega muzeja."* Poveden zapis, ali ne? Desetletja je bil neprenehoma sodoben, zdaj ga - upam - lahko shranimo med pomnike preteklih stanj.

Današnji večer je za Slovenski etnografski muzej zgodovinski dogodek. Ta nacionalna ustanova s kulturno, znanstveno in pedagoško vsebino; osrednji etnološki muzej, plod zorenja etnološke in antropološke misli na Slovenskem; najstarejša slovenska etnološka inštitucija, ustanovljena leta 1923; muzej z nacionalno in evropsko pomembnimi zbirkami, pričevalnimi zlasti o tradicijski kulturi na Slovenskem in o vsakdanjem življenju zlasti kmečkega prebivalstva, a tudi muzej z nekaterimi podobno pomembnimi zunajevropskimi zbirkami; muzej, ki ga želimo razvijati kot sodoben evropski muzej kulturnih identitet, kot vez med preteklim in sedanjim, med tradicijsko in sodobno kulturo, med naravo in civilizacijo, med svojo in tujimi kulturami - ta ustanova danes prekinja

popkovino svojega sto in večletnega podnajemništva v stavbi Narodnega muzeja.

In vendar je današnji večer, odprtje naše in vaše prve prenovljene hiše, šele začetek; pomeni spočetje, ki mu bo rojstvo - odprtje razstavne palače - šele sledilo.

V to drugo je usmerjena vsa naša strokovna in ustvarjalna energija. V preteklem letu, ko nam je ob korektnem strokovnem svetovanju IMOS-a in ARCH INVEST-a ter z naklonjenostjo Ministrstva za kulturo in Uprave za kulturno dediščino Gradbeno podjetje Grosuplje obnavljalo prvo stavbo, smo tako v Slovenskem etnografskem muzeju na papirju in drugače snovali zamisli in scenarij za bodočo stalno razstavo.

Dosežka teh snovanj sta tudi dela tridelnega razstavnega projekta Slovenski etnografski muzej, Prvo dejanje: predstavitev, s katerim se danes odpiramo. Razstavi: Kabinet čudes?, Baragova zbirka predmetov iz Severne Amerike, korak od kabineta čudes k moderni znanstveno-raziskovalni etnološki zbirki, avtorice mag. Mojce Terčelj in Vrata kroga, razstava o rojstvu in zgodnjem otroštvu na Slovenskem, avtorice mag. Janje Žagar, sta namreč izseka zamišljenih celot na osnovi scenarija za stalno razstavo. Tretji del razstavnega triptiha, Okna zbirk, pa pomeni pogled v muzejski thesaurus in prinaša izbor predmetov iz vseh zbirk Slovenskega etnografskega muzeja.

Razstave naj vam spregovorijo same, s svojim povednim jezikom. Čakajo vas za zastrtimi okni drugega nadstropja prenovljene muzejske hiše, ki je od prazničnih junijskih dni dalje naš dom odprtih vrat. V njem želimo ustvariti prijetno, prijazno vzdušje, v katerega boste radi prihajali na živahna predavanja, ogled etnoloških filmov, predstavitve knjig, k ogledu razstav, na komorne

glasbene dogodke in ustvarjalne muzejske delavnice. Tako bomo skupaj lažje dočakali obnovo razstavne palače, ki smo jo odločno označili in jo simbolno odeli v praznične pisane trakove.

Inja Smerdel

Spoštovani prijatelji etnografskega muzeja, cenjeni obiskovalci,

v veliko veselje in čast mi je, da vas lahko danes, ob otvoritvi Slovenskega etnografskega muzeja, nagovorim v imenu Ministrstva za kulturo Republike Slovenije.

Muzejev ne odvarjamo vsak dan. Ne, snujemo jih dolgo, gradimo še dlje... Tako kot luke ali železniške postaje. Zato je sleherna otvoritev slovesna in zgodovinska, vsakič znova navdaja z nezaustavljivim ponosom.

A tako, kot se železniška postaja praviloma ustavi tam, kjer ji hrib nakloni zavetje, in kot se luka najraje zasidra v zaliv, ki ga je dolgo pred njo dolbel vztrajen val, tako tudi ta muzej ne prihaja na prazna tla.

Ne, dve poti sta se spojili v njej, še bolje, tu, kjer smo danes, sta se srečali dolgotrajna proga strokovnega dela in vztrajen val javnega ponosa.

Progo, ki je dolgo časa iskala svojo postajo, so že davno tega načrtali

prizadevni etnografi, ki so svoje poslanstvo opravljali v zavetju Narodnega muzeja, pod budnim očesom katedre na Filozofski fakulteti in v vztrajnem dialogu s svetovno znanostjo. Pri svojem raziskovanju vsakdanjih navad sedanosti in drobnih običajev preteklosti so bili tako uspešni, da smo včasih vsi skupaj kar malo pozabili, da pravzaprav ves čas gostujejo, da so na poti - in da še kako potrebuje svojo postajo, kjer bodo lahko končno odložili kovčke in razstavili vse, kar se je v teh dolgih letih etnografskih popotovanj nabralo v njih.

Nabralo pa se je - in vi to veste bolje od mene - veliko: od "narodopisnih zbirk" Kranjskega deželnega muzeja, ki je bil v Ljubljani ustanovljen leta 1821, prek Kraljevega etnografskega muzeja iz leta 1923, pa vse do pogodbe, ki jo je 29. marca 1995 podpisal tedanji ravnatelj, gospod Ivan Sedej, in s katero je Ministrstvo za kulturo dalo Etnografskemu muzeju v rabo dve izmed šestih stavb na jugu Metelkove. Tako je slovenski etnografski spomin končno dobil svojo postajo.

Toda tisti zgodovinski spomin od nas dobesedno zahteva, da se danes in tukaj spomnimo, kje pravzaprav stojimo. Da ne pozabimo vala javnega zanosa, ki se je v osemdesetih letih izoblikoval v tisto, čemur smo učeno rekli *civilna družba* - in katere neizbrisni simbol je poleg Odbora za človekove pravice na Roški postala prav Metelkova. Ja, prav tu, v tem kareju sredi mesta, se je vojaška logika zgodnjega vstajanja in urejanja kroga umaknila lepoti poznega bedenja in svobodnega ustvarjanja. Upam si reči, da bi ne bilo tega prostora, če bi si v osemdesetih letih val zanosa javnosti ne izdolbel zavetja v na videz najbolj nedotakljivi trdnjavi starega režima. Mnogi med vami veste, nekateri pa se tudi spominjate, da je šlo tudi tu včasih na tesno, na trdo, včasih celo v temi in brez vode - a je šlo!

Če naj torej muzej zares postane postaja trajnega zgodovinskega spomina, vsakdanjih običajev in drobnih navad, tedaj se bodo v njem nekoč zagotovo znašle tudi "oblike upora in odpora ob koncu dvajsetega stoletja": nočna bedenja, "easy riderji", stripovci in Teater Gromky.

Prepričan pa sem, da se bo medtem, ko si bomo mi z otroki in vnuki ogledovali interaktivne in virtualne muzeje, tu blizu, v neposredni soseščini, porajalo že kaj novega, enako upornega in enako brezkompromisnega, čisto zares aktualnega.

Zato mi dovolite, da sklenem s pozivom, ki mi seže bolj od srca kot iz glave: vsak muzej je vreden svojega časa toliko, kolikor pušča na svojem dvorišču prostora za to, da se zaletavajo novi trmoglavci vlaki in potaplajo še neodkrite ladvice. Iskreno upam, da bo Slovenski etnografski muzej tak odprti muzej, Metelkova taka zanimiva postaja, Slovenija pa taka odprta družba.

S tem tudi uradno proglašam Slovenski etnografski muzej za odprt.

Jožef Školč

Odprtje nove upravne hiše Slovenskega etnografskega muzeja 5. junija 1997 (foto: Igor Omahen). ♦ Opening of the new administrative building of the Slovene Ethnographic Museum on June 5, 1997 (Photo: Igor Omahen)

Cenjene gospe in gospodje, spoštovani kolegi etnologi,

Slovenski etnografski muzej, osrednja in samostojna etnološka ustanova na slovenskem, dobiva danes svoje upravne in delovne prostore v lastni stavbi. Tričetrto stoletja trajajoče reševanje prostorske stiske najstarejše ustanove naše stroke pomeni na simbolni ravni in v širšem kulturnem kontekstu nepriznavanje samostojnosti slovenske nacionalne identitete. Z današnjim dnem je končano prvo poglavje. Ostaja nam še dolg, ki ga je potrebno rešiti do konca stoletja in obnoviti sosednjo stavbo za postavitve celovitega pregleda dediščine večinskega prebivalstva.

Prizadevanja kolektiva in vodstva SEM, slovenske etnološke stroke, celotne slovenske kulture in širše javnosti, predvsem pa zanesenih posameznikov, ki so se prav razmahnili šele po osamosvojitvi, so bila usmerjena v pridobitev Mladike v središču mesta za etnološko muzejsko dejavnost. Tedaj je bilo zapisano, da je najbolj dragocena zgodovinska in kulturna dediščina, priča o življenju naših prednikov, skrita v muzejskih depojih. Za naše samozavedanje in rast državniške drže je pomembna nadaljna izgradnja Slovenskega etnografskega muzeja v mreži nacionalnih kulturnih ustanov.

Za slovensko etnološko stroko je sedaj slovesen in pomemben dogodek, ko bo strokovnjakom omogočeno delo, da se nadoknadi zamujeno in se bogastvo 30.000 predmetov, ki so sedaj v depojih, pokaže javnosti. Nam samim in našim znancem bo prikaz govoril o tem, da so se generacije Slovencev obdržale na svoji zemlji v preteklosti, kljub časom, ko nam zgodovinska dogajanja niso bila vedno naklonjena in ko so bila tudi pogubna, ker nam je uspelo ohraniti samobitnost in nacionalni ponos. Prestolnica Slovenije bo s Slovenskim etnografskim muzejem dobila poleg pregleda novejše zgodovine in likovnih dosežkov tudi možnost, da ob izteku drugega tisočletja postavi na enem mestu sintetični prikaz dediščine in načina življenja na celotnem etničnem ozemlju.

458

Bogastvo ustvarjalnosti, ki je izhajalo iz tradicije, se je v raznolikosti oblik, ki so se kazale v predmetih vsakdanjega življenja, od rojstva, poroke in smrti, do prazničnih in delovnih dni, ohranilo, ker so zanj poskrbeli etnologi - muzealci, ki so dolgo vrsto let dopolnjevali muzejske zbirke in jih z razstavami občasno prikazovali širši javnosti.

Modro bi bilo uspeti v prizadevanjih, da postane etnologija sestavni del šolske vzgoje mladih na vseh ravneh, pri čemer ima pomembno mesto muzeološki prikaz celostne podobe etnološke dediščine na enem mestu.

Od ustanovitve prve etnološke ustanove čakamo na zbirko na nacionalni ravni in čakamo na postavitev, ki bo s svojo vsebino in pomenom pripomogla k rasti naše samozavesti, ki jo bomo rabili, da dobimo moč, s katero se lahko branimo proti procesom siromašjenja lastne kulture. Raznolikost naše identitete, ki je bila za nas značilna skozi stoletja, je tudi sedaj pogoj, da se ohranimo kot narod tudi v prihodnje. Poznavanje in priznavanje lastne preteklosti in kulturnih vrednot, ki smo jih podedovali od preteklih rodov, rabimo danes za krepitev nacionalnega samozavedanja.

Toleranca do drugih in drugačnega, ki je ena od značilnosti našega gmotnega, družbenega in duhovnega življenja, naj ostane v tistih mejah, ki dopuščajo in omogočajo našo ustvarjalnost in za nas dostojen način življenja. Ob vse večjih pritiskih priličevanja in stapljanja je to naš prispevek k humanizmu in demokraciji.

Ohranjanje duhovnih vrednot naše dediščine in gojenje nacionalne identite je največji izziv ob prehodu v tretje tisočletje. Na nas samih je, da ga izkoristimo in da gojimo lastno odličnost v drugačnosti, posebnosti in samostojnosti.

Duša Krnel Umek

PODELITEV MURKOVEGA PRIZNANJA IN LISTIN

459

11. novembra 1997 je bila v Hiši kulinarike v Sori pri Medvodah letošnja osrednja slovesnost Slovenskega etnološkega društva - podelitev Murkovega priznanja in listin ter imenovanje častnih članov društva. Slavnostni govorniki so bili predsednica društva dr. Duša Krnel Umek, akademik dr. Emilijan Cevc in predsednik komisije za podeljevanje Murkovih nagrad dr. Janez Bogataj.

Dr. Ivanu Sedeju je Slovensko etnološko društvo posmrtno podelilo Murkovo priznanje za etnološko delo na področju konservatorstva in za njegova prizadevanja za nove prostore Slovenskega etnografskega muzeja. Murkovo listino sta prejeli Irena Keršič za razstavo Udomačena svetloba in Iva Stiplovšek za etnološko delo v Posavskem muzeju Brežice.

Predsednica Slovenskega etnološkega društva dr. Duša Krnel Umek in prof. dr. Vilko Novak na dan imenovanja častnih članov društva (foto: Irena Keršič, 1997).

S podelitve Murkovega priznanja in listin ter imenovanja častnih članov Slovenskega etnološkega društva (foto: Helena Ložar-Podlogar, 1997).

Na slovesnosti Slovenskega etnološkega društva sta bila imenovana tudi dva častna člana društva: univerzitetni profesor v pokoju dr. Vilko Novak za znanstveno in pedagoško delo na področju slovenske etnologije in akademik dr. Milko Matičetov za znanstveno delo na področju slovenskega ljudskega slovstva.

Uredniški odbor vsem slavlencem iskreno čestita!

Nena Židov

IN MEMORIAM

DR. BRANISLAVA SUŠNIK¹ 1920 - 1996

461

Mirno, tiho, lahko bi rekli skoraj neopazno, se je 28. aprila 1996 poslovila dr. Branislava Sušnik, ena vodilnih antropologinj v Južni Ameriki in dolgoletna direktorica etnografskega muzeja *Andrés Barbero* v glavnem mestu Paragvaja Asuncionu. Za njeno smrt smo izvedeli šele iz posthumne izdaje njene zadnje knjige *Poblados - Viviendas. Manufactura Utilitaria*. (Naselja, bivališča; Uporabni ročni izdelki), Asuncion del Paraguay 1996.

Dr. Branislava Sušnik je sodila v skupino t.i. zamolčanih izseljenskih znanstvenikov oziroma znanstvenic, čeprav se sama ni nikoli politično kompromitirala. Ožigosalo jo je že to, da se je po drugi svetovni vojni izselila iz Slovenije. Niti dejstvo, da je sodila med najplodnejše slovenske antropologe (etnologe), saj je napisala 76 del (člankov, največ pa knjig), ni pomagalo, da bi o njej v Sloveniji začeli pisati pred devetdesetimi. Pravzaprav jo je slovenski javnosti predstavila šele dr. Irene Mislej - Križaj (1990), slovenski etnološki srenji pa Blaž Telban (1993).

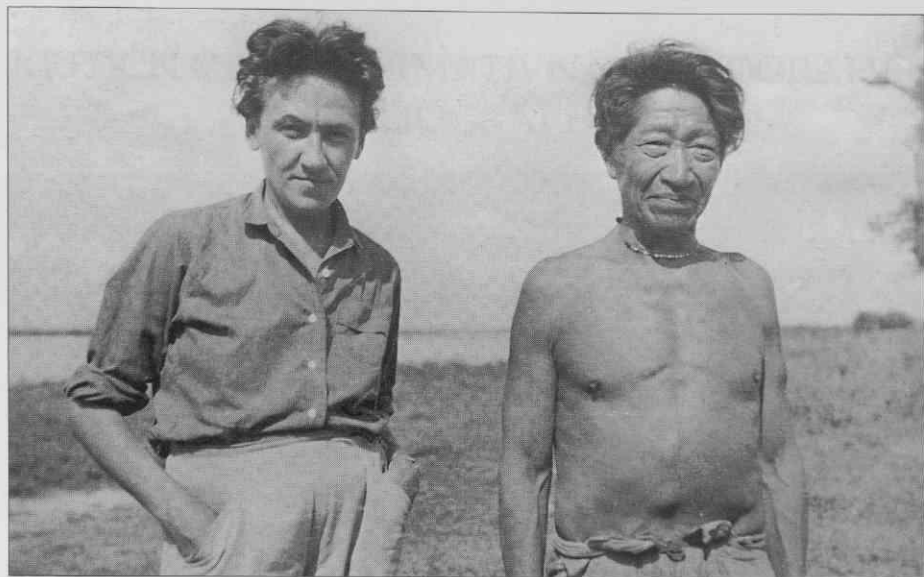
Rojena je bila 28. marca 1920 v Medvodah. Osnovno šolo in klasično gimnazijo je obiskovala v Ljubljani. Leta 1937 se je vpisala na ljubljansko univerzo, kjer je študirala in doktorirala leta 1941 iz prazgodovine in zgodovine (naslov njene disertacije je bil *Evropska in azijska prazgodovina in bosansko-turška etnologija*). Istočasno je na teologiji študirala biblijske jezike in kulturo (študirala je tudi klinopis in asirsko - babilonsko pisavo). Nasledila naj bi prof. Korošca, če ne bi tragični vojni dogodki vplivali na njeno odločitev, da zapusti Slovenijo. Že na začetku vojne je namreč izgubila očeta, dr. Jožeta Sušnika, ki je bil kot vodja žandarmerijske postaje v Devici Mariji pri Polju umorjen. Tako je istočasno študirala antropologijo na Dunaju in leta 1942 doktorirala iz etnozgodovine in uralo-altajskega jezikoslovje pri znanem antropologu prof. Wilhelmu Schmidtu. Že istega leta je nadaljevala študij v Rimu na dveh ustanovah: na vatikanskem Biblijskem inštitutu (menda do danes kot edina ženska; morala je imeti posebno dovoljenje) je pri prof. Furlaniju diplomirala z delom o 5000 let starih klinopisnih

¹ Tekst v veliki meri povzema članek dr. Irene Mislej, Dr. Branislava Sušnik, slovenska antropologinja v Paragvaju (nedokončana zgodba), Slovenski koledar 1993, Slovenska izseljenska matica, Ljubljana 1992, str. 266-271.

Dr. Branislava Sušnik

ploščah iz Kapadokije. Na papeškem orientalskem inštitutu pa je študirala vzhodne jezike, sumersčino itn. Od prof. Furlanija, priznanega strokovnjaka za asirsko kulturo, je prevzela neopozitivističen pristop k raziskovanju civilizacij in kultur. Po končanem študiju leta 1944 se je vrnila v Slovenijo in doživljala hude travme. Bila je zaprta v Ajdovščini, ker so jo ujeli, ko je hotela oditi v Italijo. Uspelo ji je pobegniti na Koroško, kjer je bila nekaj časa v taborišču v Lienzu. Z dovoljenjem, ki so ji ga priskrbeli prijatelji, ji je uspelo oditi v Rim. Razmišljala je, da bi kot misijonarka odšla v azijske dežele, a jo je pot zanesla v Južno Ameriko. 27. aprila 1947 je prispela v Buenos Aires, kjer je kmalu prišla v stik z antropologi in etnologi, tudi z vodilnim prof. Imbellonijem. Ta jo je povabil, naj ostane pri Etnografskem muzeju Filozofske fakultete, toda raje je sprejela vabilo Šolskih sester, svojih starih znank iz Rima, in odšla v misijon Laishi med Indijance Tobas. Šolske sestre so jo tudi povezale z mecenom, zdravnikom dr. Andresom Barbero, ki jo je povabil v Paragvaj. 10. marca 1951 je prispela v Paragvaj, kjer je leta 1952 postala ravnateljica etnografskega muzeja Andrés Barbero, ki je bil ustanovljen že leta 1929. Dr. Sušnikova je takoj začela z raziskovanjem na terenu, med Indijanci plemena Maká. Z vsakega večmesečnega bivanja se je vračala z bogatim znanstveno-raziskovalnim gradivom, pa tudi z muzejskimi predmeti. Prvo strokovno delo je objavila o morfoloških principih jezika Chulupi leta 1954. Knjiga je doživela dve izdaji. Leta 1965 je začelo izhajati znanstveno delo pod naslovom *El Indio Colonial del Paraguay* v več zvezkih. To je bilo tudi prvo delo, ki ga je v redni izmenjavi z znanstvenimi institucijami poslala v Slovenijo (SAZU). Od takrat ta izmenjava poteka redno. Leta 1978 je začela s serijo knjig *Los Aborígenes del Paraguay*, ki obravnavajo etnogenovino Paragvaja.

Dr. Branislava Sušnik z indijanskim vračem, Chahacoco leta 1957.

Leta 1991 je svojo pozornost usmerila v družbeno-ekonomske študije Paragvaja od 18. do 20. stoletja, zadnja leta pa je te raziskave dopolnjevala s 17. stoletjem. V letih 1994 in 1995 je nastajala nova zbirka Etnokulturološka interpretacija starodavne kompleksnosti Južne Amerike.

Že leta 1953 so jo povabili, naj predava na univerzi v Asuncionu. Pogodba se ji je iztekla po prvem letu, a se je leta 1960 vrnila na Filozofsko fakulteto, kjer je vodila seminar o paragvajski etnografiji. Naslednje leto je prevzela katedro za kulturno antropologijo, od leta 1961 in nadaljnjih dvajset let pa je vodila katedro za ameriško arheologijo in etnologijo na Državni univerzi v Asuncionu. Velikokrat je predavala in vodila tečaje ter seminarje v drugih inštitucijah, ne samo v Paragvaju. Objavljala je tudi v angleščini, nemščini, francoščini in tudi v slovenščini.

Naj zaključimo to pisanje z besedami Adeline Pusineri, ravnateljice etnografskega muzeja Andrés Barbero, naslednice in dolgoletne prijateljice dr. Branislave Sušnik: "Nikoli je nisem videla mirovati, bilo je skoraj neverjetno, da je ta majhna in krhka ženska neutrudno tekala sem ter tja, kljub temu pa ni bila samo 'pisalni stroj'. Čeprav je neprestano brala in pisala in skoraj ni več poznala meje med dnevom in nočjo, pa je, vsemu temu neutrudnemu delovanju navkljub, vedno imela čas za pristrčen klepet z mano - tako o časopisnih, radijskih novicah kot tudi o moji družini. Proti koncu so jo domači in svetovni dogodki sicer nekoliko potrli, vendar pa ni izgubila svojega velikega upanja, ki ga je gojila do človeštva."²

Ralf Čeplak Mencin

² Adelina Pusineri, Predgovor, v: Sušnik Branislava, Poblados - Vivendas. Manufactura Utilitaria. (Ambito Sudamericano), Asuncion del Paraguay 1996, str. 7-8.

KRITIČNA IN INFORMATIVNA BIBLIOGRAFIJA BIBLIOGRAPHY

465

KNJIŽNA POROČILA IN OCENE

BOOK REVIEWS

BIBLIOGRAFIJE

BIBLIOGRAPHIES

Bibliografija sodelavcev Slovenskega
etnografskega muzeja za leto 1996

Nena Židov

Bibliographies of the Slovene
Ethnographic Museum's staff in 1997

Bibliografija Rudolfa Krissa

Nina Gockerell

Bibliography of Rudolf Kriss

SODELAVCI TEGA LETNIKA

CONTRIBUTORS TO THIS VOLUME

KRITICKÁ INFORMATIVNÁ BIBLIOGRAFIA BIBLIOGRAPHY

ACQUISITION OF THE ENGLISH LANGUAGE

CHILD LANGUAGE

CHILD LANGUAGE

CHILD LANGUAGE

CHILD LANGUAGE

CHILD LANGUAGE

CHILD LANGUAGE

CHILD LANGUAGE

CHILD LANGUAGE

CHILD LANGUAGE

CHILD LANGUAGE

CHILD LANGUAGE

CHILD LANGUAGE

CHILD LANGUAGE

CHILD LANGUAGE

CHILD LANGUAGE

CHILD LANGUAGE

CHILD LANGUAGE

CHILD LANGUAGE

CHILD LANGUAGE

CHILD LANGUAGE

CHILD LANGUAGE

CHILD LANGUAGE

CHILD LANGUAGE

CHILD LANGUAGE

CHILD LANGUAGE

CHILD LANGUAGE

CHILD LANGUAGE

CHILD LANGUAGE

KNJIŽNA POROČILA IN OCENE BOOK REVIEWS

467

NAŠKO KRIŽNAR, *VIZUALNE RAZISKAVE V ETNOLOGIJI*, ZRC SAZU, Ljubljana 1996, 180 str., ilustr.

Knjiga *Vizualne raziskave v etnologiji* je izšla ob zelo primernem času - ob stoletnici filma, in avtor jo je tej okrogli obletnici tudi posvetil. To področje so v svetu dolgo imenovali vizualna antropologija, doma pa smo mu največkrat rekli preprosto etnološki/etnografski film. V resnici knjiga pokaže, da so začetki vizualnih raziskav starejši od rojstva filma, da vizualno vsebuje veliko več od filma in fotografije in da je za vizualne raziskave porabljenih tudi veliko besed.

Avtor je knjigo zasnoval tako, da nam po kratki opredelitvi predmeta najprej predstavi zgodovino uporabe vizualij v znanosti, predvsem v družboslovju. Razloži nam nastanek posebne vede - vizualne antropologije v osemdesetih letih in kasnejši premik k vizualnim raziskavam. Ta je tesno povezan s spoznanjem, da bistvo vizualnih raziskav ni toliko v sami vsebini kot v metodološkem pristopu in kasnejši analizi.

Precejšen del knjige je posvečen analizi slovenskih izkušenj, ki jih poosebljajo Matija Murko konec prejšnjega in začetek našega stoletja, zakonca Badjura v sredini 20. stoletja in Niko Kuret v povojnem obdobju. Pri tem Križnar zavzame stališče, da je pri vrednotenju kulturnega pojava zaželeno "upoštevati predvsem tiste pogoje, ki so prevladovali ob njegovem nastanku" (str. 45). Primerjava s sočasnimi svetovnimi dogajanjem pokaže, da Slovenci tedaj nismo prav nič zaostajali za tujimi ustvarjalci in raziskovalci.

Kasnejša slovenska prizadevanja na področju vizualnih raziskav pa Križnar samo napove z navedbo o ustanovitvi Avdiovizualnega laboratorija (AVL) pri ZRC SAZU leta 1983 in akademizaciji stroke leta 1994, ko Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo (OEIKA) na Filozofski fakulteti dobi redna predavanja in seminar iz vizualne antropologije. Avtor se namreč znajde v položaju, ko bi moral ovrednotiti lastno delo. AVL je namreč dolga leta zaposloval enega samega človeka - prav Naška Križnarja, še vedno pa je on edini strokovni sodelavec od

dveh zaposlenih ljudi in prav on predava tudi na OEIKA. Iz zagate se reši tako, da v naslednjih poglavjih pod skupnim imenovalcem *Pogled od blizu*, ki obravnavajo metodološke in praktične vidike vizualnih raziskav (raziskava, snemanje, montaža, analiza), smiselno vpleta spoznanja, pridobljena v lastnih projektih.

Knjigo zaokroži nekaj krajših poglavij, kjer je med drugim predstavljena vznemirljiva teza, da so "vizualni mediji prevzeli vlogo nekdanjih mitov", ker "ustvarjajo vzporedne simbolne svetove, ki jih ljudje uporabljamo za konstrukcijo naše lastne realnosti" (str. 142).

468 Križnar v knjigi kritično obravnava toliko različnih vsebinskih področij, da bi bilo težko izpostaviti osrednjo tezo. Zato bom omenila tista spoznanja, ki se mi zdijo, glede na meni poznano literaturo, najpomembnejša ali pa povsem nova.

Na področju vizualnih raziskav je prvič predstavljena izredno zanimiva in pri raziskavah zelo uporabna podmena, da je urejenost kulture virtualna, njene manifestacije pa nastopajo 'in presentia' (glej str. 102 in 105). Za nastanek filma je potrebno razumevanje celovite kulture, torej kulture 'in potentia'. Ob snemanju lahko zajamemo samo konkretne pojavnosti, ki pa jih kasneje z montažo uredimo tako, da ustrezajo potencialni strukturi kulture. Verjetno gre v tem smislu razumeti tudi avtorjevo misel na strani 44: "Če sta antropologija in etnologija neke vrste spraševanje o človekovem življenju, je etnografija na neki način metoda, s pomočjo katere lahko odgovorimo na nekatera antropološka in etnološka vprašanja. " Na žalost ta ostane premalo pojasnjena, saj avtor med te tri vede očitno uvaja nove relacije.

Upam, da bo knjiga Naška Križnarja enkrat za vselej tudi v slovenskem prostoru vzela težo obrabljene vprašanju o objektivnosti etnološkega filma in ga nadomestila z ustrežnejšim dvomom o objektivnosti opazovanja nasploh. Izuriti se moramo torej v opazovanju. "Slika nam bo povedala samo tisto, kar jo bomo vprašali." (str. 18) In kar zadeva odnos znanosti do filma, še: "Polarizacija objektivno - subjektivno je nasploh ustvarjala vehementne polemike brez prave potrebe. To je bilo razpravljanje o esencialnih lastnostih filma, namesto da bi razpravljali o njegovih funkcionalnih lastnostih. " (str. 14)

V slovenskem prostoru etnografski/etnološki film pogosto dojemamo kot film, ki mora na račun verizma/realizma upoštevati mnoge omejitve izraznih možnosti, kar nekateri preprosto enačijo z "dolgočasnostjo". Knjiga Naška Križnarja te omejitve zanika. Na strani 92 beremo: "Filmski realizem torej ni glavna lastnost etnografskega filma. Povezava dokumentarnega filma z etnografskim sloni na zgrešeni predpostavki, da estetika realističnega filma najboljše slika etnografijo oz. kulturo." Vendar tega ne smemo razumeti enoznačno: ... "svojih izdelkov ne odevamo več za vsako ceno v blišč umetniškega filma. " (str. 143) Avtorju je torej prepuščena svobodna izbira oblike sporočanja, važno je le, da film ostaja avtentičen. "Avtentičnost je samo odraz naše trenutne vednosti

o kulturi, ki jo proučujemo. S spremembo osnovnih predpostavk naše raziskave se bo pokazalo novo lice avtentičnosti istega dogodka. " (str. 117)

V nečem pa se z avtorjem ne morem strinjati. Na strani 37 v kontekstu omejitev uporabe kamere prvič citira De Heuscha, da ja kamera slepa za socialne relacije, potem pa skozi tekst to trditev še večkrat parafrazira. Kljub temu drugje beremo Aitkenov citat o funkciji etnološkega filma: ... "Sociološka je zato, ker vključuje reprezentacijo soodvisnih socialnih razmerij..." (str. 63) Če kamero upravlja raziskovalec, ki je pozoren na družbene odnose, potem jih vsekakor lahko zabeleži. To dokazujejo tudi določeni filmi. Tujih na žalost ne poznam dovolj, zato sem razmišljala samo o meni znanih domačih. V kratkem filmu Pipar in njegov učenec, ki sva ga z Injo Smerdel naredili leta 1994, je v ospredju prav odnos med piparjem Vinkom Beznikom in nadobudnim Alešem Jeklarjem, kaže pa se v načinu, kako gospod Vinko z besedami in gestami usmerja Aleša pri izdelavi gorjuške pipe in kako se Aleš na to odziva. Drugi tak primer je v knjigi citiran film Naška Križnarja in Marije Makarovič Peka božičnega kruha. Film poleg samega postopka peke kaže tudi prenašanje tradicije na mlajše rodove, kar se manifestira v odnosu med gospodinjo in "ta mlado". V pogovoru me je avtor sicer opozoril, da je to samo stranski produkt filma, vendar sem prepričana, da bi lahko senzibilni raziskovalec družbenih odnosov postopoma razvil še boljšo strategijo in tako družbene odnose postavil v središče pozornosti.

Moč knjige vidim predvsem v tem, da je zasnovana celostno, čeprav nekatera področja ponekod ostajajo premalo dorečena. Praksa in teorija sta zelo dobro uravnoteženi (teoretična spoznanja praviloma temeljijo na praktičnih izkušnjah ali pa so naknadno preverjena v praksi), prav tako pa so uravnotežene tudi domače in tuje reference (literatura in filmi). Na žalost so predvsem tuji filmi slovenskemu etnologu/antropologu precej težko dostopni. Idealno bi bilo, da bi si Slovenci lahko ogledali vsaj tiste filme, ki pomenijo preobrate v vizualnih raziskavah, in pa tiste, ki uporabljajo enega od načinov za kompenzacijo motenj terenskega dela, kakršne povzroči snemalec/raziskovalec. Avtor o njih spregovori na straneh 114 (etični, emični pristop), 118 (emično, reflektivno stališče) in 138 (refleksivnost, emičnost, reflektivnost, bio-dokumentarec).

Križnar se definicijam v knjigi na splošno izogiba, še več, pogosto navaja različna, celo nasprotujoča si tuja mnenja in prepušča bralcu, da se sam opredeli do njih. "Kjer bo bralec dobil vtis, da dajem prednost tujim stališčem pred svojimi, bo imel prav. Presodil sem namreč, da so drugi že pred menoj in morda bolje kot jaz izrazili določeno misel." (str. 11) Uvede torej neke vrste demokratični pristop. Menim, da v Vizualnih raziskavah v etnologiji Križnar na ravni teorije ponovi princip, ki ga sicer zagovarja pri metodologiji etnološkega oz. antropološkega filma (ali kakorkoli to imenujemo): skupnost ali kulturo naj avtor predstavi s skrbno pripravljenim izborom podob in sporočil iz te kulture in nikakor ne z lastnim komentarjem, ki bi gledalcu zabetoniral pogled. Avtor tak pristop v filmih imenuje "govor skozi usta informatorjev", tu pa gre za "znanstveno skupnost"

in glasove vizualnih raziskovalcev, antropologov, etnologov in semiotikov.

Knjigo Naška Križnarja je užitek brati tudi zaradi slikovitega jezika in zanimive uporabe primer. Na strani 143 v zvezi z umetniškostjo vizualnih izdelkov beremo: "Teoretiki in praktiki vizualnih raziskav so namreč razkrili svojim kolegom znanstvenikom in umetnikom, da je cesar nag, kar je bilo za nekatere šok, za druge pa olajšanje." Ob vsem znanstvenem aparatu avtor ponekod s citati namerno prestopa v leposlovje, celo pravljice, kot bi tudi s tem hotel nakazati, da etnološki film, kljub temu da služi znanosti, lahko zavzame tudi druge moduse sporočanja. Ponekod poveže na videz nepovezljive izkušnje in misli v nove interpretacije že znanih stvari. Na strani 13 zrcalo ("zrcalce, zrcalce na steni, 470 povej, katera najlepša v deželi je vsej?") primerja z znanstvenim filmom, češ da od obojega pričakujemo resnico, objektivnost.

Knjiga Vizualne raziskave v etnologiji bo verjetno še dolgo brevir za vse etnološke, ki se bodo teoretično in/ali praktično ukvarjali z vizualnimi raziskavami. Slušatelji predavanj in seminarja iz vizualne antropologije na OEIKA so dobili izjemen učbenik. Postavil jim bo referenčni okvir, v katerem se gibljejo vizualne raziskave, obenem pa jih bo napotil tudi na druge avtorje, ki so umeščeni v časovni in razvojni kontekst izhodišč vizualnih raziskav. Noben akademski predmet na Oddelku za etnologijo in kulturno antropologijo že dolgo ni dobil tako celovite in poglobljene strokovne literature, in to na ravni, ki bi nam jo zavidala katerakoli tuja univerza. Na žalost je bodo tuji vizualni raziskovalci deležni le v 13 strani dolgem povzetku.

Za konec pa se še enkrat vrnimo k slovenskim izkušnjam. Če Naško Križnar ne bi bil avtor knjige, bi kot četrto in najpomembnejšo osebo slovenskih vizualnih raziskav na področju etnologije vsekakor moral navesti prav sebe. Slovenci smo zaradi njegovega dela ostali pomemben in enakovreden sopotnik vizualnih raziskav v etnologiji in antropologiji vse do danes. Svoj znanstveni opus je gradil zelo skrbno in sistematično in prav Vizualne raziskave v etnologiji zaokrožijo njegove pomembnejše vizualne projekte in objave, čeprav jih v knjigi ne vrednoti. Njegova prizadevanja lahko najbolje opredelimo z zapisom na strani 143, kjer govori o štirih zaporednih, lahko pa tudi sočasnih stopnjah delovanja na področju vizualnih raziskav. Četrta, najvišja, so "vizualne raziskave kot kombinacija terenskega snemanja, montaže, analize etnografskih filmov, lastnih ali najdenih vizualij in vizualnih komunikacij ter objave izsledkov".

Prav zato ne razumem, zakaj se mu v uvodu, kjer izkaže priznanje Niku Kuretu, "predhodniku v boju 'brez upa zmage'" (str. 11), zapiše tako pesimistična oznaka o delovanju na področju vizualnih raziskav, saj prav s svojim delom in uspehi dokazuje, da je to v resnici upanja polna pot.

Če pri tem Križnar misli na splošno stanje vizualnih raziskav v Sloveniji, je treba priznati, da se z vizualijami raziskovalno ukvarja predvsem Audiovizualni laboratorij, začetke pa lahko zasledimo tudi na OEIKA. Kljub temu ne smemo prezreti delovanja mnogih muzejev. Ko je Križnar junija lani organiziral posveto-

vanje ob 40-letnici slovenskega etnografskega filma, je postalo očitno, da ravno muzealci kažejo največ zanimanja za uporabo vizualij. Res je, da delovanje muzejev pretežno spada pod drugo ali tretjo točko že omenjene delitve na strani 143:

2. Uporaba vizualne tehnologije na terenu za pridobivanje arhivskega in študijskega gradiva kot vira.

3. Produkcija dokumentarnega (etnografskega) filma raznih namembnosti (šola, kino, TV), ki vsebuje izsledke etnoloških ali antropoloških raziskav.

Vendar zato njihovo delovanje še ni brez vrednosti. Morda se bo tudi njihovo delovanje s pomočjo knjige Naška Križnarja postopoma razširilo še na četrto točko.

Če pa gre avtorjeva lamentacija na račun splošnega odnosa slovenske etnologije do vizualij... Vizualna antropologija in potem vizualne raziskave so bile vedno in povsod pod natančnim in zelo kritičnim drobnogledom matične stroke. Kljub temu ali pa prav zato so vizualni raziskovalci pogosto prispevali nova spoznanja, ki so prevrednotila tudi metodološka izhodišča etnologije/ antropologije. Ali ni ravno zato avtor za ovitek knjige izbral fotografije deklice (Flore Rankin), ki tako radovedno, celo izzivalno gleda naravnost v fotografsko kamero in torej naravnost v bralca?

Nadja Valentinčič

SOUTH SLAVIC FOLK CULTURE. A BIBLIOGRAPHY OF LITERATURE IN ENGLISH, GERMAN, AND FRENCH ON BOSNIAN-HERCEGOVIAN, BULGARIAN, MACEDONIAN AND SERBIAN FOLK CULTURE (zbrala in uredila Klaus Roth in Gabriele Wolf v sodelovanju s Tomislavom Helebrantom), Slavic Publishers Inc., Columbus, Ohio 1994.

Vsi se zavedamo, kako nehvaležna naloga je pripravljanje bibliografij, ker je v vsakem bibliografskem seznamu mogoče najti vrzeli in pomanjkljivosti. Paradoksalno pri tem je, da vsi pogosto uporabljamo bibliografije, vendar jih hkrati tudi stalno kritiziramo. Pravzaprav bi morali imeti do njih povsem drugačen odnos. Vsako novo bibliografijo naj bi sprejemali s hvaležnostjo, vendar tudi z vnapijajočo pripravljenostjo, da jo dopolnjujemo. V tem smislu želimo oceniti tudi bibliografijo južnoslovanske ljudske kulture, ki so jo sestavili sodelavci Inštituta za nemško in primerjalno narodopisje v Münchnu.

Nedvomno velja pohvaliti namen sestaviti tako narodopisno bibliografijo. Delo ima več kot 500 strani in je oblikovano po natančnem sistemu s 16-imi tematskimi razdelki, ki so še dodatno razdeljeni, in s kazalom avtorjev. Hkrati pa je treba povedati, da vendar ne gre za pravo, popolno bibliografijo

južnoslovanskega narodopisja. Omenimo lahko dva vidika, zaradi katerih bibliografije ne moremo označiti kot popolne. Prvič, avtorji niso upoštevali slovenskega narodopisja in so ga v celoti izpustili. Čeprav je takšno odločitev mogoče utemeljiti zgodovinsko in etnološko, velja vendar spomniti na to, da se slovensko narodopisje tradicionalno obravnava v sklopu južnoslovanskega. Drugič (in ta vidik se nam zdi še bolj pomemben), so upoštevana in navedena samo dela v angleščini, nemščini in francoščini. Za bibliografijo južnoslovanske etnologije brez del v južnoslovanskih jezikih pač ne moremo trditi, da je popolna. Tudi v italijanščini, ruščini in drugih slovanskih jezikih namreč obstaja bogata strokovna literatura za to področje.

472

Po drugi strani se bibliografija ne omejuje zgolj na ljudsko kulturo. Na to kažejo že naslovi posameznih tematskih razdelkov: 1. Balkanska ljudstva, nacionalne in etnične skupine; 2. Regije in kulturni prostori; 3. Narodopisje, etnologija, antropologija; 4. Ljudska kultura (splošna); 5. Materialna ljudska kultura; 6. Socialna ljudska kultura; 7. Ljudsko verovanje in zdravilstvo; 8. Folklor (splošna); 9. Ljudske pripovedke; 10. Ljudska pesem in epos; 11. Ljudska glasba; 12. Balkanologija; 13. Kultura in duhovna zgodovina; 14. Zgodovina; 15. Zemljepis, deželoznanstvo; 16. Potopisi. Kakor vidimo, imajo razdelki 14, 15 in 16 le malo skupnega z ljudsko kulturo. V drugih primerih se zastavljena razdelitev ne zdi vedno utemeljena. Zato se lahko sprašujemo, ali ne bi bilo bolje, če bi se avtorji omejili samo na ljudsko kulturo in obenem vključili dela iz več jezikov.

V ponazorilo določene nedoslednosti bibliografije navajamo primer razdelka 7. 3. 1. Slovanska mitologija in mit (št. 3192-3232). Tu je navedenih več splošnih del: Jakobsonova enciklopedična in slovarska gesla (1950), Reiter (1973), Legerjeve knjige (1901), Znayenko (1980), Machalovi kratki pregledi iz leta 1918, Machek (1947), Unbegaun (1948), Schmaus (1953), Watkins (1983). Gre torej za dela, ki obravnavajo celotno slovansko mitologijo in ne samo njenega južnoslovanskega sklopa. Na drugi stani pa manjkajo druga splošna poročila te vrste (npr. Brückner (več del), Niederle 1923-26 (v francoščini), Gimbutas 1971, Jakobson 1985, L. Moszyrski 1992, Vana 1992 in drugi). Tudi pri bolj konkretnih prispevkih, posvečenih južnoslovanski mitologiji, ugotovimo več vrzeli. R. Katičić je omenjen s samo dvema člankoma, W. Lettenbacher s samo enim (1941/42) in ni sledu o njegovi slavni knjigi *Der Baumkult bei den Slawen* (1981). Pri M. Filipoviču je naveden samo njegov članek o *Mokošu* (1961), ne pa tisti o *Navi* (1969) itd. Izpuščen je tudi članek E. Dickenmanna *Serbokroatisch Dabog*, ZfslPH, 20, 1950, članek Duridanova o *Peryn'* (1966) in drugi.

Na koncu moramo ob pohvali avtorjevih namenov ugotoviti, da je bil njihov načrt verjetno preobsežen, da bi ga lahko v celoti uresničili. Zato lahko s hvaležnostjo sprejmemo vse, kar so naredili, vendar s pomislekom, da je njihovo delo le del celotne bibliografije južnoslovanske kulture in da ga bo treba še dopolniti.

RAZVOJ SLOVENSKE ETNOLOGIJE OD ŠTREKLJA IN MURKA DO SODOBNIH ETNOLOŠKIH PRIZADEVANJ : ZBORNIK PRISPEVKOV S KONGRESA, LJUBLJANA, CANKARJEV DOM, 24. - 27. OKTOBER 1995, (uredila Rajko Muršič in Mojca Ramšak). Slovensko etnološko društvo, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, Ljubljana 1995, 320 str.

Slovenski filologi so v svojem delovanju od nekdaj posvečali pozornost folklornim in etnografskim problemom. Spomnimo se samo imen, kot so Ivan Grafenauer, France Kotnik, Vinko Möderndorfer, Niko Kuret, Milko Matičetov in mnogo drugih preučevalcev slovenske ljudske kulture. V svetu slavistike sta 473 znani strokovni reviji za etnologijo "Etnolog", glasilo Slovenskega etnografskega muzeja in "Traditiones", revija Inštituta za slovensko narodopisje.

Tudi praktično delo slovenskih etnologov "na terenu", zbiranje folklornega materiala in urejanje le-tega, ni nič manj zanemarljivo.

Kot dokaz plodne znanstvene dejavnosti na tem področju lahko omenimo zbornik posvečen razvoju slovenske etnologije od K. Štreklja in M. Murka do danes, ki vsebuje prispevke s kongresa, ki je potekal v Ljubljani oktobra l. 1995.

Zbornik je razdeljen v tri tematske sklope. Prvi, z naslovom *Etnologija na prelomu 19. in 20. stoletja* (str. 9-75), je posvečen predvsem likoma Karla Štreklja (1859-1912) in Matije Murka (1861-1952); drugi, z naslovom *Razvoj slovenske etnologije in sorodne vede* (str. 77-123), vsebuje prispevke, ki opisujejo povezavo etnologije z drugimi sorodnimi znanstvenimi vedami; tretji, z naslovom *Etnološki raziskovalni programi po Štreklju in Murku* (str. 125-290¹), ki se porazdeli v tri podpoglavja, opisuje pot slovenske etnologije v obdobju, ki sledi Štrekljevim in Murkovim raziskavam. V zaključku zbornika so zbrani povzetki vseh prispevkov v angleščini, italijanščini ali nemščini (str. 292-320). Velika večina sodelujočih pri zborniku je slovenskih znanstvenikov (etnologov, slavistov, muzealcev, kulturnih antropologov, etnomuzikologov, konservatorjev...), ki delujejo v Sloveniji ali so pripadniki slovenskih manjšin v Avstriji in Italiji, aktivni v teh državah. Prisotni so tudi avtorji s Hrvaške, iz Avstrije, s Češke in iz drugih držav, žal pa to v zborniku ni posebej omenjeno.

V prvem delu prvega poglavja, ki je posvečen K. Štreklju (zelo znan v svetu slavistike predvsem zaradi izčrpne in natančno pripravljene izdaje slovenskih ljudskih pesmi¹), srečamo prispevke, ki so zelo splošnega značaja in druge, ki so bolj konkretnega pomena. Med prve spada članek Z. Kumer "Štrekljevo delo za slovensko ljudsko pesem" (str. 9-21) ter članek M. Terseglava "Štrekljev in Murkov pogled na ljudsko pesništvo" (str. 38-44). Med druge prispevke pa spada članek M. Kropčej "Štrekljeva rokopisa predavanj 'Slovanske starožitnosti' in 'Slovanska etnografija'" (str. 22-29), ki govori o še neizdanem Štrekljevem rokopisu ter članek T. Perić

¹ K. ŠTREKELJ, Slovenske narodne pesmi, I-IV, v Ljubljani 1895-1923

Polonijo "U okrilju Štrekljeve Zbirke - Zastičene i skrivene kajkavske hrvatske pjesme" (str. 30-37).

Prispevki, zbrani v podpoglavju posvečenem Matiji Murku, govorijo o njegovem proučevanju etnologije in folkloristike (P. Vlahović, *Pristup Matije Murka proučavanju usmenog narodnog stvaralaštva*, str. 46-50; D. Dukić, *Razotkrivanje epskoga života - Murkov pristup južnoslovenskoj narodnoj epici*, str. 51-57), o njegovi povezavi z ljudskim stavbarstvom (V. Knific, *Matija Murko in varstvo ljudskega stavbarstva*, str. 58-66) ter o njegovem delovanju kot muzeologu (A. Gačnik, *Matija Murko - muzejski kritik in muzeolog: med narodopisno razstavo češkoslovansko v Pragi leta 1895 in "spominom" nanjo leta 1995*, str. 67-75).

474 Odločitev, da so v zbornik vnesli drugo poglavje, ki naj bi prikazalo povezavo slovenske etnologije z drugimi vedami, ni najbolj uspela, saj bi lahko to temo vključili v tretji tematski sklop (mogoče kot podpoglavje), kjer so vključeni prispevki, posvečeni razvoju etnologije v zadnjih desetletjih. Zdi se tudi, da nekateri članki tematsko ne sodijo popolnoma v ta sklop. Seveda je to samo opomba, povezana z obliko in ne z vsebino zbornika. Trije referati zajemajo muzikologijo: J. Snoj, *Muzikologija in etnomuzikologija: dva vidika enega pojava*, str. 104-108; M. Omerzel Terlep, *Razglašeno in uglašeno v ljudski glasbi: kvantna fizika - izziv sodobni etnologiji in etnomuzikologiji* (str. 109-117); S. Pettan, *Etnomuzikologija v Sloveniji in ZDA: izhodišča za primerjavo* (str. 118-123). Drugi članki so posvečeni raznim hipostazam ljudske književnosti. Primerjaj: D. Dolinar, *Ljudsko slovstvo v slovenskem literarnem zgodovinspisju* (str. 77-84); J. Keber, *Pomen etnografskih in zgodovinskih podatkov za raziskovanje leksike in frazeologije* (str. 85-90); V. Nartnik, *K razmejevanju legend in nelegend pri slovenskih ljudskih pesmih* (str. 91-93); M. Golež, *Razmerje med ljudskim in umetnim v sodobni slovenski poeziji* (str. 94-103).

Tretje poglavje zbornika je v večini informativnega značaja. Opazen je predvsem članek I. Slavec-Gradišnik, ki zajema nekatere bistvene probleme: *Med narodopisjem in antropologijo - o razdaljah in bližinah* (str. 125-140). Drugi prispevki se v glavnem nanašajo na zgodovino etnoloških raziskav v Sloveniji. Predstavljene so dejavnosti Slovenskega etnološkega društva (članek D. Krnel Umek, str. 187-194), Inštituta za slovensko narodopisje (M. Ravnik in S. Zemljč Golob, str. 195-197), Slovenskega narodopisnega inštituta Urban Jarnik iz Celovca (M. Makarovič, str. 261-268) in Slovenskega etnografskega muzeja (B. Rogelj Škafar, str. 213-220). M. Ramšak (str. 198-203) opisuje trenutno dogajanje pri pripravi slovenskega etnološkega slovarja. Nekateri prispevki so posvečeni aktualnim problemom etnologije (primerjaj članke: S. Kremenšek, B. Brumen, N. Križnar, M. Klobčar, K. Oder, Z. Koželj) in morebitnim raziskovalnim smernicam (primerjaj članke: R. Muršič, Z. Šmitek, V. Hazler, B. Berce Bratko). Nekateri kratki spisi obravnavajo muzeologijo (primerjaj prispevke: S. Brouček, A. Gačnik, M. Waste). In končno je vrsta prispevkov posvečena ljudski kulturi Slovencev zunaj Slovenije: o izseljenstvu govori B. Čebulj-Sajko, o slovenski kulturi na Madžarskem M. Kozar-Mukič, v Avstriji H. Maurer-Lausegger in F. J. Bister in v Italiji A. Furlan. Nekaj več besed

bomo posvetili zadnjemu prispevku, ker je splošnega pomena.

A. Furlan v svojem kratkem informativnem članku *Etnološka prizadevanja Slovencev v Italiji* (str. 279-281) ugotavlja, da je težko govoriti o kakšnem razvoju etnološke znanosti med Slovenci v Italiji. Kljub temu pa našteva vrsto publikacij in razstav, ki so jih v veliki večini pripravili zanesenjaki, ljubitelji slovenske kulture. Zelo čudno je, da v članku nista omenjeni imeni P. Merkuja in M. Matičetova, ki sta več kot ostali prispevala k zbiranju, seznanjanju in opisovanju etnološkega in še posebno folklornega materiala Slovencev v Italiji.

Omembe vredni sta še dve knjigi R. Dapita, ki sta izšli pred kratkim. A. Furlan na koncu svojega članka izrazi željo, da bi slovenske znanstvene institucije bolj konkretno prispevale k razvoju etnoloških raziskav izven svojih državnih meja. 475

Te želje A. Furlana so gotovo upravičene, toda bilo bi korektno nasloviti jih tudi na italijanske institucije in na italijanske slaviste. Zelo dolgo je bila kultura edine slovenske manjšine na italijanskem ozemlju kot po nekem tragičnem in nerazložljivem nesporazumu zanemarjena; in to manjšine, ki je precej številčna (približno 85. 000) in že od petnajstega stoletja dalje ohranja svoj jezik, svoje šege, svojo pisano tradicijo (primerjaj: *Starogorski rokopis*, 1492-1498, ali pa znani *Černjejski rokopis* iz leta 1497, letos poteka 500. obletnica). Ni torej slučaj, da S. Bonazza v nekem svojem eseju objektivno ugotavlja, da "bilanca italijanske slovenistike v 50. letih ni bleščeča".²

Najbrž bi bilo tudi na področju etnologije možno storiti mnogo več. Ne smemo pa podcenjevati pomembnega dela predanih in zanesenih posameznikov.

Pri recenziji zbornika ugotovimo, da je izdaja na visokem poligrafskem nivoju z visoko informativno vrednostjo kljub temu, da opažamo prenatrpanost prispevkov, nekaterih tudi zelo kratkih (mogoče bi bila bolj smotrna izdaja manjštevinskih člankov in v obsežnejši verziji). Bralec si po pregledu te knjige lahko ustvari jasno sliko preteklosti in sedanjosti in tudi bodoče perspektive slovenske etnologije.

Nikolai Mikhailov

² S. BONAZZA, *Slovenistika* (G. Brogi Bercoff, G. Dell'Agata, P. Marchesani, R. Picchio), *Slavistika v Italiji, Petdeset let preučevanja (1940-1990)*, Ministrstvo za naravno in kulturno dediščino, Rim, str. 377-399, str. 385

VAS MEGYE NÉPMŰVÉSZETE. Szombathely 1996, 399 str., ilustr.

Obsežno in bogato ilustrirano (prek 700 fotografij in risb!) knjigo o ljudski likovni umetnosti Železne županije je izdalo Ravnateljstvo železnožupanijskih muzejev. Delo je uredil Imre Gráfik. Med trinajstimi avtorji je Marija Kozar, ki je prispevala podatke in ilustrativno gradivo (sama je narisala okrog dvajset risb) za slovensko etnično ozemlje obravnavanega območja.

476 Delo je nasledek že poznane podobe ljudske likovne umetnosti Železne županije in dodatnih raziskav, ki so bile opravljene posebej za pričujočo knjigo. Obravnave in predstavitve ljudske likovne umetnosti za to območje so namreč doslej zaostajale za raziskanostjo in poznanjem drugih županij. Temeljitejši pregled tovrstne dediščine za Železno županijo je bil spričo tega, kot zatrjuje Imre Gráfik, neogiben.

Obravnava posameznih pojavnosti se začenja z obliko naselij. Sledijo poglavja o likovni umetnosti v domu, v svetu otroških igrač. Posebej je govor o vezeninah, o tradicionalni oblačilni kulturi, o ljudski likovni umetnosti na obrtniških izdelkih. Mimo pečarjev in pečnic je obdelano lončarstvo zahodnih obmejnih območij. Predstavljena je razširjenost stekla. V več poglavjih je razdeljena problematika ljudske likovne umetnosti, ki se nanaša na ljudsko verovanje in na šege. Obravnavi pastirskega rezbarstva in stvaritev t. i. betyarjev zaključujeta predstavljeno podobo ljudske likovne umetnosti Železne županije.

Delež obravnavanih sestavin, ki se nanašajo na slovensko etnično ozemlje in Slovence, je v knjigi evidenten. Tudi v povzetku je npr. govor o opravi pozvačinov, o vplivih iz Slovenije v lončarstvu, o obrtnih dejavnostih, kakor jih je v svojem slovensko-madžarskem učbeniku predstavil Štefan Lülük. Ustrezna slovenska dela so zajeta v seznamu literature, kar je nedvomno zasluga kolegice Kozarjeve.

Knjiga je, kot rečeno, pregled železnožupanijske dediščine s področja ljudske likovne umetnosti. Zato so nekatera specifična vprašanja, ki zbujajo naše posebno zanimanje, načeta le v uvodu in sporadično v posameznih poglavjih. Med njimi je vprašanje soodnosnosti med konfiguracijo tal in podobo ljudske kulture. Sem sodi povezava Vzhod-Zahod in "odločilni pomen bližine zahodnoevropskega kulturnega kroga". Nedvomno zanimiva je relativno velika bipolarnost med "arhaičnimi" sestavinami in vplivi t. i. visoke kulture. Posebej pa nas seveda zanimajo problemi, ki jih vsebuje ugotovitev v uvodnem delu knjige, da ima tradicionalna madžarska kultura Železne županije sorodne poteze, čeprav z značilnostmi obstoječih regij, pri čemer pa je treba istočasno računati s številnimi medsebojnimi učinki tukaj živečega slovenskega, nemškega in hrvaškega prebivalstva. Zanimivost je v nakazanih procesih, njihovih poteh, rezultatih in družbenozgodovinskih ozadjih. Morda še zlasti v teh zadnjih.

MAJA GODINA GOLIJ, *PREHRANA V MARIBORU V DVAJSETIH IN TRIDESETIH LETIH 20. STOLETJA*. Obzorja, Maribor 1996, 178 str., ilustr.

Maja Godina Golija je ena redkih slovenskih etnologov in etnologinj, ki se ukvarja predvsem s takoimenovano urbano etnologijo. Največji del svojega dela je doslej posvetila Mariboru v dvajsetih in tridesetih letih 20. stoletja. Tako je že pred časom izdala dve knjigi o Mariboru. Prva govori o družabnem življenju, druga pa o življenju in kulturi mariborskih delavcev. Njena tretja knjiga je posvečena prehrani v Mariboru. Na osnovi literature ter predmetnih, rokopisnih, tiskanih, ustnih in slikovnih virov nam avtorica pričara prehrano v Mariboru in vse v zvezi z njo v dvajsetih in tridesetih letih 20. stoletja.

477

Knjiga je nekoliko prirejeno besedilo doktorske naloge, ki jo je avtorica zagovarjala na Oddelku za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete v Ljubljani. Knjiga prinaša v slovenski etnološki prostor nove metodološke usmeritve proučevanja prehrane, pri čemer se opira predvsem na teoretična izhodišča historično-etnoloških raziskav. Zorni kot Maje Godina Golija je širši, kot smo ga bili vajeni doslej. Zanima jo namreč prehrana in njen širši kontekst. Odkriva sicer kulinarično tradicijo Maribora v dvajsetih in tridesetih letih 20. stoletja, vendar ne skuša najti nekih tipičnih jedi. Ugotavlja, da je šlo v Mariboru poleg "domače" in "okoliške" kuhinje še za vplive dunajske, francoske in češke kuhinje, priseljenci s Primorske in srbsko vojaštvo pa so posredovali še elemente sredozemske in srbske kuhinje. Na več mestih nas avtorica seznanja z izvorom s prehrano povezanih pojavov v Mariboru s tistimi v Evropi.

Prehrano pogojujejo gospodarske in socilane razmere, način življenja, šege, navade in verska pripadnost. Tako kot je bila sestava prebivalstva v Mariboru v obravnavanem času dokaj heterogena, je bila različna tudi prehrana posameznih družbenih slojev. Avtorica ves čas opozarja na razlike v prehrani med nižjimi, srednjimi in višjimi sloji prebivalstva, saj je njihov gmotni položaj najbolj neposredno vplival na prehrano. Seveda avtorice ne zanima prehrana in prehranjevanje v vlogi zadovoljevanja človeških fizioloških potreb, temveč prehrana kot kulturna dobrina - v tem vidi tudi specifiko etnološkega proučevanja prehrane. Za slovensko etnologijo ugotavlja, da je prehrana kot kulturna dobrina slabo opredeljena in obdelana. Opravljene so bile nekatere raziskave prehrane podeželskega prebivalstva, temeljitejših raziskav o prehrani mestnega prebivalstva in inovacij v prehrani pa ni. Naloge, ki po mnenju avtorice čakajo slovensko etnologijo pri proučevanju prehrane, so predvsem: študije prehrane različnih socialnih slojev, obravnave posameznih skupin jedi in inovacije, hrana v obdobju pomanjkanja, prehranjevalne navade, norme in šege, pojav hitro pripravljene hrane in internacionalizacija, zadostnost hrane ter povezava hrana-zdravilstvo-zdravje.

Po zaslugi Maje Godina Golija je postal Maribor prvo slovensko mesto in

eno redkih evropskih mest, ki je bilo deležno temeljite etnološke raziskave prehrane. Ob proučevanju prehrane v Mariboru odpira avtorica nekatere nove vidike etnološkega proučevanja prehrane, ki doslej niso bili (dovolj) upoštevani (uživanje hrane zunaj doma; prehranjevalne navade in vedenje pri jedi; viri kuharskega znanja). Med posebnimi odlikami knjige naj omenim tudi njeno berljivost. Besedilo, ki je razdeljeno v teoretični in empirični del, je zanimivo tako za etnologe kot za širši krog bralcev. Seveda svoje doprinesejo tudi slikovno gradivo in recepti, s pomočjo katerih lahko z malo truda neposredno okusimo nekatere dobre mariborske kuhinje iz dvajsetih in tridesetih let 20. stoletja.

478 V teoretičnem delu nam avtorica predstavi dva osnovna etnološka teoretična koncepta proučevanja prehrane, ki sta se izoblikovala v Evropi. Prvi koncept izhaja iz historično-etnoloških raziskav kulturnih prostorov, pri drugem pa gre za strukturalistično usmerjene raziskave. Historično-etnološko usmerjenim raziskovalcem predstavlja osrednji predmet raziskave jedilni obrok, upoštevajoč širši kontekst in vse dejavnike, ki vplivajo na jedilni obrok. Zanima jih sestava obrokov, njihova priprava, jedilne navade, ciklusi prehranjevanja. Za strukturalistično usmerjene raziskave prehrane je značilno, da so utemeljile kulturno oblikovanost in socialno urejenost okusa. Kuhinja naj bi bila ena od govoric družbe, v njej pa se nezavedno izražajo njene strukture.

Teoretičnemu delu knjige sledi empirični del s sledečimi ugotovitvami. Preskrba Mariborčanov z živili je bila delno pogojena s splošnimi gospodarskimi razmerami, predvsem pa s kupno močjo, ki je bila v večini primerov majhna. Le najpremožnejši so lahko nakupovali živila v trgovinah s kolonialnim blagom, revnejši pa predvsem v nabavljalnih in konzumnih zadrugah, kjer so dajali tudi na "puf". Živila so nakupovali na tržnici, del živil pa so pridelali sami. Izbira živil je bila seveda pogojena s kupno močjo, prav tako uvajanje novosti. V obdobju med prvo in drugo svetovno vojno je imela večina Mariborčanov tri glavne obroke, od katerih je bilo najpomembnejše kosilo. Čas posameznega obroka je bil odvisen od delovnega časa staršev in šole otrok. Petek je bil postni dan, sicer pa je bila sestava obrokov pogojena z domačimi gmotnimi razmerami ter s sezonsko zelenjavo in sadjem. Avtorica zaključuje, da je bila prehrana večine prebivalstva zadostna, a enolična, preprosta in skromna.

Tudi pogled v kuhinjo Mariborčanov je odražal gmotni položaj družine. Pri večini družin kuhinja ni bila le osrednji prostor za pripravo jedi temveč tudi osrednji bivalni prostor. Med opremo kuhinje srečamo kuhinjsko kredenco, mizo, stole, štedilnik na trdo gorivo in zaboj za kurjavo. Plinski gorilniki, vodovod in hladilne omare so bili del kuhinjske opreme le pri premožnejših, enako tudi litoželezna posoda in srebrn oz. posrebrn jedilni pribor. Večina Mariborčanov je imela aluminijast pribor in kovinsko emajlirano posodo. Kuhale so matere oz. žene, le pri premožnejših služkinje oz. kuharice. Medtem ko so si bogati lahko za zajtrk privoščili kavo s kristalnim sladkorjem ali sladkorjem v kockah in kruh, namazan z maslom, so revnejši pili črno kavo s saharinom in vanjo namakali

kruh. Kosila premožnejših so bila sestavljena iz štirih do petih jedi, večerja pa je bila običajno topla. Revnejši sloji prebivalstva so imeli preprostejša kosila, ki so bila v večini primerov tudi edini dnevni topli obrok.

V vsakdanji prehrani večine prebivalstva so prevladovalе jedi iz živil rastlinskega izvora, mlečne in mesne jedi so bile manj zastopane. Med najpomembnejšo hrano rastlinskega izvora so sodile jedi iz stročnic in okopavin. Uživali so predvsem sezonsko sadje z domačih vrtov, vkuhaval pa so ga lahko zaradi visokih cen sladkorja le premožnejši. Med močnatimi jedmi je bil uveljavljen kruh, vsakdanji črni in ob praznikih pri premožnejših beli. Razširjeni so bili še praženec, palačinke in omlete, kakor tudi šarklji, buhteljni, potice in zavitki. Mleko in mlečne jedi so bile pomembne predvsem za prehrano otrok. Posebno vlogo so imele tudi razne vrste juh. Meso so premožnejši uživali dnevno, revnejši pa le ob nedeljah in praznikih. Ribe so jedli premožnejši ob postnih dneh. Doma so pili največkrat kar vodo in kavo iz kavnih nadomestkov. Alkoholne pijače so pili predvsem v gostinskih lokalih. Spremembe v prehrani Mariborčanov so prinašale nedelje in prazniki. Nedeljska kosila so se od vsakodnevnih razlikovala predvsem po boljših vrstah in večjih količinah mesa ter po sladica, ki so sledile kosilu. Med praznike, del katerih je bila tudi praznična prehrana, so sodili božič, silvestrovo, pust, velika noč in martinovo. Posebno pozornost so posvečali prehrani tudi ob krstu, rojstnih dnevih, godovih in svatbah.

479

Za nekatere sloje prebivalstva, predvsem srednje in višje, je bilo pomembno tudi prehranjevanje zunaj doma. V premožnejših družinah so jedli v okoliških gostilnah konec tedna, ko so imele njihove kuharice prost dan. V mariborskih restavracijah so si lahko privoščili hrano, pripravljeno po receptih francoske in dunajske kulinarične tradicije najvišji mestni sloji, ki so tukaj slavili osebne in družinske praznike. Kavarne so ponujale dunajski zajtrk, slašičarne pa pecivo in sladice, značilne za dunajsko kuhinjo. Ne prvo ne drugo seveda ni bilo dostopno delavskim slojem. Med tistimi, ki so redno jedli izven doma, so bili samski moški "abonenti". Revnejši sloji prebivalstva načeloma niso jedli izven doma, z izjemo tistih, ki so se brezplačno (mestni reveži) ali za nizko ceno (delavske družine, kjer sta bila zaposlena oba starša) prehranjevali v javnih in ljudskih kuhinjah.

Posebno poglavje avtorica posveti še problematiki prehranjevalnih navad in vedenja pri jedi. Oboje je pogojeno z družbenim položajem družine, regionalnim izvorom ter sestavo in velikostjo družine. V tem poglavju izvemo, kako so sedeli za mizo, kako so jo pognili, kako so stregli jedi, iz kakšnih posod in s kakšnim priborom so jedli in kakšen je bil odnos do hrane. V zadnjem poglavju avtorica išče izvore kuharskega znanja. Kot najpomembnejše omenja predajanje znanja iz starejše na mlajšo generacijo, ustne izmenjave receptov in rokopisne zbirke receptov za domačo rabo, pa kuharske tečaje in gospodinske šole, kuharske knjige, dnevno časopisje in domače ter tuje revije.

Knjiga Maje Godina Golija *Prehrana v Mariboru v dvajsetih in tridesetih*

letih 20. stoletja je vsekakor pomembna pridobitev slovenske etnologije. Teoretična vprašanja in metodološke usmeritve, s katerimi se je seznanila v Münstru pri Günterju Wiegelmannu, utemeljitelju sodobnega etnološkega preučevanja prehrane, je uspešno prilagodila Mariboru. S pomočjo svoje knjige je te nove usmeritve približala tudi nam in lahko upamo, da se bodo kazale tudi v sledečih etnoloških raziskavah prehrane v Sloveniji.

Nena Židov

GINA BUIJS (ur.), *MIGRANT WOMEN: CROSSING BOUNDARIES AND CHANGING IDENTITIES*. Berg Publishers Limited, Oxford 1993, vii + 205 str.

Pričujoč zbornik je sestavljen iz prispevkov, ki opisujejo način življenja migrantk. V delu je presežen naslov zbornika, saj nekatera besedila obravnavajo tudi begunke (skoraj polovica). Vsa besedila se osredotočajo na problematiko žensk, saj so, kot pravi v uvodu urednica Buijsova, ženske v literaturi o migracijah zapostavljene, četudi v določenih predelih sveta migrirajo v večjem številu kot moški, in jim je potrebno posvetiti več pozornosti. Poudarek na spolni identiteti je torej v vseh tekstih v ospredju, dobra lastnost zbornika pa je tudi, da večina tekstov obravnava tudi odnos med ženskami in moškimi in tako uspe izdelati teoretski premik od ženskih študij do študij spolov, ko postane pomemben tudi drugi spol, pa čeprav le odnos žensk do moških, saj to še vedno ostaja knjiga o pripadnicah ženskega spola.

Avtorice v delu presežejo tudi tisto fazo feministične antropologije, ki jo je zaznamoval pogled belk, in opozorijo na etnocentrizem takšnega pogleda, na pomanjkanje razumevanja za rasne in razredne dimenzije. Bhachujeva je na primer opozorila, da pogosto znanost reproducira stereotipe o podredljivih Azijkah, ki živijo v patriarhalni kulturi in jim moški dominirajo. V resnici pa Azijkam, ki živijo v Veliki Britaniji in o katerih piše Bhachujeva, azijska kultura ni vsiljena, temveč jo lahko same izberejo. Prav tako dejstvo, da so ženske ločene v hiši od moških, ne nakazuje na podredljivost žensk, moški so od njih pogosto odvisni, saj ženske vzdržujejo močne socialne vezi. Od njih pa je pogosto odvisna tudi ekonomska produkcija (zlasti v azijskih predelih). Azijke v Veliki Britaniji delujejo kot prenašalke kulturnih vrednot, ki jih same izberejo, in hkrati kot oblikovalke novih kulturnih oblik, ki jih črpajo iz etničnih tradicij in so preoblikovane skozi filtre britanske kulture. Tudi iz tega in dejstva, da so dejavne tudi v politiki, je razvidno, da imajo več kontrole nad lastnimi življenji, kot je to zaznati skozi videnje belih feministk.

Besedila se v glavnem nanašajo na spremembe v identiteti, ki so posledica

preselitve, bodisi zaradi ekonomske migracije in še bolj drastične v primerih begunstva, ko pogosto ni izbire, kam in s kom se preseliti. Tudi v drugih opisanih kulturah so ponavadi ženske tiste, ki po preselitvi ohranjajo tradicionalno identiteto, na ta način pogosto omogočajo moškim stik preteklosti s sedanostjo. Skarova opisuje ženske Quechua iz Peruja, ki so nositeljice tradicionalnega načina življenja in skrbijo za živino in podedovano zemljo, medtem ko moški migrirajo. Na ta način ohranjajo tudi stik s prejšnjimi generacijami in delujejo kot pomemben dejavnik povezovanja med ljudmi, vzgajajo otroke in ohranjajo vezi s širšo družino, moški se k njim vračajo. Tudi če ženske migrirajo iz vasi v mesta, delujejo kot nositeljice tradicionalnega načina življenja, zato so med moškimi bolj cenjene kot ženske iz mesta.

481

Večini žensk, ki so se odločile za migracije iz ekonomskih razlogov, je preselitev prinesla več neodvisnosti in avtonomije. Tovrstno problematiko obravnavajo prispevki Buijsove, Mascarenhas-Keyesove in Summerfieldove. Vendar pa se mogoče odločajo za migracije tiste ženske, ki imajo več potrebe po neodvisnosti od moških. To trditev potrjuje prispevek Buijsove, ki opisuje migracije žensk iz Transkeia, iz Južnoafriške republike. Ženske iz pokrajine Transkei, ki so se zaradi boljšega zaslužka preselile v Natal, so imele raje neodvisnost, kot da bi se poročile, moški so imeli v njihovem življenju bolj obrobno vlogo, v glavnem so ostajale v svetu žensk. Večji ekonomski standard je mnogim ženskam prinesel tudi več kontrole nad lastnimi življenji. Tak primer so na primer Somalijke v Veliki Britaniji, ki jih poleg žensk iz Bangladeša opisuje Summerfieldova. Prve delajo večinoma kot čistilke in tovarniške delavke, medtem ko ženske iz Bangladeša ostajajo zaposlene znotraj družin in imajo tako malo socialnih stikov izven družine. Somalijkam omogoča znanje angleščine boljšo prilagodljivost na novo kulturo, ekonomska neodvisnost pa vpliva na svobodnejšo možnost izbire partnerjev, kar pozitivno deluje na njihovo zdravje.

Motive za migracije proučujeta Swaislandova in Buijsova. Prva obravnava migracije žensk iz Velike Britanije v Južnoafriško republiko konec 19. in v začetku 20. stoletja. Pogosto so migrirale ženske iz nižjih slojev in na primer samohranilke, ki so želele začeti znova, zato so iskale prostor za novo identiteto. Najpogostejši razlog za migracije je bila socialna mobilnost, pogosto je bila dosežena s poroko, dekleta, ki so migrirala iz srednjega sloja, pa so se s preselitvijo težje povzpela po socialni lestvici. Po že omenjeni raziskavi Buijsove pa so se ženske iz pokrajine Transkei največkrat odločale za migracijo zaradi preživetja, saj mnoge niso imele moških, ki bi jih preživljali, bodisi so jim umrli ali pa so jih zapustili in je bila preselitev za zaslužkom edini način, da so nahranile svoje otroke.

Besedila, ki opisujejo način življenja begunk, so napisale Eastmondova, Abdulrahimova in Hitchcoxova. Eastmondova in Hitchcoxova se v glavnem osredotočata na ženske in moške vloge v begunstvu. Ne glede na to, da opisujeta vsaka drugo etnično skupino, prva ženske iz Čila v severni Kaliforniji in druga Vietnamke v Hong Kongu, prihajata do podobnih rezultatov in sicer, da so se

moški težje prilagodili na begunstvo, saj so izgubili vlogo prinašalca zaslužka. Njihove žene v domovini povečini niso bile zaposlene in so ostajale večinoma v privatni sferi. Ženske so s tem, ko so v begunstvu skrbele za gospodinjstvo in otroke, ohranjale svojo tradicionalno vlogo in zato lažje prenašale izgube zaradi begunske situacije. Rekonstrukcijo domačega so uporabljale kot strategijo za predelovanje izgube in prisilne ločitve. Kulturna kontinuiranost deluje torej kot pomemben dejavnik pri ohranjanju duševnega zdravja. Eastmondova zapiše: "Kontinuiranost torej ne pomeni odsotnosti spremembe, temveč sposobnost integrirati spremembo na kulturno priznan in smislen način." (str. 36).

482

Ne glede na omenjene podobnosti pri spremenjenih spolnih vlogah v zgoraj omenjenih kulturah pa begunskih izkušenj ne gre posploševati. To je razvidno tudi iz teksta Abdulrahimove, ki opisuje Palestinke v zahodnem Berlinu. Te se kljub težki finančni situaciji niso zaposlovale kot na primer ženske iz Čila, temveč so še naprej ostajale v domačijski sferi. Moški so pogosto kontrolirali stike mladih deklet z moškimi, moralnost njihovih žensk so posplošili na njihovo kulturo in se na ta način razlikovali od dominantne nemške kulture. Medtem ko je sicer težka begunska situacija pomenila za ženske iz Čila hitrejšo pot do enakopravnosti (ker so se zaposlovale, so jim moške začeli pomagati v gospodinjstvu), pa so ženske iz Palestine v begunstvu svoj položaj še oslabile, saj so se le redko zaposlovale in šolale. V zahodnem Berlinu se je tudi izgubil patriotski pomen, ki so ga palestinske politične organizacije pripisovale reproduktivni vlogi žensk.

Članki v pričujoči knjigi so nastali kot plod terenskega dela. V glavnem opisujejo življenjske zgodbe žensk in v njih prevladujejo etnografski opisi z interpretacijami posameznih avtoric.

Kljub temu, da vsi članki opisujejo spremembe v identiteti, ki so nastale kot posledica migracij in prisilnih migracij, pa v vseh člankih primanjkuje teorije o identiteti, prav tako kot tudi teorije o migracijah. Zanimivo bi bilo zvedeti tudi, kakšna identiteta vodi k zdravju posameznika. Določene avtorice s svojimi uvidi lokalnega nivoja nakažejo v to smer, vendar se izogibajo posplošitvi svojih rezultatov.

Čeprav so članki v knjigi zgleden primer etnografskega pisanja in dokaz, kako težko je soditi o človeški naravi, če ne upoštevamo lokalnih specifičnosti in razlik, pa ostaja glavna pomanjkljivost knjige, da avtorice niso upoštevale novjših del o identiteti, ki so tako zelo zaznamovale antropologijo konec osemdesetih let in začetek devetdesetih.

Natalija Vrečer

MOJCA RAVNIK, *BRATJE - SESTRE - STRNIČI - ZERMANI: DRUŽINA IN SORODSTVO V VASEH V SLOVENSKI ISTRI*. Znanstveno raziskovalni center SAZU in Lipa, Ljubljana, Koper 1996, 306 str., ilustr.

Mojca Ravnik je leta 1995 na Filozofski fakulteti v Ljubljani doktorirala z disertacijo z naslovom *Istrske družine v kulturnih spremembah* (Etnološka raziskava v vaseh v Slovenski Istri). Za objavo v tej knjigi je besedilo razširila in priredila.

V raziskavo je zajela življenje na dveh območjih: v Zanigradu na Kraškem robu in Abitanti na Pregarski planoti. Obe mejni kulturni mikroregiji imata (sta imeli) podobno trajanje. Ponašali sta se z atraktivnostjo prostora in obe sta danes žalostno izpraznjeni. Zakaj je do tega prišlo, v veliki meri zvemo tudi iz raziskave. Ta namreč, v obeh razširjenih smereh, odkriva zgodovinsko sorodstveno sestavo družine (roda) in soseske. S spomini in izročilom prednikov, družinskimi rodovniki, generacijskimi in sorodstvenimi povezavami spoznavamo družinske vrednote: sorodstvene odnose in njihov pomen pri oblikovanju družin, seznanimo se z družinsko in krajevno endogamijo, iz socialnozgodovinskih zapisov zvemo za njihovo naseljevanje, širitev, delovanje in izseljevanje iz Istre ter spremljamo povezanost različnih tipov družin s stavbarstvom. In na tej točki nam Mojca Ravnik razkrije nov pogled na vrednotenje stavbne dediščine. Spreminjanje (širjenje) domačij je bilo namreč posledica pravnega sistema dedovanja, ki je obenem določal tudi gospodarja. Zaradi modela nedeljive celote oziroma delitve in drobljenja posesti med sorodnike - kot tudi zaradi zgodovinskih dejstev - je prihajalo do propadanja posesti, razbitja družin in izseljevanja.

Mojca Ravnik pravi, da je sledila razvoju družin skozi več rodov in spoznala, da se je res odvijal tako, kot o egalitarnem sistemu pišejo raziskovalci, da je namreč imel samouničevalni učinek. V grobem so bile dileme take - deliti posestvo na kose, ki bodo premajhni za gospodarsko preživetje, ali ostati skupaj in z združenimi močmi gospodariti in stisko preložiti na poznejši čas. Ni čudno, da so pogostejše delili v bližini Trsta oziroma obale, ker je bilo tam možno z vsakdanjim delom v mestu ali njegovi okolici dopolnjevati gospodarski prinos kmetije. Tudi globoko v zaledju, kjer so dalj časa ostajali skupaj v sestavljenih družinah, je bil zaslužek v Trstu pomembno dopolnilo, vendar drugačne vrste, kar je zahtevalo veliko moške delovne sile. Skupno življenje pa je samo odložilo stisko, ki se je prej ali slej pojavila, da je namreč bilo preveč ljudi, če bi se delili, pa bi bili kosi premajhni. Avtorica misli, da je ta cikel, ki je vsakih nekaj generacij privedel do prenaseljenosti, zelo pomemben vzrok propadanja domačij in zaselkov in stalnega odtekanja prebivalstva iz podeželja. V gradivu, ki ga je zbrala, izstopajo deklice, dekleta in neporočene ženske, ki so odhajale v Trst, kar je tudi zanimiva značilnost teh selitev, povezana z družinsko sestavo, odnosi in dedovanjem.

Ugotovitve je primerjala z literaturo, največ zgodovinsko. Od domačih avtorjev je našla pojasnilo za mnoge pojave v spisih Sergeja Vilfana, od tujih piscev pa je navajala izbore njihovih ugotovitev o podobnih pojavih, s katerimi se je seznanjala v Istri.

484 Pokazala je nekatere najpomembnejše značilnosti, kot na primer egalitarni sistem in njegove samouničevalne posledice, verilokalnost, družinski cikel od male do razširjene in sestavljene družine, izključenje žensk iz dedovanja, moški celibat, potrebo po moški delovni sili, prisotnost stricov, težak položaj vdov itd., kako se pojavljajo v nekaterih sosednjih deželah in v različnih časovnih obdobjih, od srednjega veka do renesanse in dvajsetega stoletja. Ugotovila je razlike tudi znotraj Istre: med priobalnim pasom, kjer je bil razvit kolonat, in notranjostjo. Meni, da bo ta mozaik potreben še nadaljnje raziskave, prav tako tudi povezanost značilnosti družine in sorodstva z različnimi tradicijami narodov in etničnih skupin, ki so se tu naseljevali.

Vsa zbrana in s komentarji pospremljena dejstva so skrbno razvrščena v nizih poglavij. Novost knjige je (posebno iz muzejskega in konservatorskega stališča) prav v odpiranju možnosti za drugačno in popolnejše spoznavanje zgodovine arhitekturnih preoblikovanj. Raziskava pravnega sistema dedovanja, ki ga je Mojca Ravnik odkrivala pri sorodstveni sestavi prebivalcev, nam namreč omogoča vpogled v natančen čas in vzrok sprememb, kar je nedvomno dragocen podatek za klasificiranje in zgodovinsko vrednotenje arhitekturne zapuščine. Pa še: v narečju zapisane pripovedi domačinov so v etnološki literaturi prijetna osvežitve, saj bralcu omogočajo neposredno seznanjanje z dejstvi in mu prepuščajo individualno sodbo. Res je, da se pripovedi ponekod tudi ponavljajo in da so lahko dolgočasne, vendar pa so za spoznavanje celostne mreže sorodnikov in njihovih odnosov potrebne.

Mojca Ravnik je raziskavo gradila na neposrednem zapisu, ki ga je dopolnila s podatki iz statusa animarum, z družinskimi zapisi in dnevniki ter župnijskimi listinami. Risbe mreže sorodnikov je obogatila s fotografskim gradivom in ga uredila po krajih. Poskrbela pa je za obsežno videodokumentacijo, katero je posnel Naško Križnar iz Avdiovizualnega laboratorija ZRC SAZU in jo tudi priredil za TV projekcijo.

Zvona Ciglič

DUŠAN JAKOMIN, *SKOZI VASI DO LJUDI : SV. ANTON PRI KOPRU*. Škedenjski etnografski muzej, Trst 1996, 111 str., ilustr.

“Sv. Anton je skupno ime za razloženo vas s številnimi zaselki, razporejenimi na širokem hrbtu v severnem delu Šavrirskega gričevja, ki je severozahodni podaljšek Marežanskega slemena in se tu spušča v dolino reke Rižane...” Avtor nas v svojo knjigo uvede z navedenimi zemljepisnimi podatki. Šele v Uvodu pojasnjuje nagibe, ki so ga vodili pri pisanju: zabeležiti čim več tistega, kar se je včasih dogajalo, opisati in imenovati ljudi, ki so nekdaj tu prebivali.

Dušan Jakomin je bil rojen v tej vasi, a so pretekla že leta in desetletja od 485 takrat, ko jo je zapustil. Najprej zato, ker je moral v šole, in nato zaradi službe. Kot kaplan že leta slušbuje v Škedenju pri Trstu. Po njegovi zaslugi je zaživel Škedenjski muzej kot muzej slovenskih prebivalcev, ki se počasi utaplajo v italijanski večini.

Ob svojem rednem delu pri domačinih je vsa leta našel čas za organizacijo raznovrstnih prireditev, ki so ohranjale predvsem slovensko besedo. Izdal je več knjig, med njimi monografijo o škedenjski krušarici. S tem je rešil pred pozabo poklic, s katerim so se ukvarjale številne ženske iz tržaške okolice še kakšnih deset let po koncu druge vojne. Vzporedno s tem delom, ki se ga je loteval v Trstu, pa je vztrajno zorela misel tudi na domači kraj, na Sv. Anton, kjer je preživel zdržema samo prvih deset let svojega življenja. Pa vendar se ni nikoli docela ločil od njega. Ko so se spremenili neprijazni pogoji, ki jih je rojevala prejšnja oblast, je v njem dozorela tudi odločitev - in v domači vasi je preživil več časa. Vsekakor to niso bile počitnice, zakaj neutrudno je hodil okrog ljudi, jih spraševal, se pogovarjal in pravzaprav obujal tudi svoje spomine. Tako je najprej nastal Narečni slovar Sv. Antona nad Koprom, izšel leta 1995 v Trstu, naslednje leto pa pričujoča knjiga. Knjigo je, poleg domačim: materi, očetu in sestri, posvetil še vsem ostalim domačinom, vsem tistim, ki še živijo pri Sv. Antonu in se bodo med listi tudi poiskali. To je knjiga spominov. Spominov na najbolj običajne sosedo, poleg tega pa še na posebneže, ki so jih poznali v vsakem okolju.

Anekdote o vaških originalih nam pripoveduje kot zgodbe brez komentarja. Tako spoznamo, ne da bi nam to posebej zapisal, kako povezani so bili sosedje, bližnji in daljni, ki so si pripovedovali najbolj intimne dogodke iz življenja svojih znancev, ne da bi se jim pri tem zdelo karkoli narobe. Take zgodbe so se rojevale spontano, kot so jih tudi kar naenkrat pozabili. Jakomin je prvi del knjige posvetil posameznim zaselkom in njihovim prebivalcem. Pravi, da se je ustavil le pri tistih, ki jih je poznal ali se jih je še sam spomnil, ali pa so mu o njih pripovedovali. “Ustavil sem se pri najbolj znanih, pri tistih, ki so kakorkoli dali poseben pečat vaškemu življenju. S tem nočem zmanjševati pomena onih, ki so izostali.”

Mimo bralca se zvrsti več sto ljudi iz natančno 22 zaselkov, ki sestavljajo Sv. Antona. Cela galerija žensk, moških in otrok, ki so bili kmetje, trgovci,

gostilničarji, krušarice, perice, mlekarice, vojaki, pohajači in berači, nekateri samo z imeni, drugi tudi s svojo zgodbo in celo fotografijo. Sv. Anton je namreč tudi zelo dobro predstavljen s fotografijami. Avtorju je najbolj pomembno, da predstavi svoje sovaščane, katerih življenje se je od takrat, ko se je on poslovil od njih, nepreklicno spremenilo. Vendar je čutiti posebno skrb, ko opisuje stare šege - če bodo zapisane in zabeležene, jih ne bo mogoče povsem pozabiti. Npr.: V Kopru so imeli nekdanj na četrto postno nedeljo poleg maše posebno zabavo. Na ta dan so tja prihajali posebno mladi ljudje iz vseh okoliških vasi. To je bila priložnost za sklepanje novih poznanstev med fanti in dekleti. Šega, ki je ni več, se je avtorju zapisala, ko je pripovedoval zgodbo o starem samcu, ki si je vsako leto na ta dan v Kopru iskal ženo.

Prav tako preberemo o "nonotu", ki je verjetno zadnji pri Sv. Antonu ohranjal starodavno šego, ko je na božični večer pod mizo polagal otep sena za prihajajoče božje dete, pa o posebnih kolačkih, ki so jih spekli za neveste, o "raboti" - skupnih delih na vaških poteh, o "šivanem platnu", prtju z izvezenim slovenskim napisom, ki je krasil kuhinjski prostor, o pogrebnih navadah, o koledniških pesmicah za sv. tri kralje, in še in še.

Dasiravno si je avtor prizadeval, da bi bil samo vesten zapisovalec tistega, kar je doživel, česar se je spominjal ali pa so mu bili pripovedovali, ponekod le ni mogel brez globoko občutene pripadnosti svojemu rojstnemu kraju. Opisovanje sobotnega večera na vasi je tako idilično, da je komaj verjetno, da bi se zares lahko dogajalo na tak način, kot je zapisano. Sproščujoč občutek ob koncu tedna in pričakovanje nedelje je bilo mogoče zaželeno, ni pa bilo dano vsakomur. Vsekakor se večina današnjih prebivalcev, tako kot avtor sam, z obžalovanjem spominja izginulih sobotnih vaških pomenkov, "kjer je bilo dovolj razvedrila, smeha, petja in spokojnega uživanja v družbi mlajših in starejših, preden so legli k počitku." Hudi časi italijanske države, druga vojna in tudi težka leta po njej, komaj da so omenjena. Sem pa tja izvemo za kakšno javno prepoved, sicer pa so se očitno vse hude reči skrivale v življenjih posameznikov. Prelepo bi bilo verjeti, da se je Sv. Antona vse izognilo. In res se ga ni, saj je še nekaj let po drugi vojni prav sredi naselja potekala meja med cono A in cono B. Leta 1957 so ga preimenovali v Pridvor, leta 1991 pa so mu vrnilo staro ime.

Avtor Dušan Jakomin je izpolnil svoj dolg do domače vasi. Knjiga je v veselje domačinom in v pomoč vsem tistim, ki bodo hoteli izvedeti kaj več o krajih, ki so tako blizu, pa vendar tako daleč od glavnih cest.

Tanja Tomažič

BRANKO C. ŠUŠTAR, *SPODNJA ŠIŠKA - PUŠELJC LJUBLJANE: ARHIVSKI ZAPISKI S POTI VASI V PREDMESTJE, 1885-1914*. Zgodovinski arhiv Ljubljana, Gradivo in razprave 18, Ljubljana 1996, 376 str., ilustr.

Šiška je zakon! Na velikih, bolj ali manj primernih zidovih šišenskih stolpnic ali garažnih zidov so se naenkrat, nekaj let tega, pojavili napisi različnih barv in pisav. Nepoklicanemu, še bolj pa nepoučenemu starejšemu Šiškarju bi utegnili vzbujati strah in nelagodje, češ da prestopa prag, ki so si ga začrtale domače bande. Ampak ljubljanske občine so si bile enakovredne, in tako so se podobni grafiti pojavili tudi drugod: Moste so zakon! Bežigrad je zakon! In tako lepo naprej. Z dobršno mero humorja smo se vsi Ljubljančani lahko prišteli k svojim. 487

V tistem obdobju je imel avtor Branko Šuštar svojo razpravo o Šiški že skoraj končano. Na nekakšen simboličen način mu je potrjevala, da je Šiška res zakon, bila in bo. Kot rojen Šiškar, ki je dvajset prvih let tudi preživel med Šiškarji, je najbrž čutil dolžnost in obenem zadovoljstvo, slast zgodovinarja, da je pobrskal po preteklih letih. Za obravnavo si je izbral obdobje približno tridesetih let, 15 pred in 14 po letu 1900. V tem času naj bi se prej popolnoma kmečko naselje že približalo mestu in se takorekoč stopilo z Ljubljano.

S pomočjo arhivskih podatkov je poskušal najti poti, po katerih so se Šiškarji priključili mestu in nepreklicno postali meščani. Spodnja Šiška je bila nekdaj prva gorenjska vas in je v tistih zgodnjih časih morala pomeniti veliko več kot kasneje. V zgodovino je vstopila takorekoč po naključju, ko je bil v novembru 1370 v lopi cerkve sv. Jerneja podpisan "Šišenski mir", po katerem so se Habsburžani za plačilo 75. 000 zlatnikov odpovedali Trstu v korist Benetkam. Do dandanašnjih dni Šiška ni več doživela takšnega pomembnega dogodka na svojih tleh.

Vendar so bili Šiškarji vedno zelo ponosni na svojo vas, kar dokazujejo mnogi zapisniki in še drugačni dokumenti, ki so se našli pod zgodovinarjevim očesom. Med prebivalci je bila pravzaprav prisotna dvojnost, po eni strani so si želeli priključiti močnejšemu, mestu Ljubljani, postati meščani, po drugi strani pa so želeli ohraniti tudi poznani način vaškega življenja.

Avtorju je s podrobno analizo različnih segmentov življenja uspelo prikazati pot, ki je vodila Spodnjo Šiško v predmestno naselje, ki je začelo izgubljati svoje kmečke korenine že davno prej, preden so se zares priključili Ljubljani. To je bila pot, ki je bila usojena tako rekoč vsem primestnim naseljem, bilo je samo vprašanje časa, kdaj se bo to zgodilo. In kakšni naj bi bili tisti vzroki, ki bi to pospešili.

Pregled občinskega arhiva je moral biti naporen in obenem zabaven, kar raziskovalec prizna. Poleg suhoparnih števil se dostikrat utrnejo tudi podatki, ki privedejo raziskovalca še na kakšno drugačno sklepanje. Branko Šuštar je to dodobra izkoristil, bral je tako rekoč oboje, tudi med vrsticami. Mogoče si je kdaj pa kdaj zaželel, da bi se dokopal še do kakšnih drugačnih podatkov, ki bi osvetlili

npr. kakšno prav suhoparno dokazovanje, da bi si pomagal s podatki, ki bi jih izbrskal iz spomina tistih, ki jih več ni.

Ko je v preteklem letu, takoj po izidu, knjigo predstavljal po Šiški, se je nabralo poslušalstva toliko, da so ostala vrata vedno odprta. In ljudje so želeli tiste podatke, ki so jih poznali že od prej, ki so za njih slišali ali ki bi jih radi slišali. Lovili so se za ostanke hiš, za stara imena, za drobce spominov, ki sploh niso bili pravi, in na koncu se je izkazalo, da je od 1914 še vedno nekaj ostalo. Tam, kjer je raziskovalec Branko Šuštar nehal, bi zlahka nadaljevali bralci in poslušalci.

488 Podatki, ki jih je navedel avtor, pokažejo, kako so se prebivalci Spodnje Šiške poznali med seboj, kako so branili svojo identiteto, kako so bili priče času, ki je nezadržno tekel mimo njih, pa so ga kdaj pa kdaj skušali tudi ustaviti.

Razprava se ukvarja z razvojem naselja, kako se je kolonizacijska vas, o čemer priča razdelitev polj, iz treh središčnih vaških ulic, ki jih lahko sledimo še danes, to je Celovške, Jernejeve (sedaj Milana Majcna) in Vodnikove razširila in pozidala. V začetku 19. stoletja je bila še vas s 73 hišami in manj kot 500 prebivalci.

Vsi so se med seboj poznali. Od leta 1866 so na občini poznali občane in tujce. Od občanov so imeli domačini ali domovinci tudi domovinsko pravico, občani brez domovinske pravice pa so plačevali davke, v primeru obubožanja ali kakšnih drugačnih potreb pa jih občina ni bila dolžna podpirati. Spodnja Šiška je branila svoje meje in svoje pravice. Domovinska pravica je šla le premožnim prišlekom. Okrog leta 1881 je bilo treba plačati za domovinsko pravico najprej po 10, nato pa po 15 goldinarjev, a pametni so dali še več s posebnimi podporami za ubožne sklade, za gasilce, za šolo. Nikoli se ni vedelo, kdaj bi lahko spet rabili občinske može.

Število novih šišenskih prebivalcev se je zelo povečalo, ko so leta 1867 odpirali Koslerjevo pivovarno in ko se je leta 1871 vasi približala gradnja gorenjske železnice s kolodvorom vred. Pravi stari Šiškarji so na nek način z različnimi predpisi o gradnji, predvsem pa z omejevanjem novih koncesij za obrti skušali najbrž na nek način ohraniti vaški red in mir, obenem pa se je kapitalska miselnost že zasidrala v trgovce in obrtnike. Kdor si je našel svoj prostor pod šišenskim soncem, ga je skušal povečati, in trgovci so postajali veletrgovci in obrtniki so postajali tovarnarji. Šiška pa je rasla.

Ni bilo ne prvič ne zadnjič, da je neko staro strnjeno naselje doživelo v kratkem času večji priliv novih naseljencev. V številkah o prišlekih ne bomo našli, kako so jih domačini sprejemali. Avtor nam z izbranimi odlomki komaj čitljivih občinskih zapisnikov pove, da ni bilo vedno ne lepo ne prijetno. Tik pred letom 1900 se je priselil in si na današnji Gasilski ulici zgradil hišo vinski trgovec iz Idrije. Ob širitvi ulice se je seveda pritožil, a njegova pritožba je povzročila užaljen odgovor župana: "Vi pa kot nameravan novi prišlec, takoj ko se zahvaljujete skušate Vaši peti dobiti podlago in pravite da se Vam hoče kaj uzeti ko Vi jemlete..." Župan mu je poleg tega, da je prišlek, očital tudi njegovo

politično prepričanje, češ da je kot klerikalec vrinek v šišensko napredno socialdemokratsko srenjo.

Taki odlomki današnjemu bralcu povzroče prizanesljiv smehljaj, a v tistih časih jih je bilo jemati resno. Navsezadnje je Šiška tudi kot ljubljansko predmestje doživljala še kasneje obdobja bolj množičnih doseljevanj.

Ko so prišli novi naseljenci, ki jih na Šiško ni vezalo kmečko delo, tudi niso imeli več občutka za kmečko poštenje, so domačini nenadoma morali poskrbeti za obrambo. Tako je občina dobila poljskega čuvaja, ki je za redno plačilo iz občinske blagajne vsako leto po nekaj mesecev, vsaj do oktobra, varoval njive šišenskih kmetov.

Tako je torej do začetka prve vojne, ko so Spodnjo Šiško priključili mestu 489 Ljubljani, vas postajala mesto. Imela je svoje šole, svoje obrtnike, trgovce, predvsem pa politično življenje, ki se je odvijalo v okviru znanih političnih strank.

V Šiški se je z železnico pojavilo precejšnje število nemških naseljencev, celo več kot v ostalih delih mesta. Življenje je moralo nujno skozi vsa obdobja sožitja in trenja slovenske in nemške skupnosti, ki se je odražalo v glavnem na kulturnem področju. Društva so bila številna, prizadevanja za vsak nov šolski prostor zagrizena.

Najbrž imajo današnji Šiškarji kar dobro mnenje o svojem naselju. Po nekaj letih se počutijo domačine, četudi so se priselili od drugod. Takih s pedigrejem je najbrž še zelo malo. Branko Šuštar je vsaj malo odprl vrata tistim, ki jih to zanima, bolj ali manj plemenitim. Za njegov trud smo mu lahko hvaležni tudi zgodovinarji in etnologi.

Tanja Tomažič

NEVA HUSSU-MAGAGNATO in PAVEL VIDAU, *BENEČANOVE - BANE : RODBINA KREVATIN 1795-1997*, Mladika, Trst 1997.

Leta 1986 je ameriški zgodovinar James C. Davis v Pennsylvaniji, ZDA izdal knjigo o slovenski kraški družini, katere daljni potomec je bil. Še istega leta je bila knjiga prevedena v italijanščino in je izšla v Gorici, čez tri leta pa v Ljubljani, pod naslovom Vzpon iz dna. Ta knjiga je bila kot čudežna paličica, vzpodbudila je oba avtorja, da sta se skupno lotila zdaj objavljene raziskave.

Intenzivno delo je trajalo dalj časa in na koncu sta razpolagala z veliko količino nabranega materiala, s slikami in podatki. Vse to je bilo namenjeno razstavi v domači vasi, v Banih pri Trstu. Razstava je bila postavljena, pogledana in treba bi jo bilo podreti, gradivo pa razdeliti vsem tistim, ki so ga bili ljubeznivo posodili. Tako bi vsi podatki, ki so bili zbrani in pregledani, čez čas spet ušli iz

spomina. Zgodba o neki družini bi bila pozabljena.

Jelka Daneu-Cvelbar, domačinka iz Opčin, ki skrbi za revijo Škrat, zraven pa tudi za vedno bolj široko razvejano založniško dejavnost za izdajo slovenskih knjig in publikacij, je svetovala, naj bi vse skupaj povezali in izdali kot neke vrste vaško zgodovino. Tako je luč sveta zagledala knjiga o prebivalcih vasi, o tistih, ki izhajajo iz ene same družine, pa se zdaj, ko je minilo že več kot sto petdeset let, tega niti ne zavedajo več.

Ivan Krevatin in Lucija Grižon sta bila začetnika banovske rodbine, ki so jo poimenovali Benečanove zato, ker se je bil Ivan priselil iz Istre, ki je bila dolgo pod Benečani. Vzela sta se leta 1861 in od takrat lahko sledimo široko razvejanemu sorodstvu.

490

Objavljene so fotografije od najstarejših do najnovejših. Razen uvodnih pojasnil pravzaprav ni dosti teksta. Posamezniki so predstavljeni z različnimi slikami in podnapisi tečejo nekako pravljično: oče in mati sta se poročila in rodili so se jima otroci. In otroci so izbrali svoje ženine in neveste in spet so se jim rodili otroci. Knjiga se ne konča, ker bodo tudi tisti, ki so zdaj otroci, nekoč odrasli in se poročili in imeli svoje otroke.

Vendar pa zgodbe niso pravljična in to bi najbolje vedeli povedati tisti, ki so na slikah. Ob številnih družinah, ki se še pojavljajo na začetku stoletja, so preštevilni križčki ob otroških imenih, ki so umirali v prvih mesecih ali letih življenja. Nena doma se spremenijo imena. Ostajajo imena, ki so slovenska, in imena, ki so njihove italijanske različice. Potem prihajajo generacije, ki so si poiskale druge kraje za svoje življenje. In ne povedo nam, kaj je bil vzrok zato. Otrok je vedno manj.

Oba Krevatina iz Banov, ki sta začela tako številen rod, sta postala znana in nekam blizu tudi tistim, ki jim mogoče do sedaj niti ni bilo pomembno, do kam segajo njihove korenine.

To je knjiga slovenskih avtorjev o slovenskih začetkih neke družine, ki se je osnovala v Banih pri Trstu v sredi prejšnjega stoletja. Oba avtorja sta domačina iz Ban, in oba izvirata iz Krevatinov. Neva Hussu-Magagnato je rojena leta 1952 in še vedno živi v Banih. V službo je hodila v Trst, sicer pa je z vsem srcem predana kulturnemu delu v domačem okolju. Tudi drugi avtor, Pavel Vidau je domačin, rojen 1936. Zdaj ko je upokojen, se še bolj kot prej posveča vaški kroniki in raziskavam, ki naj bi pojasnile slovenski življenj.

Knjiga, ki pravzaprav niti ni knjiga, ampak je bolj slikanica s kar najmanj teksta, je pomembna zato, ker je izšla na Tržaškem. V krajih, kjer je tistih, ki se deklarirajo za Slovence, vedno manj. Oba avtorja sta se lotila raziskave pred približno dvema letoma, sad njunega dela pa bi bil razstavljen lahko le dober teden v juniju letošnjega leta. Odprli so jo še enkrat za dva dni v avgustu, ob času vaške šagre, bržčas zato, da so si jo ogledali tudi vsi, ki takrat od blizu in daleč obiščejo sorodnike.

In potem se je ponovilo tisto, kar se dogaja tako rekoč zmerom: vsem je

bilo žal, ko so se poslovili od razstave in ko je bilo treba vrniti izposojene fotografije. K sreči je ostala knjiga. Še najbolj žal pa je bilo tistim, ki v začetku niso hoteli sodelovati, ob koncu pa je bilo že prepozno. Vendar so jim vrata k sodelovanju odprta.

Oba avtorja izhajata iz istega rodu. In še toliko drugih, ki se sploh ne poznajo. Pri skupnih trikrat ali štirikrat prastarših se sorodstvene linije porazgubijo. Vendar veže ljudi iz Benečanovih Banov tudi slovenski jezik.

Naj zaključimo z besedami, ki jih je povedal Pavel Vidau: "Domačini sprejemajo to delo pozitivno in si želijo, da bi se nadaljevalo, da bi se razširilo tudi na druge rodbine v vasi. Saj konec koncev ne živijo v kraju samo potomci Krevatinov. Vendar pa se ne moremo ukvarjati samo z družinskimi debli, kar bi morda prebivalce najbolj veselilo. Tudi drugi vidiki vaškega življenja so še zanimivi. Zavedamo se, da to življenje nepreklicno izginja. Soočamo se s prav posebnimi problemi. Naseljujejo se italijanski mestni ljudje, torej dvakrat drugačni od nas domačinov. Spreminja se celo pogovorni jezik v vasi. Vse te nove stvari bo treba še primerno zabeležiti in obdelati."

Benečanove Bane so torej obetaven začetek.

Tanja Tomažič

VESNA GUŠTIN GRILANC, *JE VEČ DNEVOV KU KLOBAS : NEKDANJE PREHRAMBENE NAVADE IN RECEPTI TRŽAŠKEGA PODEŽELJA*. Založba Devin, Trst 1997, 169 str., ilustr.

Pred dobrimi tristo leti je nastal naslednji zapis:

"Testo zvaljajo prav na tanko ko list ali papir in ga namažejo z zdrobljenimi in z medom pomešanimi orehovimi jedrci; to zmes zvaljajo, stisnejo ali zvijejo v krogu, da postane kakor hleb kruha. Naposled speko in, ko je pečeno, se imenuje potica. Plemičem in meščanom, ki imajo delikatnejša usta, denejo v tale kruh veliko masti in jajc. Tudi pri plemičih in meščanih peko take potice ob istem času in na prav isti način."

Avtor tega besedila je plemeniti Janez Vajkard Valvasor, avtor dela *Slava Vojvodine Kranjske*. Znanstveniki in raziskovalci so delo definirali na veliko načinov, še najbolj pa odgovarja termin velikega polihistorskega zapisa vsega, kar se je v njegovi dobi vedelo ali dalo izvedeti o, širše vzetem, slovenskem prostoru. Prav gotovo ne bi mogli trditi, da je Valvasorjevo delo knjiga receptov, pa čeprav se da v njej najti veliko informacij o tedanjih prehrabnih navadah nižjih in višjih slojev prebivalstva.

Zelo podobno je s knjigo, ki jo danes predstavljamo. Marketinški pristop

bo založbi verjetno narekoval promocijo v smeri lažje dostopne - mogoče ženske? - zbirke kuharskih receptov iz naših polpreteklih podeželskih kuhinj. No, in delno tako tudi je. Približno polovico knjige zavzemajo recepti, ki jih je avtorica zbrala na območju geografskega Krasa do Brkinov in Brega. Pomenska teža celotne publikacije pa je povečini drugje, v tistem začetnem delu, ki je vsebinsko orodje, v določenih aspektih tudi orožje, strokovni aparat knjige. Prav zaradi tega dela bo knjigo nemogoče zamenjati s katerimkoli volumnom a la "Cucina triestina" ali "Slovensko kuharico" ali "Jedmi z našega podeželja".

Vsako jed je avtorica postavila v primeren okvir obredja, ki je tisti hrani pripadalo. Delovnik je tak ostal tudi po skoposti odmerjenega grižljaja, pa čeprav se lepo sliši, da so naši predniki imeli kar štiri obroke, in sicer fruhek, kosilo, južno in večerjo. Človek bi se kar čudil, kako so ob vsem tem lahko sploh bili lačni. Skromnost in varčnost pa sta nujno morali biti gospodinjin lastnosti, da je bilo vsem vsaj približno zadosti, nikomur pa preveč. Med najbolj priljubljenimi šalami je bila prav gotovo tista o macefizelnih na kisló, ki da se kuhajo, ko pa so v resnici lonci, iz pomanjkanja, samevali. Še drugače je v kuhinji dišalo, ko je imela gospodinja na delu ljudi ob večjih kmečkih opravilih: nikakor ni smelo zgledati, da so gospodarji skopuhi. Naslednje leto bi morali domači vse sami postoriti, pa še sramota bi bila velika.

In mimo trdih delavnikov, skozi katere se je človek včasih res težko prebijal, se v knjigi začenja opis praznikov letnega in življenjskega ciklusa; dnevov, ki nam v današnjem času premalo pomenijo, da bi jih resnično znali ceniti.

Če se za trenutek povrnem k Valvasorju in njegovi potici: zanimivo je prebrati, kakor zatrjuje avtor, da tudi plemiči in meščani pečejo potice ob istem času in na isti način kot kmetje. Vprašanje je seveda, kolikokrat so si potice lahko privoščili eni in kolikokrat drugi, pa vendar. Potica še tako revne družine je bila vredna prisotnosti na plemiški ali meščanski mizi. In mi vsi vemo, kako včasih že duh po določenih dobrotah vsiljivo priklíče na misel praznike. Prav tako zadiši iz knjige ob opisovanju mrzličnih priprav, ki so se jim naše ženske posvečale ob približevanju kakih posebnih priložnosti. Poglavlje zase bi tu zahtevalo obravnavanje božičnega obdobja, pa pusta, pa praznika vaškega zavetnika ali pa velikonočnih dni. In kako izpustiti veselje, ki je spremljalo družino, od njenega najmlajšega pa do najstarejšega člana, ob velikih življenjskih praznikih, ki so se, manj ciklično seveda, vrstili med zidovi domačije! Vsaka taka priložnost je od gospodinjin rok zahtevala prav posebno, obredno jed. To vedenje pa se je nenapisano predajalo iz roda v rod, od matere na hčer ali nevesto, še do pred kratkim, kot v najstarejših dobah našega bivanja.

Ob šegah, vezanih na prehrano, katerih veliko število je avtorica rešila pozabe s tem, da jih je zabeležila v knjigo, je tu še nekaj začetnih poglavij, ki s svojo simboliko nadgrajujejo pomen celote. Kuhinja - prav gotovo to ni bil samo prostor, kjer so se jedi pripravljale, pekle, cvrle. To je bil osrednji bivalni prostor, kjer se je odvijalo družinsko in širše, socialno življenje. Le nekaj ur na dan je to

bil izključno gospodinjin prostor. V tem, pogosto edinem segretem prostoru v hiši, so otroci odraščali ob strogih večernih modrovanjih vaških mož, ob izmenjavanju nasvetov med materjo in drugimi gospodinjami, ob šalah odraščajočih bratov in sester. Ob ognjišču so poslušali pesmi in pripovedke, iz plapolanja zubljev in izgorevanja čoka v ognju so prerokovali bodočnost: sebi zadosten mikrokozmos, ki je s svojo pomenljivostjo človeka duševno nahranil.

In že iz kuhinje ponovno zadiši - tokrat po kruhu, kateremu avtorica spet dovoljuje solo - nastop v začetku knjige, in ob kruhu vino, olje, tudi voda. Vsaka sestavina, do še tako skromne, zadobiva svoj originalni, že pozabljeni blesk in prvinsko lepoto. Ko je človek zadostil svoji primarni potrebi po hrani, ga je napredek gnal višje. Mineštra naj ne bo samo hranljiva, temveč tudi dobra; kolač ne več samo dober, ampak tudi lep. Naše žene niso svojega čuta za estetiko razvijale samo pri šivanju prelepih noš, pač pa tudi ob lepo pogrnnjeni mizi in okusno pripravljeni hrani.

Ves ta ponos preteklih dni - omenim naj še bogato dialektalno izrazoslovje - je zbran v pričujoči knjigi. Zato je glede na ostale knjige o tržaški kuhinji to izjemna publikacija; predvsem zaradi dodatnih informacij, ki bogatijo naše vedenje. Tega za večino v italijanščini tiskanih knjig ne moremo reči.

Glede na recepte v knjigi "Je več dnevou ku klobas" bi težko odgovorili na vprašanje, ali je na našo prehrano bolj vplivala mediteranska, osrednjeslovenska ali celo dunajska kuhinja 19. stoletja. Niti pretakanja naše kuhinje s tržaško torej ne bomo ustavili z neustreznimi umetnimi pregradami. Vsekakor pa lahko ugotavljamo spretnost v vihtenju peres, s katero si določeni tržaški, neslovenski krogi, začenjajo lastiti pravico nad slovenskim ljudskim bogastvom - seveda mimo primera kuharskih knjig.

Bolj tehtno bi bilo, da bi sami znali svoje ljudsko blago predstavljati in ovrednotiti bodisi znotraj bodisi izven naše skupnosti. Pogosto pa niti nam ni jasna vrednost tega bogastva in prenekateri nad "ljudskim" vihajo nosove.

Dokaz naj bo le v tem, da še vedno ne premoremo inštitucije, ki bi se profesionalno ukvarjala z etnološko vedo. Res je, da stojimo kot manjšina v tem trenutku na barikadah in bomo verjetno v bodoče morali braniti tudi to, kar že imamo, pa vendar, kakor da za določene argumente ni ne posluha ne politične volje. Na besedo **folklor**a, ki hrani v sebi strokovnost angleških etnografov iz prejšnjega stoletja in ima svojo znanstveno težo, na to besedo naletimo v zadnjih mesecih v tisku uporabljeno kot žaljivko. Zakaj vse to? Smo še vedno vajeni deliti kulturo na tisto z veliko in tisto obrobno, z malo začetnico?

Kljub razmišljanju, ki nas je popeljalo nekoliko v stran od izhodišča, naj ponovim, da je danes za nas velik praznik, kakršnega lahko slovenskemu človeku pomeni le izid knjige. In ker je to prva knjiga Vesne Guštin Grilanc, lahko z veseljem rečemo, da je šel Vesnin "kukec" s štale; upam, da bo takih "kukcev" še veliko.

POLONA ŠEGA, *SLOVENSKI KOSTANJARJI NA DUNAJU*. Dolenjska založba, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, Seidlova zbirka 19, Novo mesto 1997, 119 str., ilustr.

494

Pogled Polone Šega je pogled etnologinje na pojav, ki je doživel svojo zlato dobo med drugo polovico 19. stoletja in začetkom prve svetovne vojne. Takrat je pričel ponehavati in je ta trend zadržal do danes. Pogled etnologinje pomeni predvsem to, da je v središče opazovanja dejansko postavljen človek, nosilec pojava. Ob nepogrešljivi uvodni razjasnitvi zgodovinskih in družbenih okoliščin, ki so pripeljale do te večinoma sezonske migracije Slovencev - največ iz nekdanjega velikolaškega okraja - na Dunaj, je Šegova posvetila večino pozornosti kostanjarjem samim. Seznanja z njihovo bivalno, prehrabeno in oblačilno kulturo, torej z nepogrešljivo etnološko topiko, najbolj pa se načinu življenja približamo pri predstavljanju dnevnega, tedenskega in sezonskega ritma dela in počitka. Izkaže se, da je bilo slednjega zelo malo, saj je delovni dan trajal približno od devete ure zjutraj do poznega večera, kostanjarjev teden pa ni imel prostega dne. Kar pa je še posebej prispevalo k celovitosti predstavitve, je dejstvo, da je raziskan odnos kostanjarjev do novega okolja in odnos domačega okolja do sezonskih povratnikov iz velikega mesta, ki so v svoje domače okolje gotovo prinašali kanček nove kulturne izkušnje, prav kakor so jo kot poklicna in etnična skupina prinašali v novo okolje. To jih je sprejemalo večkrat s simpatijo kot ne.

Za slovenski prostor, ki je predvsem v zadnjem času dobil nekaj pregledov življenja Slovencev na Dunaju, so slovenski kostanjarji na Dunaju zanimivi tudi zato, ker predstavljajo ljudi, ki se niso gibali v kulturniških, političnih ali znanstvenih krogih, ampak so prispevali delež k podobi vsakdanje, ulične podobe mesta in se tako pravzaprav bolj dotaknili zavesti večine Dunajčanov kot njihovi znameniti, večkrat opisovani slovenski sodobniki. Ker je bil stik med uličnimi prodajalci kostanja in kupci ali le mimoidočimi tako pogost in neposreden, so posebej tisti z najfrekventnejših mestnih lokacij ostali v spominu nekaterih Dunajčanov še dolgo potem, ko so se s kostanjarstvom nehali ukvarjati.

Poloni Šega je treba priznati, da je odlično izkoristila vire, do katerih se je dokopala - od redkih materialnih in normativnih do ustnih in vizualnih. Zadnji so v knjigi sestavni del pripovedi, med raziskovanjem pa jih je etnologinja uporabila tudi v t. i. smislu »odpirača za konzerve« - namreč kot sredstvo za prebijanje ledu v navezovanju stikov z nekdanjimi kostanjarji ali njihovimi potomci in vodenje pogovora z informatorji, ki so v isti osebi velikokrat tudi lastniki fotografij. Te so, če jih je etnologinja uporabila ob pogovoru, sogovorniku sprožile asociacije, ki so pripomogle k plodnejšemu pridobivanju informacij. Če upoštevamo, da je etnologov interes usmerjen ne le k podatkom, ki pojav opredeljujejo nasploh, ampak tudi k intimnejši sferi ljudi, k njihovim občutkom, vrednotam, odnosu do ljudi in sveta, je jasno, da mora biti raziskovalec zelo

spreten pri iskanju in vrednotenju raznovrstnih virov. Šegova je bila predvsem pri zadnjem zelo dosledna. Arhivski viri, ki jih je uporabila, so bili v večini na razpolago v dunajskih arhivih, v Sloveniji jih je našla le malo, uporabila je tudi nekaj opisnih virov, začudilo pa jo je, da je našla relativno malo ohranjenih dokumentov - potnih listov, obrtnih dovoljenj, spričeval,...

Relativna redkost v etnološki literaturi je citiranje izjav informatorjev pod črto, kar ustne vire popolnoma izenači z ostalimi, tudi v njihovem navajanju. Odločitev za tako početje je pravzaprav smiselna, hkrati pa je v skladu s poklicno etiko naslednja odločitev, po kateri navajanje opušča, če so to informatorji izrecno želeli. Pronicljiva se mi zdi Šegova v trenutku, ko je razvozlala vzroke, ki so ljudi privedli do tega, da so se odločili za sezonsko peko kostanja, krompirja in občasno jabolk relativno daleč od doma. Poleg predvidljive želje po (dodatnem) zaslužku je zaznala tudi željo po vsaj začasni izmaknitvi nadzoru vaške in družinske skupnosti. Prednost etnologije pred nekaterimi drugimi vedami, ki bi se utegnile ukvarjati z istim pojavom, je ravno v tem, da z različnimi metodami terenskega dela (beri - vključevanjem informatorjev kot nosilcev ustnih virov), ki so v stroki uveljavljene, zazna tudi podatke, kot je omenjeni.

Slovenski kostanjarji na Dunaju je strokovno neoporečna knjiga, ki za etnologijo predstavlja pridobitev na področju, ki doslej ni bilo raziskano. Poleg tega je tudi berljiva, zares dobra knjiga, ki je vplivala še na nekaj - poglejte devetnajstico novega Slovenskega taroka!

Jerneja Hederih

MARTA KOŠUTA, TRŽAŠKA NOŠA IN NJENA VEZENINA. Devin, Trst 1997, 131 str., ilustr.

Marta Košuta se z vidika vezeninskega okrasa posveča videzu tržaške narodne noše in njenemu pomenu v zavesti slovenske narodnostne skupnosti, živeče v zaledju Trsta. Čeprav se z nošami ukvarja ljubiteljsko, ji kaže priznati dobršno poznavanje literature in virov o izbrani temi. Skozi besedilo lahko začutimo avtorčin topel, včasih malce romantično - nostalgичen odnos do noš na eni in do vezenin na drugi strani.

V uvodnem delu Marta Košuta izpostavi naslednjo dilemo: ali govoriti o "ljudski" noši (kar je strokovno opravičljiv termin) ali uporabljati izraz "narodna" noša, ki je med ljudmi tržaškega zaledja udomačen in razumljen.

"Ko govorimo o narodni noši, seveda nimamo v mislih teh oblačil (posnetke ali ponaredke starih kmečkih noš za izpričevanje nacionalne pripadnosti, ki so imeli z ljudsko nošo le malo skupnega, op. a.), ampak pravo ljudsko nošo, le da se ta izraz

pri nas ni udomačil, kljub vsiljevanju, skoraj bi lahko rekli izsiljevanju nekaterih poročevalcev. Zato, kdor živi z našimi ljudmi, lahko govori samo o narodni noši, tako pač kot rečemo in so vedno pravili pri nas. In čeprav se zavedamo, da strokovno izraz ni najbolj ustrezen, se zavestno opredeljujemo zanj. " (str. 8)

496

Nadaljnje besedilo je razdeljeno v dva dela. Prvi del prinaša iz različnih virov povzet opis narodnih noš v tržaškem zaledju, pri čemer se omeji na t. im. mandrjsko nošo, ki sodi v alpski oblačilni tip in so jo nosili severno in zahodno od Boršta. Poudarek je na opisu in razčlenitvi ženske noše, kar je razumljivo ne le zaradi večje raznolikosti glede starosti, stanu, premoženjskega stanja, krajevne pripadnosti itd. kot pri moški noši, pač pa tudi zato, ker je večina vezenih oblačilnih kosov, na katere se osredotoča drugi del knjige, pač v ženski oblačilni sestavi. Opisu ženske, otroške, fantovske in dekliške ter moške praznične noše doda še poglavje o vsakdanjih oblačilih in posebej o nakitu.

Avtorica se je videzu noše posvetila na poljuden način, vendar dovolj natančno in prepričljivo. Kljub temu je to obrobni, ilustrativni "uvod" v pravo srž njenega zanimanja. V drugem delu knjige (z naslovom *Vezeninski okras tržaških narodnih noš*) spregovori najprej o belih delih ženskih noš, kjer se pojavlja vezenina, ki jo nato obdela v smislu kompozicije in tehnik vezenja, nato pa se posveti motivom v vezenini: na elementih vezeninske motivike gradi svet risanih (beri: vezenih) simbolnih sporočil, ki naj bi bila prenešana od ustvarjalca na nosilca, iz preteklosti v sedanost.

"Ljudski okras ni le dekoracija, je predvsem izpoved, kot tak pa odraža človekovo duhovnost, verovanje v nadnaravne sile in njihovo interferenco v človeško življenje. Vezenina, ki je na prvi pogled samo okras prazničnega oblačila, je v resnici mnogo več: je zapis vrednot skupnosti in posameznikovega sporočila. " (str. 74)

Posamezne motive primerja s podobnimi v starejših kulturah, prav tako njihov pomen. Pri tem je dobrodošla dopolnitev s slikovnim gradivom, ki ima večji učinek kot množica besed.

"Če jih vzamemo v roke (vezena oblačila, op. a.) in okras razstavimo na posamične dele, ugotovimo, da ga sestavljajo kanonizirani elementi, ki se ponavljajo v drugačnem zaporedju in drugačnih kombinacijah v vseh etnično pristnih vezeninah. To so pravzaprav sestavljanka obveznih okrasnih motivov in simbolov, tako kot pisava: kakor črke ima tudi vsak element zase svojo vsebino, ki oblikuje sporočilo okrasa. Ta sporočilnost je skupna za vezenine mnogih slovanskih narodov, ki na tak ali drugačen način posredujejo okolju osebnost lastnice in njena hotenja v luči verovanj skupnosti. " (str. 74)

Motive razdeli na tri temeljne skupine (z rastlinsko vsebino, tiste, ki slonijo na geometrijskih likih, in tretje, ki izhajajo od živali ali ljudi). Osnovo za razplet primorskega ljudskega motiva pa ji pomeni drevo življenja. Na koncu vključi še motive, ki so postali del celotne kompozicije konec 19. in v 20. stoletju pod vplivom meščanske vezenine in novodobnih funkcij narodne noše (npr. lira kot znak pevskih društev ipd.).

Avtorica pripisuje poznavanje simbolnih pomenov posameznih motivov ustvarjalcem in uporabnikom verjetno v večji meri, kot je v resnici bilo. Razumevanje simbolnih pomenov je vedno nekoliko težavno ali recimo raje - negotovo; vendar pa nam obrača pozornost od zunanje oblike na notranjo vsebino. Poleg tega je lahko vsebina sporočila za uporabnike povsem drugačna kot za izdelovalce. Poklicne vezilje so se nemalokrat posluževale zgolj modne oziroma šablonske dekoracije, nosilec je ostala na izbiri v tem primeru le sodba o tem, ali se jim zdi izdelek lep ali ne. Presoja o estetski vrednosti pa je ne le osebno, ampak predvsem kulturno pogojena.

Ker je oblika pisanja knjige poljudna, izzveni mestoma avtoričino iskanje sporočil, »pristnosti«, »preprostih prvin« v ljudski veziljski ustvarjalnosti kot odraz subjektivne interpretacije in videnja sveta (da ni zgolj to, dokazujejo na koncu navedeni viri in literatura, seznam informatorjev, lastnikov noš in sodelavcev). Značilno je njeno mehko odmikanje v nedoločeno preteklost in malce romantična, a trdna vera v sporočilno vrednost vsakega elementa. Konec vsega lepega pripisuje dobi po letu 1848 in posledicam tega nameni zadnje poglavje. 497

Besedilo dopolnjuje na koncu še "slovarček" narečnih, strokovnih in manj znanih besed, kot celoto pa ga prijetno "zaokroža" zelo lepo, subtilno oblikovanje v rjavih tonih in nekoliko zabrisanih linijah (slikovni del), ki nas mehko vodijo v svet drobnih detajlov, prostim očem in nepozornemu pogledu navadno neopaznih.

Knjiga Marte Košuta ni znanstvena razprava, ker za to ne vsebuje trdnosti znanstvenega aparata. Tudi ni priročnik za rekonstrukcijo noš ali vezenin. Vendar je vanjo avtorica "uvezla" toliko mehkobe, subtilnosti in ljubezni do lastne in tuje ustvarjalnosti, da je bo vesel vsakdo, ki zmore in želi razumeti stvarnost v njeni večplastnosti.

Janja Žagar

ROMILDA SMOTLAK TUL: MAČKOLJANSKA LJUDSKA NOŠA. Prosvetno društvo Mačkolje, Trst 1996, 58 str., ilustr.

Konec leta 1996 je v Trstu izšla drobna knjižica o mačkoljanskih ljudskih nošah, ki jo je izdalo in predstavilo Prosvetno društvo Mačkolje. Avtorica besedila Romilda Smotlak Tul je zbrala in uredila pričevanja oz. spomine sokrajanov na starejšo ljudsko (oz. kakor sami raje imenujejo "narodno") nošo, ki so jo za vsakdanje in predvsem praznje priložnosti nosili do prve, za reprezentativne namene pa do druge svetovne vojne. V rekonstruirani obliki jo za nekatere priložnosti uporabljajo še danes.

Devet opisov stare noše, ki jih je avtorica zapisala po pripovedih desetih

glavnih informatorjev, je opremljenih s podatki o pripovedovalcih (ime, priimek, domače ime in leto rojstva), sicer pa brez dodatnega komentarja. Tem individualnim spominom je avtorica dodala povzetek ostalih ustnih virov, ki so ji bili verjetno na voljo v skromnejšem obsegu ali delni obliki. V povzetku so nanizane sestavine ženske praznične noše, nato pa z nekaj odstavki še delovna noša oz. podrobnosti, ki ločujejo delovno od praznje noše.

498

Ustne vire je avtorica ilustrirala s fotografijami oblačil in njihovih delov, ki so se v vasi še ohranili - večina starih oblačil je bila namreč uničena med 2. svetovno vojno, kasneje še ob prenavljanju starih hiš in hišne opreme. Na enak način je izginila tudi večina starejših fotografij. Zato je ostalo za vizualizacijo celote, opisane v besedi, le nekaj fotografij vaščanov, opravljenih v ljudsko nošo s konca 19. ali prvih desetletij 20. stoletja.

Neposrednih virov je imela avtorica torej malo; ker se ni odločila za dopolnjevanje z drugovrstnimi viri in literaturo, je ostalo njeno delo nekoliko nepopolno. Pod naslovom "Mačkoljanske ljudske noše" se skriva opis ženske noše in to v glavnem v eni - glede na starost in stan nosilke nerazčlenjeni - različici. Iz besedila ni mogoče razbrati, ali tovrstnih različic v Mačkoljah niso poznali (kar bi bila krajevna posebnost) ali gre za selektiven spomin. Po vsej verjetnosti gre za drugi razlog, saj so v besedilu omenjene barvne (bela, črna, rjava, siva) različice istega oblačilnega kosa (vrhnjega kamižota). Moška noša je zelo kratko opisana le na enem mestu. Ker so uporabljeni viri pretežno iz 20. stoletja, je podoba noše in znanje o njej okrnjeno, a tudi obarvano z narodnoprebudniškimi idejami. Proces oblikovanja narodne zavesti, ki je bil tu - kakor tudi po ostalem slovenskem ozemlju - prisoten od zadnjih desetletij 19. stoletja in se je nadaljeval vsaj do 2. svetovne vojne, je dal starejši kmečki noši povsem novo funkcijo, v določeni meri pa tudi nekoliko spremenjeno podobo. Ta noša ima med ljudmi, ki so z državno mejo ločeni od matičnega naroda, specifičen pomen, v svoji osnovi še bolj reprezentativen in močnejše povezan z nacionalno (samo)identifikacijsko podobo kot sicer. Kot pravi avtorica v uvodu:

"Večina ljudi vidi v ljudski noši samo folklorno zanimivost. Za nas, zamejske Slovence, pa ni le to. Ljudska noša je predvsem dokaz naše narodne identitete, naše prisotnosti na tem ozemlju. Obenem je tudi simbol boja naših prednikov, boja za samobitnost in uveljavitev. /.../"

Na koncu avtorica opozori na krajevno krojno posebnost v okviru t. im. brške noše, ki naj bi jo ločevala od sicer podobne škedenjske različice: ženske mačkoljanske spodnje srajce naj bi bile spredaj krojene iz dveh stanov in torej prerezane od vrha do spodnjega roba. Besedilo je obogateno s slovarčkom narečnih izrazov, dodan pa je še seznam ustnih virov oz. informatorjev z njihovimi podatki.

Poglavje "Etnološke pobude Prosvetnega društva Mačkolje" nas s fotografijo in spremnim komentarjem seznanjajo z delom Prosvetnega društva Mačkolje in razstavami, ki so bile v tem okviru organizirane v 80. letih 20. stoletja: Predstavitev

domače rekonstruirane ljudske noše in razstava starih krponov (1985), Razstava ročnih del naših babic (1986) in Razstava starega kmečkega orodja in posode (1987).

V spremni besedi h knjigi je slovenski župnik Dušan Jakomin iz Škednja pri Trstu napisal takole: *"Kultura z veliko začetnico je namreč sestavljena iz tolikih kultur z malo začetnico. /.../ to (edinstvenost, neponovljivost, posebnost vsake vasi - v pomenu kulture z malo začetnico, ki jo omenja zgoraj, op. a.) lahko odkriva le pozoren domačin, ki je nekako poklican, da spravi na dan to krajevno lepoto."* S tem je opozoril ne le na pomen te in podobnih publikacij, ampak posredno tudi na tisti pomen, ki ob delu - toliko bolj, če gre za domačina - oblikuje aktiven odnos do lastne preteklosti in samopodobe. Za ostale pa prinaša knjižica primerjalno gradivo (predvsem zapise ustnih virov), ki ga bo tako moč lažje vključiti v študije širšega značaja.

499

Janja Žagar

BIBLIOGRAFIJE BIBLIOGRAPHIES

BIBLIOGRAFIJA SODELAVCEV SLOVENSKEGA ETNOGRAFSKEGA MUZEJA ZA LETO 1996

500

ČEPLAK MENCIN, Ralf

Ministrstvo za kulturo je prelomilo obljubo. - V: Delo 38 (9. V. 1996), str. 53.

Slovenci in Tibet. - V: Etnolog 6 (1996), str. 337-349.

Indonezijske lutke v Sloveniji. - V: Lutka št. 51 (1996), str. 111-117.

Zmaj, ki je vetrna piščal = Flutes in the sky. - V: Kitajski papirnati zmaji . - Ljubljana : Slovenski etnografski muzej, 1996, str. 6-9, 21-24.

Museums of non-european cultures : rethinking the boundaries. - V: Actes des premières rencontres Européennes des musées d'ethnographie 1993. - Paris : Musée National des arts et traditions populaires, Ecole du Louvre, 1996, str. 330-337.

DULAR, Andrej

Obrti in trgovina na Bovškem : (iz arhiva Slovenskega etnografskega muzeja). - V: Traditiones 25 (1996), str. 151-171.

Idejna zasnova stalne postavitve SEM - galerijski del = Proposal scheme of the permanent exhibition of the Slovene ethnographic museum, gallery section. - V: Etnolog 6 (1996), str. 71-78.

Belokranjske razglednice : vir za etnološko preučevanje Bele krajine. - V: Etnolog 6 (1996), str. 181-196.

Svečarska in medicarska delavnica Jakoba Krbavčiča iz Ljubljane. - V: Etnolog 6 (1996), str. 383-395.

Rovaš. - V: Enciklopedija Slovenije : zv. 10 : Pt-Savn. - Ljubljana : Mladinska knjiga, 1996, str. 293-294.

Krbavčičeva svečarsko-medicarska delavnica in trgovina : odslej v Slovenskem etnografskem muzeju. - V: Argo 39, št. 1-2 (1996), str. 90-92.

Še o belokranjskih razglednicah : izid knjige Božidarja Flajšmana o Beli krajini

na razglednicah zasluži vse priznanje. - V: Dolenjski list 47, št. 2 (11. I. 1996), str. 24.

Promocija Bele krajine po belokranjsko. - V: Dolenjski list 47, št. 6 (9. II. 1996), str. 22.

GOLOB, France

Dragoceni restavratorski posegi : pogovor s konservatorjem Slovenskega etnografskega muzeja. - Primorski dnevnik 52, št. 266 (3. XII. 1996), str. 10 (pogovor vodil Danilo Bizjak).

501

KERŠIČ, Irena

In memoriam Vesni Berce : grad Snežnik ostaja samotni brez svoje vile. - V: Argo 39, št. 1-2 (1996), str. 222 (soavtorica Branka Berce Bratko).

Domesticated light. - V: Slovenija 10, št. 2 (1996), str. 50-51.

Udomačena svetloba : etnološki pogled na svetila in pripomočke zanje : razstava = Domesticated light : ethnological view of lighting appliances and accessories : exhibition. - Ljubljana : Slovenski etnografski muzej, 1996. - 8 str. : ilustr. (zgibanka).

Kopija vaškega svetilnika "farala". - V: Etnolog 6 (1996), str. 437-439.

Poročilo o udeležbi na drugem kongresu evropskih etnografskih muzejev v Bukarešti od 17. do 19. maja 1996. - V: Etnolog 6 (1996), str. 457-460 (soavtorica Tanja Roženberger Šega).

The renovation of the Slovene house in the European village in the Milwaukee public museum = La rénovation de la maison slovène du village européen du Milwaukee public museum. - V: NET (Bratislava) št. 3 (1996), str. 13-14.

Udomačena svetloba. - V: Gea 6, št. 11, priloga št. 9 (november 1996), str. 36-55.

KOGEJ RUS, Sonja

Slovenski etnografski muzej v letu 1996. - V: Etnolog 6 (1996), str. 441-456.

MIKUŽ, Marjeta

Za praznike, iz lepe Slovenije. - V: Jana, posebna izdaja (december 1996), str. 43.

Odmevi eno leto po ICOM-ovi konferenci v Stavangerju. - V: Argo 39, št. 1-2 (1996), str. 203-204.

The first meeting of the new millennium : proposal for the 19th ICOM general conference in 2001 = La première rencontre du nouveau millenaire = El primer encuentro del nuevo milenio. - Ljubljana : Slovenski nacionalni komite ICOM, 1996. - 8 str. : ilustr (zgibanka).

ROGELJ ŠKAFAR, Bojana

Uvodna beseda = Preface = Introduction. - V: Etnolog 6 (1996), str. 11-14.

Dr. Janez Bleiweis in njegov čas : razstava o Janezu Bleiweisu v Kranju. - V: Traditiones 25 (1996), str. 399-402.

502

SIMIKIČ, Alenka

International Core Data Standards for Ethnology/Ethnography : ethno working group : september 1996 = Corpus International de Traitement Normalisé des Données en Ethnologie/Ethnographie : Septembre 1996. - Pariz, Atene, Ljubljana : ICOM, 1996. - 34 + 34 str. : ilustr. (soavtorica Theologi Gouti).

SKETELJ, Polona

O branju slovenske literature na južnem Koroškem. - V: Koroški vestnik 30, št. 2 (1996), str. 57-81.

Potek raziskovalnega dela v vasi Globasnica na južnem Koroškem v Avstriji. - V: Etnolog 6 (1996), str. 165-180.

Udomačena svetloba. - V: Etnolog 6 (1996), str. 429-432.

Branje v času hitre komunikacije. - V: Družina in dom 47, št. 2 (1996), str. 9.

Globasnica vas pod Peco. - V: Rodna gruda 43, št. 2 (1996), str. 42.

Bralne navade v Dobrli vasi. - V: Dobrila vas in okolica. - Celovec ; Ljubljana ; Dunaj : Mohorjeva založba, 1996, str. 335-362.

Bilčovske družinske jaslice. - Bilčovs : Inštitut Urban Jarnik, 1996 (zgibanka ob razstavi družinskih jaslí v Bilčovsu).

Družinske jaslice. - Ljubljana : Kmečki glas, 1996 (zgibanka ob razstavi jaslí na Magistratu).

Pogled od zunaj na stičišče dveh kultur : slovenska etnologinja in bibliotekarka Polona Sketelj o svojem delu na oni strani avstrijske meje. - V: Dnevnik 46, št. 336 (12. XII. 1996), str. 20-21 (pogovor vodila Irena Brejc).

Knjige in koroški Slovenci : raziskava slovenskega knjižnega trga na južnem Koroškem v Avstriji. - Celovec, Ljubljana, Dunaj : Mohorjeva družba, 1996. - 145 str. : ilustr.

Na stičišču dveh jezikov : dvojezično je bolje. - V: Družina in dom 47, št. 4 (1996), str. 4.

Založba Drava in slovensko založništvo na južnem Koroškem v Avstriji. - V: Koroški vestnik 30, št. 1 (1996), str. 75-84.

Razvoj slovenskega založništva na južnem Koroškem. - V: Družina in dom 47, št. 6 (1996), str. 8.

Rožna dolina : 100 let. - Ljubljana : Veterani Rožne doline, 1996. - 83 str. : ilustr.

SMERDEL, Inja

503

Kitajski papirnati zmaji v Slovenskem etnografskem muzeju = Chinese kites at the Slovene ethnographic museum. - V: Kitajski papirnati zmaji. - Ljubljana : Slovenski etnografski muzej, 1996, str. 3-5, 18-20.

Ralo. - V: Enciklopedija Slovenije : zv. 10 : Pt-Savn. - Ljubljana : Mladinska knjiga, 1996, str. 77 (soavtor Mitja Guštin).

Projekt, imenovan Slovenski etnografski muzej = The project called the Slovene ethnographic museum. - V: Etnolog 6 (1996), str. 17-58.

The Slovene Ethnography Museum in Ljubljana will finally acquire its own premises = Le Musée Slovene d'Ethnographie de Ljubljana va enfin acquérir ses propres batiments. - V: NET (Bratislava) št. 3 (1996), str. 12-13.

Od ptičjega lova do oselnikov in še naprej : pogovor z direktorico etnografskega muzeja mag. Injo Smerdel. - V: Naša žena št. 4 (1996), str. 13-15 (pogovor vodila Darinka Kladnik).

V Goričanah odslej le še Skušкова kitajska zbirka? - V: Delo 38, št. 272 (25. XI. 1996), str. 7.

TERČELJ, Marija Mojca

Čaščenje planeta z vsemi demoni vred : s kolesom ne drviš po svetu. - V: Delo 38, št. 257 (7. XI. 1996), str. 14.

Etnologija in antropologija v Mehiki. - V: Glasnik Slovenskega etnološkega društva 36, št. 1 (1996), str. 8-11.

TOMAŽIČ, Tanja

O ljubljanskem dekliškem liceju - med dokumenti in spomini. - V: Šolska kronika 29, št. 5 (1996), str. 201-211.

Novokomponirana dediščina. - V: Delo & dom 4 (4. I. 1996), str. 40.

- Romarji v dolenskih Atenah. - V: Delo & dom 4 (29. II. 1996), str. 23, 40.
- Pirhi in pisanice po starem in novem. - V: Delo & dom 4 (4. IV. 1996), str. 22-23.
- Moč Valvazorjevega duha. - V: Delo & dom 4 (4. VIII. 1996), str. 35.
- Mornov najstarejši je bil Miklavž. - V: Delo & dom 4, št. 47 (5. XII. 1996), str. 18.
- Ko je sneg do kolen, rezlja figurice. - V: Delo & dom 4, št. 48 (12. XII. 1996), str. 18.
- Šole, šolarji in šolniki ... nekoč. - V: Škrat (Trst) št. 1-2 (1996), str. 22-24.
- Velikonočni žegen. - V: Škrat št. 3-4 (1996), str. 22.
- Veliki šmaren v Kamni gorici. - V: Škrat št. 7-8 (1996), str. 20-21.
- Lesene jaslice iz Cerkna. - V: Škrat št. 9-10 (1996), str. 14-16.
- Udomačena svetloba. - V: Škrat št. 5-6 (1996), str. 20-21.
- Potovanja s pismi : kako vneti dopisovalci podpirajo pošte po svetu : (feljton). - V: Dnevnik 46 (15. X. - 21. X. 1996, 6 nadaljevanj).
- Francesca Canade Sautman: La religion quotidien : rites et croyances populaires de la fin du Moyen Age. - V: Etnolog 6 (1996), str. 476-479.
- Božične jaslice, nova pridobitev Slovenskega etnografskega muzeja. - Ljubljana : Slovenski etnografski muzej, 1996 (zgibanka).

ŽAGAR, Janja

- Svetloba in tema ali kako udomačiti svetlobo : v Slovenskem etnografskem muzeju bo do konca marca prihodnjega leta odprta razstava Udomačena svetloba. - V: Razgledi 13 (26. VI. 1996), str. 14-15.
- Podobe neke kulture ali predmeti o ljudeh = Images of a cultur or Objects about people. - Etnolog 6 (1996), str. 59-74.
- Po sledih vsakdana. - V: Etnolog 6 (1996), str. 433-436.

ŽIDOV, Nena

- Ljubljanski živilski trg in prehrana meščanov v dvajsetih in tridesetih letih 20. stoletja. - V: Traditiones 25 (1996), str. 229-237.
- Fragmenti slovenske etnološke bibliografije. - V: Glasnik Slovenskega etnološkega društva 36, št. 2-3 (1996), str. 35-37.
- Rajko Muršič: Center za dehumanizacijo : etnološki oris rock skupine. - V: Glasnik Slovenskega etnološkega društva 36, št. 2-3 (1996), str. 52-53.
- "Bizoviškim pericam" na pot. - V: Bizoviške perice. - Ljubljana : Osnovna šola Božidarja Jakca, 1996, str. 1.
- Ljubljanska tržnica = The Ljubljana market. - V: Adria št. 2 (1996), str. 76-83.

Borut Brumen: Na robu zgodovine in spomina : urbana kultura Murske Sobotne med letoma 1919 in 1941. - V: Etnolog 6 (1996), str. 468-479.

Oris homeopatije v Sloveniji od začetka 19. stoletja do danes. - V: Etnolog 6 (1996), str. 329-335.

Alternativna medicina v Sloveniji : etnološki vidik : doktorska naloga - Ljubljana : samozaložba, 1996. - 201 str.

S pomočjo sodelavcev SEM zbrala in uredila Nena Židov

BIBLIOGRAFIJA RUDOLFA KRISSA¹

506

Neue Votivfunde aus Niederbayern und Steiermark. - Zeitschrift der Vereinigung für Volkskunde (Berlin) 35/36, 1925/26, str. 252-258.

Votivgaben beim heiligen Koloman. - Bayrischer Heimatschutz (München) 23, 1927, str. 35-42 : 6 slik.

Wallfahrtswanderungen in Steiermark, mit besonderer Berücksichtigung der Opfergaben. - Beiträge zur Volks- und Völkerkunde : Festschrift für Marie Andree-Eysn / hg. Joseph Maria Ritz. - München 1928, str. 21-40 : 11 slik.

Der Kult des sel. Heinrich von Ebrantshausen. - Bayrischer Heimatschutz (München) 24, 1928, str. 102-106 : 2 liki.

Die Verehrung der seligen Edigna in Puch. - Bayrischer Heimatschutz (München) 25, 1929, str. 109-113 : 3 slike.

Das Gebärmuttervotiv. - Ein Beitrag zur Volkskunde nebst einer Einleitung über Arten und Bedeutung der deutschen Opfergebräuche der Gegenwart (Augsburg) 1929, 92 str. : 23 slik, 1 karta.

Die Opferkröte. - Bayrischer Heimatschutz (München) 26, 1930, str. 107-108 : 1 slika.

Volkskundliches aus altbayrischen Gnadenstätten. - Beiträge zu einer Geographie des Wallfahrtsbrauchtums (Augsburg) 1930 (2.izd. 1953-56), 380 str : 112 slik : 4 karte.

Volksreligiöse Opferbräuche in Jugoslawien. - Wiener Zeitschrift für Volkskunde (Wien) 35, 1930, str. 49-60 : 4 tabele.

Volksreligiöse Opfergebräuche in Jugoslawien. - Etnolog : Glasnik Kr. Etnografskega muzeja v Ljubljani (Ljubljana) 4, 1930/31, str. 87-112 : 8 slik.

¹ V Etnologu 6 (1996) smo objavili prispevek Nine Gockerell Podobe in znaki pobožnosti, zbirka Rudolfa Krissa. Zaradi tehničnih težav sta žal izpadli avtoričina popolna bibliografija Rudolfa Krissa in bibliografski izbor etnoloških monografij in člankov Lenza Kriss-Rettenbecka, dolgoletnega generalnega direktorja Bavarskega narodnega muzeja in oblikovalca koncepta postavitve Krissove zbirke v tem muzeju. Bibliografiji objavljamo v letošnjem Etnologu. Avtorici se za zamudo objave opravičujemo. (Uredniški odbor Etnologa)

Stilichos Reiseabenteuer und seiner Gesippen wunderbare Taten und Schicksale. 56. Aus dem Reisetagebuch eines Volkskundlers (1). Bemalte Totenschädel (2). Auf Volkskundlichen Pfaden im Bayerischen Walde. - Deutsche Gaue (Kaufbeuren) 31, 1930, str. 109-113.

Votive und Weihegaben des italienischen Volkes. - Zeitschrift für Volkskunde (Nova serija; 2) (Berlin) 1931, str. 249-271 : 6 slik.

Volkskundliches aus den Mirakelbüchern von Maria Eck, Traunwalchen, Kößlarn und Halbmeile. - Oberdeutsche Zeitschrift für Volkskunde (Bühl) 5, 1931, str. 134-151.

Formenreihen hölzerner Organvotive. - Bayrischer Heimatschutz (München) 27, 1931, str. 93-96 : 5 slik.

Stilichos Reiseabenteuer und seiner Gesippen wunderbare Taten und Schicksale. 57. Aus dem Reisetagebuch eines Volkskundlers. Der Sammler im Antiquitätenladen. - Deutsche Gaue (Kaufbeuren) 32, 1931, str. 39-45.

Herbert Achterberg: Interpretatio Christiana, Leipzig 1930. - Bayrischer Heimatschutz (München) 27, 1931, str. 114 (recenzija).

Herbert Achterberg: Interpretatio Christiana, Leipzig 1930. - Wiener Zeitschrift für Volkskunde (Wien) 36, 1931, s. 109 (recenzija).

Rudolf Herzog: Die Wunderheilungen von Epidauros, Leipzig 1931. - Bayrischer Heimatschutz (München) 27, 1931, s. 114 (recenzija).

Romuald Bauerreiß: Pie Jesu: Das Schmerzensmann-Bild und sein Einfluß auf die mittelalterliche Frömmigkeit, München 1931. - Wiener Zeitschrift für Volkskunde (Wien) 36, 1931, str. 113 (recenzija).

Ist der volkstümliche Nikolausbrauch christlichen Ursprungs? - Wiener Zeitschrift für Volkskunde (Wien) 37, 1932, str. 42-50.

Das Toten-Mal von Baierweg. - Bayrischer Heimatschutz (München) 28, 1932, str. 80 : 1 slika.

Grundsätzliche Betrachtungen zum 2. Merseburger Zauberspruch. - Oberdeutsche Zeitschrift für Volkskunde (Bühl) 6, 1932, str. 114-119.

Volkskundliches aus altbayrischen Gnadenstätten: Nachträge. - (2.izd 1953-56). - Baden bei Wien 1933. - 43 str. : 9 slik.

Die religiöse Volkskunde Altbayerns, dargestellt an den Wallfahrtsbräuchen. - (2.izd. 1953-56). - Baden bei Wien 1933. - 190 str.

Volkskundliches aus altbayrischen Gnadenstätten : Ergänzungen. - Bayrischer Heimatschutz (München) 30, 1934, str. 38-44 : 2 sliki.

Volkskundliches aus altbayrischen Gnadenstätten : Ergänzungen. - Bayrischer Heimatschutz (München) 31, 1935, str. 14-18 : 5 slik.

Moderne Wallfahrten. - Forschungen zur Volkskunde: Wallfahrt und Volkstum in Geschichte und Leben (Düsseldorf) 16/17, 1934, str. 273-280 : 2 sliki.

Technik und Altersbestimmung der eisernen Opfergaben. - Jahrbuch für historische Volkskunde (Berlin) 3-4, 1934, str. 277-289 : 18 slik.

Die bäuerliche Hinterglasmalerei zu Sandl als Volkskunst der Gegenwart. - Wiener Zeitschrift für Volkskunde (Wien) 40, 1935. Str. 45-49 : 1 tabela.

Volkstümliche Kultformen im Lavant-Tal (Kärnten). - Wiener Zeitschrift für Volkskunde (Wien) 40, 1935, str. 61-68, 1 slika.

Rudolf Kriss und Leopold Schmidt : Führer durch die Sammlung für deutsche religiöse Volkskunde. - Wien 1936. - 40 str. : 28 slik , 1 karta.

508 Rudolf Kriss und Leopold Schmidt : Bauernmalerei aus drei Jahrhunderten : zur gleichnamigen Hinterglasbilder - Ausstellung in der Neuen Galerie, Wien I (Wien), 1936, 18 str : 4 slike.

Deutscher Volksglaube und deutsche Volksfrömmigkeit in Vergangenheit und Gegenwart. -Volksspiegel : Zeitschrift für deutsche Soziologie und Volkswissenschaft (Stuttgart) 1, 1936, str. 28-33.

Freiheit und Bindung : Roman. - Wien 1936. -194 str.

Die Schwäbische Türkei : Beiträge zu ihrer Volkskunde : Zauber und Segen. - Forschungen zur Volkskunde : Sagen und Wallerbrauch (Düsseldorf) 30, 1937. - 100 str. :12 slik.

Eine Schreck-Larve aus Oberösterreich. - Wiener Zeitschrift für Volkskunde (Wien) 37, 1937, str. 1-3 : 1 slika.

Beiträge zur Volkskunde niederösterreichischer Wallfahrtsorte : Vortragsbericht. - Unsere Heimat : Niederösterreich und Wien (Nova serija ; 10) (Wien) 1937, str. 132-133.

Das Berchtesgadener Weihnachtsschießen und verwandte Bräuche . - Berchtesgadener Volkskundliche Schriften (Wien) 1, 1941, 73 str: 16 slik.

Auf stiller Wanderschaft : 6 Novellen.- Wien : samozal., 1941. - 77 str.

Sitte und Brauch im Berchtesgadener Land. -Berchtesgadener Volkskundliche Schriften (München-Pasing) 3, 1947, 231 str.- (2. izd. 1963).

Der Standort der Volksglaubensforschung in der volkskundlichen Wissenschaft. - Österreichische Zeitschrift für Volkskunde (Nova serija; 109) (Wien) 1947, str. 15-27.

Im Zeichen des Ungeistes : Erinnerungen an die Jahre von 1933 bis 1945. - München-Pasing 1948, 132 str.

Gemse und Steinbock im Amulettglauben der Alpenländer. - Volk und Heimat : Festschrift für Viktor von Geramb (Graz) 1949, str. 251-255 : 6 slik.

Die Darstellung des Konzils von Trient in Hans Pfitznerns Musikalischer Legende "Palestrina" : Vorabdruck aus dem Pfitzner-Handbuch / Hg. Richard Schaal. - München 1949: 32 str.

Rudolf Kriss und Lenz Rettenbeck : Wallfahrtsorte Europas : mit einem Vorwort von Hugo Lang. - München 1950, 322 str. : ilustr.

Die volkstümliche Verehrung des hl. Bruders Konrad von Parzham : ein Beitrag zum Volksglauben der Gegenwart. - Bayerisches Jahrbuch für Volkskunde (Regensburg) 1950, str. 86-93.

Zum Brauchtum des Berchtesgadener Landes. - Österreichischer Heimatkalender (Salzburg) 1950, str. 58-59.

Anton Dörrer: Tiroler Fasnacht. - Österreichische Zeitschrift für Volkskunde (Nova serija; 4) (Wien) 1950, str. 86-87 (recenzija).

Max Peinkofer: Der Brunnkorb. - Niederbayrische Heimatbilder (München) 1947. - Österreichische Zeitschrift für Volkskunde (Nova serija; 4) (Wien) 1950, str. 94 (recenzija).

Die Muttergottes von Bogenberg und ihre Nachbildungen. - Bayerisches Jahrbuch für Volkskunde (Regensburg) 1951, str. 59-61 : 7 slik. 509

"Viene la Madonna" : ein Reiseerlebnis (aus einem Dorf bei Padua). - Schöner Heimat (München) 40, 1951, str. 17-19.

Viktor von Geramb : Die Rauchstuben im Lande Salzburg. - Salzburg 1950. - Bayerisches Jahrbuch für Volkskunde (Regensburg) 1951, str. 176 (recenzija).

Hanns Koren: Pflug und Arl. - Salzburg 1950. - Bayerisches Jahrbuch für Volkskunde (Regensburg) 1951, str. 177 (recenzija).

Gustav Gugitz : Das kleine Andachtsbild in den österreichischen Gnadenstätten. - Wien 1950. - Bayerisches Jahrbuch für Volkskunde (Regensburg) 1951, str. 178-179 (recenzija).

Heroldsbach in volkskundlicher Sicht : zum Wallfahrtswesen der Gegenwart. - Österreichische Zeitschrift für Volkskunde (Nova serija; 6) (Wien) 1952, str. 145-172 : 10 slik.

Die Volkskunde der Altbayrischen Gnadenstätten (München-Pasing) 1-3, 1953- 1956.

Heroldsbach, eine verbotene Wallfahrt der Gegenwart. - Veröffentlichungen des Österreichischen Museums für Volkskunde: Kultur und Volk : Festschrift für Gustav Gugitz zum 80. Geburtstag (Wien) 5, 1954, str. 203-227 : 7 slik.

Rudolf Kriss und Hubert Kriss-Heinrich : Peregrinatio neohellenika : Wallfahrtswanderungen im heutigen Griechenland und in Unteritalien . - Veröffentlichungen des Österreichischen Museums für Volkskunde (Wien) 6, 1955, 231 str. : 126 slik.

Heroldsbach, Statistiken und jüngste Entwicklung. - Bayerisches Jahrbuch für Volkskunde. (Regensburg) 1955, str. 106-118 : 4 slike.

Die religions-phänomenologische Betrachtungsweise in ihrer Bedeutung für die volkskundliche Forschung. - Zeitschrift für Volkskunde (Stuttgart) 52, 1955, str. 76-86.

Wallfahrten an Salzbach und Inn. - An Inn und Salzach : Sonderausgabe der Zeitschrift Bayerland (München) 1956, str. 27-33 : 11 slik.

Hanns Koren : Volkskunde in der Gegenwart, Graz 1952. - Österreichische Zeitschrift für Volkskunde (Nova serija; 10) (Wien) 1956, str. 69-70 (recenzija).

Rudolf Kriss und Lenz Kriss-Rettenbeck : Eisenopfer : Das Eisenopfer in Brauchtum und Geschichte : Allgemeines Orts- und Patrozinienregister, Verbreitungskarten, Katalog der Eisenopfer der Slg. Kriss im Bayerischen Nationalmuseum in München und Bibliographie. - München 1957. - 75 str. : 56 slik na 31 slikovnih prilogah in 2 karti. - (Beiträge zur Volkstumsforschung : Sonderreihe Volksglaube Europas ; 1).

Beitrag zur Wallfahrtsvolkskunde von Sardinien : ein Reisebericht : mit 39 Aufnahmen von Hubert Kriss-Heinrich. - Österreichische Zeitschrift für Volkskunde (Nova serija; 11) (Wien) 1957, str. 97-128 : 20 tabel.

Volksglaube im Bereich des Islam, aufgezeigt am Thema der Heiligenverehrung. - Volkskunde-Kongreß Nürnberg 1958 : Vorträge und Berichte. - Stuttgart 1959, str. 40-53. - (Beihefte zur Zeitschrift für Volkskunde 1959).

Rudolf Kriss und Hubert Kriss-Heinrich : Volksglaube im Bereich des Islam ; 1 : Wallfahrtswesen und Heiligenverehrung. - Wiesbaden 1960, XXIV, 359 str. : 182 slik.

St. Georg - al-Hadr (Hadir, Hidir). - Bayerisches Jahrbuch für Volkskunde (München) 1960, str. 48-56.

Paolo Toschi : Arte popolare Italiana, Roma 1960. - Bayerisches Jahrbuch für Volkskunde (München) 1960, str. 184 (recenzija).

Rudolf Kriss und Hubert Kriss-Heinrich : Beiträge zum religiösen Volksleben auf der Insel Cyprien mit besonderer Berücksichtigung des Wallfahrtswesens. - Rheinisches Jahrbuch für Volkskunde (Bonn) 12, 1961, str. 135-210: 74 slik na 40 slik. prilogah.

Adolf Bach : Deutsche Volkskunde. - 3.Aufl. - Heidelberg 1960. - Österreichische Zeitschrift für Volkskunde (Nova serija; 15) (Wien) 1961, str. 56-59 (recenzija).

Rudolf Kriss und Hubert Kriss-Heinrich : Volksglaube im Bereich des Islam; 2 : Amulette, Zauberformeln und Beschwörungen. - Wiesbaden 1962, XXVII, 245 str. : 143 slik.

Arnoldo Ciarocchi und Ermanno Mori : Le tavolette votive italiane, Udine 1960. - Österreichische Zeitschrift für Volkskunde (Nova serija; 16) (Wien) 1962, str. 125 (recenzija).

Sitte und Brauch im Berchtesgadener Land. - 2. izd. - Berchtesgaden 1963. - 247 str. : 34 slik na slik. pril.

Berchtesgadener Tracht gestern und heute. - Schöner Heimat (München) 52, 1963, str. 24-27 : 4 slike.

Zur Begriffsbestimmung des Ausdruckes "Wallfahrt". - Österreichische Zeitschrift für Volkskunde (Nova serija; 17) (Wien) 1963, str. 101-107.

(Wolfgang Pfaundler (Hg.) : Tiroler Jungbürgerbuch, Innsbruck 1963. - Bayerisches Jahrbuch für Volkskunde (Volkach vor Würzburg) 1963, str. 228 (recenzija).

L. Novelli und M. Massaccesi : Ex voto del Santuario della Madonna del Monte di Cesena, Cesena 1961. - Österreichische Zeitschrift für Volkskunde (Nova serija; 17) (Wien) 1963, str. 132 (recenzija).

Zur Sammlung für Religiöse Volkskunde im Bayerischen Nationalmuseum. - Religiöse Volkskunde : fünf Vorträge zur Eröffnung der Sammlung für religiöse Volkskunde im Bayerischen Nationalmuseum in München. - München 1964, str. 1-25. - (Beiträge zur Volkstumsforschung ; 14).

Gislinde M. Ritz : Der Rosenkranz, München 1963. - Bayerisches Jahrbuch für Volkskunde (Volkach vor Würzburg) 1965, str. 131 (recenzija). 511

Die Weihnachtsschützen des Berchtesgadener Landes und ihr Brauchtum. - 2. izd. - Berchtesgaden 1967: 196 str.: 40 slik v prilogi.

Die Berchtesgadener Weihnachtsschützen und ihr Brauchtum. - Heimatblätter. - (Beilage des Reichenhaller Tagblatts und Freilassinger Anzeiger 1967; 12).

Zum Problem der religiösen Magie und ihrer Rolle im volkstümlichen Opferbrauchtum und Sakramentalien-Wesen. - Österreichische Zeitschrift für Volkskunde (Nova serija; 22) (Wien) 1968, str. 69-84.

Leopold Schmidt: Volksglaube und Volksbrauch: Gestalten, Gebilde, Gebärden, Berlin 1966. - Bayerisches Jahrbuch für Volkskunde (Volkach vor Würzburg) 1968, str.170 (recenzija).

Brauchtum, Folklorismus und Fremdenverkehr im Berchtesgadener Land. - Festschrift für Josef Dünninger (Berlin) 1970, str. 200-209.

Die Domäne Marie-Coredemptrice in Clemery, genannt "Der kleine Vatikan", und ihr Hausherr, Papst Clemens XV. Bildteil und Planskizzen von Wolfgang Till. - Volkskunde: Fakten und Analysen: Festgabe für Leopold Schmidt (Wien) 1972, str. 346-380: 4 slike v tekstu in 19 slik v prilogi.

Rudolf Kriss und Hubert Kriss-Heinrich: Volkskundliche Anteile in Kult und Legende äthiopischer Heiliger (Wiesbaden) 1975, XVI, 151 str.: 84 ilustr.

IZBRANA BIBLIOGRAFIJA LENZ KRISS-RETTENBECKA

Rudolf Kriss: Wallfahrtsorte Europas / ur. Lenz Rettenbeck. - München 1950 : 323 str., ilustr.

Zur Phänomenologie des Votivbrauchtums. - Bayerisches Jahrbuch für Volkskunde (Regensburg) 1952, str. 75-78.

Heilige Gestalten im Votivbild. - Kultur und Volk : Beiträge zur Volkskunde aus Österreich, Bayern und der Schweiz : Festschrift für Gustav Gugitz zum 80.

Geburtstag. - Veröffentlichungen des Österreichischen Museums für Volkskunde (Wien) 5, 1954, str. 333-359.

Das Kranzvotiv. - Bayerisches Jahrbuch für Volkskunde (Regensburg) 1955, str 93-102.

Feige : Wort, Gebärde, Amulett: ein volkskundlicher Beitrag zur Amulettforschung (doktorska disertacija). - München 1955: 142 str., 11 slik.

Lebensbaum und Ährenkleid : Probleme der volkskundlichen Ikonographie. - Bayerisches Jahrbuch für Volkskunde (Regensburg) 1956 , str. 42-56.

Rudolf Kriss und Lenz Kriss-Rettenbeck : Eisenopfer : Das Eisenopfer in Brauchtum und Geschichte : Allgemeines Orts- und Patrozinienregister, Verbreitungskarten, Katalog der Eisenopfer der Slg. Kriss im Bayerischen Nationalmuseum in München und Bibliographie. - München 1957. - 75 str. : 56 slik na 31 slikovnih prilogah in 2 karti . - (Beiträge zur Volkstumsforschung : Sonderreihe Volksglaube Europas ; 1).

Das Votivbild. - München 1958 , 185 str.: ilustr.

Geformtes Wachs. - Atlantis (Zürich) 32, 1960, str. 599-613.

Zur Aufstellung der Sammlung Kriss im Bayerischen Nationalmuseum. - Bayerisches Jahrbuch für Volkskunde (München) 1960, str. 105-110.

Die Wallfahrt zu Unserer Lieben Frau auf dem Bogenberg. - Der Bogenberg, ein altes Heiligtum in Niederbayern (Bogen) 1962, str. 14-52.

Bilder und Zeichen religiösen Volksglaubens : Rudolf Kriss zum 60. Geburtstag. - München 1963, 186 str., 414 slik. - (2. izd. 1971).

Dienst an der Krippe : in Memoriam Wilhelm Döderlein. - Schöner Heimat (München) 53, 1964, str. 239-244.

"Kreuzchenstecken" und "Kreuzchenlegen" : ein Beitrag zur Deutung der in Eining gefundenen Kreuze. - Bayerische Vorgeschichtsblätter (München) 29, 1964, str. 206-219.

Ruth und Lenz Kriss-Rettenbeck : Kreuz und Kruzifix bei Fritz König. - Studien zur Geschichte der europäischen Plastik : Festschrift für Theodor Müller zum 19. April 1965 (München) 1965, str. 331-340.

Probleme der volkskundlichen Gebärdenforschung. - Bayerisches Jahrbuch für Volkskunde (Volkach vor Würzburg) 1964/65, 1965, str. 14-46.

Volkskunst, religiöse. - Lexikon für Theologie und Kirche (Freiburg i. Br.) 10, 1965, str. 856.

Liselotte Hansmann und Lenz Kriss-Rettenbeck : Amulett und Talisman : Erscheinungsform und Geschichte. - München 1966, 270 str.: ilustr. - (2.izd. 1977).

Anmerkungen zur neuen Krippenliteratur. - Bayerisches Jahrbuch für Volkskunde (München) 1966/67, 1967, str. 7-36.

Weihe- und Votivbilder. - Keyser's Kunst- und Antiquitätenbuch (München) 3, 1967, str. 41-67.

Lenz und Ruth Kriss-Rettenbeck: *Ars viva : Tradition und Kontinuität : das "Votiv" bei Fritz König*. - Kontinuität? Geschichtlichkeit und Dauer als volkskundliches Problem : Hans Moser zum 65. Geburtstag gewidmet / ur. Hermann Bausinger und Wolfgang Brückner (Berlin) 1969, str. 87-101.

Materielle und spirituelle Perspektive und Tiefenraum in volkstümlichen Krippen des 19. Jahrhunderts. - *Bayerisches Jahrbuch für Volkskunde* (Volkach vor Würzburg) 1970, str. 192-203.

Adam und Eva im Zyklus der Weihnachtskrippe. - *Bayerische Krippenfreund* (München) 192, 1970, str. 21-25.

Weihnachtskrippe und Fastenkrippe : zur Frage der Priorität. - *Der bayerische Krippenfreund* (München) 192, 1970, str. 31-32.

Was ist Volkskunst? 1. Theorie : Kunst - Kreativität - Initiative. - *Zeitschrift für Volkskunde* (Stuttgart) 68, 1972, str. 1-19.

Weihnatskrippen : illustrierter Führer durch die Krippenabteilung des Bayerischen Nationalmuseums. - München 1972, 30 str.: 24 strani prilog.

Ex voto : Zeichen, Bild und Abbild im christlichen Votivbrauchtum. - Zürich/Freiburg i. Br. 1972, 420 str. s prilogami.

Spiritualität, Rationalität und Sensualität : zu dem Buch "Evangelische Andachtsbilder" von Martin Scharfe. - *Forschungen und Berichte zur Volkskunde in Baden-Württemberg* (Stuttgart) 1971/72, 1973, str. 141-152.

Lenz und Ruth Kriss-Rettenbeck : *Votiv und Epitaph*. - Fritz König : Katalog der Ausstellug Staatsgalerie Moderner Kunst, München 30.3. - 19.5.1974 (München) 1974, str. 11-17.

Jörg Breus "Apostelteilung" und die Überlieferung hochmittelalterlicher Steckkreuze. - *Geschichtsdenkmal und Geschichtsunterricht : Beiheft zu "Anregung"* 1975 (München) 1975, str. 22-30.

"Der Hund Greiff" und die Frage "Was ist Volkskunst"? - *Pantheon* (München) 33, 1975, str. 145-152.

Vorbemerkungen zu einer volkskundlichen Gebildelehre : Vortrag gehalten in Basel am 9. November 1979 auf der Jahrestagung der Vereinigung der Kunsthistoriker der Schweiz. - *Bayerische Blätter für Volkskunde* (Würzburg/München) 7, 1980, str. 26-40.

Volkskunst - Völkerkunst - Universalkunst : Vortrag gehalten am 10. November 1979 auf der Tagung der Vereinigung der Kunsthistoriker der Schweiz. - *Bayerische Blätter für Volkskunde* (Würzburg/München) 7, 1980, str. 89-109.

Zur Bedeutungsgeschichte der Devotionalien. - *Umgang mit Sachen : zur Kulturgeschichte des Dingegebrauchs* : 23. Deutscher Volkskunde - Kongress in Regensburg vom 6. - 11. Oktober 1981 / hg. Konrad Köstlin und Hermann Bausinger. - (Regensburger Schriften zur Volkskunde; 1). - Regensburg 1983, str. 213-234.

Wallfahrt kennt keine Grenzen : Themen zu einer Ausstellung des Bayerischen Nationalmuseums München und des Adalbert-Stifter-Vereins München / hg. Lenz Kriss-Rettenbeck und Gerda Möhler. - München 1984, 591 str. s slikami.

Ruth und Lenz Kriss-Rettenbeck, Ivan Illich: Homo viator - Ideen und Wirklichkeit. - Wallfahrt kennt keine Grenzen : Themen zu einer Ausstellung... / hg. Lenz Kriss-Rettenbeck und Gerda Möhler. - München 1984, str. 10-20.

Ruth und Lenz Kriss-Rettenbeck : Reliquie und ornamenta ecclesiae im Symbolkosmos der Kirche.- Ornamenta ecclesiae : Kunst und Künstler der Romanik 3 (Katalog der Ausstellung des Schnütgen-Museums). - Köln 1985, str. 19-24.

Ansprache zur Eröffnung der Sammlung im Alten Schloss Schleissheim. - Gertrud Weinhold : Das Gottesjahr und seine Feste (München/Zürich) 1986, str. 9-13.

Gebilde und Kunstbegriff. - Vom Kritzeln zur Kunst : Stammes- und individualgeschichtliche Komponenten der künstlerischen Fähigkeiten (Bad Heilbrunn) 1987, str. 42-56. - (Schriftenreihe zum Bayerischen Schulmuseum Ichenhausen; 6).

"Volksmensch" und "Magie" - eine Konstruktion? - Bayerisches Jahrbuch für Volkskunde (München) 1994, str. 161-174.

Angelika Dörfler-Dirken : Die Verehrung der heiligen Anna in Spätmittelalter und früher Neuzeit, Göttingen 1992. - Bayerisches Jahrbuch für Volkskunde (München) 1994, str. 287-290.

Ex voto. - The Dictionary of Art : Egipt, Ancient ~ 116 to Ferrant (London) 1997, str. 701-702.

Amulett, christlich. - Lexikon für Theologie und Kirche (Freiburg i. Br., Basel, Wien, Rom) 1997.

Begehung, sakrale kultische. - Lexikon für Theologie und Kirche (Freiburg i. Br., Basel, Wien, Rom) 1997.

Nina Gockerell

SODELAVCI TEGA LETNIKA

Borut BRUMEN, mag. etnologije, asistent-stažist, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete v Ljubljani, Zavetiška 5, 1000 Ljubljana

Zvona CIGLIČ, dipl. etnologinja, kustodinja, Pokrajinski muzej Koper, Gramšijev trg 4, 6000 Koper 515

Katja COLJA, dipl. zgodovinarica, Križ 145, 34100 Trst, Italija

Taja ČEPIČ, prof. zgodovine in sociologije, direktorica, Mestni muzej Ljubljana, Gosposka 15, 1000 Ljubljana

Ralf ČEPLAK MENCIN, dipl. etnolog, višji kustos, Slovenski etnografski muzej - Muzej grad Goričane, Goričane 38, 1215 Medvode

Andrej DULAR, mag. etnologije, muzejski svetovalec, Slovenski etnografski muzej, Metelkova 2, 1000 Ljubljana

Jože ERŽEN, vodič v Kovaškem muzeju v Kropi, Kropa 10, 4245 Kropa

Nina GOCKERELL, dr. etnologije, kustodinja, Bayerisches Nationalmuseum, Prinzregentenstrasse 3, München

Mateja HABINC, študentka etnologije in kulturne antropologije na Filozofski fakulteti v Ljubljani, Celovška 269, 1000 Ljubljana

Jerneja HEDERIH, dipl. etnologinja, Gospejna 10, 2000 Maribor

Elke-Nicole KAPPUS, magistra etnologije in kulturne antropologije, asistentka, Etnološki seminar na Univerzi v Fribourgu, Rte des Bonnesfontaines 11, 1700 Fribourg, Švica

Irena KERŠIČ, dipl. etnologinja, muzejska svetovalka, Slovenski etnografski muzej, Metelkova 2, 1000 Ljubljana

Sonja KOGEJ RUS, dipl. etnologinja, kustodinja-pedagoginja, Slovenski etnografski muzej, Metelkova 2, 1000 Ljubljana

Kristina KOVAČIČ, profesorica razrednega pouka, Ul. Commerciale 107, 34134 Trst, Italija

Slavko KREMENŠEK, dr. etnologije, red. prof. na Oddelku za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete v Ljubljani, Zavetiška 5, 1000 Ljubljana

Duša KRNEL UMEK, dr. etnologije, doc., Pokrajinski arhiv Koper, Goriška 6, 6000 Koper

Špela LEDINEK, absolventka etnologije in kulturne antropologije na Filozofski fakulteti v Ljubljani, Cesta Cirila Kosmača 4, 1211 Ljubljana-Šmartno

Darja MIHELICH, dr. zgodovine, znanstvena svetnica na Inštitutu za slovensko zgodovino ZRC SAZU in redna profesorica na Oddelku za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, Novi trg 4, 1000 Ljubljana

Nikolai MIKHAILOV, dr. klasične filologije, predavatelj, Oddelek za jezikoslovje Univerze v Pisi, Via della Faggiola 2, Pisa, Italija

Marjeta MIKUŽ, mag. umetnostne zgodovine, muzejska svetovalka, Slovenski etnografski muzej, Metelkova 2, 1000 Ljubljana

Mira OMERZEL TERLEP, dipl. etnologinja in muzikologinja, samostojna etnomuzikologinja, Melikova 52, 1000 Ljubljana

Martina OREHOVEC, dipl. etnologinja, kustodinja-dokumentalistka, Tehniški muzej Slovenije, Parmova 33, 1000 Ljubljana

Živa PAHOR, dipl. sociologinja, Ul. Francesco Denza 8, 34124 Trst, Italija

Ines PRICA, dr. etnologije, Inštitut za etnologijo in folkloristiko, Zvonimirova 17, 10000 Zagreb, Hrvaška

Mojca RAMŠAK, mag. etnologije, asistentka-mlada raziskovalka na Oddelku za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete v Ljubljani, Zavetiška 5, 1000 Ljubljana

Martina REPINC, dipl. etnologinja, Proseška 8, 34016 Opčine-Trst, Italija

Nataša ROGELJA, absolventka etnologije in kulturne antropologije na Filozofski fakulteti v Ljubljani, Čufarjeva 15, 1000 Ljubljana

Irena ROŽMAN, dipl. etnologinja, mlada raziskovalka, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete v Ljubljani, Zavetiška 5, 1000 Ljubljana

Raffaella SGUBIN, dipl. zgodovinarica, Via Commerciale 113, 34134 Trst, Italija

Inja SMERDEL, mag. etnologije, direktorica, Slovenski etnografski muzej, Metelkova 2, 1000 Ljubljana

Jožef ŠKOLČ, dipl. politolog, minister za kulturo Republike Slovenije, Cankarjeva 5, 1000 Ljubljana

Roberto STAREC, dr. etnologije, predavatelj na Univerzi v Trstu, Via Rismondo 1, 34133 Trst, Italija

Mojca TERČELJ, mag. etnologije, kustodinja, Slovenski etnografski muzej, Metelkova 2, 1000 Ljubljana

Tanja TOMAŽIČ, dipl. etnologinja, muzejska svetovalka, Slovenski etnografski muzej, Metelkova 2, 1000 Ljubljana

Dragica TROBEC ZADNIK, prof. umetnostne zgodovine in nemškega jezika s 517
književnostjo, kustodinja, Mestni muzej Ljubljana, Gosposka 15, 1000 Ljubljana

Nadja VALENTINČIČ, dipl. etnologinja in kulturna antropologinja, dokumentaristka-raziskovalka, TV Slovenija - dokumentacija, Kolodvorska 2-4, 1000 Ljubljana

Bruno VOLPI LISJAK, upokojeni ladijski kapetan, Via Commerciale 178, 34134, Trst, Italija

Natalija VREČER, mag. kulturne antropologije, raziskovalka, Trubarjeva 76, 1000 Ljubljana

Iris ZAKOŠEK, prof. zgodovine in geografije, kustodinja, Muzej novejše zgodovine Celje, Prešernova 17, 3000 Celje

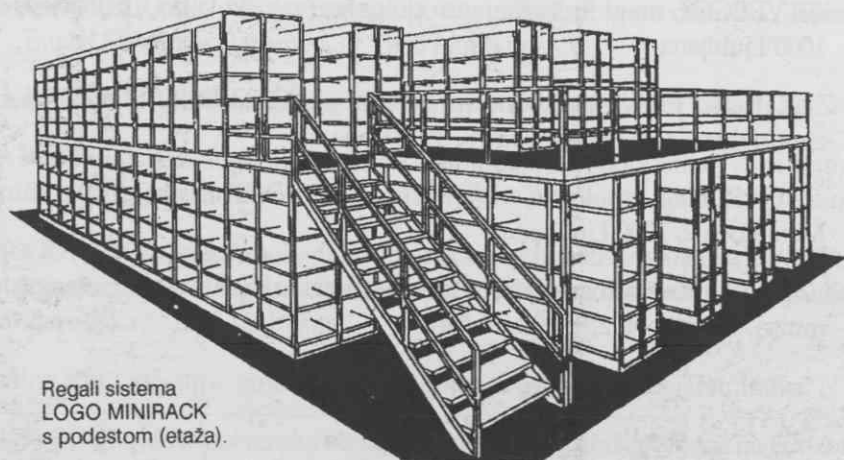
Janja ŽAGAR, mag. etnologije, višja kustodinja, Slovenski etnografski muzej, Metelkova 2, 1000 Ljubljana

Nena ŽIDOV, dr. etnologije, kustodinja-bibliotekarka, Slovenski etnografski muzej, Metelkova 2, 1000 Ljubljana

REGALI SISTEMA LOGO MINIRACK

Tehnični podatki za izbiro
in naročilo regalov.

SM	Steber Minirack Višina stebra (stranice)	(m)	2,0 2,3 (vmesne višine - po naročilu)	2,5 2,8 3,0	3,2	SM	Stup Minirack Višina stupa (stranice)	(m)	
	Št. prečk Minirack za sestavo stranic	(kos)	4	5	6		Br. prečk Minirack za montažo stranic	(kom.)	
TP	Temeljna ploščica		1 kom./steber Minirack 1 kom./stup Minirack			TP	Temeljna ploščica		
PM	Prečka Minirack (globina regala)	(mm)	300, 400, 500, 600, 700, 800, 900, 1000			PM	Prečka Minirack (dubina regala)	(mm)	
VNM	Vezni nosilec Minirack (notranja dolžina)	(mm)	890	1070	1250	1425	VNM	Vezni nosilec Minirack (unutrašnja dužina)	(mm)
PV	Pločevinasti vložek (št. kosov/nosilec)		5	6	7	8	PV	Limerni vložek (Br.kom./nosilec)	
	Oсна razdalja med stebri	(mm)	948	1128	1308	1483		Osn. razmak stupova	(mm)
	Nosilnost para nosilcev	(kg)	315	260	225	150		Nosilnost para nosilcev	(kg)
	Nosilnost stranice pri globini		600 mm - 2400 kg 700 mm - 2100 kg		900 mm - 1700 kg 1000 mm - 1400 kg			Nosilnost stranice kod dubine	

Regali sistema
LOGO MINIRACK
s podestom (etaža).

PODJETJE LOGISTIČNE OPREME LENDAVA d. o. o.
Kolodvorska 43, 69220 Lendava

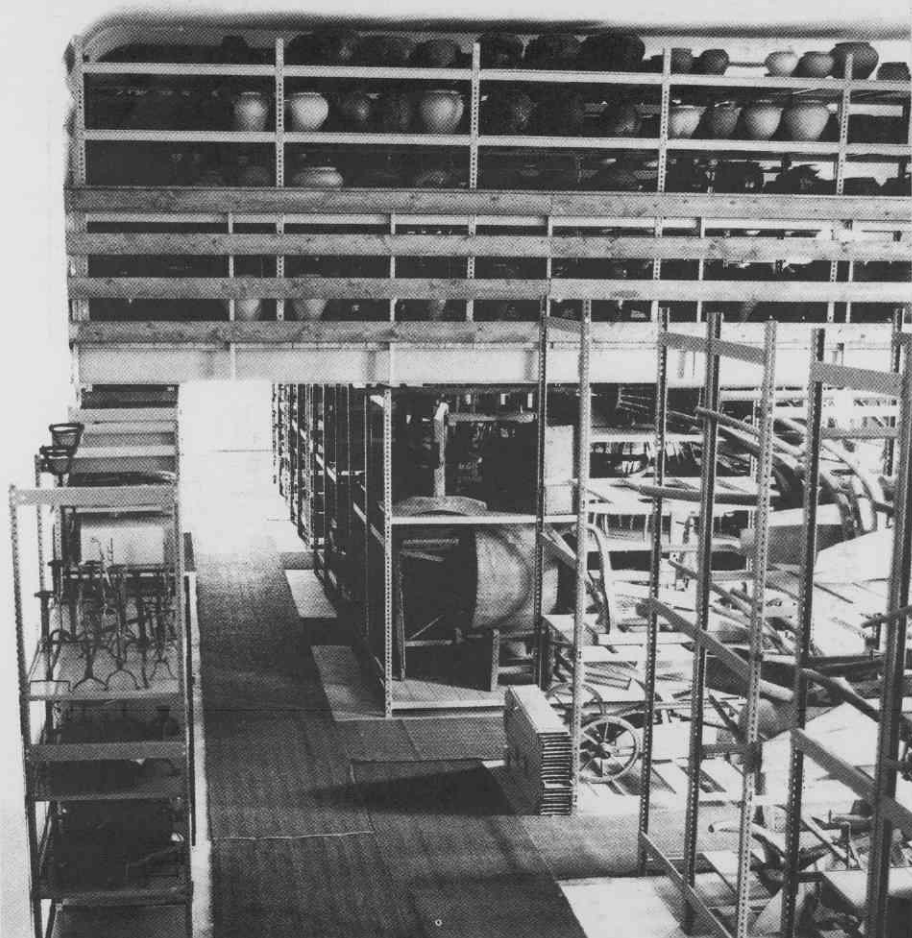
Telefon: Centrala 069/75-510, 75-100
Direktor 75-451
Prodaja 75-516
Inženiring 75-457

Telefon: Centrala 069/75-510, 75-100
Direktor 75-451
Prodaja 75-516
Inženiring 75-457

LOGO Lendava d. o. o.

REGALE SISTEMA LOGO MINIRACK

UPORABLJA ZA DEPONIRANJE SVOJIH MUZEALIJ
SLOVENSKI ETNOGRAFSKI MUZEJ, LJUBLJANA

ISSN 0354-0316
UDK 39 (497,12)(05)
ETNOLOG 7 (LVIII), 1997

Glasnik Slovenskega etnografskega muzeja

520

S sodelovanjem sourednikov in uredniškega odbora
uredili Bojana Rogelj Škafar in Nena Židov

Prevodi

Franc Smrke (angleščina, nemščina)
Bronka Straus (francoščina)
Alenka Novak (italijanščina, nemščina)
David Brozina (italijanščina)
Nada Colnar (hrvaščina)

Lektura

Maja Cerar (slovenščina)

Oblikovanje

Mojca Turk

Izdal in založil Slovenski etnografski muzej,
zanj mag. Inja Smerdel

DTP
NOMINA

Natisnila
Tiskarna LJUBLJANA, marec 1998
Naklada 800 izvodov

